К. МАРКС
Ф. ЕНГЕЛЬС

Вибрані твори

1

1

К. МАРКС Ф. ЕНГЕЛЬС

ИНСТИТУТ
МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА
при ЦК КПСС

К. МАРКС
Ф. ЭНГЕЛЬС

Избранные сочинения в 9 томах

МОСКВА
ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ
1984

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ
при ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-
ЛЕНІНІЗМУ при ЦК КПРС

К. МАРКС
Ф. ЕНГЕЛЬС

Вибрані твори в 9 томах

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
УКРАЇНИ
1986

К. МАРКС
Ф. ЕНГЕЛЬС

Вибрані твори

том

1

ПЕРЕДМОВА ДО ВИБРАНИХ ТВОРІВ К. МАРКСА І Ф. ЕНГЕЛЬСА

Це видання Вибраних творів К. Маркса і Ф. Енгельса в дев'яти томах, що містять найважливіші праці основоположників наукового комунізму, дасть можливість широкому колу читачів досить повно ознайомитись із складовими частинами марксизму в їх нерозривній єдності і взаємозв'язку, з процесом створення і розвитку наукової теорії, яка покликана не тільки пояснити світ, а й бути знаряддям його революційного перетворення. Праці, що публікуються, дають уявлення про основні етапи практичної діяльності Маркса і Енгельса. Перебуваючи в центрі класових битв свого часу, вони з кінця 40-х років XIX століття і до останніх днів життя очолювали міжнародний робітничий рух, були засновниками і керівниками перших політичних організацій пролетаріату, що бореться,— Союзу комуністів і I Інтернаціоналу, справу яких нині з честю продовжують КПРС та інші марксистсько-ленінські партії.

Сучасна епоха — епоха нечуваного тріумфу марксизму-ленінізму. Його велика правда і життєва сила незаперечно підтверджуються всесвітньо-історичними досягненнями країн соціалістичної співдружності, глибокою загальною кризою світової системи капіталізму, величезним розмахом комуністичного і робітничого руху, національно-визвольного і демократичного рухів у всіх куточках нашої планети.

Праці К. Маркса, Ф. Енгельса, продовжувача їх справи, великого вченого і неперевершеного майстра революційної стратегії і тактики В. І. Леніна є науковим фундаментом комуністичного світогляду. Вони вчать і надихають тих, хто будує соціалізм і комунізм, хто бореться з капіталістичним рабством і національним гнобленням, хто крокує в могутніх рядах борців за політичні й соціальні права і свободи, за демократію, мир і соціалізм. Жодна ідейна течія не може порівнятися з марксизмом-ленінізмом щодо впливу на уми людей, на хід світового розвитку.

Тому інтерес до праць класиків марксистсько-ленінської науки великий і постійно зростає. Це видання Вибраних творів К. Маркса і Ф. Енгельса покликане задовольнити цю потребу широкого кола читачів.

* * *

Марксизм як цілісний і послідовний світогляд революційного пролетаріату виник у 40-х роках XIX століття на основі досягнень попередньої громадської і природничонаукової думки, багатовікового досвіду визвольної боротьби народних мас. Він критично переробив усе найкраще, що було створене людським розумом. Поява марксизму була зумовлена нагальною потребою в розробленні ідеології революційного пролетаріату, необхідністю дати відповіді на питання, поставлені життям і передовою громадською думкою.

З ім'ям Маркса і Енгельса зв'язаний революційний переворот у філософії, політичній економії, соціалістичних ученнях, у всіх суспільних науках.

Ставши законними наступниками найвизначніших досягнень попередньої філософської думки, насамперед в особі представників класичної німецької філософії Канта, Фіхте, Гегеля і Фейєрбаха, основоположники марксизму разом з тим рішуче порвали з ідеалізмом, метафізикою і споглядальністю. Вони переглянули розуміння предмету, методу і суспільної ролі філософії, що існувало до них, поставили створену ними теорію на службу класовим інтересам пролетаріату, його боротьбі проти панування буржуазії, за побудову комуністичного суспільства. Найважливіше завдання марксистської філософії — наукове обгрунтування революційно-практичної діяльності прогресивних суспільних сил.

У таких творах, як «Тези про Фейєрбаха», «Німецька ідеологія», «Анти-Дюрінг», «Діалектика природи» та ін., Маркс і Енгельс скинули покров містицизму з гегелівської діалектики, органічно поєднали матеріалізм і діалектику, поширили діалектичний матеріалізм на розуміння об'єктивних законів розвитку природи і людського суспільства.

Марксистська філософія розвивалася й утверджувалася в гострій ідейній боротьбі не тільки з об'єктивним і суб'єктивним ідеалізмом, а й з різними формами агностицизму, позитивізму, з метафізичним, вульгарним матеріалізмом. Маркс і Енгельс показали, що й ідеалізм, і метафізичний матеріалізм не відповідають потребам розвитку науки та суспільної практики, не можуть стати знаряддям революційного перетворення світу. Вони відкрито проголосили принцип партійності філософії, зв'язали її з революційною практичною діяльністю пролетаріату.

Маркс і Енгельс першими застосували діалектичний матеріалізм до сфери суспільного розвитку. Тим самим було створено матеріалістичне розуміння історії, або історичний матеріалізм. Це величезне завоювання наукової думки стало першим з двох великих відкриттів, що перетворили соціалізм з утопії в науку. Завдяки історичному матеріалізмові знайдено можливість глибокого пізнання закономірностей і рушійних сил історичного процесу. Розкривши структуру і закони розвитку суспільства, діалектику продуктивних сил і виробничих відносин людей, Маркс і Енгельс показали, що боротьба протилежних класів в експлуататорському суспільстві неминуче веде до революційної заміни старих суспільних порядків новими, і зокрема, до загибелі капіталістичного способу виробництва і торжества соціалізму. Великим відкриттям Маркса є обгрунтування того, що «класова боротьба неминуче веде до *диктатури пролетаріату*», а сама ця диктатура «є лише перехід до *знищення всяких класів* і до *суспільства без класів*» (К. Маркс — Й. Вейдемейєру, 5 березня 1852 р. Див. це вид., т. 3).

У «Капіталі», I, II і III томи якого публікуються в цьому виданні, в концентрованому вигляді викладено економічне вчення марксизму — політична економія робітничого класу. «Капітал» — вершина творчого генія Маркса, це його головна праця, справа всього його життя.

Економічна теорія Маркса, як і інші складові частини марксизму, виникла не на порожньому місці, не осторонь стовпового шляху розвитку світової цивілізації. Ще до Маркса в Англії, найбільш розвинутій у той час країні капіталізму, а почасти також у Франції склався напрям буржуазної науки, який давав можливий у межах буржуазного кругозору аналіз економічної структури капіталістичного суспільства. В особі своїх найвидатніших представників А. Сміта і Д. Рікардо класична буржуазна політекономія сформулювала і обгрунтувала положення про те, що товарна вартість створюється людською працею.

Звідси випливав висновок, що і та частина вартості, яка дістається капіталістам, тобто прибуток, також є результатом праці безпосереднього виробника всіх багатств буржуазного суспільства — робітника. Проте буржуазна політична економія не могла пояснити, як і чому плоди праці одних стають надбанням інших.

Це вперше зробив Маркс. Він показав, що за зовні рівноправним становищем капіталістів і робітників приховується насправді глибока соціальна нерівність. Робітник, продаючи капіталістові свою здатність до праці, робочу силу, позбавлений права розпоряджатися продуктами своєї праці. Навпаки, капіталіст, купивши робочу силу, використовує її за власним розсудом. У процесі виробництва робітник під пильним наглядом капіталіста і його

прикажчиків виробляє товари набагато більшої вартості, ніж він одержує у вигляді заробітної плати. Ця різниця, додаткова вартість, дістається капіталістові задарма і створює джерело його прибутку, джерело багатства й могутності класу капіталістів.

«Учення про додаткову вартість є наріжний камінь економічної теорії Маркса»,— писав В. І. Ленін (див.: *Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 23, с. 44). На основі цього вчення в «Капіталі» розкрито закони виникнення і розвитку капіталізму, показано об'єктивну тенденцію до зростання масштабів капіталістичного виробництва, а тому й до усуспільнення виробництва. Проте, оскільки привласнення залишається, як і раніше, приватним, відбувається наростання й поглиблення соціальних суперечностей, і насамперед антагонізму між капіталом та найманою працею. Капіталістичний лад створює свого могильника — велику міць об'єднаної праці.

Теорію додаткової вартості Енгельс називав по праву другим, після матеріалістичного розуміння історії, великим відкриттям Маркса, що обумовило разом з першим відкриттям існування соціалізму як науки.

Учення про додаткову вартість, уся економічна теорія Маркса зробили повний переворот у політичній економії, революціонізували цю науку. Але не тільки її. Матеріалістичне розуміння історії, яке до цього було в основному геніальною гіпотезою, з виходом «Капіталу» стало строго науковою теорією.

«Капітал», являючи собою зразок застосування матеріалістичного розуміння історії до аналізу капіталістичного способу виробництва і відповідних до нього відносин виробництва та обміну, є у той же час яскравим прикладом всебічного опрацювання діалектичного методу мислення. «Коли Маркс не залишив «*Логіки*» (з великої букви), то він залишив *логіку* «Капіталу»... В «Капіталі» застосовано до однієї науки логіку, діалектику і теорію пізнання... матеріалізму»,— відзначав В. І. Ленін (Повне зібрання творів, т. 29, с. 282). Крок за кроком дедалі більше заглиблюючись у предмет, Маркс аналізує внутрішню структуру та підпорядкованість категорій капіталістичних виробничих відносин. Починаючи аналіз з найпростішої, елементарної форми багатства буржуазного суспільства — товару, він потім розкриває товарну природу грошей і показує, як з розвитком виробництва товарів гроші стають капіталом.

Сила Марксового аналізу — в глибоких узагальненнях. Грунтуючись на фактах і явищах передусім сучасної йому Англії, автор «Капіталу» простежив основні закономірності капіталістичного способу виробництва, що мають загальне значення і невблаганно прокладають собі шлях у будь-якій країні, в будь-якому суспільстві, де панує приватна власність і товарне ви-

робництво. «Країна, промислово більш розвинута, показує менш розвинутій країні лише картину її власного майбутнього»,— відзначав Маркс (Капітал, т. I. Див. це вид., т. 7).

У «Капіталі», виходячи з розуміння корінних закономірностей розвитку буржуазного суспільства, показано, як у надрах експлуататорського суспільства визрівають матеріальні передумови нового суспільного ладу, найглибшої соціальної революції.

В цій фундаментальній праці Маркс разом з тим на основі аналізу капіталістичного процесу виробництва і обміну сформулював ряд найважливіших положень, що мають принципове значення для побудови й зміцнення економічних відносин соціалізму і комунізму. До них належать: висновок про необхідність установлення суспільної власності на засоби виробництва; положення про те, що мірою індивідуальної участі виробників у сукупній праці суспільства, а тому й мірою індивідуального споживання в першій фазі комунізму, при соціалізмі, виступає робочий час, затрачений кожним виробником; ідея про те, що в майбутньому суспільстві визначення вартості, регулювання і розподіл суспільної праці між різними галузями виробництва, а тому й бухгалтерія, облік та контроль повинні стати важливішими, ніж будь-коли раніше; думка про збільшення вільного часу як умови гармонійного розвитку особи, що справляє зворотний вплив на її творчу активність у виробничому процесі, та ін.

«Капітал», за крилатим визначенням самого Маркса, став найстрашнішим снарядом, пущеним будь-коли у голову буржуазії та земельних власників. Теорія і метод «Капіталу» зберігають свою життєвість і актуальність, залишаються блискучим зразком глибокого проникнення в суть явищ, справді всебічного, системного аналізу всієї сукупності капіталістичних відносин.

Природно, капіталізм розвивається, зазнає змін. Нові явища в його економіці, що набули розвитку після написання «Капіталу», відзначав уже Енгельс. Систематичний аналіз цих явищ, виникнення і панування капіталістичних монополій, що привели на рубежі XIX і XX століть до переходу капіталізму на новий, останній ступінь розвитку, дав можливість В. І. Леніну проаналізувати нову епоху світової історії, створити цілісну теорію імперіалізму. Ленінське вчення про імперіалізм, розроблення Леніним проблем державно-монополістичного капіталізму стали продовженням і розвитком марксистської політичної економії, підтвердили непорушність основних положень економічного вчення Маркса. Ні засилля і всевладдя монополій, підпорядкування буржуазної держави інтересам приватного монополістичного капіталу, ні елементи програмування капіталістичного виробництва, ні науково-технічна революція і значний розвиток продуктивних сил у головних капіталістичних країнах після другої світової війни не привели до усунення основних пороків капіталізму,

не перебороли циклічного характеру капіталістичного виробництва, неминучості економічних криз. Очевидним фактом є посилення диспропорцій між галузями економіки, нерівномірність розвитку країн і регіонів. Глибинні суперечності капіталістичного відтворення стають дедалі гострішими. Не усунуто основну тенденцію капіталістичного нагромадження — зростання багатства на одному полюсі і знедоленості на другому. Як і раніше, основною метою капіталістичного господарювання є одержання додаткової вартості, як і раніше, діє закон гонитви за максимальним прибутком. Звідси — незабезпеченість існування трудящих мас, хронічне масове безробіття, розорення середніх і дрібних виробників, зростання цін та інфляція. Спроби виправити стан справ в економіці шляхом мілітаризації, взаємного обману і грабежу, політики неоколоніалізму, нових форм протекціонізму, роздування торговельної війни тільки заганяють світовий капіталізм у нову безвихідь. Зростають анархія виробництва, кризи, шалена гонитва за прибутком, незабезпеченість існування для широких мас населення.

Ще в середині минулого століття Маркс писав, що капіталістична цивілізація подібна «до того огидного язичеського ідола, який не бажає пити нектар інакше, як з черепів убитих» (Майбутні результати британського володарювання в Індії. Див. це вид., т. 4). Нині звіряче обличчя капіталізму виявляється, як ніколи раніше. Імперіалістичний світ, очолюваний США, своєю злочинною і безумною політикою штовхає людство на грань термоядерної війни, результатом якої може бути спустошення землі, загибель усього живого.

Марксистські філософія і політична економія створюють міцну базу теорії наукового комунізму — вчення про соціалістичну революцію і комуністичне перетворення суспільства. Створюючи цю теорію, Маркс і Енгельс використали раціональні ідеї великих соціалістів-утопістів А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена, які виступили з гострою критикою капіталістичних порядків і висловили ряд проникливих здогадів про майбутнє справедливе суспільство. Проте утопічний соціалізм неспроможний був розкрити закони суспільного розвитку, які зумовлюють неминучість переходу суспільства до комуністичного ладу, вказати ту суспільну силу, що здатна і повинна здійснити революційну перебудову суспільних відносин. Лише Маркс і Енгельс показали, що такою силою є пролетаріат, що соціалістична революція пролетаріату означає скасування приватної власності на засоби виробництва, експлуатації людини людиною, ліквідацію будь-якого соціального, політичного і національного гніту, свободу і рівність громадян, мир між народами. Основоположники наукового комунізму озброїли робітничий клас знанням основ стратегії і тактики визвольної боротьби, визначили його найближчі й кінцеві

цілі, обгрунтували позицію пролетаріату щодо його союзників у боротьбі за демократію, соціальний прогрес, мир між народами.

Головним у марксизмі В. І. Ленін вважав ідею про всесвітньо-історичну місію пролетаріату як могильника капіталізму і творця комуністичного суспільства. До думки про те, що пролетаріат є єдиним класом, кровно заінтересованим у справді науковому пізнанні та революційному перетворенні світу, Маркс прийшов наприкінці 1843 року. Самостійно цю ідею сформулював і Ф. Енгельс. У працях, що публікуються в цьому виданні, міститься наукове обгрунтування висновку про історичне покликання пролетаріату, розкриття характеру і методів його визвольної боротьби, визначення умов, необхідних для його перемоги, науково обгрунтовано вирішальну роль пролетарських партій в організації перемоги соціалістичної революції.

Розроблені Марксом і Енгельсом організаційні та ідейні принципи пролетарської партії у ході гострої ідеологічної боротьби поступово оволодівали свідомістю мас передових робітників, утверджувались їх практичною діяльністю, увійшли, за висловом В. І. Леніна, у плоть і кров пролетарського руху.

Розкривши всесвітньо-історичну роль пролетаріату, Маркс і Енгельс науково довели необхідність інтернаціональної згуртованості робітничого руху в ім'я досягнення його найближчих і кінцевих цілей. «Досвід минулого показав,— писав Маркс,— що зневажливе ставлення до братерського союзу, який повинен існувати між робітниками різних країн і спонукати їх у своїй боротьбі за визволення міцно стояти один за одного, карається загальною поразкою їх розрізнених зусиль» (Установчий Маніфест Міжнародного Товариства Робітників. Див. це вид., т. 4).

У працях основоположників наукового комунізму, які включено в це видання, показано, що класова боротьба пролетаріату породжується його пригнобленим становищем у буржуазному суспільстві, а його прагненням протистоїть не тільки «своя», національна буржуазія, а й єдиний у міжнародному масштабі блок буржуазії та інших реакційних сил усіх країн. За своїм характером і цілями робітничий рух інтернаціональний. Але ця особливість боротьби пролетаріату повинна бути глибоко засвоєна робітничим класом, що бореться, повинна стати елементом його самосвідомості і послідовно втілюватися в життя. Відбутися це стихійно не може. Буржуазія підбурює один проти одного робітників різних країн, отруює їх свідомість отрутою націоналізму і шовінізму. Твори, що публікуються у виданні, розкривають невтомну боротьбу Маркса і Енгельса за впровадження принципів пролетарського інтернаціоналізму в робітничий рух, за справжню єдність пролетарів усього світу.

У першому програмному документі міжнародного комуністичного руху, написаному Марксом і Енгельсом від імені Союзу

комуністів,— «Маніфесті Комуністичної партії» було висунуто безсмертний заклик: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Цей бойовий заклик до згуртування для боротьби за соціальну справедливість, справжню демократію, за соціалізм сьогодні увійшов у плоть і кров пролетаріату, що бореться.

Величезну роль у справі поєднання наукової теорії з робітничим рухом, у процесі становлення і розвитку класової боротьби пролетаріату відіграв створений і керований Марксом I Інтернаціонал (Міжнародне Товариство Робітників). У результаті напруженої організаційної і пропагандистської діяльності, в ході гострої ідейної боротьби з різними формами буржуазної та анархістської ідеології Марксу і Енгельсу вдалося згуртувати десятки тисяч передових робітників, допомогти їм в усвідомленні спільності своїх завдань, цілей і методів боротьби. Маркс і Енгельс поступово підводили організованих в Інтернаціоналі робітників до розуміння необхідності революційних політичних дій, єдності й згуртованості в боротьбі за демократичні свободи, проти загрози війни. Саме в єдності й згуртованості міжнародного пролетаріату Маркс вбачав гарантію того, що «союз робітників усіх країн кінець кінцем викоренить усякі війни» (Перша відозва Генеральної Ради Міжнародного Товариства Робітників про франко-прусську війну. Див. це вид., т. 4).

Особливо рішуче виступали основоположники марксизму за втілення в життя принципів пролетарського інтернаціоналізму в період Паризької комуни 1871 року. Вони розкрили дійсно інтернаціональний характер справи, за яку боролися комунари — повалення панування буржуазії, усіма заходами зміцнювали солідарність пролетарів інших країн з Комуною, вважаючи це неодмінним обов'язком міжнародного робітничого руху, найвищою формою виявлення пролетарського інтернаціоналізму.

Основоположники наукового комунізму показали, що інтернаціональна згуртованість пролетаріату, його тісний союз з іншими революційними силами необхідні для того, щоб протистояти планам контрреволюції, захищати завоювання революції.

Від партій робітничого класу Маркс і Енгельс постійно вимагали, щоб їхні програми і вся діяльність будувалися на принципах пролетарського інтернаціоналізму.

Ці принципи, закладені Марксом і Енгельсом, стали непорушною основою діяльності марксистсько-ленінських партій. У складних умовах першої світової війни В. І. Ленін, більшовики своїми сміливими виступами відстоювали честь міжнародного робітничого руху, захищали його від чаду націоналізму й шовінізму. Великим інтернаціональним подвигом російського пролетаріату була Велика Жовтнева соціалістична революція, яка відразу ж викликала небачений доти вияв братерської солідарності робітників усіх країн. Нині живим втіленням марксист-

сько-ленінського соціалістичного інтернаціоналізму є державні, політичні, економічні та культурні зв'язки країн соціалістичної співдружності. Як ніколи зросло значення міжнародної згуртованості робітничого класу в боротьбі проти імперіалізму, за мир. Історія переконливо показує, що єдність дій пролетаріату необхідна для того, щоб зірвати плани реакційної буржуазії. Вірність пролетарському інтернаціоналізмові примножує у сто разів сили і можливості міжнародного робітничого класу.

Одним з найважливіших завоювань марксистської думки було розкриття значення соціальної революції в процесі суспільного розвитку. На противагу тій ненависті до всього нового, до революційних перетворень, яка властива пануючим експлуататорським класам, метанням від архіреволюційності до паніки перед революцією, характерним для проміжних, дрібнобуржуазних верств, пролетарський науковий світогляд оцінює революції як «*локомотиви історії*» (*Маркс К.* Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р. Див. це вид., т. 3), як періоди небувалої творчої активності мас, коли в короткі строки відбуваються рішучі, докорінні зміни всього суспільного життя. «*Історичну ініціативу* мас Маркс цінить вище за все», — підкреслював В. І. Ленін (Див.: Повне зібрання творів, т. 14, с. 350).

«Саме цей швидкий і бурхливий розвиток класового антагонізму в старих і складних соціальних організмах робить революцію таким могутнім рушієм суспільного ... прогресу»,— писав Енгельс. Він підкреслював, що в період революційних потрясінь нація «за якийсь п'ятирічний строк» проходить шлях, «який за звичайних умов вона не пройшла б і протягом століття» (Революція і контрреволюція в Німеччині. Див. це вид., т. 3).

Думки основоположників наукового комунізму, їх методологічний підхід до розв'язання найскладніших проблем революційного перетворення світу досі є основними для осмислення сучасного революційного процесу, розроблення стратегії і тактики комуністичних партій.

Маркс і Енгельс вважали, що успішна соціалістична революція можлива лише за деяких умов — певного рівня розвитку матеріальних продуктивних сил, згуртованості й організованості робітничого класу, наявності пролетарської партії. Водночас вони не виключали можливості соціалістичних перетворень і в тих країнах, які не пройшли ще капіталістичної стадії, при умові перемоги пролетарської революції у промислово розвинутих державах.

Соціалістична революція, як показали Маркс і Енгельс, є найглибший, складний і досить тривалий процес: вона повинна не тільки докорінно змінити суспільні відносини, а й змінити самих людей. У «Німецькій ідеології» сформульовано положення, що лише в революції пролетаріат «може скинути з себе всю стару

мерзоту і стати здатним створити нову основу суспільства» (див. це вид., т. 2). Маркс і Енгельс розглядали пролетарську революцію як творчість революційних мас, як здійснення вікових сподівань усіх трудящих та експлуатованих. В їх працях розкривається зв'язок соціалістичної революції з розв'язанням загальнодемократичних завдань, що залишилися нерозв'язаними в ході буржуазного перетворення суспільства. Аналізуючи досвід революції 1848—1849 років і уроки Паризької комуни, Маркс і Енгельс показали, що послідовне розв'язання таких завдань робітничим класом у процесі пролетарської революції згуртовує навколо нього широкі верстви трудящих, полегшує перехід до етапу власне соціалістичних перетворень.

Буржуазія не заінтересована і не здатна дійсно до кінця провести декларовані нею для залучення народних мас вимоги «свободи, рівності й братерства». Не допустити трудящих до управління країною, придушити їх політичну активність і фактично позбавити їх громадянських прав, зміцнити бюрократичну машину — такі завдання буржуазії з моменту приходу її до влади. Блискучий аналіз цієї лінії дано в публікованих у виданні працях Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» і «Громадянська війна у Франції». Чим далі йде процес капіталістичного розвитку, тим більше влада буржуазії набуває псевдодемократичного, антинародного характеру. Лише революційний пролетаріат здатний створити справжню народну владу, здійснити широку демократизацію суспільства.

Аналіз суті буржуазної держави з її апаратом насильства і придушення мас, який використовує контрреволюція в період революційних боїв, привів основоположників наукового комунізму до найважливішого теоретичного висновку — пролетаріат не може здійснити соціалістичну революцію, встановити своє панування, свою диктатуру, не зламавши старої військово-бюрократичної державної машини. Вперше ця думка висловлена Марксом у «Вісімнадцятому брюмера Луї Бонапарта» (див. це вид., т. 4). Положення про необхідність злому державної машини буржуазії, цей «надзвичайно точний, виразний, практично-відчутний» висновок, В. І. Ленін оцінював як «головне, основне в ученні марксизму про державу» (*Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 33, с. 27).

На основі досвіду революційної боротьби і дій контрреволюції Маркс і Енгельс розкрили діалектику мирних (незбройних) і немирних (збройних) форм боротьби пролетаріату. Пролетаріат заінтересований у тому, щоб здійснити свої цілі, не вдаючись до збройного насильства. Проте експлуататорські класи, що сходять з історичної арени, вдаються до найбільш варварських методів розгнузданого терору. Тому пролетаріат повинен бути завжди готовий дати найрішучішу відсіч контрреволюційним виступам.

На основі досвіду Паризької комуни Маркс і Енгельс зробили висновок, що придушення контрреволюції рятує широкі маси від страхіть білого терору.

Твори Маркса і Енгельса, в яких узагальнювався досвід класових битв 1848—1849 років, містять важливі висновки про роль пролетаріату в буржуазно-демократичній революції. Констатуючи, що буржуазія в основних європейських країнах дедалі більше втрачає здатність до завершення буржуазно-демократичних перетворень революційним шляхом, стає силою, яка протидіє цим перетворенням, основоположники наукового комунізму зазначали, що в центрі революційного процесу стає робітничий клас, саме в ньому «зосереджуються революційні інтереси суспільства...» (*Маркс К.* Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р. Див. це вид., т. 3). Цей висновок був конкретизацією ідеї про всесвітньо-історичну місію пролетаріату. Маркс і Енгельс висунули ідею безперервного розвитку революції від демократичного до соціалістичного етапу. Ця можливість зв'язана з активними діями робітничого класу, із завоюванням ним на свій бік широких трудящих мас селянства, викриттям та усуненням від влади різних буржуазних і дрібнобуржуазних фракцій і партій (Звернення Центрального комітету до Союзу комуністів, березень 1850. Див. це вид., т. 3). У нових історичних умовах В. І. Ленін розвинув далі ідеї Маркса і Енгельса і створив цілісне вчення про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну і про керівну роль робітничого класу в цьому процесі, розробив стратегію і тактику, що привели до перемоги соціалістичної революції в жовтні 1917 року.

Збагачений досвідом масової боротьби, аналізом різноманітних форм виявлення революційного процесу в усіх куточках земної кулі, марксизм-ленінізм дає наукову основу для розв'язання всіх складних проблем революційного руху. Він учить правильно поєднувати інтернаціональні та національні завдання, загальнодемократичні і соціалістичні прагнення, боротьбу за кінцеву мету з боротьбою за повсякденні потреби трудящих, національно-визвольний рух з боротьбою проти найманого рабства. Специфіка умов різних країн і регіонів, особливості різних етапів визвольної боротьби мас вимагають творчого застосування теорії, бо, як не раз підкреслювали Маркс, Енгельс і Ленін, марксизм — це не зібрання застиглих догм і не якась «відмичка» на всі випадки, він у суті своїй має творчий характер і передбачає творчий підхід до кожної конкретної ситуації. В той же час історичний процес показав непорушність корінних положень марксистсько-ленінської теорії, універсальне значення його діалектико-матеріалістичного методу

Маркс і Енгельс велику увагу приділяли розвиткові революційного руху в Росії. З величезним інтересом вони вивчали еко-

номічне і політичне становище Росії, особливо після аграрної реформи 1861 року, вітали зростаюче народне обурення проти царського самодержавства. Вони оцінювали революційний рух у Росії як важливий елемент ширшого революційного процесу, показували його зв'язок з боротьбою пролетаріату розвинутих капіталістичних країн. Як відзначав В. І. Ленін, Маркс і Енгельс були сповнені райдужної віри в російську революцію та її всесвітньо-історичне значення. Вони пророчо писали, що суспільний розвиток неминуче повинен привести «можливо після тривалої і жорстокої боротьби, до створення російської Комуни» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Голові слов'янського мітингу, скликаного 21 березня 1881 р. в Лондоні на честь річниці Паризької комуни. Див. це вид., т. 6).

Ще до написання «Маніфесту Комуністичної партії» Маркс сформулював відоме положення про взаємний зв'язок революційної наукової теорії і революційної практики: «Подібно до того як філософія знаходить у пролетаріаті свою *матеріальну* зброю, так і пролетаріат знаходить у філософії свою *духовну* зброю» (До критики гегелівської філософії права. Вступ. Див. це вид., т. 1, с. 13).

Єдність революційного світогляду і революційної практики, їх органічне поєднання зовсім не означають, що цей синтез може відбутися стихійно. З самого початку наукова і революційна діяльність Маркса і Енгельса, розвиток марксизму і боротьба за його поєднання з робітничим рухом, за створення пролетарської партії йшли пліч-о-пліч. Підсумовуючи майже півстолітній досвід спільної з Марксом боротьби, Енгельс писав: «Для того щоб пролетаріат у вирішальний момент був досить сильний і міг перемогти, необхідно — Маркс і я відстоювали цю позицію з 1847 р., — щоб він створив особливу партію, яка була б відокремлена від усіх інших і протистояла б їм, усвідомлювала б себе як класова партія» (Ф. Енгельс — Г. Тріру, 18 грудня 1889 р. Див. це вид., т. 6).

Твори Маркса і Енгельса, що публікуються в цьому виданні, розкривають ідейно-теоретичні та організаційні принципи діяльності пролетарських партій, переконливо свідчать про нерозривний зв'язок розроблення теорії наукового комунізму з розв'язанням насущних завдань робітничого руху. Маркс і Енгельс підкреслювали, що політична партія робітничого класу є вищою формою його організації. Протягом усього свого життя вони невтомно боролися за створення політичного авангарду робітничого класу, подолання робітничим рухом сектантської замкнутості і вузького практицизму, його звільнення від буржуазного та дрібнобуржуазного ідейного впливу. Основоположники марксизму незмінно виступали проти опортуністичних хитань і лівацького фразерства, примиренського ставлення до чужої

ідеології та реформістських тенденцій усередині пролетарських партій. Уроки цієї боротьби мають принципове значення. Справжньою пролетарською партією робітничого класу може бути лише партія, яка стоїть на позиціях марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму, веде робітників до революційного повалення капіталістичного ладу.

Поряд з науковим обгрунтуванням неминучості загибелі капіталізму твори Маркса і Енгельса містять найважливіші теоретичні передбачення про характер і риси майбутнього суспільства. Свої уявлення про комунізм Маркс і Енгельс цілком виводили з аналізу об'єктивних тенденцій розвитку капіталістичного способу виробництва.

Величезне теоретичне значення мало передбачення Марксом у «Критиці Готської програми» (див. це вид., т. 6) того, «що́ можна... назвати ступенями економічної зрілості комунізму» (*Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 33, с. 94).

У цій чудовій праці Маркс висловив своє геніальне передбачення двох фаз комуністичного суспільства, нижчої і вищої, дав їх чітку характеристику, змалював загальні економічні та політичні умови переходу від капіталізму до нижчої фази комунізму, а від нижчої фази до вищої, коли суспільство зможе написати на своєму прапорі: «Кожний — за здібностями, кожному — за потребами!» Думки Маркса мають провідне значення в будівництві реального соціалізму, у визначенні суті і змісту стадій розвитку, які неминуче проходить кожна соціалістична країна, в розробленні концепції розвинутого соціалізму як необхідного ступеня руху суспільства до комунізму.

Комунізм в уявленні Маркса і Енгельса далекий від дрібнобуржуазних утопій про суспільство «абсолютної» свободи. Анархістським уявленням марксизм чітко протиставив пролетарське розуміння свободи як категорії історичної. З перемогою пролетарської революції «свобода, рівність і братерство» втрачають формальний характер, вони наповнюються дійсним, реальним змістом, який розвивається і збагачується в міру просування суспільства вперед. Але комунізм аж ніяк не є запереченням будь-якого авторитету, не означає підпорядкування особистим інтересам інтересів суспільних, не означає «свободи» людини від дисципліни праці та участі в матеріальному виробництві, бо «в усіх суспільних формах і при всіх можливих способах виробництва» вона повинна задовольняти свої потреби у боротьбі з природою. «Свобода в цій сфері,— писав Маркс,— може полягати лише в тому, що колективна людина, асоційовані виробники раціонально регулюють цей свій обмін речовин з природою, ставлять його під свій спільний контроль, замість того щоб він панував над ними як сліпа сила» (Капітал, т. III. Див. це вид., т. 9, ч. II).

Однією з характерних рис соціалізму і комунізму Маркс і Енгельс вважали «загальне працелюбство». Розвиток здатності до праці та її діяльне виявлення вони розглядали як вираження справжньої свободи людини. Як писав Енгельс, комунізм — це «така організація виробництва, де... ніхто не міг би звалювати на інших свою долю участі у продуктивній праці, цій природній умові людського існування» (Анти-Дюрінг. Див. це вид., т. 5). Відомі формули «від кожного — за здібностями, кожному — за працею» і «від кожного — за здібностями, кожному — за потребами» вказують не тільки на мету — забезпечення соціальних потреб кожного члена суспільства, гарантоване задоволення розумних матеріальних і духовних запитів трудящих, а й на вимогу віддавати здібності, всі сили спільній справі, розвиткові всього суспільства, насамперед його матеріальної основи.

З другого боку, підкреслювали Маркс і Енгельс, тільки в комуністичному суспільстві, де «вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх» (Маніфест Комуністичної партії. Див. це вид., т. 3), людська особа дістає повну можливість розгорнути свої творчі здібності.

Слово великих вождів і вчителів робітничого класу, слово нашої партії, марксистсько-ленінське вчення — це велика духовна зброя. Глибоке вивчення праць Маркса, Енгельса, Леніна, документів КПРС, оволодіння ідеями марксизму-ленінізму, вміння застосовувати ці ідеї на практиці, у повсякденному житті є запорукою нових успіхів робітничого руху, нових досягнень у соціалістичному і комуністичному будівництві, перемоги у протиборстві з силами імперіалістичної реакції.

* * *

В основу Вибраних творів К. Маркса і Ф. Енгельса у дев'яти томах (десяти книгах) російською мовою покладено публікацію відповідних праць у другому виданні Творів К. Маркса і Ф. Енгельса (М., 1955—1981, тт. 1—50). До кожного тому подано редакційні примітки, іменний і предметний покажчики. До томів (крім 7—9-го) дано редакційну передмову.

У порівнянні з Вибраними творами К. Маркса і Ф. Енгельса у 2- та 3-х томах, що були випущені раніше, це видання розширене за рахунок I—III томів «Капіталу», праць Маркса «До критики гегелівської філософії права. Вступ» та «Злиденність філософії»; у видання включено два перші спільні твори К. Маркса і Ф. Енгельса — «Святе сімейство» і «Німецька ідеологія», а також «Становище робітничого класу в Англії», «Анти-Дюрінг» і «Діалектика природи» Ф. Енгельса та ін.

Всі праці, які увійшли до Вибраних творів, друкуються в хронологічному порядку, виняток становить «Капітал», виділений

у 7—9-й томи, а також написані Марксом і Енгельсом передмови та вступи до окремих праць, що друкуються разом з відповідною працею, незалежно від дати їх написання. У 1-, 3-, 4- і 6-му томах передбачено окремий розділ, до якого увійдуть найважливіші в теоретичному або бібліографічному відношенні листи основоположників марксизму.

При підготовці цього видання враховано ті нові факти і матеріали, які були виявлені в процесі роботи над виданнями Творів К. Маркса і Ф. Енгельса англійською мовою, Повного зібрання творів Маркса і Енгельса мовами оригіналу (МЕГА).

Інститут марксизму-ленінізму
при ЦК КПРС

ПЕРЕДМОВА
ДО ПЕРШОГО ТОМУ

До першого тому Вибраних творів К. Маркса і Ф. Енгельса в дев'яти томах входять праці, написані у 1843—1845 роках, коли Маркс і Енгельс завершили перехід від ідеалізму до матеріалізму і від революційного демократизму до комунізму і розпочали розроблення основ нового революційного, пролетарського світогляду.

Це був період назрівання в країнах Центральної Європи буржуазно-демократичних революцій. У той же час самостійні виступи робітників у Франції та Німеччині, масовий чартистський рух в Англії свідчили про появу на арені соціальної боротьби нового класу, про те, що основна суперечність буржуазного суспільства — суперечність між працею і капіталом — набувала дедалі виразнішого і гострішого характеру.

Рух пролетаріату настійно вимагав наукового дослідження становища робітничого класу в буржуазному суспільстві, осмислення всіх антагонізмів капіталістичного ладу. Поширені, особливо у Франції, різні напрями соціалістичної думки — від послідовників видатних представників критично-утопічного соціалізму до різних шкіл дрібнобуржуазного утопічного соціалізму,— хоч і різко критикували буржуазні відносини, все ж не могли розкрити справжню суть і механізм капіталістичної експлуатації, а разом з тим і виявити історичне призначення робітничого класу. Їхні теорії не відображали реальної дійсності, не відповідали потребам суспільного розвитку.

А сам робітничий рух у цілому мав сектантський характер, переживав свою початкову стадію розвитку, перебував під впливом різних буржуазно-демократичних, утопічно-соціалістичних ідей, яким надавали часто релігійної форми. Прагнення ремісничого пролетаріату виражалися в грубому, зрівняльному комунізмі. Навіть в Англії, де робітничий рух досяг на той час найвищого ступеня у вигляді чартизму, пролетаріат не мав своєї

революційної ідеології, не усвідомлював своїх корінних, об'єктивно зумовлених цілей, не міг подолати національної замкнутості. Завдання розроблення пролетарського наукового світогляду взяли на себе і змогли розв'язати лише Маркс і Енгельс.

Том відкривається написаною не раніше середини жовтня — середини грудня 1843 року статтею К. Маркса «До критики гегелівської філософії права. Вступ».

Вона опублікована в єдиному номері, що вийшов з друку, «Німецько-французького щорічника», видання якого було розпочате за редакцією Маркса та одного з найрадикальніших представників молодогегельянства А. Руге в 1844 році. Визначаючи програму журналу, Маркс писав: «...ми не прагнемо догматично передбачити майбутнє, а хочемо тільки з допомогою критики старого світу знайти новий світ... Ми не говоримо світові: «перестань боротися, вся твоя боротьба — пусте; ми дамо тобі справжній лозунг боротьби». Ми тільки показуємо світові, за що власне він бореться...» (див. цей том, с. 476, 478). Він зазначав, що треба пов'язати цю критику з критикою політики правлячих класів, з певною партійною позицією, пов'язати її із справжньою боротьбою. В. І. Ленін підкреслював, що «у цьому журналі Маркс виступає вже як революціонер, що проголошує «нещадну критику всього існуючого» і зокрема «критику зброї», апелює до *мас* і до *пролетаріату*» (*Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 26, с. 41).

У «Критиці гегелівської філософії права. Вступ» Маркс прагне вказати шляхи до повного визволення людства від усяких форм гноблення, обгрунтувати неминучість комуністичної революції. Суспільну силу, яка була б здатна здійснити цей революційний переворот, Маркс вбачає у пролетаріаті — найбільш експлуатованому класі буржуазного суспільства. Сила цього класу полягає в тому, що він зв'язаний з найпередовішим способом виробництва. Визволяючи себе від гноблення, він неминуче руйнує всі підвалини експлуататорського ладу і тим самим визволяє людство. Так уперше формулюється ідея про всесвітньо-історичну роль пролетаріату як руйнівника старого ладу і творця нового суспільства.

У цій статті Маркс висунув положення про революціонізуючу роль передової теорії, про те, що пролетаріат знаходить у ній свою духовну зброю, тоді як теорія у пролетаріаті — свою матеріальну зброю.

Праця Маркса містить яскраву критику консервативних і відверто реакційних напрямів ідеології експлуататорських класів. З послідовно революційних позицій Маркс викриває німецьку реакційну історичну школу права, яка виправдовувала «підлість сьогоднішнього дня підлістю вчорашнього», оголошувала заколотом усякий протест кріпаків проти царства батога. Маркс піддає критиці релігію, розкриває її гносеологічні і соціальні

корені. На цій основі робиться висновок, що подолання релігійного мракобісся і святенництва зв'язане найбезпосередніше з боротьбою проти тих суспільних порядків, які породжують релігію. В цьому полягав істотний крок уперед у порівнянні з критикою релігії Л. Фейєрбахом.

Маркс дуже близько підходить до ідеї, що філософія, право та інші ідеологічні явища визначаються даними суспільними відносинами. З цих позицій він критикує ідеалістичну філософію держави і права Гегеля, хоч і визнає, що, незважаючи на ідеалізм та абстрактність, Гегель правильно помічає окремі одіозні сторони прусської держави і прусської дійсності.

У праці Маркса міститься також гостра критика відірваної від реального життя філософії послідовників Гегеля — молодогегельянців. Маючи на увазі саме цю течію, він відзначав, що «німці *міркували* в політиці про те, що інші народи *робили*». «Ми зберігаємо за собою право,— писав Маркс,— повернутися до більш докладного опису цієї партії» (див. цей том, с. 7). Свій намір Маркс здійснив разом з Енгельсом у книзі «Святе сімейство, або Критика критичної критики. Проти Бруно Бауера і компанії», їх першій спільній праці.

У томі публікуються ця праця Маркса і Енгельса і книга Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії». Написанню обох творів передувала історична зустріч Маркса і Енгельса у серпні 1844 року в Парижі, яка виявила тотожність їх поглядів, поклала початок їх великій дружбі і творчому співробітництву.

Участь Маркса і Енгельса в революційному русі, уважне вивчення дійсності дедалі більше переконувало їх у тому, що практика революційної боротьби потребує цілісної суспільної теорії, яка охоплювала б усі сфери людських знань. Вони розуміли необхідність створення послідовно матеріалістичного, революційного світогляду і наукового обгрунтування своїх комуністичних поглядів. Очевидним було й те, що нова теорія могла розвиватися і набути поширення лише в ході боротьби з різними ідейними течіями, що протистоять їй. На перший план було висунуто завдання критики і розмежування з молодогегельянцями. Поступова еволюція молодогегельянців управо виявилася в нападках їх лідерів — братів Бауерів на соціалізм і комунізм, у зневажливо-зарозумілому третируванні народних мас як інертної і пасивної сили. Єдиним активним елементом історичного процесу Бауери та їх прихильники оголошували свою теоретичну діяльність, або «критичну критику». Це була відверта пропаганда суб'єктивно-ідеалістичних поглядів.

Задум і загальний план праці «Святе сімейство» був розроблений Марксом і Енгельсом спільно, переважна частина тексту написана Марксом. У цьому творі з послідовно матеріалістичних позицій було піддано критиці не тільки суб'єктивний ідеалізм

молодогегельянців, але й ідеалістичну філософію в цілому. Критикуючи її, Маркс і Енгельс розвинули положення матеріалістичного розуміння історії, що складалось у них. Вони підкреслили вирішальну роль виробництва у розвитку суспільства. Маркс і Енгельс показали, що воно є основою всього історичного процесу. Вони писали, що не можна зрозуміти жодного історичного періоду, «не пізнавши... промисловості цього періоду, безпосереднього способу виробництва самого життя» (див. цей том, с. 153). Автори простежили зв'язок і взаємовплив політичного ладу й економічної структури суспільства, розкрили гносеологічні корені ідеалізму: властивий йому відрив одиничного від загального, розгляд конкретних речей як вияв загальних понять.

На противагу молодогегельянцям у «Святому сімействі» сформульовано важливу тезу про вирішальну роль народних мас в історії, про зростання цієї ролі в міру ускладнення суспільного розвитку. «Разом з грунтовністю історичної дії,— писав Маркс,— зростатиме, отже, і обсяг маси, справою якої вона є» (див. цей том, с. 88). В. І. Ленін підкреслював значення цього висновку як одного з важливих положень історичного матеріалізму.

Розвиваючи висловлену раніше ідею про історичну роль пролетаріату як сили, здатної здійснити соціалістичну революцію, Маркс писав, що революційна місія робітничого класу визначається його становищем у капіталістичному суспільстві. Саме в становищі пролетаріату, відзначав він, «усі життєві умови сучасного суспільства досягли найвищої точки нелюдськості», ось чому робітничий клас «може і повинен сам себе визволити» (див. цей том, с. 45), визволяючи тим самим людство від експлуатації та гноблення. У цих ідеях В. І. Ленін вбачав «майже сформований погляд Маркса на революційну роль пролетаріату» (*Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 29, с. 10).

У «Святому сімействі» набуває подальшого обгрунтування висловлене в праці «До критики гегелівської філософії права. Вступ» положення про перетворюючу силу передової теорії. Даючи матеріалістичне тлумачення ролі ідей в історичному процесі, Маркс робить висновок про те, що ідеї стають могутнім фактором суспільного розвитку тільки тоді, коли вони відповідають потребам реального життя, виражають економічні і політичні інтереси прогресивних класів.

У праці сформульовано кардинальне положення про те, що історія філософії є історія боротьби матеріалізму та ідеалізму, розкрито видатне значення матеріалістичних ідей у розвитку соціалістичної і комуністичної думки.

У «Святому сімействі» знайшов відображення процес критичного осмислення з матеріалістичних позицій гегелівської діалектики основоположниками наукового комунізму. Автори розвивають діалектико-матеріалістичний підхід до аналізу соціальних

та ідеологічних явищ, розглядають суспільний розвиток як виявлення об'єктивних законів, насамперед закону єдності і боротьби протилежностей.

«Святе сімейство» є помітною віхою в історії формування марксизму, належить до тієї його стадії, коли цей процес просунувся вже досить далеко, але в цілому ще не був завершений. Так, Маркс і Енгельс оперують у ряді випадків ще категоріями, характерними для попередньої філософії. Не був ще повністю подоланий антропологічний матеріалізм Фейєрбаха. Його вплив остаточно долається в ході подальшої розробки нового світогляду, що знайшло своє відображення в «Тезах про Фейєрбаха» Маркса та «Німецькій ідеології» Маркса і Енгельса (див. це видання, т. 2).

Розкриваючи те головне, що було досягнуто у «Святому сімействі», В. І. Ленін писав: «Панове Бауери звисока говорили про пролетаріат, як про некритичну масу. Проти цього безглуздого і шкідливого напряму рішуче повстали Маркс і Енгельс. В ім'я дійсної людської особи — робітника, що його зневажають пануючі класи і держава, вони вимагають не споглядання, а боротьби за найкращий устрій суспільства. Силу, здатну вести таку боротьбу і заінтересовану в ній, вони бачать, звичайно, в пролетаріаті» (*Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 2, с. 9—10).

Працю Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії», що увійшла в том, Ленін зараховував до кращих творів світової соціалістичної літератури. Над матеріалами для цієї книги Енгельс почав працювати в Англії у 1843—1844 роках, ще до зустрічі з Марксом; значна частина її була написана у вересні 1844 — березні 1845 року, і того ж року книга вийшла з друку.

Ця видатна праця була результатом старанного вивчення і теоретичного аналізу величезного фактичного матеріалу. В книзі відображено й особисті спостереження Енгельсом умов життя робітників Манчестера та інших міст Англії. Вона свідчить, що Енгельс одночасно з Марксом приходить до розуміння визначальної ролі економічних відносин у розвитку суспільства, вносить свій вклад у вироблення матеріалістичного підходу до суспільних явищ.

Твір Енгельса — велике досягнення політичної економії пролетаріату, що формувалася. Енгельс довів тут неминучість утворення при капіталізмі резервної армії безробітних, періодичного повторення економічних криз, посилення експлуатації робітничого класу і розорення середніх верств трудящих у міру зростання фабричного виробництва та розширення економічної сили класу капіталістів.

Маркс у «Капіталі», віддаючи належне Енгельсу як піонерові пролетарської політичної економії, підкреслював, що автор «Становища робітничого класу в Англії» розкрив суперечності та

болячки капіталістичного способу виробництва (див. це вид., т. 7). Книга Енгельса написана з відверто комуністичних позицій, пройнята гарячою симпатією до робітничого класу, який страждає від експлуатації, але бореться, і почуттям ненависті до буржуазії.

У праці Енгельса вперше дано історичний нарис розвитку боротьби пролетаріату, зміни її фаз і форм організації, показано значення страйків і професійних спілок не тільки як засобів захисту життєвих інтересів робітників, а й як бойової школи їх класового виховання. Енгельс вважав, що, тільки ставши на шлях політичної боротьби, робітничий клас зможе завдати вирішального удару пануванню капіталізму. У цьому зв'язку Енгельс високо оцінив чартистську організацію, розглядаючи чартизм як концентровану форму опозиції робітничого класу буржуазії. Критикуючи теоретичну слабкість чартистів, Енгельс висунув ідею про необхідність злиття робітничого руху з соціалізмом, засвоєння пролетаріатом соціалістичної теорії. «Політичний рух робітничого класу неминуче приведе робітників до усвідомлення того, що у них немає виходу поза соціалізмом,— передавав В. І. Ленін головні висновки Енгельса.— З другого боку, соціалізм буде тільки тоді силою, коли він стане метою *політичної* боротьби робітничого *класу*. Ось основні думки книги Енгельса про становище робітничого класу в Англії, думки, тепер засвоєні всім мислячим пролетаріатом, що веде боротьбу, але тоді зовсім нові» (*Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 2, с. 9).

Одне з центральних місць у книзі Енгельса займає розгляд соціально-економічних наслідків промислового перевороту в Англії. Енгельс показав, що головним підсумком цього процесу стало формування нового революційного класу — пролетаріату. Становище цього класу в капіталістичному суспільстві «є дійсною основою і вихідним пунктом усіх соціальних рухів сучасності, бо воно являє собою найбільш гострий і відкритий вияв наших сучасних соціальних лих» (див. цей том, с. 213). На прикладі Англії, найбільш розвинутої капіталістичної держави того часу, Енгельс визначає характерні риси капіталістичної системи в цілому, показує, що класовий антагонізм між пролетаріатом і буржуазією неминуче стане головним фактором суспільного розвитку у всесвітньому масштабі. Енгельс показує, що в основі класової боротьби лежать зіткнення економічних інтересів різних класів.

Сам Енгельс згодом відзначав, що ця його праця відобразила «ембріональну» фазу розвитку наукового комунізму. В ній відчувається не зжитий ще вплив абстрактного гуманізму, не зовсім критично сприймаються деякі положення представників утопічного соціалізму. Так, Енгельс вважав помилковим положення, що сама буржуазія заінтересована в установленні комуністичного ладу. Помилковим виявився і висновок про близькість соціалістичної революції в Англії.

У цьому томі публікуються авторська передмова до другого німецького і додаток до американського видань книги Енгельса. Ці праці, написані значно пізніше, ніж сама книга, мають самостійне значення. В них Енгельс уточнив ряд положень своєї книги і в той же час на нових даних про розвиток капіталізму і робітничого руху в Європі й Америці підкреслив життєву силу висунутих ще в середині 40-х років ідей.

До першого тому включено деякі листи, в яких ідеться головним чином про історію «Німецько-французького щорічника», написання і публікацію «Святого сімейства» і «Становища робітничого класу в Англії».

Інститут марксизму-ленінізму
при ЦК КПРС

К. МАРКС

ДО КРИТИКИ ГЕГЕЛІВСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

ВСТУП

Для Німеччини *критика релігії* по суті закінчена, а критика релігії — передумова всякої іншої критики.

Земне існування омани скомпрометоване, якщо спростована його *небесна* oratio pro aris et focis *. Людина, яка у фантастичній дійсності неба шукала якусь надлюдську істоту, а знайшла тільки *відображення* себе самої, не захоче більше знаходити тільки *видимість* самої себе, тільки не-людину — там, де вона шукає і повинна шукати свою справжню дійсність.

Основа іррелігійної критики така: *людина створює релігію*, а релігія не створює людину. А саме: релігія є самосвідомість і самовідчування людини, яка або ще не знайшла себе, або вже знову себе втратила. Але *людина* — не абстрактна істота, яка десь поза світом існує. Людина — це *світ людини*, держава, суспільство. Ця держава, це суспільство породжують релігію, *неправдивий світогляд*, бо самі вони — *неправдивий світ*. Релігія є загальна теорія цього світу, його енциклопедичний компендіум, його логіка в популярній формі, його спіритуалістичне point d'honneur **, його ентузіазм, його моральна санкція, його урочисте доповнення, його загальна основа для втішання і виправдання. Вона втілює у *фантастичну дійсність* людську сутність, тому що *людська сутність* не має справжньої дійсності. Отже, боротьба проти релігії є посередньо боротьба проти *того світу*, духовною *втіхою* якого є релігія.

Релігійне убозтво є в той самий час *вираження* дійсного убозтва і *протест* проти цього дійсного убозтва. Релігія — це зітхання пригнобленої істоти, серце безсердечного світу, так само як вона — дух бездушних порядків. Релігія є *опіум* народу.

Скасування релігії, як *ілюзорного* щастя народу, є вимога його *справжнього* щастя. Вимога відмови від ілюзій щодо свого становища є *вимога відмови від такого становища, яке потребує*

* — самоапологія (буквально: промова на захист вівтарів і вогнищ). *Ред.*
** — питання честі. *Ред.*

ілюзій. Отже, критика релігії є *в зародку критика тієї юдолі плачу, священним ореолом* якої є релігія.

Критика скинула з кайданів фальшиві квіти, які прикрашали їх,— не для того, щоб людство продовжувало носити ці кайдани в їх формі, позбавленій всяких радощів і всякої втіхи, а для того, щоб воно скинуло кайдани і простягло руку за живою квіткою. Критика релігії звільняє людину від ілюзій, щоб вона мислила, діяла, будувала свою дійсність як людина, що звільнилася від ілюзій і стала розумною; щоб вона оберталась навколо себе самої і свого справжнього сонця. Релігія є лише ілюзорне сонце, яке рухається навколо людини доти, поки вона не починає рухатись навколо себе самої.

Отже, *завдання історії* — з того часу як зникла *правда потойбічного світу*,— ствердити *правду поцейбічного світу*. Найближче *завдання філософії*, що перебуває на службі історії, полягає — після того як викрито *священний образ* людського самовідчуження — в тому, щоб викрити самовідчуження в його *несвященних образах*. Критика неба перетворюється, таким чином, у критику землі, *критика релігії* — у *критику права*, *критика теології* — у *критику політики*.

Дослідження, яке буде подане після вступу [1],— певний вклад в цю працю,— розглядає спочатку не оригінал, а копію — німецьку *філософію* держави і права — з тієї простої причини, що за вихідну точку воно бере *Німеччину*.

Якби захотіли виходити з самого німецького status quo *,— хоч би в єдино належній формі, а саме, негативній,— результат все-таки лишився б *анахронізмом*. Навіть заперечення нашої політичної сучасності знаходиться уже в історичній коморі сучасних народів як вкрите пилом минуле. Коли я відкидаю напудрені коси, мені все ще доводиться мати справу з ненапудреними косами. Відкидаючи німецькі порядки 1843 р., я, за французьким літочисленням, перебуваю навряд чи навіть в 1789 р. і вже ніяк не у фокусі сучасності.

Так, німецька історія чваниться таким рухом, якого жоден народ не здійснив на історичному горизонті до неї і якого жоден народ не наслідуватиме в майбутньому. Адже ми поділяли з сучасними народами реставрації, не поділяючи з ними їх революцій. Ми переживали реставрації, по-перше, тому, що інші народи зважувались на революцію, і, по-друге, тому, що інші народи терпіли від контрреволюції; в першому випадку тому, що наші повелителі відчували страх, а в другому — тому, що наші повелителі не відчували страху. З нашими пастирями на чолі ми звичайно потрапляли в товариство свободи тільки один раз — *в день її похорону*.

* — існуючого становища, існуючого порядку. *Ред.*

Школа, яка підлість сьогоднішнього дня виправдовує підлістю вчорашнього, яка оголошує заколотницьким всякий крик кріпаків проти нагая, якщо тільки цей нагай — старий, успадкований, історичний нагай; школа, якій історія показує, як бог Ізраїля своєму слузі Мойсею, тільки своє a posteriori,— ця *історична школа права* винайшла б через це німецьку історію, якби сама не була винаходом німецької історії. Справжній Шейлок[2], але Шейлок-лакей,— вона при кожному фунті м'яса, який вирізають із серця народу, клянеться своїм векселем, своїм історичним векселем, своїм християнсько-німецьким векселем.

Навпаки, благодушні ентузіасти, тевтономани по крові і вільнодумці по рефлексії, шукають історію нашої свободи по той бік нашої історії — в первісних тевтонських лісах. Але чим же відрізнялася б історія нашої свободи від історії свободи дикого кабана, якби її можна було знаходити тільки в лісах? До того ж відомо, що в лісі — як гукнеш, так і відгукнеться. То ж даймо спокій первісним тевтонським лісам!

Війна німецьким порядкам! Неодмінно війна! Ці порядки стоять *нижче від рівня історії*, вони *нижчі за всяку критику*, але вони лишаються об'єктом критики, подібно до того як злочинець, що стоїть нижче від рівня людяності, лишається об'єктом *ката*. В боротьбі з ними критика є не пристрастю розуму, вона — розум пристрасті. Вона — не анатомічний ніж, вона — зброя. Її об'єкт є її *ворог*, якого вона хоче не спростувати, а *знищити*. Бо дух цих порядків уже спростований. Самі по собі вони *недостойні* стати предметом *роздуму* — вони *існують* як щось таке ж зневажене, як і зневажуване. Критиці нема чого з'ясовувати своє ставлення до цього предмета — вона покінчила з ним всі рахунки. Критика виступає вже не як *самоціль*, а тільки як *засіб*. Її основний пафос — *обурення*, її основна справа — *викривання*.

Мова йде про зображення взаємного тяжкого тиснення всіх суспільних сфер однієї на одну, загального бездіяльного невдоволення, обмеженості, що однаковою мірою виявляється як у самозвеличенні, так і в самоприниженні,— всього того, що включене в рамки такої урядової системи, яка живе тим, що оберігає всякі мерзоти, і сама є не що інше як *мерзота, втілена в уряді*.

Що за видовище! Суспільство до нескінченності дробиться на найрізноманітніші касти, які протистоять одна одній із своїми дрібними антипатіями, нечистою совістю і грубою посередністю, і це якраз їх взаємне двозначне і недовірливе ставлення і дає змогу їх *повелителям* поводитись з ними, з усіма абсолютно,— хоч і з різними формальностями,— як з *істотами, що живуть лише з ласки начальства*. І навіть той факт, що над ними *панують*, що ними *правлять*, що ними *володіють*, вони повинні визнавати і сповідувати як *ласку неба!* А на другому боці — самі повелителі, велич яких перебуває у зворотному відношенні до їх числа!

Критика, яка займається цим предметом, є критика *врукопашну*, а в рукопашному бою важливе не те, чи благородний противник, чи рівний він походженням, *цікавий* він чи ні,— важливо *завдати йому удару*. Треба не давати німцям ні хвилини для самообману і покірності. Треба зробити дійсний гніт ще більш гнітючим, додаючи до нього свідомість гніту; ганьбу — ще більш ганебною, розголошуючи її. Треба кожну сферу німецького суспільства зображувати як partie honteuse * німецького суспільства, треба змусити танцювати ці окам'янілі порядки, наспівуючи їм їхні власні мелодії! Треба змусити народ *жахнутися* себе самого, щоб вдихнути в нього *відвагу*. Цим буде здійснена непереборна потреба німецького народу, а потреби народів самі є вирішальною причиною їх задоволення.

Навіть і для *сучасних* народів не може не становити інтересу ця боротьба проти обмеженого змісту німецького status quo, бо *німецький* status quo є *відвертим завершенням* ancien régime **, а ancien régime є *прихований порок сучасної держави*. Боротьба проти німецької політичної дійсності є боротьба з минулим сучасних народів, а відгомони цього минулого і досі тяжіють над цими народами. Для них повчально бачити, як ancien régime, що пережив у них свою *трагедію*, розігрує свою *комедію* в особі німецького вихідця з того світу. *Трагічною* була історія старого порядку, поки він був існуючою споконвіку владою світу, а свобода, навпаки, була ідеєю, що осявала окремих осіб,— інакше кажучи, поки старий порядок сам вірив, і повинен був вірити, в свою правомірність. Поки ancien régime, як існуючий світопорядок, боровся із світом, що тільки-но народжувався, на боці цього ancien régime стояла не особиста, а всесвітньо-історична омана. Тому його загибель і була трагічною.

Навпаки, сучасний німецький режим,— цей анахронізм, ця кричуща суперечність загальновизнаним аксіомам, ця виставлена напоказ усьому світові нікчемність ancien régime,— тільки удає, що вірить в себе, і вимагає від світу, щоб і він удавав це. Якби він справді вірив у свою власну *сутність*, хіба він став би приховувати її під *видимістю* чужої сутності і шукати свого порятунку в лицемірстві і софізмах? Сучасний ancien régime — скоріше тільки *комедіант* такого світопорядку, *справжні герої* якого вже померли. Історія діє грунтовно і проходить через велику кількість фазисів, коли забирає в могилу застарілу форму життя. Останній фазис всесвітньо-історичної форми є її *комедія*. Богам Греції, які були вже раз —у трагічній формі — смертельно поранені в «Прикованому Прометеї» Есхіла, довелося ще раз — у комічній формі — померти в «Бесідах» Лукіана. Чому такий хід історії? Це потрібно для того, щоб людство *весело* розставалося із своїм минулим. Такої *веселої*

* — ганебну пляму. *Ред.*
** — старого порядку. *Ред.*

історичної розв'язки ми і добиваємось для політичних властей Німеччини.

Проте як тільки *сучасна* політико-соціальна дійсність сама зазнає критики, отже, як тільки критика підноситься до дійсно людських проблем,— вона опиняється за межами німецького status quo; інакше вона розглядала б свій предмет на такому рівні, який *нижчий* від дійсного рівня цього предмета. Ось один приклад! Відношення промисловості, взагалі світу багатства, до політичного світу є одна з головних проблем нового часу. В якій формі починає ця проблема цікавити німців? У формі *протекційних мит, заборонної системи, національної економії.* Тевтономанія перекочувала з людини в матерію, і таким чином одного прекрасного ранку наші рицарі бавовни і герої заліза прокинулись патріотами. Отже, в Німеччині починають визнавати суверенітет монополії всередині країни, наділяючи монополію *суверенітетом зовні.* Отже, в Німеччині ще тільки збираються покласти початок тому, чому у Франції і Англії збираються вже покласти кінець. Старі гнилі порядки, проти яких теоретично повстають ці країни і які вони ще тільки терплять, як терплять кайдани, в Німеччині вітають як світанок прекрасного майбутнього, що ледве ще тільки зважується перейти від *лукавої* теорії * до найбезсоромнішої практики. В той час як у Франції і Англії проблема така: *політична економія,* або *панування суспільства над багатством,* у Німеччині вона така: *національна економія,* або *панування приватної власності над нацією.* Отже, у Франції і Англії мова йде про те, щоб знищити монополію, яка розвинулась до крайніх своїх меж; а в Німеччині — про те, щоб розвинути монополію до крайніх її меж. Там іде мова про розв'язання питання, тут — лише про колізію. Це — досить показовий приклад *німецької* форми сучасних проблем, приклад того, як наша історія, подібно до невмілого рекрута, що повторює старі вправи, вважала досі своїм завданням лише повторювати заяложені історії.

Отже, якби *загальний* німецький розвиток не виходив за межі *політичного* німецького розвитку, німець міг би брати участь у проблемах сучасності найбільше так, як може в них брати участь *росіянин.* Проте, коли окрема особа не зв'язана межами нації, то нація в цілому не стає вільною від того, що стала вільною окрема особа. Серед філософів Греції був один скіф [3], але це ні на крок не наблизило скіфів до грецької культури.

На щастя, ми, німці, — не скіфи.

Подібно до того як стародавні народи переживали свою передісторію в уяві, в *міфології,* так ми, німці, переживаємо нашу майбутню історію в думках, у *філософії.* Ми — *філософські* сучасники нинішнього століття, не будучи його *історичними* су-

* Гра слів: «*listige* Theorie» («*лукава* теорія») — натяк на протекціоністську агітацію Фрідріха Ліста. *Ред.*

часниками. Німецька філософія — *продовження* німецької історії *в ідеї*. Отже, коли замість oeuvres incomplètes * нашої реальної історії ми критикуємо oeuvres posthumes ** нашої ідеальної історії, *філософію*, то наша критика перебуває в самій гущі тих питань, про які нинішнє століття говорить: that is the question! *** Те, що у передових народів є вже *практичним* розривом з сучасними державними порядками, — те в Німеччині, де ці порядки ще навіть і не існують, є спочатку *критичним* розривом з філософським відображенням цих порядків.

Німецька філософія права і держави — єдина *німецька історія*, що стоїть al pari **** *офіційної* сучасної дійсності. Через це німецький народ повинен додати цю свою уявлювану історію до існуючих у нього порядків і піддати критиці не тільки ці існуючі порядки, а разом з тим і їх абстрактне продовження. Його майбутнє не може *обмежитись* ні безпосереднім запереченням його реальних державно-правових порядків, ні безпосереднім здійсненням тих його державно-правових порядків, які існують в ідеї, бо в цих своїх ідеальних порядках німецький народ має безпосереднє заперечення своїх реальних порядків, а безпосереднє здійснення своїх ідеальних порядків він майже вже *пережив*, спостерігаючи життя сусідніх народів. Тому *практична* політична партія в Німеччині справедливо вимагає *заперечення філософії*. Помилка її полягає не в цій вимозі, а в тому, що вона не йде далі цієї вимоги, якої вона серйозно не виконує, та й виконати не може. Вона думає, нібито здійснює це заперечення філософії тим, що повертається до неї спиною і, відвернувши голову, бурмоче на її адресу кілька сердитих і банальних фраз. Обмеженість її кругозору проявляється в тому, що вона не зараховує філософію до кола *німецької* дійсності або уявляє, що філософія стоїть навіть *нижче* від німецької практики і обслуговуючих її теорій. Ви висуваєте вимогу виходити з *дійсних зародків життя*, але ви забуваєте, що дійсний зародок життя німецького народу досі зростав тільки під його *черепом*. Одним словом: *ви не можете скасувати філософію, не втіливши її в дійсності*.

Ту саму помилку, але в *протилежному* напрямі, робила і *теоретична* політична партія, яка веде своє походження від філософії.

Вона вбачала в нинішній боротьбі *тільки критичну боротьбу філософії з німецьким світом*, вона не подумала про те, що *існуюча філософія* сама належить до цього світу і є його *доповненням*, хоч і ідеальним. Критично ставлячись до свого противника, вона ставилась некритично до себе самої, тому що виходила з *передпосилок* філософії і або не йшла далі результатів, які випливали з них, або ж видавала вимоги і результати, одержані з іншого

* — незавершеного видання творів. *Ред.*
** — посмертно видані твори. *Ред.*
*** — ось у чому питання! (Шекспір. «Гамлет».) *Ред.*
**** — на рівні. *Ред.*

джерела, за безпосередні вимоги і результати філософії, незважаючи на те, що вони, — коли допустити їх правильність, — можуть бути одержані, навпаки, тільки через *заперечення існуючої філософії*, філософії як філософії. Ми зберігаємо за собою право повернутися до більш докладного опису цієї партії. Її корінний порок можна звести ось до чого: *вона думала, що можна перетворити філософію у дійсність, не скасувавши самої філософії*.

Критика *німецької філософії держави і права*, що дістала у працях *Гегеля* своє найбільш послідовне, найбільш багате і викінчене формулювання, є одночасно і критичним аналізом сучасної держави і зв'язаної з нею дійсності, і найрішучіше заперечення всієї досі існуючої *форми німецької політичної і правової свідомості*, для якої найбільш значним, універсальним, піднесеним до *науки* вираженням є якраз сама *спекулятивна філософія права*. Якщо тільки в Німеччині була можлива спекулятивна філософія права, це абстрактне, відірване від життя *мислення* про сучасну державу, дійсність якої лишається потойбічним світом, — хоч би цей потойбічний світ лежав всього тільки по той бік Рейну, — то, так само і навпаки, *німецький* уявний образ сучасної держави, який абстрагується від *дійсної людини*, був можливий лише остільки, оскільки сама сучасна держава абстрагується від *дійсної людини* або задовольняє *всю* людину лише уявним способом. Німці *міркували* в політиці про те, що інші народи *робили*. Німеччина була їх *теоретичною совістю*. Абстрактність і зарозумілість її мислення йшли завжди паралельно з односторонністю і приниженістю її дійсності. Отже, коли status quo *німецької державності* виражає *завершення* ancien régime, — цієї занози в організмі сучасної держави, — то *status quo німецького вчення про державу* виражає *недосконалість сучасної держави*, порок у самому організмі її.

Уже як рішучий противник попередньої форми *німецької* політичної свідомості, критика спекулятивної філософії права заглиблюється не в себе саму, а в такі *завдання*, для розв'язання яких є один тільки засіб — *практика*.

Постає питання: чи може Німеччина досягти практики à la hauteur des principes *, тобто *революції*, здатної піднести Німеччину не тільки до *офіційного рівня* сучасних народів, а й на *людську висоту*, яка стане найближчим майбутнім цих народів?

Зброя критики не може, звичайно, замінити критики зброєю, матеріальна сила повинна бути розбита матеріальною ж силою; але й теорія стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами. Теорія здатна оволодіти масами, коли вона доводить ad hominem **, а доводить вона ad hominem, коли стає радикальною. Бути радикальним — означає зрозуміти річ в її корені.

* — на висоті принципів. *Ред.*
** — argumentum ad hominem — доказ стосовно даної особи. *Ред.*

Але коренем є для людини сама людина. Очевидним доказом радикального характеру німецької теорії, отже — її практичної енергії, є те, що її вихідним пунктом було рішуче, *позитивне* скасування релігії. Критика релігії завершується вченням, що *людина — найвища істота для людини*, завершується, отже, *категоричним імперативом, який велить ліквідувати всі відносини*, в яких людина є приниженою, поневоленою, безпорадною, зневаженою істотою,— ті відносини, які не можна краще охарактеризувати, як вигуком одного француза з приводу проектованого податку на собак: «Бідні собаки! З вами хочуть поводитись, як поводяться з людьми!».

Навіть з історичної точки зору теоретична емансипація має специфічно практичне значення для Німеччини. Адже *революційне* минуле Німеччини теоретичне, це — *реформація*. Як тоді революція почалася в мозку *монаха*, так тепер вона починається в мозку *філософа*.

Правда, *Лютер* переміг рабство з *набожності* тільки тим, що поставив на його місце рабство з *переконання*. Він розбив віру в авторитет, відновивши авторитет віри. Він обернув попів у мирян, обернувши мирян у попів. Він звільнив людину від зовнішньої релігійності, зробивши релігійність внутрішнім світом людини. Він емансипував плоть від кайданів, накинувши кайдани на серце людини.

Та коли протестантизм не дав правильного розв'язання завдання, то все ж він правильно поставив його. Мова тепер уже йшла не про боротьбу мирянина з *попом поза мирянином*, а про боротьбу із своїм *власним внутрішнім попом*, із своєю *попівською натурою*. І коли протестантське перетворення німця-мирянина у попа емансипувало світських пап, *князів*, з усією їх клікою — привілейованими і філістерами,— то філософське перетворення німця, пройнятого попівським духом, в людину буде емансипацією *народу*. Але подібно до того як емансипація не повинна спинитися на князях, так і *секуляризація* майна не спиниться на *захопленні церковного майна*, яке раніше від інших було здійснене лицемірною Пруссією. Тоді Селянська війна, ця найбільш радикальна подія німецької історії, розбилася об теологію. Нині, коли сама теологія розбита, найрізкіший прояв несвободи в німецькій історії — наш status quo — розіб'ється об філософію. За день до реформації офіційна Німеччина була найпокірнішим рабом Риму. За день до своєї революції вона — покірний раб того, що менше від Риму, раб Пруссії і Австрії, зашкарублих юнкерів і філістерів.

Тим часом *радикальній* німецькій революції перешкоджає, мабуть, одна величезна трудність.

Річ у тому, що революції потребують *пасивного* елементу, *матеріальної* основи. Теорія здійснюється в кожному народі

завжди лише остільки, оскільки вона є здійсненням його потреб. Але чи відповідатиме страхітливому розладові між вимогами німецької думки і тими відповідями, які дає на них німецька дійсність, — чи відповідатиме цьому розладові такий же розлад громадянського суспільства з державою і з самим собою? Чи стануть теоретичні потреби безпосередньо практичними потребами? Не досить, щоб думка прагнула до втілення в дійсність, сама дійсність повинна прагнути до думки.

Але Німеччина піднялася на середні ступені політичної емансипації не в один час із сучасними народами. Навіть тих ступенів, які вона подолала теоретично, вона ще не досягла практично. Як же вона може перескочити одним *сальто-мортале* не тільки через свої власні перешкоди, а разом з тим і через ті перешкоди, які стоять перед сучасними народами, через перешкоди, які вона в дійсності повинна сприймати як звільнення від своїх дійсних перешкод і які повинні бути метою її прагнень? Радикальна революція може бути тільки революцією радикальних потреб, для зародження яких, здавалося б, якраз немає ні передумов, ні необхідного грунту.

Проте, коли розвиток сучасних народів супроводився лише абстрактною діяльністю мислення в Німеччині, яка не брала активної участі в дійсних битвах цього розвитку, то, з другого боку, Німеччина поділяла *страждання* цього розвитку, не поділяючи його радощів, його часткового задоволення. Абстрактній діяльності на одному боці відповідає абстрактне страждання на другому. Через це Німеччина одного прекрасного ранку опиниться на рівні європейського розпаду, жодного разу не побувавши на рівні європейської емансипації. Її можна буде порівняти з *ідолопоклонником,* який сохне від хвороб християнства.

Коли ми тепер звернемось до *німецьких урядів,* то побачимо, що, зважаючи на сучасні відносини, становище Німеччини, на характер німецької освіти і, нарешті, на свій власний вірний інстинкт, вони змушені поєднувати *цивілізовані недоліки сучасного державного світу,* перевагами якого ми не користуємось, з *варварськими недоліками ancien régime*, якими ми втішаємось повною мірою. Тому Німеччині доводиться брати дедалі більшу участь якщо не в розумних, то, принаймні, в нерозумних сторонах також і таких державних систем, які стоять вище за її status quo. Чи є, наприклад, у світі країна, що так само наївно, як це робить так звана конституційна Німеччина, поділяла б усі ілюзії конституційного державного ладу, не поділяючи його реальних досягнень? Або хіба кому-небудь, крім німецького уряду, могла б спасти на думку вигадка поєднати мучеництва цензури з мучеництвами французьких вересневих законів [4], які передбачають свободу друку! Подібно до того як у римському пантеоні можна було знайти *богів* усіх націй, так і в Священній Римській імперії німецької

нації можна знайти *гріхи* всіх державних форм. Запорукою того, що цей еклектизм досягне небачених ще досі розмірів, буде особливо *політико-естетичне гурманство* якогось німецького короля *, який хоче розігрувати всі ролі королівської влади, як феодальну, так і бюрократичну, як абсолютну, так і конституційну, як автократичну, так і демократичну, коли не в особі народу, то у *своїй власній* особі, коли не для народу, то для *себе самого. Німеччина, це убозство політичної сучасності, що склалося в свій окремий світ,* не зможе розбити специфічно німецькі перешкоди, не розбивши загальних перешкод політичної сучасності.

Утопічною мрією для Німеччини є не *радикальна* революція, не *загальнолюдська* емансипація, а, скоріше, часткова, *тільки* політична революція, — революція, що залишає незачепленими самі підвалини будови. На чому грунтується часткова, тільки політична революція? На тому, що *частина громадянського суспільства* емансипує себе і досягає *загального* панування, на тому, що певний клас, виходячи із свого *особливого становища,* проводить емансипацію всього суспільства. Цей клас визволяє все суспільство, але тільки в тому разі, коли припустити, що все суспільство перебуває в становищі цього класу, тобто має, наприклад, гроші і освіту або може, якщо захоче, здобути їх.

Жоден клас громадянського суспільства не може відіграти цю роль, не викликавши на мить ентузіазму в собі і в масах. Це — той момент, коли даний клас братається і зливається з усім суспільством, коли його змішують із суспільством, сприймають і визнають як його *загального представника;* той момент, коли власні вимоги і права цього класу є дійсно правами і вимогами самого суспільства, коли він дійсно являє собою соціальний розум і соціальне серце. Лише в ім'я загальних прав суспільства окремий клас може претендувати на загальне панування. Для завоювання цього становища визволителя, а отже, для політичного використання всіх сфер суспільства в інтересах своєї власної сфери, не досить самої революційної енергії і духовного почуття власної гідності. Щоб *революція народу* і *емансипація окремого класу* громадянського суспільства збіглися одне з одним, щоб *один* стан вважався станом усього суспільства, — для цього, з другого боку, всі недоліки суспільства повинні бути зосереджені в якомусь іншому класі, для цього певний стан повинен бути уособленням спільних перешкод, втіленням спільної для всіх перешкоди; для цього особлива соціальна сфера повинна вважатися *загальновизнаним злочином* щодо всього суспільства, так що визволення від цієї сфери виступає як загальне самовизволення. Щоб *один* стан був par excellence ** станом-визволителем, для цього інший стан повинен бути, навпаки, явним станом-поневолювачем.

* — Фрідріха-Вільгельма IV. *Ред.*

** — переважно, в істинному значенні слова. *Ред.*

Негативно-загальне значення французького дворянства і французького духовенства зумовило собою позитивно-загальне значення того класу, який безпосередньо межував з ними і протистояв їм, — *буржуазії.*

Але в жодного окремого класу в Німеччині немає не тільки послідовності, різкості, сміливості, нещадності, які наклали б на нього тавро негативного представника суспільства. Так само в жодного стану немає також тієї душевної широти, яка ототожнює себе, хоч би тільки на мить, з душею народу, того натхнення, яке матеріальну силу запалює на політичне насильство, тієї революційної відваги, яка кидає в лице противникові зухвалий виклик: *я — ніщо, але я повинен бути всім.* Основу німецької моралі і чесності, не тільки окремих осіб, а й класів, становить, навпаки, той *стриманий егоїзм,* який відстоює свою обмеженість і допускає, щоб і інші відстоювали на противагу йому свою обмеженість. Тому відносини між різними сферами німецького суспільства не драматичні, а епічні. Кожна з них починає усвідомлювати себе і розміщуватися, з усіма своїми особливими вимогами, поряд з іншими не тоді, коли її пригноблюють, а тоді, коли сучасні відносини створюють — без всякого сприяння з її боку — таку суспільну сферу, яка стоїть нижче від неї і яку вона, у свою чергу, може пригноблювати. Навіть *моральне почуття власної гідності німецької буржуазії* грунтується лише на свідомості того, що вона — загальний представник філістерської посередності всіх інших класів. Тому не тільки німецькі королі сідають на престол mal à propos *; кожна сфера громадянського суспільства переживає свою поразку раніше, ніж встигає відсвяткувати свою перемогу, вона встановлює свої власні перешкоди раніше, ніж встигає перебороти поставлену їй перешкоду, проявляє свою бездушну сутність раніше, ніж їй вдається проявити свою великодушну сутність, — так що навіть можливість відіграти велику роль завжди опиняється вже позаду раніше, ніж ця можливість встигла виявитись, і кожний клас, як тільки він починає боротьбу з класом, що стоїть вище за нього, вже виявляється втягнутим у боротьбу з класом, що стоїть нижче за нього. Тому князівська влада перебуває в боротьбі з королівською, бюрократ — у боротьбі з дворянством, буржуа — в боротьбі з усіма ними разом, а в цей час пролетар уже починає боротьбу проти буржуа. Буржуазія не зважується ще сформулювати, із своєї точки зору, думку про емансипацію, коли розвиток соціальних умов, а також і прогрес політичної теорії оголошують уже саму цю точку зору застарілою або, принаймні, проблематичною.

У Франції досить бути чим-небудь, щоб хотіти бути всім. У Німеччині треба бути нічим, коли не хочеш відмовитись від

* — невчасно. *Ред.*

усього. У Франції часткова емансипація є основа загальної. В Німеччині загальна емансипація є conditio sine qua non * всякої часткової. У Франції свобода в усій її повноті повинна бути породжена дійсним процесом поступового визволення, в Німеччині — неможливістю такого поступового процесу. У Франції кожний клас народу — *політичний ідеаліст* і почуває себе насамперед не окремим класом, а представником соціальних потреб взагалі. Тому роль *визволителя* послідовно переходить — у сповненому драматизму русі — до різних класів французького народу, поки, нарешті, не дійде черга до такого класу, який здійснить соціальну свободу, вже не обмежуючи її певними умовами, що лежать поза людиною і все ж створені людським суспільством, а, навпаки, організує всі умови людського існування, виходячи з соціальної свободи як необхідної передумови. В Німеччині, навпаки, де практичне життя так само позбавлене духовного змісту, як духовне життя позбавлене зв'язку з практикою, жоден клас громадянського суспільства до того часу не почуває ні потреби у загальній емансипації, ні здатності до неї, поки його до цього не примусять його *безпосереднє* становище, *матеріальна* необхідність, його *власні кайдани*.

Отже, в чому ж полягає *позитивна* можливість німецької емансипації?

Відповідь: в утворенні класу, скованого *радикальними кайданами*, такого класу громадянського суспільства, який не є класом громадянського суспільства; такого стану, який являє собою розклад усіх станів; такої сфери, яка має універсальний характер внаслідок її універсальних страждань і не претендує ні на яке *особливе право*, бо над нею тяжіє не *особливе безправ'я*, а *безправ'я взагалі*, яка вже не може посилатись на *історичне* право, а тільки лише на *людське* право, яка перебуває не в однобічній суперечності з наслідками, що випливають з німецького державного ладу, а у всебічній суперечності з його передумовами; такої сфери, нарешті, яка не може себе емансипувати, не емансипуючи себе від усіх інших сфер суспільства і не емансипуючи, разом з тим, всі інші сфери суспільства, — одним словом, такої сфери, яка являє собою *цілковиту втрату* людини і, отже, може відродити себе лише шляхом *цілковитого відродження людини*. Цей результат розкладу суспільства, як особливий стан, є *пролетаріат*.

Пролетаріат зароджується в Німеччині у результаті *промислового* розвитку, який починає прокладати собі шлях; бо не *стихійно виникла*, а *штучно створена* бідність, не механічно зігнута під тягарем суспільства людська маса, а маса, що виникла із *стрімкого процесу* його *розкладу*, головним чином з розкладу

* — неодмінною умовою. *Ред.*

середнього стану, — ось що становить пролетаріат, хоч поступово, як це само собою зрозуміло, ряди пролетаріату поповнюються і стихійно виникаючою біднотою і християнсько-німецьким кріпосним станом.

Оголошуючи *розклад існуючого світопорядку*, пролетаріат розкриває лише *таємницю свого власного буття*, бо він і *є фактичний* розклад цього світопорядку. Вимагаючи *заперечення приватної власності*, пролетаріат лише зводить у *принцип суспільства* те, що суспільство звело в *його* принцип, що втілено уже в *ньому*, в пролетаріаті, без його сприяння, як негативний результат суспільства. Пролетар має щодо виникаючого світу таке саме право, яке *німецький король* має щодо вже виниклого світу, коли він називає народ *своїм* народом, так само як коня він називає *своїм* конем. Оголошуючи народ своєю приватною власністю, король виражає лише той факт, що приватний власник є король.

Подібно до того як філософія знаходить у пролетаріаті свою *матеріальну* зброю, так і пролетаріат знаходить у філософії свою *духовну* зброю, і як тільки блискавка думки добре ударить в цей незайманий народний грунт, здійсниться емансипація *німця* в *людину*.

З усього цього випливає:

Єдине *практично* можливе визволення Німеччини є визволення з позицій *тієї* теорії, що оголошує найвищою сутністю людини саму людину. В Німеччині емансипація від *середньовіччя* можлива лише як емансипація разом з тим і від *часткових* перемог над середньовіччям. В Німеччині *ніяке* рабство не може бути знищене без того, щоб не було знищене *всяке* рабство. *Поважна* Німеччина не може здійснити революцію, не почавши революції *з самих підвалин. Емансипація німця є емансипація людини. Голова* цієї емансипації — *філософія*, її *серце* — *пролетаріат*. Філософія не може бути втілена в дійсність без скасування пролетаріату, пролетаріат не може скасувати себе, не втіливши філософію в дійсність.

Коли визріють всі внутрішні умови, *день німецького воскресіння з мертвих* буде оголошений *криком галльського півня*.

Написано К. Марксом не раніше середини жовтня — середини грудня 1843 р.

Вперше надруковано в журналі «Deutsch-Französische Jahrbücher» 1844 р.

Підпис: Карл Маркс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 384—397

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

СВЯТЕ СІМЕЙСТВО, або КРИТИКА КРИТИЧНОЇ КРИТИКИ

ПРОТИ БРУНО БАУЕРА І КОМПАНІЇ[5]

Написано К. Марксом і Ф. Енгельсом у вересні — листопаді 1844 р.

Вперше надруковано окремою книгою у Франкфурті-на-Майні в 1845 р.

Підпис: Фрідріх Енгельс і Карл Маркс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф., *Твори*, т. 2, с. 3—219

ПЕРЕДМОВА

У *реального гуманізму* немає в Німеччині більш небезпечного ворога, ніж *спіритуалізм,* або *спекулятивний ідеалізм,* який на місце *дійсної індивідуальної людини* ставить *«самосвідомість»,* або *«дух»,* і разом з євангелістом учить: «Дух животворящий, а плоть немічна». Само собою зрозуміло, що цей безплотний дух тільки у своїй уяві має духовні, розумові сили. Те в *бауерівській* критиці, проти чого ми ведемо боротьбу, є саме *спекуляція,* що *карикатурно* відтворює себе. Ми бачимо в ній найбільш закінчене вираження *християнсько-німецького* принципу, який робить свою останню спробу — утвердити себе за допомогою перетворення самої *«критики»* в якусь трансцендентну силу.

Наш виклад присвячений переважно «Allgemeine Literatur-Zeitung» *Бруно Бауера,* перші вісім випусків якої лежали перед нами,— і це тому, що в ній бауерівська критика і разом з нею все безглуздя *німецької спекуляції взагалі* досягли своєї найвищої точки. Критична критика (критика, що подається в «Literatur-Zeitung») тим більш повчальна, чим більше вона доводить до явної комедії перекручення дійсності філософією.— За приклад можуть бути *Фаухер* і *Шеліга.*— «Literatur-Zeitung» подає такий матеріал, аналізом якого можна допомогти і ширшій публіці скласти собі виразне уявлення про ілюзії спекулятивної філософії. Це і є метою нашої праці.

Наш спосіб викладу теми зумовлений, природно, *характером самої теми.* Критична критика з усіх поглядів стоїть *нижче* від того рівня, якого вже досяг німецький теоретичний розвиток. Тому, коли ми не *обговорюємо тут* далі самий цей розвиток, то виправданням для нас є характер теми, яка нас цікавить.

Більше того: критична критика змушує нас здобуті вже результати просто протиставляти їй *як такі.*

Тому ми подаємо цю полемічну працю перед нашими самостійними творами, в яких ми викладемо — зрозуміло, кожний з нас окремо — наші позитивні погляди і разом з тим нашу позитивну точку зору щодо новітніх філософських і соціальних доктрин.

Париж, вересень 1844 р.

Енгельс. Маркс

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

КРИТИЧНА КРИТИКА В ОБРАЗІ ПАЛІТУРНОГО МАЙСТРА, або КРИТИЧНА КРИТИКА В ОСОБІ пана РЕЙХАРДТА

Критична критика, хоч би як високо вважала вона себе піднесеною над масою, відчуває все-таки безмежний жаль до неї. І от критика так полюбила масу, що послала на землю свого єдинородного сина, щоб усі ті, хто увірував у нього, не загинули, а знайшли критичне життя. Критика сама стає масою і перебуває серед нас, і ми бачимо її велич, подібну до величі єдинородного сина отця небесного. А саме, критика стає соціалістичною і розглядає «твори про пауперизм» [6]. Вона не вбачає ніякого блюзнірства в тому, щоб уподібнюватися богові: вона відчужує саму себе, прибирає образ палітурного майстра і принижується до безглуздя, та ще якого! — до критичного безглуздя іноземними мовами. Вона — чия небесна непорочна чистота здригається від зіткнення з грішною прокаженою масою — переборює себе настільки, що знайомиться з творами «*Бодза*» * та «*всіма* літературними першоджерелами про пауперизм» і «протягом багатьох років крок за кроком стежить за хворобою століття». Вона відмовляється писати для учених спеціалістів, вона пише для широкої публіки, усуває всі незвичні вислови, всяку «латинську премудрість, всякий цеховий жаргон». Все це вона усуває з писань *інших,* бо було б уже надто великою вимогою чекати від критики, щоб вона сама скорилася «цій адміністративній регламентації». Але вона навіть і це почасти робить. Вона з дивовижною легкістю відмовляється, якщо не від самих слів, то від їх змісту, — і хто наважиться закинути їй те, що вона пускає в ужиток «всю цю величезну купу незрозумілих іноземних слів», коли вона сама систематичним виявленням своєї самобутності тільки підтверджує висновок, що і для неї самої слова ці лишились незрозумілими?

---

* — Перекручений Рейхардтом псевдонім Чарлза Діккенса — «Боз». *Ред.*

Ось деякі зразки цього систематичного виявлення:

«Тому *інститути жебрацтва* — тема страхіття для них».

«Вчення про відповідальність, в якому кожний рух *людської думки стає зображенням дружини Лота*».

«На замковий камінь склепіння цієї справді *багатої на переконаність майстерної будови*».

«Ось головний зміст політичного заповіту Штейна, що його цей великий державний муж ще до залишення ним дійсної служби вручив урядові *і всім його працям*».

«Цей народ у ті часи не мав *ще ніяких вимірів* для такої широкої свободи».

«З достатньою певністю *парламентуючи* в заключних рядках свого публіцистичного твору, що не вистачає ще тільки довір'я».

«Високодержавному, істинного мужа гідному, над рутину і малодушний страх піднесеному, на історії вихованому і живим споглядачням чужоземного публічно-державного життя виплеканому розумові».

«Виховання загального національного добробуту».

«Свобода спочивала мертвою *в грудях прусського покликання народів* під контролем властей».

«*Народноорганічна* публіцистика».

«Народові, якому навіть пан Брюггеман видає *метричне свідоцтво його повноліття*».

«Досить гостра суперечність всім іншим *визначеностям*, висловленим у творі, присвяченому дослідженню спеціальних покликань народу».

«Огидна корисливість швидко руйнує всі *химери національної волі*».

«Пристрасть до швидкого збагачення і т. д.— ось той дух, яким від початку до кінця пройняті були часи Реставрації, і цей самий дух з *достатньою дозою індиферентності примкнув* до нових часів».

«Невиразне уявлення про політичне значення, властиве *землеробській прусській національності, грунтується на пам'яті про велику історію*».

«Антипатія зникла і перейшла в стан цілковитої екзальтації».

«У цьому чудовому переході кожен на свій лад *виставляв* ще своє окреме *бажання*».

«Катехізис з миропомазаною соломонівською мовою, слова якого, наче голуб — цирп! цирп! — м'яко піднімаються у сферу пафосу і *громоподібних аспектів*».

«Весь *дилетантизм тридцятип'ятирічної зневаги*».

«Надто *різкі громи*, які сипав на голову городян один з колишніх правителів міста, можна було б прийняти із спокоєм духа, властивим нашим представникам, коли б погляд Бенди на міський статут 1808 р. не хибував на *мусульманську афектацію понять* про суть і застосування міського статуту».

Стилістичній сміливості у пана Рейхардта скрізь відповідає сміливість самого розвитку думки. Він робить переходи на зразок таких:

«Пан Брюггеман... 1843 р. ...державна теорія... всяка відверта людина... велика скромність наших соціалістів... природні чудеса... вимоги, які повинні бути поставлені Німеччині... надприродні чудеса... Авраам... Філадельфія... манна... пекар... але *оскільки* ми говоримо про *чудеса, то Наполеон* вніс»... і т. д.

Познайомившись з цими зразками, ми не будемо більше дивуватися, що критична критика пропонує нам ще «роз'яснення» одного такого вислову, якому вона сама ж приписує «популярність способу висловлювання». Бо вона «озброює свої очі органічною

силою, здатною проникнути крізь хаос». І тут треба сказати, що після цього навіть «популярний спосіб висловлювання» не може лишитися незрозумілим для критичної критики. Вона осягає розумом, що шлях літератора з необхідності повинен залишатися кривим, якщо тільки суб'єкт, який стає на цей шлях, не досить сильний для того, щоб випрямити його; і тому вона, цілком природно, приписує письменникові «математичні операції».

Само собою зрозуміло, — і історія, яка доводить все, що само собою зрозуміле, доводить також і це, — що критика стає масою не для того, щоб залишитися масою, а для того, щоб позбавити масу її масової масовості, тобто щоб піднести популярний спосіб висловлювання маси до критичної мови критичної критики. Коли критика засвоює популярну мову маси і переробляє цей грубий жаргон у містичну премудрість критично критичної діалектики, то це і є для критики найнижчий ступінь приниження.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

КРИТИЧНА КРИТИКА ЯК «MÜHLEIGNER»[7], або КРИТИЧНА КРИТИКА В ОСОБІ пана ЖЮЛЯ ФАУХЕРА

Після того як критика, спустившись до безглуздя іноземними мовами, зробила дуже суттєві послуги самосвідомості і в той же час цим діянням звільнила світ від пауперизму, вона наважується поставитись поблажливо ще й до *безглуздя* в *практиці* і в *історії*. Вона опановує *«злободенні питання англійського життя»* і дає нам *начерк історії англійської промисловості*, який відзначається істинною *критичністю* [8].

Критика, яка не залежить ні від чого, в самій собі досконала і завершена, не може, звичайно, визнавати історію в тому вигляді, як вона розвивалася в дійсності, бо це ж означало б визнання поганої маси в усій її масовій масовості, тимчасом як насправді мова йде саме про звільнення маси від цієї масовості. Тому історія звільняється від своєї масовості, і критика, яка поводиться *вільно* щодо своєї теми, вигукує, звертаючись до історії: «*Знай, що ти повинна була відбуватися так-то і так-то!*» Закони критики всі мають *зворотну* силу: *до* її декретів історія відбувалася зовсім інакше, ніж вона зображується *за декретами критики*. Саме тому масова, так звана *дійсна* історія і відрізняється значною мірою від тієї *критичної* історії, яка розгортається перед нашими очима в VII випуску «Literatur-Zeitung», починаючи з четвертої сторінки.

У масовій історії не було *ніяких фабричних міст* до появи *фабрик*. А в критичній історії, де син породжує свого батька, як це вже було у *Гегеля*,— в цій історії *Манчестер, Болтон* і *Престон* являли собою квітучі фабричні міста в той час, коли ніхто ще й не думав про фабрики. В дійсній історії розвиток *бавовняної промисловості* бере свій початок головним чином від запровадження у виробництво дженні *Харгрівса* і *прядильної машини* (ватер-машини) *Аркрайта*, тоді як *мюль-машина Кромптона* була тільки удосконаленням дженні з допомогою нового принципу, відкритого Аркрайтом. Але критична історія вміє розрізняти:

вона зневажливо відкидає однобічності дженні й ватер-машини і вихваляє мюль-машину як спекулятивну тотожність крайнощів. Насправді винайдення ватер-машини і мюль-машини відразу ж зробило можливим *застосування* до цих машин *сили води;* але критична критика відділяє один від одного змішані грубою рукою історії принципи і відносить це застосування, як щось зовсім особливе, до пізніших часів. Насправді парова машина винайдена *була раніше,* ніж усі названі вище машини; а в критиці парова машина, як вінець усієї будови, є разом з тим і чимось *останнім* у часі.

В дійсності *ділові зв'язки* Ліверпуля з Манчестером в їх сучасному значенні були наслідком експорту англійських товарів; у критиці ж ділові зв'язки є його *причиною,* а ділові зв'язки і експорт разом — наслідком близького сусідства цих міст. Насправді майже всі товари йдуть з Манчестера на континент через *Гулль,* а в критиці — через *Ліверпуль.*

В дійсності на англійських фабриках є всі *градації заробітної плати,* починаючи з $1\,^1/_2$ шилінга до 40 шилінгів і більше; а в критиці існує тільки *одна* ставка заробітної плати — 11 шилінгів. Насправді *машина* заміняє *ручну роботу,* а в критиці вона заміняє *мислення.* В дійсності в *Англії* дозволяється *об'єднання* робітників, яке має на меті підвищення заробітної плати; а в критиці таке об'єднання заборонено, бо, перш ніж дозволити собі щонебудь, маса повинна попросити дозволу у критики. В дійсності *фабрична робота* надзвичайно *стомлююча* і викликає специфічні хвороби (є навіть спеціальні медичні праці про ці хвороби); а в критиці «надмірне напруження не може перешкоджати роботі, бо силу дає машина». В дійсності машина є машина; а в критиці машина має *волю:* оскільки машина не відпочиває, то не може відпочивати і робітник, а отже він підкорений чужій волі.

Але все це ще нічого. Критика не може задовольнитися *масовидними партіями* Англії; вона творить нові партії, вона створює *«фабричну партію»,* за що історія має бути їй вдячна. Зате вона звалює в *одну* масовидну купу фабрикантів і фабричних робітників — чи варто турбуватися про такі дрібниці! — і декретує, що фабричні робітники, всупереч думці нерозумних фабрикантів, не зробили свого внеску у фонд Ліги проти хлібних законів [9] не з лихої волі і не через свою прихильність до чартизму, а виключно через бідність. Вона декретує далі, що в разі скасування англійських хлібних законів сільськогосподарські поденні робітники повинні будуть змиритися із зниженням заробітної плати, до чого, проте, ми дозволимо собі найпокірніше зауважити, що цей злиденний клас не може більше відмовитися від жодної копійки, ризикуючи в противному разі померти з голоду. Вона декретує, що в Англії на фабриках працюють *шістнадцять* годин на добу, хоч нерозумний, некритичний англій-

ський закон подбав про те, щоб робота тривала не більше 12 годин. Вона декретує, що Англія повинна стати великою майстернею для всього світу, хоч некритичні масові американці, німці і бельгійці своєю конкуренцією поступово псують англійцям один ринок за другим. Вона декретує, нарешті, що *централізація власності,* з її наслідками для трудящих класів, невідома в Англії ні класові імущих, ні класові неімущих. А тим часом нерозумні чартисти вважають, що вони дуже добре обізнані з явищем централізації власності; а *соціалісти* думають, що вони давно вже змалювали наслідки її в усіх подробицях. Мало того: навіть торі і віги — взяти хоча б *Карлейля, Алісона* і *Гаскелла* — власними творами засвідчили свою обізнаність з цим явищем.

Критика декретує, що *десятигодинний білль* лорда *Ешлі* [10] — банальний захід золотої середини, а сам лорд Ешлі — «правильне відображення конституційної діяльності», тимчасом як досі фабриканти, чартисти, землевласники — словом, уся масовидна Англія — дивились на цей захід як на вираження — правда, дуже слабке — цілком радикального принципу, тому що вона піднесла б сокиру над самими коренями зовнішньої торгівлі, а з нею і над коренями фабричної системи,— точніше сказати: не тільки піднесла б сокиру, а глибоко увігнала б її в самі ці корені. Критична критика краще знає, в чому річ. Вона знає, що питання про десятигодинний робочий день обговорювалось в якійсь «комісії» палати громад, тимчасом як некритичні газети намагаються нас запевнити, що цією «комісією» була *сама палата,* а саме — «*комітет усієї палати*»; але критика що б то не стало повинна скасувати ці химери англійської конституції.

Критична критика, яка сама *породжує* свою *протилежність* — *нерозумність маси,* породжує також і нерозумність сера Джемса Грехема: критично витлумачуючи англійську мову, вона вкладає йому в уста такі слова, яких некритичний міністр внутрішніх справ ніколи не говорив, і робить вона це для того тільки, щоб на фоні грехемівської нерозумності ще яскравіше засяяла мудрість критики. Коли вірити критиці, то Грехем стверджував, що фабричні машини зношуються приблизно за 12 років, незалежно від того, чи працюють вони щодня протягом 10 чи 12 годин, і що через це десятигодинний білль позбавить капіталіста можливості відтворити за 12 років роботою машин вкладений у ці машини капітал. Критика доводить, що вкладений нею в уста сера Джемса Грехема висновок помилковий, бо машина, яка щодня працює на $^1/_6$ частину часу менше, само собою зрозуміло, буде придатною для застосування протягом триваліпого часу.

Хоч яке слушне це зауваження критичної критики щодо її власного помилкового висновку, доводиться проте віддати належне серу Джемсові Грехему, який насправді сказав таке: при

десятигодинному біллі машина повинна збільшити свою швидкість у такій самій пропорції, в якій обмежено її робочий час (сама критика цитує це висловлювання у VIII випуску, стор. 32), а при такій умові строк зношування машини лишається тим же, саме — 12 років. Цього не можна не визнати, тим більше, що таке визнання тільки прославляє і звеличує «к р и т и к у» [«*der* Kritik»], бо не хто інший, як к р и т и к а не тільки сама зробила помилковий висновок, а сама ж і спростувала його пізніше. Вона така ж великодушна й щодо лорда *Джона Рассела,* якому приписує намір змінити форму державного ладу і виборчу систему; звідки ми повинні зробити висновок, що або критиці властивий надзвичайно великий потяг до вигадування дурниць, або лорд Джон Рассел за останній тиждень перетворився у критичного критика.

Але справді чудовою стає критика у своєму виготовленні дурниць тільки тоді, коли вона робить відкриття, що англійські робітники, які у квітні і травні влаштовували один мітинг за одним, складали одну петицію за одною, щоб добитися проведення десятигодинного білля, робітники, серед яких, від одного кінця фабричних округів до другого, панувало таке збудження, якого не було вже протягом двох років,— що ці самі робітники проявляють тільки «*частковий* інтерес» до даного питання, хоч все-таки виявляється, що «законодавче обмеження робочого часу теж привертає їхню увагу». Справді чудова критика, коли вона на довершення всього робить велике, прекрасне, нечуване відкриття, що «скасування хлібних законів, яке обіцяє на перший погляд більш безпосередню допомогу, поглинає і поглинатиме більшу частину бажань робітників доти, поки не викликаюче вже ніякого сумніву задоволення цих бажань практично не доведе їм усієї марності цього скасування». І це критика говорить про робітників, які на всіх публічних мітингах раз у раз скидають з ораторської трибуни поборників скасування хлібних законів,— про робітників, які добилися того, що в жодному англійському фабричному місті Ліга проти хлібних законів[9] уже не насмілюється влаштовувати публічні мітинги,— про робітників, які вбачають у Лізі свого єдиного ворога і які під час дебатів у питанні про десятигодинний робочий день користувалися підтримкою торі, як це майже завжди бувало і раніше при обговоренні аналогічних питань. Чудова також критика, коли вона робить відкриття, що «робітники все ще захоплюються широкими обіцянками *чартизму»,* який і є не що інше, як політичне вираження громадської думки робітників. У глибині свого абсолютного духу критика побачила, що «обидва угруповання — політичне угруповання і угруповання земельних та фабричних власників — *уже не* зливаються одне з одним і не покривають одне одного». Проте нам ще не доводилося чути, щоб угруповання земельних і фабричних власників, при незначності кількісного складу обох класів власників і при одна-

ковому загальному рівні їх політичних прав (за винятком небагатьох перів), мало такий широкий характер і щоб це угруповання, яке на ділі є найбільш послідовним вираженням, верхівкою політичних партій, було абсолютно тотожним з політичними партійними угрупованнями. Чудова ще критика, коли вона приписує противникам хлібних мит незнання того факту, що, за інших однакових умов, падіння цін на хліб має своїм неодмінним наслідком падіння також і заробітної плати, в результаті чого все залишається по-старому; тимчасом як насправді ці пани від цього явного падіння заробітної плати і зв'язаного з ним зменшення витрат виробництва чекають відповідного розширення ринку і зумовленого цим зменшення конкуренції робітників між собою, в результаті чого заробітна плата була б все-таки трохи вища у відношенні до цін на хліб, ніж тепер.

Критика, що в артистичному захопленні вільно створює свою протилежність, безглуздя,— та сама критика, яка два роки тому вигукувала: «критика говорить по-німецьки, теологія — по-латині» [11],— ця сама критика вивчила тепер *англійську мову* і називає землевласників «*Landeigner*» (landowners), фабрикантів — «*Mühleigner*» (mill-owners; по-англійськи «mill» означає будь-яку фабрику, машини якої приводяться в рух силою пари або води), робітників — «*руками*» (hands), замість «втручання» говорить «інтерференція» (interference) і, відчуваючи безмежний жаль до англійської мови, наскрізь пройнятої гріховною масовістю, доходить навіть до того, що береться її виправляти і скасовує педантичне правило, за яким англійці завжди ставлять титул рицарів і баронетів «сер» не перед прізвищем, а перед *ім'ям*. Маса говорить: «сер Джемс Грехем», а критика — «сер Грехем».

Що критика взялася за перетворення *англійської* історії та *англійської* мови з *принципу*, а не через *легковажність*, це читач зараз побачить з тієї *грунтовності*, з якою вона трактує *історію пана Науверка*.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ГРУНТОВНІСТЬ КРИТИЧНОЇ КРИТИКИ,
або
КРИТИЧНА КРИТИКА В ОСОБІ пана Ю. (ЮНГНІЦА?) [12]

Надзвичайно важливий спір пана *Науверка* з берлінським філософським факультетом критика не може лишити без уваги. Адже вона й сама пережила щось подібне і повинна зробити долю пана Науверка фоном, на якому тим яскравіше виділятиметься її *боннська відставка* [13]. Оскільки критика звикла дивитися на боннську історію як на визначну подію нашого століття і навіть написала вже «філософію відставки критики», то можна було чекати, що вона перетворить берлінську «колізію» в таку саму детально розроблену філософську конструкцію. Вона доводить а priori *, що все це повинно було статися так, а не інакше. А саме, вона показує:

1) Чому філософський факультет повинен був вступити в «колізію» з філософом держави, а не з логіком або метафізиком;

2) Чому ця колізія не могла бути такою гострою і рішучою, як конфлікт критики з теологією в Бонні;

3) Чому колізія ця була, власне кажучи, дурницею, після того як критика вже у своїй боннській колізії вичерпала всі можливі принципи, всякий можливий зміст, і світовій історії від того часу нічого іншого не залишалось, як стати плагіатором критики;

4) Чому філософський факультет у нападках на твори пана Науверка побачив нападки на факультет;

5) Чому панові Н. нічого іншого не залишалось, як добровільно піти у відставку;

6) Чому філософський факультет, якщо він не хотів відректися від самого себе, повинен був захищати пана Н.;

7) Чому «внутрішні незгоди на самому факультеті повинні були, з необхідності, мати такий вигляд», що факультет в один і той же час визнавав прави́м і неправи́м як Н., так і уряд;

---

* — наперед, незалежно від досвіду. *Ред.*

8) Чому факультет не міг знайти у творах Н. підстави для його усунення;

9) Чим зумовлена була невиразність усього вердикту в цілому;

10) Чому факультет, «як наукова інстанція (!), вважає, що він (!) має право (!) дозволити собі подивитися в самий корінь справи», і, нарешті,

11) Чому, все-таки, факультет не хоче писати так, як пан Н.

Критика розглядає ці важливі питання на чотирьох сторінках з винятковою грунтовністю, причому вона, за допомогою логіки Гегеля, доводить, чому все це сталося саме так і чому ніякий бог не міг би нічого вдіяти проти цього. В іншому місці критика говорить, що жодна історична епоха ще не пізнана; скромність забороняє їй сказати, що вона досконало збагнула принаймні і свою власну колізію і колізію Науверка, які хоч і не є епохами, але на її погляд все ж *роблять* епоху.

Критична критика, «що зняла» в собі «момент» *грунтовності*, стає «*спокоєм пізнавання*».

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

КРИТИЧНА КРИТИКА ЯК СПОКІЙ ПІЗНАВАННЯ, або КРИТИЧНА КРИТИКА В ОСОБІ пана ЕДГАРА

1) «РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ» ФЛОРИ ТРІСТАН [14]

Французькі соціалісти стверджують: робітник робить все, виробляє все і не має при цьому ні прав, ні власності,— коротше кажучи, не має нічого. На це критика устами пана *Едгара,* уособленого *спокою пізнавання,* відповідає:

«Щоб усе створювати, потрібна якась сильніша свідомість, ніж робітнича свідомість. Тільки в перевернутому вигляді наведене вище положення було б правильним: робітник не робить нічого, через це він нічого й не має; а не робить він нічого тому, що його робота завжди лишається чимось одиничним, розрахована на задоволення тільки його власної потреби і є буденною роботою».

Тут критика досягає таких висот абстракції, звідки їй тільки її власні витвори думки і загальності, що суперечать усякій дійсності, уявляються як «щось» або — більше того — як «*все*». Робітник не створює нічого тому, що він створює тільки «одиничне», тобто чуттєві, відчутні, неодухотворені і некритичні предмети, самий вигляд яких наганяє жах на чисту критику. Все дійсне, все живе є некритичним, масовидним, і тому воно — «ніщо», і тільки ідеальні, фантастичні витвори критичної критики є «*все*».

Робітник не створює нічого тому, що його робота є щось одиничне, розраховане тільки на задоволення його індивідуальної потреби, тобто тому, що при сучасному устрої світу окремі, внутрішньо зв'язані одна з одною галузі праці розділені і навіть протипоставлені одна одній,— коротше кажучи, тому, що праця не *організована.* Теза, висунута самою критикою, якщо її витлумачити в єдино можливому розумному значенні, вимагає організації праці. Флора Трістан, при аналізі твору якої випливає ця велика теза, вимагає того самого і за своє зухвале намагання випередити критичну критику третирується нею en canaille *. «Робітник не створює нічого». Положення це до того ж є безглузда нісенітниця, коли не брати до уваги ту обставину, що *окремий*

* — якнайзневажливіше. *Ред.*

робітник не виробляє нічого *цілого*, а це — тавтологія. Критична критика не створює нічого, робітник створює все, такою мірою все, що він також і своїми духовними витворами осоромлює всю критику. Англійські і французькі робітники є найкращим доказом цього. Робітник створює навіть *людину*, а критик назавжди залишиться виродком [Unmensch], але зате він відчуває, звичайно, внутрішнє задоволення від усвідомлення, що він — критичний критик.

«Флора Трістан дає нам приклад того жіночого догматизму, який не може обійтися без формули і створює її собі з категорій існуючого».

Критика тільки те й робить, що «створює собі формули з категорій існуючого», а саме — з існуючої *гегелівської* філософії та існуючих соціальних прагнень. Формули — і нічого більше, крім формул. І незважаючи на всі її нападки на догматизм, вона сама себе прирікає на догматизм, мало того — на догматизм *жіночий*. Вона є і лишається старою бабою; вона — зів'яла й овдовіла *гегелівська* філософія, яка підрум'янює і пишно вбирає своє висохле до найогиднішої абстракції тіло і з пожадливістю заглядає в усі куточки Німеччини, шукаючи жениха.

2) БЕРО ПРО ПОВІЙ

Пан Едгар, який вже раз поблажливо торкнувся соціальних питань, вважає за свій обов'язок втрутитися також і в «*непристойні відносини*» (випуск V, стор. 26).

Він критикує книгу паризького поліцейського комісара Беро про проституцію, через те що йому не дає спокою та «*точка зору*», з якої «Беро розглядає ставлення повій до суспільства». «Спокій пізнавання» дивується, що поліцейський дотримується саме поліцейської точки зору, і дає масі зрозуміти, що ця точка зору абсолютно помилкова. А своєї власної точки зору він не розкриває. Цілком зрозуміло! Коли критика возиться з повіями, то не можна ж вимагати, щоб вона це робила перед публікою.

3) ЛЮБОВ

Щоб досягти цілковитого «спокою пізнавання», критична критика насамперед повинна постаратися покінчити з *любов'ю*. Любов — це пристрасть, а для спокою пізнавання немає нічого небезпечнішого, ніж пристрасть. Тому в зв'язку з романами пані фон Пальцов, що, як запевняє пан Едгар, «грунтовно *вивчені* ним», він переборює «*хлоп'яцтво, що називається любов'ю*». Любов — це жах і страховище. Вона викликає у критичної критики злість, розлиття жовчі і мало не запаморочення.

«Любов... є жорстока богиня, що, як і всяке божество, прагне заволодіти всією людиною і не задовольняється доти, поки людина не віддасть

їй не тільки свою душу, а й своє фізичне «я». Її культ, це — страждання, вершина цього культу — самопожертва, самогубство».

Щоб перетворити любов у «Молоха», у втіленого диявола, пан Едгар перетворює її спочатку в богиню. Ставши богинею, тобто предметом теології, любов, зрозуміло, підлягає *теологічній критиці;* та й крім того бог і диявол, як відомо, не далекі один від одного. Пан Едгар перетворює любов у «богиню», і до того ж у «жорстоку богиню», тим, що з *людини, яка любить,* з любові *людини* він робить людину *любові,*— тим, що він відокремлює від людини «*любов*» як особливу сутність і, як таку, наділяє її самостійним буттям. За допомогою такого простого процесу, за допомогою такого перетворення предиката в суб'єкт можна всі властиві людині визначення і прояви критично перетворити у *фантастичні окремі істоти* і в *самовідчуження* людської сутності. Так, наприклад, критична критика робить з критики, як предиката і діяльності людини, окремий суб'єкт, спрямовану на саму себе і тому *критичну критику,*— робить якогось «Молоха», культ якого полягає в самопожертвуванні, в самогубстві людини і особливо її *здатності мислити.*

«*Предмет*»,— вигукує спокій пізнавання,— «предмет, ось підходящий вислів, бо любимий для люблячого» — (жіночого роду немає) — «має значення тільки як *цей зовнішній об'єкт* його *душевного потягу,* як об'єкт, в якому він хоче знайти задоволення для свого егоїстичного почуття».

Предмет! Жахливо! Немає нічого більш обурливого, більш нечестивого, більш масового, ніж *предмет,*— то нехай не буде предмета! Як могла абсолютна суб'єктивність, actus purus *, «*чиста*» критика,— як могла вона не добачити в любові своїй bête noire **, втілення сатани,— в любові, яка вперше по-справжньому навчає людину вірити у предметний світ, що є поза нею, яка перетворює не тільки людину в предмет, а навіть предмет в людину!

Любов,— продовжує, не тямлячи себе, спокій пізнавання,— не заспокоюється навіть на тому, щоб перетворити людину в *категорію* «*об'єкта*» для іншої людини: вона перетворює її у *певний, дійсний* об'єкт, у *цей* огидно-індивідуальний (див. «Феноменологію» Гегеля [15] про категорії «Це» і «Те», де теж ведеться полеміка проти огидного «*Це*») *зовнішній* об'єкт, який має не тільки внутрішнє, заховане в мозку, а й чуттєво відчутне існування.

«Любов
Не замурована в межах *самого тільки мозку*».

Ні, кохана є *чуттєвий предмет.* А критична критика, коли вже їй доводиться спуститись до визнання якого-небудь предмета, вимагає принаймні, щоб предмет був *нечуттєвим* предметом. Любов же — *некритичний, нехристиянський матеріаліст.*

* — чиста діяльність. *Ред.*
** — буквально: чорний звір, тобто страховисько, предмет ненависті. *Ред.*

Нарешті, любов ухитряється навіть робити одну людину «*цим зовнішнім об'єктом душевного потягу*» іншої людини, об'єктом, в якому дістає задоволення *егоїстичне* почуття іншої людини,— *егоїстичне* з тієї причини, що вона в іншій людині *хоче знайти свою власну сутність*, а цього не повинно бути. Критична критика *настільки вільна* від усякого *егоїзму*, що *знаходить у своєму власному* «*я*» вичерпаним до дна весь зміст людської сутності.

Пан Едгар не говорить нам, звичайно, чим кохана відрізняється від усіх інших «зовнішніх об'єктів душевного потягу, в яких дістають собі задоволення егоїстичні почуття людей». Привабливий, сповнений почуття, багатий на зміст предмет любові зводиться для спокою пізнавання тільки до абстрактної схеми: «цей зовнішній об'єкт душевного потягу»,— так само як для спекулятивного натурфілософа комета зводиться тільки до категорії «негативності». Роблячи іншу людину зовнішнім об'єктом свого душевного потягу, людина, правда,— як визнає сама критична критика,— надає їй «значущості»; але це, так би мовити, *предметна значущість*, тимчасом як значущість, яка надається предметам критикою, є не що інше, як та значущість, яку критика приписує собі самій. Тому ця критична «значущість» являє себе не «в поганому *зовнішньому бутті*», а в «*Ніщо*» критично значущого предмета.

Якщо спокій пізнавання в дійсній людині не знаходить *предмета*, то зате в *людстві* він знаходить *справу*. Критична любов «найбільше *остерігається* через особу забути *справу*, яка є не що інше, як справа людства». А некритична любов не відокремлює людства від індивідуальної людини, від особи.

«Сама по собі любов, як *абстрактна* пристрасть, що невідомо звідки прийшла і невідомо куди йде, не має інтересу до *внутрішнього* розвитку».

В очах спокою пізнавання любов є абстрактна пристрасть, згідно із *спекулятивним* слововживанням, яке називає конкретне абстрактним, а абстрактне конкретним.

«В долині діва не народилась,
Де дім її — ніхто не знав;
Та раптом знов вона простилась,
Пішла, і слід її пропав» [16].

В очах абстракції любов є «діва з чужини», яка не має діалектичного паспорта, а через те й виганяється з країни критичною поліцією.

Любовна пристрасть не має інтересу до *внутрішнього* розвитку, тому що вона не може бути сконструйована a priori, тому що її розвиток є дійсний розвиток, який відбувається в чуттєвому світі і серед дійсних індивідуумів. Головний же інтерес спекулятивної конструкції полягає в «звідки» і «куди». «Звідки» є саме «*необхідність* поняття, його доказ і дедукція» (Гегель). «Куди» є таке

визначення, «внаслідок якого кожна окрема ланка спекулятивного кругообороту, як одушевлений зміст методу, є водночас початком нової ланки» (Гегель). Отже, тільки в тому разі, коли б можна було a priori сконструювати «звідки» і «куди» любові, вона заслуговувала б на «інтерес» спекулятивної критики.

Критична критика бореться тут не тільки з любов'ю, а й з усім живим, з усім безпосереднім, з усяким чуттєвим досвідом, з усяким взагалі *дійсним* досвідом, щодо якого ми ніколи наперед не *знаємо* ні «звідки», ні «куди».

Подолавши любов, пан Едгар цілком *утвердив* самого себе як «спокій пізнавання». Після цього він відразу ж покаже на *Прудоні* свою велику віртуозність пізнавання, для якого *«предмет»* перестав бути *«цим зовнішнім об'єктом»,* а до речі — свою ще більшу *нелюбов* до французької мови.

4) ПРУДОН

За словами критичної критики, твір «Що таке власність?» [17] написав не сам *Прудон,* а «прудонівська *точка зору»:*

«Я починаю свій виклад прудонівської точки зору з характеристики її» (точки зору) «твору «Що таке власність?»».

Оскільки лише твори критичної точки зору самі по собі мають характер, то критична характеристика з необхідності починає з того, що наділяє характером прудонівський твір. Пан Едгар надає цьому творові характеру тим, що *перекладає* його. Він надає йому, звичайно, *поганого* характеру, бо він перетворює його у *предмет* «к р и т и к и».

Твір Прудона зазнає, таким чином, подвійного нападу з боку пана Едгара: *мовчазного* — в його характеризуючому перекладі, і *відкрито висловленого* — в його критичних коментарях. Ми побачимо, що пан Едгар виявляє більшу нищівну силу, коли він перекладає, ніж коли він коментує.

ХАРАКТЕРИЗУЮЧИЙ ПЕРЕКЛАД № 1

«Я не хочу» (це говорить критично перекладений Прудон) «дати якунебудь систему нового, я не хочу нічого, крім скасування привілеїв, знищення рабства... Справедливість, нічого крім справедливості,— ось моя думка».

Характеризований Прудон обмежується волею і думкою, тому що «добра воля» і ненаукова «думка» є характерні атрибути некритичної маси. Характеризований Прудон відзначається тією смиренністю, яка личить масі, і підпорядковує те, що він хоче, тому, чого він *не* хоче. Він не насмілюється хотіти дати систему нового, він хоче меншого, він навіть не хоче *нічого,* крім скасування привілеїв і т. д. Крім цього критичного підпорядкування

бажання, яке у нього є, тому бажанню, якого у нього немає, його перші слова відразу ж виявляють характерний брак логіки. Письменник, який починає свою книгу заявою, що він не хоче дати системи нового, повинен нам, звичайно, сказати, що ж він хоче дати, — чи то систематизоване старе чи, може, несистематизоване нове. Але характеризований Прудон, який не хоче *дати* системи нового, — чи хоче він дати скасування привілеїв? Ні. Він просто *хоче* цього скасування.

Дійсний Прудон говорить: «Je ne fais pas de système; je demande la fin du privilège» etc. («Я не створюю ніякої системи, я вимагаю скасування привілеїв» і т. д.). Отже, дійсний Прудон заявляє, що він не має ніяких абстрактно-наукових цілей, а тільки ставить суспільству безпосередньо-практичні вимоги. І вимога, яку він ставить, далеко не довільна. Вона обгрунтовується і виправдовується усім розвитком теми, який він дав; вона являє собою резюме цього розвитку. Бо «справедливість і тільки справедливість — таке резюме мого *міркування*». Характеризований Прудон із своїм положенням «справедливість, нічого крім справедливості, — ось моя думка» потрапляє в тим більш скрутне становище, що він ще багато чого іншого «думає» і, як говорить пан Едгар, *«думає»*, наприклад, що філософія була не досить практична, *«думає»* спростувати Шарля Конта і т. д.

Критичний Прудон запитує себе: «Невже *людина* повинна бути завжди нещасною?» Інакше кажучи, він питає: чи є нещастя моральним призначенням людини? А дійсний Прудон — легковажний француз, і питання він ставить так: чи є нещастя матеріальною необхідністю, чимось *неминучим?* («Чи є *неминучим,* щоб людина завжди була нещасна?»)

Масовий Прудон говорить:

«Et, sans m'arrêter aux explications à toute fin des entrepreneurs de réformes, accusant de la dêtresse générale, ceux ci la fácheté et l'impéritie du pouvoir, ceux-là les conspirateurs et les émeutes, d'autres l'ignorance et la corruption générale», etc.*

Через те що вислів «á toute fin» — поганий масовий вислів, якого не можна знайти в масових німецьких словниках, то критичний Прудон відкидає, звичайно, це точніше визначення «пояснень». Цей термін запозичено з масової французької юриспруденції, де «explications à toute fin» означає пояснення, що виключають будь-які заперечення. Критичний Прудон робить випад на адресу *«реформістів»,* тобто на одну французьку соціалістичну партію [18], а масовий Прудон — на адресу «фабрикантів реформ». Масовий Прудон розрізняє окремі види «фабрикантів реформ»: ці (ceux-ci) говорять *те-то,* ті (ceux-là) — *те-то,* інші (d'autres) —

* — «Не зупиняючись на виключаючих будь-які заперечення поясненнях фабрикантів реформ, з яких одні звинувачують у загальних злиднях боягузтво і нездатність уряду, другі — змовників і заколоти, треті — неуцтво і загальну зіпсованість» і т. д. *Ред.*

те-то. А критичний Прудон примушує *одних і тих самих реформістів* «звинувачувати то одне, то друге, то третє», що́, в усякому разі, свідчить про їх непостійність. Дійсний Прудон, який керується масовою французькою практикою, говорить про «les conspirateurs et les èmeutes», тобто спочатку про змовників, а потім уже про їх дії — заколоти. А критичний Прудон, який змішав в одну купу різні види реформістів, класифікує, навпаки, бунтівників і тому каже: «змовники і *заколотники*». Масовий Прудон говорить про *неуцтво* і «*загальну зіпсованість*». А критичний Прудон перетворює неуцтво в дурість, «зіпсованість» у «розбещеність» і, нарешті, як критичний критик, робить дурість *загальною*. Він сам тут же дає приклад такої дурості, ставлячи слово «générale» не в множині, а в однині. Він пише: «l'ignorance et la corruption général*e*», а хоче сказати: «загальна дурість і загальна розбещеність». За некритичною французькою граматикою, фраза повинна була б у даному разі бути такою: «l'ignorance et la corruption générale*s*».

Характеризований Прудон, який говорить і мислить інакше, ніж масовий Прудон, повинен був, зрозуміло, пройти також зовсім інший *шлях розумового розвитку*. Він «опитував майстрів науки, прочитав сотні книг з філософії та юриспруденції і т. д. і *врешті-решт* переконався, що ми ніколи не розуміли як слід значення слів «справедливість, правосуддя, свобода»». А справжній Прудон вважав, що він *з самого початку* зрозумів (je crus *d'abord* reconnaître) те, що критичний збагнув тільки «*врешті-решт*». Критичне перетворення d'abord * в enfin ** необхідне тому, що маса не сміє думати, ніби вона зрозуміла що-небудь «з самого початку». Масовий Прудон розповідає цілком зрозуміло, як він був вражений цим несподіваним результатом своїх досліджень і як він відмовлявся вірити цьому. Через те він вирішив зробити «*перевірку*»; він спитав себе: «Чи можливо, щоб усе людство так довго обманювалося щодо принципів застосування моралі? Яким чином і чому воно обманювалось?» і т. д. Правильність своїх спостережень він ставив у залежність від розв'язання цих питань. Він дійшов висновку, що в моралі, як і в усіх інших галузях знання, помилки «*становлять ступені науки*». Критичний Прудон, навпаки, відразу ж довіряє першому враженню, яке справили на нього його політико-економічні, юридичні і подібні дослідження. Воно й зрозуміло: маса не сміє діяти *ґрунтовно*, вона обов'язково підносить уже перші результати своїх досліджень в незаперечні істини. Вона «з самого початку має готову думку, перш ніж вона поміряласе із своєю протилежністю»; тому згодом «виявляється, що вона не встигла ще добратися до початку, коли вже вважає, що дійшла до кінця».

* — з самого початку. *Ред.*
** — нарешті, врешті-решт. *Ред.*

Тому критичний Прудон міркує далі вже зовсім необгрунтовано і недоладно:

«Наше знання моральних законів з самого початку неповне; *тому* на деякий час воно може бути достатнім для суспільного прогресу; але надалі воно повинно повести нас хибним шляхом».

Критичний Прудон не пояснює, чому неповне знання моральних законів може бути достатнім для суспільного прогресу хоч би протягом одного тільки дня. А дійсний Прудон спочатку запитує себе: чи можливо взагалі і чому можливо, що все людство так довго помилялось? Розв'язання цього питання він знаходить у тому, що всі помилки становлять ступені науки, що навіть найбільш недосконалі наші судження мають у собі деяку суму істин, цілком достатніх для певної кількості індуктивних висновків і для певної сфери практичного життя; а за межами цієї кількості і цієї сфери ці істини призводять теоретично до абсурду, а практично до занепаду. Давши таке пояснення, Прудон може сказати, що навіть недосконале знання моральних законів протягом деякого часу може бути достатнім для суспільного прогресу.

Критичний Прудон говорить:

«Але як тільки виявляється необхідність нового знання, відразу ж розгорається запекла боротьба між старими забобонами і новою ідеєю».

Проте як може початися боротьба з противником, який *ще не* існує? Адже хоч критичний Прудон і сказав нам, що виникла необхідність нової ідеї, але він не говорив ще, що сама ця нова ідея вже *виникла*.

А масовий Прудон говорить:

«Як тільки виявляється необхідність більш високого знання, воно *ніколи не змушує себе чекати*». Отже, воно є в наявності. «І *тоді* починається боротьба».

Критичний Прудон стверджує, що «призначення людини полягає в тому, щоб крок за кроком освічувати свій розум», начебто у людини немає зовсім іншого призначення, а саме — бути людиною, і начебто самоосвіта «крок за кроком» неминуче посуне нас уперед. Я можу робити один крок за другим і все-таки повернутися до тієї самої точки, звідки я вийшов. А некритичний Прудон говорить не про «призначення» людини, а про необхідну для неї *умову* (condition) освічувати свій розум, і не *крок за кроком* (pas á pas), а *ступінь за ступенем* (par degrés). Критичний Прудон говорить самому собі:

«Серед принципів, на яких грунтується суспільство, є один принцип, якого воно не розуміє, який воно перекрутило через своє неуцтво і який є причиною усіх бід. І все-таки люди поважають *цей* принцип, бажають його, бо інакше він не мав би ніякого впливу. Цей принцип, істинний за своєю

суттю, але хибний за тим уявленням, яке ми собі створили про нього,— цей принцип... у чому він полягає?»

У першому реченні критичний Прудон говорить, що суспільство перекрутило принцип і не зрозуміло його; отже, сам по собі він правильний. В другому реченні він ще раз визнає, що цей принцип за своєю суттю істинний, і все-таки він дорікає суспільству за те, що воно поважає «цей принцип» і бажає його. Масовий Прудон, навпаки, осуджує суспільство не за те, що воно поважає цей принцип, яким він є, а за те, що воно поважає цей принцип, фальсифікований нашим неуцтвом («ce principe... tel que notre ignorance l'a fait, est honoré»). Критичний Прудон вважає *суть* принципу в його неістинному вигляді *істинною.* А масовий Прудон думає, що суть фальсифікованого принципу є плід нашого хибного уявлення, а *предмет* (objet) його — істинний, точнісінько як, наприклад, суть алхімії і астрології — плід нашої уяви, а предмет їх — рух небесних тіл і хімічні властивості тіл — істинний.

Критичний Прудон, продовжуючи свій монолог, говорить:

«Предметом нашого дослідження є закон, визначення соціального принципу. Політики, тобто люди соціальної науки, перебувають у полоні зовсім невиразних уявлень; але оскільки в основі кожної помилки лежить яка-небудь дійсність, то ми і в їхніх книгах зуміємо відшукати істину, яку вони породили на світ, самі того не знаючи».

Критичний Прудон міркує дуже дивно. Констатувавши неуцтво і невиразність уявлень політиків, він зовсім уже довільно переходить до твердження, що в основі кожної помилки лежить яка-небудь дійсність, в чому ми тим менше можемо сумніватися, що в основі кожної помилки ми маємо якусь дійсність уже в особі самої людини, яка помиляється. З того факту, що в *основі* кожної помилки лежить яка-небудь дійсність, він робить висновок далі, що *в книгах* політиків можна відкрити істину. І, нарешті, він навіть примушує політиків породити цю істину на *світ.* Якби вони породили її на *світ,* нам нічого було б шукати її в їхніх *книгах.*

Масовий Прудон говорить:

«Політики не розуміють один одного (ne s'entendent pas); тому їх помилка суб'єктивна, вона кореniться в них самих (donc s'est en eux qu'est l'erreur)». Їхнє взаємне нерозуміння є доказом їхньої однобічності. Вони змішують «свою особисту думку із здоровим розумом», і «оскільки» — за попередньою дедукцією — «кожна помилка має своїм *предметом* яку-небудь справжню дійсність, то в книгах політиків неодмінно знайдеться істина, яку вони вклали сюди», тобто у свої книги,— «вклали несвідомо», а не породили на світ (dans leurs livres doit se trouver la vérité, qu'à leur insu ils y auront mise).

Критичний Прудон запитує себе: «Що таке справедливість, які її суть, її характер, її значення?» Ніби справедливість має ще якесь особливе значення, відмінне від її суті і характеру. Некритичний Прудон питає: «Який її принцип, її характер і її формула

(formule)?» Формула виражає принцип як принцип наукового доказу. У масовій французькій мові слова «formule» і «signification» * істотно відмінні одне від одного. У критичній французькій мові слова ці тотожні за своїм значенням.

Покінчивши із своїми найнікчемнішими міркуваннями, критичний Прудон набирається духу і вигукує:

«Спробуймо підійти трохи ближче до нашого предмета».

Тим часом некритичний Прудон, який давно вже безпосередньо підійшов до свого предмета, робить спробу відшукати точніші і позитивніші визначення свого предмета (d'arriver á quelque chose de plus précis et de plus positif).

Для критичного Прудона «закон є *визначення* справедливого», для некритичного він є «*проголошення*» (déclaration) справедливого. Некритичний Прудон заперечує погляд, ніби закон створює право. А вислів «визначення закону» може однаково означати як те, що закон визначається чим-небудь іншим, так і те, що він сам визначає що-небудь інше; вище сам критичний Прудон говорив у цьому останньому розумінні про визначення соціального принципу. А втім, масовому Прудону не личить робити такі тонкі розрізнення.

При таких розходженнях між критично характеризованим Прудоном і дійсним Прудоном немає нічого дивного в тому, що Прудон № 1 намагається *довести* щось зовсім інше, ніж Прудон № 2.

Критичний Прудон

«*намагається* на *досвіді історії довести*», що «коли наша ідея про справедливе і правомірне хибна, то, *очевидно*» (незважаючи на цю очевидність, він все-таки визнає за потрібне доводити), «всі її застосування в законі повинні бути поганими і всі наші установи повинні бути порочними».

Масовий Прудон дуже далекий від того, щоб доводити очевидне. Він, навпаки, говорить:

«Коли припустити, що наша ідея про справедливе і правомірне погано визначена, неповна або навіть хибна, то *очевидно*, що погані також і всі наші законодавчі застосування її» і т. д.

Що, власне, хоче довести некритичний Прудон?

«Ця гіпотеза»,— продовжує він,— «про перекручення справедливості в нашій уяві, а отже і в наших діях, була б доведеним фактом, якби думки людей щодо поняття справедливості і щодо його застосувань не лишалися завжди однаковими, якби вони в різні часи зазнавали різних змін, словом, якби в ідеях відбувався прогрес».

Але в тому-то й справа, що саме ця непостійність, ця мінливість, цей прогрес «блискуче засвідчені *історією*». І некритичний Прудон наводить ці блискучі свідчення історії. Його критичний двійник, який доводив раніше на підставі досвіду історії зовсім

* — «значення». *Ред.*

інше положення, тепер зовсім інакше зображує також і самий цей досвід.

У дійсного Прудона падіння Римської імперії провіщене було «мудрецями» (les sages), у критичного Прудона — «філософами». Критичний Прудон вважає, звичайно, самих тільки філософів мудрими людьми. За дійсним Прудоном, римські «правá були освячені тисячолітньою юридичною практикою, або юстицією (ces droits consacrés par une justice dix fois séculaire)»; за критичним Прудоном, у Римі існували «права, освячені тисячолітньою *справедливістю*».

За тим же Прудоном № 1, у Римі міркували так:

«Рим... переміг за допомогою своєї політики і своїх богів; будь-яка реформа культу і народного духу була б дурістю і оскверненням» (у критичного Прудона слово «sacrilège» означає не осквернення святині, не блюзнірство, як у масовій французькій мові, а просто — осквернення); «якби Рим поставив собі за мету визволити народи, він відрікся б цим від свого права». «Таким чином»,— додає Прудон № 1,— «Рим мав на своєму боці як факт, так і право».

За некритичним Прудоном, у Римі міркували грунтовніше. Там уточнювали *факт:*

«Раби — найбільше джерело багатства Риму; тому визволення народів було б рівнозначне *краховi римських фінансів*».

Що ж до *права*, то масовий Прудон наводить ще таке міркування: «Претензії Рима знаходили собі виправдання у праві народів (droit des gens)». Такий спосіб доведення права поневолення цілком відповідає правовим поглядам римлян. Дивись масовидні пандекти: «*jure gentium servitus* invasit» (Fr. 4. D. I.I) *.

За критичним Прудоном, «ідолопоклонство, рабство, розпещеність становили основу римських інститутів»,— усіх інститутів до одного. А дійсний Прудон говорить: «Основу римських інститутів у сфері релігійній становило ідолопоклонство, у сфері державного життя — рабство, у сфері приватного життя — епікурейство» (у звичайній французькій мові слово «épicurisme» не тотожне за своїм значенням з «mollesse», розпещеністю). При такому стані Рима «з'явилося»,— так розповідає містичний Прудон,— «слово господнє»; а дійсний, раціоналістичний Прудон говорить про з'явлення «мужа, *що називав* себе словом господнім». У дійсного Прудона муж цей називає жерців «гадюками» (vipères), у критичного він висловлюється галантніше і називає їх «зміями». У першого він на римський лад говорить про «адвокатів» [«Advokaten»], у другого — на німецький лад, про «правознавців» [«Rechtsgelehrte»].

Критичний Прудон, назвавши дух французької революції духом суперечності, додає до цього:

* — «*рабство* укоренилося внаслідок *права, що спільне для всіх народів*» (Дігести, книга I, титул I, фрагмент 4). *Ред.*

«Цього досить, щоб переконатися, що нове, яке прийшло на зміну старому, не мало на собі нічого методичного і обдуманого».

Він не може обійтися без механічного повторення улюблених категорій критичної критики: «нове» і «старе». Він не може обійтися без безглуздої вимоги, щоб «нове» мало *на* собі [*an* sich] щось методичне і обдумане, на зразок того, як мають на собі [an sich] — ну, скажімо, — сліди бруду. А дійсний Прудон говорить:

«Цього досить, щоб довести, що той порядок речей, який замінив собою старий, не мав *у* самому собі [*in* sich] методу і рефлексії».

Критичний Прудон, захоплений спогадом про французьку революцію, до такої міри *революціонізує* французьку мову, що перекладає слова «un fait physique» * як «факт фізики», а слова «un fait intellectuel» ** як «факт розуму». З допомогою такого революціонізування французької мови критичному Прудону вдається довести, що фізика володіє всіма фактами, які є в природі. Якщо він, таким чином, з одного боку, звеличує природознавство над усе, то, з другого боку, він так само його й принижує, відмовляючи йому в розумі і відрізняючи факт розуму від факту фізики. Так само він робить зайвими всі дальші психологічні і логічні досліди, безпосередньо підносячи факт духовного життя до факту розуму.

Оскільки критичний Прудон, Прудон № 1, навіть і гадки не має, що хоче довести своєю історичною дедукцією дійсний Прудон, Прудон № 2, то для нього, звичайно, не існує і самий зміст цієї дедукції, а саме — доказ зміни уявлень про право і безперервного *здійснення* справедливості шляхом *заперечення* історичного позитивного права.

«Суспільство було врятоване шляхом *заперечення* його принципів... і шляхом *порушення* найбільш священних *прав*».

Так дійсний Прудон доводить, що заперечення римського права привело до розширення поняття права в християнському *уявленні* про право, що заперечення захватного права привело до встановлення права громад, а здійснене французькою революцією заперечення всього феодального права привело до ширшого сучасного правового порядку.

Критична критика ні в якому разі не може допустити, щоб Прудону належала слава відкриття закону про здійснення принципу шляхом його заперечення. Тим часом у цій свідомій формі думка ця була справжнім відкриттям для французів.

КРИТИЧНИЙ КОМЕНТАР № 1

Подібно до того як перша критика будь-якої науки неминуче перебуває в полоні передпосилок тієї самої науки, проти якої вона веде боротьбу, так і твір Прудона «Що таке власність?» є критика

* — «факт, що стосується матеріальної природи». *Ред.*
** — «факт, що стосується духовного, інтелектуального життя». *Ред.*

політичної економії з точки зору політичної економії.— На юридичній частині книги, яка критикує право з точки зору права, нам немає потреби тут спинятися, бо головний інтерес книги — в критиці політичної економії.— Отже, твір Прудона науково переборюється шляхом критики *політичної економії*, в тому числі й політичної економії, як її розуміє Прудон. Ця праця стала можливою тільки завдяки тому, що було зроблено самим Прудоном, цілком так само, як критика, що дає Прудон, мала своїми передпосилками критику меркантилістської системи фізіократами, критику фізіократів Адамом Смітом, критику Адама Сміта Давідом Рікардо, так само як праці Фур'є і Сен-Сімона.

Всі розвідки політичної економії мають своєю передпосилкою *приватну власність*. Цю основну передпосилку вона приймає як незаперечний факт, що не потребує ніякого дальшого дослідження,— більше того, як такий факт, який політична економія зачіпає тільки «випадково», як наївно визнає *Сей*. А Прудон піддає основу політичної економії, *приватну власність*, критичному дослідженню, і до того ж — першому рішучому, нещадному і в той же час науковому дослідженню. В цьому й полягає великий науковий прогрес, здійснений ним,— прогрес, який революціонізує політичну економію і вперше робить можливою справжню науку політичної економії. Твір Прудона «Що таке власність?» має таке саме значення для новітньої політичної економії, як твір *Сієйєса* «Що таке третій стан?» для новітньої політики.

Коли сам Прудон ще не розглядає дальші форми приватної власності: заробітну плату, торгівлю, вартість, ціну, гроші і т. д. саме як форми приватної власності, що зроблено, наприклад, в «Deutsch-Französische Jahrbücher» [19] (див. «Начерки до критики політичної економії» Ф. Енгельса),— коли він цього не робить, а спростовує економістів за допомогою цих самих політико-економічних передпосилок, то це цілком відповідає його зазначеній вище, історично виправданій точці зору.

Політична економія, що приймає відносини приватної власності за людські і розумні, безперервно заходить в суперечність із своєю основною передпосилкою — приватною власністю, в суперечність, подібно до тієї, в яку заходить теолог, коли він, весь час витлумачуючи релігійні уявлення як людина, тим самим безперервно грішить проти своєї основної передпосилки — надлюдськості релігії. Так у політичній економії заробітна плата спочатку виступає як належна праці пропорційна частка в продукті. Заробітна плата і прибуток на капітал перебувають у найдружніших, взаємно сприяючих, начебто в найлюдяніших відносинах між собою. А потім виявляється, що відносини ці — найворожіші, що заробітна плата перебуває у *зворотному* відношенні до прибутку на капітал. Вартість спочатку визначається начебто розумно: витратами виробництва речі і її суспільною корисністю. А по-

тім виявляється, що вартість є суто випадкове визначення, яке не перебуває ні в якому відношенні ні до витрат виробництва, ні до суспільної корисності. Розмір заробітної плати визначається спочатку як результат *вільної* угоди між вільним робітником і вільним капіталістом. А потім виявляється, що робітник змушений погодитися на визначення заробітної плати капіталістом, а капіталіст змушений тримати заробітну плату на якомога нижчому рівні. Місце *свободи* договірної сторони зайняв *примус*. Така ж справа з торгівлею і з усіма іншими економічними відносинами. Іноді самі економісти відчувають ці суперечності, і розкриття цих суперечностей становить головний зміст боротьби, яка точиться між економістами. Але в тих випадках, коли ці суперечності так чи інакше усвідомлюються економістами, *вони самі* нападають на *приватну власність* в якій-небудь з її *окремих* форм, звинувачуючи ті чи інші окремі форми її у фальсифікації розумної самої по собі (тобто в їхній уяві) заробітної плати, розумної самої по собі вартості, розумної самої по собі торгівлі. Так, Адам Сміт нападає іноді на капіталістів, Дестют де Трасі — на банкірів, Сімонд де Сісмонді — на фабричну систему, Рікардо — на земельну власність, майже всі новітні економісти — на *непромислових* капіталістів, в особі яких приватна власність виступає тільки як *споживач*.

Таким чином, економісти іноді як виняток обстоюють видимість людяного в економічних відносинах — особливо тоді, коли вони нападають на яке-небудь спеціальне зловживання,— але найчастіше вони беруть ці відносини якраз в їх явно вираженій *відмінності* від людяного, в їх суто економічному смислі. Не усвідомлюючи цієї суперечності і хитаючись з одного боку в другий, вони не виходять за її межі./

Прудон раз назавжди поклав край цій несвідомості. Він поставився серйозно до *видимості людяного* в економічних відносинах і різко протипоставив їй їх *нелюдську дійсність*. Він примусив їх в дійсності бути тим, чим вони є в їх власному уявленні про себе, або, точніше, він примусив їх відмовитися від цього уявлення про себе і визнати свою дійсну нелюдськість. Тому він цілком послідовно показав як фактор, що фальсифікує економічні відносини, не той або інший вид приватної власності окремо, як це робили інші економісти, а приватну власність просто, в її загальності. Він зробив усе, що може зробити критика політичної економії, залишаючись на політико-економічній точці зору.

Пан Едгар, який хоче *охарактеризувати точку зору* твору «Що таке власність?», не говорить, звичайно, жодного слова ні про політичну економію, ні про відмітний характер прудонівського твору, який полягає саме в тому, що питання про *суть приватної власності* поставлено там як життєве питання політичної економії і юриспруденції. Для критичної критики все це зрозуміло само

собою. Прудон,— говорить критика,— не відкрив нічого нового своїм запереченням приватної власності. Він тільки виказав таємницю, про яку умовчала критична критика.

«Прудон»,— продовжує пан Едгар безпосередньо за своїм характеризуючим перекладом,— «відкрив, таким чином, в історії щось абсолютне, вічну основу, божество, яке спрямовує людство. Це божество — справедливість».

Французький твір Прудона 1840 р. не стоїть на точці зору німецького розвитку 1844 року. В цьому й полягає точка зору Прудона, яку поділяє багато діаметрально протилежних йому французьких письменників, на явну вигоду для критичної критики, що дістає можливість одним і тим самим розчерком пера охарактеризувати найбільш протилежні точки зору. До того ж, досить тільки послідовно провести закон, виставлений самим Прудоном, а саме закон про здійснення справедливості шляхом її заперечення, щоб тим самим відбутися й від цього абсолюту в історії. Якщо Прудон не доходить до цього послідовного висновку, то цим він зобов'язаний тій сумній обставині, що він народився французом, а не німцем.

Для пана Едгара Прудон, з його абсолютом в історії, з його вірою у справедливість, став *теологічним* предметом, і критична критика, яка є ex professo * критикою теології, може тепер зайнятися Прудоном, щоб з його приводу вправлятися в нападках на «релігійні уявлення».

«Характерним у кожному релігійному уявленні є те, що воно подає як догму такий стан, в якому під кінець одна з протилежностей виступає як перемігша і єдино істинна».

Ми побачимо, як релігійна критична критика подає як догму такий стан, в якому під кінець одна з протилежностей — «к р и т и к а», як єдина істина, здобуває перемогу над іншою протилежністю — «масою». А Прудон, прийнявши масову справедливість за абсолют, за бога історії, зробив тим більшу несправедливість, що справедлива критика *цілком виразно* резервувала для самої себе роль цього абсолюту, цього бога історії.

КРИТИЧНИЙ КОМЕНТАР № 2

«Факт існування злиднів, бідності приводить Прудона до однобічних міркувань; у факті цьому він бачить щось таке, що *суперечить* рівності і справедливості; в ньому, в цьому факті, він знаходить свою зброю. Таким чином, цей факт стає для нього абсолютним, правомірним, а факт існування приватної власності — неправомірним».

Спокій пізнавання говорить нам, що Прудон бачить у факті існування злиднів щось суперечне справедливості,— отже, вва-

* — за фахом. *Ред.*

жає цей факт неправомірним; і тут же, не переводячи духу, спокій пізнавання заявляє нам, що цей факт стає для Прудона абсолютним і правомірним.

Дотеперішня політична економія, виходячи з факту *багатства*, створюваного рухом приватної власності ніби для *народів*, приходила до апології приватної власності. Прудон виходить з протилежного факту, софістично завуальованого в політичній економії, з факту бідності створюваної рухом приватної власності, і приходить до висновків, які заперечують приватну власність. Перша критика приватної власності виходить, природно, з того факту, в якому повна суперечностей суть приватної власності проявляється в найбільш відчутній, найбільш кричущій, безпосередньо найбільш обурливій для людського почуття формі, з факту бідності, злиднів.

«Критика, навпаки, з'єднує обидва факти — бідність і власність — в один; вона відкриває внутрішній зв'язок обох, робить з них одне ціле і до цього цілого як такого звертається із запитанням про передумови його існування».

Критика, яка досі нічого ще не зрозуміла у фактах власності і бідності, протиставляє, «навпаки», свою справу, зроблену нею тільки в її власній уяві, дійсній справі Прудона. Вона з'єднує *обидва* факти в *один* і, зробивши з *двох* фактів один-*єдиний*, відкриває потім наявність внутрішнього зв'язку між *обома*. Критика не може заперечувати, що і Прудон визнає наявність внутрішнього зв'язку між фактом бідності і фактом приватної власності, бо саме внаслідок існування цього внутрішнього зв'язку він вимагає скасування власності, щоб знищити злидні. Прудон зробив навіть більше. Він докладно показав, *як* рух капіталу створює злидні. А критична критика, навпаки, не займається такими дрібницями. Вона відкриває, що бідність і приватна власність являють собою *протилежності*,— відкриття досить поширене. Вона з бідності і багатства *робить одне ціле* і «до цього цілого *як такого* звертається із запитанням про передумови його існування»,— запитанням тим більш зайвим, що критика сама ж тільки що *створила* це «ціле як таке», і, отже, самé це *створення* означеного цілого критикою і є передумовою його існування.

Запитуючи у «цілого як такого» про передумови його існування, критична критика тим самим на істинно теологічний лад шукає цих передумов *поза* цим «цілим». Критична спекуляція рухається поза тим предметом, який вона нібито досліджує. У той час як *вся* ця *протилежність* бідності і багатства є не що інше, як *рух її обох сторін*, у той час як саме в природі обох цих сторін міститься передумова існування цілого, критична критика звільняє себе від вивчення цього дійсного руху, який утворює ціле, щоб дістати змогу заявити, що вона, як спокій пізнавання, вища від обох сторін протилежності, що її діяльність, яка створила

«ціле як таке», одна тільки і спроможна знищити створену нею абстракцію.

Пролетаріат і багатство — це протилежності. Як такі, вони утворюють певне єдине ціле. Вони обоє породжені світом приватної власності. Вся справа в тому, яке са́ме становище кожний з цих двох елементів займає всередині протилежності. Не досить оголосити їх двома сторонами єдиного цілого.

Приватна власність як приватна власність, як багатство, змушена зберігати *своє власне існування*, а тим самим і існування своєї протилежності — пролетаріату. Це — *позитивна* сторона антагонізму, задоволена в собі самій приватна власність.

Навпаки, пролетаріат як пролетаріат змушений скасувати самого себе, а тим самим і протилежність, що його зумовлює,— приватну власність,— яка робить його пролетаріатом. Це — *негативна* сторона антагонізму, його неспокій у ньому самому, скасована і скасовуюча себе приватна власність.

Імущий клас і клас пролетаріату становлять одне й те саме людське самовідчуження. Але перший клас почуває себе в цьому самовідчуженні задоволеним і утвердженим, сприймає відчуження як доказ *своєї власної могутності* і має в ньому *видимість* людського існування. А другий клас почуває себе в цьому відчуженні знищеним, бачить у ньому своє безсилля і дійсність нелюдського існування. Клас цей, за висловом Гегеля, є в рамках пригнобленості *обурення* проти цієї пригнобленості, обурення, яке в цьому класі неминуче викликається суперечністю між його людською *природою* і його життєвим становищем, що є відвертим, рішучим і всеосяжним запереченням цієї самої природи.

Таким чином, у межах всього антагонізму приватний власник являє собою *консервативну* сторону, пролетар — *руйнівну*. Від першого йде дія, спрямована на збереження антагонізму, від другого — дія, спрямована на його знищення.

Правда, приватна власність у своєму економічному русі сама штовхає себе до свого власного скасування, але вона робить це тільки шляхом несвідомого розвитку, який від неї не залежить, проти її волі відбувається і природою самого об'єкта зумовлюється, тільки шляхом породження пролетаріату *як* пролетаріату,— цього убозтва, що усвідомлює своє духовне і фізичне убозтво, цієї знелюдненості, що усвідомлює свою знелюдненість і через те саму себе скасовує. Пролетаріат виконує вирок, який приватна власність, породжуючи пролетаріат, виносить собі самій, так само як він виконує вирок, який наймана праця виносить самій собі, створюючи чуже багатство і власні злидні. Здобувши перемогу, пролетаріат аж ніяк не стає абсолютною стороною суспільства, бо він здобуває перемогу, тільки скасовуючи самого себе і свою протилежність. З перемогою пролетаріату зникає як сам пролетаріат, так і протилежність, що його зумовлює,— приватна власність.

Якщо соціалістичні письменники визнають за пролетаріатом цю всесвітньо-історичну роль, то це ні в якому разі не через те, що вони, як запевняє нас критична критика, вважають пролетарів *богами*. Скоріше навпаки. Оскільки в пролетаріаті, який уже оформився, практично закінчено абстрагування від усього людського, навіть від *видимості* людського; оскільки в життєвих умовах пролетаріату всі життєві умови сучасного суспільства досягли найвищої точки нелюдськості; оскільки в пролетаріаті людина втратила саму себе, однак разом з тим не тільки знайшла теоретичне усвідомлення цієї втрати, а й безпосередньо змушена обурюватися проти цієї нелюдськості велінням невідворотної, нічим уже не прикрашуваної, абсолютно владної *нужди*, цього практичного вияву *необхідності*,— то саме тому пролетаріат може і повинен сам себе визволити. Але він не може визволити себе, не знищивши своїх власних життєвих умов. Він не може знищити своїх власних життєвих умов, не знищивши *всіх* нелюдських життєвих умов сучасного суспільства, сконцентрованих у його власному становищі. Він недаремно проходить сувору, але загартовуючу школу *праці*. Справа не в тому, в чому в даний момент *бачить* свою мету той чи інший пролетар або навіть весь пролетаріат. Справа в тому, *що таке пролетаріат насправді* і що він, відповідно до цього свого *буття*, історично змушений буде робити. Його мета і його історична справа якнайбільш чітко і незаперечно визначаються наперед його власним життєвим становищем, так само як і всією організацією сучасного буржуазного суспільства. Немає потреби багато говорити тут про те, що значна частина англійського і французького пролетаріату вже *усвідомлює* своє історичне завдання і весь час працює над тим, щоб довести цю свідомість до цілковитої ясності.

«Критична критика» тим менше вважає себе зобов'язаною визнати це, що вона саму себе проголосила єдиним творчим елементом історії. Від неї походять історичні протилежності, від неї ж походить і діяльність, спрямована на їх усунення. Тому устами свого втілення, Едгара, вона оголошує таку *декларацію:*

«Освіченість і неосвіченість, володіння майном і відсутність майна — ці *протилежності,* якщо тільки не ставиться мета *осквернити* їх, повинні бути *цілком і повністю надані* критиці».

Володіння майном і відсутність майна удостоїлись метафізичного освячення як критично-спекулятивні протилежності. Тому тільки рука критичної критики може до них доторкатися, не здійснюючи святотатства. Капіталісти і робітники не повинні втручатися у свої взаємовідносини.

Не допускаючи навіть найменшої думки про те, що можна накласти руку на його критичне розуміння протилежностей, що можна відняти святість у цієї його святині, пан Едгар вкладає

в уста свого противника заперечення, яке тільки він сам міг собі зробити.

«Хіба можна»,— питає уявний противник критичної критики,— «користуватися якими-небудь іншими поняттями, крім уже існуючих понять свободи, рівності і т. д.? Я відповідаю» (зверніть увагу на відповідь пана Едгара), «що грецька і латинська мови відразу ж загинули, як тільки вичерпане було те коло думок, вираженням якого ці мови були».

Тепер зрозуміло, чому критична критика не дає нам жодної думки *німецькою* мовою. Мова її думок ще не народилася, хоч би як багато пан Рейхардт своїм критичним поводженням з іноземними словами, пан Фаухер своїм поводженням з англійською мовою, а пан Едгар своїм поводженням з французькою мовою,— хоч би як багато всі вони зробили для підготовки *нової критичної* мови.

ХАРАКТЕРИЗУЮЧИЙ ПЕРЕКЛАД № 2

Критичний Прудон говорить:

«Землероби поділили між собою землю. Рівність освячувала тільки володіння; з цієї причини вона освятила власність».

У критичного Прудона земельна власність виникає в той самий момент, коли відбувається поділ землі. Перехід від володіння до власності здійснюється у нього з допомогою словесного звороту: «з цієї причини».

Дійсний Прудон говорить:

«Землеробство поклало початок *володінню землею*... Не досить було забезпечити трудівникові плоди його праці, якщо йому в той же час не забезпечували знаряддя виробництва. Щоб захистити слабшого від посягань сильнішого... визнали за необхідне провести між власниками постійні розмежувальні лінії».

Отже, «з цієї причини» рівність освятила насамперед *володіння*.

«З кожним роком, разом із зростанням народонаселення, дедалі більше й більше зростали зажерливість і жадність колоністів. Здавалося необхідним покласти край їхній честолюбності створенням нових, нездоланних перешкод. Так земля стала власністю через потребу рівності... Безперечно, поділ ніколи не був географічно рівномірним... але принцип все-таки лишався той самий. Рівність раніше освячувала володіння, а тепер вона освятила власність».

У критичного Прудона

«стародавні засновники власності, захопившись турботою про задоволення своїх потреб, випустили з уваги те, що праву власності водночас відповідало право відчужувати, продавати, дарувати, набувати і втрачати, що знищувало рівність, з якої вони виходили».

У дійсного Прудона засновники власності не випустили з уваги через турботи про задоволення своїх потреб цей хід розвитку власності. Вони його тільки не передбачили. Але навіть коли б вони й могли передбачити його, то й тоді наявна потреба пере-

могла б. Далі, дійсний Прудон надто пройнятий масовістю для того, щоб протиставляти *«праву власності»* право відчужувати, продавати і т. д., тобто протиставити рóдові його види. Він протиставляє «право *утримувати* свою частку спадщини» «праву її *відчуження* і т. д.», щó являє собою дійсну протилежність і дійсний крок уперед.

КРИТИЧНИЙ КОМЕНТАР № 3

«На що ж спирається прудонівський доказ неможливості власності? Хоч як важко повірити цьому, все на той самий принцип рівності!».

Щоб повірити цьому, панові Едгару досить було б хоч трохи поміркувати. Пан Едгар повинен знати, що пан Бруно Бауер поклав в основу всіх своїх міркувань *«безконечну* самосвідомість» і цей принцип розглядав як творчий принцип навіть євангелій, які своєю безконечною несвідомістю, здавалося б, прямо суперечать безконечній самосвідомості. Так само Прудон розглядає рівність як творчий принцип прямо суперечної йому приватної власності. Якщо пан Едгар на хвилину порівняє французьку *рівність* з німецькою «самосвідомістю», він побачить, що останній принцип виражає *по-німецькому,* тобто у формах абстрактного мислення, те, що перший виражає *по-французькому,* тобто мовою політики і мислячого наочного уявлення. Самосвідомість є рівність людини з самою собою у сфері чистого мислення. Рівність є усвідомлення людиною самої себе у сфері практики, тобто усвідомлення людиною іншої людини як рівної собі і ставлення людини до іншої людини як до рівної. Рівність є французький вислів для означення єдності людської сутності, для означення родової свідомості і родової поведінки людини, практичної тотожності людини з людиною, тобто для означення суспільного, або людського, ставлення людини до людини. Через це, подібно до того як руйнівна критика в Німеччині, перш ніж дійти, в особі *Фейєрбаха,* до розгляду *дійсної людини,* намагалася розправитися з усім визначеним і існуючим за допомогою принципу *самосвідомості,*— так само руйнівна критика у Франції намагалася досягти того ж за допомогою принципу *рівності.*

«Прудон гнівається на філософію, що само по собі не може бути поставлене йому в провину. Але чому він гнівається? Філософія, на його думку, була до цього часу не досить практична: вона, мовляв, піднялася в надхмарну височінь *спекуляції,* і звідти *люди* здались їй надто маленькими. А я думаю, що філософія надпрактична, тобто що вона була до цього часу не чим іншим, як абстрактним вираженням існуючого стану речей; вона завжди була в полоні передпосилок існуючого стану речей і приймала ці передпосилки за щось абсолютне».

Погляд, що філософія є абстрактне вираження існуючого стану речей, належить, за своїм походженням, не панові Едгару, а *Фейєрбаху,* який вперше охарактеризував філософію як спекуля-

тивну і містичну емпірію і довів це. Проте пан Едгар зумів надати цьому поглядові оригінального, критичного напряму. А саме, в той час як Фейєрбах приходить до того висновку, що філософія повинна з небес спекуляції спуститися в глибину людської нужди, пан Едгар, навпаки, повчає нас, що філософія надпрактична. Насправді ж справа скоріше в тому, що філософія саме через те, що вона була тільки трансцендентним, абстрактним вираженням існуючого стану речей, внаслідок цієї своєї трансцендентності й абстрактності, внаслідок своєї *мнимої відмінності* від світу, повинна була уявити, що вона залишила глибоко під собою існуючий стан речей і дійсних людей. З другого боку, оскільки філософія *в дійсності* не відрізнялася від світу, то вона й не могла виголосити йому ніякого *дійсного вироку*, не могла прикласти до нього ніякої реальної сили розрізнення, не могла, отже, *практично* втрутитися в хід речей, і в кращому разі їй доводилось задовольнятися практикою in abstracto *. Філософія була надпрактичною тільки в тому розумінні, що вона витала над практикою. Критична критика, для якої все людство зливається в одну неодухотворену масу, дає нам найбільш разюче свідчення того, якими безмірно маленькими здаються спекулятивному мисленню дійсні люди. Стара спекулятивна філософія щодо цього цілком згодна з критикою. Прочитайте, наприклад, таке місце з «Філософії права» Гегеля:

«З точки зору потреб конкретний об'єкт уявлення і є те, що ми називаємо *людиною;* отже, тут — і, *власне кажучи, тільки* тут,— мова йде про людину в цьому розумінні» [20].

В усіх інших випадках, коли спекулятивні філософи говорять про людину, вони мають на увазі не *конкретне*, а *абстрактне* — *ідею, дух* і т. д. Разючі приклади того, як виражає філософія існуючий стан речей, дали нам пан Фаухер своїм зображенням існуючого стану речей в Англії і пан Едгар своїм зображенням існуючого стану французької мови.

«Таким чином і Прудон практичний: відкривши, що поняття рівності лежить в основі доказів на користь власності, він, виходячи з того самого поняття, виступає проти власності».

Прудон робить тут те ж саме, що й німецькі критики, які, виходячи з уявлення про людину, що є, як вони виявляють, основою для доказів буття божого, виступають саме проти існування бога.

«Якщо наслідки принципу рівності сильніші, ніж сама рівність, то як же Прудон хоче допомогти цьому принципові набути такої несподіваної сили?»

В основі всіх релігійних уявлень лежить, на думку пана Бруно Бауера, самосвідомість. А вона, на його думку, становить творчий принцип євангелій. Чому ж, справді, наслідки принципу са-

* — в абстрактному вигляді. *Ред.*

мосвідомості виявились тут сильнішими, ніж сама самосвідомість? Тому, відповідають нам в суто німецькому дусі, що хоч самосвідомість і є творчий принцип релігійних уявлень, вона є такою тільки як самосвідомість, що вийшла з себе, сама собі суперечить, звільнена від себе й відчужена. Самосвідомість що прийшла в себе, сама себе розуміє, усвідомлює свою сутність, через це панує над витворами свого самовідчуження. Абсолютно в такому самому становищі перебуває і Прудон,— зрозуміло, з тією різницею, що він говорить по-французькому, а ми по-німецькому, і що він через це висловлює на французький лад те, що ми висловлюємо на німецький лад.

Прудон сам ставить перед собою питання: чому рівність, що, як творчий принцип розуму, лежить в основі інституту власності і, як остання розумна підстава, є основою всіх доказів на користь власності,— чому вона, все-таки, не існує, а існує, навпаки, її заперечення — приватна власність? Тому він і розглядає самий факт власності. Він доводить, що «насправді власність, як інститут і принцип, *неможлива*» (стор. 34), тобто, що *вона сама собі суперечить* і сама себе в усіх пунктах усуває; що вона, висловлюючись на німецький лад, є наявне буття звільненої від себе, самій собі суперечної, від самої себе відчуженої рівності. Дійсний стан речей у Франції, так само як пізнання цього відчуження, з повним правом вказують Прудону на необхідність дійсного усунення відчуження.

Заперечуючи приватну власність, Прудон разом з тим відчуває потребу дати *історичне* виправдання існуванню приватної власності. Як усі перші такі спроби, і його міркування мають прагматичний характер, тобто він припускає, що минулі покоління цілком свідомо і обдумано намагалися втілити у своїх інститутах ідею рівності, яка є в його очах справжнім виявом людської сутності.

«Ми знову й знову повертаємось до того самого... Прудон пише в інтересах пролетарів».

Так, його спонукає писати не інтерес самодостатньої критики, не абстрактний, штучно створений інтерес, а масовий, справжній, історичний інтерес,— такий інтерес, який веде далі звичайної *критики*, інтерес, який призведе до *кризи*. Прудон не тільки пише в інтересах пролетарів: він сам пролетар, ouvrier *. Його твір є науковий маніфест французького пролетаріату і тому має зовсім інше історичне значення, ніж літературна писанина якого-небудь критичного критика.

«Прудон пише в інтересах тих, хто нічого не має. Мати і не мати нічого — для нього абсолютні категорії. Мати — найважливіше для нього, тому що в той же час не мати стоїть перед його очима як найважливіший предмет роздуму. Кожна людина повинна мати, але рівно стільки, скільки інша,—

* — робітник. *Ред.*

думає Прудон. А я мушу сказати, що з усього, чим я володію, для мене цікавим є лише те, чим володію тільки я, те, чого я маю більше, ніж інший. При умові рівності як факт володіння, так і сама рівність будуть для мене чимось байдужим».

Якщо вірити панові Едгару, то для Прудона *мати* і *не мати* — абсолютні *категорії*. Критична критика всюди бачить самі тільки категорії. Так, для пана Едгара мати і не мати, заробітна плата, винагорода, нужда і потреба, праця для задоволення потреби — все це не що інше, як категорії.

Якби суспільству треба було звільнитися тільки від *категорій* мати і не мати, то якою легкою справою зробив би для нього «подолання» і «зняття» цих категорій будь-який діалектик, навіть ще слабший, ніж пан Едгар! Пан Едгар і дивиться на це «подолання» як на таку дрібницю, що він навіть не вважає потрібним хоч би тільки *пояснити* на противагу Прудону, що́, власне, являють собою ці категорії — мати і не мати. Але оскільки не мати — не тільки категорія, а найбезвідрадніша дійсність; оскільки в наші часи людина, яка не має нічого, і є ніщо; оскільки вона позбавлена і необхідних засобів до існування взагалі і, ще більшою мірою, засобів до людського існування; оскільки стан не мати є стан повного відокремлення людини від її предметності,— то, зважаючи на все це, не мати цілком правильно здається Прудону найважливішим предметом роздуму, і це тим більш правильно, чим менше роздумували над цим предметом до Прудона і до соціалістичних письменників взагалі. Не мати — це найвідчайдушніший *спіритуалізм*, це цілковита недійсність людини, цілковита дійсність її знелюдненості, це дуже позитивне володіння — наявність голоду, холоду, хвороб, злочинів, приниження, отупіння, всілякі знелюдненості і протиприродності. А кожний предмет, який вперше з повним усвідомленням його важливості стає предметом роздуму, виступає перед дослідником як *предмет, найбільш гідний роздуму*.

Бажання Прудона усунути неволодіння і стару форму володіння цілком тотожне з його бажанням скасувати практично відчужене ставлення людини до своєї *предметної сутності*, скасувати *політико-економічне* вираження людського самовідчуження. Але оскільки його критика політичної економії все ще залишається в полоні передпосилок політичної економії, то зворотне завоювання предметного світу само ще виступає у Прудона в політико-економічній формі *володіння*.

Критична критика примушує Прудона протиставляти не мати — мати; а Прудон, навпаки, протиставляє старій формі мати — *приватній власності* — *володіння*. Він оголошує володіння «*суспільною функцією*». У функції ж «інтерес» спрямований не на те, щоб «виключити» іншого, а на те, щоб прикласти до діла і реалізувати свої власні сили, сили своєї істоти.

Прудону не вдалося дати цій своїй думці відповідного їй розгорнутого вираження. Уявлення про «*рівне* володіння» є політико-економічне, отже — все ще відчужене вираження того положення, що *предмет*, як *буття для людини*, як *предметне буття людини*, є в той же час *наявне буття людини для іншої людини*, її *людське ставлення до іншої людини*, *суспільне ставлення людини до людини*. Прудон переборює політико-економічне відчуження *в межах* політико-економічного відчуження.

ХАРАКТЕРИЗУЮЧИЙ ПЕРЕКЛАД № 3

Критичний Прудон знайшов собі і *критичного власника*,

«за *власним* визнанням якого ті, хто працював на нього, втратили те, що він привласнив собі».

Масовий Прудон говорить масовому власникові:

«Ти працював! Хіба тобі ніколи не доводилось примушувати інших працювати на себе? Як же сталося, що вони, працюючи на тебе, втратили те, що ти зміг придбати для себе, не працюючи на них?»

Критичний Прудон примушує Сея розуміти під «природним багатством» «природні *володіння*», хоч Сей, щоб усунути всякі непорозуміння, цілком ясно заявляє в «Короткому резюме», доданому до його «Трактату з політичної економії», що він під «багатством» розуміє не власність і не володіння, а «суму вартостей». Звичайно, критичний Прудон так само реформує Сея, як його самого реформує пан Едгар. За критичним Прудоном, Сей з того факту, що землю легше привласнити, ніж повітря і воду, «відразу ж виводить право обернення полів у власність». Сей, дуже далекий від того, щоб з факту більшої легкості привласнення землі виводити *право* власності на неї, говорить, навпаки, цілком недвозначно: «*Правà* земельних власників ведуть свій початок від *грабежу*» («Трактат з політичної економії», 3-є вид., том I, стор. 136, примітка [21]). Тому — за Сеєм — для встановлення *права* на земельну власність потрібне було «сприяння законодавства» і «позитивного права». Дійсний Прудон не примушує Сея з факту більшої легкості привласнення землі «відразу ж» *виводити* право земельної власності. Прудон дорікає Сею за те, що він *на місце* права ставить можливість і *змішує* питання про можливість з питанням про право:

«Сей приймає можливість *за* право. Питають не про те, чому легше було привласнити землю, ніж море і повітря; хочуть знати, за яким *правом* людина привласнила собі це багатство».

Критичний Прудон продовжує:

«До цього залишається *тільки* додати, що разом з ділянкою землі привласнюються також й інші елементи — повітря, вода, вогонь: terra, aqua, aëre et igne interdicti sumus *».

* — нам заборонений доступ до землі, води, повітря і вогню (парафраз староримської формули вигнання з вітчизни). *Ред.*

Дуже далекий від того, щоб додати *«тільки»* це, дійсний Прудон, навпаки, говорить, що він мимохідь (en passant) звертає «увагу» читача на привласнення повітря і води. У критичного Прудона римська формула вигнання приплутана до міркування зовсім незбагненно. Він забуває сказати, хто ці *«ми»*, яких стосується заборона. Дійсний Прудон звертається до не-власників:

«Пролетарі!... власність *відлучає нас від суспільства:* terra etc. interdicti sumus».

Критичний Прудон так полемізує з Шарлем Контом:

«Шарль Конт думає, що для того, щоб жити, людині потрібні повітря, їжа й одяг. Деякі з цих речей, як, наприклад, повітря і вода, є, мовляв, у невичерпній кількості, а тому завжди залишаються загальною власністю, а інші є в обмеженій кількості і тому, мовляв, стали приватною власністю. Отже, Шарль Конт веде свій доказ, виходячи з понять обмеженості і необмеженості. Можливо, він прийшов би до інших висновків, коли б зробив головними категоріями поняття непотрібності і необхідності».

Яка дитяча полеміка з боку критичного Прудона! Він пропонує Шарлю Конту відмовитися від тих категорій, з яких Конт виходить у своїх доказах, і перескочити до інших категорій, щоб прийти не до своїх власних висновків, а *«можливо»* до висновків критичного Прудона.

Дійсний Прудон не звертається до Шарля Конта з такими пропозиціями. Він не намагається покінчити з ним за допомогою якогось «можливо»: він побиває Шарля Конта його ж власними категоріями.

Шарль Конт, говорить Прудон, виходить з необхідності повітря, їжі, а для певних кліматів — і одягу, не для того, щоб жити, а для того, щоб не перестати жити. Тому, щоб підтримувати своє існування, людина потребує (за Шарлем Контом) постійного привласнення різних речей. Ці речі є не в однаковій кількості.

«Світло небесних тіл, повітря і вода є в таких великих кількостях, що людина не може їх помітно збільшити або зменшити; тому кожний може привласнити собі з усього цього стільки, скільки йому потрібно для задоволення своїх потреб, *не завдаючи ніякої шкоди іншим людям у користуванні цими речами»* [22].

Прудон бере за вихідну точку власні визначення Шарля Конта. Насамперед він доводить Конту, що земля так само є предметом першої потреби, і тому користування нею повинно було б бути доступне кожному — в межах, зазначених Контом: *«не завдаючи ніякої шкоди іншим людям у користуванні нею»*. Чому ж, у такому разі, земля стала приватною власністю? Шарль Конт відповідає: тому, що кількість землі *не необмежена.* Але він повинен був би зробити протилежний висновок: через те, що кількість землі *обмежена,* вона не може бути привласнена. Привласнення повітря і води нікому не завдає шкоди з тієї причини, що

їх завжди ще достатньо залишається, що кількість їх необмежена. Навпаки, самовільне привласнення землі завдає шкоди іншим людям у користуванні нею саме тому, що кількість землі *обмежена.* Користування нею повинно через це регулюватися в інтересах *усіх.* Спосіб доказу Шарля Конта доводить щось протилежне його тезі.

«Шарль Конт,— робить висновок Прудон» (а саме, критичний Прудон),— «виходить з погляду, що нація може бути власницею землі; проте, якщо власність веде за собою право користування і зловживання,— jus utendi et abutendi re sua *,— то не можна і за нацією визнати права користування і зловживання землею».

Дійсний Прудон не говорить, що право власності *«веде за собою»* jus utendi et abutendi. Він надто пройнятий масовістю, щоб говорити про право власності, яке веде за собою право власності. Адже jus utendi et abutendi re sua і є саме право власності. Тому Прудон прямо не визнає за народом права власності на його територію. Тим, хто вважає це перебільшенням з його боку, він заперечує, що з цього уявлюваного права національної власності в усі часи виводили такі речі, як претензії сюзерена, податки, регалії, панщина і т. д.

Дійсний Прудон розвиває проти Шарля Конта такі міркування: Конт хоче показати, як виникає власність, а починає з того, що висуває за передпосилку націю як власника, тобто він впадає в petitio principii **. Він примушує державу продавати землі, він примушує підприємця купувати ці землі, тобто він заздалегідь припускає ті самі відносини *власності,* які хоче довести.

Критичний Прудон розбиває французьку *десяткову систему.* Він залишає *франк,* але замість *сантима* ставить *«гріш».*

«Коли я,— додає Прудон» (критичний Прудон),— «поступаюсь ділянкою землі, то я не тільки позбавляю себе жнив даного року, а відбираю у своїх дітей і внуків певне постійне благо. Земля має вартість не тільки сьогодні: у неї є також і вартість потенційна, майбутня».

Дійсний Прудон говорить не про те, що земля має вартість не тільки сьогодні, а й завтра; він протиставляє повну, існуючу зараз вартість тій потенційній, майбутній вартості, яка залежить від мого вміння здобувати користь із земельної ділянки. Він говорить:

«Зруйнуйте вашу ділянку землі або, що те саме для вас, продайте її. Ви цим самим не тільки позбавляєте себе одних, двох або багатьох жнив, але ви знищуєте всі ті продукти, які ви могли б здобути з цієї ділянки,— ви, ваші діти і внуки».

Для Прудона важливим було не протиставлення одних жнив постійному благу (гроші, виручені за ділянку землі, можуть,

---

* — право користування своєю річчю і зловживання нею. *Ред.*

** — логічна помилка, що полягає в доведенні якої-небудь тези з допомогою такого аргументу, який сам має силу тільки при умові істинності доводжуваної тези. *Ред.*

як капітал, теж стати «постійним благом»), а протиставлення тепер існуючої вартості тій, яку може мати земля в результаті тривалого обробітку її.

«Нова вартість,— говорить Шарль Конт,— яку я надаю речі своєю роботою, є моя власність.— Прудон» (критичний Прудон) «думає спростувати його ось як: *У такому разі,* припинивши роботу, людина повинна була б перестати бути власником. Право власності на продукт ні в якому разі не може вести за собою права власності і на речовину, що становить основу продукту».

Дійсний Прудон говорить:

«Нехай працівник привласнює собі продукти своєї праці; але я не розумію, чому право власності на продукт повинно вести за собою право власності на матерію. Хіба рибалка, що вміє ловити риби більше, ніж інші рибалки на тому самому березі, стає через це власником тієї смуги, на якій він ловить рибу? Хіба вправність мисливця давала йому коли-небудь право власності на дичину цілого кантону? Те саме і з хліборобом. Щоб перетворити *володіння* у *власність,* потрібна *ще* якась *інша умова,* крім затраченої праці; в противному разі людина переставала б бути власником, як тільки вона перестає бути працівником».

Cessante causa, cessat effectus *. Якщо власник є власник *тільки* як працівник, то він перестає бути власником, як тільки перестає бути працівником.

«Тому за *законом* власність створюється *давністю; праця* — тільки реальний знак, матеріальний акт, *який є виявом* заволодіння річчю».

«Система привласнення речі за посередництвом праці»,— продовжує Прудон,— «*суперечить,* таким чином, *законові.* І якщо прихильники цієї системи стверджують, що вони користуються нею для пояснення законів, то вони *суперечать самим собі*».

Якщо, далі, за цим поглядом, наприклад, обробіток землі «створює повну власність на цю землю», то таке міркування — не що інше, як petitio principii. А фактично правильне тільки те, що тут створено нову продуктивну здатність матерії. А треба було довести, що тим самим створено і право власності на саму матерію. Саму матерію людина не створила. Навіть ті чи інші продуктивні здатності матерії людина створює тільки при умові попереднього існування самої матерії.

Критичний Прудон робить з *Гракха Бабефа* борця за *свободу,* а у масового Прудона Бабеф фігурує як борець за *рівність* (partisan de l'égalité).

Критичний Прудон, який взявся визначити гонорар, що належить *Гомеру* за «Іліаду», говорить:

«Гонорар, який я виплачую Гомеру, повинен дорівнювати тому, щó він *мені дає.* Як визначити вартість того, щó дає нам Гомер?»

Критичний Прудон надто зневажливо ставиться до політико-економічних дрібниць, щоб знати, що *вартість* предмета і те, щó

* — З припиненням причини припиняється й дія. *Ред.*

цей предмет *дає* іншому,— зовсім різні речі. Дійсний Прудон говорить:

«Гонорар поета повинен дорівнювати його *продуктові;* яка ж вартість цього продукту?»

Дійсний Прудон припускає, що «Іліада» має безмірно велику *ціну* (або мінову вартість, prix); а критичний стверджує, що вона має безмірно велику *вартість*. Дійсний Прудон протиставляє вартість «Іліади», *її вартість* у *політико-економічному* розумінні (valeur intrinsèque), її міновій вартості (valeur échangeable); а критичний Прудон протиставляє «внутрішній вартості» «Іліади», тобто її цінності як поеми, її «вартість для обміну».

Дійсний Прудон говорить:

«Матеріальна винагорода і талант не мають спільного мірила. В *цьому* відношенні становище всіх виробників однакове. Отже, всяке порівняння їх між собою і всяка майнова класифікація неможливі» («Entre une récompense matérielle et le talent il n'existe pas de commune mesure; sous *ce* rapport la condition de tous les producteurs est égale; conséquemment toute comparaison entre eux et toute distinction de fortunes est impossible»).

А критичний Прудон говорить:

«*Відносне* становище виробників однакове. Талант не може бути матеріально зважений... Всяке порівняння виробників між собою, всяке *зовнішнє виділення* їх неможливі».

У критичного Прудона

«людина науки повинна себе *почувати* в суспільстві *рівною* з усіма іншими, тому що її талант і її проникливість — *тільки* продукти суспільної проникливості».

Дійсний Прудон ніде не говорить про почуття таланту. Він говорить, що талант повинен спуститися до рівня суспільства. Він зовсім не стверджує, що талановита людина — *тільки* продукт суспільства. Він говорить, навпаки:

«Талановита людина сприяла тому, щоб у собі самій виробити корисне знаряддя... В ній приховані вільний працівник *і* нагромаджений суспільний капітал».

Критичний Прудон продовжує:

«Вона повинна бути, крім того, вдячна суспільству за те, що воно звільняє її від іншої праці і дає їй можливість віддатися науці».

Дійсний Прудон ніде не вдається до вдячності талановитої людини. Він говорить:

«Художник, вчений, поет одержують свою справедливу нагороду вже в самому тому, що суспільство дає їм можливість віддаватися тільки науці і мистецтву».

Нарешті, критичний Прудон здійснює справжнє чудо: він примушує громаду з 150 працівників утримувати «*маршала*», отже — і цілу *армію*. У дійсного Прудона цей самий «маршал» — не більше, як «*коваль*» (maréchal).

КРИТИЧНИЙ КОМЕНТАР № 4

«Якщо він» (Прудон) «хоче зберегти поняття заробітної плати, якщо він хоче бачити в суспільстві установу, яка дає нам роботу і платить нам за неї, то він тим менше має право приймати час за міру винагородження, що трохи раніше він, ідучи за *Гуго Гроцієм,* проводить ту думку, що відносно *значимості* предмета час не має значення».

Тут перед нами єдиний пункт, де критична критика робить спробу розв'язати своє завдання і довести Прудону, що він, виходячи з політико-економічної точки зору, неправильно виступає проти політичної економії. Але саме тут критика й *осоромилася* справді-таки критично.

Разом з Гуго Гроцієм Прудон розвиває ту думку, що *давність* не може бути підставою для перетворення *володіння* у *власність,* одного «*правового принципу*» в інший, так само, як час не може перетворити тієї істини, що сума кутів трикутника дорівнює двом прямим, в іншу істину, що сума ця дорівнює трьом прямим.

«Вам ніколи не вдасться добитися»,— вигукує Прудон,— «щоб час, який сам по собі нічого не створює, нічого не змінює, нічого не модифікує, *перетворив* людину, *що користується* якою-небудь річчю, у *власника* цієї речі».

Пан Едгар робить висновок: оскільки Прудон сказав, що час не може *перетворити* один правовий принцип в інший, та й взагалі не може сам по собі змінити або модифікувати щоб то не було, то він виявляє непослідовність, роблячи *робочий час* мірою політико-економічної *вартості* продукту праці. Панові Едгару допомогло додуматися до цього критично-критичного зауваження те, що він переклав слово «valeur» * словом «Geltung» ** і таким чином дістав можливість застосовувати це слово в одному й тому самому розумінні як там, де мова йде про значимість правового принципу, так і там, де сказано про комерційну вартість продукту праці. Йому вдалося це зробити завдяки ототожненню нічим не заповненого часу з заповненим робочим часом. Якби Прудон сказав, що час не може перетворити муху в слона, то критична критика могла б з таким же правом зробити висновок: у такому разі він не має права робити робочий час мірою заробітної плати.

Що *робочий час,* який треба *витратити* на вироблення якого-небудь предмета, належить до *витрат виробництва* цього предмета, що *витрати виробництва* якого-небудь предмета і становлять те, чого він *вартий,* тобто те, за що він може бути *проданий,* коли виключити вплив *конкуренції,*— цього не може не зрозуміти навіть критична критика. Крім робочого часу і матеріалу праці, до витрат виробництва економісти відносять ще ренту земельного власника, а також проценти і прибуток капіталіста. Рента, проценти і прибуток відпадають у Прудона, тому що у нього відпадає

* — «вартість». *Ред.*
** — «значимість». *Ред.*

приватна власність. Отже, залишаються тільки робочий час і авансові видатки. Роблячи робочий час, безпосереднє наявне буття людської діяльності як такої, мірою заробітної плати і визначення вартості продукту, Прудон робить людський елемент вирішальним, тимчасом як у старій політичній економії вирішальним моментом була матеріальна сила капіталу і земельної власності, тобто Прудон повертає людині її права, однак все ще в політико-економічній, а тому суперечливій формі. Наскільки правильно він робить з погляду політичної економії, можна судити з того, що засновник нової політичної економії, *Адам Сміт*, вже на перших сторінках свого твору «Дослідження про природу і причини багатства народів» [23] розвиває ту думку, що *до* встановлення приватної власності, отже, припускаючи *відсутність приватної власності*, *робочий час* був мірою *заробітної плати* і *вартості продукту праці*, яка (вартість) не відрізнялася ще від заробітної плати.

Але нехай навіть критична критика припустить на хвилину, що Прудон не виходив з передпосилки заробітної плати. Невже вона думає, що *коли-небудь час*, потрібний для вироблення якого-небудь предмета, не буде істотним моментом «*значимості*» цього предмета; невже вона думає, що час втратить свою *цінність?*

У сфері безпосереднього матеріального виробництва розв'язання питання про те, чи повинен даний предмет бути вироблений чи ні, тобто розв'язання питання про *вартість* предмета, істотно залежатиме від робочого часу, який потрібен для його виробленння. Бо від цього часу залежить, чи має суспільство час для справжнього людського розвитку.

І навіть щодо *духовного* виробництва, то хіба й там, коли хочеш діяти розумно, не доводиться, визначаючи обсяг, характер і план духовного твору, брати до уваги час, потрібний для його створення? У противному разі я ризикую щонайменше тим, що мій, в ідеї існуючий предмет ніколи не стане предметом дійсним,— отже, тим, що він може набути тільки вартості уявного предмета, тобто тільки *уявної вартості*.

|| Критика політичної економії, яка залишається на точці зору політичної економії, визнає всі істотні визначення людської діяльності, але тільки у відчуженій, звільненій формі. Так, наприклад, тут вона перетворює значення часу для *людської праці* у значення часу для *заробітної плати*, для найманої праці.

Пан Едгар продовжує:

> «Щоб примусити талант прийняти зазначене вище мірило, Прудон *зловживає* поняттям *вільної угоди* і стверджує: адже суспільству і окремим його членам належить право відкинути твори таланту».

У *фур'єристів* і *сен-сімоністів* талант, продовжуючи стояти обома ногами на політико-економічному грунті, ставить непомірні

вимоги на гонорар і свої фантазії щодо власної безмірної цінності додає як мірило для визначення *мінової вартості* своїх творів. На ці домагання таланту Прудон відповідає тим самим, чим політична економія відповідає на всяку претензію ціни піднятися значно вище від рівня так званої природної ціни, тобто витрат виробництва пропонованого продукту: він відповідає посиланням на свободу угоди. При цьому Прудон не *зловживає* цим відношенням у розумінні політичної економії: навпаки, він припускає як щось дійсне те, що в економістів є тільки номінальним і ілюзорним, а саме — *свободу* договірних сторін.

ХАРАКТЕРИЗУЮЧИЙ ПЕРЕКЛАД № 4

Критичний Прудон реформує на закінчення *французьке суспільство,* перетворюючи французьких пролетарів так само, як і французьку буржуазію.

Французьких пролетарів він позбавляє «*сили*», тоді як дійсний Прудон дорікає їм за відсутність *доброчесності* (vertu). Їх *вправність* у роботі він перетворює у проблематичну вправність — «ви, *можливо,* спритні в роботі»,— тоді як дійсний Прудон беззастережно визнає їх спритність у роботі («*prompts* au travail vous êtes» etc.). Він перетворює французьких буржуа в *дурних* бюргерів, тимчасом як дійсний Прудон протиставляє неблагородних буржуа (bourgeois ignobles) «благородним» із заплямованою честю (nobles flétris). Він перетворює буржуа з представника міщанської «золотої середини» (bourgeois juste-milieu) у «наших *добрих* бюргерів», за що французька буржуазія може йому подякувати. Де дійсний Прудон говорить про те, що зростає «*лиха* воля» французьких буржуа («la malveillance de nos bourgeois»), там критичний Прудон цілком послідовно говорить про зростання «*безтурботності* наших бюргерів». Буржуа дійсного Прудона настільки далекий від безтурботності, що, звертаючись до самого себе, вигукує: «не треба боятися! не треба боятися!» Так говорить тільки той, хто хоче за допомогою міркувань відігнати від себе страх і турботу.

Створивши критичного Прудона за допомогою перекладу дійсного Прудона, критична критика показала масі, що являє собою критично завершений переклад. Вона показала нам «переклад, яким він повинен бути». Тому вона з повним правом нападає на погані, масовидні переклади:

«Німецька публіка хоче одержувати книжковий товар за безцінь, а тому видавець хоче мати дешевий переклад; перекладач не хоче померти з голоду за своєю роботою; він навіть не може виконати свою роботу із зрілою обдуманістю» (з усім спокоєм пізнавання), «тому що видавець повинен випередити конкурентів швидким випуском у світ перекладу. Мало того, навіть перекладачеві, і тому доводиться побоюватися конкуренції: він повинен боятися, що знайдеться інший, який запропонує виконати роботу швидше

і за нижчу ціну. І от, перекладач з місця в кар'єр диктує свій рукопис якому-небудь бідному переписувачеві, і диктує при цьому якнайшвидше, щоб не платити даром переписувачеві, оплачуваному погодинно. Він щасливий, якщо може на другий день задовольнити складача, який на нього напосідає. До того ж переклади, які наповнюють наш книжковий ринок, є тільки виявом теперішньої *імпотенції* німецької літератури» і т. д. («Allgemeine Literatur-Zeitung», випуск VIII, стор. 54).

КРИТИЧНИЙ КОМЕНТАР № 5

«Дóказові неможливості власності, який Прудон виводить з того, що людство особливо руйнує себе системою процентів і прибутку та непропорційним відношенням споживання до виробництва,— цьому дóказові невистачає доповнюючої його протилежності, а саме доказу, що приватна власність історично можлива».

Щасливий інстинкт підказує критичній критиці рішення не спинятися на міркуваннях Прудона про систему процентів і прибутку і т. д., тобто на найважливіших міркуваннях Прудона. Справа в тому, що в цьому пункті критика Прудона, навіть видимість критики, вже цілком неможлива без дуже позитивних знань у питанні про рух приватної власності. Критична критика намагається компенсувати себе за своє безсилля зауваженням, що Прудон не дав доказу історичної можливості приватної власності. Чому критика, яка не дає нічого крім слів, вимагає, щоб інші давали їй *все*?

«Прудон доводить неможливість власності тим, що робітник не може викупити свій продукт на гроші, одержані за свою працю. На обгрунтування цього положення Прудон, звертаючись до суті капіталу, не наводить вичерпного доводу. Робітник не може викупити свій продукт тому, що він завжди є суспільний продукт, а сам робітник — не що інше, як окрема оплачувана людина».

Щоб бути ще більш вичерпним, пан Едгар, на противагу прудонівській дедукції, міг би сказати, що робітник не *може* викупити свій продукт тому, що він взагалі змушений *викуповувати* його. У визначенні купівлі вже є те, що робітник ставиться до свого продукту як до відчуженого предмета, втраченого для нього. Вичерпний доказ пана Едгара не вичерпує, між іншим, того, чому капіталіст, який, у свою чергу,— *не що інше*, як *окрема* людина, і до того ж людина, *оплачувана* прибутком і процентами, може викупити не тільки продукт праці, а й щось більше, ніж цей продукт. Щоб це пояснити, пан Едгар повинен буде пояснити взаємовідношення праці і капіталу, тобто вдатися до суті капіталу.

Наведене місце з критики показує найбільш наочно, як критична критика користується тим, чого вона тільки що навчилась у якого-небудь письменника, щоб відразу ж, додавши який-небудь критичний зворот, виставити це як нею самою винайдену мудрість проти того ж таки письменника. Адже якраз у самого

Прудона критична критика запозичила доказ, якого начебто не навів Прудон і наводить пан Едгар. Прудон говорить:

«Divide et impera...* Роз'єднайте робітників, і дуже можливо, що поденна плата, виплачувана кожному окремо, перевищить вартість кожного індивідуального продукту; але справа не в цьому... Оплативши всі індивідуальні сили, ви тим самим ще не оплатили колективної сили».

Прудон *вперше* звернув увагу на те, що сума заробітної плати, виплачувана окремим робітникам, навіть у тому разі, коли б кожна індивідуальна праця була оплачена повністю, не оплачує ще колективної сили, уречевленої в їх продукті; що робітник, отже, оплачується не як *частина колективної робочої сили*. Пан Едгар перекручує цю думку, стверджуючи, що робітник є не що інше, як окрема оплачувана людина. Таким чином, критична критика користується *загальною* думкою Прудона, щоб протипоставити її дальшому *конкретному* розвиткові тієї ж думки у того ж Прудона. Вона оволодіває цією думкою критичним способом і в таких висловах розкриває таємницю *критичного соціалізму*:

«Сучасний робітник *думає* тільки про себе, тобто він допускає, щоб йому платили тільки як даній особі. Не хто інший, як *сам робітник* не враховує тієї колосальної і незмірної сили, яка виникає з його співробітництва з іншими силами».

На думку критичної критики, все лихо тільки в «*мисленні*» робітників. Правда, англійські і французькі робітники утворили асоціації, в яких предметом обміну думками між робітниками є не тільки їх безпосередні потреби як *робітників*, а й їх потреби як *людей*. Утворенням цих асоціацій робітники виявляють дуже грунтовне і широке розуміння тієї «колосальної» і «незмірної» сили, що виникає з їх співробітництва. Але ці *масові* комуністичні робітники, які працюють, наприклад, у майстернях Манчестера і Ліона, не думають, що можна «*чистим мисленням*», за допомогою самих тільки міркувань, позбутися своїх хазяїв і свого власного практичного приниження. Вони дуже болісно відчувають *відмінність* між *буттям* і *мисленням*, між *свідомістю* і *життям*. Вони знають, що власність, капітал, гроші, наймана праця і таке інше являють собою далеко не примари уявлення, а дуже практичні, дуже конкретні продукти самовідчуження робітників і що через це їх треба усунути теж практично і конкретно для того, щоб людина могла стати людиною не тільки в *мисленні*, у *свідомості*, а й у масовому *бутті*, в житті. А критична критика, навпаки, вчить робітників, що вони перестають бути насправді найманими робітниками, як тільки вони мислено усувають думку про найману працю, як тільки вони мислено перестають вважати себе найманими робітниками і, відповідно до цього безглуздого уявлення, вже не допускають, щоб їх оплачували як окремих осіб. Як

* — Поділяй і владарюй. *Ред.*

абсолютні ідеалісти, як ефірні істоти, вони, природно, можуть потім жити ефіром чистого мислення. Критична критика вчить їх, що вони усувають дійсний капітал, коли переборюють *мислено* категорію капіталу, що вони *справді* змінюються і перетворюються в дійсних людей, коли змінюють у своїй свідомості своє *«абстрактне я»* і зневажливо відкидають, як некритичну операцію, будь-яку *дійсну* зміну свого дійсного існування, дійсних умов свого існування, тобто свого *дійсного «я»*. *«Дух»*, який вбачає в реальній дійсності самі тільки категорії, зводить, звичайно, всяку людську діяльність і практику до діалектичного процесу мислення критичної критики. Саме це відрізняє *її* соціалізм від *масовидного* соціалізму і комунізму.

Після своїх великих міркувань пан Едгар, звичайно, повинен «заперечити» «свідомість» критики Прудона.

«*Але* Прудон *і* хоче бути *практичним*». «Він думає, що пізнав». «І все-таки»,— тріумфуючи вигукує спокій пізнавання,— «ми й тепер ще повинні не визнати за ним *спокою пізнавання*». «Ми наводимо кілька місць з його твору, щоб показати, як мало він продумав своє ставлення до суспільства».

Далі ми наведемо ще кілька місць із творів критичної критики (див. «Банк для бідних» і «Зразкове господарство»), щоб показати, наскільки вона ще не встигла ознайомитися навіть з найелементарнішими економічними відносинами і тим більше не продумала їх, а тому з властивим їй критичним тактом і відчула, що вона покликана піддати Прудона критичному аналізові.

Після того коли критична критика як спокій пізнавання *«розправилася»* з *усіма масовими «протилежностями»*, після того коли вона оволоділа всією дійсністю у формі категорій і всю людську діяльність розчинила у спекулятивній діалектиці,— після всього цього вона знову створює світ із спекулятивної діалектики, як ми це побачимо далі. Само собою зрозуміло, що чудеса критично-спекулятивного створення світу, щоб їх не «осквернили», можуть бути передані невтаємниченій масі тільки у формі *містерій*. Тому критична критика, втілюючись в образі Вішну-Шеліги, виступає як *торговець таємницями* [24].

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

КРИТИЧНА КРИТИКА В ОБРАЗІ ТОРГОВЦЯ ТАЄМНИЦЯМИ, або КРИТИЧНА КРИТИКА В ОСОБІ пана ШЕЛІГИ

«Критична критика», втілена в особі *Шеліги-Вішну*, створює апофеоз «Паризьких таємниць». Ежен Сю проголошується «критичним критиком». Досить йому тільки дізнатися про це, як він, подібно до міщанина у дворянстві Мольєра, вигукне:

«Клянусь честю, понад сорок років я говорю прозою, сам того не підозріваючи, і я безмірно вдячний Вам за те, що Ви пояснили мені це» [25].

Пан Шеліга подає перед своєю критикою *естетичний* пролог.

«Естетичний пролог» так роз'яснює загальне значення «критичного» епосу і особливо загальне значення «Паризьких таємниць»:

«Епос породжує думку, що сучасне само по собі — ніщо, і навіть не тільки» (*ніщо*, і навіть не тільки!) «вічна *грань* між *минулим* і *майбутнім*, але» (ніщо, і навіть не тільки, але!) «*пролом, який треба* постійно *заповнювати* і який відділяє *безсмертя* від *тлінності... В цьому загальне значення* «Паризьких таємниць»».

«Естетичний пролог» утверджує далі, що «*критик*, коли він того бажає, може бути також і *поетом*».

Вся критика пана Шеліги доведе правильність цього твердження. В усіх своїх моментах вона являє собою «*поетичний вимисел*».

Вона разом з тим — продукт «*вільного* мистецтва» в тому розумінні, як воно визначається в «естетичному пролозі», тобто «вона винаходить *щось зовсім нове, якого абсолютно ніколи ще не було*».

Нарешті, вона являє собою навіть *критичний епос*, бо вона є «пролом, який треба постійно заповнювати і який відділяє безсмертя» — критичну критику пана Шеліги — від «тлінності» — роману пана Ежена Сю.

1) «ТАЄМНИЦЯ ЗДИЧАВІННЯ СЕРЕД ЦИВІЛІЗАЦІЇ» І «ТАЄМНИЦЯ БЕЗПРАВ'Я В ДЕРЖАВІ»

Як відомо, *Фейєрбах* розглядає християнські уявлення про втілення, триєдність, безсмертя і т. д. як таємницю втілення, таємницю триєдності, таємницю безсмертя. Пан Шеліга розглядає всі нинішні життєві відносини як таємниці. Але якщо *Фейєрбах* розкрив *дійсні таємниці*, то пан *Шеліга*, навпаки, перетворює дійсні *тривіальності* у *таємниці*. Його майстерність полягає не в тому, щоб розкрити приховане, а в тому, щоб приховати розкрите.

Так, він оголошує здичавіння (наявність злочинців) серед цивілізації, так само як безправ'я і нерівність у державі, *таємницями*. Одне з двох: або соціалістична література, яка розкрила ці таємниці, лишилася таємницею для пана Шеліги, або йому хочеться перетворити у приватну таємницю «критичної критики» найбільш відомі висновки цієї літератури.

Тому нам немає потреби докладно спинятися на міркуваннях пана Шеліги про ці таємниці. Ми відзначимо тільки деякі, найблискучіші, пункти.

«Перед лицем закону і судді всі *рівні:* великі і малі, багаті і бідні. Положення це займає перше місце в символі віри *держави*».

Держави? Символ віри більшості держав із самого початку, навпаки, встановлює *нерівність* перед лицем *закону* великих і малих, багатих і бідних.

«Гранувальник коштовного каміння Морель з властивою йому наївною добропорядністю дуже чітко визначає суть таємниці» (а саме, таємниці протилежності між бідними і багатими). «Він говорить: Якби тільки багаті це знали! Якби тільки багаті це знали! Нещастя в тому і полягає, що вони не знають, що́ таке бідність».

Пан Шеліга не знає, що Ежен Сю, з чемності до французької буржуазії, допускає *анахронізм*, вкладаючи в уста Мореля, робітника часів «хартії-істини» [26], ходячу фразу бюргерства часів Людовіка XIV: «Ах, якби король це знав!» у модифікованій формі: «Ах, якби багатий це знав!» Принаймні в Англії й у Франції ці *наївні* відносини між багатими і бідними перестали існувати. Вчені представники багатства, економісти, поширили тут досить деталізоване розуміння того, що́ являє собою бідність як фізичне і моральне убозтво. Щоб утішити, вони доводили, що це убозтво так і повинно, мовляв, залишитися, бо повинен залишитися сучасний стан речей. Мало того. Вони навіть старанно обчислили, в яких саме *пропорціях* біднота для блага багатих і свого власного блага повинна зменшувати свою чисельність, частіше вмираючи.

Коли Ежен Сю описує шинки, притони і мову *злочинців,* пан Шеліга відкриває *«таємницю»,* що «автор» ставив собі мету — не описати цю мову і ці притони, а

«вивчити таємницю пружин зла» і т. д. «Адже саме в місцях найбільш жвавого руху... злочинці почувають себе як *вдома*».

Що сказав би природодослідник, коли б йому почали доводити, що чашечка бджолиного стільника цікавить його не як чашечка стільника, що вона не становить таємниці для того, хто не вивчав її, бо бджола «почуває себе зовсім як вдома» саме на свіжому повітрі і на квітці? У притонах злочинців та в їх мові відбивається характер злочинця, вони становлять невід'ємну частину його повсякденного буття, їх опис неодмінно входить в опис злочинця так само, як опис petite maison * неодмінно входить в опис femme galante **.

Навіть для паризької поліції, не кажучи вже про парижан взагалі, притони злочинців становлять таку «таємницю», що ще й тепер у центрі міста прокладаються світлі й широкі вулиці, щоб зробити ці закутки доступними для поліції.

Нарешті, сам Ежен Сю заявляє, що, описуючи все згадане вище, він розраховував на «боязку цікавість» читачів. Пан Ежен Сю в усіх своїх романах розраховував на цю боязку цікавість читачів. Досить пригадати такі романи, як «Атар Гюль», «Саламандра», «Плік і Плок».

2) ТАЄМНИЦЯ СПЕКУЛЯТИВНОЇ КОНСТРУКЦІЇ

Таємниця критичного опису «Паризьких таємниць» є таємницею *спекулятивної, гегелівської конструкції.* Оголосивши, що «здичавіння серед цивілізації» і «безправ'я в державі» — таємниці, тобто розчинивши їх у категорії *«таємниці»,* пан Шеліга примушує «таємницю» розпочати свій *спекулятивний круговорот життя.* Кількох слів буде досить, щоб дати *загальну* характеристику спекулятивної конструкції. Трактування «Паризьких таємниць» у пана Шеліги покаже нам її застосування в *деталях.*

Коли я з дійсних яблук, груш, суниць, мигдалю утворюю загальне уявлення *«плід»;* коли я йду далі і *уявляю,* що моє, виведене з дійсних плодів, абстрактне уявлення «п л і д» [«*die* Frucht»] є поза мною існуюча сутність, мало того — *справжня* сутність груші, яблука і т. д., то цим я, висловлюючись *спекулятивною мовою,* оголошую «п л і д» *«субстанцією»* груші, яблука, мигдалю і т. д. Отже, я говорю, що для груші неістотне те, що вона — груша, для яблука неістотне те, що воно — яблуко. Істотне в цих речах, говорю я, є не їх дійсне, чуттєво споглядальне наяв-

* — будиночка для таємних побачень. *Ред.*
** — жінки вільної моралі. *Ред.*

не буття, а абстрагована мною від них і підсунута під них сутність, сутність у моєму уявленні, «п л і д». Я оголошую тоді яблуко, грушу, мигдаль і т. д. простими формами існування, *модусами* «п л о д у». Правда, мій кінцевий розум, який знаходить собі підтримку в почуттях, *відрізняє* яблуко від груші і грушу від мигдалю, але мій спекулятивний розум оголошує цю чуттєву відмінність неістотною і байдужою. Спекулятивний розум вбачає в яблуці *те ж*, що в груші, в груші те ж, що в мигдалю, а саме — «п л і д». Різні за своїми особливостями дійсні плоди є віднині тільки *ілюзорними* плодами, справжню сутність яких становить «субстанція» «п л і д».

Цей шлях не приводить до особливого *багатства визначень*. Мінералог, вся наука якого обмежувалася б установленням тієї істини, що всі мінерали насправді є «мінерал взагалі», був би мінералогом тільки у *власній уяві*. Побачивши кожний мінерал, спекулятивний мінералог говорив би: це — «м і н е р а л», і його наука обмежувалася б тим, що він повторював би стільки разів це слово, скільки є дійсних мінералів.

Спекулятивне мислення, яке зробило з різних дійсних плодів *один* «плід» абстракції — «плід взагалі», змушене через це, щоб прийти до видимості якогось дійсного змісту, спробувати тим чи іншим способом повернутися від «п л о д у», від *субстанції*, до дійсних, *різноманітних* звичайних плодів — до груші, яблука, мигдалю і т. д. Але наскільки легко з дійсних плодів створити абстрактне уявлення «п л і д», настільки ж важко з абстрактного уявлення «п л і д» створити дійсні плоди. Більше того, перейти від абстракції до того, що є *прямою протилежністю* абстракції, просто неможливо, якщо не *відмовитися* від абстракції.

Тому спекулятивний філософ відмовляється від абстракції «п л о д у», але він відмовляється від неї особливим, *спекулятивним, містичним* способом,— саме так, що здається, ніби він *не* відмовляється від абстракції. Тому він і в дійсності лише удає, що виходить за межі абстракції. Він міркує приблизно так:

Якщо яблуко, груша, мигдаль, суниці справді не що інше, як «субстанція взагалі», «плід взагалі», то постає питання, як же «плід взагалі» уявляється мені то у вигляді яблука, то у вигляді груші, то у вигляді мигдалю,— звідки ця *видимість різноманітності*, що так відчутно суперечить моєму спекулятивному уявленню про *єдність*, про «субстанцію взагалі», про «плід взагалі».

Це відбувається тому, відповідає спекулятивний філософ, що «плід взагалі» — не мертва сутність, яка позбавлена відмінностей, перебуває в спокої, а сутність жива, яка себе в собі розрізняє, рухома. Різноманітність звичайних плодів має значення не тільки для *мого* чуттєвого розуму, а й для самого «плоду взагалі», для спекулятивного розуму. Різні звичайні плоди є різні прояви життя «*єдиного* плоду»; це — кристалічні утворення, створювані

самим «плодом взагалі», так що, наприклад, в яблуці «плід взагалі» надає собі яблуковидного наявного буття, в груші — грушовидного. Тому не можна вже, повторюючи точку зору, яка виходила з уявлення про субстанцію, говорити тут: груша — це «п л і д», яблуко — це «п л і д», мигдаль — це «п л і д». У даному разі, навпаки, треба говорити: «п л і д» вважає себе за грушу, «п л і д» вважає себе за яблуко, «п л і д» вважає себе за мигдаль. Відмінності, що відділяють одне від одного яблуко, грушу, мигдаль, є якраз саморозрізнення «п л о д у», вони роблять окремі плоди саме різними ланками в життєвому процесі «плоду взагалі». Таким чином, «п л і д» не є вже беззмістовна, позбавлена відмінностей єдність: він є єдність як *сукупність*, як «*тотальність*» плодів, що утворюють «*органічно розчленований ряд ланок*». У кожній наступній ланці цього ряду «п л і д» надає собі все більш розвинутого, все більш випукло вираженого наявного буття, поки, нарешті, як «узагальнення» всіх плодів, він не стає водночас тією живою *єдністю*, яка настільки ж містить розчиненим у собі кожний плід окремо, наскільки вона утворює кожний плід із себе, подібно до того як, наприклад, усі частини тіла постійно перетворюються у кров і постійно відтворюються з крові.

Ви бачите: якщо християнській релігії відоме тільки *одне* втілення бога, то спекулятивна філософія знає стільки втілень, скільки існує речей, як, наприклад, в даному разі для неї кожний окремий плід є особливе втілення субстанції, абсолютного плоду. Головний інтерес спекулятивного філософа полягає, таким чином, у тому, щоб витворити *існування* дійсних, звичайних плодів і з таємничим виглядом потім сказати, що існують яблука, груші, мигдаль та ізюм. Але ті яблука, груші, мигдаль та ізюм, які ми знову знаходимо у спекулятивному світі, є вже всього лише *ілюзорні* яблука, груші, мигдаль та ізюм, бо вони являють собою моменти життя «плоду взагалі», цієї абстрактної *сутності, створеної розумом*, а тому і самі є абстрактними *витворами розуму*. Що нас у цій спекулятивній операції повинно радувати, так це те, що ми знову знаходимо всі дійсні плоди, але вже як плоди, які мають вище, містичне значення,— плоди, які виросли не з матеріального грунту, а з ефіру нашого мозку і являють собою втілення «плоду взагалі», втілення *абсолютного суб'єкта*. Коли ми, таким чином, повертаємось від абстракції, від *надприродної* розумової сутності «плід взагалі» до дійсних, *природних* плодів, то природним плодам ми, навпаки, надаємо разом з тим надприродного значення і перетворюємо їх у чисті абстракції. Наш головний інтерес повинен тепер полягати саме в тому, щоб довести *єдність* «плоду взагалі» в усіх його життєвих проявах — в яблуці, в груші, в мигдалю і т. д.,— отже, довести *містичний взаємний зв'язок* цих плодів і показати, як у кожному з них «плід взагалі» здійснює себе *за ступенями* і як він *неминуче* переходить від однієї фор-

ми свого існування до другої, від ізюму, наприклад, до мигдалю. Тому значення звичайних плодів і полягає тепер *уже не* в їх *природних* властивостях, *а* в їх *спекулятивній* властивості, що відводить кожному з них певне місце в життєвому процесі «а б с о л ю т н о г о п л о д у».

Звичайна людина не думає, що сказала щось особливе, коли говорить, що існують яблука і груші. А філософ, виразивши ці існуючі речі в спекулятивних термінах, сказав щось *незвичайне*. Він здійснив *чудо:* з недійсної *розумової сутності* «плід взагалі» він витворив справжні *предмети природи* — яблуко, грушу і т. д., тобто він із свого *власного абстрактного розуму*, який уявляється йому якимось абсолютним суб'єктом, що перебуває поза ним, у даному разі «плодом взагалі», *створив* ці плоди. І щоразу, коли спекулятивний філософ заявляє про існування тих чи інших предметів, він здійснює акт творення.

Само собою зрозуміло, що спекулятивний філософ тільки тому здатний проявляти таку безперервну творчість, що він загальновідомі, спостережувані в дійсності властивості яблука, груші і т. д. видає за *відкриті* ним визначення, даючи тому, що може бути створене тільки абстрактним розумом, а саме — абстрактним розумовим формулам, *назви* справжніх речей і оголошуючи, нарешті, свою *власну* діяльність, яка проявляється в тому, що *він* сам *переходить* від уявлення яблука до уявлення груші, *самодіяльністю* абсолютного суб'єкта, «плоду взагалі».

У спекулятивній мові ця операція позначається словами: розуміти *субстанцію* як *суб'єкт*, як *внутрішній процес*, як *абсолютну особу*. Такий спосіб розуміння становить істотну особливість *гегелівського* методу.

Треба було спочатку викласти ці зауваження, щоб зробити пана Шелігу зрозумілим. Якщо досі пан Шеліга зводив дійсні відносини, як, наприклад, право і цивілізацію, в категорію таємниці і таким способом перетворював «т а є м н и ц ю» в субстанцію, то тепер він вперше піднімається на справді спекулятивну, *гегелівську* висоту і перетворює «т а є м н и ц ю» в самостійний суб'єкт, який *втілюється* в дійсних відносинах і особах, так що графині, маркізи, гризетки, портьє, нотаріуси, шарлатани, любовні інтриги, бали, дерев'яні двері і т. д. являють собою прояви життя цього суб'єкта. Утворивши спочатку з дійсного світу категорію «т а є м н и ц я», він тепер з цієї категорії утворює дійсний світ.

У викладі пана Шеліги таємниці *спекулятивної конструкції* розкриються перед нами з тим *більшою очевидністю*, що він безперечно має *подвійну* перевагу над *Гегелем*. По-перше, Гегель із софістичною майстерністю вміє показати той процес, з допомогою якого філософ, користуючись чуттєвим спогляданням і уявленням, переходить від одного предмета до іншого, як процес, здійс-

нюваний самою уявною розумовою сутністю, самим абсолютним суб'єктом. А по-друге, Гегель дуже часто всередині *спекулятивного* викладу дає *дійсний* виклад, що захоплює самий *предмет*. Цей дійсний розвиток *всередині* спекулятивного розвитку понять спонукає читача приймати спекулятивний розвиток за дійсний, а дійсний розвиток за спекулятивний.

Обидва ці утруднення відпадають у пана Шеліги. Його діалектика вільна від усякого лицемірства і нещирості. Він проробляє свої фокуси з похвальною чесністю і найбільш простодушною прямотою. А потім він *ніде* не привносить *дійсного змісту*, так що у нього спекулятивна конструкція вільна від усяких додатків, які заважають, і постає перед нашими очима без усяких двозначних покровів, в усій своїй нічим неприкритій красі. Крім того пан Шеліга на власному прикладі найблискучіше демонструє, як спекуляція, з одного боку, начебто вільно, з самої себе, створює a priori свій предмет і як, з другого боку, бажаючи відбутися софістикою від розумної і природної залежності від *предмета*, вона потрапляє якраз у найбільш нерозумну і неприродну *рабську підлеглість* до предмета, найбільш випадкові й найбільш індивідуальні визначення якого вона змушена конструювати як абсолютно необхідні і загальні.

3) «ТАЄМНИЦЯ ОСВІЧЕНОГО СУСПІЛЬСТВА»

Показавши нам спочатку нижчі верстви суспільства, примусивши нас відвідати шинки злочинців і т. д., Ежен Сю переносить нас потім у вищий світ, на *бал* у кварталі Сен-Жермен.

Пан Шеліга так конструює цей *перехід:*

> «Новим поворотом т а є м н и ц я намагається уникнути розслідування. Досі вона протистояла справжньому, реальному, позитивному як щось абсолютно загадкове, зовсім невловиме, негативне; а тепер вона проникає в це справжнє, реальне, позитивне як його *невидимий зміст*. Але тим самим вона знищує безумовну неможливість бути названою».

«Таємниця», яка досі протистояла «справжньому», «реальному», «позитивному», а саме праву і освіті, «проникає тепер в неї», тобто у сферу освіти. Що один тільки вищий світ являє собою сферу освіти, це таємниця, якщо *не Парижа,* то *для* Парижа. Пан Шеліга не переходить від таємниць світу злочинців до таємниць аристократичного суспільства; він робить інше: у нього «таємниця взагалі» стає «невидимим змістом» освіченого суспільства, його *справжньою сутністю.* Це *не* є *«новим поворотом»* пана Шеліги, для того щоб відкрити шлях до дальших розслідувань; це — «новий поворот» самої «т а є м н и ц і», для того щоб *їй* можна було уникнути розслідування.

Перш ніж дійсно піти за Еженом Сю туди, куди вабить його серце, а саме на аристократичний бал, пан Шеліга вдається ще до *лицемірних* зворотів *a priori* конструюючої спекуляції:

«*Зрозуміло,* можна *передбачити,* що таємниця *постарається сховатися* в дуже твердій шкаралупі. *І справді здається,* що перед нами *непереборна непроникність*... що *через це* можна *чекати,* що *взагалі*... *Проте* нова спроба докопатися до ядра *тут неминуча*».

І що ж? Пан Шеліга має такий успіх у цій справі, що

«*метафізичний* суб'єкт т а є м н и ц я виступає тепер легко, невимушено, кокетливо».

Щоб перетворити аристократичне суспільство в «таємницю», пан Шеліга намагається за допомогою деяких міркувань з'ясувати смисл «*освіти*». Він заздалегідь приписує аристократичному суспільству цілком такі властивості, яких жодна людина в ньому не шукає, щоб після цього відкрити «таємницю», що суспільство цих властивостей не має. А потім він видає це відкриття за «таємницю» освіченого суспільства. Пан Шеліга ставить собі, наприклад, такі запитання: «Чи не є «*загальний* розум» (чи не спекулятивна часом логіка?) предметом «*світських розмов*» в освіченому суспільстві? «Чи *тільки ритм* і *розміри* любові до людей роблять» це суспільство «гармонійним цілим»? Чи є те, «що ми називаємо *загальною освітою,* форма *загального, вічного, ідеального*», тобто чи є те, що ми називаємо освітою, плід метафізичної уяви? У відповідь на свої запитання панові Шелізі неважко пророкувати a priori:

«*А втім,* можна *чекати*... що на всі ці запитання буде негативна відповідь».

У романі Ежена Сю перехід із світу простонароддя у світ знаті відбувається звичайним для романів способом. *Переодягання Рудольфа,* князя Герольштейнського, допомагають йому проникнути в нижчі верстви суспільства, так само як його звання відкриває йому доступ у вищі сфери. По дорозі на аристократичний бал його цікавлять зовсім не контрасти навколишнього життя: йому здаються *пікантними* тільки контрасти його *власних* маскувань. Він розповідає своїм аж надто слухняним супутникам, яким надзвичайно цікавим він видається самому собі в різних ситуаціях.

«Я вважаю»,— говорить він,— «ці контрасти досить пікантними: вчора я — живописець, який розмальовує віяла і влаштовується в комірчині на вулиці Фев; сьогодні вранці, як прикажчик, я частую смородинівкою пані Піпле, а ввечері... я — один з привілейованих з ласки божої, що панують над цим світом».

Приведена на бал, критична критика співає:

«Побачивши земних богів,
Я мало розум не згубив»[27].

Вона виливає свої почуття в таких *дифірамбах:*

«Тут немов чари залили ніч сяйвом сонця, одягли зиму в зелень весни і пишність літа. Нас відразу ж охоплює такий настрій, що ми готові пові-

рити в чудо перебування бога в людському серці, особливо коли краса і грація остаточно переконують нас у тому, що ми у безпосередній близькості від ідеалів». (!!!)

Недосвідчений, легковірний *критичний сільський пастор!* Тільки твоя критична простодушність може так забобонно захопитися елегантним паризьким бальним залом, щоб повірити в «чудо перебування бога в людському серці», а в паризьких левицях побачити «безпосередні ідеали», втілених ангелів.

Єлейно наївний критичний пастор зважується підслухати розмову двох «найкращих з красунь», Клеманс д'Арвіль і графині Сари Мак-Грегор. Догадайтесь-но, які розмови він хоче «*підслухати*» у цих двох красунь:

«Як стати *благословенням* для улюблених дітей, *всією повнотою* щастя для чоловіка»... «Ми чуємо... ми дивуємось... ми не віримо своїм вухам».

Ми в глибині душі злорадіємо, коли бачимо розчарування пастора, що підслуховує. Дами не говорять ні про «благословення», ні про «повноту щастя», ні про «загальний розум»; навпаки, «йдеться про те, щоб умовити пані д'Арвіль зрадити свого чоловіка».

Щодо однієї з цих дам, графині Мак-Грегор, ми одержуємо таке наївне роз'яснення:

Вона була «*досить заповзятлива*, щоб *в результаті* таємного шлюбу стати *матір'ю*».

Прикро вражений цим *духом заповзятливості* графині, пан Шеліга суворо вичитує їй:

«На наш погляд, всі прагнення графині спрямовані на одержання індивідуальної, егоїстичної вигоди».

Можливе досягнення нею мети, одруження з князем Герольштейнським, не обіцяє, на думку пана Шеліги, нічого хорошого:

«Ми *аж ніяк* не сподіваємось, що її заміжжя дасть *щастя підданим* князя Герольштейнського».

На закінчення своєї докірливої проповіді наш пуританин з «глибокодумною серйозністю» зауважує:

«Сара» (*заповзятлива* дама), «*навряд чи є, зрештою*, винятком серед людей цього блискучого кола, *хоч* вона і становить одну з його *вершин*».

Навряд чи, зрештою! Хоч! Ну, а «вершина» кола — хіба це не виняток?

Про характер двох інших ідеальних створінь, маркізи д'Арвіль і герцогині де Люсне, ми дізнаємось таке:

Їм «не вистачає вдоволення серця. У шлюбі вони не знайшли предмета кохання і тому шукають предмет кохання поза шлюбом. У шлюбі кохання лишилось для них *таємницею*, і владне веління серця спонукає їх прагнути до викриття цієї таємниці. *Так* вони віддаються *таємному коханню*. Ці жертви шлюбу без кохання проти своєї волі доходять до того, що зводять саме кохання до чогось зовнішнього, до так званого зв'язку, а романтичний

елемент, *таємницю,* готові прийняти за внутрішнє, оживляюче, істотне в коханні».

Ми тим вище повинні оцінити заслугу цієї діалектичної аргументації, чим більше її можна застосувати до всіх випадків життя.

Наприклад, хто не сміє *пити* у себе вдома і все-таки відчуває потребу випити, той шукає «предмет» випивки «*поза*» домом і «так» вдається до *таємного пияцтва.* Мало того, у нього з'явиться непереборне бажання вважати таємницю істотним інгредієнтом пияцтва, хоч він і не буде зводити випивку до рівня чогось тільки «зовнішнього», байдужого, чого не роблять і згадані вище дами у відношенні до кохання. Адже за поясненням самого пана Шеліги, вони зводять не кохання, а позбавлений кохання шлюб до того, чим він насправді є,— до чогось зовнішнього, до так званого зв'язку.

«Що таке»,— запитує далі пан Шеліга,— «*«таємниця»* кохання?»

Ми тільки що ознайомилися з конструкцією, яка робить «таємницю» «*сутністю*» цього кохання. Як же виходить, що нам доводиться тепер шукати таємницю таємниці, сутність сутності?

«Не тінисті алеї гаю»,— декламує пастор,— «не *природна* напівтемрява місячної ночі і не штучна напівтемрява під покровом дорогих гардин і занавісок, не м'які й одурманюючі звуки арфи та оргàна, не притягальна сила забороненого...»

Гардини *і* занавіски! М'які *й* одурманюючі звуки! Та до того ж і *оргáн!* Пане пастор, викиньте-бо із своєї голови *церкву!* Хто це приносить з собою на любовне побачення оргáн?

«Все це» (гардини і занавіски й оргáн) — «тільки щось *таємниче*».

Ну а хіба не в цій *таємничості* полягає «таємниця» таємного кохання? Ні в якому разі:

«Таємниця в коханні — це те, що збуджує, п'янить, одурманює,— це *влада чуттєвості*».

У «м'яких і *одурманюючих*» звуках пастор уже має те, що одурманює. Коли б він ще приніс із собою на любовне побачення черепаховий суп і шампанське замість гардин та оргáна, то йому б не бракувало й того, що «*збуджує* і *п'янить*».

«Правда, ми не хочемо визнати владу чуттєвості»,— повчає святий муж;— «але вона тільки тому має таку величезну владу над нами, що ми виганяємо її з себе, що ми відмовляємося визнати в ній свою власну природу,— власну природу, з якою ми в разі її визнання змогли б справитися, як тільки вона спробувала б проявити себе за рахунок розуму, істинної любові і сили волі».

Згідно з духом спекулятивної теології, пастор радить нам *визнати* чуттєвість за нашу *власну* природу, щоб мати змогу потім *справитися* з нею, тобто взяти назад це визнання. Він збирається, правда, справитися з чуттєвістю тільки в тому разі, коли вона побажає проявити себе за рахунок р о з у м у (сила волі і любов, *протиставлювані* чуттєвості, належать до сфери р о з у м у). Але ж

і неспекулятивний християнин визнає *чуттєвість*, оскільки вона не прагне проявити себе за рахунок істинного розуму, тобто віри, за рахунок істинної любові, тобто любові до бога, і за рахунок істинної сили волі, тобто волі во Христі.

Пастор відразу ж виказує нам свою справжню думку про цей предмет, продовжуючи так:

«Отже, як тільки кохання перестає бути суттю шлюбу, суттю моральності взагалі, *чуттєвість* стає таємницею кохання, моральності, освіченого суспільства. Чуттєвість тут треба розуміти не тільки в її *вузькому* значенні, як *тремтіння нервів*, як *жагучий потік* у жилах, а й у ширшому значенні її, коли вона підноситься до *видимості* духовної сили, до владолюбства, честолюбства і жадоби слави... Графиня Мак-Грегор є представницею чуттєвості» в її останньому значенні,— «чуттєвості як таємниці освіченого суспільства».

Пастор влучає в самісіньку точку: щоб перемогти *чуттєвість*, він насамперед повинен перемогти *нервові струми* і швидкий *кровообіг*.— Говорячи про чуттєвість у «вузькому» значенні, пан Шеліга висловлює думку, що більше тілесне тепло буває від кипіння крові в жилах. Він не знає, що *теплокровні тварини* саме тому й називаються теплокровними, що температура їх крові, коли не брати до уваги незначних змін, постійно тримається на одній і тій же висоті.— Як тільки припиняються нервові струми і кров у жилах перестає бути гарячою, *грішне тіло*, це вмістище чуттєвих жадань, стає *покійником*, і душі можуть вільно розмовляти одна з одною про «загальний розум», «істинну любов» і «чисту мораль». Пастор настільки принижує чуттєвість, що усуває саме ті моменти чуттєвого кохання, які одухотворюють його: швидкий кровообіг, який доводить, що людина любить не з бездушною флегмою; нервові струми, які з'єднують орган, що є головним вмістищем чуттєвості, з мозком. Він зводить справжнє чуттєве кохання до *механічного* secretio seminis і разом з горезвісним німецьким теологом шепелявить:

«Не заради чуттєвого кохання, не заради плотських жадань, а тому, що так звелів господь, плодіться і розмножуйтесь».

Порівняймо тепер спекулятивну конструкцію з романом Ежена Сю. Не *чуттєвість* видається тут за таємницю кохання, а таємничість, пригоди, перешкоди, страхи, небезпеки і, особливо, притягальна сила забороненого.

«Чому»,— сказано тут,— «багато хто з жінок беруть собі за коханців таких чоловіків, які не варті їхніх чоловіків? Тому що *найбільша принадність кохання* — у знадливій привабливості *забороненого плоду*... Погодьтесь, що коли усунути з такого кохання побоювання, тривоги, труднощі, таємниці, небезпеки, то від нього не залишиться нічого або майже нічого, тобто залишиться коханець... у своїй первісній простоті... Одним словом, це буде завжди щось на зразок випадку з тим чоловіком, якому говорили: чому Ви не одружуєтеся з цією вдовою, Вашою коханкою? — Ох, я, звичайно, думав про це,— відповів він,— але в такому разі я не знав би, де мені проводити вечори».

Коли пан Шеліга підкреслює, що таємниця кохання не в *притягальній силі забороненого,* то Ежен Сю так само підкреслює, що заборонене становить «найбільшу принадність кохання» і основу всіх любовних пригод поза домашніми стінами.

«Заборони і контрабанда нерозлучні в коханні, як і в торгівлі» [28].

Цілком так само Ежен Сю, всупереч своєму спекулятивному тлумачеві, стверджує, що

«схильність до лукавства і хитрощів, пристрасть до таємниць та інтриг становлять істотну особливість, природну схильність і владний інстинкт жіночої натури».

Ежена Сю непокоїть тільки спрямованість цієї схильності і цієї пристрасті проти *шлюбу.* Він хотів би спрямувати поривання жіночої натури на щось більш невинне, більш корисне.

Тимчасом як пан Шеліга робить графиню Мак-Грегор представницею тієї *чуттєвості,* яка «підноситься до видимості духовної сили», та сама графиня у Ежена Сю є просто *людиною абстрактного розуму.* Її «честолюбство» та її «гордість», дуже далекі від того, щоб бути формами чуттєвості, являють собою породження абстрактного розуму, абсолютно незалежного від чуттєвості. Тому Ежен Сю підкреслює, що

«ніколи ще палкі пориви кохання не змушували хвилюватися її *холодні, як лід,* груди; *ніякі* несподіванки, що зачіпають *серце* або *почуття,* не могли порушити жорстоких розрахунків цієї лукавої, егоїстичної і честолюбної жінки».

Егоїзм абстрактного, холоднокровного *розуму,* що не піддається впливу симпатичних почуттів, становить істотний характер цієї жінки. Тому її душа змальовується в романі як «суха і черства», її розум — як «витончено-злий», її характер — як «підступний» і (що дуже характерне для людини абстрактного розуму) «абсолютний», її нещирість — як «глибока».— Зауважимо між іншим, що життєвий шлях графині Ежен Сю мотивує так само безглуздо, як і життєвий шлях більшості персонажів свого роману. Стара нянька переконує її, що вона «носитиме на голові своїй корону». Пройнята цим переконанням, вона подається в мандри, щоб здобути собі корону через заміжжя. Зрештою вона виявляє таку непослідовність, що приймає дрібного німецького «ясновельможного князя» за «короновану особу».

Після своїх висловлювань проти *чуттєвості,* наш критичний святий вважає за свій обов'язок ще показати, чому Ежен Сю вводить нас у вищий світ саме на балу,— спосіб, що практикується майже всіма французькими романістами, тимчасом як *англійські* романісти знайомлять нас з вищим світом найчастіше на полюванні або в сільському замку.

«Для цього способу розуміння речей» (тобто для точки зору пана Шеліги) «не може бути байдужим і щодо цього» (в конструкції Шеліги) «просто випадковим, що Ежен Сю вводить нас у вищий світ саме на балу».

Тут критик дає волю своєму коневі, і кінь мчить швидкою риссю по цілому ряду доказів необхідності цього в дусі блаженної пам'яті старого Вольфа.

«*Танець* є найбільш загальний прояв *чуттєвості як таємниці*. Безпосереднє *доторкання*, обійми обох статей» (?), «зумовлені утворенням пари, дозволені в танцях, бо вони, незважаючи на те, що їх усі бачать, і незважаючи на дійсно» (чи дійсно, пане пастор?) «відчуване солодке відчуття, все-таки не розглядаються як «*чуттєві*» (а, треба думати, як такі, що стосуються загального розуму?) «доторкання та обійми».

І, нарешті, йде заключне положення, яке не стільки танцює, скільки спотикається:

«*Тому що, коли б справді* танець розглядався як чуттєве доторкання і чуттєві обійми, *то незрозуміло було б, чому* суспільство так поблажливо ставиться тільки до танцю, *тимчасом як воно, навпаки,* найжорстокіше засуджує *всі подібні прояви, якщо вони* так само вільно виявляються *де-небудь в іншому місці,* і карає їх, як найбільш непростиме порушення моралі й соромливості, ганьбою і найнещаднішим вигнанням».

Пан пастор говорить не про *канкан* і не про *польку;* він говорить про т а н е ц ь взагалі, про ту *категорію* танцю, яку танцюють хіба тільки під його власним критичним черепом. Нехай він коли-небудь подивиться на танець у паризькій «Шом'єр», і його християнсько-німецька душа обуриться проти цієї зухвалості, цієї відвертості, цієї граціозної жвавості, цієї музики найчуттєвішого руху. Його власне «дійсно відчуване солодке відчуття» дало б йому можливість «відчути», що «справді не можна зрозуміти, чому самі танцюючі, в той час як вони, навпаки», справляють на глядача підбадьорливе враження відвертої людської чуттєвості («що, коли б це в такому ж вигляді виявилось де-небудь в іншому місці» — а саме, в Німеччині,— «викликало б, як непростиме порушення» і т. д. і т. д.),— чому самі танцюючі не повинні і не сміють,— щоб не сказати ще більше,— бути і в своїх власних очах відверто чуттєвими людьми, коли вони не тільки можуть, а й з усією необхідністю повинні бути такими!!

З поваги до *суті танцю* критик приводить нас на *бал*. Проте він натрапляє на серйозне утруднення. На цьому балу хоч і танцюють, але тільки в уяві. Справа в тому, що Ежен Сю ніякого опису танців не дає. Він не змішується з юрбою танцюючих. Він використовує бал тільки як нагоду, щоб зібрати разом осіб, які належать до вищого аристократичного кола. Сповнена відчаю, «критика» поспішає *доповнити* письменника, і її власна «фантазія» легко змальовує картини балу і т. д. Якщо, за приписуванням критики, Ежен Сю, змальовуючи притони і мову злочинців, аж ніяк не був безпосередньо зацікавлений у змалюванні цих притонів і цієї мови, то, навпаки, він неодмінно без міри цікавиться танцями, які описує, правда, не *він сам*, а його «багатий на фантазію» критик.

Далі!

«*На ділі* таємниця світського тону і такту — таємниця цієї крайньої протиприродності — є палке прагнення повернутися до природи. Саме тому явище, подібне до *Сесілі*, справляє на освічене суспільство таке електризуюче враження і має такий надзвичайний успіх. Для неї, яка виросла рабинею серед рабів, позбавлена освіти, залишена тільки своїй природі, ця природа була єдиним джерелом життя. Несподівано перенесена в придворну обстановку з примусовістю її моралі і звичаїв, вона швидко збагнула їх таємницю... У цій сфері, над якою вона безумовно може панувати, бо її сила, сила її природи, діє на оточуючих як загадкові чари,— у цій сфері Сесілі неминуче повинна збитися з пуття і втратити всяке почуття міри, тимчасом як раніше, коли вона була ще рабинею, ця сàма природа вчила її чинити опір кожній негідній вимозі свого пана і залишатися вірною своєму коханню. *Сесілі* — це *викрита таємниця освіченого суспільства*. Пригнічені почуття проривають кінець кінцем греблю і проявляються з цілковитою нестримністю» і т. д.

Читач пана Шеліги, не знайомий з романом Сю, звичайно, подумає, що Сесілі — левиця описуваного балу. А в романі Сесілі сидить у німецькій тюрмі в той час, коли в Парижі танцюють.

Сесілі-рабиня залишається вірною лікареві-негру Давіду, тому що вона «палко» його кохає і тому що її власник, пан Вілліс, «*грубо*» домагається її любощів. Її перехід до розпусного життя мотивується в романі дуже просто. Перенесена у «світ європейців», вона «соромиться свого шлюбу з негром». Як тільки вона потрапляє до Німеччини, її «*відразу ж*» розбещує якийсь зіпсований суб'єкт. Дає себе знати «індійська кров», що тече в її жилах. На догоду «милій моралі» і «милій комерції» лицемірний пан Сю не може не охарактеризувати її поведінку як «зіпсованість від природи».

Таємниця Сесілі в тому, що вона — *метиска*. Таємниця її чуттєвості — це *тропічна спека*. Парні у своїх чудових віршах до Елеонори оспівував метиску. Наскільки вона небезпечна для французьких матросів, можна прочитати в сотнях оповідань мандрівників.

«Сесілі»,— читаємо ми в Ежена Сю,— «була втіленням жагучої чуттєвості, яка розпалюється тільки в тропічну спеку... Всі чули про цих кольорових дівчат, так би мовити смертельних для європейців, про цих чарівних вампірів, які, оп'яняючи свої жертви жахливими спокусами, залишають їм, за енергійним місцевим висловом, тільки пити свої сльози і гризти своє серце».

Сесілі зовсім не справляла такого магічного впливу саме на аристократично-освічених, пересичених людей...

«Жінки типу Сесілі»,— пише Ежен Сю,— «справляють раптове враження, невідпорно магічно впливають на таких представників *грубої чуттєвості*, як *Жак Ферран*».

А з якого часу такі люди, як Жак Ферран, становлять вишукане товариство? Але критичній критиці потрібно було конструювати *Сесілі* як момент у життєвому процесі абсолютної таємниці.

4) «ТАЄМНИЦЯ ДОБРОПОРЯДНОСТІ І БЛАГОЧЕСТЯ»

«Таємниця, як таємниця освіченого суспільства, ховається, *правда*, із сфери *протилежності* у *внутрішню* сферу. *Проте* вищий світ *знову-таки* має такі виключно *свої* кола, яким він довіряє зберігання своєї святині. Вищий світ — *начебто* каплиця для цієї найбільшої святині. *Але* для тих, хто перебуває в переддвер'ї, каплиця сама становить таємницю. *Таким чином*, освіченість у своєму виключному становищі — те саме для народу... що грубість звичаїв для освічених».

«*Правда... проте... знову-таки... начебто... але... таким чином*» — ось ті магічні гачки, які скріплюють одне з одним кільця *спекулятивного ряду міркувань*. Вище ми бачили, як пан Шеліга примушує таємницю покинути світ злочинців і сховатися у вищому світі. Тепер він повинен конструювати ту таємницю, що вищий світ має свої *виключні* кола і що таємниці цих кіл є таємниці для народу. Крім наведених вище магічних гачків, для цієї конструкції потрібне ще перетворення *кола* в *каплицю* і перетворення неаристократичного світу в *переддвер'я* цієї каплиці. *Для* Парижа знову-таки є таємницею, що всі сфери буржуазного суспільства становлять тільки переддвер'я каплиці вищого світу.

Пан Шеліга ставить собі дві мети. По-перше, треба зробити таємницю, втілену в замкнутому колі вищого світу, «*відомою всьому світові*». По-друге, *нотаріус Жак Ферран* повинен бути сконструйований як жива ланка таємниці. Критик міркує так:

«Освіченість ще не може і не хоче втягти у своє коло всі стани і всі відмінності. Тільки *християнство* і *мораль* спроможні заснувати на землі універсальні царства».

Для пана Шеліги освіченість, цивілізація, рівнозначна *аристократичній* освіченості. Тому він не може бачити, що *промисловість* і *торгівля* створюють зовсім інші універсальні царства, ніж християнство і мораль, сімейне щастя і міщанське благополуччя. Але як же ми приходимо до *нотаріуса Жака Феррана?* Надзвичайно просто!

Пан Шеліга перетворює *християнство* в *індивідуальну* якість, у «*благочестя*», а *мораль* в другу *індивідуальну* якість, у «*добропорядність*». Він з'єднує обидві ці якості в *одному* індивідуумі і називає цього індивідуума іменем *Жака Феррана*, тому що Жак Ферран цих якостей не має, а тільки лицемірно вдає, що вони у нього є. Жак Ферран стає, таким чином, «таємницею добропорядності і благочестя». А «духівниця» Феррана, навпаки, є «таємницею *уявної* добропорядності і *уявного* благочестя», отже — вже не добропорядності і благочестя самих по собі. Щоб конструювати цю духівницю як таємницю, критичній критиці слід було б оголосити уявні добропорядність і благочестя таємницею озна-

ченої духівниці, а не навпаки: духівницю — таємницею уявних добропорядності і благочестя.

В той час як корпорація паризьких нотаріусів визнала Жака Феррана злим пасквілем на себе і через театральну цензуру домоглася усунення цього персонажа з поставлених на сцені «Паризьких таємниць», критична критика саме тоді, коли вона *«полемізує з надхмарним царством понять»*, вбачає в паризькому нотаріусі не паризького нотаріуса, а релігію і мораль, добропорядність і благочестя. Судовий процес нотаріуса Леона повинен був би просвітити її щодо цього. Становище, яке займає *нотаріус* у романі Ежена Сю, тісно зв'язане з його офіційним становищем.

«Нотаріуси у світських справах те саме, що священики в справах духовних: вони — *хранителі наших секретів*» (Монтей. «Історія французів різних станів» і т. д., том IX, стор. 37 [29]).

Нотаріус — це світський духівник. Він — *пуританин* за професією, а «чесність», говорить Шекспір, «не пуританка» [30]. Він разом з тим звідник для найрізноманітніших цілей, заводій цивільних інтриг і підступів.

З нотаріусом Ферраном, вся таємниця якого полягає в його лицемірстві й нотаріаті, ми, здається, не зробили ще жодного кроку вперед. Але зачекайте!

«Якщо для нотаріуса лицемірство — справа цілком свідома, а для мадам Ролан — *щось на зразок* інстинкту, то між ними стоїть дуже багато тих, хто не може збагнути таємницю і все-таки мимоволі прагне добитися цього. І не забобони приводять великих і малих світу цього в похмуру оселю шарлатана Брадаманті (абата Полідорі). Ні, їх приводить туди шукання т а є м н и ц і, щоб виправдати себе перед світом».

«Великі і малі» кидаються до Полідорі не для того, щоб знайти яку-небудь певну таємницю, що могла б виправдати їх перед світом. Ні, «великі і малі» шукають у Полідорі «таємницю взагалі», т а є м н и ц ю як абсолютний суб'єкт, *щоб* виправдати себе перед світом. Це схоже на те, як коли б ми шукали не сокиру, а «інструмент взагалі», інструмент in abstracto *, для того, щоб цією абстракцією колоти дрова.

Всі таємниці, якими володіє Полідорі, зводяться до засобу для витравлення плода у вагітних і до отрути для вбивств. — У спекулятивному екстазі пан Шеліга примушує *«вбивцю»* вдаватися до отрути Полідорі «тому, що він хоче бути не вбивцею, а поважаним, любимим, шанованим». Начебто, коли вбивають, мова йде про повагу, любов і честь, а не про *голову*! Але *критичний* вбивця клопочеться не про свою голову, а про «таємницю як таку». — Проте оскільки не всі люди вбивають і не всі бувають вагітні з порушенням встановлених поліцейських правил, то як же цьому Полідорі зробити так, щоб *кожний* міг володіти бажаною таєм-

*— в абстрактному вигляді. *Ред.*

ницею? Пан Шеліга переплутує, мабуть, шарлатана Полідорі з ученим *Полідором Вергілієм*, який жив у XVI столітті і хоч і не відкрив ніяких таємниць, але старався зробити «відомою всьому світові» історію відкривачів таємниць, тобто *винахідників* (див. Полідор Вергілій. «Книга про винахідників речей». Ліон, 1706 [31]).

Таємниця як така, абсолютна таємниця в тому вигляді, в якому вона зрештою стає «відомою всьому світові», полягає, таким чином, у таємниці аборту й отруєння. Таємниця як така навряд чи легше могла стати «відомою всьому світові», ніж перетворившись у таємниці, які ні для кого не є таємницями.

5) «ТАЄМНИЦЯ-НАСМІШКА»

«*Тепер* таємниця стала відомою всім, таємницею всього світу і кожного окремо. Або це — моя вправність чи мій інстинкт, або я можу її купити як товар на ринку».

Яка таємниця стала тепер відомою всьому світові? Чи таємниця безправ'я в державі, чи таємниця освіченого суспільства, чи таємниця фальсифікації товарів, чи таємниця виготовлення одеколону, чи, може, таємниця «критичної критики»? Ні, мова йде про таємницю взагалі, таємницю in abstracto, про категорію таємниці!

Пан Шеліга намірився показати *домашніх слуг* і *портьє Піпле з дружиною* — втіленням абсолютної таємниці. Він хоче конструювати *слугу* і *портьє* «таємниці»! Як же він умудряється здійснити цей головоломний стрибок униз, від *чистої категорії* до рівня «*слуги*», що «*шпигує перед замкненими дверима*», від *таємниці, як абсолютного суб'єкта,* який сидить на троні високо над *дахом* у хмарах абстракції, до підвального поверху, де міститься комірчина портьє?

Насамперед він примушує категорію таємниці проробити спекулятивний процес. Після того як таємниця, за допомогою засобів для аборту й отруєння, стала відомою всьому світові, вона,

«*таким чином, зовсім не є вже більше сама скритність* і *недоступність,* а є *те, що само себе приховує,* або ж, іще краще» (все краще та краще!), «те, що я приховую, *що я роблю недоступним*».

З цим перетворенням абсолютної таємниці з *сутності* у *поняття,* з *об'єктивної* стадії, де вона є сама скритність, в *суб'єктивну* стадію, де вона сама себе приховує, або, ще краще, де «*я її*» приховую,— ми ще не посунулись ні на крок уперед. Навпаки, утруднення нібито навіть зросло, бо таємниця в людській голові і в людському серці більш недоступна і більш захована, ніж на дні морському. Тому на допомогу своєму *спекулятивному* міркуванню пан Шеліга *негайно* висуває *емпіричне* міркування.

«За *замкненими дверима*» (слухайте, слухайте!) «*віднині*» (віднині!) «висиджується, фабрикується і вершиться таємниця».

«*Віднині*» пан Шеліга перетворює спекулятивне «*я*» таємниці в якусь дуже емпіричну, дуже *дерев'яну* дійсність, а саме — у *двері*.

«*Але тим самим*» (тобто разом з наявністю замкнених дверей, а не з переходом від замкнутої сутності до поняття) «дано *також можливість* підслухати, уловити і вистежити таємницю».

Не *пан Шеліга* відкрив ту «таємницю», що можна підслуховувати під замкненими дверима. Масова народна приказка говорить, що навіть стіни мають вуха. Навпаки, цілком критично-спекулятивною таємницею є те, що тільки «*віднині*», тобто після пекельної подорожі по притонах злочинців, після нашого вознесіння до небесних сфер освіченого суспільства і після всіх чудес Полідорі, стало можливим, що таємниці висиджуються *за* замкненими дверима і підслуховуються *під* замкненими дверима. Таку ж велику критичну таємницю становить і те, що замкнені двері являють собою *категоричну необхідність* як для того, щоб висиджувати, фабрикувати і вершити таємниці (скільки таємниць висиджується, фабрикується і вершиться за кущами!), так і для того, щоб вистежувати їх.

Здійснивши цей блискучий діалектичний подвиг, пан Шеліга переходить, природно, від самого *вистежування* до *спонукальних причин вистежування*. Тут він нам відкриває таємницю, що *злорадство* є спонукальна причина вистежування. Від злорадства він переходить далі до *причин злорадства*.

«Кожний»,— говорить він,— «хоче бути кращим від іншого, тому що він не тільки приховує мотиви своїх добрих справ, а й намагається вкрити абсолютно непроглядним туманом свої погані справи».

Фраза ця повинна була б звучати навпаки: кожний не тільки приховує мотиви своїх добрих справ, а й намагається вкрити свої погані справи абсолютно непроглядним туманом, тому що він хоче бути кращим від інших.

Ми, таким чином, добралися від *таємниці, яка сама себе приховує*, до «*я*», яке її приховує, від цього «*я*» до *замкнених дверей*, від *замкнених дверей* до *вистежування*, від *вистежування* до *причини вистежування*, до злорадства, від *злорадства* до *причини злорадства*, до *бажання бути кращим від інших*. Скоро ми матимемо приємність бачити *слугу* перед замкненими дверима. Загальне бажання бути кращим від інших приводить нас прямо до того, що «кожному властива схильність збагнути таємниці інших людей». До цих слів критик невимушено додає таке дотепне зауваження:

«В цьому відношенні *найвигіднішим* є становище *домашніх слуг*».

Якби пан Шеліга читав мемуари з архівів паризької поліції, мемуари Відока, французьку «Чорну книгу» і тому подібні речі,

він знав би, що в цьому відношенні *поліція* поставлена в ще сприятливіше становище, ніж домашні слуги, які перебувають в «найсприятливішому становищі», що поліція використовує домашніх слуг тільки для найпростіших доручень, що вона не спиняється перед дверима і не обмежується присутністю при роздяганні панів, а залазить навіть під простирадло, до їх голого тіла, в особі femme galante або навіть дружини. В самому романі Сю поліцейський шпигун «Червона рука» є одним з головних носіїв дії, що розвивається.

«Віднині» пана Шелігу непокоїть в домашніх слугах те, що вони не зовсім «*вільні від особистого інтересу*». Цей *критичний сумнів* прокладає критикові шлях до *портьє Піпле і його дружини*.

«Навпаки, становище портьє, забезпечуючи йому відносну незалежність, дає йому можливість зробити таємниці будинку предметом вільної, незаінтересованої, хоч і суворої та ущипливої, насмішки».

Перше велике утруднення, на яке натрапляє ця спекулятивна конструкція портьє, полягає в тому, що в дуже багатьох паризьких будинках функції домашнього слуги і портьє, принаймні для частини мешканців, поєднані в одній і тій самій особі.

Про критичну фантазію з приводу відносно незалежного і незаінтересованого становища портьє можна судити з таких фактів. Паризький портьє — представник і шпигун домовласника. Платню він одержує здебільшого не від домовласника, а від мешканців. Через таку ненадійність свого заробітку він часто поєднує із своїми офіційними обов'язками заняття комісіонера. Коли панував терор, у період Імперії і Реставрації портьє були головними агентами таємної поліції. Так, наприклад, генерал Фуа був під негласним наглядом свого портьє, який передавав адресовані генералу листи прочитувати їх поліцейському агентові, що знаходився поблизу (див. Фроман. «Викрита поліція»[32]). Тому слова «portier» * і «épicier» ** є лайкою, і сам «portier» хоче, щоб його називали «concierge» ***.

Ежен Сю настільки далекий від того, щоб показувати мадам Піпле «незаінтересованою» і нешкідливою особою, що він примушує її з самого початку обдурити Рудольфа під час розміну грошей; вона ж рекомендує Рудольфові безчесну лихварку, яка живе в тому самому будинку, і вона ж обіцяє йому багато приємного від знайомства з Ріголеттою. Вона глузує з майора за те, що він мало платить, що він торгується з нею (з досади вона називає його «копійчаним майором»: «Це навчить тебе як платити всього тільки дванадцять франків на місяць за доглядання твого домашнього господарства»), що у нього вистачає «дріб'язковості» наглядати за своїм паливом, і т. д. Вона сама розповідає про

* — «портьє». *Ред.*
** — «крамар». *Ред.*
*** — «консьєржем». *Ред.*

причину своєї «незалежної» поведінки: майор платить всього тільки дванадцять франків на місяць.

У пана Шеліги «Анастасія Піпле *якоюсь мірою* починає партизанську війну проти таємниці».

У Ежена Сю Анастасія Піпле являє собою тип *паризької жінки-портьє*. Він хоче «драматизувати жінку-портьє, майстерно зображену паном Анрі Моньє». А пан Шеліга вважає за потрібне перетворити одну з якостей мадам Піпле, її «*злий язик*», в особливу сутність, щоб слідом за тим зробити мадам Піпле представницею цієї сутності.

«Її чоловік»,— продовжує пан Шеліга,— портьє Альфред Піпле, займається тим самим і поруч з нею, але з меншим успіхом».

Щоб утішити його в цій невдачі, пан Шеліга перетворює і його теж в *алегорію*. Він є представником «*об'єктивної*» сторони таємниці, представником «*таємниці як насмішки*».

«Таємниця, що завдає йому поразки, є жарт, насмішка з нього».

Мало того. Пройнята безмежним співчуттям, божественна діалектика робить «нещасного старого, що впав у дитинство», «*сильною людиною*» в *метафізичному розумінні*, відводячи йому роль дуже достойного, дуже щасливого і дуже рішучого моменту в життєвому процесі абсолютної таємниці. Перемога над Піпле є

«*найрішучіша поразка таємниці*». «Більш спритний і сміливий не дасть *жартові* себе одурити».

6) ГОРЛИЦЯ (РІГОЛЕТТА)

«Залишається зробити ще один крок. Таємниця *у своєму власному послідовному розвитку* неминуче приходить до того, що змушена, як ми бачили на прикладі Піпле і Кабріона, принизитися до звичайного фарсу. Потрібно *ще тільки*, щоб індивідуум не погоджувався більше грати цю дурну комедію. *Горлиця* робить цей крок якнайбільш простодушно».

Кожний може протягом двох хвилин збагнути таємницю цього спекулятивного фарсу і навчитися самостійно застосовувати його. Ми дамо короткі вказівки щодо цього.

Завдання. Треба побудувати конструкцію, що показує, як людина стає господарем над звірами.

Спекулятивне розв'язання. Припустимо, що нам дано з півдюжини звірів: скажімо, наприклад, лев, акула, змія, бик, кінь і мопс. Абстрагуємо з цих шести звірів категорію «звір взагалі». Уявімо собі «звіра взагалі» як самостійну істоту. Будемо розглядати лева, акулу, змію і т. д. як свого роду переодягання або втілення «звіра взагалі». Так само як ми перетворили предмет нашої уяви, «звіра» нашої абстракції, в якусь дійсну істоту, перетворимо тепер дійсних звірів у те, що створено нашою абстракцією, нашою уявою. Ми бачимо, що «звір взагалі», який в образі *лева* роздирає людину на частини, в образі *акули* ковтає її, в об-

разі *змії* отруює її, в образі *бика* коле її рогами, в образі *коня* б'є її копитами, — що цей самий «звір взагалі» в образі *мопса* тільки гавкає на людину і перетворює боротьбу з людиною на звичайну *видимість битви.* «Звір взагалі» у своєму *власному послідовному розвитку* приходить до того, що змушений, як ми бачили на прикладі *мопса,* принизитися до розігрування *звичайного фарсу.* Коли тепер яка-небудь дитина або людина, що впала в дитинство, тікає від мопса, то лишається ще добитися тільки того, щоб індивідуум не погоджувався більше грати цю дурну комедію. Індивідуум *x* робить цей крок якнайбільш простодушно, орудуючи проти мопса своєю бамбуковою палицею. Звідси ви можете бачити, як «людина взагалі», в особі індивідуума *x* і за посередництвом мопса, стала господарем над «звіром взагалі», а отже і над дійсними звірами, і як ця людина, здолавши *звіра в образі мопса,* тим самим здолала *лева як звіра.*

Так само «Горлиця» пана Шеліги за посередництвом Альфреда Піпле і Кабріона перемагає таємниці існуючого у світі порядку. Більше того! Вона сама є не що інше, як реалізація категорії «т а є м н и ц я».

«Вона сама ще не усвідомлює своєї високої моральної цінності і тому вона ще для самої себе таємниця».

Устами Мурфа Ежен Сю розкриває нам таємницю *не*спекулятивної Ріголетти. Вона — «дуже гарненька *гризетка*». В її особі Ежен Сю показав привітний, людяний характер паризької гризетки. Але знову-таки з благоговіння перед буржуазією і через характерну для нього пристрасть до перебільшень він повинен був *морально* ідеалізувати гризетку. Він повинен був згладити гострі кути її життєвого становища і характеру, а саме: її зневажливе ставлення до офіційної форми шлюбу, її наївні стосунки із студентом або робітником. Саме в рамках цих стосунків вона становить справді людяний контраст щодо лицемірної, бездушної і себелюбної дружини буржуа і всього кола буржуазії, тобто всього офіційного суспільства.

7) СВІТОВИЙ ПОРЯДОК «ПАРИЗЬКИХ ТАЄМНИЦЬ»

«*І ось,* цей світ таємниць є той загальний світовий порядок, в який перенесено індивідуальну дію «Паризьких таємниць»».

Перш ніж «однак... перейти до *філософського відтворення* епічної події», пан Шеліга повинен ще «з'єднати в одну загальну картину написані вище окремі нариси».

Коли пан Шеліга говорить, що він хоче перейти до «філософського відтворення» епічної події, то ми повинні розглядати це як справжнє зізнання, як викриття його критичної таємниці. Досі він «філософськи відтворював» світовий порядок.

Розвиваючи свої зізнання, пан Шеліга продовжує:

«З нашого викладу виходить, що окремі розглянуті вище таємниці мають цінність не кожна сама по собі, відособлено одна від одної, що вони не які-небудь розкішні плітки. Цінність їх полягає в тому, що вони утворюють з себе *органічну послідовність ланок, сукупність* яких є *таємниця*».

В момент відвертості пан Шеліга заходить ще далі. Він зізнається, що *«спекулятивна послідовність»* не є *дійсна* послідовність «Паризьких таємниць».

«Правда, в нашому епосі таємниці виступають не у вигляді цієї *послідовності, що про саму себе знає»* (по собівартості?). *«Але* ж ми маємо тут справу *не* з *логічним,* відкритим для погляду кожного, *вільним організмом критики,* а з певним *таємничим рослинним буттям».*

Ми не розглядаємо узагальнюючу картину пана Шеліги і відразу ж переходимо до того пункту, який становить «перехід». На прикладі Піпле ми познайомилися з «самоосміянням таємниці».

«Самоосміянням таємниця сама собі виносить вирок. Знищуючи самих себе в останньому підсумку свого розвитку, таємниці *тим самим* спонукають кожний сильний характер до самостійної перевірки».

Рудольф, князь Герольштейнський, *муж «чистої критики»,* покликаний здійснити цю перевірку і *«викриття таємниць».*

Якщо ми займемось Рудольфом та його подвигами тільки після того, як на деякий час упустимо з виду пана Шелігу, то можна вже наперед сказати, а читач може до певної міри підозрювати і, коли хочете, навіть угадувати наперед, що ми перетворимо Рудольфа з *«таємничого рослинного буття»,* яким він є в критичній «Literatur-Zeitung», у *«логічну,* відкриту для погляду кожного, *вільну* ланку» в *«організмі критичної критики».*

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

АБСОЛЮТНА КРИТИЧНА КРИТИКА, або КРИТИЧНА КРИТИКА В ОСОБІ пана БРУНО

1) ПЕРШИЙ ПОХІД АБСОЛЮТНОЇ КРИТИКИ

а) «ДУХ І «МАСА»

До цього часу здавалося, що критична критика більшою чи меншою мірою зайнята критичною обробкою різноманітних *масових* предметів. Тепер ми бачимо, що вона зайнята абсолютно критичним предметом — *самою собою.* До цього часу вона здобувала свою відносну славу з критичного приниження, заперечення і перетворення *певних* масових предметів і осіб. Тепер вона здобуває свою *абсолютну* славу з критичного приниження, заперечення і перетворення маси в її загальності. На шляху відносної критики були відносні межі. На шляху абсолютної критики є абсолютна межа, межа у вигляді маси, маса як межа. Відносна критика, у своєму протиставленні певним межам, сама з необхідності була *обмеженим* індивідуумом. Абсолютна критика, у своєму протиставленні *загальній* межі, межі як такій, необхідно повинна бути *абсолютним* індивідуумом. Подібно до того як в *нечистому* місиві «*маси*» злилися воєдино різноманітні масові предмети і особи, так само і критика, що здавалася ще предметною і особовою, перетворилася в «*чисту критику*». До цього часу здавалося, що критика більшою чи меншою мірою є *властивістю* окремих критичних індивідуумів — Рейхардта, Едгара, Фаухера і т. д. Тепер вона — *суб'єкт,* а пан Бруно — її втілення.

До цього часу *масовість* здавалася, більшою чи меншою мірою, властивістю критикованих предметів і осіб; тепер предмети і особи стали «*масою*», а «*маса*» стала предметом і особою. Всі попередні критичні відносини розчинилися тепер у відношенні абсолютної критичної мудрості до абсолютної масової дурості. Це *основне відношення* виступає як *смисл, тенденція, розгадка* попередніх критичних діянь і битв.

Відповідно до свого абсолютного характеру «чиста» критика вже при першому своєму виступі скаже своє відмітне «*вирішальне слово*»; але, незважаючи на це, вона, як абсолютний дух, повинна буде пробити певний діалектичний процес. Тільки наприкінці

її небесного руху втілиться по-справжньому в дійсність її первісне поняття (див. Гегель. «Енциклопедія» [33]).

«Ще кілька місяців тому»,— проголошує абсолютна критика,— «маса уявляла себе надзвичайно сильною і призначеною для світового панування, наближення якого вона готова була вираховувати на пальцях» [34].

Хто ж, як не сам пан *Бруно Бауер* у «Справедливій справі свободи» (зрозуміло, у своїй *«власній»* справі), в «Єврейському питанні» [35] і т. д.,— хто, як не він сам, вираховував на пальцях наближення світового панування, хоч він і зізнавався, що не може точно вказати число? До реєстру гріхів маси він додає безліч своїх власних гріхів.

«Маса уявляла, що володіє безліччю істин, які здавалися їй само собою зрозумілими». «Але *істиною володіють* цілком тільки тоді... коли пішли за нею через весь ряд *її* доказів».

Істина для пана Бауера, як і для Гегеля, *автомат,* який сам себе доводить. Людині залишається *іти* за нею. Як і у Гегеля, результат дійсного розвитку є не що інше, як *доведена,* тобто доведена до *свідомості, істина.* Тому абсолютна критика може разом з найбільш обмеженим теологом запитувати:

«*Для чого* потрібна була б *історія,* коли б її завдання не полягало в тому, щоб *доводити* саме ці, найпростіші з усіх істин (як, наприклад, рух землі навколо сонця)?»

Як у колишніх телеологів рослини існували для того, щоб їх поїдали тварини, а тварини для того, щоб їх поїдали люди, так і історія існує для того, щоб служити цілям споживчого акту теоретичного поїдання, *доведення.* Людина існує для того, щоб існувала історія, а історія для того, щоб існувало *доведення істин.* У цій *критично* тривіалізованій формі повторюється та спекулятивна мудрість, яка стверджує, що людина і історія існують для того, щоб *істина* прийшла до *самосвідомості.*

Подібно до *істини, історія* стає, таким чином, окремою особою, метафізичним суб'єктом, а справжні людські індивідууми перетворюються тільки в носіїв цього метафізичного суб'єкта. Тому абсолютна критика користується такими висловами, як:

«і с т о р і я не дозволяє глузувати з себе... і с т о р і я доклала величезних зусиль для того, щоб... і с т о р і я зацікавилась... для чого ж і потрібна була і с т о р і я?.. і с т о р і я виразно доводить нам... і с т о р і я висуває істини» і т. д.

Коли, як стверджує абсолютна критика, до цього часу історію цікавили тільки такі *дві-три* найпростіші істини, що зрештою самі собою зрозумілі, то ця убогість, приписувана критикою всьому дотеперішньому людському досвідові, насамперед доводить тільки *власну* убогість абсолютної критики. З некритичної точки зору результат історії, навпаки, той, що найскладніша істина, квінтесенція всякої істини — *люди* — починають зрештою самі собою розуміти себе.

«А істини»,— продовжує доводити далі абсолютна критика,— «а істини, які *здаються* масі такими очевидними, що вони вже *із самого початку* самі собою зрозумілі і не потребують, на думку маси, доказів, не варті того, щоб історія подавала ще навмисні докази їх значущості; вони взагалі не входять в коло того завдання, розв'язанням якого займається історія».

В запалі священного обурення проти маси абсолютна критика говорить масі найбільш витончені компліменти. Справді, коли істина через те *очевидна*, що вона *здається* такою масі, коли історія *визначає своє ставлення* до істин на підставі *думки* маси, то в такому разі присуд маси абсолютний, непогрішний: він має силу *закону* для історії, яка доводить тільки те, що для маси *не* очевидне і тому здається масі потребуючим доказу. Маса, таким чином, диктує історії її «завдання» і її «заняття».

Абсолютна критика говорить про «істини, які *із самого початку* зрозумілі самі собою». У своїй критичній наївності вона вигадує абсолютне «*із самого початку*» і абстрактну, незмінну «*масу*». «Із самого початку» для маси XVI століття і «з самого початку» для маси XIX століття — обидва ці «із самого початку» в очах абсолютної критики так само мало відрізняються один від одного, як самі ці маси. Характерна особливість такої істини, яка зрозуміла сама собою, яка досягла *здійснення* і *очевидності*, якраз у тому й полягає, що вона «*із самого початку* зрозуміла сама собою». Полеміка абсолютної критики проти істин, які із самого початку самі собою зрозумілі, є полеміка проти істин, які взагалі «зрозумілі самі собою».

Істина, яка зрозуміла сама собою, втратила для абсолютної критики, як і для божественної *діалектики*, всю свою сіль, увесь свій смисл і всяку *цінність*. Вона стала несмачною, як застояна вода. Тому абсолютна критика, з одного боку, *доводить* все, що зрозуміле само собою, і, крім того, багато таких речей, які мають щастя бути нелегкозрозумілими і тому ніколи не стануть зрозумілими самі собою. А з другого боку, вона оголошує зрозумілим само собою все те, що потребує виведення і доведення. Чому? Тому, що *дійсні завдання*, як це *само собою* зрозуміло, *не* є чимось зрозумілим само собою.

Оскільки «і с т и н а», як і історія, є ефірний, відірваний від матеріальної маси суб'єкт, то вона адресується не емпіричним людям, а «*надрам душі*». Щоб бути «*справді пізнаною*», вона впливає не на *грубе тіло* людини, яке живе де-небудь у глибині англійського підвалу або ж на горищі французького багатоповерхового будинку, а «тягнеться» через весь її ідеалістичний кишечник. Абсолютна критика видає, правда, «масі» свідоцтво про те, що до цього часу маса на свій лад, тобто поверхово, була зачеплена тими істинами, які ласкаво «висувала» історія; але в той же час критика пророкує, що

«*ставлення маси* до *історичного прогресу докорінно зміниться*».

Таємний смисл цього критичного пророцтва не забариться стати для нас «ясним, як день».

«Всі великі діла дотеперішньої історії»,— дізнаємось ми,— «якраз тому були *із самого початку* невдалі і не мали справжнього успіху, що маса була в них *заінтересована,* що вони *викликáли ентузіазм* маси. Інакше кажучи, діла ці повинні були мати жалюгідний кінець тому, що ідея, яка лежала в їх основі, була такою, що вона повинна була задовольнятися поверховим розумінням себе, а отже і розраховувати на схвалення маси».

Здавалося б, що розуміння, яким задовольняється ідея, тобто яке відповідає ідеї, тим самим перестає бути поверховим. Пан Бруно тільки *для видимості* наводить *відношення* між *ідеєю* і її *розумінням,* так само як він тільки *для видимості* наводить *відношення* невдалого історичного *діла* до *маси.* Коли через те абсолютна критика справді що-небудь осуджує за «поверховість», то це саме всю дотеперішню історію взагалі, діла та ідеї якої були ідеями та ділами «мас». Вона заперечує *масову* історію і на її місце має намір поставити *критичну* історію (див. статті пана Жюля Фаухера про злободенні питання англійського життя). Згідно з дотеперішньою, *некритичною* історією, тобто історією, писаною не в тому розумінні, якого надає їй абсолютна критика, слід, далі, точно розрізняти дві речі: наскільки *маса* була «*заінтересована*» в тих чи інших цілях і наскільки вони «*викликáли ентузіазм*» маси. «*Ідея*» завжди осоромлювала себе, як тільки вона відокремлювалась від «*інтересу*». З другого боку, неважко зрозуміти, що всякий масовий «*інтерес*», який добивається історичного визнання, коли він вперше з'являється на світовій сцені, далеко виходить в «*ідеї*», або «*уявленні*», за свої дійсні межі і легко сплутує себе з *людським* інтересом взагалі. Ця *ілюзія* утворює те, щó *Фур'є* називає *тоном* кожної історичної епохи. *Інтерес* буржуазії в революції 1789 р., далекий від того, щоб бути «*невдалим*», все «*виграв*» і мав «*справжній успіх*», хоч би як пізніше розвіявся дим «*пафосу*» і хоч би як зів'яли «*ентузіастичні*» квіти, якими він прикрасив свою колиску. Цей *інтерес* був такий могутній, що переможно подолав перо Марата, гільйотину терористів, шпагу Наполеона, так само як і католицизм і чистокровність Бурбонів. «Невдалою» революція була тільки для тієї маси, для якої *політична* «ідея» не була ідеєю її справжнього «*інтересу*», справжній життєвий принцип якої не збігався через це з життєвим принципом революції,— для тієї маси, реальні умови визволення якої істотно відмінні від тих умов, в рамках яких буржуазія могла визволити себе і суспільство. Отже, коли революція, яка може бути представницею всіх великих історичних «діл», невдала,— то вона невдала тому, що та маса, життєвими умовами якої по суті обмежилась революція, була масою *виключною,* не охоплюючою всієї сукупності населення, *обмеженою* масою. Отже, коли революція невдала, то не тому, що революція «*викликáла*

ентузіазм» маси, не тому, що маса була «*заінтересована*» в ній, а тому, що для найбільш численної частини маси, частини, відмінної від буржуазії, принцип революції не був її *справжнім* інтересом, не був *її власним* революційним принципом, а був *тільки* «*ідеєю*», отже тільки предметом тимчасового *ентузіазму* і тільки уявного *піднесення*.

Разом з грунтовністю історичної дії зростатиме, отже, і обсяг маси, справою якої вона є. В критичній історії, відповідно до якої в історичних ділах мова йде не про діючі маси, не про емпіричну дію і не про емпіричний *інтерес* цієї дії, а, навпаки, тільки про «*ідею*», що перебуває «*в них*», — в такій історії все повинно відбуватися, звичайно, зовсім інакше.

«*В масі*»,— повчає нас критика,— «*а не в чомусь іншому*, як думають її колишні ліберальні захисники, *слід шукати справжнього ворога духа*».

Ворогами прогресу, *поза* масою, є якраз самостійно існуючі, наділені *власним* життям *продукти самоприниження, самозаперечення і самовідчуження маси*. Тому маса, повстаючи проти самостійно існуючих *продуктів* її *самоприниження*, повстає тим самим проти своєї *власної* вади, подібно до того як людина, виступаючи проти існування бога, тим самим виступає проти своєї *власної релігійності*. Але оскільки ці *практичні* результати самовідчуження маси існують в дійсному світі зовнішньо, то маса змушена боротися з ними також і *зовнішньо*. Вона ні в якому разі не може вважати ці продукти свого самовідчуження тільки *ідеальними* фантасмагоріями, звичайними *відчуженнями самосвідомості*, і не може бажати знищити *матеріальне* відчуження за допомогою чисто *внутрішньої спіритуалістичної* дії. Вже газета Лустало 1789 р.[36] мала такий девіз:

> «Великі здаються нам великими тільки тому,
> Що ми самі стоїмо на колінах.
> Встаньмо!»

Але щоб встати, не досить зробити це *мислено*, залишаючи висіти над *дійсною, чуттєвою* головою *дійсне, чуттєве* ярмо, якого не скинеш з себе ніякими ідеями. А тим часом *абсолютна критика* навчилася у «*Феноменології*» Гегеля, принаймні, одного вміння — перетворювати *реальні, об'єктивні, поза мною* існуючі кайдани у *виключно ідеальні*, виключно *суб'єктивні*, виключно *в мені* існуючі кайдани і тому всі *зовнішні*, чуттєві битви перетворювати у битви чистих ідей.

Це критичне перетворення обгрунтовує *встановлену наперед гармонію критичної критики* і *цензури*. З критичної точки зору боротьба письменника з цензором не є боротьба «людини з людиною». Цензор, навпаки, є не що інше, як *моє власне*, руками дбайливої поліції *персоніфіковане* для мене *чуття такту*, моє власне чуття такту, яке веде боротьбу з моєю нетактовністю і не-

критичністю. Боротьба письменника з цензором є тільки видимість, тільки в очах низької чуттєвості щось інше, ніж *внутрішня* боротьба письменника *з самим собою*. Цензор, *оскільки я* його приймаю за *дійсно, індивідуально відмінну* від мене істоту, за *поліцейського ката,* що спотворює витвір мого духа застосуванням до нього зовнішнього, чужого самій речі масштабу, є не більше, як плід *масової* уяви, *некритична химера*. Якщо фейєрбахівські «Тези до реформи філософії» [37] були заборонені цензурою, то винне в тому було не офіційне варварство цензури, а некультурність фейєрбахівських «Тез». Не забруднена всілякою масою і матерією, «*чиста*» критика вбачає також і в цензорі суто «ефірний», відірваний від всякої масової дійсності образ.

Абсолютна критика оголосила «*масу*» *справжнім ворогом духа.* Розвиваючи цю свою думку, вона говорить:

«Дух знає тепер, де йому *шукати свого* єдиного *противника,*— в самообманах і кволості маси».

Абсолютна критика виходить з *догми* абсолютної правомочності «*духа*». Вона виходить, далі, з *догми позасвітового* існування духа, тобто з існування духа поза масою людства. Нарешті, вона перетворює, з одного боку, «д у х», «п р о г р е с», з другого — «м а с у» в *застиглі* сутності, в поняття, і протиставить їх потім одне одному як дані незмінні крайності. Абсолютній критиці не спадає на думку дослідити самий «*дух*», дослідити, чи не є його власна спіритуалістична природа, його надхмарні претензії джерелом «фрази», «самообману», «кволості». Дух, навпаки, *абсолютний,* але, на жаль, він у той же час постійно перетворюється в *духовну пустоту:* його розрахунки завжди зроблені без хазяїна. Тому він неодмінно повинен мати *противника,* що інтригує проти нього. Цим *противником* і є маса.

Така ж справа і з «*прогресом*». Всупереч претензіям «*прогресу*», постійно спостерігаються випадки *регресу* і *колового руху.* Не здогадуючись, що категорія «*прогресу*» позбавлена всякого змісту і абстрактна, абсолютна критика настільки глибокодумна, що визнає «*прогрес*» абсолютним для того, щоб з метою пояснення регресу можна було підставити «*особистого противника*» прогресу, *масу*. Оскільки «*маса*» — не більш як «*протилежність духа*», п р о г р е с у, «к р и т и к и», то вона і може бути визначена тільки за допомогою цієї мнимої своєї протилежності. А абстрагуючись від цієї протилежності, критика може сказати про *смисл* і буття маси тільки щось цілком невизначене, а тому *безглузде:*

«Маса в *тому розумінні,* в якому це «*слово*» охоплює *також і так званий* освічений світ».

Яке-небудь «також» або «так званий» цілком достатні для критичної дефініції. «М а с а» відрізняється, таким чином, від *дійсних* мас і існує як «*маса*» тільки для «*критики*».

Всі комуністичні і соціалістичні письменники виходили із спостереження, що, з одного боку, навіть якнайсприятливіше обставлені блискучі діяння очевидно залишаються без блискучих результатів і вироджуються в тривіальності; а з другого боку, що *всякий прогрес духа* був досі *прогресом на шкоду масі людства*, яка потрапляла в дедалі більш і більш *нелюдське* становище. Тому вони оголосили *«прогрес»* (див. *Фур'є*) незадовільною абстрактною *фразою;* вони здогадувались (див., серед інших, *Оуена*) про існування основного пороку цивілізованого світу; тому вони піддали *дійсні* основи сучасного суспільства нещадній *критиці.* Цій комуністичній критиці вже з самого початку відповідав на практиці рух *широкої маси,* на шкоду якій відбувався досі історичний розвиток. Треба бути обізнаним з потягом до науки, з жадобою знання, з моральною енергією і невтомним прагненням до саморозвитку у французьких і англійських робітників, щоб скласти собі уявлення про *людське* благородство цього руху.

Якою ж безмірно *дотепною* повинна бути «абсолютна критика», щоб перед лицем усіх цих фактів із сфери духовного і практичного життя зуміти добачити тільки *одну* сторону справи, постійний крах духа, і з досади на це розпочати ще пошуки *противника* «д у х а», якого вона і знаходить у «м а с і»! Кінець кінцем усе це велике критичне *відкриття* зводиться до *тавтології.* На думку критики д у х досі завжди натрапляв на перешкоду, на перепону, — інакше кажучи, завжди мав *противника.* Чому? *Тому, що* у нього був *противник.* Хто ж є противником *духа? Духовна пустота.* Адже критика визначає масу тільки як «протилежність» духа, як *духовну пустоту,* а коли взяти більш детальні визначення духовної пустоти, — як «лінощі думки», «поверховість», «самовдоволення». Яка величезна перевага перед комуністичними письменниками — звільнити себе від дослідження джерел духовної пустоти, лінощів думки, поверховості та самовдоволення і, *відкривши* в цих якостях протилежність духа, прогресу, зайнятись їх *моральним* осоромленням! Коли ці якості оголошуються властивостями м а с и, як якогось ще відмінного від них *суб'єкта,* то таке розрізнення — не що інше, як «критична» *видимість* розрізнення. Тільки *видимістю* є те, що абсолютна критика, крім абстрактних властивостей духовної пустоти, лінощів думки і т. д., оперує ще й якимось *певним* конкретним суб'єктом, бо *«маса»* в критичному розумінні є *не що* інше, як ці абстрактні властивості: *«маса»* — це тільки інша їх *назва,* їх *фантастична персоніфікація.*

Відношення «духа і маси» має, проте, ще й інший, *прихований* смисл, який цілком розкриється в дальших міркуваннях. Ми тут його тільки намітимо. *Відкрите* паном Бруно відношення «духа» і «маси» насправді є не що інше, як *критично-карикатурне завершення гегелівського розуміння історії,* яке, у свою чергу, є не що

інше, як *спекулятивне* вираження *християнсько-німецької* догми про протилежність *духа* і *матерії, бога* і *світу*. В межах історії, в межах самого людства цій протилежності надається таке вираження, що небагато обраних *індивідуумів*, як *активний* дух, протистоять всьому іншому людству як *неодухотвореній масі*, як *матерії*.

Гегелівське розуміння історії припускає існування *абстрактного*, або *абсолютного, духа*, який розвивається так, що людство являє собою тільки *масу*, яка є несвідомим чи свідомим носієм цього духа. Всередині *емпіричної*, екзотеричної історії Гегель примушує через це розігруватися *спекулятивну*, езотеричну історію. Історія людства перетворюється в історію *абстрактного* і тому для справжньої людини *потойбічного духа* людства.

Паралельно з цією гегелівською доктриною розвивалось у Франції вчення *доктринерів* [38], які проголошували *суверенність розуму* на противагу *суверенності народу*, щоб виключити маси і панувати *самим*. Це було цілком послідовно. Коли діяльність *справжнього* людства є не що інше, як діяльність *маси* людських індивідуумів, то, навпаки, *абстрактна загальність* — р о з у м, д у х — повинна знайти собі абстрактне вираження, яке вичерпується в небагатьох індивідуумах. Від становища і сили уяви кожного окремого індивідуума залежить тоді, чи хоче він видавати себе за такого представника «д у х а».

Вже у *Гегеля абсолютний дух* історії має в *масі* потрібний йому матеріал, а відповідне вираження він знаходить собі тільки у *філософії*. Ф і л о с о ф є, проте, тільки тим органом, в якому абсолютний дух, що творить історію, після завершення руху *ретроспективно* приходить до усвідомлення самого себе. Цим ретроспективним усвідомленням філософа обмежується його участь в історії, бо дійсний рух виконується абсолютним духом *несвідомо*. Таким чином, філософ приходить post festum *.

Гегель винен у двоякій половинчатості: по-перше, оголошуючи філософію наявним буттям абсолютного духа, він у той же час відмовляється оголосити *дійсного філософського індивідуума абсолютним* духом; по-друге, абсолютний дух, як абсолютний дух, він тільки *для виду* робить творцем історії. Оскільки абсолютний дух тільки *post festum*, у філософі приходить до *усвідомлення* себе як творчого світового духа, то його фабрикація історії існує лише у свідомості, в думці, в уявленні філософа, лише в спекулятивній уяві. Пан Бруно усуває цю половинчатість Гегеля.

По-перше, він оголошує к р и т и к у абсолютним духом, а *себе самого* к р и т и к о ю. Як елемент критики вигнаний з маси, так і елемент маси вигнаний з критики. Тому к р и т и к а вважає, що вона втілена не в якій-небудь *масі*, а тільки в невеличкій *купці* обраних людей, в панові *Бауері* та його учнях.

---

* — після свята, тобто після того, як подія вже відбулася, з запізненням. *Ред.*

Пан Бруно усуває далі і другу половинчатість Гегеля: якщо гегелівський дух творить історію тільки post festum, у фантазії, то пан Бауер, на противагу масі всього іншого людства, *свідомо* грає роль *світового духа;* він уже нині стає в *драматичне* відношення до цієї маси, винаходить і здійснює історію з певним наміром і добре розміркувавши.

На одному боці стоїть маса як пасивний, неодухотворений, неісторичний, *матеріальний* елемент історії; на другому боці — дух, критика, пан Бруно і компанія як елемент активний, від якого виходить всяка *історична* дія. Справа перетворення суспільства зводиться до *мозкової діяльності* критичної критики.

Мало того! Відношення критики, — отже, і втіленої критики, пана Бруно і компанії, — до маси є насправді *єдине* історичне відношення нашого часу. Вся теперішня історія зводиться до руху обох цих сторін по відношенню одна до одної. Всі протилежності розчинилися в цій *критичній* протилежності.

Оскільки критична критика знаходить для себе *предметність* тільки протиставляючи себе масі, *дурості,* то вона змушена постійно *породжувати* для себе цю свою протилежність, і пп. Фаухер, Едгар та Шеліга дали нам досить доказів тієї віртуозності, якою вона відзначається у своїй спеціальності — *масовому пронизуванні дурістю* як осіб, так і речей.

Підемо тепер за абсолютною критикою в її *походах* проти *маси.*

b) ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ, № 1. ПОСТАНОВКА ПИТАНЬ

На противагу масі «дух» відразу ж показує свою *критичність,* розглядаючи свій власний обмежений твір, *«Єврейське питання»* Бруно Бауера, як абсолютний і тільки противників цього твору — як грішників. У репліці №1 [39] на нападки, яких зазнав цей твір, він не виявляє ні найменшого уявлення про недоліки твору; навпаки, він усе ще стверджує, що розкрив «справжнє» і *«загальне»* (!) значення єврейського питання. У своїх пізніших репліках, як ми побачимо, він змушений визнати свої *«промахи»*.

«Ставлення, виявлене до моєї праці, є *початок* доказу того, що саме ті, хто досі обстоював свободу і тепер ще обстоює її, найбільше повинні повставати проти духа. Розпочатий мною тепер захист цієї праці дасть нові докази того, наскільки вбогі думкою *захисники маси,* що уявили себе бознаякими великими тому, що вони виступили прихильниками емансипації і догми про *«права людини»*.

Вихід у світ твору абсолютної критики неминуче повинен був спонукати «масу» *почати* доводити своє вороже ставлення до духа, тому що саме ж *існування* «маси» *зумовлене* і *доводиться* наявністю протилежності між «масою» і абсолютною критикою.

Полеміка деяких ліберальних і раціоналістичних євреїв проти «Єврейського питання» пана Бруно має, звичайно, зовсім інший

критичний смисл, ніж масовидна полеміка лібералів проти філософії і раціоналістів проти Штрауса. Про те, наскільки оригінальне наведене вище зауваження, можна, зрештою, судити, навівши таке місце з *Гегеля:*

«Можна при цьому відмітити особливу форму нечистої совісті, що проявляється в тому виді красномовства, яким ця поверховість» (поверховість лібералів) «пишається; вона виявляється насамперед у тому, що там, де в цій поверховості найбільше *немає духа,* вона найчастіше говорить про *духа;* там, де вона найбільш мертвотно-суха, вона найчастіше вживає слово *життя*» і т. д.[40].

Щодо «*прав людини*», то панові Бруно було вже доведено («До єврейського питання» в «Deutsch-Französische Jahrbücher» [41], що не *захисники маси,* а, навпаки, «*він сам*» не зрозумів суті цих «прав» і догматично поставився до них. У порівнянні з його відкриттям, що права людини не «*природжені*», — відкриттям, яке в Англії за останні 40 з лишком років відкривалося безліч разів, — у порівнянні з цим відкриттям слід назвати геніальним твердження Фур'є, що рибальство, полювання і т. д. є природжені права людини.

Ми наведемо лише кілька прикладів із суперечки пана Бруно з *Філіпсоном, Хіршем* і т. д. Навіть цих жалюгідних противників не переможе абсолютна критика. Всупереч запевненню абсолютної критики, пан *Філіпсон* зовсім не говорить якоїсь нісенітниці, коли робить їй такий закид:

«Бауер мислить собі особливого роду державу... *філософський ідеал держави*».

Пан Бруно, який сплутав державу з людством, правá людини з самою людиною, політичну емансипацію з емансипацією людською, неминуче повинен був, якщо і не мислити, то уявляти собі державу особливого роду, філософський ідеал держави.

«Декламатор» (пан Хірш) «зробив би краще, якби, замість надто втомливого викладу своєї думки, він спростував мій доказ, що *християнська держава*... не може дати послідовникам якоїсь іншої певної релігії повної рівності в правах з християнськими станами, бо її життєвим принципом є одна певна релігія».

Якби декламатор *Хірш* дійсно спростував доказ пана Бруно і — як це зроблено в «Deutsch-Französische Jahrbücher» — показав, що держава станів і виключного християнства є не тільки незавершена держава взагалі, а й незавершена *християнська* держава, то пан Бруно відповів би так само, як він відповідає на наведене в «Deutsch-Französische Jahrbücher» спростування:

«Закиди в цій справі не мають ніякого значення».

На противагу твердженню пана Бруно, що

«євреї своїм тиском на пружини історії викликали протидіючий тиск»,

пан Хірш цілком слушно зауважує:

«У такому разі євреї повинні були становити щось у справі формування історії, і коли сам Бауер стверджує це, то він не має права, з другого боку, стверджувати, що вони нічого свого не внесли у справу формування новітньої епохи».

Пан Бруно відповідає:

«Сучок в оці теж становить щось. Чи вносить він через це що-небудь до розвитку мого чуття зору?»

Сучок, який, подібно до єврейства серед християнського світу, з дня мого народження сидить у мене в оці, залишається там сидіти, разом з оком росте і розвивається, не є який-небудь звичайний сучок: це якийсь дивовижний, невіддільний від мого ока сучок, який неодмінно повинен був би зумовити надзвичайно оригінальний розвиток мого чуття зору. Таким чином, критичний «*сучок*» не пронизує декламуючого «*Хірша*» *. До того ж, у згаданій вище критичній статті панові Бруно було показано значення єврейства для «*формування* новітньої епохи».

Теологічна душа абсолютної критики відчула себе настільки ображеною зауваженням одного *депутата рейнського ландтагу*, ніби «євреї *химерують* на свій, єврейський, а не на наш, так званий християнський, лад», що вона і тепер ще не забуває «закликати депутата до *порядку* за вживання такого аргументу».

З приводу ствердження іншого депутата, що «*громадянська* рівноправність євреїв можлива тільки там, де саме іудейство вже не існує більше», пан Бруно зауважує:

«Правильно, і правильно саме в тому випадку, якщо разом з тим взято до уваги наведене у моїй книжці друге міркування критики», тобто міркування про те, що і християнство, у свою чергу, повинно було б припинити існування.

Звідси видно, що абсолютна критика в № 1 своїх реплік на нападки, яких зазнала книжка «Єврейське питання», все ще дивиться на скасування релігії, на атеїзм, як на необхідну умову *громадянської* рівності. Таким чином, у своїй першій стадії абсолютна критика *ще* не зробила жодного кроку вперед на шляху до розуміння суті держави і «*промаху*» у своїй «*праці*».

Абсолютна критика ображається, коли хто-небудь доводить, що *задумане* нею «найновіше» наукове відкриття — не що інше, як повторення давно вже загальнопоширеного погляду. Один рейнський депутат зауважує:

«Нікому ще не спадало на думку стверджувати, що Франція і Бельгія виявили особливу ясність принципів при організації своїх політичних установ».

Абсолютна критика могла б заперечити, що це твердження переносить теперішнє в минуле, видаючи тепер уже тривіальну

* Гра слів: Hirsch — прізвище, «Hirsch» — «олень». *Ред.*

думку про незадовільність французьких політичних принципів за традиційну думку. Це — заперечення по суті справи, але таке заперечення не могло б задовольнити абсолютну критику. Вона, навпаки, повинна виставити застарілу думку як думку, що панує тепер, а пануючу тепер думку перетворити у критичну таємницю, яку їй треба ще розкрити масі за допомогою *своїх* досліджень. Тому вона повинна сказати:

«Це» (тобто застарілий передсуд) «стверджувалось *дуже багатьма*» (тобто масою); «*але грунтовне дослідження* історії *доведе*, що *навіть* після великих робіт, виконаних Францією, для пізнання принципів *ще багато чого залишається досягти*».

Отже, грунтовне дослідження історії саме не «*досягне*» пізнання принципів. Ні, завдяки своїй грунтовності воно *доведе* тільки те, що «*іще багато чого залишається досягти*». Велике досягнення! Особливо велике після праць соціалістів. Проте для пізнання існуючого тепер суспільного ладу пан Бруно робить *уже багато що* таким своїм зауваженням:

«Пануюча тепер *визначеність* є *невизначеність*».

Коли Гегель говорить, що пануюча *китайська* визначеність є «Буття», пануюча *індійська* визначеність є «Ніщо» і т. д., то абсолютна критика «чистим» способом примикає до Гегеля, зводячи характер теперішнього часу до логічної категорії «*Невизначеності*», — тим більш чистим способом, що нарівні з «Буттям» і «Ніщо» «Невизначеність» теж входить до першого розділу спекулятивної логіки, до розділу про «*Якість*».

Ми не можемо розстатися з № 1 «*Єврейського питання*», не зробивши одного загального зауваження.

Одне з головних завдань абсолютної критики полягає насамперед у тому, щоб дати всім питанням сучасності *правильну постановку*. А саме, вона не відповідає на *дійсні* питання, а підсовує *зовсім інші* питання. Оскільки вона робить все, то й «питання сучасності» вона повинна спочатку *зробити*, тобто повинна зробити їх *своїми*, критично-критичними питаннями. Якби йшлося про кодекс Наполеона [42], вона довела б, що, *по суті*, йдеться про «*П'ятикнижжя*». Її *постановка* «питань сучасності» є критичне *перекручення* і *викривлення* цих питань. Так, вона перекрутила і «єврейське питання» в такому дусі, що їй вже не було потреби досліджувати *політичну емансипацію*, яка є змістом цього питання, і вона могла, навпаки, задовольнитися критикою єврейської релігії та описом християнсько-германської держави.

Як і всі інші оригінальні прояви абсолютної критики, і цей метод являє собою повторення *спекулятивного* фокуса. *Спекулятивна* філософія, особливо *гегелівська* філософія, вважала за потрібне переводити всі питання з форми здорового людського розуму в форму спекулятивного розуму і перетворювати дійсне

питання у *спекулятивне,* щоб зуміти відповісти на нього. Перекрутивши *мої* питання і вклавши мені в уста *свої* власні питання, подібно до того як це робить катехізис, спекулятивна філософія могла, звичайно, як і катехізис, на кожне з моїх питань мати в запасі готову відповідь.

c) ХІНРІКС, № 1. ТАЄМНИЧІ НАТЯКИ ЩОДО ПОЛІТИКИ, СОЦІАЛІЗМУ І ФІЛОСОФІЇ

«*Політичне*»*!* Абсолютну критику буквально обурює сама вже наявність цього слова в лекціях професора *Хінрікса* [43].

«Хто стежив за суспільним розвитком новітніх часів і обізнаний з історією, той повинен знати *також,* що політичні рухи, які відбуваються тепер, мають *зовсім інше*» (!) «значення, а ніяк не *політичне:* в основі своїй» (в основі!.. далі йде грунтовна мудрість) «рухи ці мають *суспільне*» (!) «значення, яке, як відомо» (!), «такого роду» (!), «що перед ним *усі* політичні інтереси вже *не мають значення*» (!).

За кілька місяців перед виходом у світ критичної «Literatur-Zeitung» з'явився, *як відомо* (!), фантастичний політичний твір пана Бруно «*Держава, релігія і партія*» [44].

Якщо *політичні* рухи *мають суспільне значення,* то як же політичні інтереси можуть вже «*не мати значення*» перед лицем свого власного суспільного значення?

«Пан Хінрікс не є обізнаною особою ні у себе вдома, ні де б там не було на світі... Він ні в чому не міг орієнтуватися, *тому що... тому що* критика, яка в останні чотири роки почала і робила свою *аж ніяк не* «*політичну*», а «*суспільну*» (!) «роботу, лишилась для нього *зовсім*»(!) «невідомою».

К р и т и к а, яка, на думку маси, робила «аж ніяк не *політичну*», а «*всіляко теологічну*» роботу, задовольняється і тепер ще, — коли вона вперше не тільки за всі ці чотири роки, а вперше з дня свого літературного народження вимовляє слово «*суспільний*», — всього тільки цим *словом!*

Відтоді як соціалістичні твори поширили в Німеччині погляд, що *всі* людські прагнення і діла, всі без винятку, мають *суспільне* значення, відтоді пан Бруно може і свої теологічні праці теж називати *суспільними.* Але що за *критична* вимога, щоб професор Хінрікс черпав соціалізм з *обізнаності* з творами *Бауера,* коли всі писання Б. Бауера, які з'явилися до опублікування лекцій Хінрікса, всюди, де ці писання приходять до практичних висновків, приходять до висновків *політичних!* Висловлюючись некритично, професор Хінрікс ніяк не міг доповнити опубліковані вже писання пана Бруно його ще не опублікованими писаннями. З критичної точки зору маса, звичайно, повинна як «політичні», так і всі масовидні «рухи» абсолютної критики тлумачити в дусі майбутнього і в дусі абсолютного прогресу. Але для того, щоб пан Хінрікс після свого ознайомлення з «Literatur-Zeitung» ніколи

більше не забував слова *«суспільний»* і ніколи не відмовлявся визнавати *«суспільний»* характер к р и т и к и, вона перед лицем усього світу втретє накладає *заборону* на слово *«політичний»* і втретє урочисто повторює слово *«суспільний»:*

«Про *політичне* значення *не може бути* більше *мови,* якщо брати до уваги *істинну* тенденцію новітньої історії, *але*... але *суспільне* значення» і т. д.

Як козел відпущення за колишні «політичні» рухи абсолютної критики, професор Хінрікс є також козлом відпущення за всі її *«гегельянські»* рухи і мовні звороти, які навмисне застосовувались до появи «Literatur-Zeitung» і ненавмисне застосовуються в цій газеті.

Один раз критика кидає Хінріксу в обличчя прізвисько *«справжній гегельянець»* і двічі — прізвисько *«філософ-гегельянець»*. Мало того! Пан Бруно *«сподівається»* навіть, що «банальні мовні звороти, які здійснили такий втомливий кругообіг через усі книги *гегелівської* школи» (особливо через книги самого Бруно), *при тій* великій *«знемозі»,* яку вони виявляють у лекціях професора Хінрікса, в дальшій своїй подорожі незабаром дійдуть до свого кінцевого пункту. Пан Бруно чекає від *«знемоги» професора Хінрікса* зруйнування *гегелівської філософії* і *свого власного звільнення* від неї.

Отже, у своєму *першому поході* абсолютна критика скидає власних богів, яким вона так довго поклонялась, *«політику»* і *«філософію»,* оголошуючи їх кумирами професора Хінрікса.

Славний перший похід!

2) ДРУГИЙ ПОХІД АБСОЛЮТНОЇ КРИТИКИ

а) ХІНРІКС, № 2. «КРИТИКА» І «ФЕЙЄРБАХ». ОСУДЖЕННЯ ФІЛОСОФІЇ

В результаті першого походу *абсолютна критика* може вважати *«філософію»* знищеною і віднести її просто-таки до сонму союзників «маси».

«Філософи були призначені для того, щоб виконувати сердечне бажання *маси».* А саме, «маса *вимагає* простих понять, щоб не мати ніякої справи з самою річчю,— трафаретів, щоб з усіма питаннями покінчити наперед,— фраз, щоб ними знищити к р и т и к у».

І «філософія» задовольняє це жадання «маси»!

Сп'яніла від своїх переможних діянь, абсолютна критика вибухає проти філософії з люттю *піфії. Фейєрбахівська «Філософія майбутнього»* [45] є тим прихованим паровим котлом *, пари якого доводять до шаленого екстазу сп'янілого від перемоги ватажка абсолютної критики. В березні вона прочитала твір Фейєрбаха. Наслідком цього читання і водночас критерієм тієї серйозності,

* Гра слів: «Feuerbach» — «вогненний потік», «Feuerkessel» — «паровий котел» (буквально: «вогненний котел»). *Ред.*

з якою проводилось це читання, є стаття № 2 проти професора Хінрікса.

Абсолютна критика, яка ніколи не переставала бути полонянкою гегелівського напряму думок, шалено повстає тут проти залізних грат і стін своєї тюрми. «Просте поняття», термінологія, весь спосіб мислення філософії, більше того — вся філософія відкидаються тут з огидою. На її місце стають раптом *«дійсне багатство людських відносин»*, *«неосяжний зміст історії»*, *«значення людини»* і т. д. *«Таємниця системи»* оголошується *«відкритою»*.

Але хто ж відкрив таємницю «системи»? *Фейєрбах*. Хто знищив діалектику понять — цю війну богів, знайому самим тільки філософам? *Фейєрбах*. Хто поставив на місце старого мотлоху, в тому числі й на місце «безконечної самосвідомості» — не *«значення людини»* (начебто людина має ще якесь інше значення, ніж те, що вона людина!), а саму *«людину»? Фейєрбах* і тільки *Фейєрбах*. Він зробив ще більше. Він давно знищив ті категорії, якими тепер розкидається «к р и т и к а»: «дійсне багатство людських відносин, неосяжний зміст історії, боротьба історії, боротьба маси з духом» і т. д. і т. д.

Після того як людина пізнана як сутність, як базис усієї людської діяльності і всіх людських відносин, одна тільки «к р и т и к а» здатна винаходити *нові категорії* і перетворювати саму *людину*, як вона це й робить, знову в якусь категорію і в принцип цілого ряду категорій. Цим, правда, вона стає на єдиний шлях порятунку, який ще залишався в розпорядженні розтривоженої і переслідуваної *теологічної* нелюдськості. *Історія* не робить *нічого*, вона «не має *ніякого* неосяжного багатства», вона «не б'ється *ні в яких* битвах»! Не «історія», а саме *людина*, справжня, жива людина — ось хто робить все це, все має і за все бореться. «Історія» не є якась окрема особа, яка використовує людину як засіб для досягнення *своєї* мети. Історія — *не що інше*, як діяльність людини, що добивається своєї мети. Після геніальних відкриттів *Фейєрбаха абсолютна* критика дозволяє собі ще займатися відновленням для нас всього старого мотлоху в новому вигляді. І це вона робить у той самий момент, коли лає на всі заставки цей старий мотлох як *«масовий»* мотлох, — на що вона має тим менше прав, що навіть пальцем не поворухнула для зруйнування філософії. Самого цього факту досить, щоб викрити *«таємницю»* к р и т и к и, щоб оцінити по заслузі критичну наївність, яка примушує її сказати на адресу професора Хінрікса, *«знемога»* якого вже зробила їй таку величезну послугу, ось що:

«*Шкоди* зазнають ті, хто не пробив ніякого процесу розвитку, хто, отже, *не може змінитися, навіть коли б захотів цього*. Якщо справа заходить далеко, вони намагаються видозмінити *новий* принцип... Але ні! Нове *не може бути* перетворене *у фразу, з нього не можна запозичити окремих напрямів думки*».

Абсолютна критика похваляється перед професором Хінріксом розкриттям «*таємниці факультетських наук*». Чи не розкрила вона часом «таємницю» філософії, юриспруденції, політики, медицини, політичної економії і т. д.? Ні в якому разі. Вона показала (зверніть увагу!), вона показала у «Справедливій справі свободи», що наука як джерело доходу і вільна наука, свобода викладання і факультетські статути суперечать одне одному.

Якби «абсолютна критика» була чесна, вона призналася б, звідки взялось її уявне просвітлення щодо «таємниці філософії», хоч все-таки добре, що вона не вкладає в уста *Фейєрбаху*, як вона це робила щодо інших людей, таких дурниць, як ті незбагненні і перекручені нею положення, які вона запозичила у цього філософа. Для *теологічної* точки зору «абсолютної критики» дуже характерно до того ж, що, тоді як німецькі філістери починають тепер розуміти *Фейєрбаха* і засвоювати його висновки, вона, навпаки, неспроможна правильно зрозуміти і вдало використати жодного його положення.

Подвиги першого походу критики справді бліднуть перед її новими кроками на тому ж поприщі. Тепер вона «визначає» боротьбу «*маси*» з «*духом*» як «*мету*» всієї дотеперішньої історії; «м а с у» вона оголошує «*чистим ніщо*» «убозтва», називає її прямо-таки «*матерією*» і протиставляє «матерії» «*дух*» як істинне. Отже, хіба абсолютна критика не є *воістину християнсько-германською*? Після того як стара протилежність спіритуалізму і матеріалізму в усіх напрямах вичерпала себе в боротьбі і раз назавжди подолана *Фейєрбахом*, «к р и т и к а» знову перетворює її, і до того ж в найогиднішій формі, в основну догму і дає перемогу «*християнсько-германському духові*».

Нарешті, як на дальший розвиток її таємниці, під час першого походу ще прихованої, слід дивитися на ту обставину, що критика ототожнює тепер протилежність *духа* і *маси* з протилежністю «*критики*» і маси. Пізніше вона зробить ще крок уперед і, ототожнивши *саму себе* з «критикою взагалі», оголосить себе «*Духом*», Абсолютом, Безконечним, а масу, навпаки, — кінцевою, грубою, незграбною, мертвою і неорганічною, бо так «к р и т и к а» розуміє матерію.

Яким неосяжним має бути багатство історії, коли воно вичерпується ставленням людства до *пана Бауера!*

b) ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ, № 2. КРИТИЧНІ ВІДКРИТТЯ ЩОДО СОЦІАЛІЗМУ, ЮРИСПРУДЕНЦІЇ І ПОЛІТИКИ (НАЦІОНАЛЬНОСТІ)

Масовим, матеріальним євреям проповідується *християнське* вчення про *духовну свободу*, про *свободу* у *сфері теорії*, про ту *спіритуалістичну* свободу, яка *уявляє* себе вільною навіть у кай-

данах, яка відчуває себе щасливою навіть тоді, коли це щастя існує тільки *«в ідеї»*, і яку всяке масове існування тільки зв'язує.

«В тій мірі, в якій євреї просунулись тепер у сфері *теорії*, вони дійсно *емансиповані*; в тій мірі, в якій вони *хочуть бути вільними*, вони *вільні*»[46].

Це положення дає можливість відразу ж виміряти ту критичну безодню, яка відділяє *масовий*, земний комунізм і соціалізм від *абсолютного* соціалізму. Вже перше положення земного соціалізму відкидає емансипацію *виключно у сфері теорії* як ілюзію і вимагає для *справжньої* свободи, крім ідеалістичної *«волі»*, ще дуже відчутних, дуже матеріальних умов. Як низько у порівнянні із святою критикою стоїть «м а с а», — маса, яка вважає матеріальні, практичні перевороти необхідними навіть для того, щоб завоювати час і кошти, потрібні хоч би тільки для заняття *«теорією»*!

Облишмо на хвилину суто духовний соціалізм і звернімося до *політики*.

Пан *Ріссер* вказує всупереч Б. Бауеру на те, що *його* держава (тобто *критична* держава) неодмінно мусить виключати як «євреїв», так і «християн». Пан Ріссер цілком правий. Оскільки пан Бауер сплутує *політичну* емансипацію з *людською* і оскільки держава на протидіяння ворожих їй елементів (а християнство і єврейство кваліфікуються в «Єврейському питанні» як зрадницькі елементи) вміє відповідати тільки насильственим виключенням тих *осіб*, які представляють ці елементи (як, наприклад, терор прагнув знищити скуповування хліба, відтинаючи голови скупникам [47]), — то пан Бауер повинен був би у своїй «критичній державі» послати на шибеницю і євреїв і християн. Плутаючи політичну емансипацію з людською, він, щоб бути послідовним, повинен був би також сплутати *політичні засоби* емансипації з *людськими засобами* емансипації. Але як тільки хто-небудь вказує абсолютній критиці на *дійсний* смисл її висновків, вона відповідає цілком те ж саме, що колись відповів *Шеллінг* усім тим своїм противникам, які на місце його фраз поставили *дійсні* думки:

«Противники к р и т и к и через те є її противниками, що вони не тільки міряють критику своєю *догматичною* міркою, а навіть вважають її *догматичною*; інакше кажучи: вони борються проти критики тому, що вона відмовляється визнати їхні догматичні розрізнення, дефініції та викрути».

Догматичне ставлення до абсолютної критики, як і до пана *Шеллінга*, справді буває тоді, коли їй приписують *певний*, дійсний смисл, думки і погляди. Прагнучи пристосовуватись і щоб довести панові Ріссеру свою гуманність, «к р и т и к а» наважується, проте, вдатися до догматичних розрізнень, дефініцій і, особливо, до *«викрутів»*.

Так, наприклад, ми читаємо:

«Коли б я в тій праці» (в «Єврейському питанні») «*хотів* або *мав право* вийти *за межі* критики, я *повинен*» (!) «був би *говорити*» (!) «не про *державу*,

а про *«суспільство»*, яке нікого не виключає, але з якого себе виключають тільки ті, хто не хоче брати участі в його розвитку».

Абсолютна критика проводить тут *догматичне розрізнення між* тим, щó вона повинна була б зробити, коли б вона не зробила протилежного, і тим, що вона дійсно зробила. Вона пояснює обмеженість своєї книжки «Єврейське питання» *«догматичними викрутами» хотіння* і *правомочності*, які забороняли їй вийти *«за межі критики»*. Як? Щоб «к р и т и к а» вийшла *за межі «критики»?* До цього цілком *масовидного* викруту абсолютна критика вдається внаслідок догматичної необхідності, з одного боку, ствердити абсолютність свого розуміння єврейського питання, «критичність» цього розуміння, а з другого боку — визнати можливість ширшого розуміння.

Таємниця її *«нехотіння»* і *«неправомочності»* знайде собі згодом пояснення в тій критичній *догмі*, за якою всі уявні прояви обмеженості «критики» являють собою не що інше, як необхідні види *пристосування* до здатності розуміння маси.

Вона не *хотіла!* Вона не *мала права* вийти за межі свого обмеженого розуміння єврейського питання! Але коли б вона *хотіла* або *мала право*, що вона тоді зробила б? — Вона дала б *догматичну дефініцію*. Замість того щоб говорити про «державу», вона говорила б про *«суспільство»*, — отже, зовсім не займалася б дослідженням *справжнього* ставлення єврейства до *сучасного громадянського* суспільства! На відміну від «держави» вона *догматично визначила б* «с у с п і л ь с т в о» в тому розумінні, що, в той час як з держави виключає *держава*, з суспільства, навпаки, *виключають* самі себе *ті*, хто не хоче брати участі в його розвитку!

Щодо виключення із свого середовища, то суспільство чинить так само, як і держава, але тільки робить це у більш ввічливій формі: суспільство не викидає вас за поріг, а створює для вашого існування в даному суспільстві такі нестерпні умови, що ви вважаєте за краще добровільно піти з нього.

По суті, держава робить не інакше, бо й вона не виключає того, хто виконує всі *її* вимоги та накази і не перешкоджає *її* розвиткові. У своїй *завершеній* формі держава навіть закриває очі на багато що і оголошує *дійсні* протилежності *неполітичними* протилежностями, які зовсім їй не заважають. Крім того, абсолютна критика сама розвивала ту думку, що держава тому лише і остільки виключає євреїв, оскільки євреї виключають державу, тобто *самі себе* виключають з держави. Якщо це взаємовідношення дістає в *критичному* «суспільстві» більш галантну, більш лицемірну і більш підступну форму, то це тільки свідчить про більше лицемірство і менш розвинуту будову *«критичного» «суспільства»*.

Підемо за абсолютною критикою в її дальших «догматичних розрізненнях», «дефініціях» і, особливо, *«викрутах»*.

Так, наприклад, пан Ріссер вимагає від критика, щоб він «*відрізняв* те, що стосується сфери права», від того, «що лежить за його межами».

Критик обурюється нахабством цієї *юридичної* вимоги.

«*Проте* до цього часу»,— заперечує він,— «почуття і сумління вторгалися у право, завжди його доповнювали і, зважаючи на характер права, зумовлений його *догматичною формою*» (отже, не його догматичною *сутністю?)*, «завжди повинні були доповнювати».

Критик забуває тільки, що, з другого боку, *саме право* дуже виразно *відрізняє* себе від «почуття і сумління»; що це розрізнення пояснюється однобічною *сутністю права*, так само як його догматичною *формою*, і становить навіть одну з *головних догм* права; що, нарешті, практичне здійснення цього розрізнення настільки ж утворює вищий ступінь у *розвитку права*, наскільки відокремлення релігії від усякого земного змісту робить релігію *абстрактною, абсолютною* релігією. Той факт, що «почуття і сумління» вторгаються у право, є для «критика» достатньою підставою для того, щоб говорити про почуття і сумління там, де мова йде про *право*, і про *теологічну* догматику там, де мова йде про *юридичну* догматику.

«Дефініції і розрізнення» абсолютної критики готують нас достатньою мірою до сприйняття її новітніх «*відкриттів*» щодо «*суспільства*» і «*права*».

«Та світова форма, яку *критика* готує і *ідею* якої вона навіть *уперше* почала готувати, не є *просто правова* форма, а» (читачу, наберися духу!) «*суспільна*, про яку *принаймні* стільки» (так мало?) «*може* бути сказано, що хто не вніс нічого свого у справу її побудови, хто не живе в ній своїм сумлінням і почуттям, той не може почувати себе в ній як вдома і не може брати участі в її історії».

Підготовлювана «критикою» світова форма визначається як *не просто* правова, *а* суспільна. Це визначення може бути витлумачене двояко. Або це положення повинно бути витлумачене в тому розумінні, що світова форма є «*не* правова, *а* суспільна» форма, або — що вона «не просто правова, а *також* і суспільна». Розглянемо зміст цього положення в обох тлумаченнях і почнемо з першого. Абсолютна критика визначила вище цю відмінну від «*держави*» нову «світову форму» як «суспільство». Тепер вона визначає іменник «*суспільство*» прикметником «*суспільне*». Якщо пан Хінрікс на противагу своєму «*політичне*» одержав від критики тричі *слово* «*суспільне*», то пан Ріссер на противагу своєму «*правове*» одержує «*суспільне суспільство*». Якщо у відношенні до пана Хінрікса *критичні* роз'яснення звелися до формули: «суспільне» + + «суспільне» + «суспільне» = 3 *a*, то в своєму другому поході абсолютна критика переходить від *додавання* до *множення*, і пан Ріссер відсилається до помноженого на само себе суспільства, до *другого* ступеня суспільного, до суспільного суспільства = a^2.

Щоб завершити свої висновки про суспільство, абсолютній критиці залишається тільки перейти до дробів, почати добувати *квадратний корінь* із суспільства і т. д.

А тепер візьмемо друге тлумачення: «*не просто* правова, *а також і* суспільна» світова форма. В такому разі ця двояка світова форма — не що інше, як *нині* існуюча *світова форма*, світова форма *нинішнього суспільства*. Та обставина, що «к р и т и к а» у своєму досвітовому мисленні тільки ще *готує майбутнє* існування *нині існуючої* світової форми, є велике, гідне шанування *критичне чудо*. Але хоч би якою була справа з «не просто правовим, а суспільним суспільством», к р и т и к а нічого поки що не може сказати про нього, крім свого «fabula docet» *, крім своєї *моралі*. В цьому суспільстві «не буде себе *почувати* як вдома той», хто не живе в ньому своїм почуттям і сумлінням. Зрештою, у цьому суспільстві не житиме ніхто, крім «чистого почуття» і «чистого сумління», тобто «духа», «к р и т и к и» та її *прибічників*. *Маса* тим чи іншим способом буде виключена із суспільства, так що в результаті «масове суспільство» перебуватиме поза «суспільним суспільством».

Словом, це суспільство є не що інше, як *критичне небо*, звідки вигнаний, як *некритичне пекло*, дійсний світ. Абсолютна критика у своєму чистому мисленні готує цю перетворену *світову форму* протилежності «*маси*» і «*духа*».

Роз'яснення, що даються панові Ріссеру в питанні про долю *націй*, відзначаються такою самою *критичною* глибиною, як і роз'яснення в питанні про «с у с п і л ь с т в о».

Прагнення євреїв до емансипації і прагнення християнських держав «занести євреїв до певних рубрик своєї урядової схеми» (начебто євреї давно вже не занесені до певних рубрик християнської урядової схеми!) дають абсолютній критиці привід до пророкувань про *занепад національностей*. Ми бачимо, яким складним кружним шляхом абсолютна критика приходить до сучасного історичного руху, а саме — *кружним шляхом теології*. Про важливість досягнутих таким шляхом результатів можна судити з такого випромінюючого світло оракульського вислову:

«*Майбутнє* всіх національностей... *дуже... темне!*»

Але нехай, критиці на догоду, майбутнє національностей буде як завгодно темне! Одне, і найголовніше, *зрозуміло: майбутнє — справа рук критики*.

«*Доля*»,— вигукує вона,— «може вирішувати, як хоче; ми знаємо тепер, що вона — *справа наших рук*».

Так само як бог, що наділив *своє* творіння, людину, власною волею, к р и т и к а теж наділяє *своє творіння*, долю, *власною*

* — «байка навчає». *Ред.*

волею. К р и т и к а, що створює долю, *всемогутня,* як бог. Навіть зовнішній «опір», на який вона *«натрапляє»,* — теж справа її рук. «К р и т и к а *створює* своїх противників». Тому *«масове обурення»* проти неї «загрожує» «небезпекою» тільки самій «масі».

Але якщо критика *всемогутня,* як бог, то вона також, подібно до бога, і *всевідаюча* і вміє поєднувати свою всемогутність із *свободою, волею* і *природними задатками* людських індивідуумів:

«Вона не була б силою, *яка створює епоху,* коли б не робила того, що *кожний виходить* з її рук тим, чим він *хоче* бути, і що кожному неодмінно вказується наперед та точка зору, яка *відповідає його природі* і *його волі*».

Сам *Лейбніц* не міг би з більшим успіхом встановити наперед встановлену гармонію божественної всемогутності з людською свободою і природними задатками людини.

Коли «к р и т и к а», очевидно, заходить в суперечність з психологією, яка *розрізняє волю* бути чим-небудь від *здатності* бути чим-небудь, то треба взяти до уваги, що у неї є серйозні підстави оголосити це *«розрізнення» «догматичним».*

Зберемося з силами для третього походу! Згадаймо ще раз, що к р и т и к а *«створює свого* противника»! Але як вона могла б створити свого противника — *«фразу»,* коли б вона не займалася фразерством?

3) ТРЕТІЙ ПОХІД АБСОЛЮТНОЇ КРИТИКИ

а) САМОАПОЛОГІЯ АБСОЛЮТНОЇ КРИТИКИ. ЇЇ «ПОЛІТИЧНЕ» МИНУЛЕ

Абсолютна критика починає свій третій похід проти *«маси»* запитанням:

«Що є тепер предметом критики?» [48]

В тому самому випуску «Literatur-Zeitung» ми знаходимо повчання:

«К р и т и к а не хоче *нічого,* крім пізнання *речей*».

За цією заявою, всі речі повинні були б бути *предметом* критики. Питання про якийсь особливий, спеціально для критики призначений предмет не мало б смислу. Суперечність ця розв'язується просто, коли взяти до уваги, що всі речі «зливаються» в критичні речі, а всі критичні речі «зливаються» в *масу як «предмет» абсолютної критики.*

Насамперед пан Бруно описує своє *безмежне співчуття* до *«маси».* Він робить *«безодню, яка відділяє його від юрби»,* предметом *«наполегливого вивчення».* Він хоче *«пізнати значення цієї безодні для майбутнього»* (саме в цьому й полягає вищезгадане пізнання *«всіх»* речей) і водночас *«скасувати її».* Отже, насправді

йому вже відоме *значення* цієї безодні. Значення безодні полягає саме в тому, щоб бути ним *скасованою.*

Оскільки для кожної людини найближчою істотою є вона сама, то «к р и т и к а» насамперед приступає до скасування своєї *власної масовидності,* подібно до християнських аскетів, які похід духа проти плоті починали з умертвіння *власної* плоті. «*Плоттю*» абсолютної критики є її *справді масовидне* (що охоплює від 20 до 30 томів) літературне *минуле.* Тому пан Бауер повинен звільнити історію літературного життя «к р и т и к и», що якнайточніше збігається з історією його власної літературної діяльності, від її *масової видимості,* заднім числом *поліпшити* і *роз'яснити* цю історію і з допомогою цього *апологетичного* коментаря «*зміцнити попередні праці критики*».

Він починає з того, що пояснює помилку *маси,* яка до загибелі «Deutsche Jahrbücher» [49] і «Rheinische Zeitung» [50] вважала пана Бауера за одного із *своїх,* двоякою причиною. По-перше, маса була неправа, вважаючи літературний рух *не за «суто літературний»*. В той же час маса робила протилежну помилку, вважаючи літературний рух за «виключно» або «суто» *літературний.* Не викликає найменшого сумніву, що в усякому разі «маса» була неправа вже тому, що вона *одночасно* робила дві взаємовиключаючі помилки.

З цього приводу абсолютна критика, звертаючись до тих, хто осміював «німецьку націю» як «*літераторку*», вигукує:

> «Назвіть мені хоч би одну історичну епоху, яка не була б владно *наперед накреслена «пером»* і не повинна була б дати можливість перу вирішити питання про її ліквідацію!»

У своїй критичній наївності пан Бруно відокремлює «*перо*» від *суб'єкта, що пише,* а суб'єкта, що пише, як «абстрактного *писаря*», від живої *історичної людини,* яка писала. Таким способом він здобуває можливість приходити в екстаз від *чудодійної* сили «*пера*». Він з таким же правом міг би вимагати, щоб йому вказали такий історичний рух, який не був би наперед накреслений «пернатими» і «пташницею, що доглядає гусей».

Потім ми довідаємось від того самого пана Бруно, що до цього часу не була ще пізнана жодна, абсолютно жодна історична епоха. Як же могло те саме «*перо*», яке досі не зуміло, оглядаючись назад, *накреслити «жодної»* історичної епохи, в той же час *наперед накреслити всі епохи?*

І все-таки пан Бруно на *ділі* доводить правильність свого погляду, «*наперед накреслюючи*» самому собі своє власне «минуле» *апологетичними «розчерками пера»*.

К р и т и к а, яка в усіх відношеннях була втягнута не тільки у *загальну* обмеженість світу і даної епохи, а й у цілком окремі, особисті обмеженості, яка проте з давніх-давен видавала себе в усіх своїх творах за «*абсолютну, закінчену, чисту*» критику,—

ця критика, бачите, тільки *пристосовувалась* до *передсудів* і до *здатності розуміння* маси, так само як це звичайно робить бог у своїх одкровеннях людям.

«Це повинно було привести»,— віщає абсолютна критика,— «до розриву між теорією і її *мнимим союзником*».

Але оскільки критика,— яка для різноманітності названа тут *теорією*,— не приходить *ні до чого*, а навпаки, від неї виходить усе; оскільки вона розвивається не всередині, а *поза* світом і в своїй божественній, завжди собі рівній свідомості все наперед визначила,— то і *розрив* з її колишнім союзником був з її боку «*новим* поворотом» не в собі, не для неї самої, а тільки *для видимості*, тільки для інших.

«Але цей поворот не був навіть, *власне кажучи*, новим. Теорія весь час працювала над *критикою самої себе*» (відомо, скільки довелось обробляти цю теорію, щоб примусити її зайнятися критикою самої себе), «вона ніколи не лестила масі» (але зате тим більше лестила самій собі), «вона завжди *остерігалась* заплутатися в передпосилках свого противника».

«Християнський теолог повинен виступати *обережно*» (Бруно Бауер. «Розкрите християнство» [51], стор. 99). Як же сталося, що «обережна» критика все-таки заплуталась і не висловила вже тоді чітко і виразно свого «справжнього» погляду? Чому вона не говорила прямо? Чому вона не покінчила з ілюзією про її братерство з масою?

«Чому ти вчинив так зі мною? — спитав фараон Авраама, повертаючи йому дружину його, Сарру.— Чому ти сказав мені, що вона твоя сестра?» (Бруно Бауер. «Розкрите християнство», стор. 100).

«Геть розум і мову! — говорить теолог: адже в такому разі Авраам був би брехуном. Одкровенню було б завдано смертельної образи» (там же).

Геть розум і мову! — говорить критик: якби пан Бауер *дійсно*, а не про людське око тільки, змішався з масою, то і тоді абсолютна критика не була б абсолютна у своїх одкровеннях, а отже їй було б завдано смертельної образи.

«Її старання» (тобто старання абсолютної критики) «*просто не були помічені*,— продовжує абсолютна критика,— «і, *крім того, існувала* така стадія критики, коли вона *змушена* була *щиро* зважати на передпосилки свого противника і на момент прийняти їх всерйоз, коротше — коли критика *ще не зовсім* була спроможна відняти у маси переконання, що у неї і в критики є спільна справа і спільний інтерес».

Старання «критики» просто не були помічені; отже, винна була маса. А з другого боку, критика признається, що її старання не *могли* бути помічені, тому що вона сама ще не була «*спроможна» зробити їх помітними*. Таким чином, винна *нібито* критика.

Боронь боже! Критика була «змушена» (її присилували) «щиро зважати на передпосилки свого противника і на момент прийняти їх всерйоз». Чудова щирість, справді теологічна щирість, яка в дійсності несерйозно ставиться до справи і тільки

«на момент сприймає її всерйоз»; яка завжди, а отже і *в кожний даний момент,* остерігалася заплутатися в передпосилках свого противника і, все-таки, «на *один момент*» «щиро» зважає на ці самі передпосилки. «Щирість» набирає ще більших розмірів у заключній частині цитованої вище фрази. Критика «щиро стала зважати на передпосилки маси» в той самий момент, коли «вона ще не зовсім була *спроможна*» зруйнувати ілюзію про єдність справи *критики* і справи *маси.* Вона *ще не* була *спроможна,* але у неї вже були *бажання* і *думка.* Вона не *могла* ще порвати з масою *зовнішньо,* але розрив уже стався *в ній,* в її *душі,* стався в той самий момент, коли вона *щиро* симпатизувала масі!

Критика, при всій своїй причетності до передсудів маси, *насправді* не була причетна до них; навпаки, вона, *власне кажучи,* була вільна від власної обмеженості і тільки «*ще не зовсім*» була «спроможна» показати це масі. Тому вся обмеженість «критики» була чистою *видимістю,* — видимістю, яка без обмеженості маси була б зайва і, отже, зовсім не існувала б. Таким чином, винна *знову-таки* маса.

Проте *оскільки* ця *видимість* підтримувалась «неспроможністю», «безсиллям» критики висловитися як слід, остільки сама критика була *недосконала.* Вона признається в цьому на властивий їй, настільки ж щирий, наскільки апологетичний, лад:

«Незважаючи на те, що вона» (критика) «сама піддала лібералізм нищівній критиці, її можна було *ще* вважати особливим видом цього самого лібералізму, — *мабуть,* крайнім вираженням його; *незважаючи на те,* що її справжні і вирішальні висновки виходили вже за межі політики, вона повинна була *ще* зберегти в чужих очах *видимість,* ніби вона займається *політикою,* і ця *недосконала видимість* дала їй можливість придбати більшу частину її згаданих вище друзів».

Критика придбала собі друзів за допомогою *недосконалої видимості,* ніби вона займається політикою. Якби ця *видимість* була *досконалою,* то критика неодмінно втратила б своїх *політичних* друзів. У своєму *апологетичному боягузливому прагненні* змити з себе всі гріхи, вона звинувачує *обманливу видимість* у тому, що вона була *недосконалою обманливою видимістю,* а не була *досконалою обманливою видимістю.* При цій заміні однієї видимості іншою «критика» може утішити себе тим, що коли вона мала «досконалу видимість» бажання займатися політикою, то вона, навпаки, не має навіть і «недосконалої видимості» того, щоб вона хоч де-небудь і коли-небудь знищила політику.

Абсолютна критика, не зовсім задоволена «недосконалою видимістю», запитує себе ще раз:

«Як це сталося, що *критика* була тоді втягнута в «масові, політичні» інтереси, що *вона... навіть*» (!) ... «*повинна була*» (!)... «*займатися політикою*» (!)

Теологові Бауеру здається *цілком само собою* зрозумілим, що к р и т и к а повинна була безконечно довго займатися

спекулятивною теологією, бо *він,* втілена «критика», є ж теологом ex professo. Але *займатися політикою?* Це повинно бути мотивоване зовсім особливими, політичними, особистими обставинами.

А чому «к р и т и к а» повинна була *займатися навіть політикою?* «Їй пред'явлені були звинувачення — *ось що є відповіддю на запитання».* Принаймні, в цьому розгадка «таємниці» «*бауерівської політики»,* і, принаймні, не можна буде назвати *неполітичною* ту *видимість,* яка у «*Справедливій справі свободи і моїй власній справі»* Бруно Бауера з'єднує *масову* «справу свободи» з його «*власною* справою» за допомогою сполучника «*і*». Але якщо критика займалася не «власною *справою»* в *інтересах політики,* а *політикою* в *інтересах власної справи,* то слід визнати, що не критика була обманута політикою, а, навпаки, політика — критикою.

Отже, Бруно Бауера треба було усунути з його теологічної кафедри: він був *звинувачений.* «К р и т и к а» змушена була займатися політикою, тобто вона повинна була *вести «свій»* процес, тобто процес Бруно Бауера. Не пан Бауер вів процес критики, а «к р и т и к а» вела процес пана Бауера. Чому «критика» *повинна була* вести свій процес?

«Щоб виправдати себе?» *Можливо, що й так.* Але «к р и т и к а» далека від того, щоб обмежитися таким особистим, земним мотивом. Нехай так. Але *не тільки* тому, «*а головним чином* для того, щоб виявити суперечності її противників», і — могла б додати критика — для того ще, щоб оправити в одну *книгу* старі статті проти різних теологів, як, наприклад, свою багатослівну сварку з *Планком*, ці сімейні чвари між теологією «Бауер» і теологією «Штраус».

Знявши тягар з душі признанням щодо справжнього інтересу її «*політики*», абсолютна критика, згадуючи про свій «*процес*», знову пережовує стару *гегелівську* жуйку (див. у «Феноменології» боротьбу Просвіти з вірою, див. *усю* «Феноменологію»), на різні лади пережовану вже у «Справедливій справі свободи», про те, що «старе, яке чинить опір новому, насправді не є вже старе». Критична критика — жуйна тварина. Деякі гегелівські крихти, що впали зі столу, як, наприклад, тільки що наведене положення про «старе» і «нове» або ж «розвиток однієї крайності з протилежної їй крайності» і т. ін., постійно знову підігріваються критикою, без того щоб вона коли-небудь відчула хоч би тільки потребу розправитися із «*спекулятивною діалектикою*» яким-небудь іншим способом, ніж з допомогою «знемоги» професора Хінрікса. Але зате вона раз у раз «критично» переборює Гегеля тим, що повторює його, як, наприклад:

> «Критика, виступаючи на сцену і надаючи дослідженню нової форми, тобто такої форми, яка *вже* не піддається *перетворенню* у *зовнішнє обмеження*» і т. д.

Коли я піддаю щось яким-небудь *перетворенням*, то я роблю це щось істотно іншим. Оскільки кожна форма є водночас і *«зовнішнє обмеження»*, то *ніяка* форма не «піддається» *перетворенню* у «зовнішнє обмеження», так само як яблуко не піддається «перетворенню» в яблуко. А втім, форма, якої «критика» надає дослідженню, з зовсім *іншої* причини не піддається перетворенню у «зовнішнє обмеження»: виходячи за межі всякого «зовнішнього обмеження», вона розпливається в попелясто-сірому, сизому тумані безглуздя.

«Вона» (боротьба старого з новим) «була б, *проте, і тоді*» (тобто в той момент, коли критика «надає» дослідженню «нової форми») «*неможлива*, якби старе дослідило питання про сумісність чи несумісність... *теоретично*».

А чому старе не досліджує цього питання теоретично? Тому, що «воно, *проте, менш за все* може зробити це з самого початку, *бо* в *момент несподіваності*», тобто на самому початку, воно «не знає ні себе, ні нового», тобто не досліджує *теоретично* ні себе, ні нового. Отже, боротьба старого з новим була б неможлива, якби ця «неможливість», на жаль, не була неможлива!

Коли «к р и т и к» теологічного факультету «признається» далі, що він «согрішив *навмисне*», що він «зробив свою помилку за вільним вибором і добре розміркувавши» (все, що переживає, відчуває або робить критика, *перетворюється* для неї у вільний, чистий продукт її рефлексії, навмисне нею створений), то це признання критика має тільки «недосконалу видимість» істини. Оскільки «*Критика синоптиків*»[52] цілком стоїть на *теологічному* грунті, оскільки вона цілком *теологічна* критика, то пан Бауер, приват-доцент теології, міг писати її і навчати цієї критики, не роблячи «ні гріха, ні помилки». Навпаки, гріх і помилку зробили теологічні факультети, які не зрозуміли, наскільки точно пан Бауер виконав свою обіцянку, дану ним у передмові до «Критики синоптиків», том I, стор. XXIII:

«Коли *заперечення* і в цьому першому томі може ще здатися занадто сміливим і таким, що далеко заходить, то ми нагадуємо про те, що справді *позитивне* може народитися тільки тоді, коли йому передувало серйозне і загальне заперечення... *Зрештою* стане зрозуміло, що тільки найбільш нищівна у світі критика дасть нам можливість пізнати творчу *силу Ісуса* і його *принципу*».

Пан Бауер навмисне відокремлює господа «Ісуса» від його «принципу», щоб відняти у *позитивного* смислу своєї обіцянки всяку видимість двозначності. І пан Бауер, справді, настільки відчутно зображував «*творчу*» силу господа Ісуса та його принципу, що в результаті всього цього його «*безконечна самосвідомість*» і «*дух*» виявились не чим іншим, як християнськими *витворами*.

Нехай суперечка критичної критики з теологічним факультетом у Бонні достатньою мірою пояснює тодішню «політику»

критики; але чому вона, після завершення цієї суперечки, і далі займалася політикою? А ось послухайте:

«Дійшовши до цього пункту, критика *повинна* була б або *зупинитися*, або відразу ж *рушити вперед*, дослідити суть політики і уявити її як свого противника,— якби тільки можливо було, щоб вона могла зупинитися серед тодішньої боротьби, і якби тільки, з *другого* боку, не було надто суворого історичного закону, на основі якого принцип, що вперше випробовує свої сили в боротьбі із своєю протилежністю, неминуче повинен дозволити їй подавляти себе...»

Чудова апологетична фраза! «Критика *повинна* була б зупинитися», якби тільки було можливо... «мати можливість зупинитися»! Хто «*повинен*» зупинитися? І хто повинен був би зробити те, що «неможливо було б... могти»? З другого боку! Критика повинна була б рушити вперед, «якби *тільки*, з другого боку, *не* було *надто* суворого історичного закону» і т. д. Історичні закони «*надто суворі*» і до абсолютної критики! Коли б тільки ці закони *не* стояли на *протилежному* боці, як блискуче просувалася б уперед критична критика! Але à la guerre comme à la guerre! * В історії критика повинна дозволити зробити з себе сумну «історію»!

«Якщо критика» (все той же пан Бауер) «повинна була... то все ж не можна не *визнати разом з тим*, що вона завжди почувала себе *невпевненою*, коли вона відгукувалась на вимоги цього» (тобто політичного) «роду, і що вона, внаслідок цих вимог, заходила в суперечність із своїми *істинними елементами*,— суперечність, яка знайшла *вже* своє *розв'язання* якраз у цих самих *елементах*».

Надто суворі закони історії змусили критику піддатися політичним слабостям; але,— благає вона,— *не можна ж не визнати разом з тим*, що вона, якщо не в дійсності, то все ж *у собі* стояла вище цих слабостей. По-перше, вона переборола їх «*у почутті*», бо «вона завжди почувала себе невпевненою щодо цих вимог», вона *погано* себе почувала в політиці, вона сама не знала, що з нею. Більше того! Вона заходила в суперечність із своїми *істинними елементами*. Нарешті,— і це найважливіший пункт,— та суперечність, в яку вона заходила із своїми істинними *елементами*, діставала своє розв'язання не в процесі її *розвитку*, а, навпаки, «*знайшла вже*» розв'язання в її істинних *елементах*, що існують незалежно від суперечності! Ці критичні елементи можуть з гордістю сказати про себе: раніше ніж народився Авраам, жили ми. Раніше ніж розвиток породив нашу протилежність, вона, *не народжена ще*, спочивала вже в нашому хаотичному лоні, розв'язана, померла, загибла. А оскільки в істинних елементах критики суперечність між критикою і її істинними елементами «*вже* знайшла своє розв'язання» і оскільки *розв'язана* суперечність *не* є суперечність, то критика, висловлюючись точно, *зовсім не* суперечила своїм істинним елементам, не суперечила

* — на війні як на війні! *Ред.*

самій собі,— і таким чином загальна мета її самоапології начебто досягнута.

Самоапологія абсолютної критики має у своєму розпорядженні цілий *апологетичний* словник:

«навіть не власне», «тільки не помічено», «крім того, було», «ще не зовсім», «незважаючи на це — проте», «не тільки, а головним чином», «такою ж мірою власне тільки», «критика повинна була б, якби тільки це було можливо і якби, з другого боку...», «*якщо*... то *все ж* не можна не визнати *разом з тим*», «хіба це не було природно, хіба це не було неминуче», «також і не»... і т. д.

Не так уже й давно абсолютна критика з приводу аналогічних апологетичних зворотів висловилась ось як:

««Хоч» і «проте», «правда» і «але», небесне «ні» і земне «так» — ось основні підвалини новітньої теології, ходулі, на яких вона виступає, фокус, яким обмежується вся її мудрість, зворот, який повторюється в усіх її зворотах, її альфа і омега» («Розкрите християнство», стор. 102).

b) ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ, № 3

«Абсолютна критика» не задовольняється тим, щоб довести своєю автобіографією властиву їй всемогутність, яка «*такою ж мірою, власне, вперше створює старе*, як і *нове*». Вона не задовольняється тим, щоб *особисто* написати апологію свого минулого. Вона ставить тепер третім особам, всьому іншому невтаємниченому світові абсолютне «завдання» — «завдання, яке *тепер* і є *головним»:* а саме, завдання *апології* бауерівських діянь і «праць».

Журнал «Deutsch-Französische Jahrbücher» вмістив критичний розгляд книжки пана Бауера «*Єврейське питання*» [53]. У цій статті була розкрита основна помилка Бауера — змішування «*політичної*» емансипації з «*людською*». Правда, старому єврейському питанню там «спочатку» не було дано «*правильної його постановки*»; але зате «єврейське питання» було розглянуте і розв'язане в тій постановці, яку новітній час дає всім *старим питанням* і завдяки якій вони з «питань» минулого перетворюються у «питання» сучасності.

У своєму *третьому* поході абсолютна критика, очевидно, визнала за потрібне відповісти журналу «Deutsch-Französische Jahrbücher». Насамперед абсолютна критика робить тут таке *признання:*

«В «Єврейському питанні» була зроблена та сама «*помилка*» — *політична* суть була ототожнена з *людською* сутністю».

Критика зауважує, що

«було б надто пізно *дорікати* критиці за ту позицію, яку вона ще почасти займала *два* роки тому». «*Завдання зводиться, навпаки, до того,* щоб дати *пояснення* тієї обставини, що к р и т и к а змушена була навіть... займатися політикою».

«*Два* роки тому»? Давайте рахувати за *абсолютним* літочисленням, прийнявши за вихідну точку *рік народження* критичного спасителя світу — бауерівської «Literatur-Zeitung». Критичний спаситель світу народився в 1843 році. В тому самому році побачило світ друге, доповнене видання «Єврейського питання». «Критичне» дослідження «єврейського питання» у збірнику «Двадцять один аркуш із Швейцарії» [54] з'явилося ще пізніше в тому ж 1843 р. за старим стилем. *Після загибелі* журналу «Deutsche Jahrbücher» і «Rheinische Zeitung» в тому ж знаменитому 1843 р. за старим стилем, або в першому році критичного літочислення, побачив світ фантастично-політичний твір пана Бауера «*Держава, релігія і партія*», який повторює слово в слово старі помилки Бауера в питанні про «*політичну* суть». Апологет змушений фальсифікувати *хронологію.*

«*Пояснення*» того, чому пан Бауер «*змушений*» був «*навіть*» займатися політикою, становить загальний інтерес тільки за певних умов. А саме, якщо наперед прийняти за *основну догму* непогрішність, чистоту і абсолютність критичної критики, то, звичайно, всі факти, що суперечать цій догмі, повинні перетворитися в такі ж трудні, визначні і таємничі загадки, якими для теолога здаються явно небожественні дії бога.

Навпаки, якщо розглядати «*критика*» як конечний індивідуум, якщо відокремлювати його від *меж* його часу, то відповідь на питання, *чому «критик»* змушений був *навіть* розвиватися в межах світу, стає зайвою, тому що вже самé *питання* перестає існувати.

Якщо ж все-таки абсолютна критика наполягатиме на своїй вимозі, то ми готові написати схоластичний трактатик, присвячений таким «*питанням сучасності*»:

«Чому факт зачаття пресвятої діви Марії від святого духа повинен був довести саме пан Бруно Бауер?» «Чому пан Бауер неодмінно повинен був довести, що ангел, який прийшов до Авраама, був *справжньою* еманацією бога, — еманацією, якій, проте, невистачало ще консистенції, потрібної для *перетравлювання їжі?*» «Чому пан Бауер повинен був написати апологію прусського королівського дому і піднести прусську державу до рангу *абсолютної* держави?» «Чому пан Бауер у своїй «Критиці синоптиків» повинен був поставити «*безконечну самосвідомість*» на місце *людини?*» «Чому пан Бауер у «*Розкритому християнстві*» повинен був повторити в *гегелівській* формі *християнську теорію створення світу?*» «Чому пан Бауер повинен був вимагати від себе та інших людей «*пояснення*» того чуда, що він повинен був помилятися?»

А поки що, до доведення всіх цих настільки ж «критичних», наскільки і «абсолютних» необхідностей, подивимось ще на апологетичні викрути «к р и т и к и».

«Єврейське питання... повинно було... спочатку мати *правильну* постановку, як питання *релігійне* і *теологічне* і як питання *політичне*». «Розглядаючи і розв'язуючи ці два питання, критика не дотримується *ні релігійної, ні політичної* точки зору».

Справа в тому, що у «Deutsch-Französische Jahrbücher» бауерівське трактування «єврейського питання» було охарактеризоване як *дійсно*-теологічне і *фантастично*-політичне.

Передусім, на «закид» про *теологічну* обмеженість «критика» відповідає:

«Єврейське питання — питання *релігійне*. *Просвіта* вважала, що розв'язала єврейське питання, оголосивши *релігійний антагонізм* чимось *байдужим* або навіть зовсім заперечуючи його. *Критика,* навпаки, повинна була показати цей антагонізм в усій його чистоті».

Коли ми підійдемо до *політичної* сторони єврейського питання, то побачимо, що теолог, пан Бауер, навіть у політиці зайнятий не політикою, а теологією.

А коли журнал «Deutsch-Französische Jahrbücher» виступив проти бауерівського трактування єврейського питання як *«суто релігійного»,* то йшлося спеціально про статтю Бруно Бауера у збірнику «Двадцять один аркуш із Швейцарії» під заголовком:

«Здатність сучасних євреїв і християн стати вільними».

Ця стаття не має ніякого відношення до старої «Просвіти». Вона містить у собі *позитивний* погляд пана Бауера на здатність сучасних євреїв до емансипації, тобто на можливість їх емансипації.

«Критика» говорить:

«Єврейське питання — питання *релігійне*».

Постає питання, *щó* таке *релігійне* питання і, зокрема, *щó* таке релігійне питання тепер?

Теолог готовий судити за *зовнішньою видимістю* і в *релігійному* питанні вбачає *релігійне* питання. Але нехай «критика» згадає роз'яснення, яке вона дала професорові *Хінріксу,* що *політичні* інтереси теперішнього часу мають *суспільне* значення: про *політичні інтереси,*— говорила критика, — *«не може бути більше мови»*.

З таким самим правом журнал «Deutsch-Französische Jahrbücher» говорив критиці: *Релігійні* питання дня мають тепер *суспільне* значення. Про *релігійні* інтереси як *такі* не може бути більше мови. Тільки *теолог* здатний ще вважати, що йдеться про релігію як релігію. Правда, журнал «Deutsch-Französische Jahrbücher» зробив при цьому ту *«помилку»,* що він не побажав заспокоїтися на *слові «суспільний»,* а подав характеристику *справжнього* становища євреїв у сучасному громадянському суспільстві. Після того як єврейство було очищене від *релігійної* оболонки, що приховувала його суть, і розкрито було його емпіричне, земне,

практичне ядро, стало можливим намітити ту практичну, *справді суспільну* форму, в якій тепер це ядро має бути скасованим. А пан Бауер заспокоюється на тому, що «релігійне питання» є «питання релігійне».

Пан Бауер створює таку *видимість*, ніби в «Deutsch-Französische Jahrbücher» заперечувалось, що єврейське питання є також і *релігійним* питанням. Зовсім ні. Там було, навпаки, показано, що пан Бауер розуміє *тільки релігійну* суть єврейства, а не *світську, реальну основу* цієї релігійної суті. Він бореться проти *релігійної свідомості* як проти якоїсь самостійної істоти. Тому пан Бауер пояснює *справжнього* еврея з *єврейської релігії*, замість того щоб пояснити таємницю єврейської релігії із *справжнього єврея*. Тому пан Бауер розуміє єврея лише остільки, оскільки єврей становить безпосередній предмет *теології* або оскільки єврей є *теологом*.

Пан Бауер не підозрює внаслідок цього, що справжнє, *світське* єврейство, а тому *і релігійне* єврейство, постійно породжується *теперішнім громадянським життям* і набирає свого найвищого розвитку у *грошовій системі*. Він не міг здогадуватися про це, тому що знав єврейство не як ланку дійсного світу, а тільки як ланку *його* світу — *теології;* тому що він, як благочестива, віддана богові людина, бачив *справжнього* єврея не в діяльному *євреї буднів*, а в святенницькому *євреї суботи*. Для пана Бауера, як *християнськи-віруючого* теолога, *всесвітньо-історичне* значення єврейства повинно було припинитися в *годину народження* християнства. Тому він повинен був повторити старий ортодоксальний погляд, що єврейство збереглося *наперекір* історії; а старий теологічний передсуд, ніби єврейство існує тільки як *підтвердження* божого прокляття, як *наочний доказ* християнського одкровення, повинен був відродитися у Бауера в *критично-теологічній* формі, згідно з якою єврейство існує й існувало тільки як *грубий релігійний сумнів* у неземному походженні християнства, тобто як *наочний доказ* проти християнського одкровення.

На противагу всьому цьому в «Deutsch-Französische Jahrbücher» доводилось, що єврейство збереглося і розвинулося *завдяки* історії, *в* історії і *разом з* історією, але що цей розвиток можна побачити не очима теолога, а тільки очима світської людини, не в *релігійній теорії*, а тільки в *торговельній* і *промисловій практиці*. В «Deutsch-Französische Jahrbücher» було пояснено, *чому* практичне єврейство досягає завершеності тільки в завершеному *християнському* світі; більше того, там було показано, що воно — не що інше, як завершена *практика самого християнського світу*. Життя *сучасного* єврея пояснене було не його релігією (наче релігія — особлива, самодостатня сутність); навпаки, живучість єврейської релігії була пояснена практичними основами громадянського суспільства, що дістають собі *фантастичне* відобра-

ження в єврейській релігії. Емансипування еврея в людину, або людська емансипація від єврейства, виставлено було через це не спеціальним завданням еврея, як це зробив пан Бауер, а загальним практичним завданням сучасного світу, до самих кісток пройнятого *єврейством*. Доведено було, що завдання переборення єврейської сутності насправді є завдання знищення *єврейського духу громадянського суспільства*, жорстокості сучасної життєвої практики, кульмінаційним пунктом якої є *грошова система*.

Пан Бауер, як *справжній*, хоч і *критичний*, *теолог*, або *теологічний критик*, не міг піднятися вище *релігійної протилежності*. У ставленні євреїв до християнського світу він міг бачити *лише* ставлення *єврейської релігії* до *християнської релігії*. Він повинен був навіть *критично* відновити релігійну протилежність між єврейською релігією і християнською як *протилежність* між ставленням єврея, з одного боку, і ставленням християнина, з другого, до *критичної* релігії — до *атеїзму*, останнього ступеня *теїзму*, *негативного* визнання бога. Він повинен був, нарешті, у своєму *теологічному фанатизмі обмежити* здатність «сучасних євреїв і християн», тобто сучасного світу, «стати вільними» їх здатністю збагнути «критику» теології і подвизатися на поприщі цієї «критики». Для ортодоксального теолога весь світ зводиться до «релігії і теології». (З таким же успіхом він міг би звести світ до політики, політичної економії і т. д. і назвати *теологію*, наприклад, небесною *політичною економією*, бо вона є вчення про виробництво, розподіл, обмін і споживання «*духовного багатства*» і небесних скарбів!) Так само для радикального, критичного теолога *здатність* світу звільнити себе зводиться *тільки* до абстрактної здатності критикувати «релігію і теологію» як «релігію і теологію». Єдина знайома йому боротьба — це боротьба проти *релігійної* обмеженості самосвідомості, критична «*чистота*» і «*безконечність*» якої не меншою мірою становлять собою теологічну обмеженість.

Пан Бауер розглядав, отже, *релігійне* і *теологічне* питання *релігійно* і *теологічно* вже тільки тому, що він у «релігійному» питанні сучасності вбачав «*суто релігійне*» питання. Його «*правильна постановка* питання» полягала тільки в тому, що питання було поставлене в «правильне» становище щодо його «*власної здатності*» — відповідати!

Перейдемо тепер до політичної сторони *єврейського питання*.

Євреї (як і християни) в деяких державах *політично* цілком *емансиповані*. Євреї і християни дуже далекі від того, щоб бути емансипованими в *людському* розумінні. Отже, повинна існувати *різниця* між *політичною* і *людською* емансипацією. Тому треба дослідити суть *політичної* емансипації, тобто суть розвинутої сучасної держави. Навпаки, ті держави, які ще не можуть *політично* емансипувати євреїв, у свою чергу повинні бути оцінені на основі

порівняння з завершеною політичною державою і повинні бути віднесені до розряду нерозвинутих держав.

Ось та точка зору, яка повинна була б стати основою дослідження питання про «*політичну* емансипацію» євреїв і з якої питання це розглядалося в «Deutsch-Französische Jahrbücher».

Пан Бауер захищає «Єврейське питання» «критики» так:

> «Євреям показується, що вони мали ілюзорне уявлення про той *порядок,* до якого вони зверталися з вимогою свободи».

Пан Бауер справді показав, що з боку *німецьких* євреїв ілюзією було вимагати участі в громадсько-політичному житті в такій країні, де немає ніякого громадсько-політичного життя, вимагати *політичних прав* там, де є тільки політичні привілеї. З цього приводу панові Бауеру було показано, що й сам він, нітрохи не менше ніж євреї, пройнятий «ілюзіями» щодо «німецьких політичних порядків». А саме, він пояснював становище євреїв у німецьких державах тим, що «*християнська держава*» не може політично емансипувати євреїв. Він перекручував фактичний стан речей, він конструював державу *привілеїв, християнсько-германську* державу, як абсолютну християнську державу. На противагу цьому йому було доведено, що політично завершена, сучасна держава, яка не знає ніяких релігійних привілеїв, є також і завершена *християнська* держава; що, отже, завершена християнська держава не тільки *може* емансипувати євреїв, а й дійсно емансипувала їх і за природою своєю повинна їх емансипувати.

> «Євреям показується... що вони величезною мірою пройняті ілюзіями щодо самих себе, коли вони думають, що вимагають *свободи* і визнання *вільної людяності,* тимчасом як мова йде і може йти тільки про особливий *привілей,* якого вони добиваються для себе».

Свобода! Визнання вільної людяності! Особливий привілей! Повчальні слова. Як з їх допомогою не обминути, в інтересах апології, певних питань!

Свобода? Мова йшла про *політичну* свободу. Панові Бауеру було показано, що, коли єврей вимагає свободи і все-таки не хоче відмовитися від своєї релігії, він «*займається політикою*» і не ставить ніяких умов, що суперечили б *політичній* свободі. Панові Бауеру було показано, що *розпад* людини на нерелігійного *громадянина держави* і релігійну *приватну особу* зовсім не суперечить політичній емансипації. Йому було показано, що, подібно до того як держава емансипується від релігії, емансипуючись від *державної релігії* і полишаючи релігію самій собі в межах громадянського суспільства, так само і окрема людина *політично* емансипується від релігії, ставлячись до неї вже не як до *публічної,* а як до своєї *приватної справи.* Нарешті, було показано, що *терористичне* ставлення французької *революції* до *релігії* далеко не спростовує цього погляду, а, навпаки, підтверджує його.

Замість того щоб дослідити справжнє ставлення *сучасної* держави до релігії, пан Бауер визнав за потрібне уявити собі *критичну* державу — державу, яка є не що інше, як *роздутий* у його фантазії *до розмірів держави критик теології*. Коли пан Бауер застряє в *політиці*, він завжди знову віддає політику в полон своїй вірі, *критичній* вірі. В тій мірі, в якій він займався державою, він завжди перетворював її в *аргумент* проти «п р о т и в н и к а», *некритичної* релігії і теології. Держава є у нього виконавцем сердечних бажань *критичної теології*.

Коли пан Бауер вперше звільнився від *ортодоксальної*, некритичної *теології*, *політичний авторитет* зайняв у нього місце *релігійного авторитету*. Його віра в Єгову перетворилась у віру в прусську державу. У книжці Бруно Бауера «*Євангелічна церква в Пруссії*» [55] були піднесені до *абсолюта* не тільки прусська держава, але, що було цілком послідовно, також і прусський королівський дім. Проте насправді держава ця викликáла у пана Бауера не *політичний* інтерес: заслуга цієї держави в очах «критики» полягала, навпаки, в скасуванні релігійних догм за допомогою церковної *унії* і в поліцейському переслідуванні дисидентських сект.

Політичний рух, який почався в 1840 р., звільнив пана Бауера від *його консервативної політики* і підняв його на один момент до *ліберальної* політики. Але й тут політика була, власне кажучи, тільки *приводом* для теології. У творі «Справедлива справа свободи і моя власна справа» вільна держава є критиком теологічного факультету в Бонні і аргументом проти релігії. В «Єврейському питанні» головний інтерес зосереджується на протилежності між державою і релігією, так що критика політичної емансипації перетворюється в критику єврейської релігії. В останньому політичному творі Бауера «Держава, релігія і партія» виступає, нарешті, назовні найзаповітніше сердечне бажання критика, що роздувся до розмірів держави. *Релігія приноситься в жертву державі*, або, точніше, держава є тільки *засіб* для того, щоб покінчити з противником «к р и т и к и», з некритичною релігією і теологією. Нарешті, після того як к р и т и к а, завдяки соціалістичним ідеям, що поширилися з 1843 р. в Німеччині, звільнилася, хоч тільки уявно, від усякої політики, подібно до того як вона, внаслідок політичного руху після 1840 р., звільнилася від своєї консервативної політики, — після цього вона може, нарешті, проголосити свої писання проти *некритичної* теології суспільними і вільно зайнятися своєю власною *критичною* теологією — протиставленням духа масі, — а також провіщенням пришестя критичного спасителя і визволителя світу.

Повернемось до нашої теми!

Визнання вільної людяності? «Вільна людяність», визнання якої євреї справді добивалися, а не тільки думали, що

добиваються, є та сама «вільна людяність», яка дістала своє *класичне* визнання у так званих загальних *правах людини*. Сам пан Бауер розглядав прагнення євреїв добитися визнання своєї вільної людяності саме як їх прагнення здобути загальні *права людини*.

В «Deutsch-Französische Jahrbücher» доводилось панові Бауеру, що ця «вільна людяність» та її «визнання» є не що інше, як визнання *егоїстичного громадянського індивідуума* і *нестримного* руху духовних і матеріальних елементів, які являють собою зміст життєвого становища цього індивідуума, зміст *сучасного* громадянського життя; що через це *правá людини* не звільняють людину від релігії, а тільки дають їй *свободу релігії;* що вони не звільняють її від власності, а дають їй *свободу власності,* не звільняють людину від брудної погоні за наживою, а тільки дають їй *свободу промислу*.

Йому було показано, що *визнання прав людини сучасною державою* має такий самий смисл, як *визнання рабства античною державою*. А саме, так як антична держава мала своєю *природною основою* рабство, так і *сучасна держава* має своєю *природною основою* громадянське суспільство, а також і *людину* громадянського суспільства, тобто незалежну людину, зв'язану з іншою людиною тільки узами приватного інтересу і *несвідомої* природної необхідності, *раба* свого промислу і своєї власної, а також і чужої *корисливої* потреби. Сучасна держава визнала цю свою природну основу як таку в *загальних правах людини*. Вона не створила її. Як продукт громадянського суспільства, в результаті власного свого розвитку змушеного вирватися із старих політичних оков, сучасна держава, із свого боку, визнала шляхом *проголошення прав людини* своє власне материнське лоно і свою власну основу. *Політична* емансипація євреїв і надання їм «*прав людини*» — це, отже, такий акт, в якому обидві сторони взаємно зумовлюють одна одну. Пан *Ріссер* правильно тлумачить смисл прагнення євреїв добитися визнання вільної людяності, коли він говорить, між іншим, про свободу ходіння, проживання, пересування, промислу і т. д. Усі ці прояви «*вільної людяності*» дуже виразно визнані за такі у французькій Декларації прав людини. Еврей має тим більше право на визнання своєї «вільної людяності», що «вільне громадянське суспільство» має наскрізь комерційний, еврейський характер і еврей наперед уже є його необхідним членом. Далі, в «Deutsch-Französische Jahrbücher» було показано, чому член громадянського суспільства називається «людиною» par excellence * і чому права людини називаються «природженими правами».

«К р и т и к а» не змогла сказати про права людини нічого більш критичного, ніж те, що права ці *не* природжені, а виникли

* — переважно, в істинному значенні слова. *Ред.*

історичним шляхом, що було сказано вже *Гегелем*. Нарешті, її твердженню, що євреї і християни — для того щоб дати іншим і здобути самим загальні права людини — *повинні пожертвувати привілеєм віри* (критичний теолог тлумачить всі речі з точки зору своєї *єдиної* настирливої ідеї), був спеціально протиставлений той факт, який фігурує в усіх некритичних деклараціях прав людини, що *право* вірити в що завгодно, право відправляти культ будь-якої релігії цілком певно визнане як *загальне право людини*. Крім того «к р и т и к а» повинна була б знати, що приводом до розгрому партії Ебера став головним чином приписаний їй замах на права людини через її посягання на *свободу релігії* і що при пізнішому відновленні свободи культу цілком так само посилалися на права людини [56].

«Щодо *політичної* суті, то к р и т и к а простежила її суперечності аж до того пункту, де *суперечність між теорією і практикою* ось уже 50 років як була розроблена найгрунтовніше,— аж до *французької представницької системи*, в якій свобода теорії спростовується практикою, а свобода практичного життя марно шукає свого вираження в теорії.

Після того як була викрита ще й основна ілюзія, треба було б показати, що виявлена критикою *суперечність* у *дебатах французької палати*, суперечність між *вільною теорією* і *практичним значенням привілеїв*, між законодавчим освяченням привілеїв і таким *публічноправовим станом*, де *егоїзм чистого індивідуума* намагається оволодіти *привілейованою замкнутістю*,— що ця суперечність є *загальна суперечність* у цій сфері».

Суперечність, виявлена к р и т и к о ю в дебатах французької палати, була не чим іншим, як суперечністю *конституціоналізму*. Якби критика зрозуміла її як *загальну* суперечність, вона зрозуміла б загальну суперечність конституціоналізму. Якби вона пішла ще далі, ніж вона «повинна була б», на її думку, піти, а саме — якби вона дійшла до думки про *скасування* цієї загальної суперечності, то вона прийшла б від конституційної *монархії* прямо до *демократичної представницької держави*, до завершеної сучасної держави. Як дуже далека від того, щоб критично проаналізувати суть політичної емансипації і розкрити її відношення до людської сутності, критика прийшла б тільки до *факту* політичної емансипації, до розвинутої сучасної держави, тобто прийшла б тільки до того пункту, де існування сучасної держави відповідає її суті, де через це можуть спостерігатися і бути охарактеризовані не тільки відносні, а й абсолютні *пороки*, що становлять її суть.

Цитоване вище «критичне» місце тим більш цінне, чим більше воно з усією очевидністю доводить, що в той самий момент, коли к р и т и к а вважає, що вона вже зовсім високо піднеслась над «*політичною сутністю*», вона, навпаки, стоїть значно нижче цієї сутності, все ще продовжує шукати в політичній сутності розв'язання *своїх* суперечностей і все ще вперто дотримується цілковитого нерозуміння *сучасного державного принципу*.

Критика протиставляє «*вільній теорії*» — «*практичне значення привілеїв*» і «*законодавчому освяченню привілеїв*» — «*публічноправовий стан*».

Щоб не витлумачити неправильно думку критики, відновимо в пам'яті виявлену нею суперечність у дебатах французької палати, ту саму суперечність, яку «треба було б зрозуміти» як *загальну* суперечність. Йшлося, між іншим, про те, щоб встановити один день на тиждень, коли діти повинні бути звільнені від роботи. Таким днем запропоновано було визнати *неділю*. Один депутат у відповідь на це вніс пропозицію випустити в законі згадування про неділю, розглядаючи таке згадування як неконституційне. Міністр Мартен (дю Нор) побачив у цій пропозиції спробу проголосити, що християнство припинило своє існування. Пан Крем'є від імені французьких євреїв заявив, що євреї, з поваги до релігії величезної більшості французів, нічого не мають проти згадування про неділю. Отже, згідно з вільною теорією євреї і християни рівні, а згідно з цією практикою християни мають привілей у порівнянні з євреями, бо інакше як могла християнська неділя знайти собі місце в законі, призначеному для всіх французів? І хіба єврейська субота не мала такого самого права і т. д.? Або ж буває й так, що в практичному французькому житті єврей на ділі не терпить від християнських привілеїв, але закон не насмілюється відкрито визнати цю практичну рівність. Такі всі суперечності політичної сутності, що їх наводить пан Бауер в «Єврейському питанні», суперечності *конституціоналізму*, який взагалі являє собою суперечність між сучасною представницькою державою і старою державою привілеїв.

Пан Бауер робить дуже серйозну помилку, коли вважає, що розумінням і критикою цієї суперечності, як «загальної» суперечності, він підноситься від *політичної* сутності до сутності *людської*. Таке розуміння цієї суперечності означало б тільки піднесення від половинчатої політичної емансипації до повної політичної емансипації, від конституційної монархії до демократичної представницької держави.

Пан Бауер вважає, що, скасовуючи *привілей*, він скасовує *предмет* привілею. З приводу заяви пана Мартена (дю Нора) він зауважує:

«*Немає взагалі більше релігії*, коли *немає ніякої привілейованої релігії*. Відніміть у релігії її дух виключності,— і релігія перестане існувати».

Промислова діяльність не знищується знищенням *привілеїв ремесел*, цехів і корпорацій; навпаки, тільки після знищення цих привілеїв починає розвиватися справжня *промисловість*. *Земельна власність* не знищується знищенням *привілеїв* землеволодіння; навпаки, тільки після знищення привілеїв земельної власності починається її універсальний рух шляхом вільного парцелювання і вільного відчуження. *Торгівля* не знищується

знищенням *торговельних привілеїв;* навпаки, тільки у вільній торгівлі вона дістає своє справжнє здійснення. Цілком так само і релігія розгортається в усій своїй *практичній* універсальності лише там, де немає ніякої *привілейованої* релігії (згадаймо про Північно-Американські Штати).

Основу сучасного «*публічноправового стану*», основу сучасної розвинутої держави становить не таке суспільство, де панують привілеї, як думає к р и т и к а, а таке суспільство, де *привілеї скасовані* і *знищені,* розвинуте *громадянське суспільство,* в якому знаходять собі вільний простір життєві елементи, ще сковані політично при пануванні привілеїв. *Ніяка «привілейована замкнутість»* не протистоїть тут ні іншій замкнутості, ні публічноправовому станові. Вільна промисловість і вільна торгівля усувають привілейовану замкнутість, а тим самим і боротьбу привілейованих замкнутостей між собою; навпаки, на місце привілеїв, які відокремлюють людей від суспільного цілого, але в той же час згуртовують їх в яку-небудь меншу розмірами окрему корпорацію,— вони ставлять людину, звільнену від привілеїв і вже не зв'язану з іншою людиною хоча б *видимістю* спільних уз, і породжують загальну боротьбу людини проти людини, індивідуума проти індивідуума. Цілком так само і все *громадянське суспільство* є ця війна відокремлених один від одного вже тільки своєю *індивідуальністю* індивідуумів один проти одного і загальний нестримний рух звільнених від оков привілеїв стихійних життєвих сил. Протилежність *демократичної представницької держави* і *громадянського суспільства* є завершення *класичної* протилежності публічноправового *союзу* і *рабства.* В сучасному світі кожна людина *одночасно* — член рабського ладу і публічноправового союзу. Са́ме *рабство громадянського суспільства зовнішньо* є найбільша *свобода,* тому що воно здається завершеною формою *незалежності* індивідуума, який вважає нестримний, не зв'язаний більше ні спільними узами, ні людиною, рух своїх відчужених життєвих елементів, як, наприклад, власності, промисловості, релігії і т. д., за свою *власну* свободу, тимчасом як він, навпаки, являє собою його завершене рабство і цілковиту протилежність людяності. На місце *привілею* тут стало *право.*

Отже, тільки тут, де немає ніякої суперечності між вільною теорією і практичним значенням привілеїв, де, навпаки, «вільній теорії» відповідає практичне знищення привілеїв, *вільна* промисловість, *вільна* торгівля і т. д., де публічноправовому станові не протистоїть *ніяка* привілейована замкнутість, де *скасовано* виявлену критикою суперечність,— тільки тут *є в наявності завершена сучасна держава.*

Тут панує закон, якраз *протилежний* тому, який пан Бауер, у цілковитій згоді з паном Мартеном (дю Нором), проголошує з приводу дебатів у французькій палаті:

«Так само як пан Мартен (дю Нор) витлумачив пропозицію випустити в *законі* згадування про *неділю* як пропозицію проголосити, що християнство припинило своє існування, з таким же правом,— *а це право цілком обгрунтоване,*— декларація про те, що *закон про суботу* не має більше обов'язкової сили для євреїв, була б *проголошенням припинення існування іудейства*».

У розвинутій сучасній державі все якраз *навпаки*. Держава проголошує, що релігія, як і інші елементи громадянського життя, *починає* існувати у своєму повному обсязі тільки з того моменту, коли вона оголошує їх *неполітичними* і тому полишає їх на самих себе. Припиненню їх *політичного* буття, як, наприклад, припиненню політичного буття *власності* шляхом знищення *виборчого цензу,* політичному скасуванню *релігії* шляхом скасування *державної церкви,*— саме цьому проголошенню їх політичної смерті відповідає колосальний розвиток життя цих елементів, яке віднині без перешкод підлягає своїм власним законам і розгортається на всю широчінь.

Анархія є закон громадянського суспільства, емансипованого від *привілеїв,* що розчленовують суспільство, а *анархія громадянського суспільства* становить основу сучасного *публічноправового стану,* так само як публічноправовий стан, із свого боку, є гарантією цієї анархії. Оскільки і якою мірою вони протилежні один одному, остільки і тією ж мірою вони один одного зумовлюють.

З усього цього можна бачити, наскільки к р и т и к а здатна засвоїти «нове». Якщо ж ми вирішимо не виходити за межі «чистої критики», то у нас виникне питання: чому ж вона, відкривши вищезазначену суперечність у дебатах французької палати, не постаралася збагнути її як *загальну* суперечність, що, на її власну думку, «*повинно* було б» статися?

«Але крок цей *був* тоді *неможливий,*— не тільки тому... не тільки тому... *а й тому,* що критика *була неможлива* без цього *останнього залишку* внутрішньої переплетеності із своєю протилежністю, і тому, що без цього вона *не могла б прийти до того пункту,* звідки залишалося ще зробити *один* тільки *крок*».

Було неможливо... тому що... було неможливо! К р и т и к а запевняє до того ж, що неможливим був фатальний «*один крок*», необхідний для того, «щоб можна було прийти до того пункту, звідки залишалося ще зробити *один* тільки *крок*». Хто ж буде заперечувати це? Щоб прийти до пункту, звідки залишається ще тільки зробити «*один крок*», абсолютно неможливо зробити ще той «*один крок*», який повинен вивести нас за пункт, за яким залишається ще «*один крок*».

Усе добре, що добрий кінець має! На закінчення свого бою з *масою,* ворожою «Єврейському питанню» пана Бауера, к р и т и к а признається, що *її* розуміння «*прав людини*», *її* «оцінка релігії в епоху французької революції», та «вільна політична сут-

ність, на яку *вона* іноді вказувала *в заключній частині своїх* міркувань», одним словом, вся «епоха французької революції була для критики не більше і не менше як символом,— отже, не епохою революційних спроб французів у точному і прозаїчному розумінні,— символом, а значить і не більше як фантастичним вираженням для тих образів, які критика бачила перед собою в кінці». Ми не будемо віднімати у критики втіхи, що коли вона і грішила політично, то це завжди було тільки на «закінчення» і в «кінці» її праць. Один відомий п'яниця мав звичку утішати себе тим, що він ніколи не бував п'яним раніш як опівночі.

На території «єврейського питання» критика безперечно відвойовувала у ворога дедалі більший і більший простір. У № 1 «єврейського питання» взятий паном Бауером під свій захист твір критики був ще абсолютним і розкривав «*справжнє*» і «*загальне*» значення «єврейського питання». У № 2 критика «не *хотіла* і не *мала права*» вийти за межі критики. У № 3 вона *повинна* була б зробити ще «*один крок*», але він був «неможливий»... тому що... був «неможливий». Не її «хотіння і правомочність», а те, що вона заплуталася в тенетах своєї «протилежності», завадило їй зробити цей «*один крок*». Вона дуже охоче перестрибнула б через останній бар'єр, але, на лихо, до її критичних чобіт-скороходів прилип *останній залишок маси.*

с) КРИТИЧНИЙ БІЙ З ФРАНЦУЗЬКОЮ РЕВОЛЮЦІЄЮ

Обмеженість маси змусила «дух», критику, пана Бауера прийняти *французьку революцію* не за епоху революційних спроб французів у «*прозаїчному* розумінні», а «*тільки*» за «*символ* і *фантастичне вираження*» його власних критичних *химер*. Критика *кається* у своїй «*помилці*», піддаючи *революцію новому дослідженню.* Разом з тим вона карає спокусника своєї невинності, «масу», повідомляючи їй про результати цього «нового дослідження».

«*Французька революція* була експериментом, який цілком ще належав до XVIII століття».

Що експеримент XVIII століття, яким була французька революція, цілком ще експеримент XVIII століття, а не, скажімо, експеримент XIX століття, — ця хронологічна істина, здавалося б, «цілком ще» належить до тих істин, які «з самого початку самі собою зрозумілі». Але мовою критики, яка відчуває велике упередження проти істин, «ясних, як день», така хронологічна істина називається «*дослідженням*» і, природно, знаходить собі місце в «новому дослідженні революції».

«Ідеї, породжені французькою революцією, не виводили, проте, за межі того *ладу,* який вона хотіла насильно повалити».

Ідеї ніколи не можуть виводити за межі старого світового ладу: в усіх випадках вони можуть виводити тільки за межі ідей старого світового ладу! Ідеї взагалі *нічого* не можуть *здійснити.* Для здійснення ідей потрібні люди, які повинні застосувати практичну силу. Таким чином, у своєму буквальному *розумінні* наведене критичне положення знову-таки являє собою таку істину, яка сама собою зрозуміла, тобто знову-таки *«дослідження».*

Не зачеплена цим дослідженням, французька революція породила ідеї, що виводять за межі *ідей* усього старого світового ладу. Революційний рух, який почався у 1789 р. в *Cercle social* [57], який в середині свого шляху мав своїми головними представниками *Леклерка* і *Ру* і, нарешті, зазнав на якийсь час поразки разом із змовою *Бабефа,*— рух цей породив *комуністичну* ідею, яка після революції 1830 р. знову введена була у Франції другом *Бабефа, Буонарроті.* Ця ідея, при послідовному її розробленні, є *ідея нового світового ладу.*

«Після того як революція знищила через це» (!) «феодальні перегородки всередині народного життя, вона змушена була задовольнити чистий егоїзм нації і навіть розпалити його; а з другого боку, вона змушена була приборкати цей егоїзм через його необхідне доповнення, визнання верховної істоти, цього найвищого підтвердження загального державного ладу, який повинен зчіплювати між собою окремі егоїстичні атоми».

Егоїзм нації є стихійний егоїзм загального державного ладу на противагу егоїзмові феодальних станів. Верховна істота являє собою найвище підтвердження загального державного ладу, а отже — і нації. Верховна істота повинна, проте, *приборкувати* егоїзм нації, тобто егоїзм загального державного ладу! Справді критичне завдання — приборкувати егоїзм шляхом його підтвердження і, до того ж, *релігійного* підтвердження, тобто шляхом визнання його надлюдською і тому звільненою від людської узди істотою! Творці верховної істоти нічого не знали про цей свій критичний намір.

Пан *Бюше,* на думку якого національний фанатизм спирається на фанатизм релігійний, краще розуміє свого героя *Робесп'єра.*

Націоналізм призвів до краху Рим і Грецію. Критика не говорить, таким чином, нічого специфічного про французьку революцію, коли вона стверджує, що націоналізм призвів до краху революції. Цілком так само вона нічого не говорить про націю, визначаючи її егоїзм як *чистий* егоїзм. Цей чистий егоїзм виявляється, навпаки, дуже темним, обтяженим плоттю і кров'ю, стихійно-грубим егоїзмом, коли його порівняти, наприклад, з чистим егоїзмом *фіхтевського «я».* А якщо його чистота тільки відносна, на противагу егоїзмові феодальних станів, то не було

потреби ні в якому «новому дослідженні революції», щоб виявити, що егоїзм, який має своїм змістом націю, є більш загальним або більш чистим, ніж той егоїзм, який має своїм змістом який-небудь окремий стан і яку-небудь окрему корпорацію.

Роз'яснення критики щодо загального державного ладу не менш повчальні. Вони обмежуються твердженням, що загальний державний лад повинен зчіплювати між собою окремі егоїстичні атоми.

Висловлюючись точно і прозаїчно, члени громадянського суспільства зовсім не *атоми*. *Характерна властивість* атома полягає в тому, що він не має *ніяких* властивостей і тому не зв'язаний ніяким *необхідно* зумовленим його власною *природою* співвідношенням з іншими істотами, що перебувають поза ним. Атом *позбавлений потреб*, він є щось *самодостатнє;* світ поза ним — абсолютна *пустота,* тобто позбавлений будь-якого змісту, будь-якого смислу, будь-якого значення саме тому, що атом має в самому собі *всю повноту існуючого.* Нехай егоїстичний індивідуум громадянського суспільства у своєму нечуттєвому уявленні і безжиттєвій абстракції уявляє, що він — *атом,* тобто безвідносна до чого б там не було, самодостатня, позбавлена потреб, *абсолютно повна,* блаженна істота. Нечестивій *чуттєвій дійсності* і діла немає до його уяви. Кожне з його почуттів змушує його вірити в існування світу та інших індивідуумів поза ним, і навіть його *грішний* шлунок щодня йому нагадує про те, що світ *поза* ним не *пустий*, а, навпаки, є те, щó, власне, його *наповнює.* Кожне діяльне проявлення його істоти, кожна його властивість, кожне його життєве прагнення стає *потребою, нуждою,* яка робить його *себелюбство* любов'ю до інших речей та інших людей, що перебувають поза ним. А оскільки потреба одного індивідуума не має для іншого егоїстичного індивідуума, у якого є засоби для задоволення цієї потреби, ніякого само собою зрозумілого смислу, тобто не перебуває ні в якому безпосередньому зв'язку із задоволенням потреби, то кожний індивідуум повинен створити цей зв'язок, стаючи у свою чергу звідником між чужою потребою і предметами цієї потреби. Таким чином, *природна необхідність, властивості людської істоти,* хоч би в якому відчуженому вигляді вони виступали, *інтерес,* — ось що зчіплює одного з одним членів громадянського суспільства. *Реальним* зв'язком між ними є не *політичне,* а *громадянське* життя. Отже, не *держава* зчіплює між собою *атоми* громадянського суспільства, а са́ме те, що вони *атоми* тільки в *уявленні,* на *небі* своєї уяви, а в *дійсності* — істоти, які найбільше відрізняються від атомів, що вони не *божественні егоїсти,* а *егоїстичні люди.* Тільки *політичне марновірство* може ще уявляти в наші часи, що держава повинна скріплювати громадянське життя, тимчасом як у дійсності, навпаки, громадянське життя скріплює державу.

«Велична ідея *Робесп'єра* і *Сен-Жюста* створити «*вільний народ*», який жив би тільки за правилами *справедливості* і *доброчесності*,— див., наприклад, доповідь Сен-Жюста про злочини Дантона та іншу його доповідь про загальну поліцію,— могла триматися протягом певного часу тільки завдяки терору і була *суперечністю, на яку* низькі й себелюбні елементи *народної сутності* реагували так боягузливо й підступно, як тільки й можна було чекати від них».

Наскільки абсолютно пуста ця *абсолютно-критична* фраза, що характеризує «вільний народ» як «*суперечність*», *на* яку повинні реагувати елементи «*народної сутності*», можна бачити з того, що, на думку Робесп'єра і Сен-Жюста, *свобода, справедливість, доброчесність* можуть бути, навпаки, тільки життєвими проявами «*народу*» і тільки властивостями «народної сутності». Робесп'єр і Сен-Жюст цілком виразно говорять про *античні*, властиві тільки «*народній сутності*», «свободу, справедливість, доброчесність». *Спартанці, афіняни, римляни* в епоху своєї величі — «вільні, справедливі, доброчесні народи».

«Який»,— питає Робесп'єр у своїй промові про принципи громадської моралі (засідання Конвенту від 5 лютого 1794 р.),— «який *основний принцип* демократичного, або народного, правління? *Доброчесність*. Я говорю про *громадську* доброчесність, яка здійснила такі чудеса в *Греції* і *Римі* і яка здійснить ще більш гідні подиву чудеса в республіканській Франції. Я говорю про доброчесність, яка є не що інше, як любов до вітчизни та її законів».

Далі Робесп'єр спеціально називає *афінян* і *спартанців* «вільними народами». Він раз у раз воскрешає в пам'яті слухачів античну «*народну сутність*» і наводить імена як її героїв, так і її згубників: Лікурга, Демосфена, Мільтіада, Арістіда, Брута — і Катіліни, Цезаря, Клодія, Пізона.

У своїй доповіді про арешт Дантона (на цю доповідь посилається критика) *Сен-Жюст* цілком виразно заявляє:

«Світ спустів після *римлян*, і тільки спогад про них наповнює його змістом і пророкує ще про *свободу*».

Його звинувачення на античний лад спрямоване проти *Дантона* як проти нового *Катіліни*.

В іншій доповіді *Сен-Жюста* (про *загальну поліцію*) *республіканець* змальовується цілком в *античному* дусі — *непохитним, скромним, простим* і т. д. *Поліція*, по суті своїй, повинна стати установою, яка відповідала б римській *цензурі*. Він наводить імена Кодра, Лікурга, Цезаря, Катона, Катіліни, Брута, Антонія, Кассія. Під кінець *Сен-Жюст* характеризує «*свободу*, справедливість, доброчесність», яких він вимагає, *одним-єдиним словом*, говорячи:

«Революціонери повинні стати *римлянами*».

Робесп'єр, Сен-Жюст та їх партія загинули тому, що вони сплутали античну *реалістично-демократичну республіку*, основану на *дійсному рабстві*, з *сучасною спіритуалістично-демократичною*

представницькою державою, основаною на *емансипованому рабстві,* на *буржуазному суспільстві.* Яка колосальна помилка — бути змушеними визнати і санкціонувати в *правах людини* сучасне буржуазне суспільство, суспільство промисловості, загальної конкуренції, приватних інтересів, що вільно переслідують свої цілі, анархії, самовідчуженої природної і духовної індивідуальності,— бути змушеними визнати і санкціонувати все це і разом з тим бажати анулювати після того в особі окремих індивідуумів *життєві прояви* цього суспільства і водночас бажати побудувати за *античним* зразком *політичну верхівку* цього суспільства!

Ця помилка видається трагічною, коли Сен-Жюст, в день своєї страти, вказуючи на велику дошку з «*Декларацією прав людини*», що висіла в залі Консьєржері, з гордим почуттям власної гідності говорить: «А все-таки створив це я». Саме на цій дошці проголошувались *права людини,* яка такою ж мірою не може бути людиною античної республіки, якою її *економічні* і *промислові* відносини не є *античними.*

Тут не місце історично виправдовувати помилку *терористів.*

«Після падіння Робесп'єра *політична освіта* і *рух* почали швидко наближатися до того пункту, де вони стали здобиччю *Наполеона,* який невдовзі після 18 брюмера міг сказати: «З моїми префектами, жандармами і попами я можу зробити з Францією все, що хочу»».

Грішна історія, навпаки, повідомляє: Після падіння Робесп'єра вперше починається *прозаїчне* здійснення *політичної* освіти, яка раніше хотіла *перевершити* саму себе і захоплювалась *фантастикою.* Революція визволила буржуазне суспільство від феодальних оков і офіційно визнала його, хоч як намагався *тероризм* принести це суспільство в жертву античнo-політичному устроєві життя. Під час *Директорії* [58] нестримно виривається назовні і б'є ключем справжнє життя *буржуазного суспільства.* Буря і натиск у створенні торговельних та промислових підприємств, жадоба збагачення, вир нового буржуазного життя, де на перших порах утішання цим життям набирає зухвалого, легковажного, фривольного і п'янкого характеру; *дійсна* освіта французької *землі,* феодальна структура якої була розбита молотом революції і яку численні нові власники, в першому запалі гарячкової діяльності, піддали тепер всебічній обробці; перші рухи визволеної промисловості,— такі деякі з проявів життя тільки що народженого буржуазного суспільства. *Буржуазне суспільство* дістає свого *справжнього* представника в *буржуазії.* Буржуазія *починає,* таким чином, своє панування. *Права людини* перестають існувати *виключно тільки* в *теорії.*

Не революційний рух взагалі став 18 брюмера здобиччю Наполеона, як думає к р и т и к а, приймаючи на віру слова якогонебудь пана фон-Роттека або Велькера; здобиччю Наполеона стала *ліберальна буржуазія.* Варто тільки почитати промови тодішніх

законодавців, щоб переконатися в цьому. Читаючи ці промови, уявляєш собі, наче ти перенесений з Національного конвенту в яку-небудь теперішню палату депутатів.

Наполеон був втіленням останнього акту боротьби *революційного тероризму* проти проголошеного тією ж революцією *буржуазного суспільства* і його політики. Правда, Наполеон розумів уже справжню суть *сучасної держави;* він уже розумів, що держава ця має своєю основою вільний розвиток буржуазного суспільства, вільний рух приватних інтересів і т. д. Він зважився визнати цю основу і взяти її під свій захист. Він не був мрійливим терористом. Але в той же час Наполеон розглядав ще *державу* як *самоціль,* а громадянське життя виключно тільки як скарбника і свого *підлеглого,* який не має права мати свою *власну волю.* Він *завершив тероризм, поставивши* на місце *перманентної революції перманентну війну.* Він задовольнив до цілковитого насичення егоїзм французької нації, але вимагав також, щоб справи буржуазії, втіхи, багатство і т. д. приносилися в жертву щоразу, коли це диктувалося політичною метою завоювання. Деспотично придушуючи лібералізм буржуазного суспільства — політичний ідеалізм його повсякденної практики,— він не щадив так само і його найістотніших *матеріальних* інтересів, торгівлі і промисловості, як тільки вони стикалися з його, Наполеона, політичними інтересами. Його зневага до промислових ділків була доповненням до його зневаги до *ідеологів.* І в сфері внутрішньої політики він боровся проти буржуазного суспільства як проти противника держави, втіленої в ньому, Наполеоні, все ще як абсолютної самоцілі. Так, наприклад, він заявив у державній раді, що не допустить, щоб власники великих земельних угідь свавільно обробляли чи не обробляли їх. Той же смисл мав і його план — передавши в руки держави *гужовий транспорт,* підпорядкувати торгівлю державі. Французькі купці підготували ту подію, яка вперше захитала могутність Наполеона. Паризькі біржовики, штучно створивши голод, змусили Наполеона відкласти похід у Росію майже на два місяці і таким чином перенести його на надто пізню пору року.

Якщо в особі Наполеона ліберальна буржуазія ще раз зіткнулася з революційним тероризмом, то в особі Бурбонів, Реставрації вона ще раз зіткнулася з контрреволюцією. Нарешті, в 1830 р. вона здійснила свої бажання 1789 р., з тією тільки різницею, що її *політична освіта* тепер була *завершена,* що вона не бачила більше в конституційній представницькій державі ідеалу держави, не думала більше, що, добиваючись конституційної представницької держави, вона прагне врятування світу і досягнення загальнолюдської мети, а, навпаки, розглядала цю державу як *офіційне* вираження своєї *виключної* влади і як *політичне* визнання своїх *особливих* інтересів.

Життєва історія французької революції, яка веде своє літочислення з 1789 р., не закінчилася ще 1830 роком, коли здобув перемогу один з її моментів, збагачений тепер свідомістю свого *соціального* значення.

d) КРИТИЧНИЙ БІЙ З ФРАНЦУЗЬКИМ МАТЕРІАЛІЗМОМ

«*Спінозизм* панував у XVIII столітті як у своєму пізнішому французькому різновиді, що зробив матерію субстанцією, так і в деїзмі, що дав матерії більш духовне найменування... *Французька школа Спінози* і прихильники деїзму були тільки двома сектами, які вели між собою спір про справжній смисл *системи Спінози*... Проста доля прирекла цю Просвіту на загибель — вона розчинилася в *романтиці*, після того як змушена була піти в полон до реакції, що почалася з часів французького руху».

Так говорить критика.

Ми протипоставимо в коротких рисах критичній історії французького матеріалізму його земну масовидну історію. Ми з найбільшою повагою визнаємо безодню, що відділяє історію, як вона відбувалася в дійсності, від історії, як вона відбувається за декретом «абсолютної критики», що однаковою мірою створює як нове, так і старе. Нарешті, скоряючись приписуванням критики, ми зробимо «предметом наполегливого дослідження» питання: «чому?», «звідки?» і «куди?» критичної історії.

«Висловлюючись *точно* і *прозаїчно*», французька Просвіта XVIII століття і особливо *французький матеріалізм* були боротьбою не тільки проти існуючих політичних установ, а разом з тим проти існуючої релігії і теології, а й *відкритою, чітко вираженою* боротьбою проти *метафізики XVII століття* і проти *всякої метафізики*, особливо проти метафізики *Декарта, Мальбранша, Спінози* і *Лейбніца*. *Філософія* була протипоставлена *метафізиці*, так само як Фейєрбах у своєму першому рішучому виступі проти *Гегеля* протипоставив *тверезу філософію п'яній спекуляції*. *Метафізика* XVII століття, побита французькою Просвітою і особливо *французьким матеріалізмом* XVIII століття, пережила свою *переможну і змістовну реставрацію* в *німецькій філософії* і особливо у *спекулятивній німецькій філософії* XIX століття. Після того як *Гегель* геніально з'єднав її з усією пізнішою метафізикою та німецьким ідеалізмом і заснував метафізичне універсальне царство, наступові на теологію знову, як і в XVIII столітті, відповідав наступ на *спекулятивну метафізику* і на *всяку метафізику взагалі*. Вона буде назавжди переможена *матеріалізмом*, який досяг тепер завдяки роботі самої *спекуляції* свого завершення і збігається з *гуманізмом*. А так само як *Фейєрбах* став виразником *матеріалізму*, що збігається з *гуманізмом*, у *теоретичній* сфері, французький та англійський *соціалізм* і *комунізм* стали виразниками цього матеріалізму в *практичній* сфері.

«Висловлюючись *точно* і *прозаїчно*», існує *два напрями французького матеріалізму:* один бере свій початок від *Декарта*, другий — від *Локка*. Останній напрям матеріалізму становить, *переважно, французький* освітній елемент і веде прямо до *соціалізму*. Перший, *механістичний* матеріалізм вливається у французьке *природознавство* у власному розумінні слова. У процесі розвитку обидва напрями перехрещуються. Нам немає потреби докладно розглядати французький матеріалізм, який бере свій початок безпосередньо від *Декарта;* так само нам нема чого спинятися на французькій школі *Ньютона* і на розвитку французького природознавства взагалі.

А тому зауважимо лише таке:

У своїй *фізиці Декарт* наділив *матерію* самостійною творчою силою і *механічний* рух розглядав як прояв життя матерії. Він цілком відокремив свою *фізику* від своєї *метафізики. В межах* його фізики *матерія* являє собою єдину *субстанцію*, єдину основу буття і пізнання.

Механістичний французький матеріалізм примкнув до *фізики Декарта* на противагу його метафізиці. Його учні були за професією *антиметафізики*, а саме — *фізики*.

Лікар Леруа започатковує цю школу, в особі лікаря *Кабаніса* вона досягає свого кульмінаційного пункту, лікар *Ламетрі* є її центром. Декарт був ще живий, коли Леруа переніс декартівську конструкцію *тварини* на людину (щось подібне у XVIII столітті зробив *Ламетрі*) і оголосив душу *модусом тіла*, а *ідеї — механічними рухами*. Леруа думав навіть, що Декарт приховав свій справжній погляд. Декарт протестував. Наприкінці XVIII століття *Кабаніс* завершив картезіанський матеріалізм у своїй книзі «*Співвідношення фізичного і духовного в людині*» [59].

Картезіанський матеріалізм існує ще й досі у Франції. Значних успіхів він досяг у *механістичному природознавстві*, якого найменше можна, «висловлюючись *точно* і *прозаїчно*», звинуватити в *романтиці*.

Метафізика XVII століття, головним представником якої у Франції був *Декарт*, мала з дня свого народження своїм *антагоністом матеріалізм*. Матеріалізм виступив проти Декарта в особі *Гассенді*, що відновив *епікурейський* матеріалізм. Французький і англійський матеріалізм завжди зберігав тісний зв'язок з *Демокрітом* і *Епікуром*. Другого противника картезіанська метафізика зустріла в особі *англійського* матеріаліста *Гоббса*. Гассенді і Гоббс перемогли свою противницю значно пізніше після своєї смерті, саме в той час, коли вона офіційно панувала вже в усіх французьких школах.

Вольтер відзначив, що байдужість французів XVIII століття до спорів єзуїтів з янсеністами [60] викликана була не стільки філософією, скільки фінансовими спекуляціями *Ло*. І справді,

крах метафізики XVII століття може бути пояснений впливом матеріалістичної теорії XVIII століття лише остільки, оскільки самий цей теоретичний рух пояснюється практичним характером тодішнього французького життя. Це життя було спрямоване на безпосередню дійсність, на світські втіхи і світські інтереси, на *земний* світ. Його антитеологічній, антиметафізичній, матеріалістичній практиці повинні були відповідати антитеологічні, антиметафізичні, матеріалістичні теорії. Метафізика *практично* втратила всяке довір'я. Нам треба тут у коротких рисах відзначити лише *теоретичний* хід цієї еволюції.

Метафізика XVII століття ще містила в собі *позитивний*, земний зміст (пригадаймо Декарта, Лейбніца та ін.). Вона робила відкриття в математиці, фізиці та інших точних науках, які, здавалося, нерозривно були зв'язані з нею. Але вже на початку XVIII століття цей мнимий зв'язок було знищено. Позитивні науки відокремилися від метафізики і відмежували собі самостійні галузі. Все багатство метафізики обмежувалося тепер тільки уявними сутностями і божественними предметами, і це саме в такий час, коли реальні сутності і земні речі почали зосереджувати на собі весь інтерес. Метафізика стала банальною. Того самого року, коли померли останні видатні французькі метафізики XVII століття, Мальбранш і Арно, народилися *Гельвецій* і *Кондільяк*.

Людиною, яка *теоретично* підірвала *всяке довір'я* до метафізики XVII століття і до всякої метафізики взагалі, був *П'єр Бейль*. Його зброєю був *скептицизм*, викуваний з чародійних формул самої метафізики. Він сам виходив на перших порах з картезіанської метафізики. Подібно до того як *Фейєрбаха* боротьба проти спекулятивної теології штовхнула на боротьбу проти *спекулятивної філософії* саме тому, що він побачив у спекуляції останню опору теології і змушений був примусити теологів повернутися назад від мнимої науки до *грубої*, відштовхуючої *віри*, так само релігійний сумнів привів Бейля до сумніву в метафізиці, яка була опорою для цієї віри. Тому він піддав критиці весь історичний розвиток метафізики. Він став її істориком, для того щоб написати історію її смерті. Він спростовував головним чином *Спінозу* і *Лейбніца*.

П'єр Бейль не тільки зруйнував метафізику за допомогою скептицизму, підготувавши тим самим грунт для засвоєння матеріалізму і філософії здорового розуму у Франції. Він провістив появу *атеїстичного суспільства*, якому незабаром судилося почати існування, шляхом *доведення* того, що існування суспільства, яке складається з самих тільки атеїстів, *можливе*, що атеїст *може* бути поважною людиною, що людину принижує не атеїзм, а забобони та ідолопоклонство.

За висловом одного французького письменника, *П'єр Бейль* був «*останнім метафізиком у розумінні XVII століття і першим філософом у розумінні XVIII століття*».

Крім негативного спростування теології і метафізики XVII століття потрібна була ще *позитивна антиметафізична* система. Відчувалася потреба в такій книзі, яка звела б у систему тодішню життєву практику і дала б їй теоретичне обгрунтування. Твір *Локка* про походження людського розуму [61] дуже вчасно з'явився з того берега Ла-Маншу. Його зустріли з ентузіазмом, як гостя, якого давно і з радістю чекають.

Постає питання: чи не був *Локк* учнем *Спінози?* «Грішна» історія може на це відповісти:

Матеріалізм — *природжений* син *Великобританії*. Уже її схоластик *Дунс Скот* запитував себе: *«чи не здатна матерія мислити?»*

Щоб зробити можливим таке чудо, він вдавався до всемогутності божої, тобто він змушував саму *теологію* проповідувати *матеріалізм*. Крім того він був *номіналістом*. Номіналізм був одним з головних елементів в *англійських* матеріалістів і взагалі є *першим вираженням* матеріалізму.

Справжній родоначальник *англійського матеріалізму* і всієї *сучасної експериментуючої* науки — це *Бекон*. Природознавство є в його очах істинною наукою, а *фізика*, що спирається на чуттєвий досвід,— найважливішою частиною природознавства. *Анаксагора* з його *гомеомеріями* і *Демокріта* з його атомами він часто наводить як авторитети. За його вченням, *почуття* непогрішні і становлять *джерело* всякого знання. Наука є *дослідна наука* і полягає в застосуванні *раціонального методу* до чуттєвих даних. Індукція, аналіз, порівняння, спостереження, експеримент є головні умови раціонального методу. Першою і найважливішою з природжених властивостей *матерії* є *рух,*— не тільки як *механічний* і *математичний* рух, а ще більше як *потяг, життєвий дух, напруження,* або, за висловом Якоба Беме, *мýка* [*Qual*] матерії. Первинні форми матерії є живі, індивідуалізуючі, внутрішньо властиві їй *сутнісні сили,* що створюють специфічні відмінності.

У *Бекона,* як першого свого творця, матеріалізм криє ще в собі у наївній формі зародки всебічного розвитку. Матерія усміхається своїм поетично-чуттєвим блиском всій людині. А самé вчення, викладене у формі афоризмів, ще рясніє, навпаки, теологічними непослідовностями.

У своєму дальшому розвиткові матеріалізм стає *однобічним*. *Гоббс* є *систематиком беконівського* матеріалізму. Чуттєвість втрачає свої яскраві барви і перетворюється в абстрактну чуттєвість *геометра*. *Фізичний* рух приноситься в жертву *механічному* або *математичному* рухові; *геометрія* проголошується головною наукою. Матеріалізм стає *ворожим людині*. Щоб подолати *ворожий людині безплотний* дух у його власній сфері, матеріалізмові доводиться самому умертвити свою плоть і зробитися *аскетом*. Він виступає як *розумова істота,* але зате з нещадною послідовністю розвиває всі висновки розуму.

Якщо наші почуття є джерелом усіх наших знань,— міркує Гоббс, виходячи з учення Бекона,— то ідея, думка, уявлення і т. д.— все це не що інше, як фантоми тілесного світу, звільненого більшою чи меншою мірою від своєї чуттєвої форми. Наука може тільки дати назви цим фантомам. Одна й та сама назва може бути застосована до багатьох фантомів. Можуть навіть існувати назви назв. Але було б суперечністю, з одного боку, вбачати в чуттєвому світі джерело всіх ідей, а з другого боку — стверджувати, що слово є щось більше, ніж тільки слово, що, крім уявлюваних нами завжди одиничних сутностей, є ще якісь загальні сутності. *Безтілесна субстанція* — це така ж суперечність, як *безтілесне тіло*. *Тіло, буття, субстанція* — все це одна й та сама *реальна* ідея. Не можна відокремити мислення від матерії, *яка* мислить. Матерія є суб'єктом усіх змін. Слово *безконечний* — *безглузде*, якщо воно не означає здатності нашого духу без кінця додавати до якої-небудь даної величини. Оскільки лише матеріальне сприймається, пізнається, то *нічого* не відомо про існування бога. Тільки моє власне існування достовірне. Всяка людська пристрасть є механічний рух, який кінчається або починається. Об'єкти прагнень — ось те, що ми називаємо благом. Людина підлягає тим самим законам, що й природа. Могутність і свобода — тотожні.

Гоббс систематизував Бекона, але не обгрунтував більш детально його основний принцип — походження знань та ідей із світу чуттів.

Локк обгрунтовує принцип Бекона і Гоббса у своєму творі про походження людського розуму.

Як Гоббс знищив *теїстичні* передсуди беконівського матеріалізму, так Коллінз, Додуелл, Кауард, Гартлі, Прістлі і т. д. знищили останні теологічні межі локківського сенсуалізму. Деїзм — принаймні для матеріаліста — є не більше, як зручний і легкий спосіб відбутися від релігії.

Ми вже згадували про те, наскільки вчасним був для французів твір Локка. Локк обгрунтував філософію bon sens, здорового людського глузду, тобто сказав побічно, що не може бути філософії, відмінної від розуму, який спирається на показання здорових людських почуттів.

Безпосередній учень і *французький* тлумач Локка, *Кондільяк*, негайно спрямував локківський сенсуалізм проти *метафізики* XVII століття. Він довів, що французи з цілковитим правом відкинули цю метафізику як невдалий плід уяви і теологічних передсудів. Він опублікував спростування систем *Декарта*, *Спінози*, *Лейбніца* і *Мальбранша*.

У своєму творі «Нарис про походження людських знань»[62] він розвивав точку зору Локка, доводячи, що не тільки душа, а й почуття, не тільки здатність створювати ідеї, а й здатність чуттєвого сприймання є справою *досвіду* і *звички*. Тому від *вихо-*

вання і *зовнішніх обставин* залежить весь розвиток людини. Кондільяка витіснила з французьких шкіл тільки *еклектична* філософія.

Відмінність між *французьким* і *англійським* матеріалізмом відповідає відмінності між цими націями. Французи наділили англійський матеріалізм дотепністю, плоттю і кров'ю, красномовством. Вони надали йому темпераменту і грації, яких йому ще бракувало. Вони *цивілізували* його.

У *Гельвеція*, що теж виходить з учення Локка, матеріалізм набуває власне французького характеру. Гельвецій відразу ж застосовує його до суспільного життя (Гельвецій. «Про людину» [63]). Чуттєві враження, себелюбство, насолода і правильно усвідомлений особистий інтерес становлять основу всієї моралі. Природна рівність людських розумових здібностей, єдність успіхів розуму з успіхами промисловості, природна доброта людини, всемогутність виховання — ось головні моменти його системи.

Твори *Ламетрі* являють собою поєднання картезіанського і англійського матеріалізму. Ламетрі користується фізикою Декарта аж до деталей. Його «Людина-машина» [64] побудована на зразок тварини-машини Декарта. У «*Системі природи*» [65] Гольбаха частина, присвячена фізиці, теж являє собою поєднання французького і англійського матеріалізму, а теорія моралі, по суті, спирається на мораль Гельвеція. *Робіне* («Про природу» [66]), той французький матеріаліст, який більш за всіх зберіг ще зв'язок з метафізикою і за це удостоївся похвали Гегеля, досить виразно посилається на *Лейбніца*.

Про Вольнея, Дюпюї, Дідро та інших, а так само і про фізіократів нам немає потреби говорити, після того як ми, з одного боку, з'ясували подвійне походження французького матеріалізму від фізики Декарта і англійського матеріалізму, а з другого боку — встановили протилежність французького матеріалізму *метафізиці* XVII століття, метафізиці Декарта, Спінози, Мальбранша і Лейбніца. Німці могли помітити цю протилежність тільки після того, як самі почали боротьбу із *спекулятивною метафізикою*.

Як *картезіанський* матеріалізм вливається в *природознавство у власному розумінні слова*, так другий напрям французького матеріалізму вливається безпосередньо в *соціалізм* і *комунізм*.

Не потрібно надто великого розуму, щоб помітити необхідний зв'язок між ученням матеріалізму про природжену схильність людей до добра і рівність їх розумових здібностей, про всемогутність досвіду, звички, виховання, про вплив зовнішніх обставин на людину, про високе значення промисловості, про правомірність насолоди і т. д.— і комунізмом і соціалізмом. Якщо людина черпає всі свої знання, відчуття та ін. з чуттєвого світу і досвіду, якого набуває у цьому світі, то треба, виходить, навколишній світ влаштувати так, щоб людина в ньому пізнавала і засвоювала справді

людське, щоб вона пізнавала себе як людину. Якщо правильно усвідомлений інтерес становить принцип усієї моралі, то треба, отже, прагнути до того, щоб особистий інтерес окремої людини збігався із загальнолюдськими інтересами. Якщо людина не вільна в матеріалістичному розумінні, тобто якщо вона вільна не внаслідок негативної сили уникати того чи іншого, а внаслідок позитивної сили проявляти свою справжню індивідуальність, то треба не карати злочини окремих осіб, а знищити антисоціальні джерела злочину і дати кожному необхідний суспільний простір для його насущних життєвих проявів. Якщо характер людини створюється обставинами, то треба, отже, зробити обставини людяними. Якщо людина за природою своєю суспільна істота, то вона, отже, тільки в суспільстві може розвинути свою справжню природу, і про силу її природи треба судити не по силі окремих індивідуумів, а по силі всього суспільства.

Ці та подібні до них положення можна знайти майже дослівно навіть у найстаріших французьких матеріалістів. Тут не місце оцінювати їх. Для соціалістичної тенденції матеріалізму характерна *апологія пороків* у *Мандевіля*, одного з ранніх англійських учнів Локка. Він доводить, що в *сучасному* суспільстві пороки *необхідні* й *корисні*. Це аж ніяк не було апологією сучасного суспільства.

Фур'є виходить безпосередньо з учення французьких матеріалістів. *Бабувісти* були грубими, нерозвиненими матеріалістами, але і розвинутий комунізм бере свій початок *безпосередньо* від *французького матеріалізму*. Матеріалізм цей саме в тій формі, якої йому надав *Гельвецій*, повертається на свою батьківщину, в *Англію*. Свою систему *правильно усвідомленого інтересу Бентам* будує на моралі Гельвеція, а *Оуен*, виходячи з системи *Бентама*, обгрунтовує англійський комунізм. Француз *Кабе*, вигнаний в Англію, відчуває на собі вплив тамтешніх комуністичних ідей і, повернувшись у Францію, стає найбільш популярним, хоч і найбільш поверховим представником комунізму. Більш науково збагачені французькі комуністи, *Дезамі*, *Гей* та інші, розвивають, як і Оуен, учення *матеріалізму* як учення *реального гуманізму* і як *логічну* основу *комунізму*.

Де ж пан Бауер, чи к р и т и к а, роздобув собі матеріали для критичної історії французького матеріалізму?

1) «Історія філософії» *Гегеля* [67] зображує французький матеріалізм як *реалізацію* субстанції Спінози, що, в усякому разі, незрівнянно більш зрозуміле, ніж «французька школа Спінози».

2) Пан *Бауер* колись вичитав з гегелівської «Історії філософії», ніби французький матеріалізм є *школа* Спінози. Коли він тепер з іншого твору Гегеля дізнався, що деїзм і матеріалізм являють собою *дві партії* в розумінні *одного й того ж* основного принципу, то у пана Бауера вийшло, що у Спінози було *дві* школи, які вели

між собою суперечку про смисл його системи. Пан Бауер міг знайти те роз'яснення, яке ми маємо на увазі, у «Феноменології» Гегеля. Тут сказано буквально таке:

«У питанні про абсолютну сутність *Просвіта* вступає в суперечку із самою собою... і розпадається на *дві партії*... Одна... називає абсолютне, що не має ніяких предикатів... *верховною абсолютною істотою*... друга визначає його як *матерію*... І те і друге є *одне й те саме* поняття,— відмінність існує не в самому предметі, а виключно тільки в різних вихідних пунктах обох конструкцій» (Гегель. «Феноменологія», стор. 420, 421, 422).

3) Нарешті, пан Бауер міг знову-таки вичитати у Гегеля, що коли субстанція у своєму дальшому розвитку не переходить у поняття і самосвідомість, то вона стає здобутком «романтики». Щось подібне стверджував у свій час журнал «Hallische Jahrbücher» [49].

Але, в усякому разі, «*дух*» повинен був, що б то не стало, визначити своєму «противнику», *матеріалізмові*, якусь «*простакувату долю*».

Примітка. Зв'язок французького матеріалізму з Декартом і Локком і протилежність філософії XVIII століття метафізиці XVII століття грунтовно висвітлені в більшості новітніх *французьких* історій філософії. На противагу критичній критиці нам довелося тут тільки повторити вже відомі речі. Навпаки, зв'язок матеріалізму XVIII століття з англійським і французьким *комунізмом* XIX століття потребує ще грунтовного висвітлення. Ми обмежимося тут наведенням деяких особливо характерних місць з Гельвеція, Гольбаха і Бентама.

1) *Гельвецій.* «Люди не злі, але підпорядковані своїм інтересам. Тому треба нарікати не на лиху вдачу людей, а на неуцтво законодавців, які завжди протиставляли приватний інтерес загальному інтересові».— «Моралісти не мали досі ніякого успіху, тому що треба покопатися в законодавстві, щоб вирвати корені, які породжують порок. У Новому Орлеані жінки мають право проганяти своїх чоловіків, як тільки вони набридли їм. У таких країнах не буває зрадливих дружин, бо у них немає потреби обманювати своїх чоловіків».— «Мораль — не більше, як пуста наука, якщо її не поєднують з політикою і законодавством».— «Лицемірних моралістів можна пізнати, з одного боку, по тій байдужості, з якою вони ставляться до пороків, що руйнують держави, а з другого боку — по тій люті, з якою вони нападають на пороки у приватному житті».— «Люди не народжуються ні добрими, ні злими, але вони народжуються здатними стати тими або другими, залежно від того, з'єднує чи роз'єднує їх спільний інтерес».— «Якби громадяни не могли здійснювати своє особисте благо, не здійснюючи в той же час загального блага, то не було б зовсім порочних людей, крім хіба божевільних» («Про розум», том I, Париж, 1822 [68], стор. 117, 240, 241, 249, 251, 369 і 339).

За Гельвецієм, виховання (під яким він — пор. цит. тв., стор. 390 — розуміє не тільки виховання у звичайному значенні цього слова, а й сукупність усіх умов життя індивідуума) формує

людину; якщо, з одного боку, потрібне перетворення, яке усуває суперечність між інтересом окремої людини і спільним інтересом, то, з другого боку, для проведення такого перетворення потрібна докорінна зміна свідомості:

«Великі перетворення можна здійснити тільки тоді, коли ослаблено тупу повагу народів до старих законів і звичаїв» (цит. тв., стор. 260), або, як він говорить в іншому місці, коли знищується неуцтво.

2) *Гольбах.* «У предметах, любимих людиною, людина любить тільки саму себе; прив'язаність людини до інших істот людського роду грунтується тільки на любові до самої себе». «Ні на один момент свого життя людина не може відділитися від самої себе: вона не може випустити себе з уваги». «Завжди і скрізь тільки наша користь, наш інтерес... спонукає нас любити або ненавидіти ті чи інші предмети» («Соціальна система», том I, Париж, 1822 [69], стор. 80, 112). Проте «людина у власних інтересах повинна любити інших людей, тому що вони потрібні для її власного благополуччя... Мораль доводить їй, що з усіх істот *найбільш необхідною для людини є людина*» (стор. 76). «Справжня мораль, як і справжня політика, є та, яка прагне так підійти до людей, щоб вони спільними зусиллями працювали для взаємного благополуччя. Всяка мораль, яка відділяє *наші інтереси від інтересів наших товаришів,* є фальшива, безглузда мораль, противна природі» (стор. 116). «Любити інших... значить *зливати свої інтереси з інтересами наших товаришів,* щоб працювати на *загальну користь... Доброчесність* є не що інше, як *користь людей, об'єднаних в суспільство*» (стор. 77). «Людина без пристрастей або без бажань перестала б бути людиною... Цілковита відірваність від самої себе знищувала б усякі спонукальні мотиви для прив'язаності до інших. Людина, байдужа до всього, що її оточує, людина, яка не має пристрастей і задовольняється самою собою, вже не була б суспільною істотою... Доброчесність є не більше, як *передача блага*» (стор. 118). «Релігійна мораль ніколи не служила тому, щоб зробити смертних більш суспільними» (стор. 36).

3) *Бентам.* Ми наведемо з Бентама тільки одне місце, де він заперечує «загальний інтерес в політичному розумінні». «Інтерес індивідуумів... повинен поступатися перед суспільним інтересом. Але... що це означає? Чи не становить кожний індивідуум таку саму частину суспільства, як і всякий інший? Цей суспільний інтерес, який ви персоніфікуєте, являє собою тільки абстракцію: він є не що інше, як сукупність індивідуальних інтересів... Коли визнати за бажане жертвувати щастям одного індивідуума, щоб збільшити щастя інших, то, отже, ще більш бажано жертвувати щастям також і другого, третього і так до нескінченності... Індивідуальні інтереси — єдино реальні інтереси» (Бентам. «Теорія кар і нагород» і т. д., том II, Париж, 1826, 3-є вид., стор. 229, 230).

e) ОСТАТОЧНА ПОРАЗКА СОЦІАЛІЗМУ

«Французи виставили цілий ряд *систем* у питанні про те, *як* треба *організувати масу;* але вони змушені були *фантазувати,* бо масу, якою вона є, вони розглядали як придатний матеріал».

Французи і англійці, навпаки, довели, і досить грунтовно довели, що сучасний суспільний лад організує «масу, *якою вона є*», і, отже, являє собою *організацію* маси. За прикладом «Allgemeine Zeitung» [70], к р и т и к а розправляється з усіма соціалістичними і комуністичними системами за допомогою *грунтовного* словечка «*фантазувати*».

Тим самим **к р и т и к а** вбила іноземний соціалізм і комунізм. Після цього вона переносить свої воєнні дії в Німеччину:

«Коли *німецькі просвітителі* раптом відчули, що їхні надії 1842 р. не справдились, і, розгубившись, не знали, щó *тепер робити*, до них вчасно долетіла *звістка* про новітні *французькі* системи. Вони могли тепер говорити про необхідність піднести на вищий ступінь нижчі класи народу, і цією ціною вони думали позбутися питання, чи не належать і вони самі до маси, яку слід шукати не тільки в нижчих верствах».

Як видно, к р и т и к а в апології літературного минулого Бауера настільки вичерпала весь свій запас доброзичливих мотивів, що тепер вона не знаходить іншого пояснення для німецького соціалістичного руху, крім «розгубленості» просвітителів у 1842 році. «На щастя, до них долетіла звістка про новітні *французькі* системи». Чому ж не про *англійські?* З тієї вирішальної критичної причини, що книга *Штейна* «Комунізм і соціалізм сучасної Франції» [71] не принесла панові Бауеру звістки про новітні англійські системи. Цією ж вирішальною причиною пояснюється і той факт, що в усіх просторікуваннях к р и т и к и про соціалістичні системи фігурують завжди самі тільки *французькі системи.*

Німецькі просвітителі, навчає нас далі критика, вчинили гріх проти святого духа. Вони зайнялись «нижчими класами народу», які існували вже в 1842 р., щоб *позбутися* питання, що *не* існувало ще тоді, який ранг вони покликані дістати в *критичному світовому порядку,* що мав бути встановлений у 1843 р.: ранг овець чи козлищ, критичного критика чи нечистої маси, д у х а чи м а т е р і ї. Але насамперед їм треба було серйозно подумати про своє власне критичне *спасіння душі,* бо навіщо мені весь світ, включаючи туди й нижчі класи народу, коли я гублю свою власну душу?

«Але духовна істота не може бути піднесена на вищий ступінь, якщо вона не зміниться; а змінитися вона не може доти, поки не зазнає найрішучішого опору».

Якби к р и т и к а була більше обізнана з рухом нижчих класів народу, то їй було б відомо, що найрішучіший опір, якого нижчі класи зазнають з боку практичного життя, щодня змінює їх. Нова прозаїчна і поетична література, яка виходить в Англії і Франції від нижчих класів народу, показала б критиці, що нижчі класи народу вміють підносити себе на вищий ступінь духовного розвитку і без того, щоб їх *осіняв святий дух критичної критики.*

«Ті люди»,— фантазує далі абсолютна критика,— «для яких *все, що вони мають,* міститься в слові *«організація маси»*» і т. д.

Про «організацію праці» говорилося багато, хоч і цей «лозунг» виходив не від самих соціалістів, а від політично-радикальної партії у Франції, яка намагалася бути посередницею між політикою і соціалізмом. Про «організацію маси», як про завдання, яке

ще тільки має бути розв'язаним, ніхто до критичної критики не говорив. Було, навпаки, показано, що самé *буржуазне суспільство*, розклад старого *феодального* суспільства, і є ця організація маси.

Критика бере своє відкриття в лапки [Gänsefüsse *]. Гусак, що прогерготав панові Бауеру цей пароль для врятування Капітолію, є не хто інший, як його *власний гусак* ** — *критична критика*. Вона заново організувала масу, сконструювавши її у вигляді абсолютного противника духа. Протиставлення духа і маси і є критична «організація суспільства», де дух, або критика, являє собою організуючу *роботу*, маса — *сировину*, а історія — *фабрикат*.

Постає питання, який же після всіх тих великих перемог, що їх абсолютна критика у своєму третьому поході здобула над революцією, матеріалізмом і соціалізмом, *останній результат* цих геркулесівських подвигів? Результат тільки той, що всі ці рухи безрезультатно *загинули* з тієї причини, що вони ще являли собою *критику, осквернену масою*, або *дух, осквернений матерією*. Навіть у власному літературному минулому пана Бауера критика відкрила багатостороннє осквернення критики масою. Однак *тут* замість критики на сцену виступає апологія; замість відречення від минулого, критика його *«зміцнює»*; замість того щоб у *проникненні плоті в дух* вбачати смерть також і для духа, вона, навпаки, в *одухотворенні плоті* бачить життя навіть *бауерівської плоті*. Зате вона стає тим більш нещадною і тим рішучіше схиляється до *тероризму*, як тільки незавершена, осквернена ще масою критика перестає бути *витвором* пана Бауера, а виступає як витвір цілих народів і ряду нечестивих французів та англійців, як тільки незавершена критика називається вже не «Єврейське питання», «Справедлива справа свободи», «Держава, релігія і партія», а — революція, матеріалізм, соціалізм і комунізм. Таким чином, критика знищила осквернення духа матерією і критики масою, помилувавши свою власну плоть і віддавши на розп'яття чужу плоть.

Тим чи іншим способом, але з шляху абсолютної критики в усякому разі усунуті «дух, осквернений плоттю», і «критика, осквернена масою». Місце цього некритичного змішання зайняло абсолютно критичне *роз'єднання* духа і плоті, критики і маси, їх чисте протиставлення. Це протиставлення в його *всесвітньо-історичній* формі, в якій воно становить справжній історичний інтерес сучасності, є протиставлення пана Бауера і компанії, або духа, всій іншій частині людського роду як матерії.

Революція, матеріалізм і комунізм виконали, *таким чином*, свою історичну місію. Своєю *загибеллю* вони підготували шлях критичному *володареві*. Осанна!

* — буквально: «гусячі лапки». *Ред.*
** Гра слів: «Gans» — «гусак», у переносному значенні — втілення дурості. *Ред.*

f) СПЕКУЛЯТИВНИЙ КРУГООБОРОТ АБСОЛЮТНОЇ КРИТИКИ І ФІЛОСОФІЯ САМОСВІДОМОСТІ

Критика, добившись в *одній* сфері мнимої *завершеності* й чистоти, зробила, *таким чином*, тільки *помилку*, «тільки» «непослідовність», коли вона не виявила тієї ж «завершеності» й «чистоти» в *усіх інших* сферах. Ця «одна» критична сфера є не що інше, як сфера *теології*. *Чиста* територія цієї сфери простягається від «*Критики синоптиків*» Бруно Бауера до «Розкритого християнства» Бруно Бауера як своєї останньої прикордонної фортеці.

«Новітня критика»,— читаємо ми в «Allgemeine Literatur-Zeitung»,— «покінчила всі рахунки із спінозизмом. Тому з її боку було непослідовністю некритично припускати в одній сфері *субстанцію*, хоч би тільки щодо окремих помилково витлумачених пунктів».

Коли раніше визнання причетності критики до *політичних* передсудів відразу ж пом'якшувалося вказівкою на те, що ця причетність була «*по суті такою слабою*», то тепер визнання *непослідовності* згладжується застереженням, що вона існувала тільки щодо *окремих помилково витлумачених пунктів*. Отже, винен був не пан Бауер, а *помилкові пункти*, які, мов норовисті коні, *понесли* з собою критику.

Дві-три цитати покажуть, що, покінчивши із *спінозизмом*, критика стала на точку зору *гегелівського ідеалізму*, що від «*субстанції*» вона прийшла до іншої *метафізичної потвори* — до «*суб'єкта*», до «*субстанції як процесу*», до «*безконечної самосвідомості*» — і що останнім результатом «завершеної» і «чистої» критики є *відновлення християнської теорії створення світу в спекулятивній гегелівській формі*.

Загляньмо, насамперед, у «Критику синоптиків»:

«Штраус дотримується того погляду, що *субстанція* є абсолютне. Релігійна легенда у цій формі загальності, що не досягла ще дійсної і розумної визначеності загальності, яка може бути досягнута тільки в *самосвідомості*, в її *одиничності* і *безконечності*, є не що інше, як *субстанція*, яка покинула свою логічну простоту і набрала визначеної форми існування у вигляді *сили громади*» («Критика синоптиків», том I, Передмова, стор. VI—VII).

Залишимо «загальність, яка досягає визначеності», «одиничність і безконечність» (гегелівське *Поняття*) на самих себе.— Замість того щоб сказати, що та думка, яка проводиться в *штраусівській* теорії про «силу громади» і про «легенду», має своє *абстрактне* вираження, свій логіко-метафізичний *ієрогліф* у спінозівському уявленні про *субстанцію*, пан Бауер примушує «*субстанцію покинути* свою *логічну простоту* і набрати визначеної форми існування у вигляді сили громади». Він застосовує *гегелівський* чародійний апарат, який примушує «*метафізичні категорії*», ці відірвані від *дійсності* абстракції, вискакувати за межі *логіки*, де вони розчинені у «*простому*» елементі чистої думки, і набирати

«визначеної форми» природного або людського існування, тобто примушує їх втілюватися. *Хінрікс,* допоможи!

«Містичний» — продовжує к р и т и к а, заперечуючи Штраусу,— «містичний цей погляд тому, що кожного разу, коли він хоче пояснити і наочно показати той процес, якому євангельська історія зобов'язана своїм походженням, він може дати тільки *видимість* якогось процесу. Положення, що «євангельська історія має своїм джерелом і початком легенду», стверджує *двічі* одне й те саме — «легенду» і «євангельську історію»; щоправда, тут вказується також на їх відношення одне до одного, але це не говорить нам, якому *внутрішньому процесові субстанції* зобов'язані своїм походженням її розвиток і тлумачення».

За *Гегелем, субстанцію* слід розуміти як *внутрішній процес.* З точки зору субстанції *розвиток* характеризується у Гегеля так:

«При уважнішому розгляді виявляється, що це *розгортання* відбувається не тому, що одне й те саме набирає різних форм,— ні, воно є безформне *повторення одного й того самого,* яке тільки... містить у собі пудну *видимість* відмінності» (*«Феноменологія»,* Передмова, стор. 12).

Хінрікс, допоможи!

Пан Бауер продовжує:

«Через це критика повинна обернутися проти самої себе і шукати розв'язання містичної субстанціальності... там, куди нас штовхає *розвиток самої субстанції,* а він штовхає до загальності і визначеності ідеї та до її дійсного існування, до *безконечної самосвідомості».*

Гегелівська критика субстанціальної точки зору продовжує:

«Замкнутість субстанції повинна бути знищена, і субстанція повинна бути піднесена до *самосвідомості»* («Феноменологія», стор. 7).

Так само і в Бауера *самосвідомість* є *піднесена* до самосвідомості *субстанція,* або *самосвідомість* як *субстанція;* таким чином, самосвідомість із *властивості людини* перетворилася у *самостійний суб'єкт.* Це є *метафізично-теологічна* карикатура на людину в її *відірваності* від природи. Тому *сутністю* цієї самосвідомості є не *людина,* а *ідея, дійсне існування* якої і є самосвідомість. Самосвідомість є ідея, *що втілилася в людині,* і через те вона *безконечна.* Всі *людські* властивості перетворюються таким *містичним* способом у властивості уявної *«безконечної самосвідомості».* Ось чому пан Бауер *цілком виразно* говорить про цю «безконечну самосвідомість», що *все* має в ній свій *початок* і знаходить в ній своє *пояснення,* тобто *основу* для свого *існування. Хінрікс,* допоможи!

Пан Бауер продовжує:

«Сила *відношення субстанціальності* полягає в його прагненні, яке веде нас до поняття, до ідеї і до самосвідомості».

У *Гегеля* сказано:

«Таким чином, *поняття* є *істина* субстанції». «Перехід від *відношення субстанціальності* відбувається внаслідок властивої йому внутрішньої необхідності і показує тільки, що п о н я т т я є істина субстанції». «*Ідея* є адекватне поняття». «Поняття... яке досягло *вільного* існування... є не

що інше, як *Я*, або *чиста самосвідомість*» («*Логіка*», Твори Гегеля, том V, 2-е вид. [72], стор. 6, 9, 229, 13).

Хінрікс, допоможи!

Виходить дуже кумедно, коли пан Бауер у своїй «Literatur-Zeitung» ще говорить:

«Уже *Штраус*, який не зміг *завершити критику гегелівської системи*, хоч своєю половинчастою критикою він якраз довів необхідність завершення цієї критики» і т. д.

У своїй «Критиці синоптиків» сам пан Бауер мав намір дати не *завершену критику* гегелівської системи, а, в кращому разі, *завершення гегелівської системи* — принаймні в її застосуванні до теології.

Він називає свою критику (Передмова до «Критики синоптиків», стор. XXI) «останнім діянням певної системи», яка і є саме *гегелівська* система.

Суперечка між *Штраусом* і *Бауером* про *субстанцію* і *самосвідомість* є суперечка *в межах гегелівської* спекуляції. В системі *Гегеля* існує *три* елементи: *спінозівська субстанція, фіхтевська самосвідомість* і *гегелівська* необхідно-суперечлива *єдність* обох елементів — *абсолютний дух*. Перший елемент є метафізично переодягнена *природа* в її *відірваності* від людини, другий — метафізично переодягнений *дух* в його *відірваності* від природи, третій — метафізично переодягнена *єдність* обох факторів, *справжня людина* і справжній *людський рід*.

Штраус і Бауер обидва цілком послідовно застосували систему *Гегеля* до теології. Перший взяв *за вихідну точку спінозизм*, другий — *фіхтеанство*. Обидва *критикували* Гегеля, оскільки у Гегеля кожний із зазначених двох елементів *перекручений* вторгненням другого, тимчасом як вони довели кожний з цих елементів до його *однобічного* і, отже, послідовного розвитку. Тому в своїй критиці обидва виходять *за межі* філософії Гегеля, але разом з тим обидва і далі залишаються *в межах* його спекуляції, і кожен з них є представником лише *однієї* сторони його системи. Тільки *Фейєрбах* завершує і критикує *Гегеля*, виходячи з *гегелівської точки зору*. Звівши метафізичний *абсолютний* дух до «*дійсної людини на основі природи*», Фейєрбах завершив *критику релігії* і в той же час майстерно накреслив *основні риси критики гегелівської спекуляції* і, тим самим, *всякої метафізики взагалі*.

У пана Бауера хоч уже не *святий дух* диктує євангелістові текст євангелія, але цю роль виконує *безконечна самосвідомість*:

«Ми не повинні приховувати, що правильне розуміння євангельської історії має також свої *філософські основи*, а *саме у філософії самосвідомості*» (*Бруно Бауер*. «Критика синоптиків», Передмова, стор. XV).

Цю бауерівську *філософію самосвідомості*, так само як і *результати*, здобуті паном Бауером із своєї критики теології, треба

охарактеризувати за допомогою кількох цитат з *«Розкритого християнства»*, його *останнього* твору з філософії релігії.

Про *французьких матеріалістів* там сказано:

«Коли *істина* матеріалізму, *філософія самосвідомості*, відкрита і *самосвідомість* пізнана як *Все*, як розв'язання загадки *спінозівської субстанції* і як справжня *causa sui* *... то для чого існує д у х? *Для чого самосвідомість?* Начебто *самосвідомість*, яка покладає *світ*, покладає *відмінність* і в тому, що вона витворює, витворює *саму себе*, бо вона знову знищує *відмінність свого витвору від самої себе* і є сама собою тільки в акті творення і в русі,— начебто ця самосвідомість не має своєї мети в цьому русі, який є вона сама і в якому вона вперше володіє сама собою!» («Розкрите християнство», стор. 113).

«Французькі матеріалісти розглядали, правда, рухи самосвідомості як рухи загальної сутності — матерії; але вони *ще не* могли побачити того, що *рух всесвіту* стає *дійсно* рухом для себе *тільки як рух самосвідомості*, досягаючи в ній єдності з самим собою» (там же, стор. 114—115).

Хінрікс, допоможи!

Перше положення звичайною мовою означає: істиною *матеріалізму* є *протилежність* матеріалізму — *абсолютний*, тобто винятковий, нестримний *ідеалізм*. Самосвідомість, *дух* є *Все*. Поза ним *немає нічого*. «Самосвідомість», «*дух*» є всемогутній творець світу, неба і землі. *Світ* являє собою прояв життя самосвідомості, змушеної *відчужувати* себе і прибирати *образ раба;* але відмінність між світом і самосвідомістю — тільки *уявна відмінність*. Самосвідомість не відрізняє від себе *нічого дійсного*. Світ — не більше, як метафізичне *розрізнення*, що його створює *самосвідомість*, примара її ефірного мозку і плід її *уяви*. Тому самосвідомість знову знищує ту видимість існування чого-небудь поза нею, яку вона на мить зволила допустити, і не визнає у своєму власному «витворі» реального предмета, тобто такого предмета, який був би реально відмінний від самосвідомості. За допомогою цього руху *самосвідомість* і створює себе вперше як абсолютне, бо *абсолютний* ідеаліст, щоб бути абсолютним ідеалістом, змушений постійно проробляти цей *софістичний процес:* він починає з того, що перетворює світ, який існує *поза ним*, в *ілюзію*, у звичайну примху *свого* мозку, а потім оголошує цей *фантом* тим, що він є насправді,— чистою фантазією. І все це робиться для того, щоб під кінець проголосити своє єдине, виключне існування, не обмежуване тепер навіть видимістю зовнішнього світу.

Друге положення звичайною мовою означає: Правда, французькі матеріалісти розглядали рухи матерії як одухотворені рухи, але вони ще не могли бачити того, що це — рухи не *матеріальні*, а *ідеальні*, що це — рухи самосвідомості, тобто суто мислені рухи. Вони не могли ще бачити, що дійсний рух всесвіту став істинним і дійсним тільки як вільний і звільнений від *матерії*, тобто як вільний і звільнений від *дійсності*, *ідеальний* рух само-

* — причина самої себе. *Ред.*

свідомості; інакше кажучи, що *матеріальний* рух, відмінний від ідеального, мисленого руху, існує тільки як *видимість. Хінрікс*, допоможи!

Цю спекулятивну *теорію створення світу* можна знайти майже дослівно у *Гегеля;* її ми знаходимо вже в *першому* його творі — у «Феноменології»:

«*Відчуження самосвідомості* — ось що створює *предметність*... У цьому відчуженні самосвідомість покладає себе як *предмет* або предмет як *саму себе*. З другого боку, цей процес має в собі одночасно й інший момент, саме той, що самосвідомість разом з тим *знімає* це своє *відчуження* і *предметність*, вбираючи їх назад у себе... В цьому й полягає *рух свідомості*» (Гегель. «Феноменологія», стор. 574—575).

«Самосвідомість має *зміст*, який вона відрізняє *від себе*... Цей зміст в самій своїй *відмінності* є *Я*, тому що він являє собою *рух* самоусунення... Цей зміст, у його точнішому визначенні, є не що інше, як *самий процес щойно зазначеного руху*. Тому що він є *дух*, який здійснює сам і *для себе* ж, як *дух*, свій власний внутрішній процес» (там же, стор. 582—583).

З приводу цієї гегелівської теорії створення світу *Фейєрбах* зауважує:

«Матерія є самовідчуження духа. Тим самим сама матерія дістає дух і розум; але водночас вона знову вважається як *нікчемна, неістинна* сутність, бо тільки відтворююча себе з цього відчуження сутність, тобто сутність, яка звільняє себе від матерії, від чуттєвості, оголошується завершеною сутністю, яка досягла своєї істинної форми. Природний, матеріальний, чуттєвий світ, отже, тут так само *заперечується*, як у теології *отруєна первородним гріхом природа*» («Філософія майбутнього», стор. 35).

Пан Бауер захищає, таким чином, матеріалізм проти *некритичної теології*, закидаючи йому в той же час, що він «ще не став» *критичною теологією, теологією розуму, гегелівською спекуляцією. Хінрікс! Хінрікс!*

Пан Бауер, проводячи в *усіх* галузях *свою* протилежність *субстанції, свою філософію самосвідомості*, або філософію д у х а, повинен через це в усіх галузях мати справу тільки з *примарами* своєї власної *уяви*. К р и т и к а є в його руках знаряддям, за допомогою якого він перетворює все, що *поза безконечною самосвідомістю* претендує ще на *конечне* матеріальне існування, на звичайну *видимість* і *чисті думки*. Він заперечує в субстанції не *метафізичну ілюзію*, а її *світське* ядро — *природу*, він нападає на природу, яка існує *поза* людиною, і на природу самої людини. Не припускати ні в якій галузі *субстанцію* (він ще говорить цією мовою) означає, як це виходить у Бауера, не визнавати ніякого відмінного від мислення — *буття*, ніякої відмінної від *спонтанності духа* — *енергії природи*, ніякої відмінної від *розуму* — *людської сутнісної сили*, ніякого відмінного від *діяльності* — *страждання*, ніякого відмінного від *власного діяння* — *впливу на нас інших людей*, ніякого відмінного від *знання* — *відчування* і *хотіння*, ніякого відмінного від *голови* — *серця*, ніякого відмінного від *суб'єкта* — *об'єкта*, ніякої відмінної від *теорії* — *прак-*

тики, ніякої відмінної від *критика — людини,* ніякої відмінної від *абстрактної загальності — дійсної спільності,* ніякого відмінного від *Я — Ти.* Тому цілком послідовним є те, що пан Бауер далі ототожнює *себе самого* з *безконечною самосвідомістю,* з *духом,* тобто на місце цих своїх витворів ставить їх творця. Так само послідовно він відкидає, як *непокірну масу* і *матерію,* весь *інший світ,* який уперто наполягає на тому, що він становить щось *відмінне* від того, щó створено *ним,* паном Бауером. І ось він плекає надію:

«Ще час якийсь мине,
І царство тіл навіки вже загине» [73].

Своє *власне* незадоволення тим, що він досі не зміг подолати «цей *незграбний* світ», він з тією ж послідовністю перетворює у *незадоволення світу самим собою,* а обурення критичної критики розвитком людства — у *масовидне* обурення людства *його* критикою, д у х о м, паном Бруно Бауером і компанією.

Пан Бауер був із самого початку *теологом,* але не звичайним теологом, а *критичним теологом,* або *теологічним критиком.* Ще коли був найзавзятішим представником *старогегельянської* ортодоксії, який надавав спекулятивного оформлення всякій *релігійній* і *теологічній нісенітниці,* він завжди оголошував *критику* своєю *приватною власністю.* Він уже тоді визначав *штраусівську* критику як *людську* критику і, всупереч їй, *надто рішуче* відстоював права *божественної* критики. Велику *зарозумілість,* або *самосвідомість,* яка становила приховане ядро цієї божественності, він пізніше вилущив з релігійної шкаралупи, наділив її самостійним існуванням, перетворивши її у самостійну істоту, і під фірмою «*Безконечна самосвідомість*» підніс до принципу критики. У своєму *власному* русі він пробив після цього той рух, який «філософія самосвідомості» описує як абсолютний життєвий акт. Він знову знищив «відмінність» між *безконечною самосвідомістю,* як «продуктом творчості», і суб'єктом, який творить, тобто *ним* самим, пізнавши, що безконечна самосвідомість у своєму русі «*була тільки ним самим*», Бауером, і що, отже, рух всесвіту стає *істинним* і *дійсним* тільки в його власному ідеальному саморусі.

Божественна критика, *повернувшись у саму себе,* відновлюється раціональним, свідомим, критичним шляхом: *буття в собі* стає *буттям в собі і для себе,* і тільки в *самому кінці* з'являється виконаний, здійснений, розкритий *початок. Божественна* критика, на *відміну* від *людської,* постала перед світом як *критика,* як *чиста критика,* як *критична критика.* Місце апології Старого і Нового завіту зайняла апологія старих і нових творів пана Бауера. *Теологічне* протиставлення бога і людини, духа і плоті, безконечності і скінченності перетворилось у *критично-теологічне* протиставлення д у х у, к р и т и к и, або пана *Бауера — матерії, масі,* або земному світові. Теологічне протиставлення віри і розуму перетво-

рилося у критично-теологічне протиставлення *здорового людського розуму* і суто критичного мислення. Журнал «Zeitschrift für spekulative Theologie» [74] перетворився у критичну «Literatur-Zeitung». *Релігійний спаситель світу* реалізувався, нарешті, у вигляді *критичного спасителя світу*, пана *Бауера*.

Остання стадія пана Бауера не є аномалія в його розвитку: це — його *повернення* в себе з його *відчуження*. Зрозуміло само собою, що той момент, в який *божественна* критика *відчужувала* себе і виходила за свої межі, збігається з моментом, коли вона почасти зраджувала себе, створюючи дещо *людське*.

Абсолютна критика, що повернулася до своєї вихідної точки, закінчила *спекулятивний круговорот*, а тим самим і весь свій *життєвий шлях*. Її дальший рух є *чисте*, піднесене над всяким *масовим* інтересом *кружляння в самій собі* і тому не становить ніякого інтересу для маси.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

КОРЕСПОНДЕНЦІЯ КРИТИЧНОЇ КРИТИКИ

1) КРИТИЧНА МАСА

Де ще так хороше тобі,
Як в себе, у своїм сімействі? [75]

Критична критика у своєму *абсолютному* наявному бутті, в особі пана *Бруно*, оголосила *масове* людство, все те людство, яке не є критична критика, своєю *протилежністю*, своїм *істотним предметом: істотним* тому, що маса існує ad majorem gloriam dei *, критики, духа; *предметом* — тому, що вона є всього тільки *матерія* критичної критики. Критична критика проголосила своє відношення до маси *всесвітньо-історичним відношенням* сучасності.

Однак самою тільки заявою про свою протилежність всьому світові не можна ще зробити цю протилежність *всесвітньо-історичною протилежністю*. Можна уявити себе каменем загального спотикання тому, що через свою власну незграбність всюди спотикаєшся. Для всесвітньо-історичної протилежності не досить того, щоб я оголосив світ *моєю* протилежністю: треба ще, щоб, з другого боку, *світ* оголосив мене своєю істотною протилежністю, розглядав і *визнавав* мене як таку. Це визнання критична критика добуває собі *кореспонденцією*, призначеною для того, щоб *засвідчити* перед усім світом критичну роботу спокутування світу, так само як загальне *роздратування* світу, викликане критичним євангелієм. Критична критика сама для себе є предмет, як *предмет усього світу*. Кореспонденція має своїм завданням *показати її як такий*, як *світовий інтерес* сучасності.

Критична критика вважає себе *абсолютним суб'єктом*. Абсолютний суб'єкт потребує культу. *Дійсний* культ вимагає третього елемента, віруючих індивідуумів. Тому *святе сімейство в Шарлоттенбурзі* дістає від своїх кореспондентів належний йому культ. Кореспонденти говорять йому, *що* воно *є* і *що* *не є* його противниця, маса.

Виставляючи таким способом думку критики про саму себе як думку навколишнього світу і втілюючи своє *поняття* у *дійсність*,

* — для більшої слави бога. *Ред.*

критика, безперечно, впадає в непослідовність. *У ній самій* виявляється *утворення* своєрідної *маси,* а саме — утворення критичної маси, нескладне покликання якої полягає в тому, щоб бути невтомним відгомоном критичних висловів. Заради послідовності ця непослідовність простима. Критична критика, що не почуває себе у грішному світі як вдома, повинна у своєму власному домі завести грішний світ.

Шлях кореспондента критичної критики, члена критичної маси, не вкритий трояндами. Його шлях — важкий, тернистий, критичний шлях. Критична критика — спіритуалістичний володар, чиста спонтанність, actus purus *, вона не допускає будь-якого впливу *ззовні.* Тому кореспондент повинен бути лише *уявним суб'єктом,* виявляти тільки *уявну самостійність* щодо критичної критики, тільки *уявне* бажання повідомляти їй що-небудь нове і самостійне. *Насправді* це — її власний *фабрикат,* вислуховування самої себе, яке тільки на один момент *об'єктивується* у вигляді самостійної істоти.

Тому кореспонденти не пропускають нагоди, щоб безперестанно запевняти, що критична критика сама *знає, бачить, розуміє, відчуває* те, щó їй *для годиться* в даний момент повідомляють кореспонденти. Так, наприклад, *Церледер* вживає такі звороти: «Ви розумієте це?»; «Ви знаєте»; «Ви знаєте» вдруге, втретє; «Ви, звичайно, уже досить чули, щоб самим усе зрозуміти».

А ось бреславський кореспондент *Флейшхаммер:* «Але це... для Вас так само мало буде загадкою, як і для мене». Або цюріхський кореспондент *Хірцель:* «Ви й самі, звичайно, знаєте». Критичний кореспондент настільки шанує абсолютне розуміння к р и т и ч н о ї   к р и т и к и, що він їй приписує розуміння навіть там, де взагалі нічого розуміти, як, наприклад, *Флейшхаммер:*

«Ви мене *цілком»* (!) «*зрозумієте*» (!), «якщо я скажу Вам, що не можна вийти на вулицю, без того щоб не зустріти молодих католицьких священиків у їх довгих чорних рясах і мантіях».

Мало того, пройняті *страхом,* кореспонденти *чують,* як критична критика *говорить, відповідає, вигукує, висміює!*

Так, наприклад, *Церледер:* «Але... *говорите* Ви. Ну, добре, слухайте ж!» Або *Флейшхаммер:* «Проте я вже чую, що *Ви говорите;* я *теж* хотів цим сказати *тільки* те, що...». Або *Хірцель:* «Едельман, *вигукнете* Ви!» Або тюбінгенський кореспондент: «*Не висміюйте* мене!»

Тому кореспонденти вживають і такі звороти: вони, мовляв, повідомляють критичній критиці *факти,* а від неї чекають *духовного тлумачення;* вони її забезпечують *передпосилками,* а самій надають можливість зробити *висновок.* Або навіть *просять вибачення,* що пережовують давно їй відоме.

* — чиста діяльність. *Ред.*

Так, наприклад, *Церледер:*

«Ваш кореспондент може дати Вам тільки картину, опис фактів. *Дух,* який оживляє ці речі, *Вам, звичайно,* вже відомий». Або ж: «А тепер Ви *вже самі* зробите *для себе висновок*».

Або *Хірцель:*

«Що кожний витвір породжується своєю діаметральною протилежністю, про це спекулятивне положення я *не насмілюсь* говорити з Вами».

Або ж *спостереження* кореспондентів виявляються не чим іншим, як *виконанням і підтвердженням* критичних *пророцтв.*

Так, *Флейшхаммер:* «Ваше *пророкування* здійснилося». Або *Церледер:*

«Тенденції, про які я Вам писав, що вони дедалі більше й більше поширюються у Швейцарії, далекі від того, щоб бути згубними, насправді тільки *щасливі... тільки підтверджують* уже не раз висловлену *Вами думку...*» і т. д.

Критична критика відчуває іноді потребу підкреслити виявлювану нею поблажливість, яка полягає в тому, що вона читає кореспонденції і відповідає на них, і вона мотивує цю поблажливість тим, що кореспондент щасливо справився з яким-небудь заданим йому *уроком.* Так, пан Бруно пише тюбінгенському кореспондентові:

«Справді, непослідовно з мого боку відповідати на твій лист... З другого боку... ти знову зробив таке *вдале зауваження,* що я... *не можу відмовити* тобі в роз'ясненні, якого просиш».

Критична критика примушує писати їй *з провінції,* причому під провінцією треба розуміти не провінцію в політичному значенні, якої, як відомо, ніде в Німеччині не існує, а *критичну провінцію,* у відношенні до якої Берлін є столицею,— *Берлін,* як резиденція критичних патріархів і святого критичного сімейства,— тимчасом як у провінції перебуває критична маса. *Критичні провінціали* зважуються привертати до себе увагу *верховної критичної інстанції* тільки з поклонами і вибаченнями.

Так, наприклад, один анонімний кореспондент пише панові *Едгару,* який, як член святого сімейства, теж є важним паном:

«Вельмишановний пане! Нехай мені буде *вибаченням* за моє звернення до Вас те, що молодь охоче зближається на грунті спільних прагнень (*різниця в літах* між нами не перевищує двох років)».

Цей ровесник пана Едгара називає *себе,* між іншим, *істотою новітньої філософії.* Хіба це не природна річ, що «критика» листується з «істотою» філософії? Коли ровесник пана Едгара запевняє, що він уже втратив свої *зуби,* то це — не більше, як натяк на його *алегоричну* сутність. Ця «істота новітньої філософії» «навчилась у *Фейєрбаха* вкладати момент освіти в об'єктивний погляд». Вона відразу ж дає зразок своєї *освіченості* і *погляду,* запевняючи пана Едгара, що вона засвоїла собі «*цілісний погляд* на його новелу», названу «Хай живуть тверді принципи!» [76], і в той

же час відкрито признається, що думка пана Едгара для неї далеко не зрозуміла, а на закінчення паралізує своє запевнення у засвоєнні цілісного погляду запитанням: «Чи, може, я Вас *зовсім неправильно зрозумів?*» Після цього зразка цілком природна річ, що істота новітньої філософії так висловлюється про масу:

«*Ми* повинні хоч раз *поблажливо поставитися* до того, щоб дослідити і розв'язати той чарівний вузол, який закриває *звичайному людському розумові* доступ до *безмежного океану думки*».

Хто бажає одержати повне уявлення про критичну масу, той нехай прочитає *кореспонденцію* пана *Хірцеля* з Цюріха (випуск V). Цей бідолашний повторює критичні вислови із справді зворушливою старанністю, виявляючи пам'ять, гідну похвали. Тут знаходять собі місце улюблені фрази пана Бруно про битви, в яких він бився, про походи, які він організовував і якими керував. А особливо пан *Хірцель* виконує своє покликання члена критичної маси тоді, коли він обурюється проти *нечестивої маси* і проти її ставлення до *критичної критики*.

Він говорить про масу, яка уявляє себе учасником історії, про «чисту масу», про «чисту критику», про «чистоту цього протиставлення»,— «протиставлення такого чистого, яким воно ніколи ще не давалось історією»,— про «*буркотливість*», «цілковиту пустоту, поганий настрій, малодушність, безсердечність, несміливість, лють, озлоблення маси проти критики»; про «масу, яка тільки для того й існує, щоб своїм опором робити критику гострішою і пильнішою». Він говорить про «створення з діаметральної протилежності», про те, що критика вища *ненависті* і тому подібних земних афектів. Цим різноманіттям критичних словечок і обмежується весь зміст послання пана *Хірцеля* в «Literatur-Zeitung». Дорікаючи *масі* за те, що вона задовольняється самим тільки «умонастроєм», «доброю волею», «фразою», «вірою» і т. д., він сам, як член *критичної маси*, задовольняється фразами, які виражають його «критичний умонастрій», його «критичну віру», його «критичну добру волю», і дає можливість панам Бруно і компанії «діяти, працювати, боротися» і «творити».

Незважаючи на жахливу картину всесвітньо-історичного розладу між нечестивим світом і «критичною критикою», намальовану членами «критичної маси»,— для тих, принаймні, хто належить до невіруючих, ще не констатований навіть самий факт, факт цього *всесвітньо-історичного* розладу. Догідливе і некритичне повторення критичних «фантасмагорій» і «претензій» в устах кореспондентів доводить тільки, що настирливі ідеї пана є також і настирливими ідеями слуги. Один з критичних кореспондентів намагається, правда, доводити на підставі *фактів*.

«Ви бачите»,— пише він святому сімейству,— «що «Literatur-Zeitung» досягає своєї мети, тобто що вона не має *ніякого відгуку*. Вона могла б мати відгук тільки тоді, коли б вона була співзвучна з недоумством, коли б Ви

гордо виступали попереду із дзвоном фраз цілого яничарського оркестру ходячих категорій».

Дзвін фраз цілого яничарського оркестру ходячих категорій! Як бачите, критичний кореспондент намагається гарцювати на «неходячих» фразах. Його тлумачення того факту, що «Literatur-Zeitung» не має ніякого відгуку, треба, проте, відкинути як суто *апологетичне.* Факт цей можна було б витлумачити скоріше якраз навпаки, а саме в тому розумінні, що критична критика *співзвучна* з широкою *масою,* саме з широкою масою писак, які не мають ніде *ніякого* відгуку.

Отже, не досить того, що *критичні* кореспонденти звертаються до святого сімейства з критичними фразами як з «молитвою» і водночас як з «формулою прокляття» проти маси. Потрібні *некритичні, масовидні* кореспонденти, потрібні *справжні* посланці *маси* до критичної критики, щоб довести існування *справжнього* розладу між масою і критикою.

Тому критична критика приділяє місце також і *некритичній масі.* Вона змушує нелукавих *представників* цієї маси *листуватися* з нею, визнати протилежність між масою і критикою за важливу й абсолютну і сповнити світ *відчайдушним криком* — благанням врятувати від цієї протилежності.

2) «НЕКРИТИЧНА МАСА» І «КРИТИЧНА КРИТИКА»

а) «ЗАКОСНІЛА МАСА» І «НЕЗАДОВОЛЕНА МАСА»

Жорстокість, закоснілість і сліпе недовір'я «маси» мають одного досить рішучого представника. Цей представник говорить про «виключно гегельянську філософську освіту берлінського гуртка» [77].

«Справжній прогрес»,— стверджує цей кореспондент,— «можливий тільки на грунті пізнання дійсності. Тим часом від членів берлінського гуртка ми дізнаємось, що наше пізнання було не пізнанням дійсності, а пізнанням чогось недійсного».

Кореспондент називає «природознавство» основою філософії.

«Хороший природодослідник перебуває в такому ж відношенні до філософа, як філософ до теолога».

Далі він зауважує про «берлінський гурток»:

«Я не думаю, щоб я сказав що-небудь зайве про цих панів, намагаючись пояснити собі їх стан тим, що вони, хоч і здійснили процес духовного линяння, але ще не звільнилися від продуктів цього линяння, щоб стати здатними сприйняти в себе елементи новоутворення й омолодження». «Ці» (природно-наукові і промислові) «знання ми повинні ще здобути». «Знання світу і людей, яке нам потрібне насамперед, не можна здобути тільки гостротою думки; тут повинні допомогти всі почуття, і всі здібності людини треба використати для цього як необхідне і дуже важливе знаряддя; інакше споглядання і пізнавання завжди будуть недостатні... і призведуть до *моральної смерті».*

Проте цей кореспондент намагається підсолодити пілюлю, яку він підносить критичній критиці. Він «знаходить для *слів Бауера* правильне застосування», він «стежить за *думками Бауера*», він говорить, що «*Бауер зробив слушне зауваження*», він, нарешті, полемізує як видно не проти самої к р и т и к и, а проти якогось відмінного від неї «берлінського гуртка».

Критична критика, що відчула себе ураженою і взагалі чутлива до всіх *справ віри*, як стара дівка, не дає себе одурити цими розрізненнями і напівпоклонами.

«Ви *помилялися*»,— відповідає вона,— «коли думали бачити *свого противника* в тій партії, яку Ви назвали на початку Вашого листа. *Признайтеся* краще» (тут іде нищівна формула відлучення), «що *Ви — противник самої критики!*»

Нещасний! Масовидна людина! Противник *самої* к р и т и к и! Що ж до змісту наведеної вище *масовидної* полеміки, то критична критика проголошує *повагу* до її критичного ставлення до *природознавства* і *промисловості*.

«*Найбільша повага дослідженню природи! Найбільша повага* Джемсу Уатту і» — справді піднесений напрям думки — «абсолютно ніякої поваги до тих мільйонів, які Уатт дав своїм родичам та родичкам».

Найбільша повага до поваги критичної критики! В тому ж самому листі-відповіді, де критична критика дорікає представникам згаданого вище *берлінського гуртка* за те, що вони надто легко розправляються з серйозними і важливими працями, не обтяжуючи себе їх вивченням, що вони вважають своє завдання щодо оцінки якої-небудь праці *вичерпаним*, коли зазначили про неї, що вона становить епоху і т. д.,— в цьому самому листі *сама* к р и т и к а *вичерпує* значення всього природознавства і *промисловості* однією тільки заявою про свою до них повагу. Застереження, яким критична критика супроводить своє виявлення поваги до *природознавства*, нагадує перші громові стріли блаженної пам'яті рицаря *Круга* проти натурфілософії:

«Природа не є єдиною дійсністю *через те, що ми її їмо і п'ємо в її окремих продуктах*».

Критична критика знає про *окремі продукти* природи тільки те, що «ми їх *їмо і п'ємо*». Найбільша повага природознавству критичної критики!

Критика цілком послідовно протиставляє незручній, настирливій вимозі зайнятися вивченням «природи» і «промисловості» такий незаперечно-дотепний риторичний вигук:

«Чи» (!) «Ви думаєте, що пізнання *історичної* дійсності *вже закінчено?* Чи» (!) «Вам відомий хоч один історичний період, який був би *справді* вже пізнаний?»

Чи критична критика вважає, що вона дійшла хоч би тільки до *початку* пізнання історичної дійсності, виключивши з історичного

руху теоретичне і практичне відношення людини до природи, природознавство і промисловість? Чи вона думає, що справді пізнала який би то не було історичний період, не пізнавши, наприклад, промисловості цього періоду, безпосереднього способу виробництва самого життя? Щоправда, спіритуалістична, *теологічна* критична критика знайома (знайома, принаймні, у своїй уяві) тільки з політичними, літературними і теологічними гучними діяннями історії. Подібно до того як вона відокремлює мислення від чуттів, душу від тіла, себе саму від світу, так само вона відриває історію від природознавства і промисловості, вбачаючи материнське лоно історії не в грубо-*матеріальному* виробництві на землі, а в туманних хмарних утвореннях на небі.

Представник «закоснілої» і «немилосердної» маси, з його влучними докорами і порадами, випроваджується критикою як *масовидний матеріаліст*. Не краще поводиться вона й з іншим, менш зловмисним, менш масовидним кореспондентом, який, хоч і покладає надії на критичну критику, проте не вважає, що вона справджує їх. Представник такої «*незадоволеної*» маси пише:

«Однак я повинен визнати, що перший номер Вашої газети мене ще *зовсім не задовольнив*. Адже ми чекали чогось іншого».

Критичний патріарх особисто відповідає:

«Що газета не справдить сподівань, я знав наперед, бо я досить легко міг уявити собі ці сподівання. Люди настільки знеможені, що хочуть одержати *відразу все*. Все? Ні! По можливості все і водночас нічого. Таке все, яке не потребувало б зусиль, таке все, яке можна було б сприйняти, не проробивши ніякого процесу розвитку,— все, яке можна було б вмістити в одне слово».

Прикро вражений непомірними претензіями «маси», яка вимагає *чогось* або навіть *всього* від критики, що «*не дає нічого*» з принципу і за природою своєю, критичний патріарх розповідає, як це роблять старі люди, такий *анекдот:* недавно один берлінський *знайомий* гірко нарікав на багатослівність і надмірну докладність його творів (як відомо, пан Бруно з найменшої вигаданої думки робить пухлу працю); пан Бауер утішив його обіцянкою — щоб полегшити засвоєння, послати йому потрібну для друкованого відбитка книги друкарську фарбу у формі маленької кульки. Патріарх пояснює собі розтягнутість своїх «праць» поганим розподілянням друкарської фарби, так само як він пояснює пустоту своєї «Literatur-Zeitung» пустотою «нечестивої маси», яка, щоб чим-небудь наповнити себе, хотіла б проковтнути відразу все, а також і ніщо.

Хоч ми зовсім не заперечуємо важливості наведених вище повідомлень, все-таки важко помітити *всесвітньо-історичну протилежність* у тому, що один масовидний знайомий критичної критики визнає критику пустою, а вона, навпаки, звинувачує його в некритичності; що другий знайомий вважає, ніби «Literatur-

Zeitung» не справдила його сподівань і що, нарешті, *третій* знайомий і друг дому вважає праці критики занадто довгими. Однак знайомий № 2, пройнятий сподіваннями, і друг дому № 3, який, принаймні, хоче дізнатися про таємницю критичної критики, становлять перехід до *більш змістовних* і більш напружених відносин між критикою і «некритичною масою». Наскільки жорстокою критика виявилась до маси з «закоснілим серцем» і з «звичайним людським розумом», настільки ж вона виявиться милостивою до маси, яка жалібно благає про *врятування* від протиставлення. Маса, що наближається до критики з розбитим серцем, покаянним почуттям і смиренним духом, в нагороду за своє чесне прагнення удостоїться почути від неї якесь *зважене, пророче, солідне* слово.

b) «М'ЯКОСЕРДА» і «ЖАДАЮЧА СПАСІННЯ» МАСА

Представник *сентиментальної, сердечної, жадаючої спасіння маси,* крутячи хвостом, благає доброзичливого слова критичної критики, благає з щиросердими звіреннями почуттів і поклонами, із зведенням очей до неба.

«Чому»,— запитує він,— «я Вам пишу це, чому я виправдуюсь перед Вами? Тому, що я Вас *поважаю* і через це *хочу здобути* Вашу *повагу;* тому, що я безмірно *вдячний* Вам за Ваше сприяння моєму розвиткові і через це *люблю* Вас. Ви мені висловили свій осуд, і *моє серце* спонукає мене *виправдатися* перед Вами... Я *дуже далекий* від того, щоб бажати *нав'язуватися* Вам; але я, виходячи *із свого власного досвіду,* думав, що Вам *самим приємно* буде бачити доказ *симпатії* з боку людини, Вам ще мало відомої. Я *нітрохи не претендую* на те, щоб Ви відповіли на цього листа. Я не хочу *ні* забирати у Вас часу, який Ви можете витратити з більшою користю для себе, *ні* обтяжувати Вас, *ні* наражатися на неприємність бачити *нездійсненим* щось таке, чого я сподівався. *Можете* вважати моє звернення до Вас як *сентиментальність, настирливість* чи *пустий гонор*» (!) «чи як Вам буде завгодно, можете відповідати мені чи ні,— все одно, я не можу втриматись від *бажання* послати цього листа і хочу тільки, щоб Ви переконалися в тій *доброзичливості,* яка продиктувала мені його» (!!).

Подібно до того як боже милосердя споконвіку спадало на *убогих духом,* так і цього разу масовидний, але смиренний кореспондент, що благає із сльозами на очах критичного милосердя, дочекався *здійснення* своїх бажань. Критична критика доброзичливо відповідає йому. Більше того. Вона дає йому *найдокладніші* роз'яснення про те, що його цікавить.

«Два роки тому»,— повчає критична критика,— «було вчасним нагадати про французьку Просвіту XVIII століття, для того щоб у тодішній битві пустити в хід на одній ділянці також і ці *легкі загони.* Тепер стан справ *зовсім інший.* Істини змінюються тепер надзвичайно швидко. Що в той момент *було доречним,* є тепер *помилкою*».

Зрозуміло, що й тоді було тільки «*помилкою*», але помилкою «*доречною*», те, що сама абсолютна критика височайше зволила назвати ці *легкі загони* «*нашими святими*», нашими «*пророками*»,

«*патріархами*» і т. д. (див. «Anekdota», II, стор. 89) [78]. Хто стане називати *легкі загони загонами «патріархів»?* «Доречною» помилкою було говорити з ентузіазмом про самовідданість, моральну енергію і запал цих *легких* загонів, що присвятили «все своє життя розмірковуванням про істину, її розробці та вивченню». «Помилкою» було, коли критика в передмові до «Розкритого християнства» заявила, що ці «*легкі*» загони «здавались непереможними», що «*кожна тямуща людина* поручилася б наперед, що вони *перевернуть весь світ*», і що «здавалося безперечним, що їм справді вдасться надати *світові нової форми*». Вдасться кому? *Цим легким загонам?*

Далі критична критика повчає допитливого представника «*сердечної* маси»:

«Якщо французи і здобули собі *нову* історичну заслугу своїми спробами створити соціальну теорію, то *тепер* вони *все-таки вичерпали себе;* їх нова теорія не була ще *чиста,* їх соціальні фантазії, їх *мирна демократія* далеко ще не вільні від передумов старого ладу».

Критика тут має на увазі, якщо вона взагалі має що-небудь на увазі, *фур'єризм,* і зокрема — фур'єризм газети «Démocratie pacifique» [79]. А фур'єризм дуже далекий від того, щоб бути «соціальною теорією» французів. У французів є *соціальні теорії,* а не *одна* соціальна теорія. Той розведений водою фур'єризм, який проповідується в «Démocratie pacifique», є не чим іншим, як соціальним ученням частини філантропічної буржуазії. Народ настроєний *по-комуністичному* і до того ж розколотий на безліч різних фракцій. Справжній рух, який включає перероблення цих різних соціальних відтінків, не тільки не *вичерпав* себе, а він тільки тепер по-справжньому *починається.* Проте весь цей рух завершиться не в чистій, тобто абстрактній, *теорії,* як цього хотіла б критична критика, а в дуже *практичній практиці,* що ні в якому разі не буде турбуватися про категоричні категорії критики.

«Жодна нація»,— просторікує далі критика,— «не досягла *досі* яких-небудь переваг над іншою...». «Якщо яка-небудь нація досягне коли-небудь духовної переваги над іншими, то це буде тільки та, яка зможе піддати критиці себе й інших і пізнати причини загального занепаду».

Кожна нація мала *досі ті чи інші переваги* над іншою. Якщо ж критичне пророцтво справедливе, то жодна нація ніколи не *матиме* переваг над іншою, бо всі цивілізовані народи Європи — англійці, німці, французи — «*піддають критиці*» тепер «себе й інших» і «здатні пізнати причини загального занепаду». Нарешті, твердження, що «критикування», «пізнавання», тобто *духовна* діяльність, дає *духовну перевагу,* є, по суті, пуста *тавтологія;* і критика, яка з безмірною самовпевненістю ставить себе над націями, чекаючи, щоб вони на колінах благали її прояснити їх свідомість, саме цим своїм карикатурним християнсько-германським ідеалізмом показує, що вона по вуха ще загрузла в багні *німецького націоналізму.*

У французів і англійців критика — не якась абстрактна, потойбічна особа, що стоїть поза людством; вона є *дійсна людська діяльність* індивідуумів — активних членів суспільства, що, як люди, страждають, почувають, мислять і діють. Тому їх критика водночас пройнята практикою, їх комунізм є такий соціалізм, в якому вони вказують практичні, реальні заходи, в якому виражається не тільки їх мислення, а ще більше і їх практична діяльність; тому їх критика є живою, дійсною критикою існуючого суспільства, пізнанням причин «занепаду».

Після роз'яснень, даних допитливому членові маси, критична критика з повним правом може сказати про свою «Literatur-Zeitung»:

«Тут наявна *чиста,* наочна критика, що схоплює предмет і нічого від себе не додає».

Тут «не дають *нічого самостійного*», тут взагалі *нічого не дають,* крім *критики, що нічого не дає,* тобто такої критики, яка у своєму завершенні доходить до зовсім крайньої некритичності. Критика друкує відзначені підкреслюванням місця і досягає свого розквіту у *виписуваних нею цитатах. Вольфганг Менцель* і *Бруно Бауер* по-братньому подають один одному руки, і критична критика залишається стояти на тому місці, де в перші роки нашого століття була *філософія тотожності,* коли *Шеллінг* протестував проти масового припущення, ніби він прагне дати що-небудь,— що б там не було, крім *чистої, цілком філософської* філософії.

c) СПАДАННЯ БЛАГОДАТІ НА МАСУ

М'якосердий кореспондент, якого тільки що перед нашими очима повчала критика, був з критикою в *щирих* відносинах. Напружені відносини між *масою* і *критикою* відбиваються на ньому тільки в ідилічній формі. Обидві сторони *всесвітньо-історичної* протилежності поводились одна з одною *доброзичливо* і *ввічливо,* а тому *екзотерично.*

Свій *небезпечний для здоров'я,* вражаючий душу вплив на масу критична критика виявляє вперше на одному кореспонденті, який однією ногою вже стоїть на грунті критики, а другою все ще в земному світі. Він представляє «масу» в її *внутрішній* боротьбі з критикою.

Іноді йому здається, що «пан Бруно та його друзі не розуміють *людства*», що вони, «власне кажучи, засліплені». Але він відразу ж поспішає виправити сказане:

«Мені, звичайно, *ясно, як день,* що Ви праві і що Ваші думки правдиві. Але, *пробачте,* адже й народ *теж не* неправий... Ох, так! Народ правий... Що Ви праві, я не можу заперечувати... Я, справді, не знаю, чим усе це скінчиться. Ви скажете... ну, то залишайся вдома... Ох, я не можу більше... Ох... зрештою можна просто *збожеволіти*... Сподіваюсь, Ви поставитесь

доброзичливо... Повірте мені, від набутого знання іноді стаєш таким *дурним*, наче у тебе в голові крутиться млинове колесо».

Другий кореспондент теж пише, що він «*часом* втрачає *здатність розуміти*». Ви бачите, що на цитованого вище масовидного кореспондента *готова* вже *зійти критична благодать*. Бідолаха! Грішна маса тягне його з одного боку, критична критика — з другого. Не набуте знання приводить учня критичної критики, якого навчають віри, до цього стану отупіння, а питання *віри* і *совісті:* критичний Христос чи народ, бог чи світ, Бруно Бауер з друзями чи нечестива маса! Але так як спаданню *божої* благодаті передує крайня розірваність душі грішника, так і тут гнітюче *отупіння* є предтечею *критичної* благодаті. Коли ця благодать спадає, нарешті, на грішника, то обранець втрачає, правда, не дурість свою, але зате *свідомість своєї дурості*.

3) НЕКРИТИЧНО-КРИТИЧНА МАСА, АБО «КРИТИКА» І «БЕРЛІНСЬКИЙ ГУРТОК»

Критичній критиці не вдалося показати себе *істотною протилежністю* і тому водночас *істотним предметом* масового людства. Крім представників *закоснілої* маси, що вказують на *безпредметність* критичної критики і дають їй надзвичайно ввічливо зрозуміти, що вона ще не пройшла через процес духовного «*линяння*» і що вона повинна насамперед набути солідних знань,— ми познайомилися ще з двома кореспондентами. Щодо *м'якосердого* кореспондента, то, по-перше, він — не *протилежність* критики, а подруге, справжня причина його прагнення зблизитися з критикою — *суто особистого* характеру: як видно з дальших рядків його листа, він хоче, власне кажучи, тільки примирити свою глибоку пошану до пана Арнольда Руге із своєю глибокою пошаною до пана *Бруно Бауера*. Ця примирлива спроба робить честь його доброму серцю. Але вона ні в якому разі не становить *масового інтересу*. Нарешті, останній з кореспондентів, що виступали перед нами, не був уже *дійсним* членом маси, а був учнем критичної критики, якого навчають віри.

Взагалі, *маса* являє собою *непевний* предмет, через що вона не здатна ні виконувати яку-небудь певну дію, ні вступати в яке-небудь певне відношення до чого-небудь. Маса, що становить предмет критичної критики, не має нічого спільного з *дійсними* масами, які, в свою чергу, утворюють в собі і між собою надто масові протилежності. *Та* маса, з якою має справу *критична критика*, «створена» нею самою так, як коли б природодослідник, замість того щоб говорити про певні класи рослин і тварин, протипоставив самому собі «клас взагалі».

Тому крім цієї *абстрактної* маси, цього продукту власної уяви критики, *критична критика* потребує ще якої-небудь *певної маси*,

яка емпірично вказується, а не тільки припускається, для того щоб мати перед собою дійсно масовидну протилежність. Ця маса повинна вбачати в критичній критиці в один і той самий час свою *сутність* і *знищення своєї сутності*. Вона повинна *прагнути* бути не-масою, тобто критичною критикою, не *маючи змоги* здійснити це прагнення. Такою критично-некритичною масою і є згаданий вище «*берлінський гурток*». Таким берлінським гуртком і вичерпується весь склад тієї *маси* людства, яка серйозно зайнята критичною критикою.

«Берлінський гурток» («*істотний предмет*» критичної критики, про який вона завжди думає і який, на її погляд, завжди думає про неї) складається, наскільки нам відомо, з небагатьох ci-devant * *молодогегельянців*, у яких критична критика, за її твердженням, вселяє почасти horror vacui **, почасти почуття *нікчемності*. Ми не будемо досліджувати фактичного становища, ми покладаємось на висловлювання критики.

Кореспонденція призначена головним чином для того, щоб *досить докладно* викласти публіці це *всесвітньо-історичне* ставлення критики до «берлінського гуртка», розкрити глибоке значення цього ставлення, довести необхідність жорстокого поводження критики з цією «масою» і, нарешті, створити видимість, ніби *весь світ* із завмиранням серця стежить за цим антагонізмом, висловлюючись то за лінію поведінки критики, то проти неї. Так, наприклад, *абсолютна* критика пише одному кореспондентові, який став на сторону «берлінського гуртка»:

«Мені *вже так часто* доводилося чути подібні речі, що я вирішив зовсім не звертати більше уваги на це».

Світ і гадки не має, як часто йому доводилося мати справу з *подібними* критичними речами.

Але послухаємо, щó говорить про берлінський гурток один з членів *критичної* маси:

««Якщо є людина, яка визнає Бауерів»» (святе сімейство завжди треба визнавати pêle-mêle ***),— почав він **** свою відповідь,— «то це саме *я*. Але «Literatur-Zeitung»! Справедливість насамперед!» — Мені було цікаво дізнатися, що думає про Вас один з цих радикалів, цих розумників 42-го року...»

Потім кореспондент доповідає, що бідолашний знаходив у «Literatur-Zeitung» різні недоліки.

Новелу пана Едгара «Три добряки» він називав недоопрацьованою й утрированою. Він не зрозумів того, що *цензура* більше внутрішня, ніж зовнішня боротьба, ніж боротьба людини з людиною. Ці люди не турбуються про те, щоб зазирнути у свій внутрішній світ і на місце *неприйнятної для цензури фрази* поставити

* — колишніх. *Ред.*

** — страх перед пустотою. *Ред.*

*** — без розбору, впереміш. *Ред.*

**** — співрозмовник кореспондента, який висловлює погляди берлінського гуртка. *Ред.*

тонко проведену, всебічно розроблену *критичну думку*. Статтю пана Едгара про Беро він визнав необгрунтованою. Критичний кореспондент вважає її обгрунтованою. Він, правда, сам признається: «Я *не* обізнаний з книгою Беро». Проте він *упевнений*, що панові Едгару *вдалося* і т. д., а віра, як відомо, робить блаженним. «Взагалі»,— продовжує критичний віруючий,— «він» (людина з з берлінського гуртка) «*дуже незадоволений* творами Едгара». Він вважає також, що і «*Прудон* трактується там не досить *грунтовно*». Тут кореспондент видає панові Едгару похвальне свідоцтво:

«*Я, правда*» (!?), «*обізнаний* з Прудоном; *я знаю*, що у викладі Едгара з Прудона взято і наочно зіставлено *характерні* пункти».

На думку кореспондента, єдина причина, чому дана паном Едгаром *чудова* критика Прудона не подобається цим панам, полягає в тому, що пан Едгар *не кидає громи і блискавки* проти власності. Мало того,— подумайте тільки! — противник вважає, що стаття пана Едгара про «Робітничий союз» [14] *не має значення*. Кореспондент утішає пана Едгара:

«Звичайно, в цій статті не дається нічого *самостійного*, а ці пани дійсно повернулися до точки зору *Группе*, якої вони, правда, *завжди дотримувались*. К р и т и к а, думають вони, повинна давати, давати і *давати!*»

Начебто критика не дала нам цілком нових лінгвістичних, історичних, філософських, політико-економічних і юридичних відкриттів! І вона така скромна, що дозволяє говорити собі, нібп вона не дає нічого *самостійного!* Навіть наш критичний кореспондент, і той вносить в існуючу механіку щось досі невідоме, примушуючи людей *повертатися* до *тієї* точки зору, якої вони завжди *дотримувались*. Не дуже-то зручно пригадувати точку зору *Группе*. Группе у своїй, загалом кажучи, зовсім нікчемній брошурі, про яку не варто й згадувати, запитував пана Бруно, що той збирається дати критичного про *спекулятивну логіку*. Пан Бруно відіслав його до майбутніх поколінь, і —

«дурень чекає відповіді» [80].

Як бог покарав невіруючого фараона тим, що зробив жорстоким його серце і *визнав* його *негідним* просвітлення, так і кореспондент запевняє:

«Тому вони *зовсім негідні* того, щоб бачити або розпізнавати зміст у Вашій «Literatur-Zeitung»».

І замість того щоб порадити своєму другові Едгару набути думок і знань, він дає йому таку пораду:

«Нехай Едгар заведе собі *мішок з фразами* і надалі, створюючи свої статті, черпає з нього із заплющеними очима, щоб набути стилю, який був би до смаку публіці».

Крім запевнень у «якійсь люті, злобності, беззмістовності, недоумстві, блуканні навколо предмета, якого вони не можуть

збагнути, почутті нікчемності» (всі ці епітети стосуються, зрозуміло, берлінського гуртка), він розсипає на адресу святого сімейства ще такі похвали:

«Пронизуюча предмет легкість трактування, майстерне орудування категоріями, здобута вивченням глибина зрозуміння, словом — *панування* над предметами. Він» (людина з берлінського гуртка) «надзвичайно полегшує собі завдання, а Ви робите легким самий предмет». Або ще: «Ви здійснюєте в «Literatur-Zeitung» чисту, наочну, схоплюючу предмет критику».

І на закінчення:

«Про все це я написав Вам так докладно тому, що я знаю: повідомлення про погляди мого друга зроблять Вам *приємність*. Ви можете звідси бачити, що «Literatur-Zeitung» досягає своєї мети».

Її мета — протиставити себе берлінському гуртку. Коли ми тільки що ознайомилися з *полемікою берлінського гуртка* проти критичної критики і бачили, як розправилися з ним за цю полеміку, то тепер ми побачимо двояке зображення прагнення берлінського гуртка добитися пощади у критичної критики.

Один кореспондент пише:

«Коли я на початку цього року відвідав Берлін, я там чув від знайомих, що Ви всіх відштовхуєте, тримаєте всіх на достатній відстані від себе, що Ви зовсім відцуралися всіх, навмисне уникаєте всякого зближення, всякого спілкування з іншими. Я, звичайно, не знаю, хто в цьому винен».

Абсолютна критика відповідає:

«Критика *не* утворює *партії*, вона не прагне мати свою окрему партію, вона *самітня*,— самітня тоді, коли вона заглиблюється у *свій*» (!) «предмет, самітня і тоді, коли вона протиставляє себе цьому предметові. Вона *відокремлює себе від усього*».

Подібно до того як критична критика думає стати вище всіх догматичних протилежностей тим, що вона на місце дійсних протилежностей ставить уявну протилежність між *собою* і *світом*, між *святим духом* і *нечестивою масою*, так само вона уявляє собі, що високо піднеслась *над партіями*, коли вона скочується *нижче партійної точки зору*, протиставляючи себе, як *партію*, всьому іншому людству і зосереджуючи весь інтерес на особах пана Бруно і компанії. Весь наш виклад доводить правдивість критичного *визнання* того, що критика сидить на троні у властивій *абстракції* самотині, що навіть тоді, коли вона нібито займається яким-небудь *предметом*, вона дійсно не виходить із стану безпредметної самотини і не вступає у справді *суспільні* відносини з тим чи іншим *дійсним предметом*, бо *її предмет* є тільки предмет *її уяви*, тільки уявний предмет. Так само правильно вона визначає характер своєї *абстракції*, як *абсолютної* абстракції, в тому розумінні, що «вона *відокремлює* себе *від усього*»; са́ме це *ніщо*, відокремлене *від усього*, від *всякого* мислення, споглядання і т. д., і є *абсолютна нісенітниця*. А втім, ця самотина, до якої доходять відокремленням, абстра-

гуванням від *усього*, так само мало вільна від предмета, від якого вона абстрагує, як мало *Оріген* був вільний від свого *дітородного члена*, який він *відокремив* від себе.

Другий кореспондент починає з того, що зображує одного з представників «берлінського гуртка», якого він бачив і з яким він розмовляв, «похмурим», «пригніченим», «не здатним уже розкрити рота» (тоді як раніше він завжди «мав готове *зухвальство* в запасі») і «зажуреним». Цей член «берлінського гуртка» розповідає кореспондентові, який, у свою чергу, доповідає критиці:

«Він не може зрозуміти, як такі люди, як Ви обидва, що взагалі завжди прихильно ставились до принципу гуманізму, можуть поводитися так замкнуто, так недружелюбно, навіть зарозуміло». Він не знає, «чому знаходяться люди, які, мабуть, навмисне викликають розкол. Адже ми всі дотримуємось однакової точки зору, ми всі *вклоняємось* крайності, критиці, всі однаково здатні, коли не створити крайню ідею, то хоча б зрозуміти і застосувати її». «Рушійним принципом цього розколу він вважає не що інше, як егоїзм і зарозумілість».

Далі кореспондент намагається закинути добре слівце на користь своїх друзів:

«Хіба, принаймні, деякі з наших друзів не збагнули к р и т и к и, або, може, *доброї волі критики*... ut desint vires, tamen est laudanda voluntas *».

К р и т и к а відповідає за допомогою таких *антитез* між собою і берлінським гуртком:

«Існують *різні* погляди на критику». Ці пани «думали, що критика — у них в кишені», а к р и т и к а «знає і дійсно застосовує силу критики», тобто вона не ховає її в кишені. Для перших критика — тільки форма, а для неї — «*найбільш змістовне*, точніше, єдино *змістовне*». Так само як абсолютне мислення вважає себе всією реальністю, *так* всією реальністю вважає себе і критична критика. Тому *поза собою* вона не вбачає ніякого змісту, тому вона не є критикою *дійсних* предметів, що лежать поза критичним суб'єктом; вона сама *створює* предмет, вона — абсолютний *суб'єкт-об'єкт*. Далі: «Перший вид критики фразами відбувається від усього, від усякого вивчення речей, другий вид критики фразами відокремлює себе *від усього*». Перша «*розумна, нічого не знаючи*», друга — «завжди вчиться». Друга, справді, нерозумна і вчиться par çá, par lá **, але тільки для годиться, тільки для того, щоб поверхово завчене видавати за свою власну мудрість, користуючись ним, як «лозунгом», проти тієї самої маси, в якої критика вчилась, і перетворюючи його у критично-критичне безглуздя.

Для першої такі слова, як «крайність», «іти далі», «не досить далеко піти», мають велике значення і являють собою найбільш високоповажані категорії. Друга *досліджує точки зору* і не прикладає до них *мірок* названих вище абстрактних категорій.

* — нехай не вистачає сил, але бажання все-таки заслуговує похвали. *Ред.*
** — там і сям. *Ред.*

Вигуки критики № 2, що тепер не може бути мови про політику, що з філософією покінчено, її готовність розправитися з соціальними системами і рухами за допомогою таких словечок, як «фантастичний», «утопічний» і т. д.,— хіба все це не є тільки *критично виправленим* виданням названих вище категорій «іти далі», «не досить далеко піти» і т. д.? А її «мірки», як наприклад: «і с т о р і я», «к р и т и к а», «узагальнення предметів», «старе і нове», «критика і маса», «дослідження точок зору», словом, всі її лозунги,— хіба це не *сфабриковані з категорій,* і до того з абстрактних категорій, *мірки!?*

«Перша — теологічна, злісна, заздрісна, дріб'язкова, зарозуміла; друга — *протилежність* усьому цьому».

Отже, висипавши одним духом цілу дюжину похвал на власну адресу і приписавши собі все те, чого не вистачає берлінському гуртку, так само як бог *є* все те, що *не є людина,* к р и т и к а видає собі таке свідоцтво:

«Вона досягла тієї ясності, тієї жадоби пізнання і того спокою, при яких вона стає *невразливою* і *нездоланною».*

Проти такого противника, як берлінський гурток, їй не треба через це «ніякої іншої зброї, крім *олімпійського сміху».* І критика з властивою їй грунтовністю багато говорить про властивості цього *сміху,* намагаючись визначити, що він є і що він не є. «Цей сміх не є зарозумілість». Боже борони! Це — заперечення заперечення. Це — «*тільки той процес,* що його *критик,* у доброму настрої і з душевним спокоєм, *повинен застосовувати* проти *нижчої* за нього *точки зору, що вважає* себе *рівною* з ним» (яка зарозумілість!). Отже, коли к р и т и к сміється, він *застосовує процес.* І в своєму «душевному спокої» він застосовує *процес сміху* не проти *осіб,* а проти *точки зору.* Навіть *сміх* являє собою *категорію,* яку він застосовує і навіть *повинен* застосовувати!

Позасвітова критика не є *прояв діяльності,* властивої *дійсному,* тобто такому, що живе в *сучасному* суспільстві, *людському суб'єктові,* який бере участь у стражданнях і радостях цього суспільства. *Дійсний* індивідуум є тільки *акциденція,* земне наповнення к р и т и ч н о ї к р и т и к и, в якому вона являє себе як *вічна субстанція.* Не критика, здійснювана людським індивідуумом, а *нелюдський індивідуум критики* є суб'єкт. Не критика є *прояв людини,* а людина являє собою *відчуження критики,*— тому критик живе зовсім поза суспільством.

«Чи може критик жити в тому суспільстві, яке він критикує?»

Слід було б спитати навпаки: хіба він не повинен жити в цьому суспільстві, хіба не повинен сам бути проявом життя цього суспільства? Чому критик *продає* свої духовні продукти, коли він цим продажем перетворює найгірший закон нинішнього суспільства у свій власний закон?

«Критик не повинен навіть намагатися *особисто* змішуватися з суспільством».

Тому він заводить собі *святе сімейство*, так само як самітній бог прагне у святому сімействі усунути свою нудьгуючу відірваність від усякого суспільства. Якщо критик *хоче звільнитися* від *поганого суспільства*, нехай він насамперед звільниться від *свого власного товариства*.

«Так критик позбавляється всіх радостей суспільства, але й від *страждань його* він вільний. Критик не знає ні *дружби*» (за винятком критичних друзів), «ні любові» (за винятком *любові до себе); «*та зате наклепи безсило відскакують від нього; ніщо не може його образити; його не зачіпає ні ненависть, ні заздрість; роздратування і злоба — *незнайомі* йому *афекти*».

Словом, критик вільний від усіх *людських пристрастей*, він — *божественна особа*, він може про себе співати пісню монашки:

«Про любов не помишляю,
Не кохаю я мужчин,
Тільки бога в думці маю:
Захист мій — лиш він один»[81].

Критиці не вдається висловити жодного положення, не заходячи в суперечність із самою собою. Так, вона на закінчення говорить нам:

«Філістерство, яке закидає критика камінням» (згідно з біблійною аналогією, критик повинен бути побитий камінням), «яке не хоче зрозуміти його і приписує йому *нечисті* мотиви» (*чистій* критиці приписувати *нечисті* мотиви!), «щоб зробити *його рівним із собою*» (зарозумілість рівності, що осуджувалась вище!),— «це філістерство *не висміює* критик, бо воно не варте цього; критик лише виявляє його справжню природу і цілком спокійно ставить його на те місце, яке відповідає його невеликому значенню».

Вище ми бачили, що критик *повинен* був застосовувати *процес висміювання* проти «нижчої за нього точки зору, яка вважає себе рівною з ним». Невиразність уявлень критичної критики про її тактику щодо безбожної «маси» майже свідчить про внутрішню роздратованість критики, про жовчність, для якої «афекти» далеко не є «незнайомцями».

Проте не можна не визнати, що після всієї своєї геркулесової боротьби, в якій критика ставила собі одну тільки мету, — *відокремлення* себе від некритичної «нечестивої маси» і взагалі від «усього», — вона, нарешті, щасливо добралась до свого *самотнього, божественного, самодостатнього, абсолютного* існування. Якщо в першому вираженні цієї її «нової фази» старий світ *гріховних афектів* має ще, очевидно, деяку владу над критикою, то тепер ми побачимо її естетично-заспокоєною і *просвітленою* в якомусь «*художньому образі*», в якому вона *спокутує* свої гріхи, щоб на закінчення як другий, торжествуючий *Христос* вчинити *критичний страшний суд* і після перемоги над драконом спокійно піднестися на небо.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

ХОДІННЯ У СВІТ І ПЕРЕТВОРЕННЯ КРИТИЧНОЇ КРИТИКИ, або КРИТИЧНА КРИТИКА В ОСОБІ РУДОЛЬФА, КНЯЗЯ ГЕРОЛЬШТЕЙНСЬКОГО

Рудольф, князь Герольштейнський, *спокутує* у своєму *ходінні у світ подвійний* злочин: свій *особистий* злочин і злочин *критичної критики.* В бурхливій суперечці із своїм батьком він зняв проти нього свій меч; а критична критика в бурхливій суперечці з масою підпала під владу гріховних афектів. Критична критика не викрила *жодної* таємниці. Рудольф спокутує цей гріх і викриває *всі* таємниці.

Рудольф, за відзивом пана Шеліги, — *перший* слуга *держави* людського роду («*гуманітарна держава*» шваба *Егідіуса.* Див. «Konstitutionelle Jahrbücher» доктора Карла Вейля, 1844 р., том 2).

Для того щоб *світ не загинув,* повинні, як твердить пан Шеліга,

«виступити на сцену люди нещадної критики... Рудольф саме *така* людина... Рудольф збагнув ідею *чистої критики.* І ця ідея плодотворніша для нього і для всього людства, ніж *увесь* досвід, набутий людством у його *історії,* ніж *усі* знання, які Рудольф, навіть під керівництвом найкращого вчителя, міг почерпнути з історії... Неупереджений суд, яким Рудольф увічнює своє *ходіння у світ, насправді* — не що інше, як *викриття таємниць суспільства*».

Він сам — «*викрита таємниця всіх таємниць*».

Рудольф має у своєму розпорядженні незмірно більшу кількість *зовнішніх* засобів, ніж усі інші мужі критичної критики. Але вона утішає себе:

«Недосяжні для людини, до якої доля менш ласкава, досягнуті Рудольфом *результати*» (!), «але досяжна прекрасна мета» (!).

Тому критика дає можливість Рудольфові, до якого доля така ласкава, *здійснювати* її (критики) власні *ідеї.* Вона наспівує йому:

«*Ханемане,* йди попереду,
У тебе великі непромокальні чоботи!» [82]

Підемо за Рудольфом в його критичному ходінні у світ, яке «*плодотворніше* для *людства,* ніж *увесь досвід,* набутий людством у його історії, ніж *усі знання*» і т. д., — підемо за Рудольфом, що *двічі* рятує світ від *загибелі.*

1) КРИТИЧНЕ ПЕРЕТВОРЕННЯ М'ЯСНИКА В СОБАКУ, АБО РІЗАКА

Різака за своїм заняттям був м'ясником. Різні перипетії роблять з цього могутнього сина природи вбивцю. Рудольф випадково натрапляє на нього в ту хвилину, коли Різака кривдить Флер де Марі. Рудольф завдає спритному забіяці кілька майстерних, імпонуючих ударів по голові. Тим самим Рудольф здобуває повагу Різаки. Пізніше, в шинку злочинців, виявляється добросерда вдача Різаки. Рудольф говорить йому: «У тебе є ще серце і честь». Цими словами він вселяє в нього повагу до самого себе. Різака виправляється, або, як висловлюється пан Шеліга, перетворюється в «*моральну* істоту». Рудольф бере його під свою опіку. Простежимо процес перевиховування Різаки, здійснюваний під керівництвом Рудольфа.

Перша стадія. Перше, чого навчає Рудольф Різаку, це —лицемірство, віроломство, підступність і *удавання.* Рудольф використовує моралізованого Різаку для таких самих цілей, для яких *Відок* використовував своїх моралізованих злочинців, тобто він робить його *шпигуном* і *агентом-провокатором.* Він дає йому пораду «*удати*» перед *Мастаком,* ніби він зрадив свій «принцип не красти», запропонувати цьому Мастакові учинити крадіжку і таким способом заманити його у влаштовану Рудольфом пастку. Різака відчуває, що його хочуть використати для якогось поганого «фарсу». Він протестує проти плану примусити його відіграти роль *шпигуна* і *агента-провокатора.* За допомогою «*чистої*» *казуїстики* критичної критики Рудольф без особливих зусиль переконує цього сина природи, що поганий вчинок не є поганий вчинок, коли його здійснюють з «*добрих, моральних*» мотивів. Різака як агент-провокатор під виглядом дружби і довір'я заманює свого колишнього приятеля в згубну для нього пастку. *Вперше* у своєму житті він робить *підлість.*

Друга стадія. Тут ми зустрічаємося з Різакою в ролі *доглядальниці* біля хворого Рудольфа, якого він врятував від смертельної небезпеки.

Різака став такою *благопристойною моральною* істотою, що, боячись забруднити килим, відхиляє пропозицію лікаря-негра Давіда сісти на підлогу. Він навіть такий *несміливий,* що не зважується сісти на стілець. Спочатку він ставить стілець спинкою на підлогу, а потім сідає на передні ніжки стільця. Він не забуває просити вибачення щоразу, коли називає Рудольфа, якого врятував від смертельної небезпеки, своїм «другом» або «мосьє» замість «монсеньйор» *.

Гідне подиву дресирування нещадного сина природи! Різака розкриває нам найзаповітнішу таємницю свого критичного

* — титулування князів і єпископів. *Ред.*

перетворення, признаючись Рудольфові, що він відчуває до нього таку саму прив'язаність, яку *бульдог* відчуває до свого господаря: «Je me sens pour vous comme qui dirait l'attachement d'un *bouledogue* pour *son maître*». Колишній м'ясник перетворився в собаку. Віднині всі його чесноти будуть чеснотами собаки, беззавітною «*відданістю*» собаки своєму господареві. Його самостійність, його індивідуальність зовсім зникнуть. Але подібно до того як поганим живописцям доводиться надписувати свої картини, щоб пояснити їх зміст, так і Ежен Сю вкладає в уста «*бульдога*»-Різаки записочку, яку той весь час урочисто повторює: «Два слова — у тебе є серце і честь — зробили мене *людиною*». До останнього подиху Різака шукатиме мотивів своїх вчинків не в своїй людській індивідуальності, а в цій записочці. Щоб довести своє моральне удосконалювання, він часто думатиме про свою власну вищість і про погані риси інших індивідуумів, і в усіх тих випадках, коли він почне сипати повчальними фразами, Рудольф говоритиме йому: «Мене радують такі твої *слова*». Різака став не звичайним, а *моральним бульдогом*.

Третя стадія. Ми вже захоплювалися *міщанською благопристойністю* Різаки, яка прийшла на зміну його *грубій*, але *сміливій* безцеремонності. Тепер ми дізнаємось, що він, як і личить «*моральній істоті*», засвоїв собі також ходу і манери *обивателя:*

«По його ході його можна прийняти за найбільш смирного на світі *обивателя*».

Ще сумніший, ніж ця зовнішня форма, той зміст, який Рудольф вклав у його критично реформоване життя. Він посилає Різаку в Африку, щоб «показати невіруючому світові живий і спасенний приклад покаяння». Віднині він повинен демонструвати не свою власну людську природу, а християнську догму.

Четверта стадія. Критично-моральне перетворення зробило Різаку смирною, обережною людиною, поведінка якої регулюється страхом і життєвою мудрістю.

«Різака», — розповідає Мурф, нескромна простота якого завжди виносить сміття з хати,— «не сказав жодного слова про розправу над Мастаком, *боячись* скомпрометувати *себе*».

Отже, Різака знає, що розправа ця була протизаконною дією. Він не базікає про це, боячись скомпрометувати себе. *Мудрий* Різака!

П'ята стадія. Різака так далеко зайшов у своєму моральному удосконалюванні, що він свою *собачу* відданість Рудольфові усвідомлює в цивілізованій формі. Врятувавши *Жермена* від смертельної небезпеки, Різака звертається до нього з такими словами:

«У мене є покровитель, який для мене — те саме, що *бог* для *священиків;* мені хочеться кинутися перед ним на коліна».

І в думках своїх він стає на коліна перед своїм богом.

«Пан Рудольф»,— продовжує він, звертаючись до Жермена,— «захистить Вас. Я говорю *«пан»*, хоч я повинен був би сказати *«шановний пан»*. Проте я звик називати його просто *паном* Рудольфом, і він дозволяє мені це».

«Яке чудове пробудження, який розквіт!» — вигукує в критичному захваті Шеліга.

Шоста стадія. Подвизаючись на поприщі чистої відданості, морального бульдозтва, Різака гідно завершує свій життєвий шлях тим, що дає під кінець заколоти себе, щоб врятувати свого шановного пана. В ту хвилину, коли Скелет хоче встромити ніж у князя, Різака перехоплює руку вбивці. Скелет заколює його. А вмираючий Різака каже Рудольфові:

«Я був правий, коли говорив, що така *жменя пороху*» (такий бульдог), «як я, може іноді бути корисною такому, як Ви, *великому шановному панові*».

До цієї собачої заяви, яка стисло характеризує весь критичний життєвий шлях Різаки, вкладена в його уста записочка додає:

«Ми квити, пане Рудольф. Ви мені сказали, що у мене є серце і честь».

Пан Шеліга кричить щосили:

«Яку заслугу здобув собі Рудольф тим, що повернув *людству*» (?) «цього Різаку!»

2) ВИКРИТТЯ ТАЄМНИЦІ КРИТИЧНОЇ РЕЛІГІЇ, АБО ФЛЕР де МАРІ *

а) СПЕКУЛЯТИВНА «МАРГАРИТКА»

Ще одно слово про спекулятивну «Маргаритку» пана Шеліги, перш ніж ми перейдемо до Флер де Марі Ежена Сю.

Спекулятивна «Маргаритка» є, насамперед, певною мірою *виправлення*. Справа в тому, що пан Шеліга побоюється, як би з його побудови читач не зробив того висновку, ніби Ежен Сю

«відокремив зображення об'єктивної основи» (зображення «світового порядку») «від розвитку діючих індивідуальних сил, які можна зрозуміти лише у зв'язку з цією основою».

Крім завдання виправити у читача це помилкове припущення, викликане викладом пана Шеліги, Маргаритка виконує ще й іншу, метафізичну місію в «нашому епосі», тобто в «епосі» пана Шеліги.

«*Світовий порядок* і епічна подія *не були б ще* художньо об'єднані в одне справді-*єдине* ціле, коли б вони тільки взаємно перехрещувались у строкатій мішанині і в швидкій зміні являли перед нами то яку-небудь частинку світового порядку, то яку-небудь сценічну дію. Для утворення *справжньої єдності* необхідно, щоб обидва елементи — таємниці цього заплутаного *світу* і ясність, прямота й упевненість, з якими *Рудольф* проникає

* — буквально: «квітка Марії» або «квітка Марія»; а німецькою мовою слово «Marienblume», яким Шеліга називає Флер де Марі, означає «маргаритка». *Ред.*

в них і викриває їх,— зіткнулись один з одним в *одному* індивідуумі... Маргаритка і виконує це завдання».

Пан Шеліга конструює Маргаритку за аналогією з *бауерівською* конструкцією *божої матері*.

На одному боці стоїть *«божественне» (Рудольф)*, якому приписується «всіляка могутність і свобода», єдино *діяльний* принцип. На другому боці стоїть пасивний *«світовий порядок»* і належні до нього люди. Світовий порядок становить «грунт дійсного». Щоб цей грунт не був «зовсім покинутий» або щоб «не був знищений останній залишок природного стану», щоб самий світ брав ще якусь участь у «принципі розвитку», який, на противагу світові, зосередив у собі Рудольф; щоб «людське не було зображене як беззастережно невільне і недіяльне»,— для всього цього пан Шеліга повинен зайти в «суперечність релігійної свідомості». Хоч він відриває одне від одного світовий порядок і його діяльність, створюючи дуалізм мертвої маси і критики (Рудольфа), він все-таки змушений знову поступитися перед світовим порядком і масою деякими атрибутами божественності і в особі Маргаритки конструювати спекулятивну єдність обох, Рудольфа і світу (див. «Критику синоптиків», том I, стор. 39).

Крім дійсних відносин, що існують між *домовласником* (діючою «індивідуальною силою») і його *будинком* («об'єктивною основою»), містична спекуляція, а також і спекулятивна естетика потребують ще третього елемента, *конкретної спекулятивної єдності, суб'єкта-об'єкта*, який поєднував би в *одній* особі будинок і домовласника. Оскільки спекуляція не любить природних опосередкувань в їх широкій грунтовності, то вона не помічає, що та сама «частинка світового порядку»,— наприклад, будинок,— яка для однієї особи,— наприклад, для домовласника,— становить «об'єктивну основу», для другої,— наприклад, для будівника цього будинку,— є «епічна подія». Критична критика, яка осуджує «романтичне мистецтво» за його «догму єдності», прагне тепер одержати «справді єдине ціле», «дійсну єдність», і з цією метою ставить на місце природного і людського зв'язку між світовим порядком і світовою подією фантастичний зв'язок, містичний суб'єкт-об'єкт, так само як *Гегель* на місце дійсного зв'язку між людиною і природою ставить абсолютний суб'єкт-об'єкт, що являє собою разом всю природу і все людство,— *абсолютний дух*.

У критичній Маргаритці «загальна провина часу, провина таємниці» стає *«таємницею провини»*, так само як загальна провина таємниці в особі заплутаного в боргах крамаря стає *таємницею боргів*.

За конструкцією божої матері, Маргаритка повинна була б, *власне кажучи*, бути *матір'ю Рудольфа*, спасителя світу. Пан Шеліга так і заявляє:

«*Логічна послідовність* вимагає, щоб Рудольф був *сином* Маргаритки».

Але оскільки він не син її, а батько, то пан Шеліга відкриває в цьому «нову таємницю, яка полягає в тому, що часто теперішнє породжує із свого лона не майбутнє, а давно померле минуле». Мало того, він відкриває іншу, ще більшу, прямо суперечну масовидній статистиці таємницю, — саме ту таємницю, що «дитина, якщо вона не стає, у свою чергу, батьком або матір'ю і сходить, незаймана і невинна, в могилу... *по суті своїй*... є *дочка*».

Пан Шеліга мислить у цілковитій згоді з гегелівською спекуляцією, коли він, «внаслідок *логічної* послідовності», вважає дочку матір'ю її батька. У філософії історії Гегеля, як і в його натурфілософії, син породжує матір, дух — природу, християнська релігія — язичество, результат — початок.

Довівши спочатку, що Маргаритка «внаслідок *логічної* послідовності» повинна була б бути матір'ю Рудольфа, пан Шеліга доводить вслід за тим протилежне: що вона, «для цілковитої відповідності тій *ідеї*, яку вона втілює собою в *нашому* епосі, *ніколи не повинна стати матір'ю*». Це показує, принаймні, що ідея нашого епосу і логічна послідовність пана Шеліги взаємно суперечать одна одній.

Спекулятивна Маргаритка — не що інше, як «*втілення ідеї*». Якої ж ідеї? «Вона все-таки має перед собою завдання зобразити *ніби* останню гірку сльозу, яку ронить минуле перед своїм остаточним зникненням». Вона є зображенням алегоричної сльози, і навіть те мале, що вона являє собою, вона *все-таки* являє собою тільки «*ніби*».

Ми не підемо за паном Шелігою в його дальшому зображенні Маргаритки. Ми зробимо їй самій приємність, згідно з розпорядженням пана Шеліги, «утворити *найрішучішу* протилежність *кому б то не було*», — протилежність таку ж таємничу, як властивості бога.

Ми не станемо також докопуватися до «*справжньої таємниці*», яка «похована в грудях людини *богом*» і на яку спекулятивна Маргаритка «все-таки ніби» вказує. Ми переходимо від Маргаритки пана Шеліги до Флер де Марі Ежена Сю і до тих критичних чудотворних діянь, які вершить над нею цілитель Рудольф.

b) ФЛЕР де МАРІ

Ми зустрічаємо Марію серед злочинців у ролі проститутки, кріпосної служниці у хазяйки шинку, де збираються злочинці. При всій принизливості свого становища, вона зберігає людське благородство душі, людську невимушеність і людську красу. Ці якості імпонують її оточенню, роблять її поетичною квіткою серед злочинців і встановлюють за нею ім'я Флер де Марі.

Треба уважно спостерігати Флер де Марі, починаючи з її першого виступу, щоб мати можливість порівняти її *первісний образ* з *критичною переробкою* його.

При всій своїй тендітності Флер де Марі відразу ж виявляє життєву бадьорість, енергію, веселість, гнучкість характеру — такі риси, що тільки й можуть пояснити її людський розвиток в умовах її *нелюдського* становища.

Проти Різаки, що накидається на неї з кулаками, вона захищається своїми ножицями. Це — перше становище, в якому ми її зустрічаємо. У цій сцені вона виступає перед нами не як беззахисна істота, яка віддається без опору під владу грубої сили, а як дівчина, що вміє захищати свої права і здатна витримати боротьбу.

У шинку злочинців на вулиці Фев вона розповідає Різаці і Рудольфові історію свого життя. Розказуючи, вона відповідає *сміхом* на дотепи Різаки. Вона звинувачує себе в тому, що, вийшовши з тюрми, витратила зароблені нею там 300 франків на катання і вбрання, замість того щоб шукати роботи, «але у мене не було порадників». Спогад про катастрофу її життя — про те, як вона продала себе хазяйці шинку злочинців,— викликає в ній сумний настрій. Вперше у житті вона згадує тепер про всі ці події. «Справді, мені стає сумно від того, що я оглядаюсь на минуле... Мабуть, дуже добре бути чесною». У відповідь на насмішку Різаки: «Нехай вона зробиться чесною», — вона вигукує: «Чесною, о боже! та на які ж кошти, по-твоєму, можу я бути чесною!». Вона заявляє рішуче, що вона «зовсім не плакса» («je ne suis pas pleurnicheuse»), але її життєве становище сумне — «це далеко не весело». Нарешті, замість християнського *покаяння*, вона висловлює про своє минуле такий *стоїчний* і водночас *епікурейський* людський принцип, принцип вільної і сильної індивідуальності:

«*Кінець кінцем, що зроблено, то зроблено*».

Підемо за Флер де Марі в її першій прогулянці з Рудольфом.

«Усвідомлення свого жахливого становища тебе, мабуть, часто мучило», — говорить Рудольф, якого вже кортить розпочати повчальну розмову.

«так»,— відповідає вона,— «не один раз я вдивлялася в Сену через парапет набережної, але потім я звертала свої погляди на квіти, на сонце і говорила собі: річка завжди буде тут, а мені немає ще й сімнадцяти років. Хто знає? В ці хвилини мені здавалося, що моя доля — незаслужена, що в мені є щось хороше. Я говорила собі: мене доволі вже мучили, але, принаймні, я нікому не заподіяла ніякого лиха».

Флер де Марі розглядає становище, в якому вона перебуває, не як результат своєї вільної творчості, не як вираження своєї особи, а як долю, якої вона не заслужила. Ця нещасна доля може змінитися. Вона ще молода.

Добро і *зло*, як їх розуміє Марія, — не *моральні абстракції* добра і зла. Вона *добра* тому, що нікому не завдала *страждання*, вона завжди була *людяна* до нелюдського оточення. Вона *добра* тому, що сонце і квіти відкривають їй її власну сонячну і, як

квітка, невинну натуру. Вона *добра,* нарешті, тому, що вона ще *молода,* сповнена надій і життєвої бадьорості. Її становище — *недобре,* тому що воно накладає на неї неприродний примус, тому що воно не дає проявлятися її людським нахилам, здійснюватися її людським бажанням, тому що воно повне мук і безрадісне. Мірилом її життєвого становища є для неї не *ідеал добра,* а її *власна індивідуальність, сутність* її *істоти.*

На лоні *природи,* де падають окови буржуазного життя, де Флер де Марі вільно може проявляти свою власну натуру, вона виявляє через це таку бурхливу радість життя, таке багатство відчуттів, таке людське захоплення красою природи, які доводять, що її становище в суспільстві тільки поверхово зачепило її істоту, що це становище — не більше ніж лиха доля і що сама вона ні добра, ні лиха, а тільки *людяна.*

«Пане Рудольф, яке щастя!.. трава, поля!.. Коли б Ви мені дозволили зійти... Тут так гарно... Мені так хотілося б побігати по цих луках!»

Вийшовши з коляски, вона збирає квіти для Рудольфа, «ледве може говорити з радості» і т. д. і т. д.

Рудольф говорить їй, що він відвезе її на *ферму мадам Жорж.* Там вона побачить голубники, скотний двір і т. д.; там є молоко, масло, фрукти і т. д. Ось справжня *розкіш* для цієї дитини. Вона буде *розважатися* — ось її головна думка. «Ви навіть не можете собі уявити, як мені хочеться розважатись». Вона вже зовсім простодушно говорить Рудольфові про те, що сама винна в своїй нещасній долі: «Все сталося тому, що я не вміла берегти гроші». Через це вона радить йому бути бережливим і класти свої гроші до ощадної каси. Її уява цілком захоплена тими надхмарними замками, які будує їй Рудольф. Вона засмучується тільки тому, що «забула про *теперішнє»,* і «контраст між цим теперішнім і мрією про радісне, світле життя нагадує їй весь жах її становища».

Досі ми спостерігали Флер де Марі в її первісному, некритичному образі. Ежен Сю піднявся тут над обрієм свого обмеженого світогляду. Він завдав удару забобонам буржуазії. А тепер він передасть Флер де Марі в руки героя Рудольфа, щоб загладити своє зухвальство, щоб здобути схвалення всіх стариків і старух, всієї паризької поліції, ходячої релігії і «критичної критики».

Мадам Жорж, під опіку якої Рудольф віддає Флер де Марі,— нещасна, хвора на іпохондрію, релігійна жінка. Вона відразу ж зустрічає молоду дівчину єлейними словами, що «*бог* благословляє тих, хто любить і боїться його, хто був нещасний і *покаявся».* Рудольф, муж «чистої критики», запрошує жалюгідного, посивілого в забобонах попа *Лапорта.* Піп цей призначений для того, щоб здійснити критичну переробку характеру Флер де Марі.

Марія весело і простодушно зустрічає старого попа. З властивою йому християнською грубістю *Ежен Сю* примушує «диво-

вижний інстинкт» нашіптувати їй на вухо, що «*сором* кінчається там, де починаються *каяття* і *покаяння*», а саме — в лоні єдиноспасаючої церкви. Він забуває про її веселу простодушність під час прогулянки, про радісний настрій, викликаний красою природи і товариським співчуттям Рудольфа і затьмарений тільки думкою про необхідність повернутися до хазяйки шинку злочинців.

Піп Лапорт відразу прибирає *неземну* позу. Його першими словами були:

«Милосердя *бога* невичерпне, моя дорога дитино! Він довів тобі це, не покинувши тебе у твоїх гірких випробуваннях... Великодушна людина, що врятувала тебе від загибелі, виконала *слово Святого письма*» (зауважте: не людську мету виконала, а слово Святого письма), «яке гласить: господь піклується про тих, хто звертається до нього; він здійснить бажання тих, хто благає його; він почує їх стогін і спасе їх... Господь завершить *своє* діло».

Марія ще не розуміє *зловмисного* змісту попівської проповіді. Вона відповідає:

«Я молитимусь за тих, хто був милосердним до мене і повернув мене до бога».

Її перша думка — *не* про бога, а про її *людського* спасителя, і молитися вона хоче за *нього*, а не за відпущення своїх *власних* гріхів. Вона чекає від своєї молитви сприяння спасінню інших. Мало того, вона ще така наївна, що вважає ніби *вже повернулася* до бога. Піп вважає, що він повинен зруйнувати цю противну вірі ілюзію.

«Скоро»,— перебиває він її,— «скоро ти заслужиш відпущення, відпущення твоїх великих гріхів... бо, як сказав пророк, господь підтримує всіх тих, кому загрожує падіння».

Зверніть увагу на позбавлені людяності звороти в мові священика. Скоро ти заслужиш відпущення гріхів! *Ще не прощені* тобі твої гріхи.

Якщо Лапорт, зустрівшись з дівчиною, намагається викликати в ній *усвідомлення гріховності*, то Рудольф, із свого боку, дарує їй під час прощання золотий *хрест*, символ *християнського розп'яття*, що чекає її.

Марія живе вже деякий час на фермі мадам Жорж. Підслухаємо насамперед розмову старого попа Лапорта з мадам Жорж. «Заміжжя» він вважає для Марії неможливим, «тому що жоден чоловік, незважаючи на його, Лапорта, поруку, не зважиться знехтувати минуле, яке забруднило її молодість». Він додає, що вона «повинна спокутувати великі гріхи» і що «моральне почуття повинно було б уберегти її від падіння». Він доводить можливість морального самозбереження, як найбільш низькопробний буржуа: «В Парижі є багато благодійників». Лицемірний священик дуже добре знає, що ці благодійники Парижа щогодини проходять байдуже мимо

маленьких дівчаток 7—8 років, які до півночі продають на найбільш людних вулицях сірники і т. п., як це колись робила Марія, і майбутня доля яких майже без винятку — така сама, як і доля Марії.

Піп поставив своїм завданням *покаяння* Марії. В душі своїй він *засудив* її. Підемо за Флер де Марі, коли вона ввечері прогулюється з Лапортом, якого проводжає додому.

«Поглянь, дитино моя»,— починає він свою єлейну розмову,— «на неосяжний обрій, межі якого стали тепер непомітні для ока» (це було ввечері). «Здається мені, що тиша і безмежність майже дають нам ідею вічності... Я говорю тобі це, Маріє, тому, що ти вразлива до краси творіння... Я часто бував зворушений, коли бачив, який релігійний захват вони викликають у тобі,— у тобі, яка так довго не мала релігійного почуття».

Попові вже вдалося перетворити безпосередньо-наївне захоплення Марії красою природи в *релігійний* захват. *Природа* для неї вже до такої міри принижена, що сприймається нею як угодна богові, *християнізована* природа, як *творіння*. Прозорий океан повітря розвінчаний і перетворений у тьмяний символ нерухомої *вічності*. Марія вже збагнула, що всі людські прояви її істоти були *«гріховні»*, що в них немає релігії, справжньої благодаті, що вони нечестиві, безбожні. Піп повинен очорнити її в її власних очах; він повинен розбити в порох її природні і духовні сили і таланти, щоб зробити її сприйнятливою до надприродного дару, який він обіцяє їй,— до *хрещення*.

Коли Марія хоче в чомусь признатися попові і просить у нього милості, він відповідає:

«*Господь* довів тобі, що він милосердний».

Марія не повинна вбачати в милостивому ставленні до неї природного, само собою зрозумілого ставлення спорідненої людської істоти до неї, такої самої людської істоти, а повинна помітити в цьому якесь містичне, надприродне, надлюдське милосердя і милість, в *людській милості* повинна бачити *божественне милосердя*. Вона повинна перетворити всі людські і природні відносини у потойбічні *відносини до бога*. Відповідь Флер де Марі на попівські балачки про божественне милосердя показує, наскільки релігійна доктрина встигла вже зіпсувати її.

Вона говорить, що як тільки опинилася у своєму новому, кращому становищі, вона відчувала тільки своє *нове щастя:*

«Щохвилини я думала про пана Рудольфа. Часто я зводила свої очі до неба, але шукала там не бога, а пана Рудольфа, щоб дякувати йому. Так, *я звинувачую себе в цьому,* отче мій; *я думала більше* про нього, ніж про бога; бо *він* зробив для мене те, що міг би зробити самий тільки бог... Я була *щаслива,* така щаслива, як людина, що назавжди уникла великої небезпеки».

Флер де Марі вже вважає негожим сприймати нове, щасливе життєве становище просто як те, чим воно *дійсно* є, як нове щастя,

тобто ставитися до нього природно, а не надприродно. Вона вже звинувачує себе в тому, що бачила в людині, яка її врятувала, те, чим ця людина *справді* була, — свого спасителя, і не підставляла на його місце уявного спасителя — *бога*. Вона вже пройнята релігійним лицемірством, яке відбирає в *іншої людини* те, чим я їй зобов'язаний, щоб передати це богові, і яке взагалі розглядає все людське в людині як чуже їй, а все нелюдське в ній — як її *справжню* власність.

Марія розповідає нам, що за *релігійний переворот* у своїх думках і почуттях, у своєму ставленні до життя вона має дякувати мадам Жорж і Лапорту:

«Коли Рудольф відвозив мене з міста, в мені вже ворушилося неясне усвідомлення принизливості свого становища; але виховання, поради, приклади, одержані мною від Вас і мадам Жорж, дали мені можливість збагнути... що я була більше винна, ніж нещасна... Ви і мадам Жорж допомогли мені *зрозуміти безмежну глибину моєї гріховності*».

Це означає, що вона повинна дякувати священикові Лапорту і мадам Жорж за те, що замість людського, і тому терпимого, усвідомлення принизливості свого становища вона пройнялася християнським, і тому нестерпним, усвідомленням безмежної гріховності. Піп і ханжа мадам Жорж навчили її думати про себе з *християнської точки зору*.

Марія відчуває всю болісність того душевного стану, до якого її призвели. Вона говорить:

«Якщо усвідомлення добра і зла повинно було пробудитись у мене в такому страшному вигляді, то чому мене не полишили моїй нещасній долі?... Якби мене залишили в тій безодні, де я була, злидні і побої дуже скоро добили б мене, і я, принаймні, померла б, нічого не знаючи про ту чистоту, якої я завжди марно бажатиму для себе».

Безсердечний піп відповідає:

«Навіть найблагородніша натура, коли б вона хоч один день пробула в тому бруді, з якого тебе витягли, вийшла б звідти з *незмивним клеймом на чолі*. Такий є *непорушний закон божого правосуддя*».

Флер де Марі, глибоко вражена цим медоточивим *попівським прокляттям*, вигукує:

«Виходить, Ви бачите, що я засуджена на відчай».

Посивілий раб релігії відповідає:

«Ти повинна відмовитися від всякої надії на те, щоб вирвати із свого життя цю сумну сторінку, але ти повинна надіятися на *безмежне милосердя бога*. Тут, *на землі*, бідна дитино моя, на твою долю випали сльози, каяття, покаяння; але настане день, коли там, *там на небі*, ти дістанеш прощення і знайдеш *вічне блаженство*».

Марія ще не настільки втратила розум, щоб знайти заспокоєння у вічному блаженстві і прощенні на небі.

«Зглянься на мене», — благає вона, — «зглянься на мене, боже! Я ще така молода... Яка я нещасна!»

І лицемірна софістика священика досягає своєї найвищої точки:

«Навпаки, це — твоє щастя, Маріє, твоє щастя! Господь посилає тобі муки совісті, сповнені гіркоти, але благодійні. Вони доводять *релігійну* вразливість твоєї душі... Кожне твоє страждання буде тобі зараховане на небі. Повір мені, бог залишив тебе на мить на недоброму путі, щоб дати тобі потім *славу каяття* і вічну нагороду, яка личить *покаянню*».

З цього моменту Марія стає *рабою усвідомлення своєї гріховності*. Якщо раніше вона в найтяжчій обстановці змогла розвинути в собі риси привабливої людської індивідуальності і при зовнішньому крайньому приниженні усвідомлювала *свою людську* сутність як *свою справжню сутність,* то тепер цей бруд сучасного суспільства, який зачепив її ззовні, стає в її очах її найглибшою сутністю, а постійне іпохондричне самобичування з цього приводу робиться її обов'язком, визначеним наперед самим богом життєвим завданням, самоціллю її існування. Якщо раніше вона хвалилась: «Я не плакса» і говорила: «Що зроблено, то зроблено», то тепер самокатування стає для неї *благом,* а каяття — *славою.*

Пізніше виявляється, що Флер де Марі — дочка Рудольфа. Ми зустрічаємося з нею знову як з принцесою Герольштейнською. Ми підслуховуємо її розмову з батьком:

«Марно я прошу бога звільнити мене від цих примар, наповнити моє серце тільки благочестивою любов'ю до нього, святими надіями, взяти мене, нарешті, всю цілком, бо я хочу вся віддатися йому... Він не зважає на мої молитви... безперечно, тому, що мої *земні* турботи роблять мене недостойною єднання з ним».

Після того як людина почала розглядати свої помилки як *безмірні* злочини проти бога, вона може бути впевнена у своєму *спасінні* й *милосерді* бога тільки в тому разі, коли *зовсім* віддасть себе богові, *зовсім* згине для світу і світських інтересів. Після того як Флер де Марі збагнула, що визволення з її нелюдського становища є *боже* чудо, вона повинна *сама* стати *святою,* щоб бути достойною цього *чуда.* Її людська любов повинна перетворитися у релігійну любов, прагнення до щастя у прагнення до вічного блаженства, мирське задоволення у святу надію, спілкування з людьми у спілкування з богом. Бог повинен взяти її цілком. Вона сама розкриває нам таємницю, чому він не бере її цілком. Вона ще не вся *віддалась* йому, її серце — ще під владою земних інтересів. Це — останній вибух її здорової натури. Вона цілком віддається богові, зовсім відмовляючись від світу і вступаючи в *монастир.*

«В монастир тому дорога,
Хто несе гріхів до бога
Стільки, щоб вдень і вночі
Від молитв не відпочить,
Весь час втіхи зазнавати —
Покаянню віддаватись».

(Гете.) [83]

У монастирі Флер де Марі, завдяки підступам Рудольфа, дістає сан *ігумені*. Вона спочатку відмовляється прийняти цей пост, вважаючи, що недостойна його. Стара ігуменя умовляє її:

«Скажу Вам більше, моя люба дочко, якби до того, коли Ви вступили в лоно церкви, Ваше життя було настільки ж сповнено помилок, наскільки воно, навпаки, було чисте й похвальне, то *євангельські чесноти*, приклади яких Ви показали тут, відколи Ви з нами, загладили б і спокутували в очах всевишнього всяке минуле, хоч би яким гріховним воно було».

Ми бачимо із слів ігумені, що мирські чесноти Флер де Марі перетворилися в євангельські чесноти, або, точніше, її справжні чесноти повинні набрати євангельської, карикатурної форми.

Марія відповідає на слова ігумені:

«Свята мати, вважаю тепер за можливе погодитися».

Монастирське життя не відповідає індивідуальності Марії: вона вмирає. Християнство утішає її тільки в уяві, або її християнська втіха є саме знищення її дійсного життя та її дійсної істоти — її смерть.

Отже, Рудольф спочатку перетворив Флер де Марі у покаянну грішницю, потім покаянну грішницю в монахиню і, нарешті, монахиню в труп. Коли її ховають, крім католицького священика, надгробну промову виголошує ще *критичний* священик Шеліга.

Її «*невинне*» існування він називає її «*тлінним*» існуванням і протиставляє його — «вічній і незабутній провині». Він хвалить її за те, що її «*останній подих*» був «просьбою про милосердя і прощення». Але так само як протестантський священик, який, показавши спочатку необхідність благодаті господньої, причетність покійника до загального первородного гріха і силу його усвідомлення своєї гріховності, неодмінно переходить потім до *світського* вихваляння чеснот померлого, і пан Шеліга вдається до такого мовного звороту:

«І все-таки *особисто* їй нема за що просити прощення».

Нарешті, він кидає на могилу Марії вже зовсім зів'ялу квітку церковного красномовства:

«Маючи внутрішню чистоту, яка рідко буває у людини, вона навіки заснула для цього світу».

Амінь!

3) ВИКРИТТЯ ТАЄМНИЦЬ ПРАВА

а) МАСТАК, АБО НОВА ТЕОРІЯ ПОКАРАННЯ. ВИКРИТА ТАЄМНИЦЯ СИСТЕМИ ОДИНОЧНОГО УВ'ЯЗНЕННЯ. МЕДИЧНІ ТАЄМНИЦІ

Мастак — злочинець геркулесової будови і великої духовної енергії. За вихованням своїм це освічена і знаюча людина. Він, пристрасний атлет, приходить у зіткнення із законами і звичками

буржуазного суспільства, для якого загальною міркою є посередність, хистка мораль і тиха торгівля. Він стає вбивцею і віддається всім надмірностям, на які тільки здатний сильний темперамент, що ніде не знаходить для себе відповідної людської діяльності.

Рудольф захопив цього злочинця. Він хоче критично переробити його, він хоче створити з нього приклад для *юридичного* світу. Він сперечається з юридичним світом не про саме *«покарання»,* а про *вид і спосіб* покарання. Він вигадує — за характерним висловом лікаря-негра Давіда — таку теорію покарання, яка була б гідна *«найвидатнішого німецького криміналіста»* і яка відтоді удостоїлась навіть щастя знайти собі по-німецькому серйозного і по-німецькому грунтовного захисника в особі одного німецького криміналіста. Рудольф навіть і гадки не має, що можна піднестися *вище* криміналістів; його честолюбність спрямована на те, щоб стати *«найвидатнішим криміналістом»,* primus inter pares *. Він наказує лікареві-негру Давіду *осліпити* Мастака.

Спочатку Рудольф повторює всі тривіальні заперечення проти смертної кари: вона, мовляв, не справляє ніякого впливу на злочинця, не справляє ніякого впливу на народ, для якого вона є тільки розважальним видовищем.

Далі Рудольф встановлює різницю між Мастаком і *душею* Мастака. Він дбає не про врятування людини, *дійсного* Мастака, а про *духовне спасіння* його *душі.*

«Спасіння душі»,— повчає він,— «свята справа... Кожний злочин, сказав спаситель, можна *спокутувати,* але тільки тим, хто серйозно прагне каяття і *покаяння.* Перехід від суду до ешафота надто короткий... Ти» (Мастак) «злочинно зловживав своєю *силою, я паралізую* твою силу... Ти будеш тремтіти перед найслабшим... твоя кара дорівнюватиме твоєму злочинові... але ця страшна кара залишить тобі, принаймні, безмежний обрій *покаяння...* Я тебе відокремлю тільки від зовнішнього світу, щоб ти, *сам на сам* із спогадом про свої ганебні діяння, поринув у непроглядний морок ночі... Ти змушений будеш заглянути в себе... Твоя свідомість, тобою принижена, прокинеться і приведе тебе до покаяння».

Оскільки Рудольф вважає *душу святою,* а *тіло* людини *нечестивим;* отже, оскільки він тільки душу розглядає як справжню істоту, бо душа, згідно з критичним описом людства у пана Шеліги, належить небу,— то тіло Мастака, його сила не належить людству; життєвий прояв цієї сили не треба перетворювати в людському смислі, не треба повертати людству; з нею не слід поводитись як з чимось по суті людським. Мастак зловживав своєю силою, Рудольф паралізує, калічить, знищує цю силу. Не існує більш *критичного* засобу звільнитися від викривлених проявів якої-небудь людської сутнісної сили, ніж знищення цієї сутнісної сили. Це і є християнський засіб, коли виривають око, якщо око спокушає, відрубують руку, якщо рука спокушає,— одним словом, убивають тіло, якщо

* — першим серед рівних. *Ред.*

тіло спокушає, бо око, рука, тіло є власне тільки зайві, гріховні придатки людини. Треба умертвити людську природу, щоб вилікувати її хвороби. Масовидна юриспруденція, не розходячись у даному разі з «критичною», теж вважає *калічення,* паралізування людських сил протиотрутою проти руйнівних проявів цих сил.

Рудольфа, мужа чистої критики, непокоїть у звичайній криміналістиці тільки надто швидкий перехід від суду до ешафота. Він хоче, навпаки, поєднати *помсту* злочинцеві з *покаянням* його і *усвідомленням ним своєї гріховності,* фізичне покарання з духовним, чуттєві муки з нечуттєвими муками каяття. Мирська кара повинна бути водночас християнсько-моральним виховним засобом.

Ця теорія покарання, яка поєднує *юриспруденцію* з *теологією,* ця «викрита таємниця таємниці» є не що інше, як теорія покарання *католицької* церкви, як про це докладно написав уже *Бентам* у своїй праці «Теорія покарань і нагород». У тому самому творі Бентам довів також моральну неефективність нинішніх покарань. Він називає передбачені законом покарання «*судовими пародіями*».

Кара, якої завдає Рудольф Мастакові,— та сама, якої завдав сам собі *Орíген.* Рудольф *оскопляє* Мастака, позбавляє його одного *продуктивного органу* — ока. «Око — це світоч тіла». Те, що Рудольф вдається саме до *осліплення,* робить честь його релігійному інстинктові. Це та сама кара, яка була звичайною в цілком християнській Візантійській імперії і яка процвітала у сповнений сил юнацький період християнсько-германських держав Англії і Франції. Відокремлення людини від чуттєвого зовнішнього світу, насильствене заглиблення її в її абстрактний внутрішній світ з метою примусити її виправитися — осліплення — є необхідний висновок з християнської доктрини, за якою повне здійснення цього відокремлення, чисте ізолювання людини від світу і зосередження її на її спіритуалістичному «*я*» є *самé благо.* Коли Рудольф не віддає Мастака у справжній монастир, як це робилось у Візантії і у Франкській державі, то він засилає його, принаймні, в ідеальний монастир, у монастир непроглядної ночі, в яку не потрапляє світло зовнішнього світу,— в монастир бездіяльної совісті і усвідомлення своєї гріховності, населений тільки примарними спогадами.

Певний спекулятивний сором не дозволяє панові Шелізі відкрито визнати теорію покарання свого героя Рудольфа, поєднання мирської кари з християнським каяттям і покаянням. Замість цього він підсовує йому,— зрозуміло, теж як вперше викривану перед світом таємницю,— теорію, згідно з якою кара повинна робити злочинця «*суддею*» над його «*власним*» злочином.

Таємниця цієї викритої таємниці є *гегелівська* теорія покарання. За Гегелем, покарання є вирок, який злочинець виносить

самому собі. *Ганс* докладніше розвинув цю теорію. У Гегеля ця теорія є *спекулятивним покривалом* стародавнього jus talionis *, яке *Кант* розвинув як *єдину правову* теорію покарання. У Гегеля самоосудження злочинця залишається тільки *«ідеєю»*, спекулятивним тлумаченням *ходячих емпіричних кримінальних кар*. Тому можливість вибору форми покарання він надає кожному даному ступеневі розвитку держави, тобто він залишає покарання таким, яким воно існує. Саме в цьому він є більшим критиком, ніж його критичний підголосок. Така теорія *покарання*, яка в злочинці визнає в той же час *людину*, може це робити тільки в *абстракції*, в уяві, саме тому, що *покарання*, *примус* суперечать *людському* способові дій. Крім того практичне здійснення такої теорії було б неможливим. Місце абстрактного закону зайняла б суто суб'єктивна сваволя, бо від розсуду офіційних «поважних і благопристойних» осіб залежало б, як у кожному окремому випадку узгодити кару з індивідуальністю злочинця. Уже Платон розумів, що *закон* повинен бути одностороннім і повинен *абстрагуватися* від індивідуальності. Навпаки, при *людських* відносинах кара *справді* буде не більш як вироком, що його винний виносить самому собі. Нікому не спаде на думку переконувати його в тому, що *зовнішнє насильство*, учинене над ним іншими, є насильство, учинене ним самим над собою. В *інших* людях він, навпаки, вбачатиме природних спасителів від тієї кари, яку він сам наклав на себе, тобто ставлення буде просто-таки протилежним.

Рудольф висловлює свою потаємну думку,— тобто розкриває мету осліплення,— коли говорить Мастакові:

«Кожне твоє слово буде молитвою».

Він хоче навчити його *молитися*. Він хоче перетворити розбійника-геркулеса в *монаха*, який тільки молитиметься. Якою гуманною є в порівнянні з цією християнською жорстокістю звичайна теорія покарання, що просто відтинає голову людині, коли хоче знищити її. Нарешті, само собою зрозуміло, що кожного разу, коли дійсне масовидне законодавство серйозно ставило собі завдання виправити злочинців, воно діяло незрівнянно розумніше і гуманніше, ніж цей німецький Харун-ар-Рашід. Чотири голландські землеробські колонії, оствальдівська колонія злочинців в Ельзасі являють собою справді людські спроби в порівнянні з осліпленням Мастака. Подібно до того, як Рудольф убиває Флер де Марі, віддаючи її на розтерзання попові і навіяному їй усвідомленню своєї гріховності, як він убиває Різаку, позбавляючи його людської самостійності і відводячи йому принизливу роль бульдога,— так само він убиває Мастака, виколюючи йому очі, щоб навчити його *«молитися»*.

* — права відплати за принципом: око за око. *Ред.*

А втім, такий вигляд має всяка дійсність після *«простого»* перероблення її *«чистою критикою»,* а саме, як перекручення дійсності і як *безглузда абстракція* від дійсності.

На думку пана Шеліги, відразу після осліплення Мастака відбувається *моральне чудо:*

«Страшний Мастак»,— розповідає нам Шеліга,— «*раптом* визнає силу чесності і прямодушності; він говорить Різаці: *Так, тобі я довіряю, ти ніколи не крав*».

На жаль, в Ежена Сю збереглося зауваження Мастака про Різаку, в якому є таке саме визнання, але яке зовсім не може бути наслідком осліплення, бо воно було *перед* ним. Мастак, залишившись віч-на-віч з Рудольфом, говорить йому про Різаку:

«А втім, він не здатний продати друга. Ні, в ньому є щось хороше... у нього завжди були якісь дивні ідеї».

Цим зводиться нанівець моральне чудо пана Шеліги. Розглянемо тепер *дійсні* результати *критичних* діянь Рудольфа-цілителя.

Насамперед ми бачимо, що Мастак і Сичиха їдуть разом у маєток Букваль з метою заподіяти там підлість Флер де Марі. Думка, що опановує його, є, звичайно, думка про *помсту* Рудольфові, і він може мстити йому тільки метафізично, придумуючи і розробляючи у своїй уяві, на зло Рудольфові, саме тільки «*погане*». «Він позбавив мене зору, але не позбавив мене думки про зло». Мастак розповідає Сичисі, чому він велів розшукати її:

«Я *нудьгував,* будучи зовсім самотнім серед цих чесних людей».

Коли Ежен Сю у своїй чернечій, своїй тваринній пристрасті до людського *самоприниження* доходить до того, що примушує Мастака повзати на колінах перед старою відьмою Сичихою і маленьким чортеням Кривоніжкою, благаючи їх не залишати його, то цей великий мораліст забуває, що тим самим він дає Сичисі диявольське самовдоволення. Подібно до того як Рудольф, *насильно осліпивши* злочинця, довів йому могутність *фізичного насильства,* в нікчемності якого він хотів його переконати, так само тут Ежен Сю навчає Мастака визнавати належним чином могутність *повної чуттєвості.* Він навчає його розуміти, що без цієї чуттєвості людина *перестає бути чоловіком* і стає беззахисною мішенню для глузування дітей. Він переконує його в тому, що світ заслужив його злочини, бо досить йому було тільки втратити зір, щоб зазнати мук від цього світу. Сю відбирає у Мастака останню людську ілюзію, бо Мастак вірив у щиру відданість йому Сичихи. Він сказав якось Рудольфові: «Вона кинеться за мене у вогонь». Та зате Ежен Сю добивається того, що, на його цілковите задоволення, Мастак у пориві гострого розпачу вигукує:

«*Боже мій, боже мій, боже мій!*»

Він навчився «*молитися*»! І пан Сю вбачає «в цьому *мимовільному* зверненні до божественного милосердя руку провидіння».

Першим наслідком рудольфової критики є ця *мимовільна молитва*. Безпосередньо за нею йде *недобровільне покаяння* на фермі в Буквалі, де Мастак бачить уві сні примари вбитих ним людей.

Ми випустимо дуже докладний опис цього сновидіння і повернемось до сцени в погребі «Червоної руки», де ми знаходимо критично реформованого Мастака, закутого в кайдани, напівз'їденого пацюками, напівмертвого від голоду, Мастака, що ричить, мов звір, і майже збожеволів від катувань Сичихи та Кривоніжки. Кривоніжка віддав йому в руки Сичиху. Подивимось на Мастака в той момент, коли він розправляється з нею. Він не тільки зовнішньо *копіює* героя *Рудольфа*, видряпуючи у Сичихи *очі*, а й *морально* наслідує його, повторюючи лицемірні слова Рудольфа і прикрашаючи свій жорстокий вчинок ханжеськими фразами. Як тільки Сичиха потрапила в руки Мастака, він «страшенно радіє»; його голос тремтить від люті.

«Ти чудово розумієш»,— каже він,— «що я не хочу покінчити з тобою відразу ж... Мука за муку... Мені треба довго говорити з тобою, перш ніж убити тебе... Для тебе це буде жахливо. Насамперед, бачиш... відтоді, як мені приснився той сон на фермі в Буквалі,— сон, в якому перед моїми очима постали всі наші злочини, сон, від якого я мало не збожеволів... від якого я збожеволію... відтоді в мені сталася дивна зміна... Я відчув жах перед своєю колишньою жорстокістю... Я не дозволив тобі мучити Співуху *, але то були ще дрібниці... Ти заманила мене в цей погріб, ти прирекла мене тут на холод і голод... Ти залишила мене одного з моїми жахливими думками... О, ти не знаєш, що означає бути самотнім... Самотність очистила мою душу. Я не вважав би це можливим... Доказом того, що я, може, не такий уже злочинець, яким був раніше, є те, що я відчуваю безмежну радість, тримаючи тебе тут... тебе, потворо... тримаючи тебе не для того, щоб мстити за себе, але... але щоб помститися за наші жертви... Так, я виконаю свій обов'язок, покаравши власними руками свою спільницю... Мені страшно тепер за мої колишні вбивства, і все-таки — чи не здається тобі це дивним? — я без будь-якого страху, цілком спокійно уб'ю тебе, завдавши тобі жахливих мук... Скажи ж... скажи ж... розумієш ти це?»

У цих небагатьох словах Мастак перебігає всю гаму *моральної казуїстики*.

Його перші слова є *відвертим* виявом жадоби помсти. Він обіцяє муку за муку. Він хоче вбити Сичиху, він хоче подовжити її передсмертні муки за допомогою довгої проповіді, і — яка дивовижна софістика! — промова, якою він її мучить, є *моральна проповідь*. Він твердить, що сон в Буквалі виправив його. Разом з тим він розкриває перед нами справжній вплив цього сну, признаючись, що мало не збожеволів, що сон цей ще зведе його з ума. На доказ свого виправлення він наводить той факт, що він не дав мучити Флер де Марі. У Ежена Сю дійові особи (Різака, Мастак)

* — тобто Флер де Марі. *Ред.*

повинні видавати його власний письменницький намір, який спонукає його примусити їх діяти так, а не інакше, за результат *їх власного* роздумування, за свідомий мотив їх діяння. Вони повинні весь час твердити: ось у цьому я виправився, в тому ще і в тому і т. д. Оскільки вони не живуть справді змістовним життям, то їм нічого не залишається, як настійливо підкреслювати у своїх розмовах значення незначних вчинків, як у даному разі — захисту Флер де Марі.

Сповістивши нас про *благодійний* вплив сновидіння в Буквалі, Мастак повинен ще пояснити нам, чому Ежен Сю замкнув його в погребі. Він повинен показати, що автор роману вчинив розумно. Він повинен сказати Сичисі: Тим, що ти мене замкнула в погребі, тим, що ти віддала мене на поживу пацюкам, тим, що ти прирекла мене на голод і спрагу,— всім цим ти завершила моє виправлення. Самотність *очистила* мою душу.

Звіряче ричання, шалена лють, страшна жадоба помсти, якими Мастак зустрічає Сичиху, є злісним глумом з цієї моральної фразеології. Вони розкривають перед нами характер тих роздумів, в які поринав Мастак у своїй в'язниці.

Мастак начебто й сам відчуває це, але як *критичний мораліст* він уміє примирити ці суперечності.

Саме свою «безмежну радість» з приводу того, що Сичиха опинилася в його руках, він проголошує ознакою свого виправлення. Його жадоба помсти — не *природна* жадоба помсти, а *моральна*. Він хоче помститися не за себе, а за спільні *жертви* — свої і Сичихи. Вбиваючи її, він не вчиняє *вбивства*, а виконує *обов'язок*. Він не *мстить* їй, а як безсторонній суддя *карає* свою спільницю. Він відчуває жах перед своїми колишніми вбивствами, і все-таки (він сам дивується своїй казуїстиці), і все-таки запитує Сичиху: Чи не здається тобі це дивним,— я уб'ю тебе без ніякого страху, цілком спокійно! З не вказаних моральних причин він водночас тішиться картиною вбивства, яке він має намір учинити, «жахливого вбивства», «вбивства з жахливими муками».

Той факт, що Мастак убиває Сичиху, цілком відповідає його характерові, особливо після того, як вона так жорстоко поставилась до нього. Але те, що вбивство це він учиняє з моральних мотивів, що він дає моральне тлумачення своєї варварської радості з приводу наступного «жахливого вбивства» та його «жахливих мук», що своє каяття в учинених раніше вбивствах він доводить якраз учиненням нового вбивства, що він із звичайного вбивці перетворюється у *двозначного, морального вбивцю,*— все це є славним результатом критичних діянь Рудольфа-цілителя.

Сичиха намагається вислизнути з рук Мастака. Він помічає це і тримає її міцно.

«Стривай, лишень, Сичихо, я мушу тобі розповісти до кінця, як я поступово дійшов до того, що покаявся... Для тебе буде дуже неприємним

це пояснення... і воно тобі доведе, що я повинен бути безжалісним у тій помсті, яку я збираюся вчинити над тобою в ім'я наших жертв... Мені треба поспішати... Радість від усвідомлення, що я тримаю тебе в руках, хвилює мою кров... У мене вистачить часу зробити для тебе жахливим наближення смерті, примушуючи тебе слухати мене... Я сліпий... і моя думка набирає тілесної форми, щоб безупинно малювати перед моєю уявою видимо, майже відчутно... риси моїх жертв. Ідеї майже матеріально закріплюються в моєму мозку. Коли до каяття долучається жахливо сувора спокута... спокута, яка перетворює наше життя у довгу безсонну ніч, сповнену мстивих галюцинацій або роздумів охопленого відчаєм розуму... можливо, тоді слідом за докорами сумління і покаянням приходить прощення людей».

Мастак продовжує далі свої лицемірні балачки, які щохвилини виявляють своє лицемірство. Сичиха повинна вислухати, як він крок за кроком дійшов до розкаяння. Ця розповідь буде для неї дуже неприємною, бо він доведе, що його *обов'язком* є нещадно помститися їй не за себе самого, а в ім'я їхніх спільних жертв. Раптом Мастак перериває свою дидактичну лекцію. Йому треба, як він говорить, «поспішити» із своєю лекцією, бо його радість від усвідомлення, що він тримає її в руках, надто хвилює кров у його жилах: моральна причина для скорочення лекції. Потім він знову заспокоює свою кров. Адже той довгий час, протягом якого він читає їй мораль, не втрачений для його помсти: він «зробить для неї жахливим наближення смерті». Ще одна моральна причина продовжувати проповідь! І на підставі цих моральних причин Мастак може спокійнісінько повернутися до того місця своєї проповіді, на якому він її на мить перервав.

Мастак правильно описує стан людини, ізольованої від зовнішнього світу. Людина, для якої *чуттєвий світ* перетворився в *голу ідею*, перетворює, знову, голі ідеї в *чуттєві істоти*. Примари його уяви набирають тілесної форми. В його уявленні створюється світ реальних, відчутних примар. Саме в цьому полягає таємниця всіх благочестивих видінь, це є водночас загальна форма божевілля. Мастак, який повторює фрази Рудольфа про «могутню силу каяття і покаяння, поєднаних з жахливими муками», повторює їх через це вже як напівбожевільний, наочно доводячи на власному прикладі, що між християнським усвідомленням гріховності і божевіллям існує дійсний зв'язок. Так само Мастак, розглядаючи перетворення *життя* на сповнену примар *ніч сновидінь* як справжній наслідок каяття і покаяння, розкриває перед нами справжню таємницю чистої критики і християнського виправлення. Ця таємниця полягає саме в тому, що людина перетворюється в примару, а життя її — у ряд *сновидінь*.

Ежен Сю відчуває в цьому місці, наскільки поводження сліпого розбійника з Сичихою компрометує ті *спасенні думки*, які Рудольф прищепив Мастакові. Тому він вкладає в уста Мастака такі слова:

«Спасенний вплив цих думок такий, що лють моя стихає».

Отже, Мастак признається, що його *моральне обурення* було не чим іншим, як *люттю цілком земного характеру*.

«У мене не вистачає... мужності... сили... рішучості вбити тебе... ні, я не можу пролити твою кров... це було б... *убивством...*» (він називає річ її справжнім ім'ям) «...можливо, простимим убивством... але все-таки це було б убивством».

Скориставшись слушним моментом, Сичиха поранила Мастака своїм кинджалом. Тепер Ежен Сю може йому дозволити вбити Сичиху без дальшої моральної казуїстики.

«Він скрикнув від болю... Цей несподіваний напад вмить розбудив у ньому і запалив страшним вогнем всю його жадобу помсти, яка було стихла, весь його лютий гнів, всі його кровожерні інстинкти. В одному бурхливому пориві все це з раптовою, страшною силою вирвалось назовні. Розум його, вже раніше вражений, остаточно помутився... О, гадюко!.. Я відчув твої зуби... Ти будеш так само, як я, *без очей...*»

Він видряпує їй очі.

В ту хвилину, коли вдача Мастака, тільки лицемірно і софістично прикрашена, тільки аскетично пригнічена зусиллями Рудольфа-цілителя, бурхливо проривається назовні і *вибухає*, цей вибух виявляється тим більш руйнівним і жахливим. Визнання Ежена Сю, що розум Мастака був уже досить вражений всіма подіями, підготовленими Рудольфом, заслуговує подяки.

«Останній промінь його розуму згас у цьому крикові жаху, в цьому крикові засудженого...» (він бачить примари вбитих ним людей). «Мастак бушує і ричить, як *скажений звір*... Він замучує Сичиху до смерті».

Пан Шеліга бурмоче собі під ніс:

«З Мастаком не може статися таке *швидке*» (!) «і *щасливе*» (!) «*перетворення*» (!), «як з *Різакою*».

Як Рудольф помістив Флер де Марі в монастир, так він запроторює Мастака в будинок божевільних — *Бісетр*. Рудольф паралізував не тільки його фізичну, але і його *духовну* силу. І не без підстави: бо Мастак грішив не тільки своєю фізичною силою, а й духовною, а за теорією покарання Рудольфа *гріховні сили* треба знищити.

Але й тут у пана Ежена Сю ще не завершені до кінця «покаяння і каяття, зв'язані з жахливою помстою». До Мастака знову повертається розум; але, боячись потрапити в руки правосуддя, він залишається в Бісетрі, *вдаючи з себе* божевільного. Пан Сю забуває, що «кожне його слово повинно було бути *молитвою*», тимчасом як, кінець кінцем, його слова виявляються нечленороздільним скигленням і маренням божевільного. Чи, може, пан Сю іронічно ставить такий прояв життя в *один* ряд з молитвою?

Та ідея покарання, яка дістала втілення в осліпленні Мастака з наказу Рудольфа,— це ізолювання людини від зовнішнього світу і насильне приречення її на глибоку душевну самотність, поєднання юридичної кари з теологічним мордуванням,— в най-

різкішій формі здійснена в *системі одиночного ув'язнення.* Тому пан Сю і оспівує систему одиночного ув'язнення:

«Скільки століть минуло, перш ніж люди зрозуміли, що існує *тільки один* засіб здолати заразу, яка загрожує соціальному організмові і швидко поширюється» (а саме, зіпсованість звичаїв у тюрмах); «це — ізоляція злочинця».

Пан Сю поділяє думку тих вельмишановних людей, які пояснюють поширення злочинів утворенням в'язниць. Щоб врятувати злочинця від товариства лихих людей, вони залишають його в товаристві з самим собою.

Пан Ежен Сю заявляє:

«Я вважав би себе щасливим, коли б мій слабий голос почули серед голосів усіх тих, хто з таким безперечним правом і так наполегливо добивається *повного* і *абсолютного* застосування системи одиночного ув'язнення».

Бажання пана Сю здійснилося тільки *частково.* На нинішній сесії палати депутатів, при обговоренні питання про систему одиночного ув'язнення, навіть офіційні захисники цієї системи змушені були визнати, що вона рано чи пізно приводить в'язня до божевілля. Тому всі кари, що перевищують десятирічний строк тюремного ув'язнення, довелося замінити засланням.

Якби пан Токвіль і пан Бомон грунтовно вивчили роман Ежена Сю, вони, безперечно, добилися б повного і абсолютного застосування системи одиночного ув'язнення.

Коли злочинців, які ще мають здоровий розум, Ежен Сю позбавляє будь-якого товариства, щоб зробити їх божевільними, то божевільним він, навпаки, дає можливість бути в товаристві людей, щоб повернути їм розум:

«Досвід показує, що самотність настільки ж згубно впливає на божевільних, наскільки вона є порятунком для ув'язнених в тюрмі злочинців».

Якщо пан Сю і разом з ним його критичний герой Рудольф не змогли ні за допомогою *католицької теорії покарання,* ні за допомогою *методистської системи одиночного ув'язнення* зробити *право* біднішим хоч би на одну таємницю, то зате вони збагатили медицину новими таємницями, адже зрештою *відкриття нових* таємниць є такою самою заслугою, як і *викриття старих* таємниць. У цілковитій згоді з паном Сю критична критика повідомляє з приводу осліплення Мастака:

«Він навіть не вірить, коли йому говорять, що його позбавлено можливості бачити».

Мастак не міг вірити в те, що втратив зір, бо він дійсно ще бачив. Пан Сю описує новий вид катаракти, він говорить про такі речі, які справді є таємницею для масовидної, некритичної *офтальмології.*

Зіниця після операції стає *білою.* Очевидно, йдеться про *більмо кришталика.* Досі таке більмо можна було, правда, викликати

ураженням кришталикової сумочки, і при цьому майже без болю, хоч і не зовсім безболісно. Але оскільки медики добиваються такого результату лише *природним*, а не *критичним* способом, то нічого іншого не залишалось, як, поранивши, почекати запалення з його пластичним випотом, щоб одержати помутніння кришталика.

Ще більше *чудо* і ще більша *таємниця* трапляються з Мастаком у третьому розділі третього тому.

До осліплого знову *повертається зір:*

«Сичиха, Мастак і Кривоніжка *побачили* священика і Флер де Марі».

Якщо ми не хочемо, за прикладом «Критики синоптиків», витлумачити це явище як *вигадане письменником чудо,* то ми повинні будемо припустити, що Мастакові знову оперували його більмо. Пізніше він знову стає сліпим. Отже, він надто рано розплющив своє око, світлове подразнення викликало запалення, яке привело до ураження *сітчастої оболонки* і до невиліковної *сліпоти.* Те, що тут весь цей процес тривав тільки *одну* секунду, становить нову *таємницю* для некритичної офтальмології.

b) НАГОРОДЖЕННЯ І ПОКАРАННЯ. ПОДВІЙНА ЮСТИЦІЯ
(з таблицею)

Герой Рудольф розкриває нам нову теорію, яка ставить собі за мету підтримання суспільства шляхом *нагородження добрих* і *покарання злих.* З некритичної точки зору теорія ця — не що інше, як теорія сучасного суспільства. Хіба мало в ньому нагород для добрих і кар для злих? Порівняно з цією викритою таємницею — яким некритичним є масовидний комуніст *Оуен,* що вбачає в системі нагород і кар освячення різних ступенів суспільної ієрархії і завершене вираження рабської приниженості.

Новим викриттям може здатися те, що Ежен Сю віддає розподіл нагород в руки юстиції — особливого доповнення до карної юстиції — і, не задовольняючись *однією* юрисдикцією, вигадує *подвійну.* На жаль, і ця викрита таємниця — не більше, як повторення старого вчення, грунтовно викладеного в названій вище книзі *Бентама.* Проте не можна не визнати за паном Еженом Сю честі незрівнянно більш критичного розроблення і мотивування своєї пропозиції, ніж це зробив Бентам. У той час як масовидний англієць цілком залишається на грішній землі, дедукція пана Сю підноситься до критичної сфери неба. Пан Сю міркує так:

«Щоб устрашати злих, люди надають матеріальної форми визначеним ними наперед проявам небесного гніву. Чому б не надавати аналогічним чином матеріальної форми божому нагородженню добрих і не визначати наперед це винагородження на землі»?

За *некритичним* поглядом, все відбувається якраз навпаки: в небесній теорії криміналістики ідеалізована тільки земна теорія,

так само як в уявленні про боже винагородження ідеалізована тільки людська наймана служба. Якщо суспільство винагороджує не всіх добрих, то це так і повинно бути, щоб божа справедливість могла все-таки мати якусь перевагу над людською справедливістю.

У своєму зображенні критично нагороджуючої юстиції пан Ежен Сю показує нам «приклад того *жіночого*» (заплямованого паном Едгаром з цілковитим «спокоєм пізнавання» в особі Флори Трістан) «*догматизму*, який не може обійтися без формули і утворює її собі з категорій *існуючого*». Пан Ежен Сю додає до кожного пункту існуючої *карної юстиції*, яку він цілком зберігає, точно скопійований з нього відповідний пункт *нагороджуючої юстиції*. Щоб легше було уявити це, ми подамо проектовану ним систему разом з відповідними пунктами карної юстиції у вигляді таблиці:

Таблиця критично завершеної юстиції

Існуюча юстиція	*Критично доповнююча юстиція*
Назва: *Карна* юстиція.	Назва: *Доброчесна* юстиція.
Прикмети: тримає в руці *меч*, щоб робити злих на голову коротшими.	Прикмети: тримає в руці *вінок*, щоб робити добрих на голову вищими.
Мета: Покарання злих, тюремне ув'язнення, позбавлення честі, позбавлення життя. Народ дізнається про страшну кару, уготовану для злих.	Мета: Нагородження добрих, безплатне харчування, пошана, підтримання життя. Народ дізнається про блискучий тріумф, уготований для добрих.
Засоби виявлення злих: Поліцейське шпигунство, сищики, щоб вистежувати злих.	Засоби виявлення добрих: Шпигунське стеження за доброчесністю, сищики, щоб вистежувати доброчесних.
Розв'язання питання про те, чи належить дана особа до злих: Les assises du crime, суд присяжних для розгляду злочинів. Міністерство сигналізує і повідомляє про злочини підсудного, віддаючи їх на публічну помсту.	Розв'язання питання про те, чи належить дана особа до добрих: Assises de la vertu, суд присяжних для розгляду чеснот. Міністерство сигналізує і повідомляє про благородні вчинки підсудного, віддаючи їх на публічне визнання.
Стан злочинця після вироку: Він перебуває під наглядом вищої поліції. Його годують у тюрмі. Держава витрачається на нього.	Стан доброчесного після вироку: Він перебуває під наглядом вищого морального милосердя. Його годують у його власному домі. Держава витрачається на нього.

Продовження

Виконання вироку: Злочинець стоїть на *ешафоті*.	Виконання вироку: Прямо проти ешафота для злочинців підноситься *п'єдестал*, на який сходить великий муж добра,— *стовп доброчесності*.

Пан Сю, схвильований картиною, що постала в його уяві, вигукує:

«На жаль, це утопія! Але припустіть, що яке-небудь суспільство *організоване* саме так!»

Отже, це була б *критична організація суспільства*. Ми змушені взяти під свій захист таку організацію проти докору Ежена Сю, ніби вона залишалася досі самою тільки утопією. Сю зовсім забув про *«премії за доброчесність»*, які щороку роздають у Парижі і про які він сам згадує. Премії ці організовані навіть двояко: матеріальна премія, *премія Монтіона*, за благородні діяння чоловіків та жінок, і премія rosière * для дівчат найвищої моральності. Тут справа навіть не обходиться без *вінка* з троянд, якого вимагає Ежен Сю.

Щодо шпигунського стеження за доброчесністю, так само як і нагляду вищого морального милосердя, то все це давно організували єзуїти. Крім того, газети «Journal des Débats» [84], «Siècle» [85], «Petites affiches de Paris» [86] та ін. за доступну ціну щодня сигналізують і повідомляють про чесноти, благородні вчинки і заслуги всіх паризьких біржових спекулянтів, не говорячи вже про те, що кожна партія має свій власний орган для сигналізування і повідомлення про політичні благородні діяння своїх членів.

Ще старий Фосс відмітив, що Гомер кращий за своїх богів. Тому ми можемо зробити відповідальним за ідеї Ежена Сю «викриту таємницю всіх таємниць» — Рудольфа.

До того ж, пан *Шеліга* повідомляє нам:

«У романі Ежена Сю є крім того часті відступи від головної нитки розповіді, різні вставки та епізоди,— і все це являє собою *критику*».

c) УСУНЕННЯ ЗДИЧАВІННЯ СЕРЕД ЦИВІЛІЗАЦІЇ І БЕЗПРАВ'Я В ДЕРЖАВІ

Юридичний *запобіжний засіб* для усунення злочинів і разом з тим здичавіння серед цивілізації полягає в «охоронному опікуванні державою дітей страчених злочинців та осіб, засуджених на довічну кару». Сю хоче організувати розподіл злочинів більш ліберальним способом. Віднині жодна сім'я не повинна мати ус-

* — rosière — невинна дівчина, нагороджувана за доброчесність вінком з троянд. *Ред.*

падкованого привілею на злочин, вільна конкуренція злочинів повинна взяти гору над монополією.

«Безправ'я в державі» пан Сю скасовує шляхом реформи того розділу французького карного кодексу, що трактує про «зловживання довір'ям», і особливо шляхом призначення *адвокатів для бідних, які одержують постійну платню*. Тому пан Сю вважає, що безправ'я скасовано у П'ємонті, Голландії та інших державах, де вже є адвокати для бідних. Французьке законодавство, на думку пана Сю, має тільки той недолік, що воно не передбачає постійної платні для адвокатів, які обслуговують бідних, не зобов'язує їх обслуговувати тільки бідних і надто звужує встановлювані законом рамки бідноти. Начебто безправ'я не починається якраз у самому судовому *процесі* і начебто у Франції не відомо вже з давнього часу, що *право* само по собі нічого не дає, а тільки санкціонує існуючі відносини. Розрізнення *права* і *факту*, що стало вже тривіальним, залишилось, очевидно, «паризькою таємницею» для критичного романіста.

Якщо до критичного викриття правових таємниць додати ще ті великі реформи, які Ежен Сю хоче провести щодо *судових виконавців*, то можна буде зрозуміти паризьку газету «Satan»[87], на шпальтах якої жителі одного з кварталів міста звертаються до цього «великого реформатора-газетного писаки» із скаргою на те, що на їх вулицях ще немає газового освітлення. Пан Сю відповідає, що він зарадить цьому лихові в шостому томі свого «Вічного жида». Інший квартал скаржиться на недоліки початкового навчання. Пан Сю обіцяє здійснити реформу початкового навчання для цього кварталу в десятому томі свого «Вічного жида».

4) ВИКРИТА ТАЄМНИЦЯ «ТОЧКИ ЗОРУ»

> «Рудольф не спиняється на своїй високій» (!) «*точці зору*... Він не шкодує зусиль, щоб за вільним вибором засвоювати собі *точки зору* справа і зліва, вгорі і внизу» *(Шеліга)*.

Одну з головних таємниць критичної критики становить «*точка зору*» і *судження з точки зору точки зору*. Кожна людина, як і кожний духовний продукт, перетворюється в її очах у точку зору.

Немає нічого легшого, як проникнути в таємницю точки зору, якщо тільки ви один раз збагнули загальну таємницю критичної критики, яка полягає в тому, щоб заново підігрівати стару спекулятивну нісенітницю.

Нехай, насамперед, сама к р и т и к а устами патріарха, пана *Бруно Бауера*, висловиться про свою теорію «точки зору».

> «Наука... *ніколи не* має справи з *даним окремим індивідуумом* або з *даною певною точкою зору*... Вона, звичайно, не упустить нагоди *скасувати межі якої-небудь точки зору*, якщо тільки це варте зусиль і межі ці дійсно мають загальнолюдське значення; але вона розглядає їх як *чисту категорію і визначеність самосвідомості* і звертається, через це, тільки до тих, хто має

сміливість піднестися до *загальності самосвідомості,* тобто до тих, хто не хоче що б то не стало залишитися в цих самих межах» («Anekdota», том II, стор. 127).

Таємницю цієї бауерівської сміливості становить *гегелівська «Феноменологія».* Оскільки Гегель у «Феноменології» на місце *людини* ставить *самосвідомість,* то *найрізноманітніша* людська дійсність виступає тут тільки як *визначена* форма *самосвідомості,* як *визначеність самосвідомості.* Але гола визначеність самосвідомості є *«чиста категорія»,* гола «думка», яку я через це можу скасувати в «чистому» мисленні і подолати шляхом чистого мислення. У «Феноменології» Гегеля лишаються *незачепленими матеріальні, чуттєві, предметні* основи різних відчужених форм людської самосвідомості, і вся руйнівна робота мала своїм наслідком *найконсервативнішу філософію,* бо така точка зору уявляє, що вона переборола *предметний,* чуттєво-дійсний *світ,* як тільки вона перетворила його у «мислену річ», у чисту *визначеність самосвідомості* і тепер може противника, який став *ефірним,* розчинити в *«ефірі чистого мислення».* Тому «Феноменологія» цілком послідовно кінчає тим, що вона на місце всієї людської дійсності ставить *«абсолютне знання»,— знання* тому, що це є єдиний спосіб існування самосвідомості, а самосвідомість розглядається як єдиний спосіб існування людини,— *абсолютне* ж знання тому, що самосвідомість знає тільки *сама себе* і не обмежена більше ніяким предметним світом. Людину Гегель робить *людиною самосвідомості,* замість того щоб самосвідомість зробити *самосвідомістю людини,*— дійсної людини, тобто людини, що живе в дійсному, предметному світі і ним зумовлена. Гегель ставить світ *на голову* і через це й може перебороти *в голові* всі межі, що, звичайно, нітрохи не перешкоджає тому, що вони продовжують існувати для *поганої чуттєвості,* для *дійсної* людини. Крім того для нього неминуче є межею все те, що свідчить про *обмеженість загальної самосвідомості,*— всяка чуттєвість, дійсність, індивідуальність людей та їх світу. Вся «Феноменологія» має на меті довести, що *самосвідомість* є *єдина* і *всеосяжна реальність.*

Останнім часом пан Бауер охрестив абсолютне знання іменем *критики,* а визначеність самосвідомості простішим терміном *точка зору.* В «Anekdota» обидва терміни ще стоять рядом, і точка зору все ще коментується за допомогою визначеності самосвідомості.

Через те що *«релігійний світ як такий»* існує тільки як світ *самосвідомості,* то критичному критикові — теологу ex professo * — ніяк не може спасти на думку, що існує такий світ, в якому *свідомість* і *буття* відрізняються одне від одного,— світ, який, як і раніше, продовжує існувати, коли я скасовую тільки його мислене існування, його існування як категорії або точки зору,

* — за фахом. *Ред.*

іншими словами: коли я видозмінюю свою власну суб'єктивну свідомість, не змінюючи предметної дійсності справді предметним способом, тобто не змінюючи своєї власної *предметної* дійсності і предметної дійсності інших людей. Тому спекулятивна *містична тотожність буття* і *мислення* повторюється в критиці у вигляді такої самої містичної тотожності *практики* і *теорії*. Звідси її роздратування проти такої практики, яка хоче бути ще чимось відмінним від теорії, і проти такої теорії, яка хоче бути ще чимось відмінним від розчинення тієї чи іншої визначеної *категорії* в «*безмежній загальності самосвідомості*». Її власна теорія обмежується тим, що оголошує все визначене — як, наприклад, державу, приватну власність і т. д.— прямою протилежністю безмежної загальності самосвідомості, а тому чимось незначним. Тим часом, треба, навпаки, показати, як держава, приватна власність і т. д. перетворюють людей в абстракції, або являють собою продукти *абстрактної* людини, замість того щоб бути дійсністю індивідуальних, конкретних людей.

Нарешті, само собою зрозуміло, що коли «Феноменологія» Гегеля, всупереч своєму спекулятивному первородному гріху, дає в багатьох пунктах елементи дійсної характеристики людських відносин, то пан Бруно і компанія, навпаки, дають тільки беззмістовну карикатуру, яка задовольняється тим, що вихоплює з якого-небудь духовного продукту або ж з реальних відносин і рухів якусь визначеність, перетворює цю визначеність у мислену визначеність, у *категорію* і видає цю категорію за *точку зору* продукту, відношення чи руху. І все це робиться для того, щоб дістати можливість із старечою мудрістю і з переможним виглядом презирливо поглядати на цю визначеність з висоти точки зору абстракції, загальної категорії, загальної самосвідомості.

Як для Рудольфа всі люди стоять або на точці зору добра, або на точці зору зла і оцінюються відповідно до цих незмінних категорій, так для пана Бауера і компанії одні виходять з точки зору *критики*, інші — з точки зору *маси*. Але обидва вони перетворюють *дійсних людей* в *абстрактні точки зору*.

5) ВИКРИТТЯ ТАЄМНИЦІ ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДСЬКИХ ПОТЯГІВ, АБО КЛЕМАНС д'АРВІЛЬ

Досі Рудольф обмежувався тим, що по-своєму винагороджував добрих і по-своєму карав злих. Тепер ми на одному прикладі побачимо, як він використовує *пристрасті* і «належним чином розвиває прекрасні природні задатки Клеманс д'Арвіль».

«Рудольф»,— говорить пан Шеліга,— «вказує їй на *розважальний* бік *благодійності*,— думка, що свідчить про таке знання людей, яке властиве *тільки* розумові Рудольфа, що зазнав глибоких випробувань».

Вислови, вживані Рудольфом у його розмові з Клеманс, як-от: «робити *привабливим*», «*використати природний смак*», «*регулювати інтригу*», «*використати нахил до хитрості й удавання*», «перетворити владні невикоренимі інстинкти у благородні якості» і т. д.,— всі ці вислови, як і самі *потяги*, які тут переважно приписуються жіночій природі, *видають* таємне джерело мудрості Рудольфа — *Фур'є*. До нього в руки потрапив популярний виклад учення Фур'є.

Застосування цього вчення знову-таки такою ж мірою є критичною власністю Рудольфа, як і його розглянуте вище застосування теорії Бентама.

Не в самій благодійності *як такій* повинна молода маркіза шукати задоволення своєї людської сутності, не в благодійності як такій повинна вона знаходити людський зміст і мету діяльності, а через те й розвагу. Ні, благодійність являє собою, навпаки, тільки зовнішню причину, тільки *привід*, тільки *матерію* для такої розваги, яка з таким самим успіхом могла б зробити своїм змістом будь-яку іншу матерію. Злидні свідомо експлуатуються, щоб дати благодійникові «пікантну романічну розвагу, задоволення цікавості, всякі пригоди з переодяганнями, втішання своєю власною пишністю, нервові потрясіння і т. п.».

Тим самим Рудольф несвідомо виказав давно розкриту таємницю, що самі людські злидні, безмежна знедоленість, змушена приймати милостиню, повинна бути *забавою* для грошової аристократії і аристократії освіти, повинна існувати для задоволення їх себелюбства, для лоскотання їх пихи, для розваги.

Численні благодійні союзи в Німеччині, численні благодійні товариства у Франції, численні благодійні донкіхотські заходи в Англії, концерти, бали, вистави, обіди на користь бідних, навіть збір пожертвувань для потерпілих від нещасних випадків,— усе це не має ніякого іншого смислу. Звідси виходить, що і благодійність давно вже *організована* як розвага.

Раптова, нічим не мотивована метаморфоза маркізи, як тільки вона чує слово «amusant» *, змушує нас сумніватися в ефективності її вилікування, або, точніше, ця метаморфоза тільки здається раптовою і не мотивованою, тільки здається викликаною зображенням благодійності як розваги. Маркіза *любить* Рудольфа, і Рудольф затіває *з нею* різні переодягання, інтригує разом з нею, пускається з нею в усякі благодійні пригоди. Пізніше, коли маркіза відвідує з благодійною метою тюрму Сен-Лазар, виявляється, що вона ревнує до Флер де Марі, і з благодійного ставлення до своїх ревнощів вона нічого не говорить Рудольфові про арешт Марії. А в кращому разі Рудольфові вдалося навчити одну нещасну жінку грати безглузду комедію з нещасними істотами. Таємницю ви-

* — забавний, розважальний. *Ред.*

найденої Рудольфом *філантропії* виказав той паризький фат, який після танцю, запрошуючи свою даму на вечерю, сказав:

«Ах, мадам, не досить танцювати на користь цих бідних поляків... будемо філантропами до кінця... ходімо тепер *вечеряти* на *користь бідних!*»

6) ВИКРИТТЯ ТАЄМНИЦІ ЖІНОЧОЇ ЕМАНСИПАЦІЇ, АБО ЛУЇЗА МОРЕЛЬ

У зв'язку з арештом *Луїзи Морель* Рудольф вдається до міркувань, які можна резюмувати так:

«Пан часто занапащає служницю, вдаючись до залякування, несподіваного натиску або використовуючи інші обставини, що випливають з характеру *відносин між слугами і паном.* Він завдає їй лиха, прирікає на ганьбу і злочин. *Закон не зачіпає* цих відносин... Злочинець, який фактично примусив дівчину вбити дитину, не зазнає *кари*».

Міркування Рудольфа не сягають навіть так далеко, щоб піддати його найяснішій критиці самі *відносини між слугами і паном.* Як *дрібний* володар він — *великий* прихильник таких відносин. Ще менше Рудольф підноситься до розуміння нелюдськості загального становища жінки в сучасному суспільстві. Йому, цілком відданому своїй давній теорії, не вистачає тільки *закону, який карає* спокусника і поєднує каяття і покаяння із страшними карами.

Рудольфові слід було б тільки придивитися до існуючого законодавства інших країн. *Англійське* законодавство виконує всі його бажання. У своїй делікатності, яку так прославляє *Блекстон,* воно доходить до того, що звинувачує у *віроломстві* навіть того, хто спокусив проститутку.

Пан Шеліга грає *туш.*

«*Так*» (!) — «*думає*» (!) — «*Рудольф*» (!). «А тепер порівняйте *ці думки* з вашими *фантазіями* про *жіночу емансипацію.* В цих думках ви *майже* руками сприймаєте справу емансипації, тимчасом як ви з самого початку надто практичні і через це так часто зазнаєте краху з вашими марними спробами».

В усякому разі, ми повинні дякувати панові Шелізі за викриття таємниці, що ту чи іншу справу можна майже руками сприймати в думках. Щодо його забавного порівняння Рудольфа з людьми, які вчили про емансипацію жінки, то нехай читач порівняє *думки* Рудольфа хоч би з такими «фантазіями» *Фур'є:*

«Порушення подружньої вірності, зваблення дівчини дають пошану спокусникові, вважаються хорошим тоном... Але бідна дівчина! Дітовбивство, який злочин! Якщо вона дорожить своєю честю, вона повинна знищити сліди безчестя, а якщо вона жертвує своєю дитиною в ім'я передсудів цього світу, то вона зазнає ще більшої ганьби і стає жертвою передсудів закону... Ось те *зачароване коло,* яке механізм цивілізації всюди описує у своєму русі».

«Хіба молода дівчина не є товаром, пропонованим першому-ліпшому покупцеві, який хоче придбати її тільки для себе?.. Так само, як у граматиці

два заперечення становлять твердження, так і в *шлюбній угоді дві проституції становлять чесноту»*.

«Розвиток даної історичної епохи завжди можна визначити мірою просування жінок по шляху до свободи, оскільки в стосунках між жінкою і чоловіком, між слабою і сильною статтю, найбільш виразно виявляється перемога людської природи над звірством. Ступінь емансипації жінки є природне мірило загальної емансипації».

«Приниження жіночої статі є істотна характерна риса як цивілізації, так і варварства, з тією тільки різницею, що всякому порокові, який варварство практикує без прикрас, цивілізація надає складної, двозначної, дволичної, лицемірної форми існування... За те, що жінка перебуває в рабстві, ніхто не зазнає більшої кари, ніж сам чоловік» *(Фур'є)* [88].

Цілком зайве протиставляти міркуванням Рудольфа майстерну характеристику *шлюбу*, що її дав Фур'є, так само як і твори матеріалістичної фракції французького комунізму.

Жалюгідні уривки соціалістичної літератури, підібрані романістом, викривають усе ще невідомі критичній критиці «таємниці».

7) ВИКРИТТЯ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНИХ ТАЄМНИЦЬ

а) ТЕОРЕТИЧНЕ ВИКРИТТЯ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНИХ ТАЄМНИЦЬ

Перше викриття: Багатство часто призводить до марнотратства, марнотратство — до розорення.

Друге викриття: Тільки що зазначені наслідки багатства походять з недостатнього виховання багатої молоді.

Третє викриття: Успадкування і *приватна власність* недоторканні й священні і такими *повинні* бути.

Четверте викриття: Багатий *морально* зобов'язаний давати робітникам звіт про те, як він витрачає своє багатство. Велике багатство є спадковий вклад, *феодальний лен*, довірений розумним, твердим, вправним, великодушним рукам, яким разом з тим доручено зробити це багатство плодотворним і користуватися ним так, щоб усе, на долю чого випало *щастя* перебувати у сфері блискучого і рятівного ореола великого багатства, відчуло на собі оплодотворяючий, оживляючий, поліпшуючий вплив цього багатства.

П'яте викриття: Держава повинна навчити недосвідчену багату молодь *первісних основ індивідуальної економії*. Вона повинна моралізувати багатство.

Шосте викриття: Нарешті, держава повинна зайнятися розв'язанням колосальної проблеми *організації праці*. Вона повинна показати рятівний приклад *асоціації капіталів і праці*, і до того ж такої асоціації, яка була б добропорядна, розумна, справедлива, яка забезпечувала б добробут *робітника, не завдаючи* шкоди *майну багатих*, яка *зв'язала* б *обидва* ці *класи узами* взаємної

прихильності, вдячності і тим самим *назавжди* забезпечила б спокій держави.

Оскільки державі поки що не прийнятна ця теорія, то *Рудольф* сам дає деякі практичні приклади. Приклади ці розкривають ту таємницю, що для пана Сю, для пана Рудольфа і для критичної критики найбільш відомі *економічні відносини* залишились «таємницями».

b) «БАНК ДЛЯ БІДНИХ»

Рудольф засновує *банк для бідних*. Статут цього *критичного* банку для бідних такий:

Він ставить собі мету подавати підтримку добропорядним сімейним робітникам під час безробіття. Він повинен замінити собою милостиню і ломбарди. Він має річний доход у 12 000 франків і видає безпроцентні позички-допомоги в розмірі від 20 до 40 франків. Для початку він поширює свою діяльність тільки на *сьомий* округ Парижа, де живе більша частина робітників. Робітники або робітниці, що претендують на допомогу, повинні мати посвідчення від свого останнього хазяїна, в якому завіряється добропорядність їхньої поведінки і зазначається причина й дата їх звільнення. Ці позички погашаються щомісячними внесками в розмірі шостої або дванадцятої частини всієї позички, на бажання самого позичальника і починаючи з того дня, коли він знову знайшов собі роботу. Гарантією позички є зобов'язання під слово честі. Два інших робітники повинні, крім того, поручитися за слово честі одержувача позички. Оскільки критична мета банку для бідних полягає в тому, щоб полегшити одне з найгірших лих робітничого життя, *перерву в роботі*, то допомога може бути подана взагалі тільки безробітним. Пан Жермен, завідуючий цією установою, одержує річний оклад у 10 000 франків.

Киньмо тепер масовидний погляд на практику критичної політичної економії. Річний доход банку дорівнює 12 000 франків. Позички видаються в розмірі від 20 до 40 франків на одну особу, отже в середньому дорівнюють 30 франкам. Кількість робітників сьомого округу, яких офіційно визнано за «нужденних», дорівнює, щонайменше, 4 000. Таким чином, щороку може бути подана допомога 400 робітникам, тобто одній десятій частині найбільш нужденних робітників сьомого округу В Парижі *середня тривалість* безробіття значно більша ніж 4 місяці, тобто 16 тижнів: цифра ця надто низька. Якщо розподілити 30 франків на 16 тижнів, то вийде на тиждень трохи менше 37 су і 3 сантимів, тобто менше 27 сантимів на день. Щоденна витрата на *одного арештанта* у Франції становить, в середньому, трохи більше 47 сантимів, з яких на саму тільки їжу йде більше 30 сантимів. Але робітник, якому допомагає пан Рудольф, має сім'ю. Коли вважати, що крім

чоловіка й жінки в сім'ї є ще, в середньому, хоч би двоє дітей, то виходить, що 27 сантимів треба розподілити між чотирма особами. Квартира коштує мінімум 15 сантимів на день, залишається 12 сантимів. *Хліб,* який з'їдає, в середньому, *один* арештант, коштує приблизно 14 сантимів. Отже, на одержану з критичного банку суму грошей робітник із своєю сім'єю, забувши про всі інші потреби, зможе купити менше ніж четверту частину потрібного йому хліба і повинен буде вмерти з голоду, якщо він не вдасться до тих засобів, які й мав на увазі відвернути цей банк для бідних, тобто до ломбарду, до випрошування, злодійства і проституції.

Зате муж нещадної критики блискуче влаштовує завідуючого банком. Доход, що підлягає завідуванню, дорівнює 12 000 франків, платня завідуючого — 10 000 франків. Отже, завідування обходиться в 45 % від загальної суми, тобто майже втричі більше, ніж управління масовидними установами для бідних у Парижі, яке обходиться приблизно в 17 % усієї суми витрачуваних коштів.

Але припустимо на хвилину, що допомога, яку подає банк для бідних, є дійсна, а не ілюзорна тільки допомога; все-таки ця установа, винайдена викритою таємницею всіх таємниць, базується на фантастичному уявленні, що досить змінити *розподіл* винагороди за працю для того, щоб робітник міг прожити протягом усього року.

Висловлюючись прозаїчно, доход 7 500 000 французьких робітників становить тільки 91 франк на людину, доход інших 7 500 000 французьких робітників становить тільки 120 франків на людину. Таким чином, уже 15 000 000 робітників одержують менше, ніж абсолютно необхідно для підтримання життя.

Думка критичного банку для бідних, якщо її розумно тлумачити, зводиться до того, щоб вираховувати з заробітку робітника в той період, коли у нього є робота, стільки, скільки потрібно йому, щоб прожити в період безробіття. Чи даю я йому під час безробіття певну суму грошей з тим, щоб він повернув її мені, коли почне працювати, чи він мені в період роботи дає певну суму грошей, а я йому повертаю її в період безробіття,— це все одно. В тому і в другому випадку він завжди дає мені, коли у нього є робота, те, що він одержує від мене під час безробіття.

Таким чином, «чистий» *банк для бідних* відрізняється від масовидних *ощадних кас* тільки двома дуже оригінальними, дуже критичними особливостями: по-перше, тим, що банк позичає свої гроші *à fonds perdus* *, безглуздо припускаючи, що робітник зможе повернути позичку, коли захоче, і що він завжди захоче заплатити, коли зможе це зробити; по-друге, тим ще, що банк не платить ніяких *процентів* за вкладені робітником суми. Через те

* — безнадійному боржникові. *Ред.*

тільки, що вкладена сума набирає тут форми авансу, банк вважає вже великим ділом одне те, що й сам він не бере процентів з робітника.

Отже, критичний банк для бідних відрізняється від масовидних ощадних кас тим, що робітник втрачає свої проценти, а банк — свій капітал.

c) ЗРАЗКОВЕ ГОСПОДАРСТВО В БУКВАЛІ

Рудольф заводить *зразкове господарство* в *Буквалі*. Це місце вибрано тим більш вдало, що воно зберігає ще сліди феодальних часів, а саме — феодальний замок.

Кожний з шести робітників-чоловіків, які працюють на цій фермі, одержує 150 екю, або 450 франків, кожна робітниця 60 екю, або 180 франків, річної заробітної плати. Крім того вони мають безплатне харчування і безплатну квартиру. Звичайна щоденна їжа буквальських робітників складається з «величезної» порції шинки, з не меншої порції баранини і, нарешті, з не менш масивного шматка телятини, до чого як додаткові страви додаються два види зимового салату, два великі сири, картопля, сидр і т. д. Кожний з шести робітників-чоловіків працює *удвічі* більше, ніж звичайний французький батрак.

Оскільки вся сума річного доходу у Франції, коли поділити нарівно, становить у середньому лише 93 франки на людину; оскільки кількість жителів, безпосередньо зайнятих у сільському господарстві, дорівнює двом третинам усього населення Франції, то звідси можна зробити висновок, яку революцію не тільки в розподілі, а й у виробництві національного багатства зробило б загальне наслідування зразкового господарства німецького каліфа.

Із зазначеного вище виходить, що Рудольф добився такого величезного збільшення виробництва тільки тим, що він примушує кожного робітника працювати удвічі більше ніж раніше і їсти в шість разів більше ніж раніше.

Оскільки французький селянин дуже старанний, то робітники, які працюють *удвічі* більше, мають бути *надлюдськими атлетами*, на що, як видно, вказують і м'ясні страви «величезних» розмірів. Отже, ми маємо право припустити, що кожний з цих шести робітників споживає щодня принаймні 1 фунт м'яса.

Якби все вироблюване у Франції м'ясо було поділене нарівно, то на одну людину припало б менше $^1/_4$ фунта м'яса на день. Звідси видно, яку революцію зробив би також і в цьому відношенні приклад Рудольфа. *Самé тільки* землеробське населення споживало б більше м'яса, ніж його виробляється в усій Франції, так що ця критична реформа зовсім знищила б скотарство у Франції.

П'ята частина валового доходу, яку Рудольф, за звітом управителя буквальської ферми, батька Шателена, віддає робітникам

крім високої заробітної плати і розкішних харчів, є не що інше, як його *земельна рента.* Адже за середнім розрахунком вважається звичайно, що в цілому, після відрахування всіх витрат виробництва і прибутку на затрачений у виробництві капітал, на користь французького земельного власника залишається одна п'ята частина валового доходу, або, інакше кажучи, що частка, яка становить земельну ренту, дорівнює одній п'ятій частині валового доходу. Хоч Рудольф, безперечно, непомірно зменшує належний йому прибуток на затрачений капітал, непомірно збільшуючи витрати на оплату робітників (за Шапталем, «Про народне господарство Франції» [89], том І, стор. 239, середній розмір річного доходу французького селянина, що працює по найму, дорівнює 120 франкам), і хоч він дарує всю свою земельну ренту робітникам, все-таки батько Шателен говорить, що монсеньйор збільшує завдяки цій методі свій доход і цим самим спонукає інших, некритичних земельних власників запровадити у себе таке саме господарство.

Зразкове господарство в Буквалі — не більше як фантастична примара; його *прихований фонд* не в *природному* багатстві буквальського грунту, а в казковому гаманці Фортуната [90], який є у Рудольфа.

Критична критика зчиняє галас з цього приводу:

«З *першого погляду* видно, що *весь* цей план — *не утопія*».

Тільки критична критика здатна з першого погляду на *гаманець Фортуната* побачити, що він — не утопія. Критичний перший погляд — це погляд «лихого ока».

8) РУДОЛЬФ, «ВИКРИТА ТАЄМНИЦЯ ВСІХ ТАЄМНИЦЬ»

Чудесний засіб, за допомогою якого Рудольф здійснює всі свої спасенні діяння і чудесні зцілення, полягає не в його красивих словах, а в його *наявних грошах.* Ось які моралісти, говорить Фур'є. Треба бути мільйонером, щоб мати можливість наслідувати їх героїв.

Мораль — це «*безсилля в дії*» [91]. Щоразу, як тільки вона вступає в боротьбу з яким-небудь пороком, вона зазнає поразки. А Рудольф навіть не підноситься до точки зору самостійної моралі, яка, принаймні, грунтується на свідомості *людської гідності.* Його мораль, навпаки, грунтується на усвідомленні людської слабості. Він — представник *теологічної* моралі. Ми розглянули докладно героїчні вчинки, здійснені ним за допомогою його *християнських настирливих* ідей, які є для нього мірками для судження про світ,— за допомогою таких ідей, як «благодійність», «беззавітна відданість», «самозречення», «каяття», «добрі і злі», «нагорода і покарання», «жахливі кари», «самота», «спасіння душі» і т. д.,— і ми показали, що все це не більш як блазенство. Нам залишається

ще тільки розібрати *особистий* характер Рудольфа, цієї «викритої таємниці всіх таємниць», або викритої таємниці *«чистої* критики».

Протилежність «добра» і «зла» постала перед нашим критичним Геркулесом ще в період його молодості, втілена у двох образах — *Мурфа* і *Полідорі*, двох учителів Рудольфа. Перший з них виховує його для добра і фігурує як *«добрий»*; другий виховує його для зла і фігурує як *«злий»*. Для того щоб ця концепція була не менш тривіальна, ніж аналогічні концепції в інших повчальних романах, *«добрий»* Мурф повинен бути зображений не надто «вченим», не «дуже видатним в інтелектуальному відношенні». Але зате він *чесний, простий, лаконічний* у своїх розмовах, велично третирує зло короткими атестаціями, як-от: *ганебно, підло* і відчуває жах перед *низьким*. Якщо вжити гегелівський вислів, про нього можна сказати, що він чесно зводить мелодію добра й істини в рівність тонів, тобто в *одну ноту*.

Навпаки, *Полідорі* — чудо розуму, знань і освіти, але при цьому людина «найнебезпечнішої аморальності» і пройнята *«найжахливішим скептицизмом»*, чого не міг забути Ежен Сю, як представник молодої благочестивої буржуазії Франції. Про духовну енергію й освіту Ежена Сю та його героя можна судити з того панічного жаху, який у них викликає *скептицизм*.

«Мурф»,— говорить пан Шеліга,— «водночас і увічнена провина 13 січня і вічне спокутування цієї провини безмірною любов'ю до Рудольфа і самопожертвою заради нього».

Як Рудольф є deus ex machina * і спаситель всього світу, так Мурф, у свою чергу, є особистий deus ex machina і спаситель Рудольфа.

«Рудольф і спасіння людства, Рудольф і перетворення на дійсність найвищих властивостей людської сутності становлять для Мурфа єдине, неподільне ціле, єдине ціле, якому він служить не з дурною собачою відданістю раба, а цілком свідомо і самостійно».

Отже, Мурф — освічений, свідомий і самостійний раб. Як всякий слуга князя, він бачить у своєму панові втілення спасіння людства. *Граун* лестить Мурфу, називаючи його *«безстрашним охоронцем»*. Сам Рудольф називає його *зразком слуги*, і він дійсно — *зразковий слуга*. Ежен Сю розповідає нам, що tête-á-tête ** він неодмінно називає Рудольфа «монсеньйор». В присутності інших він, щоб зберегти інкогніто, губами вимовляє слово *«мосьє»*, а серцем — «монсеньйор».

«Мурф допомагає зірвати покров з таємниць, але тільки заради Рудольфа. Він бере участь в роботі по зруйнуванню могутності таємниць».

---

* — буквально: «бог з машини» (в античному театрі актори, що грали богів, з'являлися на сцені за допомогою особливих механізмів); у переносному значенні — особа, що несподівано з'являється і рятує становище. *Ред.*

** — на самоті, віч-на-віч. *Ред.*

Про непроникність покрову, що приховує від Мурфа найпростіші життєві відносини, можна уявити собі, почувши його розмову з посланником Грауном. Із законного права на самозахист у випадках гострої потреби Мурф робить висновок, що Рудольф мав право як *таємний суддя в кримінальних справах* осліпити міцно зв'язаного і «беззахисного» Мастака. Його опис того, як Рудольф почне розповідати перед судом про свої «благородні» вчинки, якими пишними фразами він хизуватиметься і як він облегшуватиме своє велике серце, личить хіба тільки гімназистові, який щойно прочитав «Розбійників» Шіллера. Єдина таємниця, яку Мурф залишає розв'язати світові, це питання про те, чим він вимазав своє обличчя, коли вдавав із себе вугляра,— чи вугільним порохом, чи чорною фарбою.

«Вийдуть ангели і відділять злих від праведних» (Євангеліє від Матфея, 13, 49). «Скорбота і страх душам усіх людей, що чинять зло; слава, честь і мир всім, що роблять добро» (Послання Павла до римлян, 2, 9—10).

Рудольф сам себе робить таким *ангелом*. Він вирушає у світ, щоб відділити злих від праведних, покарати злих і нагородити добрих. Уявлення про добро і зло з такою силою закарбувалося в його слабому мозку, що він вірить в реального сатану і хоче захопити диявола живцем, як колись професор *Зак* у Бонні. З другого боку, він, навпаки, намагається копіювати в мініатюрі протилежність диявола — *бога*. Він любить «грати до певної міри роль провидіння». Як у *дійсності всі* відмінності дедалі більше й більше зливаються у відмінність між *бідними* і *багатими*, так в *ідеї всі* аристократичні відмінності перетворюються у протилежність між *добром* і *злом*. Це розрізнення є остання форма, якої надає аристократ своїм забобонам. Себе Рудольф вважає добрим, а злі існують для того, щоб він міг втішатися власною досконалістю. Придивімося до цього «доброго» трохи ближче.

Пан Рудольф проявляє благодійність і марнотратство наче багдадський каліф у «Тисячі і одній ночі». Він не може так жити, не висмоктуючи, мов вампір, всі соки із свого маленького німецького князівства. Як розповідає сам пан Сю, він належав би до медіатизованих німецьких князів [92], якби його не врятувало від вимушеного відречення заступництво одного французького *маркіза*. Про розміри його князівства дає змогу зробити висновок цей останній факт. Наскільки *критично* Рудольф оцінює *своє власне становище*, можна бачити, далі, з того, що він, дрібний німецький можновладний князь, вважає за потрібне зберігати в Парижі напівінкогніто, щоб не привертати до себе уваги. Він навмисне возить з собою *канцлера* з тією критичною метою, щоб канцлер представляв для нього «театральну і дитячу сторону суверенної влади»; начебто дрібний можновладний князь потребує ще, крім себе і свого дзеркала, якогось третього представника театральної

і дитячої сторони суверенної влади. Рудольф зумів прищепити своїм людям таке саме *критичне нерозуміння* своєї ролі і значення. Так, наприклад, слуга *Мурф* і посланник *Граун* не помічають, як глузує з них паризький повірений пан *Бадіно,* вдаючи, що він вважає їх приватні доручення за справи державної ваги, і саркастично базікаючи про

«невідомі відносини, які можуть бути між найрізноманітнішими інтересами і *долею держав*». «Так»,— розповідає посланник Рудольфа,— «він такий безсоромний, що часом говорить мені: «Скільки невідомих для народу ускладнень в справі управління державою! Хто сказав би, пане барон, що доповідні записки, які я Вам подаю, мають вплив на хід *європейських справ,* а тим часом це, безперечно, так»».

Посланник і Мурф вбачають безсоромність не в тому, що їм приписують вплив на європейські справи, а в тому, що Бадіно до такої міри ідеалізує свою низьку професію.

Насамперед пригадаймо одну сценку з домашнього життя *Рудольфа.* Рудольф розповідає Мурфу, що він «переживає тепер хвилини гордовитого щастя і блаженства». Зараз же після цього він роздратовується, бо Мурф не хоче відповісти йому на одне питання. «Я наказую Вам говорити»,— звертається він до Мурфа. Мурф просить не наказувати. Рудольф говорить йому: «Я не терплю замовчувань». Він забувається настільки, що вчиняє підлоту, нагадуючи Мурфу, що він *платить* йому за всі його послуги. І він не заспокоюється доти, поки Мурф не нагадує йому про 13 січня. Після цього інциденту проявляється рабська натура Мурфа, який тільки на одну мить дозволив собі забутися. Він рве на собі «волосся», якого, на щастя, у нього немає; він впадає у розпач тому, що трохи грубо обійшовся із своїм високопоставленим паном, який називає його «зразком слуги», «своїм добрим, старим, вірним Мурфом».

Не збентежившись цими проявами зла в ньому самому, Рудольф відразу ж після того повторює свої настирливі ідеї про «добро» і «зло» і розповідає про успіхи, яких він досягає на ниві добра. Він називає милостиню і співчуття цнотливими і благочестивими розрадницями *його* зраненої душі. Проституювати їх перед знедоленими, негідними істотами було б, мовляв, чимось жахливим, нечестивим, *блюзнірським.* Само собою зрозуміло: співчуття і милостиня — розрадниці *його* душі; тому осквернити їх було б блюзнірством. Це означало б «викликати сумніви щодо бога; а той, хто дає, повинен прищеплювати віру в бога». Подати милостиню знедоленому — адже це щось немислиме!

Кожному з порухів своєї душі Рудольф приписує безмірну вагу. Тому він увесь час спостерігає і оцінює їх. Так, у згаданій вище сцені безумець утішає себе з приводу своєї вихватки проти Мурфа тим, що Флер де Марі зворушила його своїм становищем. «Я був зворушений до сліз, а мене ще звинувачують в тому, що я

байдужий, бездушний, невблаганний!» Довівши таким способом *свою власну доброту*, він вибухає гнівом проти *«зла»*, проти злочинної поведінки невідомої матері Марії, і з усією можливою урочистістю звертається до Мурфа: «Ти знаєш, деякі акти помсти для мене дуже дорогі, деякі страждання — дуже цінні». При цьому він так по-диявольськи кривиться, що вірний слуга перелякано вигукує: «Ах, монсеньйор!» Цей високопоставлений пан схожий на діячів «*Молодої Англії*» [93], які теж хочуть реформувати світ, здійснюють благородні подвиги і в яких бувають такі самі істеричні припадки.

Пояснення пригод і ситуацій, в які ставить себе Рудольф, ми знаходимо насамперед у його *жадібній до пригод вдачі*. Він любить «романтичні пікантності, розваги, пригоди, переодягання»; його «цікавість» «невситима»; він відчуває «потребу в живлющому, жагучому душевному збудженні», він «жадібно прагне *сильних нервових потрясінь*».

Ці його природні нахили підтримуються його палким прагненням *відігравати роль провидіння* і реформувати світ відповідно до своїх настирливих фантазій.

Його ставлення до інших людей визначається або якою-небудь абстрактною настирливою ідеєю, або цілком особистими, випадковими мотивами.

Так, він визволяє лікаря-негра Давіда і його кохану не з щирого почуття людського жалю, викликаного долею цих людей, не заради *їх* визволення, а для того, щоб відносно рабовласника Вілліса відіграти роль *провидіння* і покарати його за те, що він *не вірить у бога*. Так, Мастак є для нього бажаною знахідкою, щоб *застосувати* до нього свою давно скомпоновану теорію покарання. Розмова Мурфа з посланником Грауном дає нам можливість, з другого боку, глибше придивитися до суто особистих мотивів, що визначають благородні вчинки Рудольфа.

Інтерес монсеньйора до Флер де Марі постає, як говорить Мурф,— «коли не брати до уваги» жаль, що викликається долею бідолашки,— з того, що дочка Рудольфа, втрату якої він так гірко оплакує, тепер була б за віком така ж сама. Співчутливе ставлення Рудольфа до маркізи д'Арвіль,— «коли не брати до уваги» його людинолюбні дивацтва,— пояснюється тією причиною особистого характеру, що без старого маркіза д'Арвіль і його дружби з імператором Олександром батько Рудольфа був би вилучений із сонму німецьких суверенів.

Його добрість до мадам Жорж і його інтерес до її сина Жермена пояснюються тією самою причиною. Мадам Жорж належить до сім'ї д'Арвіль.

«Бідна мадам Жорж зобов'язана за безустанні прояви ласки його високості не меншою мірою своїм нещастям і своїм чеснотам, ніж *цій родинності*».

Апологет Мурф намагається затушувати двозначність мотивів Рудольфа такими мовними зворотами, як «головним чином», «коли не брати до уваги», «не меншою мірою».

Весь характер Рудольфа цілком виявляється, нарешті, в тому *«чистому» лицемірстві,* з яким він ухитряється показувати, перед самим собою і перед іншими, *вибухи своїх лихих пристрастей* як *вибухи гніву проти пристрастей лихих людей.* Ця манера нагадує нам аналогічну манеру критичної критики, яка *свої власні дурниці* видає за *дурниці маси,* свої злісні нападки на розвиток світу поза нею — за злісні нападки цього світу на розвиток, нарешті, свій егоїзм, який гадає, що він поглинув, увібрав у себе весь дух,— за егоїстичний опір маси духові.

Ми покажемо «чисте» лицемірство *Рудольфа* в його поводженні з *Мастаком,* з графинею *Сарою Мак-Грегор* і нотаріусом *Жаком Ферраном.*

Рудольф умовив *Мастака* вчинити злодійський напад на свою квартиру, щоб заманити його в пастку і оволодіти ним. При цьому він керується далеко не загальнолюдським, а суто особистим інтересом. Справа в тому, що у Мастака *портфель графині Мак-Грегор,* а Рудольф дуже зацікавлений у тому, щоб мати *цей портфель* у своїх руках. З приводу tête-à-tête Рудольфа з Мастаком у романі сказано буквально таке:

> «Рудольф був у тяжкій тривозі. Якби він *пропустив цю нагоду оволодіти Мастаком,* то такої нагоди, безперечно, він ніколи б уже не мав. Цей розбійник *забрав би з собою всі ті таємниці,* знати які дуже хотів Рудольф».

Таким чином, оволодіваючи *Мастаком,* Рудольф оволодіває *портфелем* графині Мак-Грегор. Він *оволодіває* Мастаком з особистого інтересу. Він *осліплює* його, спонукуваний особистою пристрастю.

Коли Різака розповідає Рудольфові про боротьбу Мастака з Мурфом і пояснює впертий опір Мастака тим, що він знав наперед, щó його чекає, Рудольф відповідає: «Він не знав цього». І він вимовляє ці слова «похмуро, з обличчям, спотвореним тим майже лютим виразом, про який ми говорили». Думка про помсту цілком опановує його, він смакує наперед ту шалену втіху, яку дасть йому варварське покарання Мастака.

Так, коли з'являється лікар-негр Давід, якому Рудольф призначив роль знаряддя своєї *помсти,* він вигукує: *«Помста!..* Помста!..». Рудольф викрикує ці слова з *«холодною і зосередженою люттю».*

Його охопила холодна і зосереджена лють. Потім він тихо шепоче на вухо лікареві свій план, а коли той здригається від жаху, він зараз же ухитряється підставити, замість почуття *особистої помсти,* «чистий» теоретичний мотив. Мова йде, говорить він, тільки про *«застосування ідеї»,* яка вже часто з'являлася в

його благородному мозку, і він не забуває додати єлейним тоном: «Він ще матиме перед собою безмежний обрій каяття». Він наслідує іспанську інквізицію, яка, передаючи засуджених в руки світського правосуддя для спалення на вогнищі, додавала при цьому лицемірну просьбу про милосердя до покаянного грішника.

Само собою зрозуміло, що коли Мастака допитують і розправляються з ним, його високість сидить у себе в надзвичайно комфортабельному кабінеті, в довгому, надзвичайно чорному халаті, з надзвичайно цікавою блідістю на обличчі і, щоб цілком точно скопіювати обстановку суду, має перед собою довгий стіл з речовими доказами. Тепер, звичайно, повинен зникнути з його обличчя помітний зовні вираз лютого гніву і помсти, коли він говорив Різаці та лікареві про свій план осліплення. Тепер він повинен з'явитися перед нами «спокійним, сумним, стриманим», з висококомічним урочистим виглядом ним самим вигаданого всесвітнього судді.

Щоб не залишити ніяких сумнівів щодо «чистоти» мотиву осліплення, простак *Мурф* признається посланнику Грауну:

«Жорстоке покарання Мастака мало *головним чином* на меті *помститися* за мене *підступному вбивці*».

Залишившись сам на сам з Мурфом, Рудольф висловлюється так:

«Моя ненависть до злочинців ... стала ще більшою, моя огида до *Сари* зростає, безперечно, разом із сумом, якого завдає мені смерть моєї дочки».

Рудольф говорить нам про збільшення своєї ненависті до злочинців. Зрозуміло, його ненависть — критична, чиста, моральна ненависть, ненависть до злих, *тому що* вони злі. Через це він розглядає цю ненависть як крок уперед, здійснюваний ним на ниві добра.

Але тут же виявляється, що це зростання моральної ненависті — не що інше, як *лицемірна санкція*, якою він прагне прикрасити наростання своєї *особистої огиди* до Сари. Невиразна моральна химера — зростання ненависті проти злих — виявляється тільки прикриттям для певного неморального факту — зростання огиди до Сари. Ця огида викликається дуже природною, дуже індивідуальною причиною — його особистим сумом. Цей сум і є мірило його огиди. Звичайно!

Ще огидніше лицемірство виявляється при побаченні Рудольфа з умираючою графинею Мак-Грегор.

Після викриття тієї таємниці, що Флер де Марі — дочка Рудольфа і графині, Рудольф підходить до графині «з погрозливим, безжалісним виглядом». Вона благає його помилувати її.

«Немає Вам помилування»,— відповідає він.— «Прокляття Вам... Вам, моєму злому духові і злому духові мого роду!»

Отже, він хоче помститися за «рід». Далі він розповідає графині, як він, щоб спокутувати свій замах на життя батька, поклав

на себе хрест ходіння у світ, де він нагороджує добрих і карає злих. Рудольф мучить графиню, він віддається весь *почуттю роздратування,* але у своїх *власних* очах він виконує тільки завдання, яке він поставив собі після 13 січня — «переслідувати зло».

Коли він збирається вийти, Сара вигукує: «Згляньтесь на мене, я вмираю!»

««Умри, проклята!» — говорить Рудольф, задихаючись від люті».

Останні слова — «задихаючись від *люті*» — розкривають нам чисті, критичні і моральні мотиви його вчинків. Саме ця лють змусила його зняти меч проти свого, як висловлюється пан Шеліга, *блаженної пам'яті високого* родителя. Замість того щоб боротися з цим злом у собі самому, він, як чистий критик, старається побороти його в інших.

Зрештою Рудольф сам анулює свою католицьку теорію покарання. Він хотів скасувати смертну кару, перетворити кару в каяття, проте тільки доти, поки вбивця вбиває чужих людей і не займає членів Рудольфової сім'ї. Рудольф допускає смертну кару, як тільки вбивають одного з його рідних; йому потрібне двояке законодавство: одне для своєї власної особи, друге для звичайних смертних.

Від Сари він дізнається, що Жак Ферран винен у смерті Флер де Марі. Він говорить самому собі:

«Ні, цього замало... вогнем горить в мені жадоба помсти!.. яка жадоба крові!.. яка спокійна і продумана лють!.. *Поки я не знав,* що *однією* з жертв цієї потвори була *моя дитина,* я говорив собі: смерть цієї людини була б марна... Життя без грошей, життя без задоволення її шаленої хтивості буде довгою і подвійною мукою... *Але це моя дочка*!.. Я *уб'ю* цю людину!»

І він стрімголов летить, щоб убити Жака Феррана, але застає його в такому стані, в якому вбивати його річ зайва.

«Добрий» Рудольф! Гарячковий запал його мстивості, його жадоба крові, його спокійна і продумана лють, його лицемірство, що казуїстично прикрашає кожний зловмисний порух його душі,— все це якраз ті *лихі* пристрасті, караючи за які він іншим виколює очі. Тільки щасливі випадковості, гроші і ранг рятують цього «*доброго*» від *каторги.*

«*Могутність критики*» робить цього Дон Кіхота, наче компенсуючи за його нікчемність в усіх інших відношеннях, «добрим жильцем», «добрим сусідом», «добрим другом», «добрим батьком», «добропорядним буржуа», «добрим громадянином», «добрим принцом» і як там ще бринить далі ця гама дифірамбів пана Шеліги. *Це більше, ніж усі результати,* здобуті «*людством* в *усій* його *історії*». Цього досить, щоб *Рудольф* міг двічі *спасти* «*світ*» від «*загибелі*».

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

КРИТИЧНИЙ СТРАШНИЙ СУД

Критична критика двічі через *Рудольфа* спасла світ від загибелі, але тільки для того, щоб тепер *самій* проголосити *загибель світу*.

І я чув і бачив, як піднявся над Цюріхом могутній ангел на ім'я *Хірцель* і полетів у далечінь, прорізуючи небесну сферу. І в своїх руках він тримав розкриту книжку, здається, випуск V «Allgemeine Literatur-Zeitung». І поставив він праву ногу на масу, а ліву ногу на Шарлоттенбург. І закричав він голосно, наче лев заричав, і слова його піднялися, мов голуб,— цирп! цирп! — у сферу пафосу і до громоподібних аспектів *критичного страшного суду*.

«Коли, нарешті, *все* з'єднається проти критики,— і час цей, істинно, істинно говорю вам *, уже недалеко,— коли весь світ, що руйнується,— йому було призначено долею боротися із святими,— згрупується навколо неї для останнього натиску, *тоді* мужність критики і її значення дістануть найбільше визнання. Результат боротьби не повинен нас тривожити. Все закінчиться тим, що ми підведемо рахунки з окремими групами,— і ми відокремимо одних від других, так само як пастир відокремлює козлищ від овець, і ми поставимо овець одесную, а козлищ ошуюю — і видамо загальне свідоцтво про бідність ворожому рицарству,— це духи дияволів, вони обходять усі країни світу і збирають їх на боротьбу до великого дня господа, всемогутнього творця,— і вражені будуть всі, хто живе на землі» [94].

І коли ангел це виголошував, гриміли голоси семи громів:

«Dies irae, dies illa
Solvet saeclum in favilla.
Judex ergo cum sedebit,
Quidquid latet, adparebit,
Nil inultum remanebit.
Quid sum, miser, tunc dicturus?» etc. **

---

* У цьому абзаці розрядкою дано іронічні вставки Маркса. *Ред.*

** — «День гніву, цей день зруйнує світ, перетворивши його у попіл. Коли сяде суддя, то відкриється все потаємне, і ніщо не залишиться без відплати. Що я скажу тоді, нещасний?» і т. д. (З католицького гімну про страшний суд). *Ред.*

Ви почуєте гул битв і поклики воїнств. Все це повинно спочатку відбутися. Бо прийдуть лжехристос і лжепророки, пп. *Бюше* і *Ру* з Парижа, пп. *Фрідріх Ромер* і *Теодор Ромер* з Цюріха, і скажуть: це є Христос! Але тоді з'явиться знамення братів *Бауерів* у критиці, і збудеться слово Святого письма про *твір Бауерів* [*Bauernwerk* *]:

«Якщо воли ідуть попарно в ряд,
То й *оранка* тоді іде на лад»[95].

ІСТОРИЧНА ПІСЛЯМОВА

Як ми потім дізналися, загинув не світ, а критична «Literatur-Zeitung».

---

* Гра слів: «Bauernwerk» означає тут «твір Бауерів», а також «селянська робота» і «груба, незграбна робота». *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛЬС

СТАНОВИЩЕ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В АНГЛІЇ

З ВЛАСНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ І ДОСТОВІРНИХ ДЖЕРЕЛ [96]

Написано Ф. Енгельсом у вересні 1844 — березні 1845 р.

Вперше надруковано у Лейпцігу в 1845 р. Підпис: Фрідріх Енгельс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 221—494

ДО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ [97]

Робітники!

Вам я присвячую працю, в якій я спробував змалювати перед своїми німецькими співвітчизниками справжню картину вашого становища, ваших страждань і боротьби, ваших сподівань і прагнень. Я досить довго жив серед вас, щоб ознайомитися з вашим становищем. Я дослідив його з найсерйознішою увагою, вивчив різні офіційні і неофіційні документи, оскільки мені вдавалося дістати їх, але все це мене не задовольнило. Я шукав більшого, ніж одне *абстрактне* знання предмета, я хотів бачити вас у ваших житлах, спостерігати ваше повсякденне життя, розмовляти з вами про ваше становище і ваші потреби, бути свідком вашої боротьби проти соціальної і політичної влади ваших гнобителів. Так я й зробив. Я покинув світське товариство і звані обіди, портвейн і шампанське буржуазії і присвятив свої години дозвілля майже виключно спілкуванню із справжніми робітниками; я радий цьому і пишаюся цим. Радий тому, що дістав таким чином можливість плодотворно провести у вивченні справжнього життя немало годин, які інакше були б витрачені на салонну балаканину і дотримання докучливого етикету; пишаюся тому, що дістав завдяки цьому можливість віддати належне пригнобленому і обмовленому класові людей, які, при всіх своїх недоліках і всіх невигодах свого становища, все ж таки викликають до себе повагу в кожного, крім хіба англійського торгаша; пишаюся ще й тому, що це дало мені можливість захистити англійський народ від зростаючого презирства, яке виникло до нього на континенті як неминучий наслідок грубо-своєкорисливої політики і всієї поведінки вашої правлячої буржуазії.

Маючи в той же час широку можливість спостерігати вашого противника, буржуазію, я дуже швидко переконався в тому, що ви маєте рацію, цілком маєте рацію, якщо не чекаєте від неї ніякої підтримки. Її інтереси діаметрально протилежні вашим, хоч вона завжди намагається довести протилежне і запевнити вас

в найсердечнішому співчутті до вашої долі. Її діла спростовують її слова. Я зібрав, сподіваюсь, більш ніж досить доказів того, що буржуазія — що б вона не заявляла на словах — насправді не має іншої мети, як збагачуватися за рахунок вашої праці, поки може торгувати продуктом цієї праці, щоб потім приректи вас на голодну смерть, як тільки для неї зникне можливість здобувати прибуток з цієї прихованої торгівлі людиною. Що буржуазія зробила, щоб довести на ділі свою урочисто проголошувану прихильність до вас? Чи звернула вона коли-небудь серйозну увагу на ваші скарги? Чи зробила вона для вас що-небудь, крім оплати півдюжини комісій для різних обслідувань, товсті звіти яких залишаються навіки лежати серед купи непотрібних паперів на полицях міністерства внутрішніх справ? Чи спробувала вона хоч би скласти з цих тліючих Синіх книг одну легку для читання книгу, в якій кожен міг би легко знайти відомості про становище величезної більшості «вільнонароджених британців»? Ні, звичайно, вона цього не зробила; це все — речі, про які вона не любить говорити. Вона дала можливість іноземцеві сповістити цивілізований світ про те принизливе становище, в якому вам доводиться жити.

Іноземець для *неї*, але, сподіваюсь, не для *вас*. Моя англійська мова, можливо, небездоганна, але сподіваюсь, що для вас вона буде *зрозумілою* мовою. До речі сказати, жоден робітник ні в Англії, ні у Франції ніколи не ставився до мене як до іноземця. Я з величезним задоволенням переконався в тому, що ви не знаєте національних передсудів і національного марнославства, цих згубних почуттів, які є кінець кінцем тільки *егоїзмом у великому масштабі [wholesale selfishness]*. Я бачив ваше співчуття до кожного,— чи то англійця, чи когось іншого,— хто щиро віддає свої сили на служіння прогресові людства, я бачив ваше схиляння перед усім великим і добрим, незалежно від того, виникло воно на вашому рідному грунті чи ні. Я переконався в тому, що ви більше, ніж просто *англійські* люди, члени однієї відособленої нації, ви — *люди,* члени однієї великої спільної сім'ї, свідомі того, що ваші інтереси збігаються з інтересами всього людства. І вбачаючи у вас членів цієї сім'ї «єдиного і неподільного» людства, людей у найбільш високому розумінні цього слова, я, як і багато інших на континенті, всіляко вітаю ваш рух і бажаю вам найшвидшого успіху.

Ідіть же вперед, як ішли до цього часу! Багато ще треба перебороти; будьте непохитні, будьте безстрашні,— успіх ваш забезпечений, і жоден крок, зроблений вами в цьому русі вперед, не буде втрачений для нашої спільної справи — справи всього людства!

Бармен (Рейнська Пруссія),
15 березня 1845 р.

Фрідріх Енгельс

ПЕРЕДМОВА

У пропонованій книзі розглядається питання, якому я спочатку хотів приділити тільки один розділ у значно більшій праці з соціальної історії Англії. Проте велике значення цього питання незабаром змусило мене присвятити йому самостійне дослідження.

Становище робітничого класу є дійсною основою і вихідним пунктом усіх соціальних рухів сучасності, бо воно являє собою найбільш гострий і відкритий вияв наших сучасних соціальних лих. Французький і німецький робітничий комунізм прямо, а фур'єризм і англійський соціалізм, так само як і комунізм німецької освіченої буржуазії, посередньо зобов'язані йому своїм походженням. Отже, для того щоб дати міцне обгрунтування, з одного боку, соціалістичним теоріям, з другого боку, висловлюванням про їх право на існування і покласти край всяким мріям і вигадкам pro et contra *, конче необхідно вивчити умови існування пролетаріату. Але у своїй завершеній *класичній формі* умови існування пролетаріату є тільки у Великобританії і якраз у самій Англії, і до того ж тільки в Англії необхідний матеріал зібраний досить повно і підтверджений офіційними обстеженнями так, як це потрібно для скільки-небудь вичерпного викладу питання.

Протягом 21 місяця я мав можливість безпосередньо, з особистих спостережень і в особистих стосунках, вивчити англійський пролетаріат, його прагнення, його страждання і радощі, одночасно доповнюючи свої спостереження даними з необхідних достовірних джерел. У цій книзі викладено те, що я бачив, чув і читав. Я наперед готовий до того, що не тільки моя точка зору, а й наведені факти будуть заперечуватись, зазнаючи нападок з різних боків, особливо, коли моя книга попаде в руки англійців. Я також чудово знаю, що мені зможуть вказати там і тут на незначні неточності, яких, зважаючи на величину предмета, який потребує

* — за і проти. *Ред.*

всебічного обгрунтування, не уникнув би і англієць, тим більше, що навіть в Англії немає ще жодного твору, де, як у моєму, розглядалося б становище *всіх* робітників. Але я, ні на хвилину не задумуючись, кидаю англійській буржуазії виклик: нехай вона мені вкаже на підставі таких же документальних даних, які навів я, хоч на один-однісінький факт, неточність якого могла б скільки-небудь відбитися на викладеній точці зору в цілому.

Зображення тієї класичної форми, якої набрали умови існування пролетаріату в британському королівстві, має — особливо для Німеччини і саме в даний момент — надзвичайно велике значення. Німецький соціалізм і комунізм, більш ніж всякий інший, виходили з теоретичних передпосилок: ми, німецькі теоретики, ще дуже мало знали дійсний світ, щоб справжні відносини могли безпосередньо пробудити в нас прагнення до перетворення цієї «поганої дійсності». Серед тих, хто зараз є відкритим поборником таких перетворень, навряд чи хто прийшов до комунізму інакше, ніж через фейєрбахівське подолання гегелівської філософії. Дійсні умови життя пролетаріату так мало відомі у нас, що навіть благонамірені «спілки для поліпшення становища трудящих класів», в яких наша буржуазія тепер так нещадно перекручує соціальне питання, завжди виходять з найсміщніших і найвульгарніших міркувань про становище робітників. У цьому питанні нам, німцям, більше ніж будь-кому, не вистачає знання фактів. І коли умови існування пролетаріату в Німеччині не дістали ще такого класичного вираження, як в Англії, то все ж таки в основі у нас — той самий соціальний лад, і рано чи пізно його прояви повинні досягти того самого ступеня гостроти, що й по той бік Північного моря, якщо тільки на той час розум нації не вживе таких заходів, які закладуть новий базис для всієї соціальної системи. Ті самі корінні причини, які привели в Англії до злиднів і гноблення пролетаріату, існують і в Німеччині, і вони повинні з часом привести до тих самих результатів. Тим часом, виявлення *англійських* бідувань дасть нам поштовх до виявлення наших *німецьких* бідувань, дасть також і масштаб для визначення їх розмірів і тієї виявленої заворушеннями в Сілезії і Богемії [98] небезпеки, яка з цього боку безпосередньо загрожує спокоєві Німеччини.

На закінчення мені лишається зробити ще два зауваження. По-перше, вислів *Mittelklasse* я завжди вживаю в розумінні англійського middle-class (або, як майже завжди кажуть: middle-classes), що означає, як і французьке bourgeoisie, імущий клас, і саме імущий клас, на відміну від так званої аристократії, той клас, який у Франції і Англії прямо, а в Німеччині посередньо, в особі «громадської думки», має державну владу *. Так само я завжди вживаю, як рівнозначні, вислови: робітники (working men) і проле-

* Відповідно до цього роз'яснення Енгельса вислів «Mittelklasse» («середній клас») перекладається далі в тексті словом «буржуазія». *Ред.*

тарі, робітничий клас, неімущий клас і пролетаріат.— По-друге, наводячи цитати, я здебільшого вказую на партію, до якої належить автор, тому що ліберали майже завжди намагаються підкреслити злидні в сільськогосподарських округах і заперечувати їх у фабричних округах, а консерватори, навпаки, визнають нужду в фабричних округах, але не хочуть визнати її в сільських місцевостях. З цієї ж причини в тих випадках, коли у мене не вистачало офіційних документів, я вважав за краще, описуючи становище промислових робітників, завжди користуватися свідченнями *лібералів*, стараючись бити ліберальну буржуазію її ж власними свідченнями; а на консерваторів або чартистів я посилався взагалі тільки в тих випадках, коли знав справжній стан справи з власних спостережень або міг бути переконаний в щирості свідчень, які наводяться на підставі особистої або літературної репутації цитованих авторів.

Бармен, 15 березня 1845 р. *Ф. Енгельс*

ВСТУП

Історія робітничого класу в Англії починається з другої половини XVIII століття, з винайдення парової машини і машин для обробки бавовни. Ці винаходи стали, як відомо, поштовхом для промислової революції — революції, яка одночасно здійснила цілковитий переворот у громадянському суспільстві і всесвітньоісторичне значення якої починають усвідомлювати тільки тепер. Англія — класична країна цього перевороту, тим більш могутнього, чим безшумніше він відбувався, і Англія через це є також класичною країною розвитку його головного результату — пролетаріату. Тільки в Англії пролетаріат може бути вивчений в усіх своїх відносинах і всебічно.

Ми не будемо тут торкатися ні історії цієї революції, ні її величезного значення для сучасного і майбутнього. Це буде предметом дальшої, значно більшої праці. В даний момент ми обмежимось тим нечисленним, що потрібне для з'ясування дальших фактів, для розуміння сучасного становища англійського пролетаріату.

До запровадження машин перетворення сировини на пряжу і потім на тканину відбувалося вдома у робітника. Жінка і дочки пряли пряжу, яку батько сім'ї перетворював на тканину; якщо він сам її не обробляв, пряжа продавалась. Ці сім'ї ткачів жили здебільшого на селі, поблизу міст, і могли непогано жити на свій заробіток, тому що місцевий ринок все ще був у розумінні попиту на тканини вирішальним і навіть майже єдиним ринком, а всесилля конкуренції, яка проклала собі шлях згодом у зв'язку із завоюванням іноземних ринків і розширенням торгівлі, не справляло ще помітного впливу на заробітну плату. До цього долучалося ще постійне збільшення попиту на місцевому ринку, яке йшло в ногу з повільним зростанням населення і забезпечувало роботою всіх робітників; до того ж велика конкуренція між ними була неможлива через розкиданість їхніх жител у сільській міс-

цевості. Таким чином, ткач здебільшого міг навіть дещо відкладати і орендувати невелику ділянку землі, яку він обробляв у вільний час, а його у нього було скільки завгодно, бо він міг ткати коли і скільки йому хотілося. Правда, землероб він був поганий, його господарство велося недбало і не давало істотного доходу; але, принаймні, він не був пролетарем, він забив, як висловлюються англійці, стовп у рідну землю, він був осілою людиною і в суспільстві стояв на один ступінь вище, ніж теперішній англійський робітник.

Так робітники жили рослинним і затишним життям, жили чесно і спокійно, у мирі і пошані, і матеріальне становище їх було значно краще, ніж становище їхніх нащадків; їм не доводилося перевтомлюватися, працювали вони рівно стільки, скільки їм хотілось, і все-таки заробляли, скільки їм було потрібно; у них був вільний час для здорової роботи в саду або в полі — роботи, яка сама вже була для них відпочинком,— і крім того вони мали ще можливість брати участь у розвагах та іграх сусідів; а всі ці ігри в кеглі, в м'яча і т. ін. сприяли збереженню здоров'я і зміцненню тіла. Це були здебільшого сильні, кремезні люди, які будовою свого тіла мало або навіть зовсім не відрізнялися від навколишніх селян. Діти росли на здоровому сільському повітрі, і якщо їм і траплялося допомагати в роботі своїм батькам, то це все-таки було лише час від часу, і, звичайно, про восьми- або дванадцятигодинний робочий день не було й мови.

Легко собі уявити, який був моральний та інтелектуальний рівень цього класу. Відрізані від міст, де вони ніколи не бували, тому що пряжу і тканину вони здавали роз'їзним агентам, від яких одержували заробітну плату,— відрізані до такої міри, що старики, які проживали в безпосередньому сусідстві з містом, ніколи не бували там, поки, нарешті, машини, відібравши у них їхній заробіток, не привели їх туди, щоб знайти роботу,— вони в моральному та інтелектуальному відношенні стояли на рівні селян, з якими вони здебільшого були і безпосередньо зв'язані завдяки своїй ділянці орендованої землі. У своєму *сквайрі* — найзначнішому з місцевих землевласників — вони вбачали свого «природного володаря», шукали у нього поради, робили його суддею у своїх дрібних суперечках і виявляли до нього ту шанобливість, яка зумовлюється такими патріархальними відносинами. Вони були людьми «шановними» і хорошими батьками сімей, жили моральним життям, оскільки у них не було й приводів для аморального життя — шинків і місць розпусти поблизу не було, а трактирник, у якого вони часом заспокоювали спрагу, сам був людиною шановною і здебільшого великим орендарем, торгував хорошим пивом, любив суворий порядок і вечорами рано закривав свій заклад. Діти цілий день були вдома з батьками і виховувалися в покорі до них і страху божому. Патріархальні родинні відносини

не порушувалися до одруження дітей. Молоді люди росли в ідилічній простоті і довір'ї разом із своїми товаришами по іграх до самого одруження, і хоч статеві зносини до шлюбу були майже звичайним явищем, але бувало це тільки тоді, коли обидві сторони визнавали за собою моральне зобов'язання одружитися, і після весілля все знову ставало на свої місця. Одним словом, тодішні англійські промислові робітники жили і мислили так, як живуть ще й тепер подекуди в Німеччині, замкнуто і відособлено, без духовної діяльності і без різких коливань в умовах свого життя. Вони рідко вміли читати і ще рідше писати, акуратно ходили до церкви, не цікавилися політикою, не влаштовували змов, не вдавалися в міркування, захоплювалися фізичними вправами, з благочестям, прищепленим з дитинства, слухали читання біблії і в своїй невибагливій смиренності прекрасно уживалися з більш привілейованими класами суспільства. Але зате в духовному відношенні вони були мертві, жили тільки своїми дрібними приватними інтересами, своїм ткацьким верстатом і садком, і не знали нічого про той могутній рух, яким за межами їх сіл було охоплене все людство. Вони почували себе добре у своєму тихому рослинному житті і, якби не було промислової революції, вони ніколи не порвали б з цим способом життя, правда, дуже романтичним і затишним, але все-таки не гідним людини. Вони і не були людьми, а були тільки робочими машинами на службі у небагатьох аристократів, які до цього часу вершили історію. Промислова революція тільки довела справу до логічного кінця, цілком перетворивши робітників у прості машини і позбавивши їх останнього залишку самостійної діяльності, але вона тим самим примусила їх думати, примусила їх добиватися становища, гідного людини. Як у Франції політика, так в Англії промисловість і взагалі рух громадянського суспільства втягли в потік історії останні класи, які залишалися ще байдужими до спільних інтересів людства.

Першим винаходом, який викликав рішучу зміну в становищі англійського робітника, була *дженні*, збудована ткачем *Джемсом Харгрівсом* із Станхілла біля Блекберна в Північному Ланкаширі (1764). Ця машина була грубим прототипом пізнішої мюль-машини і приводилася в рух рукою, але замість одного веретена, як у звичайній ручній прядці, вона мала шістнадцять-вісімнадцять веретен, які приводилися в рух одним робітником. Внаслідок цього стало можливим виробляти значно більше пряжі, ніж раніше; в той час як раніше, коли на одного ткача працювали три прядильниці, пряжі завжди не вистачало і ткачеві часто доводилося чекати її, тепер пряжі стало більше, ніж могло бути використано наявними робітниками-ткачами. Попит на тканини, який і без того зростав, ще більше посилився, коли ціни на них знизилися в результаті викликаного новою машиною скорочення витрат виробництва пряжі. Виникла потреба у більшій кількості ткачів, і за-

робіток їх підвищився. Тепер, оскільки ткач міг заробити більше, коли стояв за верстатом, він поступово закинув свої землеробські заняття і взявся виключно за ткацьку справу. В ті часи сім'я з чотирьох дорослих і двох дітей, яких використовували для намотування пряжі, могла за десять годин роботи на день заробити за тиждень 4 ф. ст. (28 прусських талерів), а часто й більше, коли справи йшли добре і роботи було досить; нерідко бувало, що один ткач заробляв за своїм верстатом 2 ф. ст. на тиждень. Так поступово клас ткачів-землеробів зовсім зник і перетворився у новий клас ткачів, які жили тільки на заробітну плату, не мали ніякої власності, навіть мнимої власності у формі орендованого клаптика землі, і ставали, таким чином, *пролетарями* (working men). До того ж настав кінець і старим відносинам прядильника і ткача. Раніше вироблення пряжі і перетворення її у тканину відбувалися, наскільки це було можливо, під одним дахом. Тепер, коли для дженні, так само як і для ткацького верстата, стали потрібні дужі руки, прядінням почали займатися і чоловіки, і воно стало єдиним джерелом існування для цілих сімей; тим часом інші сім'ї, навпаки, закинули застарілу ручну прядку, що віджила свій вік, і, коли у них не було коштів купити дженні, були змушені задовольнятися тим заробітком, який давав батькові сімейства його ткацький верстат. Так з ткацтва і прядіння почався такий безконечно розвинутий пізніше у промисловості поділ праці.

Поява цієї першої і дуже ще недосконалої машини не тільки викликала розвиток *промислового пролетаріату,* а й дала також поштовх до виникнення *сільськогосподарського пролетаріату.* До цього часу було дуже багато дрібних землевласників, так званих йоменів, які жили таким же тихим, позбавленим всяких розумових інтересів рослинним життям, як і ткачі-землероби, що жили серед них. Вони обробляли свій клаптик землі старими недосконалими способами своїх батьків і чинили опір всякому нововведенню з упертістю, властивою людям звички, які не знали змін протягом цілого ряду поколінь. Серед них було також багато дрібних орендарів, але не орендарів в сучасному розумінні цього слова, а людей, які, внаслідок договірної спадкової оренди або дотримуючись старовинного звичаю, успадкували від батьків і дідів свої дрібні ділянки і сиділи на них досі так само міцно, як коли б ці ділянки були їх власністю. Тепер, після того як промислові робітники відмовилися від землеробства, звільнилось багато ділянок землі, і на них оселився новий клас *великих орендарів,* які наймали по п'ятдесят, сто, двісті і більше акрів, так званих tenants-at-will (тобто орендарів, яким кожного року могли відмовити в оренді), що зуміли підвищити доходність землі кращим обробітком і веденням більшого господарства. Вони мали можливість продавати свої продукти дешевше, ніж дрібний йомен; йому нічого більше не лишалось, як продати ділянку, що не могла вже його прогодувати,

і або придбати дженні чи ткацький верстат, або найнятися до великого орендаря поденником, сільським пролетарем. Його природжена відсталість і нездатність перебороти успадковану від дідів недбалість в обробітку ділянки не лишали йому іншого виходу, оскільки йому доводилося конкурувати з людьми, що обробляли свою землю на більш розумних началах і з усіма перевагами, які дають велике господарство і затрата капіталів на поліпшення грунту.

Проте розвиток промисловості на цьому не зупинився. Деякі капіталісти почали установлювати дженні у великих будинках і приводити їх в рух *силою води;* це дало їм можливість скоротити кількість робітників і продавати свою пряжу дешевше, ніж міг це зробити прядильник-одиночка, який приводив машину в рух просто рукою. Оскільки конструкція дженні невпинно удосконалювалась, машини раз у раз ставали застарілими, їх доводилося переробляти або заміняти новими; і коли капіталіст, застосовуючи силу води, міг ще протриматися навіть при застарілих машинах, то для прядильника-одиночки це з часом стало неможливим. Якщо тим самим було покладено початок фабричній системі, то дальшого розвитку вона набула з появою *ватер-машини,* винайденої в 1767 р. *Річардом Аркрайтом,* цирульником з *Престона,* в Північному Ланкашірі. Ця машина, яку по-німецькому називають звичайно Kettenstuhl, є поряд з паровою машиною найважливішим винаходом XVIII століття в галузі механіки. Вона з самого початку була розрахована на *механічний двигун* і грунтувалася на зовсім нових принципах. Об'єднавши особливості дженні і ватер-машини, *Самюел Кромптон* з *Фервуда,* в Ланкашірі, винайшов у 1785 р. [99] *мюль-машину,* а коли приблизно тоді ж Аркрайт винайшов *чесальну* і *рівничну* машину, фабричний спосіб виробництва став єдино пануючим у бавовнопрядінні. Поступово ці машини в результаті деяких незначних змін стали застосовуватися в прядінні вовни, а пізніше (в першому десятиріччі XIX століття) і в прядінні льону, витісняючи таким чином і звідси ручну працю. Але й на цьому справа не зупинилася: в останні роки XVIII століття д-р *Картрайт,* сільський священик, винайшов *механічний ткацький верстат* і близько 1804 р. так його удосконалив, що він з успіхом міг конкурувати з ручними ткачами; значення цих машин подвоїлося завдяки *паровій машині,* винайденій *Джемсом Уаттом* в 1764 р. і пристосованій з 1785 р. для приведення в рух прядильних машин.

Завдяки цим винаходам, які потім з кожним роком дедалі більше удосконалювалися, *машинна праця здобула перемогу над ручною працею* в головних галузях англійської промисловості, і вся подальша історія її розповідає тільки про те, як ручна праця уступала машині позицію за позицією. Результатом були, з одного боку,— швидке падіння цін на всі фабричні товари, розквіт торгів-

лі і промисловості, завоювання майже всіх не захищених митами закордонних ринків, швидке зростання капіталів і національного багатства, а з другого, — ще швидше кількісне зростання пролетаріату, втрата робітничим класом усякої власності, усякої впевненості у заробітку, деморалізація, політичні заворушення і всі ті такі неприємні для імущих класів Англії факти, які ми тут маємо розглянути. Ми бачили, який переворот викликала в суспільному становищі нижчих класів одна навіть така недосконала машина, як дженні, тому нас уже не здивують наслідки роботи цілої системи взаємно доповнюючих один одного тонко розроблених механізмів, що одержують від нас сировину і повертають нам готову тканину.

Однак простежимо розвиток англійської промисловості * трохи докладніше і почнемо з головної її галузі — *бавовняної промисловості*. У 1771—1775 рр. в середньому щороку ввозилося в Англію менше 5 млн. фунтів бавовни-сирцю; в 1841 р. було ввезено 528 млн., а в 1844 р. ввіз становитиме не менше 600 млн. фунтів. У 1834 р. Англія вивезла 556 млн. ярдів бавовняної тканини, $76^1/_2$ млн. фунтів бавовняної пряжі і на 1 200 тис. ф. ст. бавовняних в'язаних виробів. Того ж року в бавовняній промисловості використовувалось понад 8 млн. веретен, 110 тис. механічних і 250 тис. ручних ткацьких верстатів, крім ватер-машин, і, за підрахунками *Мак-Куллоха* [100], в усьому Сполученому королівстві з цієї галузі промисловості жило прямо чи посередньо майже півтора мільйона чоловік, з яких тільки на фабриках працювало 220 тис.; рухової енергії на цих фабриках витрачалося: парової — 33 тис. кінських сил і водяної — 11 тисяч. Тепер усі ці цифри далеко перевершені, і можна сміливо вважати, що в 1845 р. кількість і потужність машин, так само як і кількість робітників, будуть у півтора раза більші, ніж у 1834 році. Ця промисловість має своїм центром *Ланкашір* — графство, яке було її колискою і яке вона наскрізь революціонізувала, перетворивши його з глухого, погано освоєного болота у живу, сповнену кипучої діяльності місцевість; протягом вісімдесяти років вона подесятерила його населення і, немов помахом чарівного жезла, створила такі гігантські міста, як *Ліверпуль* і *Манчестер*, що налічують разом 700 тис. жителів, та їх передмістя: *Болтон* (60 тис.), *Рочдейл* (75 тис.), *Олдем* (50 тис.), *Престон* (60 тис.), *Аштон* і *Стейлібрідж* (40 тис.) і цілий ряд інших фабричних міст. Історія Південного Ланкаширу була свідком найбільших чудес нового часу, хоч про це не прийнято говорити, і всі ці чудеса створила бавовняна промисловість.

---

* За книгою: *Porter*. «Progress of the Nation». London, 1836 — I vol., 1838 — II vol., 1843 — III vol. [*Портер*. «Прогрес нації». Лондон, 1836 — I т., 1838 — II т., 1843 — III т.] (за офіційними даними) і за іншими, здебільшого теж офіційними, джерелами.

(1892 р.) Поданий тут історичний нарис промислового перевороту в деяких деталях не точний, але в 1843—1844 рр. кращих джерел не було. *(Додаток Енгельса до німецького видання 1892 р.)*

Крім того *Глазго* в Шотландії утворює центр для другого бавовняного району, який охоплює *Ланаркшір* і *Ренфрушір*, і тут також населення головного міста зросло з часу запровадження цієї промисловості з 30 тис. до 300 тис. чоловік. *Панчішно-в'язальне виробництво Ноттінгема* і *Дербі* також дістало новий поштовх завдяки зниженню цін на пряжу і другий поштовх завдяки поліпшенню в'язальної машини, що дало можливість в'язати відразу дві панчохи на одному верстаті. *Виробництво мережив* теж стало важливою галуззю промисловості з 1777 р., коли була винайдена *тюльова машина;* скоро після цього *Ліндлі* винайшов *мереживну машину*, а потім *Хіткот* у 1809 р.— *бобінетову машину*. Виготовлення мережив було завдяки цьому надзвичайно спрощене, і попит на них з їх здешевленням настільки зріс, що тепер у цьому виробництві зайнято не менше 200 тис. чоловік. Головними центрами його є *Ноттінгем, Лестер* і Західна Англія *(Уілтшір, Девоншір* та ін.). Так само поширились і галузі праці, залежні від бавовняної промисловості,— біління, фарбування і вибивання. Завдяки заміні кисню *хлором* у *білінні*, завдяки швидкому розвиткові хімії, яка справила вплив на *фарбування* і *вибивання*, завдяки цілому рядові найблискучіших винаходів у галузі механіки, що вплинули на розвиток ситцевибивання, ці галузі дістали поштовх, який разом з посиленням попиту, зумовленим зростанням бавовняної промисловості, привів їх до небувалого розквіту.

Така ж діяльність почалася і в *обробці вовни*, яка була раніше головною галуззю англійської промисловості; але продукція попередніх років — ніщо в порівнянні з тим, що виробляється тепер. У 1782 р. весь збір вовни попередніх трьох років лежав необробленим через недостачу робітників і так пролежав би, якби на допомогу не з'явилися нововинайдені машини, що випряли всю цю вовну. Пристосування цих машин до прядіння вовни закінчилося цілковитим успіхом. З цього моменту в округах, які обробляли вовну, почався такий же швидкий розвиток, як той, що його ми бачили в бавовняних районах. У 1738 р. в *Західному окрузі Йоркширу* було вироблено 75 тис. кусків шерстяних тканин, а в 1817 р.— 490 тис., і розвиток шерстяної промисловості пішов таким швидким темпом, що в 1834 р. було вивезено на 450 тис. кусків тканини більше, ніж у 1825 році.— У 1801 р. був перероблений 101 млн. фунтів вовни (з них 7 млн. привізної), а в 1835 р. було перероблено 180 млн. фунтів (з них 42 млн. привізної). Головним центром цієї промисловості є Західний округ Йоркширу, де, зокрема у *Брадфорді*, довга англійська вовна переробляється у пряжу для в'язання і т. д., а в інших містах, як *Лідс, Галіфакс, Хаддерсфілд* та ін., коротка вовна переробляється на кручену пряжу і потім на суконні вироби; далі, сусідня з Йоркшіром частина *Ланкаширу*, околиці *Рочдейла*, де поряд з виготовленням виробів з бавовни виробляється багато фланелі, і, нарешті, *Західна Англія*, де вироб-

ляються найтонші сукна. Приріст населення тут також заслуговує уваги:

	1801 р.	1831 р.
У Брадфорді	29 000 жит.	77 000 жит.
» Галіфаксі	63 000 »	110 000 »
» Хаддерсфілді	15 000 »	34 000 »
» Лідсі	53 000 »	123 000 »
а в усьому Західному окрузі Йоркширу	564 000 »	980 000 »

З 1831 р. населення це зросло щонайменше на 20—25 %. У 1835 р. прядінням вовни в усьому Сполученому королівстві було зайнято 1 313 фабрик з 71 300 робітниками, причому в цю кількість входить тільки невелика частина тієї величезної маси людей, для якої обробка вовни є прямим або посереднім джерелом існування, і майже зовсім не входять ткачі.

У *льняній промисловості* прогрес почався пізніше, бо тут природні властивості сировини значно утруднювали застосування прядильних машин. Правда, уже в останні роки XVIII століття в Шотландії були зроблені такі спроби, але тільки в 1810 р. французові *Жірару* вдалося практично здійснити машинне *прядіння льону.* Проте і його машини дістали належне їм визнання на британському грунті лише після удосконалень, внесених у них в Англії, і завдяки повсюдному застосуванню їх у *Лідсі, Данді* і *Белфасті.* І з цього часу почався швидкий розвиток англійської льняної промисловості. У 1814 р. у Данді було ввезено 3 тис. тонн * льону, в 1833 р.— 19 тис. тонн льону і 3 400 тонн прядива. Ввіз ірландських полотен у Великобританію зріс з 32 млн. ярдів (1800 р.) до 53 млн. (1825 р.), з цієї кількості більша частина була знову вивезена; вивіз англійських і шотландських льняних тканин зріс з 24 млн. ярдів (1820 р.) до 51 млн. (1833 р.). Кількість льонопрядилень доходила в 1835 р. до 347 з 33 тис. робітників; з них половина була в Південній Шотландії, понад 60 — у Західному окрузі Йоркширу (Лідс і околиці), 25 — у Белфасті, в Ірландії, а решта — в Дорсетшірі і Ланкаширі. Льняні тканини виробляються в Південній Шотландії, в деяких місцевостях Англії, але особливо в Ірландії.

З неменшим успіхом англійці взялися за *обробку шовку.* Сировину вони одержували з Південної Європи і Азії, вже у вигляді пряжі, і головна робота зводилася до сукання тонкої нитки *(трами).* До 1824 р. високе мито на шовк-сирець (4 шилінги на фунт) дуже обмежувало розвиток англійської шовкової промисловості, для якої єдиним ринком були, завдяки протекційним митам, Англія та її колонії. Пізніше ввізне мито було знижене до 1 пенса, і

* Англійська тонна дорівнює 2240 англійським фунтам, близько 1000 кілограмів.

кількість фабрик відразу ж набагато зросла. Протягом одного року кількість сукальних веретен зросла з 780 тис. до 1 180 тис., і коли торговельна криза 1825 р. на якийсь час і паралізувала розвиток цієї галузі промисловості, то все-таки вже у 1827 р. в цій галузі вироблялося більше, ніж будь-коли, бо вправність і досвід англійців у галузі техніки забезпечували їх крутильним машинам перевагу над незграбними механізмами їх конкурентів. У 1835 р. у Великобританії налічувалось 263 шовкокрутильні фабрики з 30 тис. робітників, що були зосереджені здебільшого в *Чеширі (Маклсфілд, Конглтон* і околиці), в *Манчестері* і в *Сомерсетширі*. Крім того є ще велика кількість фабрик, які обробляють пачоси шовкового кокона; з них виготовляють особливу пряжу (spunsilk), яку англійці постачають навіть паризьким і ліонським ткацьким фабрикам. Тчуть таким способом оброблений шовк головним чином у Шотландії (в *Пейслі* та ін.) і Лондоні (у *Спіталфілдсі)*, але також і в *Манчестері* і деяких інших місцях.

Проте гігантське піднесення англійської промисловості, яке почалося в 1760 р., не обмежилося самим тільки виробництвом тканин. Раз даний поштовх поширився на всі галузі промислової діяльності, і багато винаходів, які не мали ніякого зв'язку із згаданими вище, набули, через те що поява їх збіглася із загальним пожвавленням, далеко більшого значення. Далі, після того як було практично доведене величезне значення механічної енергії в промисловості, все було пущене в хід, щоб всебічно використати цю енергію і обернути її на користь окремих винахідників і фабрикантів; до того ж самий попит на машини, паливо і сировину безпосередньо потребува́в від маси робітників і від окремих галузей промисловості подвоєної діяльності. З виникненням парової машини вперше набули значення великі *вугільні поклади* Англії; тільки тепер зародилося *виробництво машин*, а з ним посилився інтерес до *залізних рудників*, які постачали сировину цьому виробництву. Підвищене споживання вовни піднесло англійське вівчарство, а посилений ввіз вовни, льону і шовку ви́кликав зростання англійського торговельного флоту. Найбільше посилилось *виробництво заліза*. Багаті на залізо рудники Англії раніше мало розроблялись; при плавленні залізної руди завжди застосовували деревне вугілля, яке, в міру розвитку землеробства і винищення лісів, вироблялося в дедалі меншій кількості і ставало дедалі дорожчим. У минулому столітті вперше почали застосовувати перепалене кам'яне вугілля (кокс), а з 1780 р. був відкритий новий спосіб, який давав можливість перетворювати розплавлене на коксі залізо, з якого раніше виробляли тільки чавун, у ковке залізо. Цей спосіб, який полягає у відокремленні вуглецю, що домішується до заліза під час плавлення, англійці називають пудлінгуванням; він відкрив зовсім нове поле діяльності для англійського залізоробного виробництва. Доменні печі почали будувати

в 50 разів більшими, ніж раніше, плавлення руди спростилося завдяки гарячому дуттю, і виробництво заліза так здешевилось, що стало можливим робити із заліза безліч речей, які раніше виготовлялися з дерева або каменю. В 1788 р. *Томас Пейн*, відомий демократ, збудував у Йоркшірі [101] перший залізний міст, а після нього почалося будівництво багатьох інших, і тепер майже всі мости, особливо залізничні, споруджуються з чавуну, а в Лондоні з цього матеріалу збудовано навіть міст через Темзу (Саутворкський міст); залізні стовпи, залізні станини для машин і т. д. стали звичайним явищем, а після запровадження газового освітлення і залізниць перед англійським залізоробним виробництвом відкрилися нові сфери збуту. Поступово за допомогою машин почали виробляти також гвинти і цвяхи. *Хантсмен*, уродженець Шеффілда, відкрив у 1740 р. спосіб лиття сталі, який усунув багато зайвої роботи і зробив можливим виробництво раніше невідомих дешевих виробів. Завдяки вищій якості сировини, удосконаленим інструментам, новому машинному устаткуванню і великому поділові праці англійське виробництво металевих виробів тоді вперше набуло свого значення. Населення *Бірмінгема* зросло з 73 тис. (1801 р.) до 200 тис. (1844 р.), населення *Шеффілда* зросло з 46 тис. (1801 р.) до 110 тис. (1844 р.), а споживання вугілля в одному тільки Шеффілді досягало в 1836 р. 515 тис. тонн. У 1805 р. було вивезено 4 300 тонн залізних виробів і 4 600 тонн чавуну, а в 1834 р.— 16 200 тонн залізних виробів і 107 тис. тонн чавуну, і все виробництво заліза, яке не перевищувало в 1740 р. 17 тис. тонн, у 1834 р. досягло майже 700 тис. тонн. На одну тільки виплавку чавуну витрачається щороку понад 3 млн. тонн вугілля [102], і навіть важко собі уявити, якого величезного значення набули протягом останніх шістдесяти років *вугільні копальні*. Тепер всі англійські і шотландські вугільні поклади розробляються, і одні тільки копальні *Нортумберленда* і *Дургама* дають щороку понад 5 млн. тонн для експорту і використовують 40—50 тис. робітників. За даними газети «Durham Chronicle» [103], у цих двох графствах розроблялося:

у 1753 р.		14 копалень
1800 р.		40 »
1836 р.		76 »
і в 1843 р.		130 »

До того ж усі копальні розробляються тепер значно енергійніше, ніж раніше. Такий же стан справ і в *олов'яних, мідних* і *свинцевих рудниках*, а поряд з розвитком *виробництва скла* зародилася нова галузь промисловості — *гончарне виробництво*, яке набуло особливого значення близько 1763 р. завдяки *Джозайї Уеджвуду*. Він поклав початок виготовленню гончарних виробів на наукових принципах, сприяв розвиткові художнього смаку і створив *керамічні заводи* (potteries) в *Північному Стаффордширі*,

окрузі у 8 × 8 англійських миль, яка раніше була безплідною пустинею, а тепер вкрита фабриками і житловими будинками і дає прожиток більш як 60 тис. чоловік.

У цей загальний потік було втягнуте абсолютно все. Стався переворот і в *землеробстві*. Не тільки володіння землею та її обробіток перейшли, як ми бачили, в інші руки,— сільське господарство було зачеплене і в іншому відношенні. Великі орендарі почали витрачати капітал на поліпшення грунту, зносити непотрібні огорожі, осушувати і удобрювати, застосовувати кращі знаряддя і запроваджувати систематичне плодозмінне господарство (cropping by rotation). Їм також допоміг прогрес науки: сер *Г. Деві* з успіхом застосував хімію в землеробстві, а розвиток техніки дав великим орендарям ряд переваг. До того ж попит на землеробські продукти внаслідок зростання населення так збільшився, що, хоч з 1760 по 1834 р. в орну землю було перетворено 6 840 540 акрів необробленої землі, Англія з країни, яка вивозила хліб, перетворилася в країну, яка ввозить його.

Така сама кипуча діяльність проявилась і в будівництві *шляхів*. З 1818 по 1829 р. в Англії і Уельсі було прокладено 1 тис. англійських миль шосейних шляхів установленої законом ширини в 60 футів і майже всі старі шосе були перероблені за системою *Мак-Адама*. В *Шотландії* відомство громадських робіт з 1803 р. збудувало близько дев'ятсот миль шосейних шляхів і понад тисячу мостів, завдяки чому жителі гірської Шотландії відразу були прилучені до цивілізації. Раніше горці займалися здебільшого браконьєрством і контрабандою; тепер вони стали сумлінними землеробами і ремісниками, і хоч для збереження гельської мови відкрито спеціальні школи, гело-кельтські звичаї і мова швидко поступаються перед впливом англійської цивілізації. Так само було і в *Ірландії*. Між графствами *Корк, Лімерік* і *Керрі* лежала досі пустинна місцевість без будь-яких проїжджих доріг, яка через свою неприступність була притулком для всіх порушників закону і оплотом кельто-ірландської національності в Південній Ірландії; цю місцевість прорізали шляхами і таким чином відкрили доступ цивілізації і в цю глушину. Вся Великобританія, і особливо Англія, яка мала років шістдесят тому такі самі погані дороги, як тодішня Німеччина і Франція, вкрита тепер мережею прекрасних шосе, і всі вони, як і майже все в Англії, є справою рук приватних підприємців, тому що держава нічого або майже нічого для цього не зробила.

До 1755 р. Англія майже не мала *каналів*. У 1755 р. в Ланкаширі було проведено канал від *Санкі-Брука* до *Сент-Хеленса*, а в 1759 р. *Джемс Бріндлі* збудував перший великий канал, канал *герцога Бріджуотера*, який іде від *Манчестера* і навколишніх кам'яновугільних копалень до гирла річки *Мерсей* і проведений недалеко від *Бартона* через річку *Еруелл* за допомогою акведука.

З цього моменту бере свій початок англійське будівництво каналів, якому Бріндлі перший надав значення. З того часу було прокладено дуже багато каналів в усіх напрямах і річки стали судноплавними. В самій тільки *Англії* налічується 2 200 миль каналів і 1 800 миль судноплавних річок; у *Шотландії* було збудовано *Каледонський канал*, який пересікає всю країну, і в *Ірландії* теж прорито різні канали. І ці споруди, як і залізниці та шосе, майже всі є справою рук приватних осіб і компаній.

Залізниці було прокладено тільки останнім часом. Перша велика залізниця була проведена з *Ліверпуля* в *Манчестер* (відкрита у 1830 р.); з того часу всі великі міста були з'єднані між собою залізницями. Лондон з Саутгемптоном, Брайтоном, Дувром, Колчестером, Кембріджем, Ексетером (через Брістоль) та Бірмінгемом; Бірмінгем з Глостером, Ліверпулем, Ланкастером (через Ньютон та Уїган і через Манчестер та Болтон), далі з Лідсом (через Манчестер і Галіфакс і через Лестер, Дербі та Шеффілд), а Лідс — з Гуллем і Ньюкаслом (через Йорк). Сюди треба додати ще багато дрібних ліній, які будуються і проектуються, завдяки яким скоро стане можливим здійснити поїздку з Единбурга в Лондон за один день.

Пара не тільки здійснила революцію в засобах сполучення на суші, вона надала їм нового вигляду і на воді. Перший пароплав було спущено на воду в 1807 р. на річці Гудзон, в Північній Америці, а у Великобританії — в 1811 р. на річці Клайд. З того часу в Англії було збудовано понад 600 пароплавів, і у 1836 р. в англійських гаванях їх налічувалося понад 500.

Така у загальних рисах історія англійської промисловості за останні шістдесят років, історія, яка не має нічого рівного собі в літописах людства. Шістдесят-вісімдесят років тому Англія була країною, схожою на всяку іншу, з маленькими містами, з незначною і мало розвинутою промисловістю, з рідким, переважно землеробським населенням. Тепер це — країна, не схожа ні на яку іншу, із столицею в $2^1/_2$ мільйона жителів, з величезними фабричними містами, з індустрією, яка дає свою продукцію всьому світові і виробляє майже все за допомогою надзвичайно складних машин, з працьовитим, інтелігентним, густим населенням, дві третини якого зайняті в промисловості * і яке складається із зовсім інших класів, мало того — становить зовсім іншу націю з іншими звичаями і з іншими потребами, ніж раніше. Промислова революція має таке саме значення для Англії, як політична революція — для Франції, як філософська революція — для Німеччини. І відмінність між Англією 1760 р. і Англією 1844 р. принаймні така ж велика, як між Францією за ancien régime ** і Францією липневої

* В англійських виданнях 1887 і 1892 рр. після слова «промисловості» стоять слова «і торгівлі». *Ред.*

** — старого ладу. *Ред.*

революції. Але найважливішим дітищем цього промислового перевороту є англійський пролетаріат.

Ми вже бачили, як запровадження машин викликало до життя пролетаріат. Швидкий розвиток промисловості створив потребу в робочих руках; заробітна плата підвищилась, і внаслідок цього юрби робітників подалися із землеробських округ до міст. Населення зростало з неймовірною швидкістю, і майже весь приріст припадав на робітничий клас. До того ж Ірландія тільки на початку XVIII століття була приведена в стан спокою; і тут населення, яке зменшилось більш як на одну десяту в результаті жорстокостей англійців під час попередніх заворушень, швидко почало збільшуватись, особливо з того часу як розквіт промисловості почав притягати багато ірландців до Англії. Так виникли великі фабричні і торговельні міста Великобританії, в яких щонайменше три чверті населення належать до робітничого класу, а дрібна буржуазія складається тільки з крамарів і дуже, дуже нечисленних ремісників. Але створена промисловість тільки тому так розрослась, що вона замінила інструменти машинами, майстерні фабриками і тим самим перетворила трудові елементи середнього класу в робітників-пролетарів, а колишніх великих торговців у фабрикантів; вона витіснила дрібну буржуазію і звела всі відмінності населення до протилежності між робітниками і капіталістами. І за межами промисловості у вузькому розумінні слова, в галузі ремесла і навіть торгівлі сталося те саме. Замість колишніх майстрів з їх підмайстрами з'явилися, з одного боку, великі капіталісти, з другого — робітники, які не мають ніякої надії піднятися над становищем свого класу; ремесло перетворилося у фабричне виробництво, став суворо проводитись поділ праці, і дрібні майстри, які не мали змоги конкурувати з великими підприємствами, були відтиснуті в ряди пролетаріату. Але в той же час із знищенням колишнього ремісничого виробництва, із зникненням дрібної буржуазії для робітника була втрачена всяка можливість самому стати буржуа. Раніше у нього завжди була надія придбати собі майстерню і згодом, можливо, найняти підмайстрів; а тепер, коли самі майстри витіснялися фабрикантами, коли вести самостійне підприємство без великих капіталів уже неможливо, робітничий клас вперше дійсно став стійким класом населення, тимчасом як раніше становище робітника нерідко бувало лише етапом на шляху до становища буржуа. Тепер той, хто народився робітником, не має інших перспектив, як залишитися ним назавжди. Ось чому тільки тепер пролетаріат може створити свій самостійний рух.

Таким чином виникла ця величезна, заповнююча тепер всю Великобританію маса робітників, соціальне становище яких з кожним днем дедалі більше і більше привертає увагу цивілізованого світу.

Становище робітничого класу — це становище величезної більшості англійського народу. Питання про те, якою повинна бути доля цих мільйонів знедолених, які проїдають сьогодні те, що заробили вчора, які своєю винахідливістю і своєю працею створили велич Англії, які з кожним днем дедалі більше усвідомлюють свою силу і все настійніше вимагають своєї пайки в суспільних благах,— це питання з часу білля про реформу [104] стало питанням загальнонаціональним. Всі хоч трохи важливі парламентські дебати можна звести до цього питання, і коли англійська буржуазія досі цього визнати не хоче, коли вона намагається замовчати це велике питання і виставити свої власні інтереси як інтереси справді національні, то цього їй зовсім не вдається зробити. З кожною парламентською сесією питання про робітничий клас набирає дедалі більшого значення, а інтереси буржуазії відступають на задній план, і, хоч буржуазія і є головною і навіть єдиною силою в парламенті, все-таки остання сесія 1844 р. являла собою суцільні дебати з робітничого питання (білль про бідних, фабричний білль, білль про відносини між панами і слугами) [105]. Томас Данкомб, представник робітничого класу в палаті громад, був центральною фігурою сесії, тимчасом як ліберальна буржуазія, з її вимогою скасування хлібних законів, і радикальна буржуазія, з її пропозицією про відмову сплачувати податки, відігравали дуже жалюгідну роль. Навіть дебати про Ірландію були по суті тільки дебатами про становище ірландського пролетаріату і про те, як йому допомогти. Та й давно вже пора англійській буржуазії зробити поступки робітникам, які не просять, а погрожують і вимагають; адже дуже скоро, можливо, буде вже пізно.

Проте англійська буржуазія і особливо фабриканти, які безпосередньо наживаються на нужді робітників, ігнорують цю нужду. Вважаючи себе наймогутнішим класом — класом, який представляє націю, буржуазія соромиться розкрити перед усім світом цю болячку Англії; вона не хоче визнати тяжке становище робітників, тому що саме *на неї*, на імущий клас промисловців, лягає моральна відповідальність за це тяжке становище. Звідси та глузлива посмішка, з якою освічені англійці — адже ж тільки їх, тобто буржуазію, і знають на континенті — відповідають звичайно на всі розмови про становище робітників; звідси характерне для всієї буржуазії цілковите незнання всього того, що стосується робітників; звідси сміховинні промахи, які вона робить у парламенті і поза ним, коли заходить мова про становище пролетаріату; звідси її весела безтурботність, тимчасом як грунт вислизає у неї з-під ніг і може кожного дня провалитись,— і ця швидка катастрофа так само неминуча, як дія закону механіки або математики; звідси та разюча обставина, що англійці не мають ще жодної повноцінної книги, присвяченої становищу їх робітників, незважаючи на те, що вони вже бозна-скільки років «вивчають» і «поліпшують»

це становище. Але звідси також і те глибоке обурення всього робітничого класу, від Глазго до Лондона, проти багачів, які систематично експлуатують робітників, а потім безжалісно кидають їх напризволяще. Це обурення через недовгий строк — цей строк можна майже обчислити — виллється в революцію, у порівнянні з якою перша французька революція і 1794 рік здадуться дитячою грою.

ПРОМИСЛОВИЙ ПРОЛЕТАРІАТ

Послідовність, в якій повинні бути розглянуті різні загони пролетаріату, випливає сама собою з викладеної вище історії його виникнення. Перші пролетарі з'явилися в промисловості і були її прямим дітищем; тому ми насамперед звернемося до *промислових робітників,* тобто тих, які займаються обробкою сировини. Видобуток матеріалу для промисловості, тобто сировини і палива, набув значення лише внаслідок промислового перевороту, і тільки тоді міг створитися новий вид пролетаріату, а саме *робітники вугільних копалень і рудників.* У третю чергу розвиток промисловості вплинув на *сільське господарство* і в четверту — на *Ірландію,* чим і визначається послідовність, в якій ми будемо вивчати відповідні категорії пролетаріату. Ми також побачимо, що, за винятком хіба ірландців, рівень розвитку різних робітників перебуває у прямій залежності від їх зв'язку з промисловістю, що, таким чином, промислові робітники краще від усіх усвідомлюють свої інтереси, гірники вже гірше, а сільськогосподарські робітники ще майже зовсім їх не усвідомлюють. Ми виявимо цю залежність також і в рядах самого промислового пролетаріату: ми побачимо, що фабричні робітники — ці первенці промислової революції — з самого початку і до цього часу були ядром робітничого руху і що інші робітники приєднувалися до руху в тій мірі, в якій їх ремесло захоплювалось промисловим переворотом. Таким чином, на прикладі Англії, спостерігаючи цю відповідність між робітничим рухом і промисловим розвитком, ми краще зрозуміємо історичне значення промисловості.

Але оскільки в даний момент майже весь промисловий пролетаріат уже охоплений рухом і становище окремих його загонів, саме через те, що вони всі зайняті в промисловості, має багато спільного, то ми спочатку викладемо ці спільні риси, щоб потім докладніше розглянути окремі групи та їх характерні особливості.

Вище ми вже показали, яким чином промисловість централізує власність у руках небагатьох. Вона потребує великих капіталів, за допомогою яких створює колосальні підприємства, розоряючи цим реміснічу дрібну буржуазію, і підпорядковує собі сили природи, витісняючи з ринку ремісника-одиночку. Поділ праці, використання сили води і особливо сили пари, застосування машин — ось ті три великі підойми, за допомогою яких промисловість з середини XVIII століття розхитує устої старого світу. Дрібна промисловість створила буржуазію, велика створила робітничий клас і посадила небагатьох обраних з рядів буржуазії на трон, але тільки для того, щоб тим певніше коли-небудь їх скинути. А поки що лишається незаперечним і легко поясним той факт, що численна дрібна буржуазія «доброго старого часу» була знищена промисловістю і виділила із свого середовища багатих капіталістів, з одного боку, і бідних робітників — з другого *.

Але централізуюча тенденція промисловості цим не обмежується. Населення так само централізується, як і капітал; і це цілком природно, адже в промисловості людина, робітник, розглядається лише як свого роду капітал, який сам себе віддає фабрикантові в користування, за що той платить йому проценти, які називаються заробітною платою. Велике промислове підприємство потребує спільної праці багатьох робітників в одному приміщенні; ці робітники повинні жити поблизу: навіть при невеликій фабриці вони утворюють ціле селище. У них є певні потреби, для задоволення яких потрібні ще люди: ремісники, кравці, шевці, пекарі, муляри, столяри оселяються тут же. Населення селища, особливо молоде покоління, привчається до роботи на фабриці, звикає до неї; коли перша фабрика вже не може, що цілком природно, забезпечити роботою всіх бажаючих, заробітна плата падає, і результатом є поява в цій місцевості нових фабрикантів. Так селище перетворюється у містечко, а містечко у велике місто. Чим більше місто, тим вигідніше в ньому оселитися: тут і залізниця, і канали, і шосе; вибір навчених робітників стає дедалі більшим; завдяки конкуренції в будівельній справі і у виробництві машин організація нових підприємств тут, де все під рукою, коштує дешевше, ніж у більш віддалених місцевостях, куди треба спочатку доставити не тільки будівельний матеріал і машини, а й будівельних і фабричних робітників; тут ринок, біржа, де зустрічаються покупці; тут є безпосередній зв'язок з ринками сировини і збуту готових товарів. Цим зумовлюється надзвичайно швидке зростання великих фабричних міст.— Правда, село, у свою чергу, має перед містом ту перевагу, що там звичайно можна дешевше найняти робітників. Таким чином, конкуренція між селом і фабричним

* Пор. мої «Начерки до критики політичної економії» в «Deutsch-Französische Jahrbücher» [106]. У цій праці мова йде про «вільну конкуренцію», але промисловість є лише практика вільної конкуренції, а вільна конкуренція — лише принцип промисловості.

містом не припиняється, і коли сьогодні перевага на боці міста, то завтра заробітна плата на селі впаде так низько, що стане вигіднішим будувати нові фабрики на селі. Але централізуюча тенденція промисловості лишається при цьому в повній силі, і кожна нова фабрика, збудована на селі, має в собі зародок фабричного міста. Якби ця шалена гонка промисловості могла так тривати ще сотню років, кожна з промислових округ Англії перетворилася б в одне величезне фабричне місто, і Манчестер і Ліверпуль зустрілися б де-небудь поблизу Уоррінгтона або Ньютона. Ця централізація населення йде тим же шляхом і в торгівлі, і тому кілька великих гаваней, як Ліверпуль, Брістоль, Гулль і Лондон, монополізують майже всю морську торгівлю Великобританії.

Оскільки в цих великих містах промисловість і торгівля найбільш розвинуті, то наслідки цього розвитку щодо пролетаріату тут зовні найбільш помітні. Тут централізація власності досягає свого апогею; тут звичаї і відносини доброго старого часу найбільш радикально знищені; тут справа зайшла так далеко, що слова «Old merry England» * уже нікому нічого не говорять, бо про «Old England» ніхто вже не знає навіть із спогадів і розповідей стариків. Тут є тільки клас багатих і клас бідних, бо дрібна буржуазія з кожним днем дедалі більше зникає. Дрібна буржуазія, цей колись найбільш стійкий клас, стала тепер класом найбільш рухливим; вона складається ще з небагатьох уламків минулої епохи і з людей, які прагнуть збагатитися, в повному розумінні слова рицарів наживи і спекуляції, з яких один, може, і розбагатіє там, де дев'яносто дев'ять збанкрутувало, причому з цих дев'яноста дев'яти більше половини живуть тільки з банкротства.

Але величезну більшість населення в цих містах становлять пролетарі, і ми зараз розглянемо, яке їх життя, який вплив справляють на них великі міста.

---

* — «Добра стара Англія». *Ред.*

ВЕЛИКІ МІСТА

Таке місто, як Лондон, по якому бродиш годинами і не бачиш йому кінця і не помічаєш ані найменшого натяку на те, що де-небудь поблизу починається відкрите поле,— таке місто являє собою щось зовсім особливе. Ця колосальна централізація, це скупчення двох з половиною мільйонів людей в одному місці примножили сили цих двох з половиною мільйонів людей в сотню разів; вони перетворили Лондон у торговельну столицю світу, створили гігантські доки і зібрали ті тисячі кораблів, які завжди вкривають Темзу. Я не знаю нічого більш вражаючого, ніж вигляд Темзи, коли з моря під'їжджаєш до Лондонського мосту. Ці маси будинків, верфі з обох боків і особливо з боку Вуліджа, безліч суден по обидва боки берегів, які все щільніше і щільніше змикаються і нарешті залишають тільки вузеньку смугу посередині річки, де завжди снують сотні пароплавів,— все це таке величне, таке грандіозне, що не можеш опам'ятатися і дивуєшся величі Англії ще до того, як ступиш на англійську землю *.

Але яких жертв усе це коштувало,— про це дізнаєшся тільки пізніше. Лише походивши кілька днів по головних вулицях, ледве продираючись крізь натовпи людей, нескінченні ряди екіпажів і візків, тільки побувавши в «трущобах» світового міста, починаєш помічати, що лондонцям довелося пожертвувати кращими рисами своєї людської природи, щоб створити всі ті чудеса цивілізації, яких повно в їхньому місті, що закладені в кожному з них сотні сил лишилися без застосування і були придушені для того, щоб небагато з цих сил дістали повний розвиток і змогли ще примножитись, з'єднавшись з силами інших. Уже в самій вуличній штовханині є щось огидне, щось противне природі людини. Хіба ці сотні тисяч, представники всіх класів і всіх станів, які товп-

* (1892 р.) Це писалося майже 50 років тому, в епоху мальовничих парусних суден. Тепер такі судна, якщо вони й з'являються в Лондоні, залишаються в доках, а Темза вкрита закоптілими, потворними пароплавами. *(Примітка Енгельса до німецького видання 1892 р.)*

ляться на вулицях, хіба не всі вони — люди з однаковими властивостями і здібностями і однаковим прагненням до щастя? І хіба для досягнення цього щастя у них не однакові засоби і шляхи? І все ж вони пробігають один мимо одного, начебто між ними немає нічого спільного, начебто їм і діла немає одному до одного, і тільки в одному вони мовчазно дійшли згоди, що той, хто йде по тротуару, повинен триматися правого боку, щоб зустрічні юрби не затримувались; і при цьому нікому й на думку не спадає хоч би глянути на інших. Ця жорстока байдужість, ця бездушна відособленість кожної людини, яка переслідує тільки свої власні інтереси, тим більш огидні і образливі, що всі ці люди скупчуються на невеликому просторі. І хоч ми й знаємо, що ця відособленість кожного, цей обмежений егоїзм є основний і загальний принцип нашого сучасного суспільства, все ж ніде ці риси не виступають так відкрито і зухвало, так самовпевнено, як саме тут, у метушні великого міста. Роздроблення людства на монади, з яких кожна має свій особливий життєвий принцип, свою особливу мету, цей світ атомів досягає тут свого апогею.

Звідси також випливає, що соціальна війна, війна всіх проти всіх проголошена тут відкрито. Подібно до шановного Штірнера, кожний дивиться на іншого тільки як на об'єкт для використання [107]; кожний експлуатує іншого, і при цьому виходить, що сильніший топче слабішого і що купка сильних, тобто капіталістів, привласнює собі все, а масі слабих, тобто біднякам, ледве-ледве залишається на життя.

Все, що можна сказати про Лондон, стосується також Манчестера, Бірмінгема і Лідса, всіх великих міст. Скрізь варварська байдужість, нещадний егоїзм, з одного боку, і нечувані злидні — з другого, скрізь соціальна війна, дім кожного в стані облоги, скрізь взаємний грабіж під охороною закону, і все це робиться з такою безсоромною відвертістю, що жахаєшся наслідків нашого суспільного ладу, які тут виступають так відкрито, і вже не дивуєшся нічому, хіба тільки тому, що в цьому шаленому круговороті все досі ще не розсипалося на порох.

Оскільки зброєю в цій соціальній війні є капітал, тобто пряме або посереднє володіння життєвими засобами і засобами виробництва, то зрозуміло, що всі невигоди такого становища падають на бідняка. Про нього не дбає ніхто; кинутий у цей засмоктуючий вир, він змушений пробиватися як уміє. Якщо йому пощастило знайти роботу, тобто якщо буржуазія милостиво погодиться на ньому наживатися, його чекає заробітна плата, якої ледве вистачить, щоб вдержати душу в тілі; коли ж він не знайшов роботи, він може красти, якщо не боїться поліції, або вмерти з голоду, а поліція вже подбає про те, щоб він помер тихо, не порушуючи спокою буржуазії. За час мого перебування в Англії померло з голоду в прямому розумінні слова за найобурливіших умов

щонайменше 20—30 чоловік, і рідко можна було зустріти присяжних, досить сміливих, щоб відкрито визнати це під час огляду трупа. Показання свідків могли бути ясні і недвозначні, але буржуа, з-поміж яких вибиралися присяжні, завжди знаходили лазівку, щоб ухилитися від страшного вердикту: «Помер з голоду». Буржуазія *не сміє* в таких випадках сказати правду: це означало б для неї винести свій власний вирок. Але ще набагато більше людей умирає не в прямому розумінні з голоду, а від його наслідків: постійне недоїдання викликає смертельні хвороби і примножує кількість жертв; воно настільки виснажує організм, що випадки, які за інших умов закінчилися б цілком благополучно, неминуче призводять до тяжких захворювань і смерті. Англійські робітники називають це соціальним убивством і звинувачують у цьому безперервно вчинюваному злочині все суспільство. Хіба вони не мають рації?

Звичайно, умирають з голоду завжди тільки одиниці. Але хто дасть робітникові гарантію, що завтра не настане і його черга? Хто забезпечить йому роботу? Хто йому поручиться, що, коли завтра хазяїн з якогось приводу або без всякого приводу звільнить його, він зможе проіснувати із своєю сім'єю до тих пір, поки інший хазяїн не погодиться «дати йому шматок хліба»? Хто переконає робітника в тому, що самого тільки бажання працювати досить, щоб знайти роботу, що чесність, працьовитість, ощадливість і всі інші чесноти, рекомендовані йому мудрою буржуазією, справді приведуть його до щастя? Ніхто. Робітник знає, що у нього є сьогодні, і знає також, що від нього самого не залежить, чи буде у нього що-небудь завтра; він знає, що будь-яка дрібниця, будь-яка примха роботодавця, будь-яка заминка в торгівлі можуть знову зіштовхнути його в той страшний вир, з якого він на якийсь час врятувався і в якому важко, часто неможливо, втриматися на поверхні. Він знає, що коли у нього сьогодні і є можливість проіснувати, то аж ніяк немає впевненості в тому, чи буде вона у нього завтра.

Однак перейдемо до детальнішого дослідження того становища, до якого соціальна війна приводить неімущий клас. Подивимось, яке житло, який одяг і їжу суспільство дає робітникам на сплату за їх роботу, яке існування воно забезпечує тим, хто найбільше сприяє існуванню суспільства. Почнемо з житла.

Кожне велике місто має свої густо заселені робітничим класом трущоби, які знаходяться в одному або кількох районах. Правда, часто біднота знаходить притулок у тісних закутках поблизу палаців багачів, але звичайно їй виділяється цілком окрема ділянка, в якій, далеко від очей більш щасливих класів, вона повинна сама перебиватись, як уміє. Ці трущоби в усіх містах Англії загалом однакові; це найогидніші будинки в найгіршій частині міста, найчастіше ряди двоповерхових або одноповерхових цегляних

будинків, майже завжди розташованих безладно, з житловими підвалами в багатьох з них. Такі будиночки, які складаються з трьох-чотирьох кімнат і кухні, називаються котеджами і є звичайним в усій Англії, крім деяких частин Лондона, житлом робітника. Вулиці тут звичайно небруковані, брудні, з вибоїнами, вкриті рослинними і тваринними покидами, без водостоків і стічних канав, але зате із стоячими сморідними калюжами. Неправильна, безладна забудова таких частин міста заважає вентиляції, а оскільки дуже багато людей живе тут на невеликому просторі, то легко можна уявити собі, яке повітря стоїть в цих робітничих районах. До того ж на вулицях у хорошу погоду сушать білизну: від одного будинку до другого, через вулицю, протягують мотузки з мокрим лахміттям.

Вивчимо деякі з цих трущоб. Почнемо з *Лондона* *, з його знаменитого «воронячого гнізда» (rookery) *Сент-Джайлс*, яке тепер, нарешті, прорізане кількома широкими вулицями і таким чином приречене на знищення. Сент-Джайлс знаходиться в середині найбільш населеної частини міста, оточений блискучими, широкими вулицями, по яких фланірує лондонський вищий світ, зовсім близько від Оксфорд-стріт і Ріджент-стріт, від Трафалгар-скверу і Стренда. Це — безладне нагромадження високих три-чотириповерхових будинків, з вузькими, кривими і брудними вулицями, не менш людними, ніж головні вулиці міста, з тією тільки різницею, що в Сент-Джайлсі можна побачити майже виключно представників робітничого класу. Тут же на вулиці йде торгівля; корзини з овочами і фруктами — все, зрозуміло, поганої якості і майже непридатне для їжі — ще більш захаращують прохід, і від усього цього, як і від м'ясних крамниць, тхне смородом. Будинки, від підвалу до самісінького даху переповнені жильцями, настільки брудні зовні і всередині, що жодна людина, здавалося б, не погодиться в них жити. Але все це ніщо в порівнянні з житлами, розташованими в тісних дворах і провулках між вулицями, куди можна потрапити через криті проходи між будинками і де бруд і ветхість не можна описати; тут майже не побачиш вікон з цілими шибками, стіни обвалюються, одвірки і віконні рами зламані і ледве тримаються, двері збиті із старих дощок або їх зовсім немає, тому що в цьому злодійському кварталі вони власне не потрібні, бо нічого красти. Скрізь купи сміття і попелу, а помиї, які виливаються біля дверей, стають сморідними калюжами. Тут живуть найбідніші з бідних, найнижче оплачувані робітники, впереміжку із злодіями, шахраями і жертвами проституції. Більшість з них — ірландці або нащадки ірландців, і навіть ті, яких ще не затягнув навколишній вир морального розкладу, з кожним днем дедалі

* Коли цей опис був уже готовий, мені попалася стаття про робітничі квартали Лондона в «Illuminated Magazine» (жовтень 1844), яка в багатьох місцях майже дослівно повторює мій опис і по суті скрізь цілком з ним збігається. Заголовок статті: «Житла бідних. Із записної книжки лікаря».

більше опускаються, з кожним днем дедалі більше й більше втрачають сили чинити опір деморалізуючому впливу нужди, бруду і жахливого середовища.

Але лондонські трущоби не обмежуються Сент-Джайлсом. У величезному лабіринті вулиць є сотні і тисячі непомітних провулків і завулків, будинки в яких надто погані для всіх тих, хто має можливість хоч якісь кошти витрачати на більш людське житло, і такі пристанища найжорстокіших злиднів можна знайти часто поряд з прекрасними будинками багачів. Так, у зв'язку з оглядом одного трупа, місцевість біля самого Портман-скверу, де проживає дуже пристойна публіка, була недавно охарактеризована як пристанище «маси ірландців, деморалізованих брудом і злиднями». На таких вулицях, як Лонг-Ейкр та інші, хоч і не аристократичних, але все-таки пристойних, є дуже багато підвалів, з яких вилазять на денне світло хворобливі дитячі фігурки і напівголодні жінки в лахмітті. Неподалік від театру Друрі-Лейн, другого театру в Лондоні, знаходяться деякі з найгірших вулиць міста: *Чарлзстріт, Кінг-стріт* і *Паркер-стріт*. Будинки там теж від підвалу до самісінького даху заселені тільки бідними сім'ями. В парафіях *Сент-Джон* і *Сент-Маргарет* у Вестмінстері, згідно з даними журналу Статистичного товариства, в 1840 р. 5 366 робітничих сімей займали 5 294 квартири, коли це можна назвати «квартирами»; чоловіки, жінки і діти, всього 26 830 чоловік, були скупчені, незважаючи на вік і стать, і три чверті цих сімей мали тільки по одній кімнаті. В аристократичній парафії *Сент-Джордж* на Ганновер-сквері в тих самих умовах проживало, згідно з тим же джерелом, 1 465 робітничих сімей, всього до 6 000 чоловік; і тут понад дві третини загальної кількості сімей мали кожна не більше однієї кімнати. І як убозтво цих нещасних, у яких навіть злодій уже не має надії щось знайти, експлуатується імущими класами під прикриттям закону! У згаданих вище огидних будинках у Друрі-Лейн стягується така квартирна плата: дві кімнати в підвалі коштують 3 шил. на тиждень (1 талер), кімната на першому поверсі — 4 шил., на другому поверсі — $4^1/_2$ шил., на третьому поверсі — 4 шил. і кімната під дахом — 3 шилінги. Таким чином, одні тільки голодні жителі Чарлз-стріт платять домовласникам щорічну данину в 2 тис. ф. ст. (14 тис. талерів), а вищезгадані 5 366 сімей у Вестмінстері сплачують на рік 40 тис. ф. ст. (270 тис. талерів) квартирної плати.

Але найбільший робітничий район лежить на схід від Тауера в *Уайтчапелі* і *Бетнал-Гріні*, де сконцентрована головна маса лондонських робітників. Послухаймо, що говорить про стан своєї парафії пан *Г. Олстон*, пастор церкви Сент-Філіппс в Бетнал-Гріні:

«Тут є 1 400 будинків, в яких живе 2 795 сімей, близько 12 тис. чоловік. Простір, на якому розміщується це численне населення, має загалом менше

400 ярдів (1 200 футів) у квадраті, і при такій тісноті нерідко чоловік, жінка, четверо-п'ятеро дітей, а іноді ще й баба і дід туляться в одній-єдиній кімнаті, що має 10—12 квадратних футів, і тут працюють, їдять і сплять. Я думаю, що поки єпископ Лондонський не звернув уваги громадськості на цю надзвичайно бідну парафію, про неї тут, в західній частині міста, знали не більше, ніж про дикунів Австралії і Південної Океанії. Досить тільки побачити на власні очі страждання цих нещасних, подивитись, як вони погано харчуються, як вони надломлені хворобою і безробіттям, і перед нами розкриється така безодня безпорадності і нужди, що нації, подібній до нашої, повинно було б бути соромно за саму тільки можливість її. Я був пастором поблизу Хаддерсфілда протягом тих трьох років, коли фабрики працювали найгірше, і все-таки я ніколи там не зустрічав таких безнадійних злиднів, які побачив у Бетнал-Гріні. В усій окрузі навряд чи знайдеться один батько сім'ї з десяти, у якого є інший одяг, крім робочого костюма, та й він — це самісіньке лахміття; багато з них не мають чим укритися вночі, крім цього ж лахміття, а постіль у них — тільки мішок з соломою або стружками»[108].

Уже з самого тільки цього опису можна собі уявити, який вигляд звичайно мають ці житла. Для повнішої картини ми підемо ще за деякими англійськими чиновниками, яким доводиться іноді відвідувати такі пролетарські житла.

З нагоди огляду трупа 45-річної *Анни Голуей* паном Картером, слідчим з Суррея, 16 листопада 1843 р., в газетах було описане житло померлої. Вона займала разом із своїм чоловіком і 19-річним сином маленьку кімнату в № 3 по Уайт-Лайон-корт, Бермондсі-стріт, у Лондоні; там не було ні ліжка, ні постільних речей, ні будь-яких меблів. Мертва лежала поруч із своїм сином на купі пір'я, яке прилипло до її майже голого тіла, бо не було ні ковдри, ні простині. Пір'я так міцно прилипло до всього тіла, що труп не можна було оглянути, поки його не очистили, і тоді лікар визнав, що померла була вкрай виснажена і вся покусана паразитами. Частина підлоги в кімнаті була зірвана, і вся сім'я користувалась цим отвором як відхожим місцем.

У понеділок 15 січня 1844 р. два хлопчики стали перед поліцейським судом на Уоршіп-стріт, у Лондоні, звинувачувані в тому, що вони, не стерпівши голоду, вкрали з крамниці напівсиру телячу ногу і тут же з'їли її. Суддя відчув необхідність зажадати дальшого розслідування і дістав від поліцейських такі відомості. Мати цих хлопчиків — вдова відставного солдата, згодом поліцейського, після смерті чоловіка, залишившись з дев'ятьма дітьми, дуже бідувала. Вона жила в № 2 на Пулз-плейс, Квакер-стріт, у Спіталфілдсі, у страшних злиднях. Коли поліцейський прийшов до неї, він застав її разом з шістьма її дітьми буквально втиснутими в невелику комірку без будь-яких меблів, крім двох старих плетених стільців без сидінь, столика з двома зламаними ніжками, щербатої чашки і маленької миски. В пічці ані іскри вогню, а в кутку — купка лахміття, яку можна було б винести в жіночому фартусі, але яка була постіллю для всієї сім'ї. Укривалися вони своїм злиденним одягом. Нещасна жінка розповіла судді, що торік їй

довелося продати своє ліжко, щоб роздобути їжу; простині свої вона залишила в бакалійній крамниці в заставу за абиякі харчові припаси, і взагалі їй все довелося продати, аби тільки добути хліба для сім'ї.— Суддя видав цій жінці чималу грошову допомогу з карнавки для бідних.

В лютому 1844 р. поліцейському судді на Марлборо-стріт вказали на вдову Терезу Бішоп, 60 років, з її 26-річною хворою дочкою, які потребували грошової допомоги. Жили вони в № 5 по Браун-стріт біля Гросвенор-скверу в маленькій, розмірами не більше шафи, комірці, в якій не було ніяких меблів. В кутку лежало якесь лахміття, на якому обидві жінки спали; ящик був одночасно столом і стільцем. Мати дещо заробляла як прибиральниця. Як посвідчив хазяїн квартири, вони були в такому становищі з травня 1843 р., поступово продавали або заставляли все, що у них ще було, і все-таки за квартиру жодного разу не платили. — Суддя видав їм 1 ф. ст. з карнавки для бідних.

Я не хочу твердити, що *всі* лондонські робітники живуть у таких злиднях, як ці три сім'ї. Я прекрасно знаю, що там, де суспільство зовсім затоптало одного, десятьом живеться трохи краще. Але я стверджую, що тисячі працьовитих і чесних сімей, далеко більш чесних, більш гідних поваги, ніж усі лондонські багачі, разом узяті, перебувають у цьому не гідному людини становищі і що кожного пролетаря — кожного без винятку — може спіткати така доля без всякої вини з його боку і всупереч усім його старанням її уникнути.

І все ж той, хто має хоч який-небудь притулок, щасливець порівняно з бездомними. В Лондоні кожного дня 50 тис. чоловік, прокидаючись ранком, не знають, де вони ночуватимуть сьогодні. Найщасливіші з них, яким вдається заощадити до вечора пару пенсів, ідуть в один з так званих нічліжних будинків (lodging-house), яких дуже багато в усіх великих містах, і за свої гроші знаходять там притулок. Але який притулок! Будинок зверху донизу заставлений ліжками; в кожній кімнаті по чотири, п'ять, шість ліжок — стільки, скільки може вміститися. На кожному ліжку сплять по чотири, по п'ять, по шість чоловік, теж стільки, скільки може вміститися,— хворі і здорові, старі і молоді, чоловіки і жінки, п'яні і тверезі, всі покотом, без розбору. Починаються всілякі сварки, бійки, побої, а коли товариші по ліжку домовляться між собою, то виходить ще гірше; змовляються про спільну крадіжку або скоюють такі звірячі вчинки, що для них немає слів у нашій людській мові. А ті, хто не може заплатити і за такий нічліг? Ті сплять, де прийдеться — в пасажах, під арками або в якомусь закутку, де поліція або домохазяї дадуть їм спокій. Декому вдається попасти в притулки, відкриті подекуди на кошти приватної благодійності, інші сплять у парках на лавах, попід

самісінькими вікнами королеви Вікторії. Послухаймо, що писала газета «Times» [109] у жовтні 1843 року:

«З уміщеного вчора поліцейського звіту видно, що в середньому чоловік п'ятдесят ночує кожної ночі в парках без усякого захисту від непогоди, крім дерев і кількох заглибин вздовж набережних. Це здебільшого молоді дівчата, зваблені солдатами, привезені в столицю і кинуті в цьому чужому місті напризволяще, на голод і нужду, в усій безтурботності і нестримності раннього пороку.

«Це справді жахливо. Бідняки будуть завжди. Нужда скрізь знайде собі дорогу і в усьому своєму огидному вигляді завжди зуміє оселитися в серці великого і багатого міста. Серед тисячі вузеньких вулиць і провулків багатомільйонної столиці завжди буде, як нам здається, багато страждань, багато такого, що тяжко вражає око, або такого, що ніколи не виявляється зовні.

«Але щоб у районі, де зосереджене багатство, веселощі і блиск, поряд з королівською резиденцією Сент-Джемс, біля розкішного Бейсуотерського палацу, в районі, де зустрічаються старий і новий аристократичні квартали, де сучасне вишукане будівельне мистецтво не залишило жодної бідняцької хатини, в місцевості, виділеній, здавалося б, виключно для втіхи багачів,— щоб *тут* оселились нужда і голод, хвороби і всілякі пороки з усіма їх страхіттями, з усім тим, що так руйнує і тіло і душу,— це справді жахливо!

«Найвищі насолоди, які можуть дати фізичне здоров'я, духовна діяльність, невинні розваги, і в безпосередньому зіткненні з цим — цілковиті злидні! Багатство, блискучі салони, веселий сміх, безтурботний, але жорстокий сміх поряд із стражданнями нужди, що їх не знає багатий! Веселощі, які несвідомо, але жорстоко знущаються над стражданнями тих, що стогнуть внизу! Тут зіткнулися, тут борються всі суперечності, крім пороку, який вводить у спокусу, і пороку, який піддається спокусі... Але хай люди пам'ятають одне: що в найблискучішому кварталі найбагатшого у світі міста кожної ночі, взимку, з року в рік можна знайти молодих за віком, але старих за пороками і стражданнями жінок, від яких суспільство відцуралося і які гниють живцем внаслідок голоду, бруду і хвороб. Хай люди це пам'ятають і навчаться діяти, а не говорити. Бачить бог — арена для такої діяльності тепер є дуже широка!»

Я говорив вище про нічліжні будинки для бездомних. Наскільки вони переповнені, покажуть нам два приклади. У новому «притулку для бездомних» на Аппер-Огл-стріт, розрахованому на 300 чоловік на ніч, провели по одній або по кілька ночей з дня його відкриття, 27 січня, по 17 березня 1844 р. всього 2 740 чоловік; і, хоч настала більш сприятлива пора року, кількість бажаючих потрапити туди і в притулки на Уайткросс-стріт і в Уоппінгу набагато збільшувалась, і кожної ночі доводилося багатьом безпритульним відмовляти в прийомі через брак місця.— В іншому, центральному притулку на Плейхаус-Ярд за перші три місяці 1844 р. перебувало в середньому по 460 чоловік за ніч, всього 6 681 чоловік, і було роздано 96 141 порцію хліба. При всьому тому, як заявляє керівний комітет, цей заклад зможе до певної міри задовольнити бажаючих тільки в тому разі, коли і в східній частині міста буде відкрито притулок для бездомних.

Залишмо Лондон, щоб відвідати одне за одним інші великі міста Сполученого королівства. Візьмемо спочатку *Дублін*, місто,

в'їзд в яке з боку моря такий же чарівний, наскільки в'їзд у Лондон величний; Дублінська затока вважається найпрекраснішою на Британських островах, і ірландці нерідко порівнюють її з Неаполітанською затокою. Самé місто теж дуже мальовниче, і аристократичні квартали розплановані там краще і з більшим смаком, ніж в будь-якому іншому англійському місті. Але зате і бідні квартали Дубліна належать до найбільш жахливих і огидних у світі. Правда, винен тут почасти і характер ірландців, які почувають себе як вдома саме в бруді. Але оскільки в усякому великому місті Англії і Шотландії ми бачимо тисячі ірландців і оскільки всяке бідне населення неминуче опускається поступово в такий же бруд, то злидні в Дубліні не є щось специфічне, властиве тільки ірландському місту, це — щось спільне для всіх великих міст світу. — Злидарські квартали Дубліна розкидані по всьому місту, і бруд і невпорядкованість будинків, занедбаність вулиць не можна описати. Можна скласти собі уявлення про скупченість бідняків у цих кварталах з доповіді інспекторів робітного дому *, які повідомляють, що на Баррак-стріт в 1817 р. у 52 будинках з 390 кімнатами проживало 1 318 чоловік, а на Черч-стріт і сусідніх вулицях у 71 будинку з 393 кімнатами — 1 997 чоловік.

«У цьому і в сусідньому кварталі є ряд смердючих (foul) вуличок і внутрішніх дворів, світло у більшість підвалів проникає тільки через двері і мешканці їх нерідко сплять на голій землі, хоч здебільшого все-таки є ліжка. Але зате, наприклад, в Ніколсон-корт у 28 маленьких злиденних кімнатках живе 151 чоловік у такій нужді, що в усьому дворі вдалося знайти тільки два ліжка і дві ковдри».

Бідність у Дубліні така велика, що один благодійний заклад, який належить «Товариству боротьби з жебрацтвом», щодня відчиняє свої двері для 2 500 чоловік,— тобто для одного процента всього населення,— яких годує протягом дня і відпускає ввечері.

Щось подібне розповідає нам доктор Алісон про *Едінбург*. Завдяки своєму прекрасному розташуванню це місто заслужило назву сучасних Афін, але й тут розкішний аристократичний квартал у новій частині міста становить кричущий контраст з брудом і злиднями бідноти, яка населяє Старе місто. Як свідчить Алісон, ця значна частина міста не менш брудна й огидна, ніж гірші квартали Дубліна, і «Товариство боротьби з жебрацтвом» знайшло б в Едінбурзі не меншу кількість тих, що потребують допомоги, ніж у столиці Ірландії. Алісон навіть твердить, що в Шотландії, і особливо в Едінбурзі і Глазго, біднякам живеться гірше, ніж де-небудь у Сполученому королівстві, і найбільше

* Цитується у книзі: Dr. *W. P. Alison*, F. R. S. E., fellow and late President of the Royal College of Physicians etc. etc. «Observations on the Management of the Poor in Scotland and its Effects on the Health of Great Towns». Edinburgh, 1840 [Д-р *У. П. Алісон*, член і колишній президент Королівського товариства хірургів і т. ін. і т. ін.: «Зауваження про опікування над бідними в Шотландії та його вплив на санітарний стан великих міст». Едінбург, 1840]. Автор, релігійно настроєний торі, є братом історика Арчібалда Алісона.

бідують не ірландці, а шотландці. Пастор старої церкви в Единбурзі, доктор Лі, дав у 1836 р. таке свідчення перед комісією з релігійного виховання:

«Мені ніде раніше не траплялося бачити таких злиднів, як у цій парафії. Люди не мають ні меблів, ні будь-якого іншого майна; часто в одній кімнаті живуть два подружжя. Протягом одного дня я відвідав сім будинків, в яких не було ліжок, а в деяких не було навіть і соломи; 80-річні старики сплять на дощаній підлозі, і майже всі жильці сплять вночі не роздягаючись. В одному підвалі я знайшов дві шотландські сім'ї, які недавно приїхали з села; двоє дітей померло скоро після їх приїзду до міста, а третя дитина під час мого відвідання була при смерті; для кожної сім'ї лежало в кутку по купі брудної соломи; крім того, в цьому ж підвалі, де було так темно, що навіть вдень важко було впізнати людину, стояв ще й осел.— Кам'яне серце і те не витримало б, спостерігаючи подібні злидні в такій країні, як Шотландія».

Такі ж факти повідомляє доктор Хеннен в «Edinburgh Medical and Surgical Journal». З одного парламентського звіту * видно, який бруд панує в будинках единбурзької бідноти; а втім, цього і слід було чекати за таких умов. Кури на ніч сідають на спинки ліжок, собаки і навіть коні ночують в одному приміщенні з людьми, через що в цих житлах, природно, жахливий бруд і сморід і розплоджується безліч всяких паразитів.— Розташування Единбурга якнайбільше сприяє такому огидному станові жител. Старе місто розташоване на обох схилах невеликої височини, по гребеню якої проходить головна вулиця (highstreet). Від цієї головної вулиці в обидва боки під гору іде безліч вузьких кривих провулків, прозваних через їх звивистість wynds **; саме вони й становлять пролетарську частину міста. Будинки в шотландських містах взагалі будуються високими, в п'ять, шість поверхів, як у Парижі, і на противагу Англії, де кожний по можливості прагне жити в окремому будиночку, населені безліччю сімей; надзвичайна скупченість людей на невеличкій площі через це ще посилюється.

«Ці вулиці»,— говориться в одному англійському журналі, в статті про санітарні умови життя робітників у містах ***,— «ці вулиці часто такі вузькі, що можна з вікна одного будинку переступити у вікно будинку напроти; і до того ж будинки такі високі, так нагромаджені поверх на поверх, що світло ледве доходить до дворів і вулиць. В цій частині міста немає ні каналізації, ні будь-яких стічних ям або відхожих місць при будинках і через це весь бруд, всі покиди і нечистоти, щонайменше від 50 тис. чоловік, кожної ночі викидаються в канаву. Внаслідок цього, хоч як вулиці підмітаються, все ж залишається багато висихаючої грязі, яка страшенно смердить, що не тільки неприємно для ока і нюху, а й надзвичайно шкідливо

* «Report to the Home Secretary from the Poor-Law Commissioners, or an Inquiry into the Sanitary Condition of the Labouring Classes of Great Britain». With Appendices. Presented to both Houses of Parliament in July 1842.— 3 vols, in folio [«Звіт, поданий міністрові внутрішніх справ комісією по закону про бідних з приводу результатів обстеження санітарних умов життя трудящих класів Великобританії». З додатками. Подано обом палатам парламенту в липні 1842 р.— 3 томи ін-фоліо].— Матеріали ці, що складаються із звітів лікарів, зібрав і впорядкував Едвін Чадуік, секретар комісії по закону про бідних.

** — звивинами. *Ред.*

*** «The Artizan» — щомісячний журнал — жовтень 1843 року.

для здоров'я мешканців. Що ж дивного, коли в таких місцях нехтують не тільки здоров'ям і моральністю, а й звичайнісінькими правилами пристойності? Більше того, всі, кому довелося ближче познайомитися з жителями цієї місцевості, можуть засвідчити, наскільки тут поширені хвороби, злидні і деморалізація. Тут суспільство опустилося до нечувано низького і жалюгідного рівня.— Житла біднішого класу загалом дуже брудні і, як видно, ніколи не прибираються. Здебільшого вони складаються лише з однієї кімнати, яка, незважаючи на дуже погану вентиляцію, все-таки завжди буває холодною через розбиті шибки і погано припасовані рами; кімната вогка, розташована нерідко нижче рівня землі, меблі завжди злиденні або їх зовсім немає, так що оберемок соломи часто буває постіллю для цілої сім'ї і на ній в недопустимій близькості сплять чоловіки і жінки, діти і старики. Воду можна дістати тільки в громадській колонці; труднощі доставки її, зрозуміло, в усіх відношеннях сприяють поширенню бруду».

В інших великих портових містах справа не краща. В *Ліверпулі,* при всій його торгівлі, розкоші і багатстві, робітники живуть у таких же варварських умовах. Добра п'ята частина всього населення, тобто більше 45 тис. чоловік, живе в тісних, темних, вогких і погано вентильованих підвалах, яких у місті налічується 7 862. Сюди треба додати ще 2 270 внутрішніх дворів (courts), тобто невеликих, здебільшого дуже брудних і населених майже виключно пролетарями, забудованих з усіх чотирьох боків площ, які мають тільки один вузький, звичайно критий вхід і тому не допускають *абсолютно ніякої* вентиляції. Докладніше про ці двори ми поговоримо, коли піде мова про Манчестер. У *Брістолі* одного разу було обстежено 2 800 [110] робітничих сімей і виявилося, що 46 % з них мали тільки по одній кімнаті.

Цілком у такому самому становищі і фабричні міста. В *Ноттінгемі* налічується всього 11 тис. будинків, з них 7—8 тис. збудовано так, що задніми стінами прилягають один до одного, що виключає можливість наскрізної вентиляції; до того ж здебільшого є тільки одне відхоже місце на кілька будинків. Недавно проведене обстеження показало, що цілі ряди будинків збудовано над неглибокими стічними канавами, прикритими всього тільки дощаною підлогою. В Лестері, Дербі і Шеффілді — така сама картина. Про *Бірмінгем* згадана вище стаття «Artizan» говорить таке:

«У старих частинах міста є немало брудних і занедбаних місць з великою кількістю стоячих калюж і куп сміття. Внутрішніх дворів у Бірмінгемі дуже багато, більше 2 тис., і саме в них живе більша частина робітників. Вони звичайно тісні, брудні, погано провітрюються, мають погані стічні канави; навколо кожного з них стоїть від 8 до 20 будинків, які дістають повітря тільки з одного боку, тому що задня стіна у них спільна з сусіднім будинком, а в глибині двора звичайно робиться спільний смітник або щось подібне, бруд якого не можна описати. Треба, проте, зауважити, що більш нові двори розплановані розумніше і їх доглядають краще, і навіть у старих дворах котеджі не такі скупчені, як у Манчестері і Ліверпулі, через що під час епідемічних захворювань у Бірмінгемі було значно менше смертних випадків, ніж, наприклад, у Вулвергемптоні, Дадлі і Білстоні, які знаходяться від нього всього за кілька миль. У Бірмінгемі також не знають житлових підвалів, хоч іноді підвальні приміщення використовуються не за призначенням і в них влаштовуються майстерні. Нічліжних будинків для про-

летарів багато (понад 400); знаходяться вони головним чином у внутрішніх дворах у центрі міста. Майже всі вони огидно брудні, із затхлим запахом; це притулок жебраків, бродяг» (trampers, про точне значення цього слова — далі), «злодіїв і проституток, які живуть тут, не зважаючи ні на які вимоги пристойності або комфорту, їдять, п'ють, курять і сплять в атмосфері, нестерпній для будь-кого, крім цих людей, що так опустилися».

Глазго в багатьох відношеннях схожий на Единбург: ті самі лабіринти провулків (wynds), ті самі високі будинки. Про це місто в журналі «Artizan» говориться так:

«Робітничий клас становить тут близько 78 % усього населення» (якого налічується близько 300 тис.) «і живе в частинах міста, які злиднями і огидним брудом перевершують найжахливіші закутки Сент-Джайлса і Уайтчапела, передмістя Дубліна і wynds Единбурга. Таких ділянок безліч у центрі міста — на південь від Тронгета, на захід від Соляного ринку, в Калтоні, за Верхньою вулицею і т. д.; це нескінченні лабіринти вузеньких вулиць і звивистих провулків, в які майже на кожному кроці виходять двори або тупики, що утворюються старими, погано вентильованими, багатоповерховими, напівзруйнованими будинками без водопроводу. Будинки ці буквально набиті жильцями. На кожному поверсі живе по три або чотири сім'ї, іноді до 20 чоловік, а іноді кожний поверх цілком здається під нічліжку, і в одній кімнаті, не можна сказати, що розміщується, а просто набивається по 15, 20 чоловік. Ці квартали є притулком найбіднішої, найбільш деморалізованої і занепалої частини населення, і їх слід вважати джерелом тих страшних спустошливих епідемій пропасниці, які звідси поширюються по всьому Глазго».

Послухаємо, як описує ці частини міста *Дж. К. Саймонс*, член урядової комісії по обстеженню становища ручних ткачів *:

«Мені доводилося бачити злидні в найгіршому їх вигляді і в нашій країні і на континенті, але до відвідання лабіринтів Глазго мені не вірилось, щоб у цивілізованій країні могло бути стільки злочинів, злиднів і хвороб. У нічліжках найгіршого сорту в одній кімнаті сплять вперемішку на підлозі 10, 12, а то й 20 осіб, чоловіків і жінок різного віку, наполовину або зовсім роздягнених. Ці приміщення як правило (generally) такі брудні, вогкі і ветхі, що ніхто не згодився б поставити там свого коня [111]».

В іншому місці автор пише:

«У цих трущобах Глазго живе, постійно змінюючись, населення в кількості від 15 тис. до 30 тис. чоловік. Вся ця частина міста цілком складається з вузеньких вулиць і чотирикутних дворів з неодмінною купою сміття посередині. Хоч який огидний був зовнішній вигляд цих будинків, все-таки він не досить підготував мене до бруду і злиднів, які панували всередині. В деяких з цих нічліжок, які ми відвідали вночі» (старший інспектор поліції капітан Міллер і Саймонс), «підлога була геть вкрита людськими тілами; чоловіки і жінки, одні одягнені, інші напівголі, лежали вперемішку, іноді по 15, 20 чоловік у кімнаті. Постіллю для них були купи напівзгнилої соломи і якесь лахміття. Меблів не було ніяких або дуже мало, і тільки вогонь у каміні надавав цим ямам трохи житлового вигляду. Злодійство і проституція — ось головні джерела засобів існування цього населення. Ніхто, як видно, і не думає про те, щоб очистити ці авгійові конюшні, знищити це пекельне лігво, це кубло злочинства, бруду і зарази в самому серці другого міста

---

* «Arts and Artisans at Home and Abroad». By *J. C. Symons*. Edinburgh, 1839 [*Дж. К. Саймонс*. «Ремесла і ремісники у нас і за кордоном». Единбург, 1839].— Автор сам, очевидно, шотландець, належить до ліберальної партії і, отже, з фанатичним упередженням ставиться до всякого самостійного робітничого руху. Цитовані вище місця знаходяться на стор. 116 і наст.

королівства. Під час моїх ретельних обстежень найбідніших кварталів інших міст я жодного разу не бачив нічого подібного ні щодо морального і фізичного занепаду, ні щодо скупченості населення.— Місцеві власті визнали ветхими і непридатними для житла більшість будинків у цих кварталах, але саме ці будинки найбільше заселені, бо по закону з них заборонено стягувати квартирну плату».

Велика промислова округа в центрі Англії, густо населена область *Західного Йоркширу* і *Південного Ланкаширу*, із своїми численними фабричними містами, ні в чому не поступається перед іншими великими містами. Район шерстяної промисловості в Західній окрузі Йоркширу — це чудова гориста, вкрита зеленню місцевість, височини якої на захід стають дедалі крутішими, поки не досягають своєї найвищої точки на стрімкому гребені Блекстон-Едж, що є вододілом між Ірландським і Німецьким морями. Долина річки Ер, на берегах якої знаходиться Лідс, і долина річки Колдер, через яку проходить залізниця, що сполучає Манчестер з Лідсом, є одна з найкрасивіших місцевостей Англії і густо вкрита фабриками, селами і містами. Будинки, споруджені із сірого дикого каменю, мають такий красивий вигляд і такі чисті порівняно з почорнілими цегляними будинками Ланкашіра, що на них приємно дивитись. Але коли потрапляєш у саме місто, то бачиш мало приємного. Як повідомляє в іншому місці той самий журнал «Artizan»,— і я сам переконався у правильності цього опису,— *Лідс* розташований

«на пологому схилі, що спускається в долину річки Ер. Річка ця, звиваючись, перерізає місто на відстані приблизно півтори милі * і під час відлиги або великих злив широко розливається. Західні, вищі частини міста, досить чисті для такого великого міста, але квартали, розташовані в низинах вздовж річки і струмків (becks), які впадають в неї, брудні, тісні і вже самі по собі сприяють вкороченню віку їх жителів, особливо маленьких дітей. Додамо до цього жахливий стан робітничих районів біля Кіркгейт, Марч-Лейн, Кросс-стріт і Річмонд-род, де більшість вулиць не забруковані, без стічних канав, безладно забудовані, з численними дворами і тупиками і зовсім не мають навіть звичайнісіньких засобів для підтримання чистоти. Всього цього разом узятого цілком досить, щоб пояснити надто високу смертність у цих знедолених вогнищах бруду і злиднів.— Під час розливу річки Ер» (яка, до речі, як і всі річки, що омивають фабричні міста, входить у місто чистою і прозорою, а виходить з нього на протилежному кінці чорною і смердючою, забрудненою всілякими нечистотами) «житлові будинки і підвали часто так заливає водою, що її доводиться відкачувати і виливати на вулицю; в такий час навіть там, де є клоаки для відводу нечистот, вода піднімається з цих клоак у підвали **, утворюючи випари, насичені сірководнем і повні міазмів, і залишає огидний осадок, надзвичайно шкідливий для здоров'я. Під час весняної повені 1839 р. наслідки такого переповнення клоак були такі згубні, що, за звітом реєстратора цивільного стану, в цій частині міста на дану чверть року припадало два народження на три випадки смерті, тимчасом як в інших частинах міста за ту саму чверть року співвідношення було протилежне, тобто три народження припадало на два випадки смерті».

* Скрізь, де в тексті говориться про милі, маються на увазі англійські милі; 69 $^1/_2$ англійської милі припадає на 1 градус екватора і, отже, приблизно п'ять на одну німецьку милю.

** Треба пам'ятати, що ці «підвали» служать не коморами, а житлом для людей.

В інших густо населених частинах міста зовсім немає стічних канав, або ж є такі погані, що вони не дають ніякої користі. На деяких вулицях підвали в будинках рідко просихають; в інших кварталах багато вулиць вкриті товстим шаром липкої грязі. Населення даремно намагається час від часу ремонтувати вулиці, засипаючи ями попелом; незважаючи на це, скрізь височать купи сміття, а помиї, які виливаються з будинків, застоюються в калюжах, поки їх не висушать вітер і сонце (пор. звіт міської ради в «Statistical Journal», том 2, стор. 404). — Звичайний котедж у Лідсі займає площу не більше п'яти квадратних ярдів і складається звичайно з підвалу, житлової кімнати і спальні. Тіснота в цих приміщеннях, вдень і вночі наповнених людьми, є додатковою загрозою не тільки для здоров'я, а й для моральності мешканців. Наскільки скупчене населення в цих котеджах, видно з цитованого вище звіту про санітарні умови життя робітничого класу:

«В Лідсі нам довелося бачити кімнати, в яких брати, сестри і сторонні жильці обох статей сплять вночі разом з батьком і матір'ю сім'ї; звідси виникають наслідки, від самої тільки думки про які душа людська здригається».

Те саме у *Брадфорді,* який знаходиться лише за сім миль від Лідса біля схрещення кількох улоговин на березі чорної як дьоготь, смердючої річки. У неділю, в хорошу погоду,— бо в робочі дні воно оповите сірою хмарою диму,— місто має дуже красивий вигляд з висоти навколишніх горбів; але в ньому панують той самий бруд, ті самі нестерпні умови життя, як і в Лідсі. Старі квартали розташовані на крутих схилах, і вулиці їх вузькі і криві. У провулках, тупиках і дворах купи сміття і грязі; будинки ветхі, брудні і мало придатні для житла, а безпосередньо біля річки і в глибині долини я бачив також будинки, в яких нижній поверх, наполовину вкопаний у схил гори, був зовсім непридатний для житла. Взагалі місцевість у глибині долини; в тій частині, де робітничі житла туляться між високими будинками фабрик, являє собою найбільш брудну і погано забудовану частину міста. В більш сучасних частинах Брадфорда, як в усякому іншому фабричному місті, котеджі розміщені акуратніше, правильними рядами, але і в них можна бачити ту саму невпорядкованість, нерозривно зв'язану із загальноприйнятим способом забезпечувати робітників житлами, на якому ми спинимося докладніше, коли говоритимемо про Манчестер.— Те саме можна сказати й про інші міста Західної округи Йоркшіру, а саме *Барнслі, Галіфакс* і *Хаддерсфілд.* Останній, хоч і є завдяки своїй мальовничій місцевості і новітній архітектурі найкрасивішим з усіх фабричних міст Йоркшіру і Ланкаширу, все-таки має і свої погані квартали. Обраний на зборах городян для обстеження міста комітет у своєму звіті від 5 серпня 1844 р. пише:

«Відомо, що в Хаддерсфілді цілі вулиці і багато провулків та дворів не забруковані і не мають ні клоак, ні будь-яких інших стоків; у цих місцях

скупчується бруд, сміття і всякі покиди, які поступово розкладаються і гниють; майже скрізь стоять калюжі брудної води, через що тутешні житла погані і брудні і стають осередками хвороб, які загрожують потім всьому місту»[112].

Якщо ми перейдемо або переїдемо поїздом через Блекстон-Едж, то ступимо на той класичний грунт, на якому англійська промисловість створила свій найдосконаліший витвір і звідки беруть початок всі рухи англійських робітників,— *Південний Ланкашір* з його центром *Манчестером*. Перед нами знову красива гориста місцевість, яка спускається на захід від вододілу пологими уступами до Ірландського моря, з чарівними, вкритими зеленим килимом долинами річок Рібл, Еруелл і Мерсей та їх приток; ця місцевість ще років сто тому являла собою у значній своїй частині суцільне болото з рідким населенням, а тепер вкрита містами й селами і є найбільш густо населеною частиною Англії. Ланкашір і особливо Манчестер є і місцем зародження англійської промисловості, і її центром. Біржа Манчестера — це термометр усіх коливань промислового життя; в Манчестері сучасне виробництво досягло своєї досконалості. В бавовняній промисловості Південного Ланкашіру використання сил природи, витіснення ручної праці машиною (головним чином у вигляді механічного ткацького верстата і мюль-машини) і поділ праці досягли найвищого ступеня розвитку і, якщо ми визнали ці три моменти характерними ознаками сучасної промисловості, то повинні погодитись і з тим, що в цьому відношенні обробка бавовни йшла з самого початку і йде досі попереду всіх інших галузей промисловості. Але й наслідки сучасної промисловості для робітничого класу повинні були тут розвинутися найповніше і в найчистішому вигляді, і промисловий пролетаріат повинен був з'явитися тут у своїй класичній формі; і те принижене становище, в яке ставить робітника застосування сили пари, машин і поділ праці, а також спроби пролетаріату покінчити з цим гнобленням теж повинні були досягти тут найвищого ступеня напруження і свідомості. І оскільки Манчестер є класичний тип сучасного промислового міста, а також тому, що я знаю його як своє рідне місто, і краще, ніж знає його більшість його жителів,— ми спинимось на ньому трохи довше.

Міста, розташовані навколо Манчестера, щодо робітничих кварталів мало чим відрізняються від центрального міста,— тільки робітники в них становлять, можливо, ще значнішу частину населення, ніж у Манчестері. Це суто промислові міста, і всі їх торговельні справи проводяться в Манчестері і через Манчестер; вони в усіх відношеннях залежать від Манчестера і через це населені тільки робітниками, фабрикантами і дрібними торговцями, тимчасом як у Манчестері все-таки є дуже значне торговельне населення, багато комісійних контор і великих роздрібних магазинів. Ось чому, хоч міста *Болтон, Престон, Уіган, Бері, Рочдейл, Мідлтон, Хейвуд, Олдем, Аштон, Стейлібрідж, Стокпорт* та

інші і налічують по тридцять, п'ятдесят, сімдесят і навіть до дев'яноста тисяч жителів, майже всі вони являють собою просто великі робітничі селища, які перериваються тільки фабриками, кількома головними вулицями, вздовж яких простягаються магазини, і кількома заміськими дорогами, вздовж яких розташовані — наче вілли — оточені садами будинки фабрикантів. Самі міста погано і неправильно забудовані, з брудними дворами, вулицями і завулками, оповиті вугільним димом і справляють особливо сумне враження своїми будинками, що складені з колись яскраво-червоної, але від часу почорнілої цегли, яка тут є універсальним будівельним матеріалом. Підвальні квартири тут — звичайне явище; ці нори риються в землі, де тільки можливо, і в них живе дуже значна частина населення.

Найгіршим з цих міст, після Престона і Олдема, вважається *Болтон,* який знаходиться за одинадцять миль на північний захід від Манчестера. Наскільки я міг помітити під час своїх неодноразових відвідувань міста, в ньому є тільки одна, до того ж досить брудна, головна вулиця, Дінсгейт, яка служить одночасно і ринком; вона і в найкращу погоду являє собою жахливе, огидне видовище, хоч її оточують крім фабрик тільки низенькі в один, два поверхи будинки. Тут, як і скрізь, старіша частина міста особливо занедбана і неприваблива. Через місто тече якась чорна рідина, про яку важко сказати, струмок це чи суцільний ряд смердючих калюж, і яка посильно сприяє отруєнню повітря, і без того далеко не чистого.

Далі йде *Стокпорт,* який, хоч і розташований на Чеширському березі Мерсею, все-таки належить до промислової округи Манчестера. Він затиснутий у вузькій долині Мерсею так, що вулиці, круто спускаючись вниз на одному березі, так само круто піднімаються на другому, а залізнична лінія з Манчестера в Бірмінгем проходить над містом і над усією долиною по високому віадуку. Стокпорт славиться на всю округу як одне з найбільш похмурих і закопчених містечок і насправді справляє надзвичайно сумне враження, особливо коли дивитися на нього з віадука. Але ще сумніше враження справляють розташовані довгими рядами по всьому місту, від глибини долини і до гребеня горбів, котеджі і підвали пролетарів. Я не пам'ятаю, щоб мені довелося бачити в якому-небудь місті цієї округи таку відносно велику кількість заселених підвалів.

За кілька миль на північний схід від Стокпорта лежить *Аштон-андер-Лайн,* один з найновіших фабричних центрів цієї місцевості. Розташований він по схилу горба, біля підніжжя якого течуть канал і річка Тейм, і загалом збудований за новою, більш правильною системою. П'ять або шість довгих паралельних вулиць простягаються вздовж горба, їх перерізають під прямим кутом інші вулиці, що спускаються в долину. При такій системі розташування вулиць фабрики витісняються з центра міста, тим більше,

що заради близькості до води і річкового сполучення вони і без того сконцентрувалися б унизу в долині; тут вони всі і скупчилися, викидаючи із своїх димарів густий дим. Завдяки такому розташуванню Аштон справляє далеко приємніше враження, ніж більшість інших фабричних міст: вулиці ширші й чистіші, яскраво-червоні котеджі мають більш свіжий і затишний вигляд. Зате ця нова система будівництва котеджів для робітників має свої погані сторони, тому що за кожною такою вулицею приховується далеко брудніша задня вулиця, в яку веде вузенький боковий прохід. Я не бачив і в Аштоні жодного будинку, якому могло б бути більше п'ятдесяти років, коли не брати до уваги кількох будинків на околиці, проте і тут є вулиці, де стоять погані, ветхі котеджі з розхитаними цеглинами, які вивалюються, з потрісканими стінами і штукатуркою, що всередині обвалилася; ці вулиці, брудні і чорні від кіптяви, своїм виглядом ні в чому не поступаються перед вулицями інших міст округи, хіба тільки, що тут вони становлять не правило, а виняток.

Через одну милю далі на схід лежить *Стейлібрідж,* теж біля річки Тейм. Коли від Аштона піднятися на гору, то на вершині її побачиш справа і зліва великі красиві сади з розкішними особняками, схожими на вілли, здебільшого збудованими в єлизаветинському стилі, який так само належить до готичного стилю, як протестантсько-англіканська релігія до апостоличної римсько-католицької. Ще сотня кроків — і перед очима постає в долині Стейлібрідж. Але який різкий контраст з розкішними віллами і навіть із скромними котеджами Аштона! Стейлібрідж розташований у звивистій і ще вужчій, ніж долина Стокпорта, улоговині, обидва схили якої вкриті котеджами, будинками і фабриками, розкиданими в цілковитому безладді. Наближаючись до міста, помічаєш, що вже перші котеджі тісні, закопчені, старі, ветхі, а які перші будинки, таке і все місто. Лише деякі вулиці простягаються по дну вузької долини; більшість, переплітаючись, в'ються вгору і вниз по її схилах, і, внаслідок такого похилого розташування вулиць, нижній поверх майже в усіх будинках наполовину вкопаний у землю. Яка сила-силенна дворів, задніх вулиць і завулків утворюється при такій хаотичній системі забудови видно з гори, звідки місто розкривається то тут, то там наче з висоти пташиного польоту. Коли до цього додати ще жахливу грязь, то стане зрозумілим, чому це місто, при всій красі своїх околиць, справляє таке огидне враження.

Але досить про ці менш значні міста. Кожне з них має свої особливості, але в цілому робітники живуть в них так само, як у Манчестері. Ось чому я змалював тільки особливості забудови кожного з них; додам лише, що всі зауваження загального характеру про стан робітничих жител у Манчестері цілком стосуються і сусідніх з ним міст. А тепер перейдемо до головного міста.

Манчестер лежить біля підніжжя південного схилу пасма гір, що простягається від Олдема між долинами річки Еруелл і річки Медлок і закінчується горою *Керсолл-Мур,* яка є одночасно іподромом і «Священною горою» Манчестера [113]. Власне Манчестер розташований на лівому березі Еруеллу, між цією річкою і її двома притоками — Ерком і Медлоком, які впадають тут в Еруелл. На правому березі Еруеллу, стиснутий в крутому згині цієї річки, лежить *Солфорд,* а далі, на захід — *Пендлтон;* на північ від Еруеллу знаходяться Верхній і Нижній *Бротон;* на північ від Ерку — *Чітем-Хілл,* на південь від Медлоку лежить *Х'юлм,* далі на схід — *Чорлтон-он-Медлок,* а ще далі, трохи на схід від Манчестера, — *Ардуік.* Все це нагромадження будинків звичайно називається Манчестером і налічує населення приблизно в 400 тис. чоловік, нітрохи не менше, а скоріше більше. Саме місто розташоване настільки своєрідно, що людина може прожити в ньому багато років, виходити на вулицю щодня і жодного разу не побувати в робітничому кварталі і навіть не зустріти робітників, якщо взагалі буде виходити тільки у своїх справах або на прогулянку. Пояснюється це головним чином тим, що, внаслідок неусвідомленої мовчазної угоди, а також цілком певного усвідомлення розрахунку, робітничі райони якнайсуворіше відокремлені від тих частин міста, які відведені для буржуазії, і там, де цього не можна зробити відкрито, це робиться під прикриттям милосердя. В центрі Манчестера є досить великий торговельний район, який охоплює площу в півмилі у довжину і стільки ж у ширину і майже весь складається з контор і товарних складів (warehouses). Майже весь цей район нежилий, вночі стає зовсім пустинним і безлюдним, і тільки чергові поліцейські проходять по вузьких і темних вулицях із своїми потайними ліхтарями. Місцевість ця прорізана кількома головними вулицями, на яких зосередився величезний рух і де нижні поверхи будинків зайняті розкішними магазинами; на цих вулицях верхні поверхи подекуди заселені, і тут вуличне життя не припиняється до пізньої ночі. За винятком цієї торгової частини весь Манчестер, у вузькому розумінні, весь Солфорд і Х'юлм, значна частина Пендлтона і Чорлтона, дві третини Ардуіка і окремі ділянки в Чітем-Хіллі і Бротоні — все це становить один суцільний робітничий район, який охоплює торговельну частину поясом шириною у середньому в півтори милі. За цим поясом живе вища і середня буржуазія, середня — на прямих вулицях недалеко від робітничих кварталів, а саме в Чорлтоні і в розташованих далі частинах Чітем-Хілла, а вища — ще далі, в оточених садами заміських віллах Чорлтона і Ардуіка або на добре провітрюваних пагорбах Чітем-Хілла, Бротона і Пендлтона — на чистому, здоровому сільському повітрі, в розкішних зручних житлах, повз які кожної чверті або півгодини проходять до міста омнібуси. І найцікавіше в усьому цьому те, що ця багата грошовита аристократія

може проїхати через всі ці робітничі квартали, щоб найкоротшим шляхом прибути у свої контори в центрі міста, навіть не помітивши, що поблизу, справа і зліва, в бруді гніздяться злидні. Справа в тому, що головні вулиці, які розходяться від біржі в усіх напрямах до околиць міста, складаються з двох майже безперервних рядів магазинів і населені, таким чином, середньою і дрібною буржуазією, яка вже заради своєї власної вигоди хоче і може дбати про пристойний і чистий їх вигляд. Правда, ці магазини завжди мають щось споріднене з тими районами, які лежать позаду них, і тому в торговельних кварталах і поблизу тих районів, де живе буржуазія, вони більш елегантні, ніж там, де за ними приховуються брудні котеджі робітників. І все-таки вони досить чисті для того, щоб приховати від очей багатих дам і панів із здоровими шлунками та слабими нервами злидні і бруд, які становлять доповнення до їх багатства і розкоші. Так, наприклад, вулиця Дінсгейт простягається від старої церкви прямо на південь, являючи собою спочатку подвійний ряд товарних складів і фабрик, яких потім заступають магазини другого розряду і кілька пивних, а далі на південь, де торговельний квартал закінчується, непоказні магазини, які стають чим далі все бруднішими і все частіше поступаються місцем шинкам і трактирам, поки, нарешті, в південному кінці вулиці самий вигляд крамничок не лишає ніякого сумніву в тому, що їх клієнтами є робітники і тільки робітники. Такий же вигляд має Маркет-стріт, яка простягається від біржі на південний схід: спочатку йдуть розкішні магазини першого розряду, а у верхніх поверхах — контори і товарні склади; далі (на Піккаділлі) простягаються колосальні готелі і товарні склади; ще далі (на Лондонрод), біля річки Медлок, розташовані фабрики, трактири і магазини для нижчих верств буржуазії і для робітників; потім біля Ардуік-Гріна простягаються будинки для вищої і середньої буржуазії і за ними великі сади та вілли найбагатших фабрикантів і купців. Таким чином, можна, знаючи Манчестер за головними вулицями, *зробити висновок* про стан сусідніх з ними кварталів, але дуже рідко вдається звідси побачити *справжній* вигляд самих робітничих районів.— Я прекрасно знаю, що ця лицемірна система забудови більш-менш властива усім великим містам; я знаю також, що роздрібний торговець уже через самий характер своєї торгівлі повинен шукати місця на головних вулицях з великим рухом; я знаю, що на таких вулицях завжди буває більше хороших будинків, ніж поганих, і що поблизу їх вартість землі вища, ніж у більш віддалених місцях. І все-таки я ніде не бачив, щоб робітничий клас так систематично не допускався на головні вулиці, щоб усе те, що може неприємно вразити око і нерви буржуазії, так дбайливо прикривалось, як це робиться тут, у Манчестері. Тим часом Манчестер менш ніж будь-яке інше місто будувався за поліцейськими вказівками або певним планом, а значно більшою мірою впорядко-

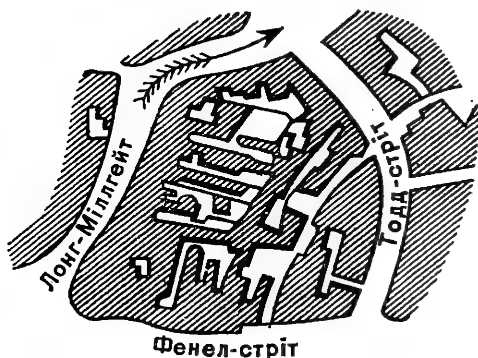
вувався випадково. Якщо при цьому взяти до уваги палкі запевнення буржуазії про те, що робітникам чудово живеться, починає здаватися, що таке ганебне планування міста сталося не без участі ліберальних фабрикантів, манчестерських «big wigs» *.

Додам ще, що майже всі фабричні будинки розташовані вздовж трьох річок і різних каналів, які перетинають місто, і переходжу до опису самих робітничих кварталів. Це насамперед манчестерське Старе місто, розташоване між північною межею торговельного кварталу і річкою Ерк. Тут вулиці, навіть найкращі з них, як Тодд-стріт, Лонг-Міллгейт, Уіті-Гров і Шед-Хілл, вузькі і криві, будинки брудні, старі і ветхі, а будівлі в провулках і зовсім огидні. Якщо піти від старої церкви вздовж вулиці Лонг-Міллгейт, то справа відразу ж починається ряд старомодних будинків, у яких не збереглося жодного невикривленого фасаду, — це рештки старого Манчестера, Манчестера допромислової епохи, колишні жителі якого разом із своїми нащадками переселилися в краще забудовані частини міста і залишили ці будинки, що стали для них надто незручними, населенню з робітників, серед яких багато ірландців. Тут перед нами постає робітничий квартал у майже неприкритому вигляді, бо навіть магазинам і трактирам на головній вулиці ніхто не старається надати хоч трохи охайного вигляду. Але це все ще ніщо порівняно з провулками і дворами, які розміщені в другому ряду і куди можна потрапити тільки через вузькі криті проходи, де навіть двоє людей не можуть розминутись. Такого безладного, всупереч усім правилам розумної архітектури, нагромадження будинків, такої тісноти, внаслідок якої будинки буквально приліплені один до одного, просто не можна собі уявити. І справа тут не тільки в будівлях, які збереглися з часів старого Манчестера. Безпорядок був доведений до апогею тільки останнім часом, коли скрізь, де спосіб забудови, властивий більш раннім епохам, залишив хоч би вершок незабудованої площі, стали добудовувати і прибудовувати, поки, нарешті, між будинками не залишилося жодного клаптика, на якому ще можна було б що-небудь збудувати. Для підтвердження своїх слів я даю тут рисунок невеликої частини плану Манчестера. Це — далеко не найгірша ділянка і становить вона менше десятої частини всього Старого міста.

Рисунок цей достатньою мірою дає уявлення про нерозумний спосіб забудови всього району, особливо поблизу річки Ерк. Берег річки тут, на південному боці, дуже крутий і досягає від 15 до 30 футів висоти; по цьому крутому схилу ліпляться здебільшого три ряди будинків, причому нижній ряд піднімається із самої води, тоді як фасад верхнього стоїть уже на рівні гребеня гори і виходить на вулицю Лонг-Міллгейт. Крім того на березі річки стоять

* Гра слів: «big wigs» означає «важливі особи», а також «великі віги». *Ред.*

ще фабрики — одним словом, і тут будівлі розташовані так само тісно і безладно, як і в нижній частині вулиці Лонг-Міллгейт. Справа і зліва безліч критих проходів ведуть з головної вулиці у численні внутрішні двори; коли заходиш туди, бачиш такий бруд, таку огидну неохайність, з якою ніщо не зрівняється; особливо це стосується дворів, які спускаються до Ерку; тут знаходяться, безперечно, найжахливіші житла, які мені будь-коли доводилося бачити. В одному з цих дворів біля самого входу, там, де кінчається критий хід, є відхоже місце без дверей і таке брудне, що мешканці двора можуть потрапити додому або вийти на вулицю тільки через стоячу калюжу гниючої сечі та екскрементів. Це перший двір біля річки Ерк вище моста Дюсібрідж, — повідомляю це на випадок, якщо кому-небудь захочеться переконатися у справедливості моїх слів;

нижче, біля самої річки, є кілька шкіряних підприємств, від яких поширюється на всю навколишню місцевість сморід гниючих тваринних покидів. У двори, які знаходяться нижче моста, спускаються здебільшого по вузьких, брудних сходах, і потрапити в будинки можна тільки через купи сміття і бруду. Перший двір нижче моста називається Алленс-корт; під час холери він був у такому стані, що санітарна поліція наказала його очистити і обкурити хлором; доктор Кей дає в одній брошурі * опис тодішнього стану цього двора, що справляє жахливе враження. З того часу він, мабуть, був частково знесений і наново збудований; принаймні, коли дивитися з моста, то й зараз можна побачити рештки зруйнованих стін і високі купи сміття поряд з кількома будинками новішої забудови. Ландшафт, який відкривається з цього моста, — кам'яна стіна висотою з людину дбайливо приховує його від очей не дуже високих перехожих — взагалі характерний для всього району. Глибоко внизу тече або, точніше, застоюється Ерк, вузька, чорна, смердюча річка, повна нечистот і покидів, які вона викидає на правий, низинний, берег. В суху погоду на цьому березі залишається цілий ряд найогидніших, зеленувато-чорних, гниючих калюж, з глибини яких увесь час піднімаються бульбашки гнильних газів, поширюючи сморід, нестерпний навіть

* «The Moral and Physical Condition of the Working Classes, employed in the Cotton Manufacture in Manchester». By *James Ph. Kay*, Dr. Med. 2nd edit. 1832 [*Дж. Ф. Кей*, д-р медицини. «Моральний і фізичний стан робітників, які працюють у бавовняній промисловості в Манчестері», 2-е вид., 1832].— Автор не відрізняє робітничий клас взагалі від фабричних робітників, але щодо іншого — це чудова книга.

угорі, на мосту, на висоті 40 або 50 футів над рівнем річки. Сама річка до того ж на кожному кроці перегороджена високими гатками, які затримують мул і покиди, що скупчуються товстим шаром і гниють. Вище моста розташовані шкіряні заводи; далі, ще вище, розташовані фарбувальні, костомельні і газові заводи, рідкі і тверді відходи яких сплавляються в ту саму річку Ерк; сюди ж, в річку, вивозять нечистоти з усіх навколишніх клоак і відхожих місць. Легко собі уявити, які саме осадки залишає ця річка. Нижче, за мостом, видно купи сміття, нечистоти, бруд і руїни у дворах на лівому, високому, березі; будинки височать один над одним і через крутість схилу видно невеликі частини кожного з них; всі вони закопчені, ветхі, старі, з розбитими шибками і розхитаними віконними рамами; на задньому плані стоять старі казарменого типу фабричні будинки. — На правому, низькому, березі видно довгий ряд будинків і фабрик. Другий будинок з краю — руїна без даху — наповнений сміттям, а третій збудований так низько, що нижній поверх нежилий і через це в ньому немає ні вікон, ні дверей. На задньому плані тут знаходиться кладовище для бідних, вокзали Ліверпульської і Лідської залізниць, а позаду них робітний дім, манчестерська «бастілія для бідних», яка, наче цитадель, грізно дивиться з гори з-за високих зубчатих стін на розташовані на другому березі робітничі квартали.

Угору по річці за Дюсі-брідж лівий берег стає пологішим, а правий, навпаки, крутішим, але стан жител на обох берегах анітрохи не кращий, а скоріше гірший. Повернути тут з головної вулиці, все тієї ж Лонг-Міллгейт, вліво — значить заблудитися; потрапляєш з одного двора в інший, ідеш якимись завулками, вузькими, брудними провулками і проходами, поки через кілька хвилин остаточно не заплутаєшся, вже не знаючи, куди повернути. Скрізь напів або зовсім зруйновані будинки, в деяких справді ніхто вже не живе, а тут це дуже багато значить; в будинках рідко побачиш дощану або кам'яну підлогу, але зате майже скрізь поламані, погано припасовані вікна і двері, і який бруд! Скрізь купи сміття, нечистот і покидів, стоячі калюжі замість канав і сморід, якого досить, щоб зробити життя тут нестерпним для хоч трохи культурної людини. Недавно, при продовженні Лідської залізниці, яка перетинає тут Ерк, деякі з цих дворів і провулків були знесені, але зате інші вперше побачив спостерігач. Так, біля самого залізничного моста знаходиться двір, який далеко перевершує всі інші своїм брудним, огидним виглядом саме тому, що він раніше був так забудований з усіх боків, що важко було в нього потрапити; якби при будівництві залізничного моста не було зроблено пролому, я сам ніколи не знайшов би цього двора, хоч мені й здавалося, що я чудово знаю всю цю місцевість. Зритим берегом, повз кілки з протягнутими на них мотузками для сушіння білизни, потрапляєш у цей хаос маленьких одноповерхових будиночків,

більшість яких не має іншої підлоги, крім самої землі, і де одна-єдина кімната є і кухнею, і житловою кімнатою, і спальнею — геть чисто всім. В одній такій норі, яка мала не більше шести футів у довжину і п'яти в ширину, я бачив два ліжка — і що за ліжка і постелі! — які, стоячи між сходами і пічкою, якраз заповнювали всю кімнату. В багатьох інших халупах я не побачив *нічогісінько*, хоч двері були широко відчинені і мешканці стояли біля входу. Біля порога скрізь бруд і сміття; що під цим брудом є щось подібне до бруківки, не можна побачити, її можна тільки відчувати то тут, то там під ногами. Все це нагромадження заселених людьми хлівів з двох боків оточене будинками і фабрикою, а з третього — річкою. Крім вузької стежки вздовж берега звідти веде назовні тільки один вузький критий прохід, який виходить в інший, майже так само погано забудований і такий же неохайний лабіринт будинків.

Але досить! Так забудований весь берег річки Ерк. Це — нагромаджений без усякого плану хаос будинків, більш-менш близьких до зруйнування; занедбаність всередині будинків цілком відповідає навколишньому брудові. Як можуть люди, які живуть тут, бути охайними? Адже навіть для задоволення найбільш природних і повсякденних потреб немає необхідних умов. Відхожих місць тут так мало, що вони кожного дня переповнюються; або ж вони знаходяться надто далеко, щоб більшість мешканців могла ними користуватись. Як цим людям митись, коли поблизу є тільки брудна вода річки Ерк, а водопровід і колонки є тільки у «пристойних» частинах міста! Справді не можна звинувачувати цих ілотів сучасного суспільства, якщо їх житла не чистіші від свинарників, розташованих подекуди поміж їх халупами! Адже не сором домовласникам здавати в оренду такі житла, як шість або сім підвалів на набережній нижче Скотланд-брідж, підлога яких знаходиться щонайменше на два фути нижче рівня води — при низькій воді — річки Ерк, що тече за які-небудь шість футів звідси, або як верхній поверх в будинку, що стоїть на розі на протилежному березі, трохи вище моста; в нижньому поверсі цього будинку ніхто не живе і немає в ньому ні вікон, ні дверей! А тим часом такі випадки нерідкі в усіх цих місцях, причому треба зауважити, що цей відкритий нижній поверх, оскільки немає кращого, завжди служить відхожим місцем для всієї околиці!

Залишмо Ерк, щоб знову проникнути в гущу робітничих жител на другому боці вулиці Лонг-Міллгейт, і ми потрапляємо в новіший квартал, який простягається від церкви Сент-Майклс до Уіті-Гров і Шед-Хілл. Тут, принаймні, більше порядку. Замість хаотичної забудови ми хоч бачимо тут довгі прямі вулиці і тупики або збудовані за певним планом звичайно чотирикутні двори. Але коли там свавільно будувався кожний будинок, то тут та сама сваволя виявляється в забудові цілих вулиць і дворів, які будуються без

усякого врахування місцеположення інших. Вулиця йде то в один, то в інший бік, на кожному кроці потрапляєш в тупик або в завулок, який виводить тебе знов туди, звідки ти прийшов, і той, хто не прожив деякий час у цьому лабіринті, ніяк у ньому не розбереться. Ці вулиці і двори провітрюються, якщо взагалі тут можна вжити це слово, так само погано, як і в районі річки Ерк, і коли все-таки цей район має перед тим якісь переваги, — тут і будинки новіші, і на деяких вулицях є, хоч зрідка, стічні канави, — то зате тут майже в кожному будинку є заселений підвал, що на березі річки Ерк трапляється рідко саме через те, що там будинки старіші і недбало збудовані. Що ж до іншого, бруд, купи сміття і попелу, стоячі калюжі на вулицях трапляються і тут і там, а в кварталі, про який ми говоримо зараз, крім того є ще одна обставина, яка дуже шкідливо позначається на охайності населення, — це сила-силенна свиней, які бродять тут скрізь по вулицях, риються в грязі або сидять зачинені в маленьких хлівах, збудованих у дворах. Тут, як і в більшості інших робітничих кварталів Манчестера, ковбасники наймають двори і влаштовують у них свинарники; майже в кожному дворі є один або кілька таких відгороджених кутків, куди мешканці двора скидають всі покиди і нечистоти; свині від цього жиріють, а повітря, і без того задушливе в цих забудованих з усіх боків дворах, остаточно псується від гниючих рослинних і тваринних речовин. Через цей квартал проклали широку, досить пристойну вулицю — Міллер-стріт — і таким чином задній план став більш-менш успішно прикритим, але досить тільки заради цікавості увійти в один з численних проходів, які ведуть у двори, щоб через кожні двадцять кроків натрапляти на це, в буквальному розумінні слова, свинство.

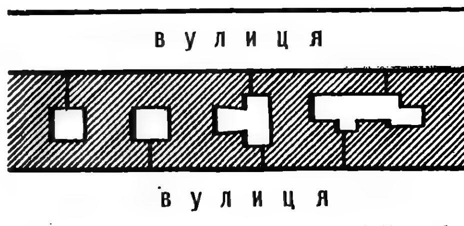
Таким є манчестерське Старе місто. Перечитуючи свій опис, я мушу признатися, що не тільки нічого не перебільшив, а, навпаки, ще не досить яскраво показав бруд, ветхість, похмурість і суперечний усім вимогам чистоти, вентиляції і гігієни характер забудови цього району, в якому проживають щонайменше двадцять або тридцять тисяч жителів. І такий квартал знаходиться в центрі другого міста Англії, першого фабричного міста світу! Для того щоб дізнатися, яким невеликим простором людина може задовольнятися для руху в разі необхідності, якою малою кількістю повітря — і якого повітря! — для дихання вона в крайньому разі може обійтись, при якому мінімумі впорядкованості вона може існувати, досить побувати в Манчестері. Правда, це *Старе* місто, — і на це посилаються місцеві жителі, коли їм говорять про огидний стан цього пекла на землі, — але що з цього? Адже те, що найбільше викликає нашу огиду і обурення, все це тут — найновішого походження, породження *промислової епохи.* Ті кілька сот будинків, які належали до старого Манчестера, давним-давно залишені своїми першими мешканцями; тільки промисловість загнала в них

ті полчища робітників, які в них тепер мають притулок, тільки промисловість забудувала кожний завулок між цими старими будинками, щоб розмістити маси, які вона притягувала із землеробських областей та з Ірландії; тільки промисловість дає змогу власникам цих хлівів здавати їх людям як житло за високу плату, експлуатувати злидні робітників, руйнувати здоров'я тисяч людей, щоб тільки *самим* збагатитися; тільки промисловість зробила можливим, щоб ледве звільнений від кріпосної залежності робітник знову став вважатися неживим предметом, *річчю*, щоб заганяти його в житло, яке для всякого іншого надто погане і яке дається йому за його трудові гроші доти, поки воно не розвалиться зовсім; все це зробила тільки промисловість, яка без цих робітників, без їх злиднів і рабства не могла б існувати. Правда, первісне планування цих кварталів було погане, з них важко було зробити щось хороше. Але що зробили землевласники, що зробили місцеві власті, щоб їх поліпшити при перебудові? Нічого; навпаки, де тільки був вільний куток, вони поставили будинок, де був зайвий вихід, вони його забудували. З розвитком промисловості вартість землі зросла, і чим більше вона зростала, тим нерозумніше і безладніше забудовувався кожний клаптик землі, без усякої уваги до здоров'я і вигод жителів, з однією тільки думкою про якомога більший прибуток, бо *хоч яка погана халупа, завжди знайдеться бідняк, який не може заплатити за кращу*. Але ж це Старе місто, і на цьому буржуазія заспокоюється; погляньмо ж, який вигляд має *Нове місто* (the New town).

Нове місто, яке називається також Ірландським містом (the Irish town), розташоване по той бік Старого міста на глинистій горі між річкою Ерк і Сент-Джордж-род. Тут всяка ознака міста зникає. На голому глинистому грунті, де не росте навіть трава, розкидані безладно окремі ряди будинків або лабіринти вулиць у вигляді маленьких сіл. Будинки, або, точніше, котеджі, в поганому стані, ніколи не ремонтуються, брудні, з вогкими і неохайними житловими підвалами. Вулиці неброковані, без стічних канав, але зате тут є численні колонії свиней, які зачинені в маленьких дворах і хлівах або вільно розгулюють серед куп покидів. Грязь на вулицях тут така велика, що тільки в дуже суху погоду можна сподіватися пройти по них, не загрузаючи по кісточки на кожному кроці. Біля Сент-Джордж-род окремі забудовані місця прилягають одне до одного щільніше, починається суцільний ряд вулиць, провулків, тупиків і дворів, які стають дедалі тіснішими і безладнішими в міру того, як наближаєшся до центру міста. Правда, тут частіше трапляються брук або, принаймні, бруковані тротуари з водостічними канавами, але бруд, поганий стан будинків і особливо підвалів лишаються ті самі.

Тут буде доречно зробити кілька загальних зауважень про прийняте в Манчестері планування робітничого кварталу. Ми вже

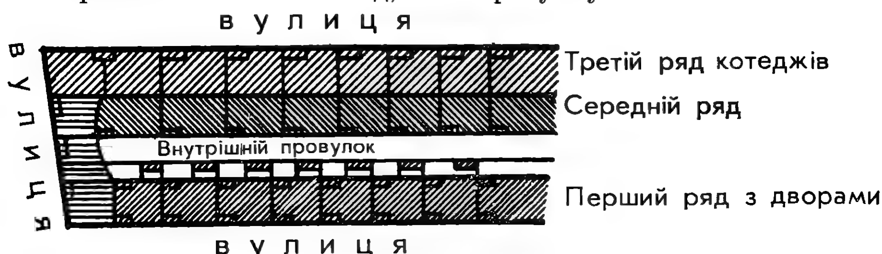
бачили, що в Старому місті групування будинків залежить здебільшого від чистої випадковості. Кожний будинок будується незалежно від інших, і площу неправильної форми, обмежену кількома будинками, називають, оскільки немає іншого слова, двором (court). В деяких новіших частинах того ж району і в інших робітничих районах, які виникли в перші роки розквіту промисловості, ми зустрічаємо більш планомірне розміщення будинків. Площа між двома вулицями поділена на більш правильні, здебільшого чотирикутні двори, які закладаються з самого початку приблизно так, як це зображено на рисунку, що додається: до них ведуть з вулиці криті проходи. Якщо зовсім безпланове розміщення будинків дуже шкідливо відбивається на здоров'ї їх мешканців, значно утруднюючи вентиляцію, то ця система, при якій робітників закривають у двори, оточені з усіх боків будинками, ще набагато шкідливіша. Ніякий рух повітря тут неможливий: димоходи самих будинків, коли топляться печі, є єдиними отворами, через які витягується задушливе повітря двора *. До того ж у таких дворах будинки здебільшого збудовані в два ряди, так що задня стіна спільна у двох будинків, і цього вже досить, щоб зробити всяку хорошу, наскрізну вентиляцію неможливою. А оскільки поліція, яка здійснює нагляд над вулицями, зовсім не цікавиться станом цих дворів, бо все, що викидається з будинків, залишається тут же, то немає нічого дивного, що тут натрапляєш на бруд, купи попелу і нечистот. Мені доводилося відвідувати двори,— вони розташовані вздовж Міллер-стріт,— рівень яких щонайменше на півфута нижчий від головної вулиці і які не мають ніякого стоку для води, що скупчується в них у дощову погоду!

Пізніше виникла інша система розміщення будинків, яка тепер стала загальноприйнятою. Тепер котеджі для робітників майже ніколи не будуються по одному, а завжди десятками і навіть сотнями; один підприємець відразу будує цілу вулицю або дві-три вулиці, які плануються так: у першому ряду стоять котеджі вищої категорії, яким випало щастя мати чорний хід і невеликий дворик, і за які стягується найвища квартирна плата. Двори цих котеджів

* І все-таки один мудрий англійський ліберал стверджує,— у «Звіті комісії по обстеженню дитячої праці»,— що двори ці є зразком міського благоустрою, бо, являючи собою немовби ряд маленьких відкритих площ, вони нібито поліпшують вентиляцію і сприяють рухові повітря! Воно, може, так і було б, якби кожний двір мав два або чотири широкі, відкриті зверху і розміщені один проти одного виходи, через які повітря могло б вільно циркулювати, але вони *ніколи* не мають навіть двох таких відкритих зверху виходів, дуже рідко буває один, а майже всі мають тільки вузенькі криті проходи.

виходять у внутрішній провулок (back-street), забудований з обох кінців, куди можна потрапити з одного боку через вузький лаз або критий прохід. Котеджі, які виходять в цей провулок, коштують найдешевше і взагалі утримуються найгірше. Задня стіна у них спільна з третім рядом котеджів, двері яких виходять на іншу вулицю і які коштують дешевше, ніж котеджі в першому ряду, але дорожче, ніж котеджі в другому. Таким чином, розміщення вулиць має приблизно такий вигляд, як на рисунку.

При такому способі забудови в першому ряду котеджів утворюється досить терпима вентиляція, а в третьому ряду вентиляція принаймні не гірша, ніж у таких самих котеджах колишньої будови; зате в середньому ряду вентиляція в усякому разі така ж погана, як у котеджах, розміщених у дворах, а внутрішній провулок не менш брудний і непоказний, ніж двір. Підприємці віддають перевагу такому способові забудови тому, що він економить місце і дає можливість за допомогою вищих цін на котеджі першого і третього ряду успішніше обдирати краще оплачуваних робітників.

Ці три системи розміщення котеджів можна знайти в усьому Манчестері, і навіть в усьому Ланкаширі й Йоркширі, часто вперемішку, але здебільшого досить відособлено, щоб за однією цією ознакою можна було визначити відносний вік тієї чи іншої частини міста. Третя система, система внутрішніх провулків, рішуче переважає у великому робітничому районі на схід від Сент-Джордж-род, по обидва боки Олдем-род і Грейт-Анкотс-стріт і найчастіше зустрічається також і в усіх інших робітничих районах Манчестера та його передмість.

У згаданому вище великому районі, відомому під назвою Анкотс, розташовано вздовж каналів переважну частину найбільших манчестерських фабрик, колосальні шести- і семиповерхові будинки, які високо підносяться своїми стрункими димарями над низенькими котеджами робітників. Населення цього району складається через це головним чином з фабричних робітників, а на гірших вулицях — з ручних ткачів. Вулиці, розміщені ближче до центру міста, найстаріші і тому найгірші, але зате вони забруковані і мають стічні канави; я зараховую до їх числа ті вулиці, які лежать паралельно Олдем-род і Грейт-Анкотс-стріт і найближче до них прилягають. Далі, на північний схід, можна побачити кіль-

ка недавно забудованих вулиць; тут котеджі мають чистий і привабливий вигляд, двері і вікна нові, свіжопофарбовані, приміщення всередині чисто вибілені; на вулицях більше повітря, і незабудовані ділянки між ними більші і трапляються частіше. Але все це стосується тільки незначної кількості жител. До цього ще слід додати, що майже в кожному котеджі є житловий підвал, що багато вулиць незабруковано і вони не мають водостічних канав і, головне, що ця парадна зовнішність — тільки видимість, видимість, від якої через десять років уже нічого не залишиться. Справа в тому, що кладка самих котеджів не краща, ніж розташування вулиць. На перший погляд всі ці котеджі мають дуже приємний і солідний вигляд, масивні цегляні стіни втішають око, і коли пройти по *недавно збудованих* робітничих кварталах, не заглядаючи у внутрішні провулки і не придивляючись уважно до кладки будинків, то можна було б погодитись з твердженням ліберальних фабрикантів, що ніде робітники не мають таких хороших жител, як в Англії. Але коли придивитися ближче, то виявиться, що стіни цих котеджів надзвичайно тонкі. Надвірні стіни підвального поверху, на яких тримаються основний поверх і дах, у кращому разі бувають складені в одну цеглину, тобто в кожному горизонтальному ряді цеглини прилягають одна до одної своїм довгим боком (|||||||); але мені доводилося бачити немало котеджів такої ж висоти — деякі з них я бачив ще під час будівництва, — в яких надвірні стіни були завтовшки тільки в півцеглини, бо цеглини в них клалися не впоперек, а вздовж і прилягали одна до одної не довгим, а торцевим боком (|_|_|_|_|). Робиться це почасти заради економії матеріалу, але почасти й тому, що підприємець, який будує будинок, ніколи не є власником ділянки, а, за англійським звичаєм, лише орендує її на двадцять, тридцять, сорок, п'ятдесят або дев'яносто дев'ять років; після закінчення цього строку ділянка з усіма будівлями повертається до первісного власника без всякої винагороди за зроблені затрати. Ось чому орендар розраховує свої будівлі так, щоб вони після закінчення орендного строку були по можливості знецінені; а оскільки такі котеджі часто будуються всього за двадцять або тридцять років до закінчення орендного строку, то зрозуміло, що підприємці-забудовники багато на них витрачати не хочуть. Крім того ці підприємці, здебільшого власники будівельних контор або фабриканти, мало або нічого не витрачають на ремонт — почасти через небажання знизити свій доход, почасти через короткий строк оренди; під час торговельних криз, коли дуже багато робітників втрачає заробіток, часто цілі вулиці безлюдніють, внаслідок чого котеджі дуже швидко руйнуються і стають непридатними для житла. Прийнято звичайно вважати, що робітничі житла в середньому служать тільки сорок років.

Це здається досить дивним, коли дивишся на красиві масивні стіни нових котеджів, які обіцяють проіснувати кілька століть, але все-таки воно так: скнарість під час самого будування котеджу, відсутність усякого ремонту, та обставина, що будинки часто стоять порожні і жильці швидко міняються; нарешті, спустошення, які квартиранти, здебільшого ірландці, чинять протягом останніх десяти років до закінчення строку оренди, нерідко ламаючи дерев'яні частини, щоб топити ними печі, — все це через сорок років перетворює ці котеджі в руїни. Цим пояснюється той факт, що район Анкотса, забудований тільки з часу розквіту промисловості, головним чином уже в нинішньому столітті, все-таки налічує дуже багато старих, зруйнованих будинків, а більша частина будинків навіть тепер перебуває вже в останній стадії придатності для житла. Я вже не кажу про те, скільки капіталу тут таким чином витрачається марно, як багато років увесь цей квартал міг би лишатися чистим, пристойним і житловим при трохи більших затратах на будівництво і подальший ремонт. Мене тут цікавить тільки стан будинків і умови життя їх мешканців, і щодо цього я мушу сказати, що немає більш шкідливої, більш деморалізуючої системи селити робітників, ніж саме ця. Робітник змушений жити в такому поганому котеджі тому, що він не може заплатити за кращий, або тому, що кращого немає поблизу тієї фабрики, де він працює, а іноді й тому, що котеджі належать фабрикантові, і він тільки тоді дає робітникові роботу, коли той наймає у нього котедж. Зрозуміло, цей сорокарічний строк не безумовне правило; якщо будинки знаходяться у пожвавленій частині міста і навіть при високій орендній платі на землю завжди можна розраховувати знайти постійних жильців, то домовласники дещо роблять для того, щоб хоч певною мірою зберегти придатність будинків для житла і на довший строк; але роблять вони, звичайно, тільки найнеобхідніше, і ці відремонтовані квартири належать до числа найгірших. Часом, при загрозі епідемії, пробуджується совість, що звичайно міцно спить, санітарної поліції, яка здійснює рейд у робітничі квартали, оголошує непридатними для житла цілі ряди підвалів і котеджів, як це, наприклад, було в багатьох провулках біля Олдем-род; але все це ненадовго, квартири, на які була накладена заборона, скоро знову заселяються; домовласники, підшукуючи нових жильців, при цьому навіть виграють: адже відомо, що санітарна поліція не так скоро знову тут з'явиться!

Ця східна і північно-східна околиця Манчестера є єдиною з околиць, де буржуазія не збудувала будинків для себе. Пояснюється це тим, що західні і південно-західні вітри, які віють тут протягом 10—11 місяців на рік, завжди женуть у цей бік дим з усіх фабричних димарів (а його ж немало!). Вдихати цей дим повинні одні тільки робітники!

На південь від Грейт-Анкотс-стріт простягається великий

наполовину забудований робітничий район — гориста, гола ділянка землі з окремими, безладно розташованими рядами або прямокутниками будинків. Між ними пустирі, нерівні, глинисті, без трави і в дощову погоду ледве прохідні. Всі котеджі тут брудні і ветхі, часто бувають збудовані у глибоких ямах і взагалі нагадують Нове місто. Та частина, яку прорізає Бірмінгемська залізниця, найбільш густо забудована і тому гірша за інші. Тут річка Медлок протікає численними звивами у долині, яка подекуди не краща за долину річки Ерк. По обидва боки цієї, теж чорної, застояної і смердючої річки, звідти, де вона входить у місто, до її з'єднання з річкою Еруелл, простягається широка смуга фабрик і робітничих жител, що перебувають у найгіршому стані. Берег тут здебільшого крутий і до самої води забудований точнісінько так, як це ми бачили на березі річки Ерк; розташування будинків і вулиць однаково погане як з боку Манчестера, так і з боку Ардуіка, Чорлтона і Х'юлма. Але найжахливіше місце — якби я хотів докладно описати кожне місце окремо, то цьому не було б кінця — знаходиться на манчестерському боці на південний захід від Оксфорд-род і називається Малою Ірландією (Little Ireland). В досить глибокій улоговині, оперезаній вигином річки Медлок і оточеній з усіх чотирьох боків високими фабриками, високими насипами і забудованими берегами, скупчилися у дві групи близько 200 котеджів, здебільшого із спільною задньою стіною для двох жител; тут живе загалом близько 4 тис. чоловік, майже виключно ірландців. Котеджі старі, брудні і дуже малих розмірів, вулиці у вибоїнах, здебільшого небруковані і без стічних канав. Купи нечистот, покидів і смердючого бруду підносяться серед всюди стоячих калюж і заражають смердючими випарами повітря, яке й без того темне і важке від диму цілої дюжини фабричних димарів. Скрізь тиняються діти і жінки, обірвані і такі ж брудні, як свині, що тут же валяються в купах сміття і калюжах. Одним словом, усе це місце справляє таке огидне, таке відразливе враження, якого не справляють найгірші двори на березі річки Ерк. Люди, які живуть у цих напівзруйнованих котеджах, за розбитими шибками, закритими промасленим полотном, за потрісканими дверима з напівзгнилими одвірками або в темних вогких підвалах, серед цього неймовірного бруду і смороду, в цьому немовби навмисне отруєному повітрі, — ці люди справді не можуть не опуститися до найнижчого ступеня людства, — таке враження, такий висновок, до якого прийде кожний, хто ознайомиться навіть із зовнішнім виглядом цього району. Але що ж він скаже, коли почує, що в кожній з цих халуп, яка має щонайбільше дві кімнати і мансарду, а іноді і підвал, живе в середньому чоловік по двадцять, що в цьому районі приблизно на 120 чоловік припадає одне відхоже місце, яким, зрозуміло, майже ніколи не можна користуватись, і що, незважаючи на всі проповіді лікарів, незважаючи на тривогу, яку зчинила

санітарна поліція під час холери з приводу стану Малої Ірландії, незважаючи на все це, тепер, у 1844 р., вона все у тому ж стані, як і в 1831 році? — Д-р Кей розповідає *, що не тільки підвали, а навіть нижні поверхи в усіх будинках цього району вогкі, що колись багато підвалів довелося засипати землею, але тепер їх поступово знову розкопали і заселили ірландцями, що в одному підвалі, підлога якого стоїть нижче від рівня річки, вода постійно просочувалась із замащеного глиною отвору, і жилець, ручний ткач, змушений був кожного ранку вичерпувати цю воду і випліскувати її на вулицю!

Трохи нижче, на лівому боці річки Медлок, лежить Х'юлм, який являє собою, власне кажучи, суцільний робітничий квартал і щодо стану свого майже нічим не відрізняється від Анкотса. В густіше забудованій частині будинки гірші і близькі до зруйнування, в менш населеній — будівлі новіші і краще провітрюються, але здебільшого потопають у бруді. І там і тут будинки стоять у вогкій місцевості, і там і тут — заселені підвали і внутрішні провулки.— На протилежному березі річки Медлок, у самому Манчестері, знаходиться другий великий робітничий район, який простягається по обидві сторони Дінсгейт до торговельного кварталу і в багатьох місцях ні в чому не поступається перед Старим містом. Зокрема в безпосередній близькості від торговельного кварталу, між Брідж-стріт і Кей-стріт, Прінцесс-стріт і Пітер-стріт, скупченість будівель у багатьох місцях перевершує найтісніші двори Старого міста. Тут довгі вузькі провулки і тісні, з великою кількістю завулків двори і проходи, входи і виходи яких так безладно розташовані, що, коли не знаєш добре кожного проходу і кожного двора в цьому лабіринті, щохвилини ризикуєш попасти в тупик або вийти зовсім не туди, куди хотів. У цьому тісному, занедбаному і брудному районі проживає, як говорить д-р Кей, найбільш занепала частина манчестерського населення, для якої злодійство або проституція — професія; схоже на те, що це твердження лишається справедливим і понині. В 1831 р., коли і в цей район прийшла санітарна поліція, виявилось, що бруд тут такий же, як на річці Ерк або в Малій Ірландії (можу засвідчити, що й тепер справа не набагато краща) і що, між іншим, у Парламент-стріт одне відхоже місце припадає на 380 чоловік, а в Парламент-пессідж на 30 густо населених будинків.

Переправившись через річку Еруелл, ми бачимо на утвореному цією річкою півострові місто Солфорд, з 80 тис. жителів, яке являє собою власне суцільний робітничий район, прорізаний тільки однією широкою вулицею. Колись Солфорд мав більше значення, ніж Манчестер, був центром всієї навколишньої місцевості (Salford Hundred), яка і досі так називається. Через це і тут є досить старий і, таким чином, тепер дуже нездоровий, брудний і

* Д-р Кей, цитований твір.

занедбаний район; він розташований навпроти манчестерської старої церкви і перебуває в такому ж поганому стані, як Старе місто на другому березі ріки Еруелл. Далі від річки знаходиться район новіший, але й він існує вже понад 40 років і через це теж досить зруйнований. Все місто складається з дворів і тісних провулків, настільки вузьких, що вони мені нагадали найвужчі вулиці, які я будь-коли бачив, — тісні генуезькі вулички. Щодо способу забудови, так само як і щодо чистоти, Солфорд загалом ще значно гірший за Манчестер. Коли в Манчестері поліція хоч зрідка — раз за 6—10 років — з'являється в робітничих районах, опечатує найгірші житла, змушує почистити найбрудніші місця цих авгійових конюшень, то в Солфорді вона цього, як видно, ніколи не робить. Вузенькі бокові провулки і двори на Чапел-стріт, Грінгейт і Гравел-Лейн, напевно, жодного разу не чистилися з самого моменту їх збудування. Тепер над цими вулицями по високому віадуку проходить Ліверпульська залізниця і деякі з найбрудніших завулків знищені, але чи стало від цього краще? Коли проїжджаєш по цьому віадуку і дивишся звідти вниз, все ще бачиш досить бруду і злиднів, а коли зважитись пройти цими провулками, заглядаючи через відчинені вікна і двері в будинки і підвали, то легко можна переконатися в тому, що робітники Солфорда живуть у приміщеннях, де не може бути й мови про чистоту й вигоди. Те саме ми бачимо і в більш віддалених районах Солфорда, в Іслінгтоні, на Ріджент-род і за Болтонською залізницею. Робітничі житла між Олдфілд-род і Кросс-Лейн, де по обидві сторони Хоуп-стріт безліч дворів і провулків — у найгіршому стані, можуть змагатися щодо бруду і скупченості з манчестерським Старим містом. У цій місцевості я зустрів чоловіка, якому на вигляд років шістдесят, що жив у коров'ячому стійлі; в цьому чотирикутному ящику без вікон, без підлоги і навіть не забрукованому він зробив щось подібне до димоходу, поставив ліжко і жив тут, хоч дощ вільно проникав через погану напівзгнилу покрівлю. Чоловік цей був надто старий і надто кволий для регулярної роботи; він добував собі на прожиття тим, що возив гній і т. ін. у своїй тачці; біля самого його стійла стояла калюжа з гноєм.

Такі різні робітничі райони Манчестера, які я сам мав змогу спостерігати протягом 20 місяців. Узагальнюючи результати наших мандрівок по цих місцях, ми повинні сказати, що майже всі 350 тис. робітників Манчестера і його передмість живуть у поганих, вогких і брудних котеджах, а вулиці, на яких розташовані ці котеджі, здебільшого в найгіршому стані, зовсім занедбані і збудовані без усякої турботи про вентиляцію, з однією тільки турботою — про більший прибуток забудовникові; коротше кажучи, в робітничих котеджах Манчестера неможливо ні підтримувати чистоту, ні дотримувати виго́д, а тому немає місця і домашньому затишкові; в цих житлах можуть почувати себе добре і затишно

тільки люди, які вироджуються, фізично опустилися, втратили людську подобу, інтелектуально і морально дійшли до стану тварини. І не я один це стверджую: ми бачили, що такий самий опис дає д-р Кей, а до того я наведу ще слова ліберала, загальновизнаного і високоповажаного авторитета фабрикантів і фанатичного противника всякого самостійного робітничого руху — пана Сеніора *:

«Оглядаючи житла фабричних робітників в Ірландському місті, Анкотсі і Малій Ірландії, я був вражений тим, що можна зберегти якесь здоров'я в таких житлах. Ці міста, бо за площею, яку вони займають, і кількістю жителів це справжні міста, були збудовані без усякого врахування будь-чого, крім безпосередньої вигоди спекулянта-забудовника. Власник теслярської і власник будівельної контори об'єднуються, щоб купити» (тобто орендувати на певні роки) «ряд земельних ділянок і вкрити їх так званими будинками. В одному місці ми бачили цілу вулицю, збудовану вздовж звивистого рову, який був використаний для того, щоб без зайвих затрат на земляні роботи мати глибші підвали, причому підвали відводилися не під комори і склади, а для житла людей. *Холера не обминула жодного будинку на цій вулиці.* Вулиці у цих передмістях звичайно неброковані, посередині їх навалено купи гною, стоять калюжі, будинки поставлено так, що два з них мають одну спільну задню стіну, не мають вентиляції і дренажу, і цілі сім'ї туляться в кутку якого-небудь підвалу або мансарди».

Я вже говорив вище про небувалу активність, виявлену санітарною поліцією під час холери в Манчестері. Коли ця епідемія почала насуватися, жах охопив всю буржуазію міста. Відразу згадали про нездорові житла бідноти і затремтіли від думки, що кожна з цих трущоб стане осередком зарази, звідки хвороба може поширити свою спустошуючу дію в усіх напрямах, проникаючи в житла імущого класу. Була негайно призначена санітарна комісія для обстеження цих районів і складення точного звіту про їх стан для міської ради. Д-р Кей, який сам був членом цієї комісії і спеціально обстежив кожний поліцейський район, крім 11-го, наводить деякі уривки з цього звіту. Було оглянуто всього 6 951 будинок — і, звичайно, тільки в *самому* Манчестері, без Солфорда та інших передмість; 2 565 з них конче потрібна була внутрішня побілка, в 960 не зробили своєчасно необхідного ремонту (were out of repair), при 939 не було досить хороших стічних канав, 1 435 були вогкі, 452 — з поганою вентиляцією і 2 221 — без відхожих місць. З обстежених 687 вулиць 248 були незабруковані, 53 — забруковані частково, 112 — погано провітрювались, на 352 вулицях були стоячі калюжі, купи нечистот, покидів і т. ін.— Зрозуміло, очистити такі авгійові конюшні до появи холери було просто неможливо. Тому задовольнилися чисткою кількох найбільш занедбаних завулків і залишили інші по-старому, і само собою зрозуміло, що в тих місцях, де було зроблено чистку, як, наприклад, у Малій Ірландії, через місяць-два з'явився той самий

* *Nassau W. Senior*. «Letters on the Factory Act to the Rt. Hon. the President of the Board of Trade (Chas. Poulett Thomson Esq.)». London, 1837, p. 24 [*Нассау У. Сеніор*. «Листи про фабричний закон, адресовані міністрові торгівлі (Чарлзу-Полетту Томсону есквайру)». Лондон, 1837, с. 24].

бруд. Щодо внутрішнього стану цих жител, то про них та сама комісія повідомляє те саме, що ми вже чули про Лондон, Единбург та інші міста:

«Нерідко ціла ірландська сім'я спить покотом на одному ліжку; нерідко купа брудної соломи і покривало із старої мішковини є спільною постіллю для всієї сім'ї, всі члени якої однаково деморалізовані злиднями, отупінням і розпущеністю. Інспектори часто знаходили дві сім'ї в будинку з двох кімнат; в одній всі спали, а друга була спільною їдальнею і кухнею; і часто навіть кілька сімей займали одну вогку підвальну кімнату, в отруєному повітрі якої скупчувалося 12—16 чоловік; до цих та інших джерел зарази додавалося ще й те, що тут тримали свиней і таким чином розводили жахливий бруд»*.

Треба додати, що багато сімей, які займають тільки одну кімнату, приймають ще до себе за певну плату столовників і нічліжників, що такі жильці обох статей нерідко навіть сплять разом з усією сім'єю на одній постелі і що, наприклад, «Звіт про санітарні умови життя робітничого класу» констатував у Манчестері не менше шести разів такі випадки, коли чоловік спав на одній постелі із своєю дружиною і дорослою свояченицею. Звичайні нічліжні будинки тут теж дуже численні. Д-р Кей нараховував у 1831 р. 267 таких нічліжних будинків у самому Манчестері, а з того часу кількість їх повинна була набагато зрости. В кожному з них знаходять собі притулок від 20 до 30 чоловік, так що всього в них розміщається кожної ночі від 5 тис. до 7 тис. чоловік. Стан цих будинків та умови для їх постійних відвідувачів ті самі, що й в інших містах. У кожній кімнаті без усяких ліжок, просто на землі постелено від п'яти до семи постелей і на них лягає стільки людей, скільки є бажаючих, і всі покотом. Немає потреби розповідати, яка фізична і моральна атмосфера панує в цих кублах розпусти. Кожний з цих будинків є осередком злочинності і ареною обурливих дій, які без цієї насильственної централізації розпусти ніколи, може, не були б вчинені.— *Гаскелл* ** тільки в самому Манчестері нараховує до 20 тис. чоловік, які живуть у підвалах. Як повідомляє журнал «Weekly Dispatch», «згідно з офіційними звітами», у підвалах живе 12 % усіх робітників, що загалом збігається з кількістю, вказаною Гаскеллом: при загальній кількості робітни-

* Д-р Кей, цитований твір, с. 32.

** *P. Gaskell.* «The Manufacturing Population of England, its Moral, Social and Physical Condition, and the Changes, which have arisen from the Use of Steam-Machinery. With an Examination of infant Labour». «Fiat Justitia».— 1833 [*П. Гаскелл.* «Промислове населення Англії, його моральний, соціальний і фізичний стан і зміни, зумовлені застосуванням парових машин; з обстеженням дитячої праці». «Fiat Justitia».— 1833].— В цій праці описується головним чином становище робітників у Ланкаширі. Автор її — ліберал, але писав у такий час, коли ще не вважалося обов'язковим для ліберала вихваляти «благополуччя» робітників. Тому він ще безсторонній і ясно бачить хиби теперішнього стану справ і особливо фабричної системи. Але зате він і писав ще *до того,* як була утворена комісія для обстеження фабрик, і запозичив з непевних джерел деякі твердження, згодом спростовані звітом комісії. З цієї причини, а також тому, що автор, як і Кей, змішує робітничий клас взагалі з фабричними робітниками зокрема, працею цією, хоч вона в цілому хороша, все-таки слід користуватися з деякою обережністю.— Історія розвитку пролетаріату викладена нами у «Вступі» головним чином на підставі даних, взятих з цієї праці.

ків у 175 тис. 12% становлять 21 тисячу. В передмістях Манчестера населених підвалів *щонайменше* стільки ж, так що всього осіб, які живуть у підвалах, налічується в усьому Манчестері з його передмістями від 40 тис. до 50 тисяч. Такі житла робітників у великих містах. Те, як задовольняється потреба в житлі, може бути мірилом того, як задовольняються всі інші потреби робітників. Що в цих брудних норах може жити тільки обірване населення, яке погано харчується, легко можна припустити. І так воно й є. Одяг у величезної більшості робітників у найгіршому стані. Самий матеріал, з якого його шиють, далеко не підходящий; полотно і шерсть майже зовсім зникли з гардероба як жінок, так і чоловіків, і місце їх зайняли бавовняні тканини. Сорочки шиють з біленого або барвистого ситцю, жіночі плаття здебільшого також з вибивного ситцю, а шерстяні спідниці рідко можна побачити на мотузках для сушіння білизни. Чоловіки носять здебільшого штани з плису або іншої важкої бавовняної тканини і такий же сюртук або куртку. Плис (fustian) став навіть синонімом для позначення одягу робітника: робітників називають і самі вони себе називають fustian-jackets * на відміну від панів, які красуються в сукні (broad-cloth); воно у свою чергу вживається для позначення буржуа. Коли Фергюс О'Коннор, вождь чартистів, прибув під час повстання 1842 р. в Манчестер, робітники були у величезному захопленні, бо він з'явився перед ними у плисовому костюмі.— Капелюхи є в Англії звичайною приналежністю костюма і для робітників; капелюхи різноманітних форм: круглі, конусоподібні або циліндричні, широкополі, з маленькими полями або зовсім без полів, і тільки молоді люди у фабричних містах носять кепки. Хто не має капелюха, робить собі з паперу невисокий чотирикутний ковпак.— Весь одяг робітників — навіть коли допустити, що він у хорошому стані,— мало відповідає кліматові. Вогкий клімат Англії з його частими змінами погоди більш ніж будь-який інший викликає простуди, що змушує майже весь імущий клас носити фланелеву нижню білизну; дуже поширені фланелеві нагрудники, фуфайки і начеревники. Робітникові не тільки недоступні ці запобіжні засоби, але він взагалі майже ніколи неспроможний пошити собі шерстяний одяг. А важкі бавовняні тканини, хоч вони товстіші, грубіші і важчі від шерстяних, все-таки значно менше захищають від холоду і вогкості, а через свою товщину і властивості самого матеріалу довше бувають вогкими і взагалі не такі цупкі, як валяне шерстяне сукно. А якщо робітник колинебудь може собі дозволити купити святковий сюртук з шерсті, він змушений купувати його в «дешевому магазині», де дістане погану тканину, так звану «devil's dust» **, вироблену «тільки для

* — плисові куртки. *Ред.*

** — буквально: «чортів пил»; тканина, яка виробляється із старих шерстяних тканин, перероблених тіпальною машиною (по-англійському — devil). *Ред.*

продажу, але не для носіння», яка через два тижні розвалюється або стирається до дірок; або ж він змушений купити у лахмітника вже поношений старий сюртук, кращі часи якого давно минули і який послужить йому всього кілька тижнів. Але у більшості гардероб у поганому стані, до того ж час від часу доводиться нести кращий одяг в ломбард. Одяг дуже, дуже багатьох робітників, особливо ірландців, являє собою суцільне лахміття, на якому часто навіть ніде ставити латку, або ж цей одяг складається з самих тільки латок, так що вже зовсім неможливо впізнати його первісного кольору. Англійці або англо-ірландці все-таки умудряються лагодити такий одяг і на диво наловчилися в цьому мистецтві: для них нічого не важить давати латку з сукна або мішковини на плис або навпаки; але справжні ірландці, які недавно приїхали, ніколи майже не латають свого одягу, хіба що в крайньому випадку, коли він от-от розлізеться на клапті. Звичайно лахміття сорочки звисає через діри куртки або штанів. Ірландці носять, як говорить Томас Карлейль *,

> «одяг з лахміття, зняти і одягати який є надзвичайно важкою операцією, що виконується тільки у свята або в особливо урочистих випадках».

Ірландці також ввели невідомий раніше в Англії звичай ходити босоніж. Тепер можна зустріти в усіх фабричних містах дуже багато людей, особливо жінок і дітей, які ходять босоніж, і мало-помалу це починає поширюватися також серед бідніших англійців.

З харчуванням так само, як і з одягом: робітникам дістається те, що надто погане для імущого класу. У великих містах Англії можна дістати першосортні товари, але за великі гроші, а робітник, весь бюджет якого обчислюється копійками, не може стільки витрачати. До того ж він найчастіше одержує свою заробітну плату тільки в суботу ввечері; правда, подекуди її вже виплачують по п'ятницях, але цей дуже хороший порядок далеко ще не став загальним явищем. Таким чином, робітник приходить на базар тільки в суботу ввечері, годині о четвертій, п'ятій або о сьомій, а буржуазія ще до полудня встигла вибрати собі все найкраще. Зранку на базарі багато першосортних продуктів, але коли туди приходить робітник, все краще вже розкуплене, а якби що хороше й залишилось, то він, мабуть, не зміг би цього купити. Картопля, яку купує робітник, буває здебільшого поганої якості, зелень несвіжа, сир старий і низької якості, сало згіркле, м'ясо без жиру, залежале, тверде, від старих, часто від хворих або здохлих тварин, нерідко вже наполовину зіпсоване. Постачають робітників здебільшого дрібні торговці, які скуповують поганий товар і саме через його погану якість можуть збувати його так дешево. Бідніші робітники змушені ще вдаватися до особливого способу, щоб

---

* *Thomas Carlyle*. «Chartism». London, 1840, p. 28 [*Томас Карлейль*. «Чартизм». Лондон, 1840, с. 28].— Про Томаса Карлейля див. далі.

за свої невеликі гроші придбати необхідні продукти, навіть поганої якості: оскільки в суботу о 12 годині ночі всі магазини повинні бути закриті, а в неділю ніякої торгівлі немає, то між десятою і дванадцятою годинами іде розпродаж по нечувано дешевій ціні тих товарів, які не можна зберігати до понеділка. Але з того, що залишилося о десятій годині вечора, дев'ять десятих у неділю вранці уже нікуди не годиться, і якраз ці продукти й прикрашають недільний стіл біднішого класу. М'ясо, яке дістається робітникам, дуже часто непридатне для їжі, але коли його вже купили, його треба з'їсти. 6 січня (якщо я не дуже помиляюсь) 1844 р. одинадцять м'ясників у Манчестері стали перед місцевим судом (court leet) і були оштрафовані за те, що продавали непридатне для їжі м'ясо. В одного з них знайшли цілу волову тушу, у другого — свинячу, у третього — кілька баранячих, у четвертого — фунтів 50 чи 60 яловичини; все це було в зовсім непридатному для їжі стані, і його через це конфіскували. В одного з цих м'ясників конфіскували 54 фаршировані різдв'яні гуски, які не були вчасно продані в Ліверпулі і через це були перевезені в Манчестер, де вони попали на ринок протухлими і дуже смердючими. Вся ця історія була тоді описана в газеті «Manchester Guardian» [114] із згадуванням імен і розміру штрафів. Протягом шести тижнів, з 1 липня по 14 серпня, в тій же газеті відмічено ще три такі випадки: в номері від 3 липня повідомляється, що в Хейвуді конфіскували свиню у 200 фунтів, яку м'ясник знайшов уже здохлу і навіть протухлу, розібрав на частини і пустив у продаж; в номері від 31 липня повідомляється, що двох м'ясників в Уігані, з яких один не вперше чинив такий проступок, було оштрафовано на 2 і 4 ф. ст. за те, що виставили для продажу непридатне м'ясо; нарешті, з номера від 10 серпня видно, що в одного крамаря в Болтоні було конфісковано і прилюдно спалено 26 непридатних окороків, а крамаря було оштрафовано на 20 шилінгів. Але тут наведено далеко не всі випадки, що сталися, і ці випадки не можна вважати за щось середнє для періоду в шість тижнів, за яким можна було б обчислити річне середнє число. Бувають періоди, коли в кожному номері «Guardian», що виходить двічі на тиждень, повідомляється про подібні випадки, які сталися в Манчестері або в сусідніх фабричних містах. При цьому треба пам'ятати, що багато випадків лишається поза увагою ринкових інспекторів при розтягнутості ринків, які розміщуються вздовж усіх головних вулиць, і при недбалому нагляді,— як же інакше пояснити зухвалість, з якою виносяться на продаж цілі туші зіпсованого м'яса? І коли взяти до уваги, якою великою повинна бути спокуса для крамарів при неймовірно мізерних штрафах, наведених нами вище, коли уявити собі, в якому стані повинен уже бути шматок м'яса, щоб інспектор конфіскував його цілком як зовсім непридатний, то навряд чи хто-небудь повірить, що робітники в середньому дістають доброякісне і поживне м'ясо. Але

вони ще й в інших випадках терплять від зажерливості буржуазії. Торговці і фабриканти фальсифікують усі харчові продукти якнайбезсоромніше, зовсім не зважаючи на здоров'я тих, кому доведеться ці продукти споживати. Вище ми наводили свідчення газети «Manchester Guardian», послухаймо тепер іншу буржуазну газету,— люблю посилатися на свідчення своїх противників,— послухаймо «Liverpool Mercury».

«Солоне масло продають за свіже, для чого обмазують шматки солоного масла шаром свіжого, або пропонують покуштувати від фунта свіжого масла, який лежить зверху, і після проби продають солоне, або вимивають сіль і продають масло як свіже.— До цукру домішують товчений рис або інші дешеві продукти і продають по ціні чистого цукру. Відходи виробництва, які бувають при миловарінні, також змішують з іншими речовинами і продають за цукор. До молотої кави додають цикорій та інші дешеві продукти; бувають домішки навіть і до немолотої кави, причому підробці надається форми кофейних зернин.— У какао дуже часто підмішують дрібно розтерту буру глину, яку розтирають з баранячим салом, щоб вона краще змішувалась із справжнім какао.— В чай часто підмішують тернове листя і тому подібне сміття, або вже питий чай висушують, підсмажують на розпечених мідних листах, щоб повернути йому колір, і продають як свіжий. До перцю домішують стручковий пил і т. п. Портвейн просто фабрикують» (з красильних речовин, спирту і т. д), «бо загальновідомо, що в одній Англії випивають більше портвейну, ніж можуть дати всі виноградники Португалії, а до тютюну в усіх формах, в яких він зустрічається в продажу, підмішують різні нудотні речовини» *.

(До цього я можу ще додати, що з огляду на загальнопоширену фальсифікацію тютюну, деякі з найбільш відомих тютюнових торговців Манчестера минулого літа відкрито заявили, що без фальсифікації їх справа вестись не може і що жодна сигара, яка коштує менше 3 пенсів, не зроблена з чистого тютюну.) Зрозуміло, справа не обмежується самою тільки фальсифікацією харчових припасів, приклади якої я міг би ще навести дюжинами, в тому числі і підлий звичай підмішувати до борошна гіпс або крейду. Обман практикується скрізь: фланель, панчохи і т. ін. розтягують, щоб вони здавалися довшими, і після першого ж прання вони знову збігаються; сукно, на півтора або три дюйма вужче, ніж треба, продається за широке; на посуді полива така тонка, що відразу ж тріскається, і тисячі подібних шахрайств.— Tout comme chez nous **. Але хто найбільше терпить від усього цього обдурювання, як не робітник? Багача не обдурюють: він може платити високі ціни у великих магазинах, власники яких дорожать своїм добрим ім'ям і найбільше зашкодили б самим собі, якби стали продавати погані, фальсифіковані товари; крім того багач більш розбірливий в їжі і тому легше виявляє обман своїм тонким смаком. Але бідняк, робітник, який рахує кожний гріш, який повинен дістати за невеликі гроші багато товару, який не може надто придивлятися до якості, та й не вміє цього робити, бо у нього не було нагоди розвинути свій смак, саме він дістає всі ці фальсифіковані, часто отруєні

* Цитату дав Енгельс у вільному викладі. *Ред.*

** — Зовсім як у нас. *Ред.*

продукти; він змушений купувати у дрібного крамаря, нерідко навіть у кредит, а крамареві,— який при своєму маленькому капіталі і великих витратах на ведення справи не може, при рівній якості товарів, продавати їх так само дешево, як великі роздрібні торговці,— вже доводиться, оскільки від нього вимагають низьких цін і зважаючи на конкуренцію інших, навмисне або ненавмисне постачати фальсифіковані товари. Крім того, якщо великий роздрібний торговець, який вклав у справу великий капітал, коли виявляється обман, втрачає свій кредит і розоряється, то що може втратити дрібний крамар, який постачає товари одній якійсь вулиці, коли він і буде викритий в обмані? Якщо йому перестали довіряти в Анкотсі, він переїздить в Чорлтон або Х'юлм, де його ще ніхто не знає і де він знову вдається до своїх шахрайств. А переслідується законом зовсім небагато фальсифікацій, крім хіба того випадку, коли вони зв'язані з порушенням акцизних правил.— Але англійських робітників обдурюють не тільки на якості, їх обдурюють і на кількості товарів. У дрібних торговців здебільшого неправильні міри і вага, і в поліцейських звітах можна щодня прочитати про неймовірну кількість штрафів саме за такі порушення. Наскільки цей рід обдурювання скрізь трапляється у фабричних округах, буде видно з кількох уривків з газети «Manchester Guardian»; вони охоплюють тільки короткий проміжок часу, та й за цей строк у мене не *всі* номери під рукою.

«Guardian», 15 червня 1844 року. Сесія суду в *Рочдейлі.* 4 крамарі оштрафовані від 5 до 10 шил. за вживання гир зменшеної ваги.— Сесія суду в *Стокпорті.* Два крамарі оштрафовані на 1 шил.: в одного з них знайдено сім гир зменшеної ваги і неправильні терези; обидва вже раніше діставали попередження.

«Guardian», 19 червня. Сесія суду в *Рочдейлі.* Один крамар оштрафований на 5 шил. і двоє селян — на 10 шилінгів.

«Guardian», 22 червня. *Манчестерський* мировий суддя засудив 19 крамарів до штрафів від $2^1/_2$ шил. до 2 фунтів стерлінгів.

«Guardian», 26 червня. Сесія суду в *Аштоні.* 14 крамарів і селян оштрафовані від $2^1/_2$ шил. до 1 фунта стерлінгів.— Мала сесія суду в *Хайді.* 9 селян і крамарів оштрафовані на 5 шил. і засуджені до сплати судових витрат.

«Guardian», 6 липня. *Манчестер,* 16 крамарів засуджені до сплати судових витрат і оштрафовані до 10 шилінгів.

«Guardian», 13 липня. *Манчестер,* 9 крамарів оштрафовані від $2^1/_2$ до 20 шилінгів.

«Guardian», 24 липня. *Рочдейл,* 4 крамарі оштрафовані в розмірі від 10 до 20 шилінгів.

«Guardian», 27 липня. *Болтон,* 12 крамарів і трактирників засуджені до сплати судових витрат.

«Guardian», 3 серпня. *Болтон,* 3 крамарі оштрафовані в розмірі від $2^1/_2$ до 5 шилінгів.

«Guardian», 10 серпня. *Болтон,* один крамар оштрафований на 5 шилінгів.

З тих самих причин, з яких на якості продуктів обдурюють головним чином робітників, їх обдурюють також і на кількості.

Звичайне харчування кожного робітника, зрозуміло, змінюється залежно від заробітної плати. Краще оплачувані робітники, особливо ті з фабричних робітників, у яких кожний член сім'ї може що-небудь заробити, харчуються, поки у всіх є робота, добре; на столі щодня м'ясо, а ввечері сало і сир. Там, де заробіток менший, м'ясо їдять тільки по неділях, або два-три рази на тиждень, зате їдять більше хліба і картоплі. Там, де заробіток ще менший, м'ясна їжа зводиться до шматочка сала, нарізаного в картоплю; далі зникає і сало, і залишаються тільки сир, хліб, вівсянка (porridge) і картопля, і, нарешті, у робітників, заробіток яких найнижчий, в ірландців, картопля — єдина їжа. При цьому скрізь п'ють зовсім слабий чай, в який іноді кладуть цукор або доливають трохи молока або вина; чай вважається в Англії і навіть в Ірландії напоєм таким же істотним і необхідним, як у нас, в Німеччині, кава, і чаю не п'ють тільки там, де панує найжорстокіша нужда.— Але все це буває при умові, якщо робітник має роботу; а коли у нього роботи немає, все залежить від випадку, і він харчується тим, що йому дали, що він випросив або украв; коли ж йому нічого не дісталось, то він просто помирає з голоду, як це було показано вище. Само собою зрозуміло, що якість, як і кількість їжі, залежить від заробітної плати і що низькооплачувані робітники голодують навіть тоді, коли у них є постійна робота, особливо, якщо у них ще велика сім'я; а кількість цих низькооплачуваних робітників дуже велика. Зокрема в Лондоні, де конкуренція робітників зростає такою ж мірою, як і населення, ця група робітників дуже численна, але їх можна зустріти і в усіх інших містах. Тут викручуються як можуть і, коли немає іншої їжі, їдять картопляне лушпиння, овочеві відходи, гнилі фрукти * і жадібно накидаються на все, що містить хоч крихту поживної речовини. А коли тижневий заробіток витрачений до кінця тижня, нерідко буває, що сім'я останні дні тижня зовсім не їсть або їсть рівно стільки, скільки конче потрібно, щоб зовсім не вмерти з голоду. Такий спосіб життя, природно, викликає численні хвороби, і тільки-но вони починаються, особливо коли захворіє батько,— головний годувальник сім'ї, напружена робота якого вимагає найбільше їжі, внаслідок чого він перший падає жертвою хвороби,— то нужда стає особливо великою і особливо яскраво виявляється жорстокість, з якою суспільство кидає своїх членів напризволяще саме тоді, коли вони найбільше потребують його підтримки.

---

* «Weekly Dispatch», квітень або травень 1844 р., за звітом д-ра Саутвуда Сміта про становище бідних у Лондоні.

Резюмуємо наприкінці коротко факти, наведені в цьому розділі. Великі міста населені головним чином робітниками, бо в кращому разі припадає один буржуа на двох, а часто на трьох і подекуди на чотирьох робітників; ці робітники зовсім не мають будь-якої власності і живуть тільки із своєї заробітної плати, майже завжди ледве достатньої для прожиття; суспільство, яке складається з розрізнених атомів, зовсім про них не дбає, полишає їм самим забезпечувати харчування собі і своїй сім'ї, але не дає їм засобів для того, щоб зробити це як слід і надовго; тому кожний, навіть найкращий робітник, завжди може залишитися без роботи, а отже і без хліба, тобто приреченим на голодну смерть, що з багатьма і трапляється; житла робітників скрізь погано розплановані, погано збудовані, погано утримуються, погано вентилюються, вони — вогкі і нездорові; мешканці їх живуть в жахливій тісноті і здебільшого в одній кімнаті спить щонайменше ціла сім'я; обстановка злиденна різною мірою, аж до цілковитої відсутності найбільш необхідних меблів; одяг робітників теж у середньому дуже убогий, а в дуже багатьох випадках — це саме лахміття; їжа загалом погана, часто майже непридатна для споживання, в багатьох випадках, принаймні іноді, буває в недостатній кількості, а в гірших випадках справа доходить до голодної смерті. — Таким чином, становище робітничого класу у великих містах можна змалювати як ряд послідовних ступенів: у кращому разі — тимчасове терпиме існування, хороша заробітна плата за напружену роботу, хороша квартира і в цілому непогана їжа — все це добре і терпимо, зрозуміло, з точки зору робітника; в гіршому випадку — жорстокі злидні аж до становища бездомного бродяги і до голодної смерті; а середня норма лежить значно ближче до гіршого випадку, ніж до кращого. І ці різні ступені не є чимось твердо встановленим для різних, строго визначених категорій робітників, так, щоб можна було сказати, що цій категорії робітників живеться добре, а тій погано, і що так воно було, є і буде. Ні, якщо подекуди стан справ саме такий, якщо в цілому деякі галузі роботи перебувають у привілейованому становищі порівняно з іншими, то все-таки у кожній галузі становище робітників надто хитке і з кожним робітником може трапитись, що йому доведеться пройти через весь цей ряд ступенів від відносного комфорту до крайніх злиднів і навіть до голодної смерті, і майже кожний англійський пролетар може багато розповісти про пережиті ним злигодні. Розгляньмо ж докладніше причини цього явища.

КОНКУРЕНЦІЯ

Ми бачили у «Вступі», як конкуренція з самого початку промислового розвитку створювала пролетаріат, підвищуючи, при збільшеному попиті на тканини, заробітну плату ткача і тим змушуючи селян-ткачів закидати землеробство, щоб більше заробити за ткацьким верстатом; ми бачили, як конкуренція за допомогою системи великого господарства витісняла дрібних селян, зводила їх до ступеня пролетарів і потім частково гнала їх у міста; ми бачили, далі, як конкуренція розоряла значну частину дрібної буржуазії, перетворюючи її теж на пролетаріат, як вона зосереджувала капітал в руках небагатьох, а населення — у великих містах. Такі були різні шляхи і засоби, якими конкуренція, що досягла в сучасній промисловості повного розквіту і вільного розвитку всіх своїх наслідків, створювала пролетаріат і збільшувала його чисельність. Ми маємо розглянути той вплив, який вона справляє на пролетаріат, що вже склався. І тут ми повинні насамперед розглянути наслідки, які випливають з конкуренції окремих робітників між собою.

Конкуренція є найповніше вираження пануючої в сучасному громадянському суспільстві війни всіх проти всіх. Ця війна, війна за життя, за існування, за все, а отже в разі потреби і війна на життя і на смерть, ведеться не тільки між різними класами суспільства, а й між окремими членами цих класів; один стоїть в іншого на дорозі, і тому кожний намагається відтіснити інших і зайняти їх місце. Робітники конкурують між собою, і буржуа конкурують між собою. Ткач, який працює на механічному верстаті, конкурує з ручним ткачем; безробітний або низькооплачуваний ручний ткач конкурує з іншим ткачем, що має роботу або дістає більшу плату, і прагне його витіснити. Ця конкуренція робітників між собою є для них найгіршою стороною сучасних відносин; це найсильніша зброя буржуазії проти пролетаріату. Звідси прагнення робітників знищити цю конкуренцію при допомозі спілок, звідси шалені нападки буржуазії на ці спілки і її торжество при кожному завданому їм ударі.

Пролетар безпорадний; кинутий напризволяще, він не може прожити й одного дня. Буржуазія захопила у свої руки монополію на всі засоби до життя в найширшому розумінні цього слова. Все, що потрібне пролетареві, він може дістати тільки від цієї буржуазії, монополія якої охороняється державною владою. Таким чином, пролетар є юридично і фактично рабом буржуазії; вона має владу над його життям і смертю. Вона пропонує йому засоби для життя, але за «еквівалент» — за його працю; вона навіть залишає йому ілюзію, нібито він діє з власного бажання, нібито він вільно, без всякого примусу, як людина самостійна, укладає з нею договір. Хороша свобода, яка не лишає пролетареві іншого вибору, як тільки підписати умови, пропоновані йому буржуазією, або ж померти з голоду і холоду, голим і босим шукати притулку у лісових звірів! Хороший «еквівалент», розміри якого цілком залежать від доброї волі буржуазії! — А коли пролетар такий дурний, що він вважає за краще вмерти з голоду, ніж погодитись на «справедливі» умови буржуа, свого «*природного володаря*» *, — що ж — легко знайдеться інший: на світі немало пролетарів, і не всі такі безглузді, щоб віддати перевагу смерті перед життям.

Така конкуренція пролетарів між собою. Якби тільки *всі* пролетарі заявили, що вони готові краще вмерти, ніж працювати на буржуазію, вона була б змушена відмовитися від своєї монополії. Але цього немає і взагалі це навряд чи можливе, ось чому стан справ буржуазії все ще непоганий. Ця конкуренція робітників між собою має тільки одну межу: жоден робітник не стане працювати за меншу плату, ніж та, яка необхідна для його існування; коли судилося вмерти з голоду, то він вважає за краще вмерти нічого не роблячи, ніж за роботою. Звичайно, межа ця відносна; одному треба для існування більше, іншому менше, один більше за іншого звик до вигóд; в англійця, який поки що певною мірою більш культурний, потреби більші, ніж в ірландця, який ходить у лахмітті, їсть картоплю і ночує в хліві. Але це не заважає ірландцеві конкурувати з англійцем і поступово знижувати заробітну плату, — а з нею і ступінь культурності англійського робітника, — до рівня ірландського. Для деяких робіт, в тому числі майже для всіх видів роботи в промисловості, потрібен певний ступінь культури, через це заробітна плата вже в інтересах самої буржуазії повинна бути тут досить високою, щоб дати змогу робітникові утримуватися на відповідному рівні. Ірландець, який недавно приїхав до Англії, який живе в першому-ліпшому хліві і якого кожного тижня виселяють з хоч трохи зносної квартири, бо він все пропиває і не може за неї заплатити, був би поганим фабричним робітником; тому фабричним робітникам доводиться пла-

* Це — улюблений вислів англійських фабрикантів.

тити стільки, скільки потрібно для того, щоб вони могли, виховуючи своїх дітей, привчати їх до регулярної праці; але ніяк не більше, щоб вони не могли обходитися без заробітку своїх дітей і не давали їм стати чим-небудь іншим, крім простих робітників. І тут межа, мінімум заробітної плати, щось відносне: коли всі члени сім'ї працюють, то кожний може одержувати відповідно менше, і буржуазія широко використала для зниження заробітної плати можливість завдяки машинній праці з вигодою для себе застосувати у виробництві жінок і дітей. Звичайно, буває, що не всі члени сім'ї працездатні, і такій сім'ї довелося б дуже скрутно, якби вона була змушена працювати за мінімум заробітної плати, розрахованої для сім'ї, що складається з самих тільки працездатних членів; тому тут установлюється певна середня заробітна плата, при якій сім'ї, що складається тільки з працездатних членів, живеться досить добре, а сім'ї, що має і непрацездатних членів, живеться досить погано. Але в найгіршому випадку кожний робітник готовий відмовитися від тієї мізерної крихти комфорту і культури, до якої він звик, аби тільки сяк-так проіснувати; він вважає за краще жити в хліві, ніж під відкритим небом, носити лахміття, ніж ходити зовсім без одягу, їсти картоплю, ніж голодувати. Покладаючи надії на кращі часи, робітник вважатиме за краще задовольнятися половинною заробітною платою, ніж вмерти на виду в усіх з голоду на вулиці, як багато інших, що втратили шматок хліба. І оця малість, це щось не набагато більше, ніж ніщо, і є мінімум заробітної плати. А коли робітників буває більше, ніж буржуазія вважає за потрібне використати, коли через це в результаті конкурентної боротьби все-таки лишається певна кількість робітників, для яких роботи не знайшлося, то вони просто прирікаються на голодну смерть: адже буржуа, звичайно, не дасть їм роботи, якщо продукт цієї роботи він не може продати з вигодою для себе.

З усього сказаного видно, що таке мінімум заробітної плати. А максимум її визначається конкуренцією буржуа між собою, бо ми бачили, що і вони конкурують. Буржуа може збільшити свій капітал тільки за допомогою торгівлі або промисловості, і в обох випадках він має потребу в робітниках. Він посередньо має потребу в них навіть тоді, коли віддає свій капітал на проценти, бо, якби не було торгівлі і промисловості, ніхто не став би йому платити проценти, ніхто не зміг би використати його капітал. Отже, буржуа завжди має потребу в пролетареві, але не безпосередньо для життя — адже він може проїдати свій капітал,— а так, як мають потребу в предметі торгівлі або у в'ючній тварині, для збагачення. Пролетар виробляє для буржуа товари, які той продає з вигодою для себе. Тому, коли попит на ці товари зростає, так що всі конкуруючі між собою робітники дістають роботу і їх, можливо, навіть не вистачає, то конкуренція між робітниками

припиняється і починається конкуренція між буржуа. Капіталіст, який шукає робітників, чудово знає, що підвищені внаслідок посиленого попиту ціни дадуть йому великий прибуток; тому він вважає за краще трохи збільшити заробітну плату, ніж упустити весь прибуток. Він віддає робітникові ковбасу, щоб виграти окорок. Так один капіталіст відбиває робітників в іншого, і заробітна плата підвищується. Але вона підвищується лише настільки, наскільки це допускає посилений попит. Коли капіталіст, який погоджується пожертвувати дещо із свого надзвичайного прибутку, поставлений перед необхідністю жертвувати із свого звичайного, тобто середнього, прибутку, то він уже дбає про те, щоб не заплатити більше за середню заробітну плату.

Звідси можна визначити, щò таке середня заробітна плата. При середніх умовах, тобто коли ні робітники, ні капіталісти не мають підстав особливо конкурувати між собою, коли є *якраз стільки* робітників, скільки може бути зайнято у виробництві, щоб виробити потрібну кількість товарів, заробітна плата тримається трохи вище мінімуму. Наскільки вона перевищує цей мінімум, залежить від середніх потреб і культурного рівня робітників. Якщо робітники звикли кілька разів на тиждень їсти м'ясо, капіталісти хочеш-не-хочеш змушені платити достатню заробітну плату, щоб робітники могли дозволити собі таке харчування. Ця плата не буде меншою, тому що між робітниками немає конкуренції і в них, таким чином, немає підстав задовольнятися меншим; ця плата не буде і більшою, тому що при відсутності конкуренції між капіталістами в них немає ніяких підстав притягати до себе робітників особливими прибавками.

При різноманітності умов в сучасній англійській промисловості середній рівень потреб і культурності робітників є поняттям дуже невиразним і до того ж, як ми бачили, неоднаковим для різних категорій робітників. Але для більшості видів робіт у промисловості потрібна певна вправність і регулярність, і оскільки для цього потрібен також і певний культурний рівень робітника, то і середня заробітна плата повинна тут бути такою, щоб спонукати робітника набути цієї вправності і підкорятися цій регулярності в роботі. Ось чому заробітна плата промислових робітників у середньому вища від заробітної плати звичайних вантажників, поденників і т. д. і вища від заробітної плати сільських робітників, причому в останньому випадку позначається ще, звичайно, дорожнеча харчових припасів у місті.

Інакше кажучи, робітник юридично і фактично є рабом імущого класу, буржуазії; він раб настільки, що продається, як товар, і як товар підвищується і падає в ціні. Якщо попит на робітників зростає, ціна на них підвищується; якщо попит падає, ціна знижується; якщо попит на робітників упав настільки, що певна кількість з них не знаходить покупця, «залежується», то вони так

і лишаються без роботи, а оскільки без роботи не проживеш, вони вмирають з голоду. Бо, говорячи мовою політичної економії, затрачені на підтримання їх життя суми не «відтворять себе», виявляться викинутими грішми, а на це ніхто свого капіталу не дасть. В цьому розумінні пан Мальтус із своєю теорією народонаселення цілком мав рацію. Вся різниця між цим і старим відвертим рабством полягає тільки в тому, що сучасний робітник *здається* вільним, тому що він продається не раз назавжди, а частинами, на день, на тиждень, на рік, і тому що не один власник продає його іншому, а він сам змушений таким чином продавати себе, бо він раб не однієї людини, а всього імущого класу. Для нього суть справи не міняється, і хоч ця уявна свобода і повинна, з одного боку, давати йому деяку *реальну* свободу, зате, з другого боку, є та невигода, що ніхто не гарантує йому його прожиток; його хазяїн — буржуазія — в будь-який момент може прогнати його і приректи на голодну смерть, якщо більше не заінтересований в його роботі, в його існуванні.— Тим часом, для буржуазії сучасне становище, незрівнянно вигідніше, ніж старе рабство: вона може коли завгодно відмовити своїм робітникам, не втрачаючи при цьому вкладеного капіталу, і взагалі праця робітників обходиться їй далеко дешевше, ніж обійшлася б праця рабів, як обчислив їй на втіху Адам Сміт *.

Звідси випливає також, що Адам Сміт цілком має рацію, коли, в іншому місці, стверджує таке:

> «Попит на робітників, як і попит на всякий *інший товар*, регулює виробництво робітників, кількість вироблюваних людей; попит прискорює цей процес, коли він іде надто повільно, затримує його, коли він іде надто швидко».

Тут відбувається цілком те саме, що і з усяким іншим товаром: якщо робітників не вистачає, ціна на них, тобто їх заробітна плата, підвищується; їм живеться краще, множаться шлюби, підвищується народжуваність, більше дітей залишається в живих, поки не з'явиться на світ достатня кількість робітників; якщо робітників надто багато, ціни падають, починається безробіття, злидні, голод і зумовлені всім цим хвороби, які усувають «надлишкове населення». І Мальтус, який розвинув наведене вище положення Сміта, теж по-своєму має рацію, коли він твердить, що завжди є «надлишкове населення», що на світі завжди надто багато людей; він

* «Говорять, що витрати, які викликаються зношуванням раба, падають на його хазяїна, а витрати, які викликаються зношуванням вільного робітника,— на нього самого. Насправді витрати, які викликаються зношуванням вільного робітника, також падають на його хазяїна. Заробітна плата поденників, слуг і т. д. повинна бути настільки високою, щоб вона давала змогу їм такою мірою продовжувати породу поденників і слуг, якою цього потребує зростаючий, стаціонарний або дедалі нижчий попит на них з боку суспільства. Але коли зношування вільного робітника теж відбувається за рахунок його хазяїна, то все-таки воно хазяїну коштує звичайно значно менше, ніж зношування раба. Фондом, призначення якого відновити або замістити зношування раба, відає звичайно недбайливий хазяїн або неуважний наглядач» і т. д. (*A. Smith*. «Wealth of Nations» [*А. Сміт*. «Багатство народів»], I, 8, с. 134 в чотиритомному виданні Мак-Куллоха).

тільки не має рації, коли твердить, що на світі більше людей, ніж можуть прогодувати наявні засоби для життя. «Надлишкове населення» виникає швидше в результаті конкуренції робітників між собою — конкуренції, яка змушує кожного окремого робітника працювати в день стільки, скільки дозволяють йому його сили. Припустимо, що фабрикант може щодня дати роботу у себе десятьом робітникам протягом дев'яти годин; в такому разі, коли робітники будуть щодня працювати по десять годин, у нього знайдуть роботу тільки дев'ять чоловік, а десятий залишиться без хліба. І якщо фабрикант, вибравши момент, коли попит на робітників не дуже високий, може під загрозою звільнення примусити дев'ять робітників працювати за ту саму плату ще одну годину на день, тобто в нашому прикладі десять годин, то він звільняє десятого робітника, залишаючи його заробітну плату у себе в кишені. Те, що відбувається тут в окремому випадку, повторюється у великому масштабі в цілій нації. Продуктивність праці кожного окремого робітника, доведена до свого максимуму конкуренцією робітників між собою, поділ праці, запровадження машин, використання сил природи — все це лишає без роботи велику кількість робітників. Ці голодуючі робітники перестають існувати для ринку; вони вже нічого не можуть купувати, і та кількість товарів, яка їм раніше потрібна була, більше не має попиту і через це її вже не треба виробляти; зайняті раніше виробництвом цих товарів робітники теж лишаються без роботи, вже не існують для ринку, і так справа йде все далі, тим же круговоротом, або, точніше, так справа йшла б, якби не було інших привхідних обставин. Запровадження у промисловість розглянутих вище засобів, які збільшують продукцію, приводить з часом до зниження цін на вироблені товари і тим самим до зростання їх споживання, через що значна частина безробітних робітників, зрозуміло після довгих страждань, знаходить собі, нарешті, роботу в нових галузях праці. Коли сюди додається ще, як це було в Англії протягом останніх шістдесяти років, завоювання чужих ринків, через що попит на промислові товари швидко і невпинно зростає, то зростає і попит на робітників, а з ним у тій же пропорції збільшується і населення. Таким чином, замість того щоб скоротитися, населення Великобританії дивовижно швидко збільшилось і продовжує збільшуватись; і незважаючи на невпинний розвиток промисловості, незважаючи на зростаючий загалом і в цілому попит на робочі руки, в Англії, як визнають офіційні партії (тобто торі, вігів і радикалів), завжди є надлишкове населення, яке не знаходить собі роботи, і конкуренція *між* робітниками загалом переважає над конкуренцією *за* робітників.

Чим же пояснюється ця суперечність? Самим характером промисловості і конкуренції і зумовленими ним торговельними кризами. При сучасній безладній системі виробництва і розподілу

життєвих засобів, метою якої є не безпосереднє задоволення потреб, а добування грошового прибутку, коли кожний працює і збагачується на свій власний страх і риск, в будь-який момент може виникнути застій. Англія, наприклад, постачає багатьом країнам найрізноманітніші товари. Навіть коли фабрикант знає, скільки споживається щороку в кожній окремій країні того чи іншого товару, то він все-таки не знає, наскільки великі там запаси цього товару в кожний даний момент і ще менше знає, скільки посилають туди його конкуренти. Тільки з цін, які завжди коливаються, він може зробити непевні висновки про наявні запаси і потреби, і йому доводиться посилати свої товари навмання; все робиться наосліп, наздогад, більш-менш з розрахунку на випадок. На підставі першого сприятливого повідомлення про який-небудь ринок кожний відправляє туди все, що може; незабаром цей ринок переповнюється товарами, збут припиняється, зворотний приплив грошей затримується, ціни падають, і англійська промисловість не має роботи для своїх робітників. На початку промислового розвитку ці застої обмежувались окремими галузями промисловості або окремими ринками; але централізуючий вплив конкуренції позначається на тому, що робітники, втративши роботу в одній галузі промисловості, кидаються в іншу, де робота найлегше освоюється, а товари, не продані на одному ринку, перекидаються на інші; в результаті окремі дрібні кризи дедалі більше зливаються і з їх поступового злиття утворюється єдиний ряд криз, які періодично повторюються. Така криза звичайно настає через кожні п'ять років за коротким періодом процвітання і загального добробуту; внутрішній ринок і всі закордонні ринки переповнюються англійськими фабрикатами і тільки поступово їх поглинають; промислове життя припиняється майже в усіх галузях; дрібні фабриканти і торговці, які не можуть перечекати, поки до них повернуться їх капітали, оголошують себе банкротами, найбільш великі припиняють справи на час найбільшого загострення кризи, спиняють свої машини або працюють «неповний час», тобто, приблизно, тільки півдня; заробітна плата падає внаслідок конкуренції безробітних, скорочення робочого дня і неможливості продати товари з прибутком; серед робітників скрізь поширюються злидні, і коли у кого-небудь і були невеликі заощадження, то вони швидко витрачаються; благодійні установи штурмуються з усіх боків, податок на користь бідних подвоюється, потроюється і все-таки виявляється недостатнім, кількість голодуючих зростає, і раптом з'являється страхітлива кількість «надлишкового» населення. Так триває якийсь час: «надлишкові» сяк-так перебиваються або, коли їм це не вдається, гинуть; благодійність і закони про бідних допомагають багатьом сяк-так продовжити своє існування; інші животіють, влаштувавшись у тих галузях праці, де конкуренція менше дає себе відчувати, де-небудь далі від великої промисловості; чи

багато потрібно людині, щоб як-небудь протриматись якийсь час! — Поступово становище поліпшується: накопичені запаси товарів споживаються, загальний пригнічений настрій купців і промисловців заважає надто швидкому поповненню цих запасів, поки, нарешті, підвищені ціни і сприятливі звістки звідусіль не закличуть знову до посиленої діяльності. Але ринки знаходяться здебільшого далеко; поки туди прибудуть нові запаси товарів, попит весь час зростає, а разом з ним зростають ціни; перші транспорти товарів беруться нарозхват, перші угоди ще більше пожвавлюють ринок, дальший підвіз товарів обіцяє ще вищі ціни; в очікуванні цього дальшого підвищення починаються закупки із спекулятивною метою, і, таким чином, у найпотрібніший час з обігу вилучаються товари, призначені для споживання; спекуляція ще більше роздуває ціни, тому що викликає в інших бажання купувати і вихоплює з обігу прибуваючі товари; про все це стає відомо в Англії, і фабриканти знову починають посилено працювати, будувати нові фабрики, стараючись з усіх сил використати сприятливий момент. Тоді і тут починається спекуляція з тими ж наслідками, як і на закордонних ринках, ціни зростають, товари вилучаються з обігу, те і друге доводить виробництво до найвищого напруження, потім з'являються «несолідні» спекулянти, які оперують фіктивним капіталом, тримаються завдяки кредитові і розоряються, якщо їм не вдається швидко перепродати закуплені товари. Вони пускаються в цю загальну безладну погоню за прибутком, ще більше посилюють безпорядок і метушню своєю невгамовною жадністю, яка змушує їх бездумно роздувати ціни і розширювати виробництво. Починається якась шалена скачка, яка втягує найбільш урівноважених і досвідчених людей; починають кувати, прясти, ткати в такій кількості, начебто стало потрібним наново одягти все людство, начебто десь на місяці знайдено новий ринок у кілька мільярдів споживачів. В один прекрасний день несолідні спекулянти за кордоном, відчуваючи потребу в грошах, починають продавати — нижче від ринкових цін, зрозуміло, бо справа нестерпна; за першою угодою ідуть інші, ціни починають коливатися, налякані спекулянти викидають свої товари на ринок, на ринку настає замішання, кредит похитнувся, торговельні доми один за одним припиняють платежі, виникає банкротство за банкротством і з'ясовується, що товарів на місці і в дорозі втричі більше, ніж потрібно для споживання. Звістки про це доходять до Англії, де до цього моменту виробництво йшло на повний хід; тут теж панічний страх проймає уми, банкротства за кордоном спричиняють інші банкротства в Англії, застій у справах розоряє ще дуже багато торговельних домів, і тут теж з переляку викидають на ринок усі запаси, чим викликають ще більше замішання. Так починається криза, яка далі відбувається, приблизно, так само, як і попередня, і через якийсь час знову настає період процві-

тання. Так буває безперервно: за процвітанням настає криза, за кризою процвітання, потім нова криза, і цей вічний круговорот, в якому перебуває англійська промисловість, звичайно повторюється, як уже сказано, раз на п'ять або шість років.

Звідси зрозуміло, що англійська промисловість повинна мати в усякий час, крім коротких періодів найвищого процвітання, незайняту резервну армію робітників, — для того, щоб мати можливість виробляти маси товарів, яких потребує ринок у найбільш жваві місяці. Ця резервна армія розширюється або звужується, залежно від стану ринку, який дає роботу більшій або меншій частині її членів. І коли в момент найбільшого пожвавлення ринку землеробські округи, Ірландія і галузі промисловості, найменш зачеплені загальним процвітанням, дають тимчасово фабрикам певну кількість робітників, то їх незначна меншість, і вони належать так само до резервної армії, з тією тільки різницею, що саме швидке процвітання потрібне було для того, щоб виявити їх належність до цієї армії. При переході цих робітників у жвавіші галузі промисловості на місцях їх попередньої роботи обходяться без них; щоб трохи заповнити прогалину, яка утворилася, подовжують робочий день, залучають до роботи жінок і підлітків, і коли з настанням кризи цих робітників звільняють і вони повертаються, то виявляється, що їх місця вже зайняті, а самі вони, принаймні більша частина з них, стали «зайвими». Оця резервна армія, яка під час криз зростає неймовірно, а в періоди, що їх можна вважати за щось середнє між процвітанням і кризою, налічує також чималу кількість людей, і становить «надлишкове населення» Англії; ці люди старцюють і крадуть, підмітають вулиці, збирають кінські кізяки, перевозять вантаж на ручних візках і на ослах, торгують з лотків і підтримують своє злиденне існування всякими дрібними, випадковими роботами. В усіх великих містах зустрічаєш безліч таких людей, які дрібними випадковими заробітками, за висловом англійців, «не дають душі розлучитися з тілом». Просто вражає, чим тільки не промишляє це «надлишкове населення»! Лондонські підмітальники (crossing sweeps) всесвітньо відомі; досі безробітні, найняті для цього товариством опікування над бідними або міською управою, підмітали не тільки площі, а й центральні вулиці в усіх великих містах; а тепер для цього є машина, яка щодня з гуркотом проходить по вулицях, позбавляючи безробітних шматка хліба. На великих шляхах, які ведуть у міста, там, де великий кінний рух, можна бачити силу-силенну людей з маленькими візками; щохвилини ризикуючи загинути під колесами карет і омнібусів, які мчать в усіх напрямах, вони збирають для продажу свіжі кінські кізяки. За це їм часто ще доводиться платити кілька шилінгів на тиждень управі по очищенню вулиць, а в багатьох місцях це заняття взагалі заборонене, бо в противному разі зібране сміття, в якому є надто

мало кінських кізяків, не може бути продане як добриво. Щасливі ті «зайві», хто може придбати ручний візок для перевезення вантажу, а ще щасливіші ті, кому вдається крім візка дістати ще грошей на осла; осел сам добуває собі корм або одержує трохи відходів і все-таки дає якийсь доход.

Більшість «зайвих» вдається до дрібної торгівлі на рознос. Особливо в суботу ввечері, коли все робоче населення висипає на вулицю, видно, яка сила людей займається цим промислом. Безліч чоловіків, жінок і дітей наввипередки пропонують шнурки для черевиків, підтяжки, тасьму, апельсини, печиво, різні дрібні речі. Та й іншим часом натрапляєш на кожному кроці на таких рознощиків, які пропонують апельсини, печиво, джінджер-бір і нетлбір *. Предметом торгівлі цих людей є також сірники та інші речі: сургуч, патентовані речовини для розпалювання вогню тощо. Інші, так звані jobbers **, бродять по вулицях, шукаючи якоїнебудь випадкової дрібної роботи; декому з них щастить дістати поденну роботу, але таке щастя випадає небагатьом.

«Біля воріт усіх лондонських доків»,— розповідає У. Чампніс, пастор в лондонському Іст-Енді,— «кожного ранку взимку, ще до світанку, з'являються сотні бідняків, які чекають, коли відчинять ворота, сподіваючись дістати поденну роботу, а коли найсильніші, наймолодші і найбільш знайомі адміністрації доків найняті, сотні інших з нездійсненною надією сумно повертаються до своїх злиденних жител» [115].

Що ще лишається цим людям, як не просити милостиню, коли вони не знаходять роботи і не хочуть повстати проти суспільства? Через це не слід дивуватися величезній кількості жебраків, здебільшого працездатних людей, з якими поліція завжди воює. Але жебрацтво цих людей має особливий характер. Звичайно вони ходять по вулицях цілими сім'ями, зупиняючись то тут, то там, щоб проспівати жалібну пісню або звернутися до перехожих, благаючи їх зглянутися на них. І вражає те, що таких жебраків можна зустріти майже тільки в робітничих кварталах і що підтримують вони своє існування майже виключно милостинею, яку дають робітники. Іноді вся сім'я мовчки стоїть на якій-небудь людній вулиці, справляючи враження на людей без слів, самим виглядом своєї безпорадності. І тут розраховують тільки на співчуття робітників, які з власного досвіду знають, що таке голод, і в будь-який момент самі можуть опинитися в такому ж становищі; і, справді, цей німий, але такий промовистий заклик зустрічаєш майже тільки на тих вулицях, де часто бувають робітники, і в ті години, коли проходять робітники; найчастіше це буває в суботу ввечері, коли взагалі «таємниці» робітничих кварталів розкриваються на головних вулицях, і коли буржуазія по можливості

* Два улюблені прохолодні шипучі напої у робітників, особливо у непитущих. Перший приготовляється з води і цукру з імбиром, другий — з води, цукру і кропиви.

** — робітники, які не мають постійної роботи. *Ред.*

уникає цих осквернених місць. А той представник «зайвих», у кого досить сміливості і озлоблення, щоб відкрито чинити опір суспільству, щоб на *приховану* війну, яку веде проти нього буржуазія, відповісти *відкритою* війною проти буржуазії,— той зважується на злодійство, грабежі, убивства.

За звітами членів комісій по закону про бідних, таких «зайвих» налічується в Англії і Уельсі в середньому близько півтора мільйона; в Шотландії, через відсутність закону про бідних, кількість їх не встановлена, а про Ірландію у нас буде мова окремо. А втім, у ці півтора мільйона ввійшли тільки ті, хто дійсно звертався до товариств опікування над бідними; не враховано величезну більшість тих, хто сяк-так перебивається, не вдаючись до цього крайнього і такого непопулярного виходу із становища; але зате значна частина в цій цифрі припадає на землеробські округи і тому не може бути взята тут до уваги. Під час кризи число це, природно, набагато зростає, і нужда сягає найвищої межі. Візьмемо, наприклад, кризу 1842 р., яка, як остання, була і найбільшою: адже інтенсивність криз зростає з повторенням їх, і найближча криза, яка, мабуть, настане не пізніше 1847 р., судячи з усіх ознак, буде ще більшою і триваліщою. Під час цієї кризи податок на користь бідних зріс в усіх містах небувалою ще мірою. В *Стокпорті*, наприклад, з кожного фунта стерлінгів, сплачуваного за оренду приміщення, стягувалося 8 шил. на користь бідних, так що самий цей податок становив 40 % орендної плати по всьому місту; до того ж пустували цілі вулиці і в місті було принаймні на 20 тис. жителів менше, ніж звичайно, а на дверях порожніх будинків траплялися написи: Stockport to let — Стокпорт здається в найом. У Болтоні, де в звичайні роки орендна плата, з якої стягується податок на користь бідних, становила в середньому 86 тис. ф. ст., упала до 36 тис. ф. ст.; зате кількість бідняків, які потребували допомоги, зросла до 14 тис., тобто становила понад 20 % усього населення. В Лідсі товариство опікування над бідними мало у своєму розпорядженні резервний фонд у 10 тис. ф. ст., який разом із зібраними за підпискою 7 тис. ф. ст. був повністю вичерпаний ще раніше, ніж криза досягла свого апогею. І так було скрізь. У звіті про стан промислових округів у 1842 р., складеному одним з комітетів Ліги проти хлібних законів [9] у січні 1843 р. на підставі докладних свідчень фабрикантів, говориться, що податок на користь бідних був у середньому вдвічі вищий, ніж у 1839 р., а кількість тих, що потребують допомоги, з того часу збільшилася втричі і навіть у п'ять разів; що дуже багато прохачів належало до категорії людей, які раніше ніколи не зверталися за допомогою і т. д.; що робітничий клас дістав на дві третини менше засобів харчування, ніж у 1834—1836 рр.; що споживання м'яса набагато зменшилося — в одних місцях на 20 %, а в інших до 60 %; що навіть ті категорії ремісників, які в найгірші періоди знаходили ще досить роботи, ковалі,

муляри і т. д., теж немало терпіли через відсутність роботи і зниження заробітної плати і що навіть тепер, у січні 1843 р., заробітна плата не перестає падати. І це все говориться у звітах фабрикантів!

Голодні робітники, хазяї яких позакривали свої фабрики і не могли їм дати роботи, стояли на всіх вулицях, очікуючи милостині поодинці або натовпами, масами обсідали проїжджі шляхи, прохаючи у перехожих допомоги, але вони не випрошували її, як звичайні жебраки, а вимагали, лякаючи своєю чисельністю, своїм грізним виглядом і висловлюваннями. Так було в усіх промислових округах від Лестера до Лідса і від Манчестера до Бірмінгема. То тут, то там виникали безпорядки, як, наприклад, у липні на гончарних заводах у Північному Стаффордширі; серед робітників панувало велике хвилювання, поки воно, нарешті, не вилилося в серпні у загальне повстання в фабричних округах. Коли я наприкінці листопада 1842 р. прибув у Манчестер, то застав ще скрізь натовпи безробітних на перехрестях, і багато фабрик ще стояло; в наступні місяці до середини 1843 р. стало менше цих людей, що не працювали проти своєї волі, і фабрики знову запрацювали.

Нічого й говорити про те, скільки нужди і злигоднів терплять безробітні під час такої кризи. Податку, стягуваного на користь бідних, не вистачає, далеко не вистачає; благодійність багачів — це удар по воді, дія якого триває найбільше якусь мить: де так багато жебраків, милостиня може допомогти тільки небагатьом. Якби в такий час дрібні крамарі, поки вони можуть це робити, не продавали робітникам у кредит,— вони, зрозуміло, потім неабияк винагороджують себе за це при розрахунку,— і якби робітники в міру сил не допомагали один одному, то кожна криза забирала б силу-силенну «зайвих», померлих з голоду. Але оскільки найгостріший період все ж триває недовго — рік, найбільше два або два з половиною,— більшості все-таки вдається ціною тяжких злигоднів зберегти життя. Що кожна криза посередньо, внаслідок хвороб і т. ін., забирає силу-силенну жертв, це ми побачимо нижче. А тим часом ми перейдемо до іншої причини тяжкого становища англійських робітників, причини, яка залишається й тепер, викликаючи постійне зниження життєвого рівня всього цього класу.

ІРЛАНДСЬКА ІММІГРАЦІЯ

Нам не раз уже доводилося згадувати з того чи іншого приводу про ірландців, які переселилися в Англію. В цьому розділі ми ближче розглянемо причини і наслідки цієї імміграції.

Англійська промисловість не могла б розвинутися так швидко, якби Англія не знайшла в численному і бідному населенні Ірландії резерву, готового до її послуг. Ірландцеві на батьківщині нічого було втрачати, а в Англії він міг здобути багато, і з того часу як в Ірландії стало відомо, що по той бік протоки св. Георга дужі руки напевно можуть знайти роботу за хорошу плату, кожного року юрби ірландців вирушають до Англії. Вважають, що до цього часу таким чином переселилося понад один мільйон і щороку переселяється ще до 50 тис. ірландців, які майже всі йдуть у промислові райони, особливо у великі міста, і там утворюють нижчу верству населення. Так, у Лондоні налічують 120 тис. ірландців-бідняків, у Манчестері — 40 тис., у Ліверпулі — 34 тис., у Брістолі — 24 тис., у Глазго — 40 тис. і в Едінбурзі — 29 тисяч *. Ці люди, які виросли майже поза всякою цивілізацією, які звикли з дитинства до всіляких злигоднів, неотесані, схильні до пияцтва, які живуть сьогоднішнім днем, переселяються до Англії і вносять всі свої грубі звички в ту верству англійського населення, яка і без того мало схильна до освіти і дотримання моралі. Але надамо слово самому Томасу Карлейлю **.

«На всіх великих шляхах і польових дорогах вітають вас дикі обличчя мілезійців ***, на яких написані удавана простодушність, буйство, нерозсудливість, убозтво і зубоскальство. Англієць-кучер, проїжджаючи мимо, б'є мілезійця батогом і проклинає його; той знімає капелюх і просить милостиню.

---

* *Archibald Alison*, High Sheriff of Lanarkshire. «The Principles of Population, and their connection with Human Happiness». 2 vols. 1840 [*Арчібалд Алісон*, старший шериф Ланаркширу. «Основи народонаселення та їх зв'язок з добробутом людства». 2 томи, 1840]. Автор — історик французької революції і, як і брат його, д-р У.-П. Алісон, релігійно настроєний торі.

** «Чартизм», с. 28, 31 і наступні.

*** Мілезій — ім'я стародавніх кельтських королів Ірландії.

Це найгірше зло, з яким доводиться боротися нашій країні. У своєму лахмітті, життєрадісний дикун завжди готовий на всяку роботу, яка потребує тільки дужих рук і міцної спини, за плату, яка забезпечить його картоплею. Як приправа йому потрібна тільки сіль; для нічлігу він задовольняється першим-ліпшим хлівом або конурою, живе в сараї і носить одяг-лахміття, зняти і одягти який є надзвичайно важкою операцією, що виконується тільки у свята або в особливо урочистих випадках. Англієць, який не може працювати на таких умовах, не знаходить роботи. Малокультурний ірландець не своїми сильними сторонами, а їх протилежністю, витісняє місцевого уродженця, англійця, займає його місце. Він живе безтурботно в бруді, із своїми хитрощами і п'яним бешкетуванням, являючи собою осередок деморалізації і безпорядку. Людина, яка ще намагається пливти, сяк-так утримуючись на поверхні, бачить тут приклад того, як можна існувати, не тримаючись на поверхні, а опускаючись на дно... Всім відомо, що рівень життя нижчих верств англійських робітників дедалі більше наближається до рівня життя ірландських робітників, які конкурують з ними на всіх ринках; що всяка робота, для якої досить тільки фізичної сили, яка не потребує особливої вправності, виконується не за англійську заробітну плату, а за плату, що наближається до ірландської, тобто за плату, трохи більшу, ніж необхідно для того, щоб наполовину вгамовувати свій голод картоплею гіршого сорту лише протягом тридцяти тижнів на рік,— трохи більшу, але з прибуттям кожного нового пароплава з Ірландії вона наближається до цього рівня».

Коли відкинути перебільшення і однобічний осуд національного характеру ірландців, то опис Карлейля тут правдивий. Ці ірландські робітники, які переправляються в Англію за 4 пенси ($3^1/_3$ зільбергроша), скупчені як худоба на палубі корабля, живуть де завгодно. Найгірші житла уявляються їм досить хорошими; про одяг вони мало дбають, поки він ще сяк-так держиться на тілі; взуття вони не знають; їдять вони картоплю і тільки картоплю; все, що заробляють крім того, вони відразу ж пропивають. Чи потрібна таким людям висока заробітна плата? Найгірші квартали в усіх великих містах населені ірландцями; скрізь, де тільки який-небудь район особливо виділяється своїм брудом і руїнами, там можна наперед бути певним, що зустрінеш переважно кельтські обличчя, які з першого погляду можна відрізнити від англосаксонських облич місцевих уродженців, почуєш співучий, з придихом ірландський говір, якого справжній ірландець ніколи не втрачає. Мені траплялося чути кельтсько-ірландську мову навіть в найгустіше населених районах Манчестера. Більшість тих сімей, які живуть у підвалах, майже всюди — ірландського походження. Одним словом, ірландці відкрили, як говорить д-р Кей, до чого зводиться мінімум життєвих потреб, і тепер навчають цього англійських робітників. Бруд і пияцтво вони також привезли з собою. Ця неохайність, що стала в ірландців другою натурою, на селі, де населення не таке скупчене, не завдає такої шкоди; але тут, у великих містах, при такій великій скупченості населення, вона викликає жах і загрожує багатьма небезпеками. Мілезієць викидає всілякі покиди і нечистоти біля своїх дверей, як він це робив у себе вдома, заводить помийні ями і смітники, забруднюючи весь робітничий квартал і отруюючи повітря. Як і в своєму селі,

він прибудовує свинячий хлів до самого будинку, а коли це йому не вдається, він просто залишає порося у себе в кімнаті. Цей новий потворний спосіб розведення худоби у великих містах з'явився тут тільки разом з ірландцями. Ірландець так само прив'язаний до свого поросяти, як араб до свого коня, з тією тільки різницею, що він продає його, коли воно стає досить жирним; а до того часу він і їсть, і спить з поросям, діти бавляться з ним, їздять на ньому верхи і валяються з ним в грязі, як це тисячу разів можна побачити в усіх англійських великих містах. А як брудно, як незатишно в самих халупах — важко собі й уявити. До меблів ірландець не звик; оберемок соломи, кілька ганчірок, зовсім уже непридатних для одягу,— ось його постіль. Обрубок дерева, поламаний стілець, старий ящик замість стола — більше йому нічого не треба. Чайник, кілька горщиків і черепків — цього досить, щоб обставити його кухню, яка служить також спальнею і житловою кімнатою. А коли йому нічим затопити камін, він кидає туди все, що попадеться під руку і що може горіти — стільці, дверні рами, карнизи, підлогу, коли тільки все це є. Та й чи багато місця йому потрібно? В Ірландії його глиняна хатина складалася з однієї тільки кімнати, в якій вміщувалося все; і в Англії для сім'ї потрібно не більше однієї кімнати. Таким чином, ця скупченість багатьох в одній кімнаті, яка тепер стала таким загальним явищем, теж заведена головним чином ірландцями. А оскільки бідняк все-таки повинен мати якусь втіху, а всі інші втіхи суспільство зробило для нього недоступними, він починає пиячити. Спиртні напої — ось єдине, що скрашує життя ірландця, та ще його безтурботний, веселий характер, і тому він напивається до нестями. Південний, легковажний характер ірландця, груба вдача, яка ставить його майже на один рівень з дикуном, його презирство до всіх людських втіх, на які він нездатний саме через свою дикість, його неохайність і злидні,— все це схиляє його до пияцтва; спокуса надто велика, він не може боротися з нею і, як тільки одержить які-небудь гроші, пропиває їх. Та й чи може бути інакше? Коли суспільство ставить його в таке становище, в якому він *майже неминуче* повинен стати п'яницею, коли суспільство нітрохи не дбає про нього і прирікає його на здичавіння,— як може це суспільство осуджувати його, коли він насправді стає п'яницею?

Ось з яким конкурентом доводиться боротися англійському робітникові,— з конкурентом, що стоїть на найнижчому ступені розвитку, який тільки можливий в цивілізованій країні, і через це готовий працювати за нижчу заробітну плату, ніж хтось інший. Тому, як і твердить Карлейль, в усіх галузях праці, в яких англійському робітникові доводиться витримувати конкуренцію з ірландським, заробітна плата цілком неминуче падає все нижче і нижче. А таких галузей багато. Всі ті галузі, в яких майже або зовсім непотрібна вправність, відкриті для ірландця. Звичайно,

для тих галузей праці, в яких необхідне довгорічне навчання або потрібна постійна регулярна діяльність, недбалий і непосидючий п'яниця-ірландець непридатний. Щоб стати механіком (mechanic — так називається в Англії кожний робітник, який працює у виробництві машин), фабричним робітником, він повинен був би спочатку перейняти англійську культуру і англійські звичаї, тобто власне стати англійцем. Але де мова йде про просту, менш точну роботу, де фізична сила більш потрібна, ніж вправність, там ірландець не поступається перед англійцем. Ось чому ці галузі праці особливо штурмуються ірландцями; ручні ткачі, муляри, носильники, чорнороби та ін. налічують у своєму середовищі дуже багато ірландців, і це проникнення ірландців набагато сприяло тут зниженню заробітної плати і погіршенню становища робітничого класу. І коли навіть ті ірландці, які проникли в інші галузі праці, були змушені перейняти певний ступінь культури, вони все-таки зберігають досить своїх старих звичок, щоб і тут справляти деградуючий вплив на своїх англійських товаришів, які взагалі перебувають під впливом ірландського середовища, яке оточує їх. Справді, коли взяти до уваги, що майже в кожному великому місті одна п'ята або одна четверта всіх робітників складається з ірландців або з дітей ірландців, що виросли в ірландському бруді, то стає зрозумілим, чому життя всього робітничого класу, його звичаї, інтелектуальний і моральний розвиток, весь його характер значною мірою набули цих ірландських рис, стає зрозумілим, чому зумовлене сучасною промисловістю та її найближчими наслідками обурливе становище англійських робітників могло ще більше погіршитись.

ВИСНОВКИ

Ознайомившись досить докладно з тими умовами, в яких живуть англійські міські робітники, ми можемо тепер зробити свої висновки з наведених фактів і ці висновки, у свою чергу, зіставити з дійсним станом речей. Подивимося ж, якими стали самі робітники, живучи в цих умовах, що це за люди, яке їх фізичне, інтелектуальне і моральне обличчя.

Якщо одна людина завдає іншій фізичної шкоди, і такої шкоди, яка призводить до смерті потерпілого, ми називаємо це убивством; якщо убивця заздалегідь знав, що шкода ця буде смертельною, то ми називаємо його вчинок навмисним убивством. Але коли суспільство * ставить сотні пролетарів у таке становище, що вони неминуче приречені на передчасну, неприродну смерть, на смерть насильствену такою ж мірою, як смерть від меча або кулі; коли суспільство позбавляє тисячі своїх членів необхідних умов життя, ставить їх в умови, в яких вони жити *не можуть;* коли воно сильною рукою закону утримує їх у цих умовах, поки не настане смерть, як неминучий наслідок; коли воно знає, чудово знає, що тисячі повинні стати жертвою таких умов, і все ж цих умов не усуває, — це теж убивство, такою ж мірою як убивство, вчинене окремою особою, але тільки убивство приховане, підступне,

* Коли я тут, як і в інших місцях, говорю про суспільство, як про якесь відповідальне ціле, що має свої права і обов'язки, то я, зрозуміло, маю на увазі ту частину *суспільства,* яка стоїть при *владі,* тобто той клас, якому належить в даний час політичне і соціальне панування і який через це відповідає за становище тих, кого він не допускає до влади. Цим пануючим класом в Англії, як і в усіх інших цивілізованих країнах, є буржуазія. Але те, що суспільство і особливо буржуазія повинні охороняти принаймні *життя* кожного члена суспільства, повинні дбати, наприклад, про те, щоб ніхто не вмирав з голоду, це положення мені немає потреби доводити моїм *німецьким* читачам. Якби я писав це для англійської буржуазії, справа була б, звичайно, іншою. *(Примітка Енгельса до видання 1845 р.).*

А тепер і в Німеччині становище таке саме. Наші німецькі капіталісти цілком досягли англійського рівня,— принаймні у цьому відношенні,— в благословенному 1886 році. *(Додаток Енгельса до американського видання 1887 р.).*

(1892 р.) Як все змінилося за ці п'ятдесят років! Тепер серед англійських буржуа є люди, які визнають обов'язки суспільства щодо окремих його членів; а серед німецьких буржуа?!!? *(Додаток Енгельса до німецького видання 1892 р.).*

від якого ніхто не може себе захистити, яке не схоже на убивство, бо ніхто не бачить убивцю, бо убивця — це всі і ніхто, бо смерть жертви має характер природної смерті, бо це не стільки гріх вчинений, скільки гріх потурання. І все-таки це є убивство. І я спробую довести, що англійське суспільство щодня і щогодини чинить те, що з повним правом називається на сторінках англійської робітничої преси соціальним убивством; що англійське суспільство поставило робітників у становище, в якому вони не можуть ні зберегти здоров'я, ні довго проіснувати; що воно, таким чином, неухильно, поступово підточує організм робітників і передчасно заганяє їх в могилу. Далі я доведу, що суспільство *знає*, як шкідливо відбивається таке становище на здоров'ї і житті робітників, і все-таки нічого не робить, щоб поліпшити це становище. Що суспільство *знає* про наслідки встановленого ним порядку, що, таким чином, його спосіб дій є не просто убивство, а убивство навмисне, я це доводжу хоча б тим, що для встановлення самого факту вбивства використовую офіційні документи, урядові і парламентські звіти.

Класові людей, які живуть в описаних вище умовах і так погано забезпечені найбільш необхідними засобами для існування, не може бути властиве міцне здоров'я і довголіття — це зрозуміло само собою. Розгляньмо, проте, ще раз кожну з цих обставин окремо з точки зору їх впливу на стан здоров'я робітників. Сама централізація населення у великих містах уже призводить до дуже несприятливих наслідків; лондонське повітря ніколи не буде таким чистим і насиченим киснем, як повітря в якій-небудь сільській місцевості; два з половиною мільйони людських легенів і двісті п'ятдесят тисяч печей, зосереджених на трьох-чотирьох квадратних географічних милях, споживають неосяжну кількість кисню, яка заміщується лише з великими труднощами, бо міські будівлі самі по собі утруднюють вентиляцію. Утворюваний від дихання і горіння вуглекислий газ завдяки своїй більшій питомій вазі затримується між будинками, а основний потік повітря проноситься над дахами. Жителі цих будинків не дістають необхідної для їх легенів кількості кисню, і наслідком цього є фізична і розумова млявість і знижена життєдіяльність. Через це, хоч жителі великих міст значно менше страждають від гострих захворювань, і, особливо, від різних запалень, ніж жителі сіл, які живуть на свіжому, чистому повітрі, зате вони тим більшою мірою страждають від хронічних хвороб. Коли життя у великих містах уже саме по собі погано впливає на здоров'я, то який великий повинен бути цей шкідливий вплив забрудненої атмосфери в робітничих кварталах, де, як ми бачили, все немовби з'єднується для того, щоб зробити атмосферу ще гіршою. На селі, де повітря вільно циркулює в усіх напрямах, може не так уже й шкідливо, коли біля самого будинку знаходиться помийна яма; але серед великого міста, на вулицях і дворах,

з усіх боків забудованих і відрізаних від усякого припливу свіжого повітря, справа зовсім інша. Гниття всіляких рослинних і тваринних покидів виділяє гази, безумовно шкідливі для здоров'я, і оскільки ці гази не мають вільного виходу, вони неминуче заражають атмосферу. Таким чином, нечистоти і стоячі калюжі в робітничих кварталах великих міст завжди призводять до найгірших наслідків для громадського здоров'я, бо саме вони виділяють згубні для здоров'я гази; те саме стосується випарів забруднених річок. Але це далеко ще не все. Дійсно обурливе ставлення проявляє сучасне суспільство до величезної маси бідняків. Їх притягають у великі міста, де вони дихають повітрям, гіршим, ніж у рідному селі. Їх заганяють у частини міста, які внаслідок свого планування гірше вентилюються, ніж всі інші. Їх позбавляють усіх засобів утримувати себе в чистоті, їх позбавляють води, бо водопровід прокладається тільки за гроші, а річки настільки забруднені, що не можуть бути використані з гігієнічною метою; їх змушують викидати тут же на вулицю всі покиди і сміття, виливати на вулицю всю брудну воду, часто навіть найсмердючіші нечистоти, бо будь-якої можливості позбутися всього цього їх позбавили; вони змушені, таким чином, самі заражати квартали, в яких живуть. Але й цього ще мало. На бідняків звалюються всілякі лиха. Населення міст взагалі надто скупчене, але саме *їх* змушують жити у ще більшій тісноті. Мало того, що їм доводиться вдихати на вулиці зіпсоване повітря, їх дюжинами набивають в одну кімнату, так що атмосфера, якою вони дихають вночі, стає зовсім задушливою. Їм відводять вогкі квартири, підвали, куди вода просочується знизу, або мансарди, куди вона протікає зверху. Для них так будують будинки, що зіпсоване повітря в них застоюється. Їм дають поганий, дірявий або неміцний одяг, їх годують поганою, фальсифікованою і важко перетравлюваною їжею. В них викликають найбільш сильні і протилежні настрої, різкі зміни страху і надії, їх цькують, як диких звірів, їм не дають заспокоїтись і зажити тихим життям. Їх позбавляють усіх втіх, крім статевої втіхи і пияцтва, і, вимотуючи з них щодня на роботі всі духовні і фізичні сили, тим самим раз у раз штовхають їх на найбільш нестримні надмірності у двох єдино доступних їм сферах. І коли всього цього виявилося мало, щоб їх зламати, коли вони встояли проти всього цього,— вони стають жертвами безробіття під час кризи, яка відбирає у них те незначне, що у них ще залишилось.

Чи можливо, щоб при таких умовах люди найбіднішого класу мали здоров'я і жили довго? Чого ще чекати при таких умовах, як не надто високої смертності, безперервних епідемій і невпинно прогресуючого фізичного виснаження робітничого населення? Подивимось, чи так воно в дійсності.

Ми знаходимо скрізь підтвердження того, що робітничі житла, розташовані в гірших частинах міста, в поєднанні із загальними

умовами життя робітників, є причиною численних хвороб. Автор цитованої вище статті в журналі «Artizan» з цілковитим правом стверджує, що легеневі хвороби є неминучим наслідком таких життєвих умов і що вони справді найчастіше спостерігаються серед робітників. Що погане повітря Лондона і особливо його робітничих кварталів надзвичайно сприяє розвиткові сухот, це доводить виснажений вигляд дуже великої кількості людей, які зустрічаються на вулицях. Коли пройтися по вулицях рано-вранці, в той час, коли всі поспішають на роботу, просто дивуєшся, як багато зустрічаєш людей, які справляють враження сухотних або близьких до цього стану. Навіть у Манчестері люди мають не такий вигляд; ці бліді, худющі, вузькогруді привиди із запалими очима, які зустрічаються на кожному кроці, ці безсилі, мляві, позбавлені всякої енергії обличчя я бачив у такій величезній кількості тільки в Лондоні, хоч у фабричних містах Північної Англії сухоти теж щороку забирають немало жертв. З сухотами змагається, коли не брати до уваги інших легеневих захворювань і скарлатини, насамперед тиф — хвороба, яка чинить найжахливіші спустошення серед робітників. Повсюди поширення цього лиха приписується в офіційному звіті про санітарні умови життя робітничого класу безпосередньо поганому станові робітничих жител, їх поганій вентиляції, їх вогкості і брудові. Цей звіт — не слід забувати, що він складений визначними англійськими лікарями на підставі свідчень інших лікарів,— стверджує що одного двора з поганою вентиляцією, одного тупика без стічних канав, особливо, коли жителі живуть скупчено і поблизу є гниючі органічні речовини,— досить, щоб викликати появу гарячки, і що майже завжди так і буває. Ця гарячка має майже скрізь один і той самий характер і майже в усіх випадках переходить в яскраво виражений тиф. Вона буває в робітничих районах всіх великих міст і навіть на деяких погано забудованих і занедбаних вулицях менших населених пунктів, причому найбільше поширення вона має в трущобах, хоч, звичайно, знаходить окремі жертви і в кращих кварталах. В Лондоні вона лютує вже досить давно; надзвичайної сили спалах у 1837 р. став приводом для згаданого офіційного звіту. Судячи з річного звіту д-ра *Саутвуда Сміта,* в лондонській лікарні для хворих на гарячку перебувало в 1843 р. 1 462 хворих, на 418 більше, ніж в будь-який з попередніх років. Ця хвороба особливо лютувала у вогких і брудних частинах східних, північних і південних районів Лондона. Значну частину хворих становили робітники, які недавно прибули з села, зазнали в дорозі і вже в самому Лондоні жорстоких злигоднів, валялися на вулицях роздягнені і голодні, не знайшли роботи і кінець кінцем стали жертвою гарячки. Ці люди потрапляли в лікарню в такому стані, що для них потрібна була незвичайна кількість вина, коньяку, нашатирних препаратів та інших збуджуючих засобів. З усіх хворих померло 16,5 %.

Манчестер також знає цю злоякісну гарячку; в найгірших робітничих кварталах Старого міста, Анкотса, Малої Ірландії та інших вона майже ніколи не зникає остаточно, але все-таки вона тут, як і взагалі в *англійських* містах, не досягає такого поширення, якого можна було б чекати. Зате в Шотландії та Ірландії тиф лютує з нечуваною жорстокістю; в Единбурзі і Глазго він особливо лютував у 1817 р. під час дорожнечі, в 1826 р. і в 1837 р. після торговельних криз і кожного разу, протримавшись близько трьох років, на якийсь час трохи вщухав. В Единбурзі під час епідемії 1817 р. перехворіло до 6 тис. чоловік, під час епідемії 1837 р.— до 10 тис., і з кожним поверненням епідемії зростала не тільки кількість хворих, а й сила самої хвороби і процент смертних випадків *. Але спустошення, вчинені хворобою в усі попередні періоди, здаються мізерними порівняно з тим, як вона лютувала після кризи 1842 р.: шоста частина всього нужденного населення Шотландії перехворіла, і зараза з дивовижною швидкістю перекидалася з одного місця в інше, поширювана жебраками-бродягами, але не зачепила середніх і вищих класів суспільства. За два місяці перехворіло більше людей, ніж за дванадцять років до цього. В Глазго за 1843 р. перехворіло 12 % населення, всього 32 тис. чоловік, з яких 32 % померло, тимчасом як у Манчестері і Ліверпулі смертність звичайно не перевищує 8 %. Криза наставала на сьомий і на п'ятнадцятий день хвороби; на цей час шкіра у пацієнта звичайно жовтіла; цю обставину наш автор вважає доказом того, що причину хвороби слід шукати також в душевних хвилюваннях і неспокої **.— В Ірландії такі епідемії теж досить поширене явище. За 21 місяць 1817—1818 рр. через дублінську лікарню пройшло 39 тис. хворих на гарячку, а в один з наступних років, як свідчить шериф Алісон (у другому томі «Основ народонаселення»), навіть 60 тис. хворих. В Корку в лікарні для хворих на гарячку під час епідемії 1817—1818 рр. перебувала сьома частина населення, в Лімеріку тоді ж перехворіла четверта частина, а в *трущобах* Уотерфорда — дев'ятнадцять двадцятих всього населення ***.

Коли згадати умови, в яких живуть робітники, коли мати на увазі, які тісні їх квартири, який набитий людьми кожний куток, як в одній кімнаті на одній постелі сплять і хворі і здорові, можна тільки дивуватися з того, що така заразна хвороба, як ця гарячка, не поширюється ще більше. І коли взяти до уваги, що медична допомога тим, хто захворів, надто недостатня, що багато хто зовсім позбавлений медичних порад і не знає звичайнісіньких вимог дієти, то смертність здасться ще незначною. Д-р Алісон, який добре вивчив цю хворобу, так само, як і автор наведеного вище звіту,

* Д-р *Алісон*. «Опікування над бідними в Шотландії».

** Д-р *Алісон* — в доповіді, прочитаній на засіданні Британської асоціації для сприяння розвиткові науки в Йорку, жовтень 1844 року.

*** Д-р *Алісон*. «Опікування над бідними в Шотландії».

вбачає причину її в нужді і злиденному становищі бідняків: саме злигодні і недостатнє задоволення життєвих потреб роблять, як він говорить, організм сприйнятливим до зарази і взагалі роблять епідемію особливо небезпечною і сприяють її швидкому поширенню. Він доводить, що в Шотландії, як і в Ірландії, всякій епідемії тифу передував період злигоднів внаслідок торговельної кризи або неврожаю і що хвороба лютувала майже виключно серед робітничого класу. Знаменне ще те, що, як він говорить, більшість тих, що захворіли на тиф, були батьками сімей, тобто саме тими, хто особливо потрібний своїй сім'ї; про те саме свідчить більшість цитованих ним ірландських лікарів.

Ряд інших хвороб має своєю безпосередньою причиною не стільки житлові умови, скільки харчування робітників. Їжа робітників, взагалі дуже важко перетравлювана, для маленьких дітей зовсім непридатна; і все-таки у робітника немає ні коштів, ні часу, щоб діставати своїм дітям більш підходящу їжу. Крім того слід згадати ще про дуже поширений звичай давати дітям вино або навіть опій. Все це разом з іншими умовами життя, які шкідливо впливають на фізичний розвиток дітей, викликає найрізноманітніші хвороби органів травлення, що залишають свої наслідки на все життя. Майже в усіх робітників більш-менш погане травлення, і все-таки вони змушені і далі вживати ту їжу, яка довела їх до цього. Та й звідки їм знати, що це шкідливо? А якби навіть вони це знали, хіба могли б вони дотримуватися більш підходящої дієти, поки умови їх життя і освіта не змінились? Але погане травлення стає джерелом інших хвороб, які розвиваються вже в дитячому віці. На золотуху хворіють майже всі робітники, золотушні батьки мають золотушних дітей, особливо, коли первісна причина хвороби продовжує діяти і на дітей, які перейняли від батьків схильність до золотухи. Другим наслідком цього недостатнього живлення тіла під час росту дитини є рахіт (англійська хвороба, вузлуваті нарости на суглобах), який теж дуже часто трапляється у дітей робітників. Затвердівання кісток уповільнюється, розвиток скелета взагалі затримується, і поряд із звичайними явищами рахіту часто трапляються викривлення ніг і хребта. Мені немає потреби згадувати про те, як посилюються ці хвороби від життєвих злигоднів робітника у періоди застою в торгівлі, безробіття і падіння заробітної плати під час криз. Наслідки поганого щодо якості, але все ж одержуваного в достатній кількості харчування ще більше посилюються в періоди тимчасового недоїдання, які майже кожному робітникові доводиться пережити, принаймні, раз у житті. Діти, які живуть впроголодь саме тоді, коли харчування їм найбільш необхідне,— а скільки буває таких дітей під час кожної кризи і навіть у період розквіту промисловості,— не можуть не бути дуже кволими, золотушними і рахітичними. Що вони саме такі, можна судити з їх вигляду. Відсутність

догляду, на що приречена величезна маса дітей робітників, залишає незгладимі сліди і призводить до виродження всього робітничого класу. Коли сюди додати ще непідходящий одяг робітників і зумовлену цим неможливість захистити себе від простуди, необхідність працювати доти, поки хвороба остаточно не звалить з ніг, жорстоку нужду сім'ї під час хвороби працівника і звичайну відсутність всякої лікарської допомоги, то можна буде приблизно уявити собі стан здоров'я англійських робітників. Причому я тут ще свідомо не торкаюсь шкідливих наслідків роботи в окремих галузях праці при нинішніх умовах.

Є ще й інші фактори, які ослабляють здоров'я значної кількості робітників. Насамперед пияцтво. Всі спокуси, всі можливі зваблювання з'єднуються для того, щоб довести робітника до пияцтва. Спиртні напої є для нього майже єдиним джерелом радості, і все неначе штовхає його до цього джерела. Робітник приходить з роботи додому стомлений і змучений; він потрапляє в незатишне, вогке, непривітне і брудне житло; йому конче треба розважитись, йому потрібне *що-небудь,* заради чого варто було б працювати, що пом'якшувало б для нього перспективу завтрашнього тяжкого дня; його втома, невдоволений і сумний настрій, викликаний уже почасти хворобливим станом, особливо нетравленням шлунка, посилюється до краю всіма іншими умовами його життя: незабезпеченістю існування, залежністю від усяких випадковостей і неможливістю самому що-небудь зробити для поліпшення свого становища; тіло його, ослаблене поганим повітрям і поганою їжею, настійно потребує якого-небудь стимулу ззовні; його потреба в товаристві може бути задоволена тільки в трактирі, тому що немає іншого місця, де він міг би зустрітися із своїми друзями. Як же йому при всьому цьому не відчувати величезного потягу до вина, як йому встояти проти спокуси? Навпаки, за таких обставин більша частина робітників через моральну і фізичну необхідність *не може* не вдаватися у пияцтво. Але крім цих скоріше фізичних причин, які штовхають робітника до пияцтва, справляють свій вплив і сотні інших обставин: приклад більшості, недостатнє виховання, неможливість захистити молодих людей від спокуси, в багатьох випадках прямий вплив п'яниць-батьків, які самі частують дітей вином, упевненість, що під впливом спиртних парів забудеш хоч на кілька годин нужду і гніт життя; все це так сильно діє, що дійсно не можна звинувачувати робітників за їх пристрасть до міцних напоїв. Пияцтво перестало тут бути пороком, за який можна осуджувати того, хто ним заражений; воно стає необхідним явищем, неминучим наслідком певних умов, які впливають на об'єкт,— у цьому відношенні в усякому разі,— який втратив власну волю. Нехай за це відповідають ті, хто перетворив робітника у такий об'єкт. Але з тією ж неминучістю, з якою значна більшість робітників вдається у пияцтво, саме пияцтво справляє

руйнуючий вплив на тіло і душу своїх жертв. Воно посилює уразливість до хвороб, яка викликається умовами життя робітника, воно надзвичайно сприяє розвиткові легеневих і шлункових захворювань і надзвичайно сприяє виникненню і поширенню тифу.

Друга причина фізичних страждань робітничого класу полягає у неможливості в разі хвороби користуватися допомогою досвідчених лікарів. Правда, велика кількість благодійних установ намагається подати допомогу в цій справі; так, наприклад, манчестерська лікарня щороку обслуговує 22 тис. хворих, з них деякі лежать у самій лікарні, а інші одержують лікарську допомогу і ліки. Але що це може означати для міста, де, за підрахунками Гаскелла *, щороку потребують лікарської допомоги три чверті населення? Англійські лікарі вимагають високих гонорарів, а робітники неспроможні їх оплачувати. Вони змушені через це зовсім обходитись без допомоги, або звертатися до дешевих лікарів-шарлатанів і вживати шарлатанські ліки, які, зрештою, завдають більше шкоди, ніж користі. В усіх англійських містах є дуже багато таких шарлатанів, які за допомогою всіляких афіш, оголошень і тому подібних хитрощів знаходять клієнтів серед найбідніших класів. Крім того в продажу є дуже багато так званих патентованих лікувальних засобів (patent medicines) проти всіх можливих і неможливих хвороб: пілюлі Моррісона, життєві пілюлі Парра, пілюлі д-ра Мейнуерінга і тисячі інших пілюль, есенцій, бальзамів і т. ін., які мають ту особливість, що виліковують всі хвороби на світі. Ці засоби, правда, рідко містять у собі безпосередньо шкідливі речовини, але коли вживають їх часто і побагато, вони все-таки шкодять організмові, а оскільки необізнаним робітникам в усіх оголошеннях твердять, що чим більше вживати таких ліків, тим краще, то не дивно, що вони поглинають їх у великих кількостях, незважаючи на те, можна це їм чи ні. Нерідко трапляється, що фабрикант життєвих пілюль Парра протягом тижня продає до 20—25 тисяч коробок цього чудодійного засобу, який одні вживають від запору, другі від поносу, треті проти гарячки, загальної слабості і всіляких недуг. Як наші німецькі селяни люблять в певну пору року ставити собі банки або пускати кров, так англійські робітники вживають свої патентовані засоби, завдаючи собі цим шкоди, але зате наповнюючи кишені фабриканта цих ліків. Одним з найбільш шкідливих патентованих засобів є напій, який виробляється з опійних препаратів, головним чином лауданумy, і відомий у продажу під назвою «зміцнюючої мікстури Годфрі». Жінки, які працюють на дому і змушені няньчити власних або чужих дітей, дають їм цей напій, щоб вони лежали спокійно, або, як багато хто з них думає, щоб зміцнити їх. Часто немовлятам починають давати цей напій мало не з дня їх народження, не пі-

* «Промислове населення Англії», розд. 8.

дозріваючи, наскільки шкідливий цей «зміцнюючий» засіб, і заливають ним дітей доти, поки вони не помруть. В міру того, як організм дитини поступово менш піддається діянню опію, збільшуються дози. Коли перестає допомагати цей напій, дитині дають і чистий лауданум, часто по 15—20 крапель на один прийом. Ноттінгемський слідчий давав свідчення урядовій комісії *, що *один* аптекар, за власним визнанням, протягом року витратив на виготовлення «зміцнюючої мікстури Годфрі» 13 центнерів сиропу. Легко собі уявити, які наслідки такого лікування для немовлят. Вони стають блідими, кволими та немічними і здебільшого вмирають, не доживши і до двох років. Ліки ці дуже поширені в усіх великих містах і промислових округах Англії.

Наслідком усього цього є загальна фізична слабість робітників. Рідко зустрінеш серед них сильних, міцної будови і здорових людей, принаймні серед промислових робітників, які працюють здебільшого в закритих приміщеннях, а тут же йде мова тільки про них. Майже всі вони кволі, незграбні і неміцної будови, худі, бліді, з мало розвиненими м'язами, крім хіба тих м'язів, які особливо напружуються при роботі. Майже всі хворіють нетравленням шлунка і через це нерідко хворіють на іпохондрію і взагалі бувають похмурі і непривітні. Їх ослаблений організм не в змозі боротися з хворобою, і через це вони дуже часто хворіють. У зв'язку з цим вони рано старіють і вмирають замолоду. Таблиці смертності доводять це з незаперечною очевидністю.

Згідно із звітом Дж. Грехема, який відає записами громадянського стану, смертність в усій Англії і Уельсі становить щороку трохи менше $2^1/_4$ %, тобто щороку вмирає 1 чоловік на 45 жителів **. Такою була, принаймні, середня норма в 1839—1840 р.; у наступному році смертність трохи зменшилась, і вмирав уже тільки 1 з 46. Але у великих містах це співвідношення вже зовсім інше. Передо мною лежать офіційні таблиці смертності (опубліковані в газеті «Manchester Guardian» від 31 липня 1844 р.), судячи з яких смертність у деяких великих містах виражається в таких цифрових відношеннях: у Манчестері, включаючи Солфорд і Чорлтон, 1 до 32,72, а без Солфорда і Чорлтона 1 до 30,75; в Ліверпулі, включаючи передмістя Уест-Дербі, 1 до 31,90, а без цього передмістя 1 до 29,90; тим часом, за зведеними даними для Чеширу, Ланкаширу і Йоркширу, місцевості, яка охоплює багато сільських

* «Report of Commission of Inquiry into the Employment of Children and Young Persons in Mines and Collieries and in the Trades and Manufactures in which Numbers of them work together, not being included under the Terms of the Factories Regulation Act». First and Second Reports [«Звіт комісії по обстеженню використання дітей і підлітків у копальнях і рудниках, а також на тих виробництвах і фабриках, на яких багато з них працюють, не попадаючи під чинність закону про обмеження праці на фабриках». Перший і другий звіт]. Доповідь Грейнджера, в другому звіті. Звичайно цитується під назвою «Звіт комісії по обстеженню дитячої праці». Це один з кращих офіційних звітів, який подає дуже багато надзвичайно цінних, але в той же час жахливих фактів. Перший звіт вийшов у 1841 р., а другий через два роки.

** «Fifth Annual Report of Reg. Gen. of Births, Deaths and Marriages» [«П'ятий річний звіт управління по реєстрації народжень, смертей і шлюбів»].

або напівсільських округ і безліч маленьких міст, із загальним населенням у 2 172 506 чоловік, смертність виражається у відношенні 1 до 39,80. Які несприятливі умови життя робітників у містах, показує смертність у Прескоті (Ланкашір); це — округа, населена вуглекопами, і оскільки робота в копальнях не дуже-то добре впливає на здоров'я, то в цьому розумінні вона стоїть нижче від землеробських округ. Але робітники живуть на селі, і ось серед них смертність виражається у відношенні 1 до 47,54, тобто приблизно на $2^1/_2$ нижча від середньої цифри для всієї Англії. Всі ці дані взято з таблиць смертності за 1843 рік. Ще вища смертність в містах Шотландії: в Едінбурзі у 1838—1839 р. відношення було 1 до 29, а в 1831 р. у Старому місті навіть 1 до 22; у Глазго, за даними д-ра Кауена («Статистика народжуваності і смертності у Глазго»)[116], з 1830 р. відношення в середньому становило 1 до 30, в деякі роки — 1 до 22 або 24.— Що це надзвичайне скорочення середньої тривалості життя припадає головним чином на робітничий клас, що середня тривалість життя, взята для усіх класів, виявляється порівняно вищою через нижчу смертність вищих і середніх класів, про це надходять свідчення звідусіль. Найновіші дані наводить манчестерський лікар П. Г. Холленд, який обстежив за офіційним дорученням передмістя Манчестера — Чорлтон-он-Медлок *. Він поділив будинки і вулиці на три категорії і дістав такі співвідношення смертності:

Перша	категорія	вулиць,	будинки	I	категорії,	смертність	1 : 51
»	»	»	»	II	»	»	1 : 45
»	»	»	»	III	»	»	1 : 36
Друга	»	»	»	I	категорії,	»	1 : 55
»	»	»	»	II	»	»	1 : 38
»	»	»	»	III	»	»	1 : 35
Третя	»	»	»	I	категорії	немає	
»	»	»	»	II	»	смертність	1 : 35
»	»	»	»	III	»	»	1 : 25

З багатьох інших поданих Холлендом таблиць видно, що смертність на *вулицях* другої категорії на 18% і на вулицях третьої категорії на 68% вища, ніж на вулицях першої категорії; що смертність в *будинках* другої категорії на 31% і в будинках третьої категорії на 78% вища, ніж у будинках першої категорії, що смертність на брудних вулицях після очищення їх зменшилась на 25%. Закінчує він свою доповідь такими словами, які звучать в устах англійського буржуа дуже відверто:

«Коли виявляється, що смертність на деяких вулицях у чотири рази більша, ніж на інших, а в деяких категоріях вулиць удвічі більша, ніж в

* Пор. «Report of Commission of Inquiry into the State of large Towns and populous Districts», first Report, 1844. Appendix [«Звіт комісії по обстеженню стану великих міст і густо населених районів», перший звіт, 1844. Додаток].

інших категоріях; коли виявляється, далі, що ця висока смертність на вулицях, які перебувають у поганому стані, і низька смертність на впорядкованих вулицях залишається майже завжди величиною постійною, то не можна не зробити висновку, що маса наших побратимів, сотні наших найближчих сусідів щороку зазнають винищення (destroyed) внаслідок відсутності звичайнісіньких застережних заходів».

У звіті про санітарні умови життя робітничого класу є дані, які підтверджують той самий факт. В Ліверпулі середня тривалість життя становила в 1840 р. для вищих класів (джентрі, особи вільних професій і т. д.) 35 років, для торговців і більш забезпечених ремісників 22 роки, а для робітників, поденників і взагалі людей найманої праці тільки 15 років. У парламентських звітах можна знайти безліч таких фактів.

Високі цифри смертності зумовлюються головним чином високою смертністю дітей молодшого віку в робітничому середовищі. Ніжний організм дитини найменше може боротися з несприятливим впливом поганих умов життя. Відсутність догляду, на що дитина часто буває приречена, коли батько й мати обоє працюють, або ж коли хтось з них помер, дуже скоро дається взнаки; через це не дивно, коли, наприклад, у Манчестері, згідно з тільки що згаданим нами звітом, понад 57% дітей робітників помирає, не доживши до п'яти років, тимчасом як серед дітей вищих класів до п'ятирічного віку помирає тільки 20%, а в сільських округах середня цифра дітей усіх класів, які вмирають до п'ятирічного віку, становить менше 32% *. У цитованій уже кілька разів статті з журналу «Artizan» ми знаходимо з цього приводу більш точні дані; зіставляючи цифри смертних випадків у місті і на селі по окремих дитячих хворобах, автор доводить, що епідемії в Ліверпулі і Манчестері спричиняють загалом утричі більшу смертність, ніж у сільських округах, що в містах захворювання нервової системи трапляються у п'ять разів частіше, а шлункові захворювання вдвічі частіше, ніж на селі, тимчасом як число смертних випадків від легеневих захворювань у містах відноситься до числа таких самих захворювань на селі, як $2^1/_2 : 1$. Від віспи, кору, коклюшу і скарлатини вмирає у містах в чотири рази більше дітей, ніж у селах, від водянки мозку втричі більше, а від конвульсій — у десять разів більше.— Щоб заручитися ще одним авторитетним джерелом, я наведу тут таблицю, яку д-р Уейд у своїй «Історії середнього і робітничого класів» (Лондон, 1835, 3-є видання) бере із звіту парламентської фабричної комісії 1832 року.

Крім усіх цих хвороб, що є неминучим наслідком гноблення бідніших класів і нехтування їх інтересами, є ще й інші причини, які сприяють збільшенню смертності серед дітей молодшого віку. В багатьох сім'ях дружина працює не вдома, так само як і чоловік,

* «Звіт фабричної комісії», том 3, доповідь д-ра Хокінса по Ланкаширу.— Тут наводиться свідчення д-ра Робертона, «найбільшого авторитета із статистики в Манчестері».

Смертність на 10 000 чоловік	Віком менше 5 років	5—19	20—39	40—59	60—69	70—79	80—89	90—99	100 і більше
У графстві Ратленд — здоровій землеробській окрузі	2 865	891	1 275	1 299	1 189	1 428	938	112	3
У графстві Ессекс — землеробській окрузі з болотистим грунтом	3 159	1 110	1 526	1 413	963	1 019	630	177	3
У місті Карлайлі в 177 —1787 рр., до виникнення фабрик	4 408	911	1 006	1 201	940	826	533	153	22
У місті Карлайлі, після виникнення фабрик	4 738	930	1 261	1 134	677	727	452	80	1
У фабричному місті Престоні	4 947	1 136	1 379	1 114	553	532	298	38	3
У фабричному місті Лідсі	5 286	927	1 228	1 198	593	512	225	29	2

внаслідок чого діти зовсім занедбані і їх замикають самих вдома або віддають кому-небудь, хто доглядає їх за плату. Що ж дивного, коли сотні таких дітей гинуть у результаті всіляких нещасних випадків. Ніде стільки дітей не гине під колесами екіпажів і копитами коней, ніде стільки дітей не розбивається при падінні, не тоне і не згорає, як у великих містах Англії. Особливо часто вмирають діти, обпалені або ошпарені кип'ятком; у Манчестері протягом зимових місяців майже щотижня трапляється один випадок, в Лондоні не менше, але про це рідко друкують у газетах; я маю у своєму розпорядженні тільки одне повідомлення газети «Weekly Dispatch» від 15 грудня 1844 р., з якого видно, що за тиждень від 1 до 7 грудня трапилося *шість* таких випадків. Ці нещасні діти, які гинуть при таких жахливих обставинах, є виключно жертвами нашої суспільної невпорядкованості і заінтересованого у збереженні цієї невпорядкованості імущого класу. І при всьому тому важко сказати, чи не є навіть ця страшна, тяжка смерть благодіянням для дітей, оскільки вона звільняє їх від цілого життя, сповненого мук і злиднів, багатого на всілякі страждання і бідного на втіхи. Ось до чого дійшла справа в Англії, а буржуазія щодня читає про все це в газетах і їй до цього байдуже. Але зате вона і не має права протестувати, коли я, на підставі всіх наведених мною офіційних і неофіційних свідчень, які *не можуть* не бути їй відомі, пред'явлю їй звинувачення в соціальному вбивстві. Хай вона подбає про те, щоб цьому жахливому становищу настав

кінець, або — передасть управління справами суспільства робітничому класові. Але вона не має ані найменшого бажання зробити друге, а перше, поки вона лишається буржуазією і не може звільнитися від буржуазних передсудів, вона зробити неспроможна. Справді, якщо вона, нарешті, тепер, після загибелі сотень тисяч жертв, вживає деяких дрібних заходів обережності на майбутнє, видає спеціальний закон про впорядкування будівництва в столиці [117], який хоч трохи обмежує безладну скупченість жител, якщо вона хвастає заходами, що не тільки не зачіпають корені зла, а навіть не задовольняють звичайнісіньких вимог санітарної поліції, то не зможе ж вона цим зняти з себе звинувачення. Англійській буржуазії лишається тільки одне з двох: або утримувати у своїх руках кермо влади, *незважаючи* на незаперечне звинувачення в убивстві, яке на неї падає, або відмовитися від влади на користь робітничого класу. Досі вона віддавала перевагу першому.

Перейдемо від фізичних умов життя робітників до духовних. Коли буржуазія дбає про існування робітників лише остільки, оскільки це їй необхідно, то немає чого дивуватися, коли вона й освіту дає їм лише в тій мірі, в якій це відповідає її інтересам. А ця міра не дуже-то велика. Освітніх закладів в Англії непропорційно мало в порівнянні з кількістю населення. Нечисленні денні школи, доступні робітничому класові, можуть відвідуватись тільки небагатьма, до того ж ці школи погані, вчителі в них — робітники, що втратили працездатність, або ще які-небудь ні до чого непридатні люди, які стали вчителями ради заробітку, самі здебільшого не мають навіть найнеобхідніших елементарних знань, моральних якостей, важливих для вчителя, і зовсім не контролюються громадськістю. І тут панує вільна конкуренція, і, як завжди, багачі на цьому виграють, а бідняки, для яких конкуренція якраз не є вільною, які не мають відповідних знань, щоб зробити правильний вибір, програють. Обов'язкового шкільного навчання немає ніде; на фабриках воно, як ми це побачимо, існує тільки на словах, і коли в сесію 1843 р. уряд намагався цю уявну обов'язковість перетворити у справжню, промислова буржуазія вчинила цьому відчайдушний опір, хоч робітники рішуче висловились *за* обов'язкове відвідування школи. Крім того величезна кількість дітей працює цілий тиждень на фабриках і вдома і через це не може відвідувати школу. А *вечірні школи,* призначені для тих, хто вдень працює, майже зовсім не відвідуються і не дають ніякої користі. Було б уже занадто вимагати від юних робітників, виснажених дванадцятигодинною працею, щоб вони ще відсиджували в школі з восьмої до десятої години вечора. А ті, хто це робить, здебільшого під час занять засинають, як це констатовано сотнями свідчень у «Звіті комісії по обстеженню дитячої праці». Правда, створено також і недільні школи, але вони погано забезпечені вчителями і можуть дати деяку користь лише тим, хто вже дечому навчився

в денній школі. Проміжок часу від однієї неділі до другої дуже великий, щоб зовсім нерозвинена дитина могла утримати в пам'яті до наступного заняття те, що вона вивчила на попередньому, тиждень тому. «Звіт комісії по обстеженню дитячої праці» подає про це тисячі свідчень, і сама комісія рішуче дотримується тієї думки, що ні денні, ні недільні школи не відповідають навіть найменшою мірою потребам нації. В цьому звіті наводяться приклади такого неуцтва серед робітничого класу Англії, якого важко було б чекати навіть у таких країнах, як Іспанія або Італія. Але чи може бути інакше? Освіта робітників мало обіцяє хорошого для буржуазії, зате може викликати у неї серйозні побоювання. Із свого величезного бюджету в 55 млн. ф. ст. уряд виділяє на народну освіту мізерну суму в 40 тис. фунтів стерлінгів. І якби не фанатизм релігійних сект, що завдає принаймні не меншої шкоди, ніж користі, яку він подекуди приносить, витрати на освіту були б ще мізерніші. Але англіканська церква відкриває свої National Schools *, а кожна секта — свої школи, виключно для того, щоб утримати у своєму лоні дітей своїх єдиновірців і, коли це можливо, відбити в іншої секти яку-небудь нещасну дитячу душу. В результаті релігія, і саме найбільш безплідна її сфера — спростування вчень інаковіруючих — стала найважливішим предметом викладання, і пам'ять дітей забивається незрозумілими догматами і різними теологічними тонкощами, сектантська нетерпимість і фанатичне святенництво розвиваються з ранніх років, а розумовий, духовний і моральний розвиток лишається ганебно занедбаним. Робітники не раз уже вимагали від парламенту системи суто світської народної освіти, при якій про релігійне виховання дбало б духовенство кожної секти, але досі жодне міністерство не погоджувалось на такий захід. Цілком зрозуміло: міністр — слухняний лакей буржуазії, а буржуазія ділиться на численну кількість сект; а кожна секта тільки тоді згодна дати робітникові таку небезпечну в інших відношеннях освіту, якщо зможе разом з тим наділити його і протиотрутою у вигляді своїх специфічних догматів. А оскільки ці секти досі борються між собою за верховенство, то робітничий клас лишається поки що без освіти. Правда, фабриканти хвастаються тим, що навчили грамоти величезну більшість робітників, але що це за грамотність можна дізнатися із «Звіту комісії по обстеженню дитячої праці». Хто знає азбуку, той говорить, що вміє читати, і фабриканти на цьому заспокоюються. А якщо взяти до уваги заплутану англійську орфографію, при якій читання є справжнім мистецтвом і може бути опановане тільки після довгого вивчення, то неуцтво робітничого класу стане цілком зрозумілим. Писати вільно вміє тільки дехто, а дотримуватись правил орфографії не вміє навіть багато «освічених» людей. У недільних школах

* — народні школи. *Ред.*

високої англіканської церкви, квакерів і деяких інших сект писати взагалі не вчать, «тому що це надто світське заняття для неділі». Який стан справ з іншими видами освіти, що пропонуються робітникам, буде видно з кількох прикладів. Вони взяті із «Звіту комісії по обстеженню дитячої праці», звіту, який, на жаль, не охоплює власне фабричну промисловість.

«У Бірмінгемі»,— говорить член комісії Грейнджер,— «діти, яких я екзаменував, загалом зовсім не мають того, що хоч найменшою мірою могло б бути назване корисними знаннями. Хоч майже в усіх школах дається *виключно* релігійна освіта, у цій галузі, як правило, також виявляється цілковита необізнаність».— «У Вулвергемптоні»,— розповідає член комісії Хорн,— «я бачив, між іншим, такі приклади. Дівчинка одинадцяти років, яка відвідувала денну і недільну школи, «ніколи не чула ні про інший світ, ні про рай, ні про загробне життя». Юнак сімнадцяти років не знав, скільки буде двічі по два, і не зміг сказати, скільки фартингів ($^1/_4$ пенні) у двох пенсах, навіть коли йому дали ці гроші в руки. Деякі хлопчики ніколи не чули про Лондон і навіть про Уілленхолл, який знаходиться всього за годину їзди від Вулвергемптона і постійно зв'язаний з ним. Деякі з них ніколи не чули імені королеви або таких імен, як Нельсон, Веллінгтон, Бонапарт. Але цікаво, що ті, хто ніколи не чув навіть про апостола Павла, Мойсея і Соломона, чудово знали про життя, діла і особу розбійника Діка Терпіна і, особливо, прославленого своїми втечами з тюрми злодія Джека Шеппарда».— «Шістнадцятирічний юнак не знав, скільки буде двічі по два або чому дорівнюють чотири фартинги; другий, сімнадцяти років, твердив, що десять фартингів становлять десять півпенсів, а третій, також сімнадцяти років, на деякі дуже прості питання коротко відповідав, що «нічого не знає (he was no judge o'nothin')»» (Хорн. «Звіт», додатки, частина II, *Q* 18, № 216, 217, 226, 233, та ін.).

Ці підлітки, яким протягом 4—5 років забивають голову релігійними догматами, під кінець знають не більше, ніж знали спочатку.

Один підліток «протягом п'яти років регулярно відвідував недільну школу; він не знав, хто такий Ісус Христос, хоч ім'я це чув; він ніколи не чув ні про дванадцять апостолів, ні про Самсона, Мойсея, Аарона та ін.» (там же, документи, стор. *q* 39, I. 33). Другий підліток «протягом шести років регулярно відвідував недільну школу, він знає, хто був Ісус Христос, що він помер на хресті, що він пролив свою кров, «щоб спасти нашого спасителя»; ніколи не чув про апостолів Петра і Павла» (там же, стор. *q* 36, I. 46). Третій підліток «перебував протягом семи років у різних недільних школах, вміє читати тільки невеличкі книжки і тільки прості односкладові слова, про апостолів чув, але не знає, чи були Петро і Іоанн серед них; коли так, то це, мабуть, був святий Іоанн Уеслі» (засновник секти методистів) і т. д. (там же, стор. *q* 34, I. 58). На запитання, хто був Ісус Христос, Хорну, між іншим, давали ще такі відповіді: «він був Адамом», «він був апостолом», «він був сином господа спасителя (he was the Saviour's Lord's Son)», а один шістнадцятирічний юнак відповів: «він був королем у Лондоні багато, багато років тому».— В Шеффілді член комісії Саймонс примусив учнів недільних шкіл читати; вони не змогли розповісти, що прочитали і що це за апостоли, про яких вони тільки що прочитали. Після того як він всіх підряд спитав про апостолів, не діставши жодної правильної відповіді, один кмітливий з вигляду малюк з великою впевненістю вигукнув: «Я знаю, містер, це були прокажені!» (Саймонс. «Звіт», додатки, частина I, стор. E 22 і наст.).

Те саме спостерігається в округах гончарного виробництва і в Ланкаширі.

Отже, ми бачимо, що зробили буржуазія і держава для виховання і освіти робітничого класу. На щастя, самі умови життя цього класу такі, що вони дають йому своєрідну практичну освіту, яка не тільки заміняє весь шкільний мотлох, а й знешкоджує зв'язані з ним безглузді релігійні уявлення і навіть ставить робітників на чолі загальнонаціонального руху Англії. Нужда вчить молитися і — що значно важливіше — мислити і діяти. Англійський робітник, який майже не вміє читати і ще менше писати, все-таки чудово знає, в чому полягають його власні інтереси та інтереси всієї нації; він знає також, у чому полягають спеціальні інтереси буржуазії і чого він може від цієї буржуазії чекати. Хай він не вміє писати, зате він уміє говорити і говорити прилюдно; хай він не знає арифметики, зате він достатньо розбирається в політико-економічних поняттях, щоб бачити наскрізь буржуа, який виступає за скасування хлібних мит, і викрити його; хай для нього лишаються зовсім неясними, незважаючи на всі старання попів, питання царства небесного, зате тим ясніші для нього питання земні, політичні і соціальні. Нам доведеться ще до цього повернутися, а тепер перейдемо до характеристики морального обличчя англійського робітника.

Цілком зрозуміло, що моральне виховання, яке в усіх школах Англії нерозривно зв'язане з релігійним вихованням, дає результати нітрохи не кращі, ніж це релігійне. Найпростіші принципи, які регулюють для *людини* відносини людини з людиною, уже неймовірно заплутані існуючими соціальними умовами, війною усіх проти всіх, не можуть не лишатися зовсім неясними і чужими неосвіченому робітникові, коли їх йому подають вперемішку з релігійними, незрозумілими догматами, в релігійній формі довільних і нічим не обгрунтованих правил. Як це визнають усі авторитети, і зокрема комісія по обстеженню дитячої праці, школи не справляють майже ніякого впливу на моральність робітничого класу. Англійська буржуазія така тупа, така короткозора у своєму егоїзмі, що вона навіть не намагається прищепити робітникам сучасну мораль, ту мораль, яку буржуазія сфабрикувала у своїх же власних інтересах і для свого власного захисту! Навіть і цю турботу про свої власні інтереси одряхліла, лінива буржуазія вважає надто обтяжливою. Настане, звичайно, час, коли вона розкається в цьому, але буде вже пізно. В усякому разі, хай не нарікає на те, що робітники нічого не знають про цю мораль і не керуються нею.

Отже, робітники не тільки у фізичному й інтелектуальному, але і в моральному відношенні знехтувані пануючим класом і покинуті напризволяще. Єдиний аргумент, до якого буржуазія вдається проти робітників, коли вони надто підступають до неї, це закон; начебто вони нерозумні тварини, до них застосовують тільки один виховний засіб — батіг, грубу, не переконуючу, а залякуючу силу. Отже, не дивно, що робітники, з якими поводять-

ся, як з тваринами, або насправді стають подібними до тварин, або черпають свідомість і почуття своєї людської гідності тільки в найгарячішій ненависті, в невгамовному внутрішньому обуренні проти можновладної буржуазії. Вони лишаються людьми, тільки поки пройняті гнівом проти пануючого класу; вони стають тваринами, коли покірно підставляють шию під ярмо і намагаються тільки хоч трохи полегшити своє під'яремне життя, не думаючи про те, щоб позбутися цього ярма.

Ось все, що буржуазія зробила для освіти робітничого класу, і коли взяти до уваги умови його існування в інших відношеннях, то ми ніяк не зможемо осудити його за ту ненависть, яку він відчуває до пануючого класу. — Моральне виховання, якого робітник не одержує в школі, не прищеплюється йому й іншими життєвими умовами, принаймні *те* моральне виховання, що має якенебудь значення в очах буржуазії. Все становище робітника, вся навколишня обстановка сприяють розвиткові в ньому аморальності. Він бідний, життя не має для нього ніякої принадності, майже всі втіхи йому недоступні, кари закону йому більше не страшні; чому ж він повинен обмежувати себе у своїх бажаннях, чому він повинен давати багачу втішатися своїм багатством, замість того щоб узяти собі частину його? Які можуть бути підстави у пролетаря, щоб *не* красти? Дуже красиво звучить і дуже приємно для слуху буржуазії, коли говорять про «святість приватної власності». Але для того, хто не має ніякої власності, святість приватної власності зникає сама собою. Гроші — ось бог на землі. Буржуа відбирає у пролетаря гроші і тим самим перетворює його на ділі в безбожника. Що ж дивного, коли пролетар лишається безбожником, не відчуває ніякої шани до святості і могутності земного бога! І коли бідність пролетаря зростає до цілковитої неможливості задовольнити найбільш насущні життєві потреби, до злиднів і голоду, то схильність до нехтування всім суспільним порядком зростає ще більшою мірою. Знає це здебільшого і сама буржуазія. *Саймонс* зауважує *, що бідність так само руйнує душу, як пиятство тіло, а шериф *Алісон* дуже докладно пояснює, звертаючись до імущого класу, які повинні бути наслідки соціального гніту для робітників **. Злидні дають робітникові на вибір: повільно вмирати з голоду, відразу покінчити з собою або брати те, що йому потрібне, де тільки можливо, тобто, просто кажучи, красти. І тут ми не повинні дивуватися, коли більшість вважає за краще красти, ніж умирати з голоду або кінчати самогубством. Є, звичайно, і серед робітників дуже багато людей, досить моральних, щоб не вкрасти, навіть коли вони доведені до краю; саме ці і вмирають з голоду або вбивають себе. Самогубство, яке було до недавнього часу завидним привілеєм вищих класів, стало в Англії модою і

* «Ремесла і ремісники».
** «Основи народонаселення», том II, с. 196, 197.

серед пролетарів, і дуже багато бідних людей вбиває себе, щоб позбутися злиднів, з яких вони не бачать іншого виходу.

Але ще більш деморалізуюче, ніж бідність, впливає на англійських робітників незабезпеченість їх існування, необхідність проїдати день у день весь свій заробіток, одним словом, саме те, що робить їх *пролетарями*. І в Німеччині дрібні селяни здебільшого бідні і часто бідують, але вони менше залежать від випадку, вони, принаймні, мають щось певне. Але пролетар, який зовсім нічого не має, крім своїх рук, проїдає сьогодні те, що він заробив учора, залежить від усіляких випадковостей, аж ніяк не гарантований, що він зможе добути засоби для задоволення своїх найбільш насущних потреб, — бо всяка криза, всяка примха хазяїна може позбавити його шматка хліба, — цей пролетар поставлений в найбільш обурливе, найбільш нелюдське становище, яке тільки можна собі уявити. Існування раба, принаймні, забезпечене особистою вигодою його власника; у кріпака все-таки є кусок землі, який його годує; обидва вони гарантовані, принаймні, від голодної смерті; а пролетар залишений виключно на самого себе і в той же час йому не дають так застосувати свої сили, щоб він міг на них цілком розраховувати. Все те, що пролетар може зробити сам для поліпшення свого становища, тільки крапля в потоці тих випадковостей, від яких він залежить і які йому аж ніяк не підкоряються. Він — позбавлений волі об'єкт усіляких комбінацій і збігу обставин і може вважати себе щасливим, коли йому вдається хоч би деякий час сяк-так проіснувати. І само собою зрозуміло, що його характер і спосіб життя визначаються цими обставинами: або він прагне утриматися на поверхні цього виру, врятувати свою людську гідність, — а це він може зробити, тільки виявляючи протест * проти буржуазії, проти того класу, який експлуатує його так нещадно і потім кидає напризволяще, який хоче утримати його в цьому недостойному для людини становищі; або він перестає боротися проти становища, в яке поставлений, вважаючи цю боротьбу марною, і тільки старається використати наскільки можливо окремі сприятливі моменти. Заощаджувати йому немає потреби, бо того, що він може заощадити, в кращому разі вистачить прожити кілька тижнів, а коли він залишиться без роботи, тоількома тижнями справа не обмежиться. Придбати собі власність надовго він не в змозі, а якби йому це вдалося, він перестав би бути робітником, і інший став би на його місце. Що ж йому ще робити, коли він одержує хорошу плату, як не жити добре? Англійський буржуа дивується і обурюється з приводу «широкого» життя робітника в період, коли заробітна плата висока. Але ж не тільки цілком природно, але навіть розумно, щоб люди втішалися життям, поки можливо, замість того щоб збирати скарби, які їм не дадуть

* Ми побачимо далі, що протест пролетаріату проти буржуазії узаконений в Англії завдяки свободі спілок.

ніякої користі і кінець кінцем однаково стануть жертвою молі та іржі, тобто буржуазії. Але такий спосіб життя деморалізує більше, ніж усякий інший. Те, що Карлейль говорить про робітників бавовнопрядильної промисловості, стосується всіх промислових робітників Англії:

«Сьогодні у них справи блискучі, завтра погані — постійна азартна гра; вони і живуть, як картярі: сьогодні в розкоші, а завтра в голоді. Похмуре, бунтівне невдоволення — найтяжче почуття, яке тільки може жити в грудях людини,— пожирає їх. Англійська торгівля з її конвульсивними коливаннями, що поширюються на весь світ, з її ні з чим незрівнянним Протеєм-парою, зробила ненадійними для них усі шляхи і тримає їх немов у зачарованому колі; тверезість, твердість, сталий спокій, перші блага людини, їм чужі... Цей світ для них не рідний дім, а похмура в'язниця, повна безглуздих і безплідних мук, обурення, злоби і ненависті проти себе самих і всього людства. Що ж це — світ, який потопає в зелені і квітах, створений і керований богом, чи це хмарно виruюче, наповнене купоросними парами, бавовняним пилом, п'яними вигуками, люттю і тяжкою роботою пекло, створене і кероване дияволом?» *.

І далі, стор. 40:

«Якщо несправедливість, зрада істині, дійсності і світового порядку є єдиним справжнім злом на землі, якщо усвідомлення, що з тобою поводяться неправильно, несправедливо, є єдиним нестерпним почуттям, то наше велике питання про становище робітників зводиться ось до чого: чи справедливо все це? І насамперед: що вони самі думають про справедливість такого стану справи? ... Їх слова є достатньою відповіддю, а їх вчинки тим більш... Обурення, злобне мстиве прагнення повстати проти вищих класів дедалі більше проймає нижчі класи; дедалі більше падає у них повага до світських властей і довір'я до повчань духовних пастирів. Настрій цей можна осуджувати, можна за нього карати, але не можна заперечувати його існування; всі повинні знати, що такий стан прикрий, і, якщо все лишиться по-старому, він може стати фатальним».

Щодо фактів, то Карлейль цілком має рацію; він не має рації тільки, коли засуджує пристрасну ненависть робітників до вищих класів. Ця ненависть, цей гнів є скоріше доказом того, що робітники відчувають, яким нелюдським є їх становище, що вони не хочуть допустити, щоб з ними поводились, як з худобою, і що настане час, коли вони визволять себе з-під ярма буржуазії. Ми можемо судити про це по тих робітниках, які цього гніву не поділяють: одні смиренно скоряються своїй долі, живуть як чесні обивателі, пливуть за течією, не цікавляться тим, що діється на світі, допомагають буржуазії ще міцніше заковувати робітників у кайдани; в духовному відношенні вони такі ж мертві, як це було в доіндустріальний період; інші стають іграшкою долі, втрачають внутрішню рівновагу, так само як уже втратили зовнішню, живуть сьогоднішнім днем, п'ють горілку і бігають за жінками; в обох випадках — це тварини. Останні головним чином і сприяють «швидкому поширенню пороку», яким сентиментальна буржуазія так обурюється, після того як вона сама створила причини, що зумовлюють його.

* «Чартизм», с. 34 і наст.

Другим джерелом деморалізації є для робітників примусовість їх праці. Якщо добровільна продуктивна діяльність є найвищою з відомих нам втіх, то робота з-під палки — найжорстокіша, найпринизливіша мука. Що може бути жахливішим за необхідність кожного дня з ранку до вечора робити те, що тобі противне! І чим сильніші в робітника людські почуття, тим більше він повинен ненавидіти свою роботу, бо відчуває примус і безцільність цієї роботи для себе самого. Заради чого ж він працює? З любові до творчої праці? З природних мотивів? Аж ніяк. Він працює заради грошей, заради речі, яка з самою роботою нічого спільного не має; він працює, бо змушений працювати, до того ж він працює із стомлюючою одноманітністю стільки годин підряд, що вже самого цього повинно бути досить, щоб зробити для нього роботу мукою вже з перших тижнів, якщо в ньому збереглися хоч які-небудь людські почуття. Поділ праці ще в багато разів посилив отупляючий вплив примусової праці. В більшості галузей праці діяльність робітника обмежена дрібною, суто механічною маніпуляцією, точно і раз у раз повторюваною хвилина в хвилину протягом довгих років *. Той, хто з самого дитинства щодня протягом дванадцяти годин і більше займався виробництвом шпилькових головок або обпилюванням зубчастих коліс і до того ж в умовах життя англійського пролетаря, той навряд чи міг зберегти людські почуття і здібності до тридцятирічного віку. Із застосуванням машин і рушійної сили пари справа не змінилась. Діяльність робітника полегшується, мускули напружувати не доводиться, а сама робота стає незначною, але зате надзвичайно одноманітною. Вона не дає робітникові поживи для духовної діяльності і все-таки вимагає від нього такої напруженої уваги, що він не повинен думати ні про що інше, коли хоче її добре виконати. Як же може така примусова робота, яка відбирає у робітника весь його час, крім найнеобхіднішого для їжі і сну, яка не залишає йому часу для того, щоб подихати свіжим повітрям і натішитися природою, не кажучи вже про духовну діяльність,— як же може вона не зводити людину до стану тварини? І знову перед робітником альтернатива: скоритися долі, стати «хорошим робітником», «вірно» дотримуватися інтересів буржуа — і тоді він неминуче стане безсловесною твариною — або ж чинити опір, всіма силами захищати свою людську гідність, а це він може зробити тільки в боротьбі проти буржуазії.

Всі ці причини вже призводять до значної деморалізації робітничого класу, але до них додається ще одна причина, яка сприяє дальшому поширенню цієї деморалізації і доводить її до найвищої межі; це — централізація населення. Буржуазні письменники Англії здіймають шалений галас з приводу розбещуючого впливу

---

* Чи треба й тут наводити свідчення буржуазних авторитетів? Беру тільки один приклад, який кожен легко розшукає в книзі Адама Сміта «Багатство народів», том 3, книга 5, розд. 1, с. 297 цитованого видання.

великих міст; ці Ієремії навиворіт оплакують не руйнування міст, а їх розквіт. Шериф *Алісон* майже все звалює на цю причину, ще більшою мірою робить це д-р *Воген,* автор книги «Вік великих міст». Цілком зрозуміло. Інші причини, які впливають руйнуюче на тіло і душу робітника, надто тісно зв'язані з інтересами імущого класу. Якби ці автори визнали головною причиною бідність, невпевненість у завтрашньому дні, надмірну працю з-під палки, то всі, і самі вони в тому числі, повинні були б сказати собі: в такому разі дамо біднякам власність, забезпечимо їм засоби існування, видамо закони проти надмірної роботи; але на це буржуазія погодитись не може. А великі міста розрослися самі собою, люди туди переселялись цілком добровільно; висновок, що великі міста створені тільки промисловістю і буржуазією, яка наживається на ній, не відразу напрошується, і пануючому класові дуже зручно звалювати всі біди на цю, здавалося б, неусувну причину. А насправді великі міста тільки створюють умови для більш швидкого і повного розвитку зла, яке існувало вже раніше, в усякому разі в зародку. Алісон, принаймні, ще настільки гуманний, що визнає це зло: він не є завершеним типом промислового буржуа-ліберала, а ще тільки наполовину показав себе як буржуа-торі, і тому його очі ще іноді розкриваються на речі, перед якими справжній буржуа безнадійно сліпий. Надамо ж йому слово:

«Саме у великих містах спокуси пороку і розпусти розкидають свої тенета; саме тут злочинність заохочується надією на безкарність, а безділля — численними прикладами. Сюди, в ці великі центри людської розпусти, сходяться всі погані і зіпсовані люди, тікаючи від простоти сільського життя; тут вони знаходять жертви для своєї низькості, і легка нажива компенсує ті небезпеки, на які вони наражаються. Доброчесність лишається в тіні і під гнітом, порок пишно розцвітає, лишаючись невикритим, а розбещеність заохочується доступністю втіх. Той, хто пройде вночі кварталами Сент-Джайлса, тісними, людними провулками Дубліна, найбіднішими кварталами Глазго, той побачить достатні докази правильності цих слів і дивуватиметься не з того, що так багато злочинів на світі, а з того, що їх так мало. Головна причина розбещеності великих міст полягає в заразливості поганого прикладу, в тому, як важко боротися проти спокуси пороку, коли він так близько, і коли підростаюче покоління день у день натрапляє на нього. Багачі eo ipso * не кращі за бідняків: і вони в тих же умовах не можуть протистояти спокусі; особливе нещастя бідняків полягає в тому, що вони *не можуть не натрапляти* скрізь на принади пороку, на спокусу заборонених втіх... Явна неможливість у великих містах уберегти підростаюче покоління неімущого класу від спокуси пороку — ось причина деморалізації».

Після докладного опису звичаїв наш автор продовжує так:

«Все це не є наслідком якоїсь надмірної зіпсованості, а пояснюється майже нездоланною силою спокуси, якої зазнають бідняки. Багачі, які засуджують поведінку бідняків, самі під впливом тих же причин здалися б так само швидко. Є такий ступінь злиднів, така сила спокуси, проти якої доброчесність рідко буває здатна встояти і проти якої тим більш рідко може встояти молодь. Поширення пороку при таких умовах майже таке ж неминуче і відбувається часто так само швидко, як поширення фізичної зарази».

* — зрозуміло. *Ред.*

В іншому місці той самий автор пише:

«Коли вищі класи для своєї користі зосереджують на невеликому просторі великі маси робітників, зараза злочину починає ширитися дуже швидко і неминуче. При тому рівні релігійного і морального розвитку, на якому перебувають представники нижчих класів, вони нерідко так само мало заслуговують осуду за те, що піддалися спокусі, як за те, *що стали жертвою тифу»* *.

Але годі! Напівбуржуа Алісон, при всій обмеженості свого підходу, розкриває перед нами шкідливі наслідки існування великих міст для морального розвитку робітників. Другий автор, закінчений буржуа в дусі Ліги проти хлібних законів [9], д-р Ендр'ю *Юр* **, розкриває перед нами іншу сторону цих наслідків. Він повідомляє нам, що життя у великих містах полегшує виникнення змов серед робітників і надає плебеям сили. На його думку, коли не виховувати робітників належно (тобто в покорі буржуазії), вони дивитимуться на речі однобічно, з точки зору озлобленого егоїзму, і легко піддадуться умовлянням хитрих демагогів; вони, можливо, навіть здатні дивитися з заздрістю і ворожістю на своїх *кращих благодійників,* здержливих і підприємливих капіталістів; тут може допомогти тільки правильне виховання, інакше станеться національне банкротство та інші страхіття, тому що революції робітників не можна буде уникнути. І наш буржуа цілком має рацію у своїх побоюваннях. Якщо централізація населення викликає пожвавлення і посилений розвиток імущих класів, то розвиткові робітників вона сприяє ще більше. Робітники починають відчувати себе — у своїй сукупності — як клас, до їх свідомості доходить, що, будучи слабими поодинці, вони всі разом становлять силу; це сприяє відокремленню від буржуазії і виробленню самостійних, властивих робітникам та їх життєвим умовам понять та ідей, з'являється усвідомлення свого гніту, і робітники набувають соціального і політичного значення. Великі міста — вогнища робітничого руху: в них робітники вперше почали задумуватися над своїм становищем і боротися за зміну його, у них вперше виявилась протилежність інтересів пролетаріату і буржуазії, в них зародились робітничі спілки, чартизм і соціалізм. Хвороба соціального організму, яка мала на селі хронічний характер, набула у великих містах гострої форми і тим самим розкрилися її справжня суть і спосіб її лікування. Без великих міст, без того поштовху, який вони дають розвиткові суспільної свідомості, робітники далеко не так просунулися б уперед, як вони це зробили. До того ж великі міста поклали край останнім слідам патріархальних відносин між робітником і роботодавцем, чому сприяла також велика промисловість шляхом збільшення кількості робітників, які залежать від

---

* «Основи народонаселення», том II, с. 76 і наст., с. 135.

** «Philosophy of Manufactures». London, 1835 [«Філософія фабрики». Лондон, 1835]. Ми ще повернемось пізніше до цієї горезвісної книги. Наведені тут місця знаходяться на с. 406 і наст.

одного буржуа. Буржуазія, правда, шкодує за цим, і з цілковитою підставою: адже при колишніх відносинах вона була майже застрахована від повстання робітників. Буржуа експлуатував своїх робітників і панував над ними як хотів і міг ще до того ж розраховувати на покору, вдячність і любов цих простаків, коли, крім плати, виявляв певну привітність, яка для нього нічого не варта, або робив незначні поступки, нібито виключно через свою надзвичайно самовіддану сердечну доброту, хоч усе це разом не становило і десятої частини того, що він повинен був зробити. Правда, як окрема особа, поставлена в умови, не створені нею, він, може, і виконував, хоч би почасти, свої обов'язки; але як член правлячого класу, який уже через те, *що він є правлячим*, несе відповідальність за становище всієї нації і повинен дбати про загальні інтереси, буржуа нічого не робив з того, до чого його зобов'язувало це становище, а тільки ще додатково експлуатував всю націю в цілому у своїх власних, приватних інтересах. При патріархальних відносинах, які лицемірно прикривали рабство робітників, робітник не міг не лишатися простим, духовно мертвим обивателем, який не усвідомлює своїх власних інтересів. Лише коли настало відчуження між ним і його роботодавцем, коли стало очевидним, що роботодавця зв'язує з ним тільки особиста заінтересованість, тільки погоня за прибутком, коли мнимі добросердечні відносини, не витримавши наймізернішого випробування, зовсім зникли, лише тоді робітник почав розуміти своє становище та свої інтереси і розвиватися самостійно, лише тоді він перестав по-рабському наслідувати буржуазію у своїх ідеях, почуттях і вимогах. І сприяли цьому головним чином велика промисловість і великі міста.

Другим моментом, який справив значний вплив на характер англійських робітників, була імміграція ірландських робітників, про значення якої в цьому відношенні ми вже говорили. З одного боку, вона, як ми вже бачили, звичайно, знизила рівень англійських робітників, відірвала їх від культури і погіршила їх становище, але зате, з другого боку, вона сприяла поглибленню прірви між робітничим класом і буржуазією, а отже, прискорила наближення наростаючої кризи. Справа в тому, що соціальна хвороба, від якої терпить Англія, так само проходить, як і хвороби живого організму; вона розвивається за певними законами і має свої кризи, з яких остання і найсильніша вирішує долю хворого. А оскільки англійська нація не може загинути в цій останній кризі, а повинна, навпаки, вийти з неї оновленою і відродженою, то треба тільки радіти з усього, що загострює процес хвороби. Крім того ірландська імміграція сприяє цьому ще тим, що приносить в Англію і прищеплює англійському робітничому класові пристрасний, живий темперамент ірландця. Між ірландцями і англійцями в багатьох відношеннях така сама різниця, як між французами і німцями; спілкування між більш легковажним, легко збуджуваним,

гарячим ірландцем і спокійним, витриманим, розсудливим англійцем може зрештою бути тільки корисним для обох. Черствий егоїзм, властивий англійській буржуазії, значно довше зберігся б і в робітничому класі, якби не долучився до нього великодушний до самовідданості, спонукуваний у першу чергу почуттям, характер ірландця, і якби суто розсудковий, холодний англійський характер не був пом'якшений, з одного боку, домішкою ірландської крові, а з другого боку — постійним спілкуванням з ірландцями.

Після всього сказаного нічого дивуватися з того, що англійський робітничий клас з часом став зовсім іншим народом, ніж англійська буржуазія. Буржуазія має з усіма іншими націями землі більше спорідненого, ніж з робітниками, які живуть у неї під боком. Робітники говорять іншим діалектом, мають інші ідеї і уявлення, інші звичаї і моральні принципи, іншу релігію і політику, ніж буржуазія. Це два цілком відмінні народи, які так само відрізняються один від одного, як коли б вони належали до різних рас; з цих двох народів нам на континенті досі відомий був тільки один — буржуазія. А тим часом саме другий народ, який складається з пролетарів, має далеко більше значення для майбутнього Англії *.

Про суспільний характер англійських робітників, оскільки він виявляється в асоціаціях і політичних поглядах, ще мова йтиме далі. Тут же ми маємо намір розглянути тільки наслідки викладених вище причин, оскільки вони впливають на особисті якості робітника. — Робітник більш чуйний у повсякденному житті, ніж буржуа. Я вже говорив вище, що жебраки звичайно звертаються майже виключно до робітників і що робітники взагалі більше роблять для підтримання бідняків, ніж буржуазія. Цей факт, підтвердження якому можна знайти на кожному кроці, підтверджує також серед інших і манчестерський канонік Паркінсон. Ось що він говорить:

«Бідняки більше дають один одному, ніж багачі беднякам. На підтвердження своїх слів я можу послатися на свідчення одного з наших найстаріших, найдосвідченіших, найбільш спостережливих і гуманних лікарів, д-ра Бардслі. Він заявив прилюдно, що загальна сума, яку бідняки щороку дають один одному, перевищує ту, яку багачі дають за той самий час беднякам» **.

Гуманність робітників проявляється дуже відрадно і в інших формах. Вони натерпілися від своєї жорстокої долі, і тому вміють співчувати тим, кому погано живеться. Для них кожна людина — людина, тимчасом як для буржуа робітник не зовсім людина.

* (1892 р.) Думка, що велика промисловість поділила англійців на дві різні нації, була, як відомо, майже одночасно зі мною висловлена Дізраелі в його романі «Sybil, or the Two Nations» [«Сібілла, або Дві нації»]. (*Примітка Енгельса до німецького видання 1892 р.*).

** «On the present Condition of the Labouring Poor in Manchester etc.». By the Rev. Rd. Parkinson, Canon of Manchester. 3 rd. edit. London and Manchester, 1841. Pamphlet [«Про сучасне становище трудящої бідноти в Манчестері і т. д.». Брошура манчестерського каноніка, преподобного Паркінсона. 3-є видання, Лондон і Манчестер, 1841].

Ось чому робітники ввічливіші, привітніші і, хоч їм більш потрібні гроші, ніж імущому класу, вони все-таки менше до них ласі; для них гроші являють собою цінність тільки тому, що на них можна купити, тимчасом як для буржуа вони мають особливу властиву їм цінність, цінність божества, і перетворюють буржуа в низьку, брудну «людину наживи». Робітник, якому це почуття благоговіння перед грішми зовсім чуже, не такий жадний, як буржуа, що готовий на все, щоб якнайбільше нажити, і вбачає мету свого життя в наповненні свого грошового мішка. Ось чому робітник далеко більш незалежний у своїх міркуваннях, більш чутливий до дійсності, ніж буржуа, і не дивиться на все крізь призму особистих інтересів. Від релігійних забобонів його оберігає недостатнє виховання; нічого не розуміючи в цих питаннях, він не сушить собі голови над ними, йому чужий фанатизм, яким одержима буржуазія, і коли він і буває релігійний, то тільки на словах, навіть не в теорії; а на практиці робітник живе тільки земними інтересами і прагне влаштуватися в цьому світі якнайкраще. Всі буржуазні письменники сходяться в одному, — що робітники не релігійні і не відвідують церкви. Виняток становлять хіба тільки ірландці, деякі старики і напівбуржуа — наглядачі, майстри і такі, як вони. А в масі майже скрізь спостерігається цілковита байдужість до релігії; що найбільше можна зустріти деякий натяк на деїзм, настільки невиразний, що він виражається лише у словесних зворотах або в несвідомому страху перед такими виразами, як infidel (невіруючий) або атеїст. Духовенство всіх сект має дуже погану славу серед робітників, хоч воно тільки недавно втратило свій вплив на них; але тепер справа повернулася так, що звичайного вигуку: he is a parson! — це піп! часто буває досить, щоб прогнати священика з трибуни громадських зборів. Як самі умови життя, так і недостатність релігійного та іншого виховання сприяють тому, щоб зробити робітників більш об'єктивними, більш вільними від застарілих, узвичаєних принципів і упереджених думок, ніж буржуа. Буржуа по вуха загруз у своїх класових передсудах, у принципах, прищеплених йому з дитинства, з ним нічого не вдієш; він по суті консервативний, хай навіть і в ліберальній формі; його інтереси нерозривно зв'язані з існуючим ладом, і для будь-якого руху вперед він людина мертва. Він перестає стояти на чолі історичного розвитку, і на його місце стають робітники — спочатку тільки по праву, а потім і на ділі.

Все це, як і випливаюча звідси громадська діяльність робітників, яку ми розглянемо далі, становить позитивну сторону характеру цього класу; негативну сторону також можна змалювати в загальних рисах, причому вона не менш природно випливає з наведених вище причин. Пияцтво, розбещеність у відносинах між статями, грубість і недостатня повага до власності — ось головні пункти звинувачення, які буржуа пред'являє робітникам. Що

робітники багато п'ють, це цілком природно. Шериф *Алісон* твердить, що в Глазго кожної суботи ввечері напиваються доп'яна не менше 30 тис. робітників, і це число, без сумніву, не перебільшене; в цьому місті один шинок припадав у 1830 р. на дванадцять будинків, а в 1840 р. — на десять будинків; у Шотландії було сплачено акцизу в 1823 р. з 2 300 тис. галонів спиртних напоїв, а в 1837 р.— з 6 620 тис. галонів; в Англії у 1823 р. — з 1 976 тис. галонів, а в 1837 р. — з 7 875 тис. галонів *. Виданий у 1830 р. закон про пивні, полегшивши відкриття так званих jerry-shops, в яких дозволяється розпивочний продаж пива, полегшив також поширення пияцтва, оскільки мало не біля кожного будинку стояв трактир. Майже на кожній вулиці можна знайти кілька таких пивних, а коли де-небудь за містом стоять поряд два-три будинки, то напевно в одному з них є jerry-shop. Крім того є безліч hush-shops, тобто таємних шинків, які торгують без дозволу, і в самому центрі великих міст у відлюдних, рідко відвідуваних поліцією кварталах, немало таємних винокурень, в яких переганяють спирт у величезних кількостях. Гаскелл у цитованому творі вважає, що в одному тільки Манчестері є більше ста таких винокурень і що їх річне виробництво досягає щонайменше 156 тис. галонів. У Манчестері є крім того більше тисячі трактирів, отже порівняно з кількістю будинків щонайменше стільки ж, скільки в Глазго. В усіх інших великих містах справа така ж сама. І коли взяти до уваги, що, не говорячи вже про звичайні наслідки пияцтва, чоловіки і жінки різного віку і навіть діти, часто матері з дітьми на руках, зустрічаються в цих шинках з жертвами буржуазного режиму, що впали вже найнижче, — злодіями, шахраями і проститутками, коли згадати, що інша мати дає вино немовляті, яке тримає на руках, то навряд чи хто-небудь стане заперечувати деморалізуючий вплив цих шинків на їх відвідувачів. Пияцтво в усій його грубості можна бачити особливо в суботу ввечері, після получки, коли робота припиняється трохи раніше, ніж звичайно, і весь робітничий клас висипає із своїх трущоб на головні вулиці. Мені рідко вдавалося в такий вечір вийти з Манчестера, не наштовхнувшись на велику кількість п'яних, які ледве трималися на ногах або валялися в канавах. У неділю ввечері звичайно повторюються ті самі сцени, але з меншим шумом. А коли всі гроші витрачені, п'яниця йде в найближчий ломбард, яких у кожному великому місті дуже багато,— в Манчестері їх понад шістдесят, а на одній з вулиць Солфорда (Чапел-стріт) від десяти до дванадцяти — і заставляє все, що у нього ще є. Меблі, святкове вбрання, якщо воно є, посуд — все це кожної суботи у величезній кількості викуповується з ломбардів, потім майже завжди знову перекочовує туди не пізніше середи, поки яка-небудь випадковість не перешко-

* «Основи народонаселення», в різних місцях.

дить викупові і одна річ по одній не залишиться в руках лихваря або поки він не відмовиться давати що-небудь за зношену, ні для чого непридатну річ. Хто на власні очі спостерігав поширення пияцтва серед робітників Англії, той охоче повірить лорду Ешлі *, що робітники щороку витрачають на спиртні напої до 25 млн. фунтів стерлінгів. Наскільки пияцтво погіршує матеріальне становище робітників, як згубно воно впливає на їх фізичне і моральне здоров'я, який розлад вносить у сімейні відносини — все це легко собі уявити. Товариства тверезості зробили, правда, немало, та що значать кілька тисяч «Teatotallers» ** в порівнянні з мільйонами робітників? Коли отець Матью, ірландський апостол тверезості, об'їжджає англійські міста, то нерідко від тридцяти до шістдесяти тисяч робітників дають «pledge» (обітницю), але не минає і місяця, як більша частина з них про це забуває. Якщо, наприклад, підрахувати, скільки чоловік у Манчестері дали за останні три-чотири роки цю обітницю тверезості, то одержана сума перевищить загальну кількість жителів міста, а тим часом не видно, щоб пияцтво помітно зменшилось.

Другим значним пороком багатьох англійських робітників, поряд з нестриманістю у вживанні спиртних напоїв, є розбещеність у відносинах між статями. І цей порок випливає з неминучою, залізною необхідністю із загального становища цього класу, покинутого на самого себе, але позбавленого засобів, необхідних для того, щоб належно використати свою свободу. Буржуазія залишила йому тільки ці дві втіхи, поклавши на нього силу-силенну важкої праці і страждань. Щоб хоч що-небудь взяти від життя, робітники накидаються з усією пристрастю на ці дві втіхи, віддаючись їм без міри і ладу. Коли людей ставлять в умови, які підходять тільки тваринам, їм нічого більше не лишається, як або повстати, або насправді перетворитися у тварин. А коли крім того сама буржуазія, навіть добропорядні її представники, прямо сприяють зростанню проституції? Скільки з 40 тис. проституток, які заповнюють кожного вечора вулиці Лондона ***, живуть за рахунок доброчесної буржуазії? Скільки з них повинні бути вдячні своєму першому спокусникові, буржуа, за те, що змушені продавати своє тіло кому завгодно, щоб не вмерти з голоду? Хіба не ясно, що буржуазія найменше має право дорікати робітникам за розбещеність?

Усі взагалі докори на адресу робітників зводяться до нестримності у втіхах, відсутності обачності і недостатньої покірності існуючому соціальному ладові, взагалі до нездатності пожертвувати втіхами даного моменту заради більш далекої вигоди. Але що ж у цьому дивного? Хіба клас людей, які дістають як нагороду

---

* Промова в палаті громад 28 лютого 1843 року.

** — «непитущих». *Ред.*

*** Шериф *Алісон*. «Основи народонаселення», том II.

за свою важку працю тільки наймізернішу частку і то тільки плотських втіх, може не накидатися сліпо і жадно на ці втіхи? Коли ніхто не дбає про освіту цього класу, коли доля окремих його членів залежить від найрізноманітніших випадковостей, коли вони не можуть бути упевнені в завтрашньому дні, то який смисл, який інтерес їм бути обачними, вести «солідне» життя і жертвувати втіхою даного моменту заради втіхи в майбутньому, втіхи, яка саме для *них* з їх завжди хитким, незабезпеченим становищем дуже ще сумнівна? Від класу, на долю якого припадають усі невигоди існуючого соціального ладу і який не користується жодною з його переваг, від класу, до якого цей соціальний лад повертається тільки ворожою стороною, ще вимагають, щоб він поважав цей соціальний лад! Це вже справді занадто! Але поки цей соціальний лад існує, робітничий клас не може вирватися з нього, і якщо окремий робітник повстає проти нього, то він сам від цього найбільше страждає. Так соціальний лад робить сімейне життя робітника майже неможливим. У неохайному, брудному житлі, ледве придатному навіть для нічлігу, погано обставленому, часто не захищеному від дощу і не опалюваному, погано провітрюваному і перенаселеному, немає місця для домашнього затишку. Чоловік працює цілий день, дружина і старші діти часто також, усі в різних місцях, вони зустрічаються тільки вранці і ввечері, і до того ж ця постійна спокуса випити, — яке може бути за таких умов сімейне життя? Проте робітникові нікуди подітися, він повинен залишатися з сім'єю, звідси постійні сімейні чвари і суперечки, які впливають найбільш деморалізуюче не тільки на саме подружжя, але особливо на їх дітей. Нехтування всіма сімейними обов'язками — насамперед обов'язками щодо дітей — надто часте явище серед англійських робітників і зумовлюється головним чином сучасним устроєм суспільства. І ще хочуть, щоб діти, які ростуть без догляду в деморалізуючому середовищі, до якого часто належать самі батьки, були потім високоморальними людьми! Справді занадто наївні вимоги ставить робітникам самовдоволений буржуа!

Зневага до соціального ладу найгостріше виражається в її крайньому прояві — у злочині. Коли причини, які призводять до деморалізації робітника, діють сильніше, концентрованіше, ніж звичайно, то він так само неминуче стає злочинцем, як вода переходить з рідкого стану в газоподібний при 80° за Реомюром. Внаслідок грубого і отупляючого ставлення буржуазії робітник перетворюється у таку ж позбавлену власної волі речовину, як вода, і так само неминуче зазнає діяння законів природи: настає момент, коли він втрачає будь-яку свободу дії. Через це кількість злочинів в Англії зросла разом з чисельністю пролетаріату, і британська нація стала найбагатшою на злочинців нацією у світі. З публікованих щорічно «таблиць злочинності» міністерства внутрішніх справ видно, що кількість злочинів зростає в Англії з неймовір-

ною швидкістю. Кількість арештів за *кримінальні* злочини становила тільки в Англії і в Уельсі:

у 1805	році	4 605
» 1810	»	5 146
» 1815	»	7 818
» 1820	»	13 710
» 1825	»	14 437
» 1830	»	18 107
» 1835	»	20 731
» 1840	»	27 187
» 1841	»	27 760
» 1842	»	31 309

Інакше кажучи, за 37 років кількість арештів зросла в сім разів. З цієї кількості у 1842 р. на один Ланкашір припадає 4 497 арештів, тобто більше 14%, а на округу Мідлсекс (включаючи Лондон) — 4 094, тобто понад 13%. Отже, ми бачимо, що тільки на дві округи, які включають великі міста з численним пролетаріатом, припадає більше четвертої частини всіх учинених у країні злочинів, хоч населення їх далеко не становить четвертої частини всього населення країни. З тих же таблиць злочинності чітко видно, що більша частина злочинів припадає на пролетаріат: у 1842 р. 32,35 % злочинців зовсім не вміли ні читати, ні писати, 58,32% були малограмотні, 6,77% читали і писали добре, 0,22% дістали більш високу освіту і для 2,34% ступінь освіти був не установлений. У Шотландії кількість злочинів зросла ще швидше. В 1819 р. тут було проведено тільки 89 арештів за кримінальні злочини, в 1837 р.— уже 3 126, а в 1842 р.— навіть 4 189. В Ланаркширі, офіційний звіт про який склав сам шериф Алісон, населення подвоїлося за 30 років, а кількість злочинів — за $5^1/_2$ року, тобто в шість разів швидше, ніж населення. — Щодо самих злочинів, то значну більшість їх становлять, як в усіх цивілізованих країнах, злочини проти власності, тобто злочини, зумовлені в тій чи іншій формі нуждою, бо ніхто не краде того, що у нього є. Відношення злочинів проти власності до кількості населення становило в Голландії 1 : 7 140, у Франції — 1 : 1 804, а в Англії на той час, коли Гаскелл писав свою книгу, — 1 : 799; кількість злочинів проти особи відносилась до кількості населення в Голландії, як 1 : 28 904, у Франції, як 1 : 17 573, а в Англії, як 1 : 23 395; кількість всіх взагалі злочинів відносилась до кількості населення в сільськогосподарських округах, як 1 : 1 043, а в фабричних округах, як 1 : 840 *; в усій Англії відношення це тепер становить *ледве* 1 : 660 **, а з того часу, як з'явилася книга Гаскелла, минуло не більше десяти років!

* «Промислове населення Англії», розділ 10.

** Кількість *спійманих* злочинців (22 733), поділена на кількість населення (близько 15 мільйонів).

Цих фактів справді більш ніж досить, щоб примусити кожного, навіть буржуа, задуматись над наслідками такого стану справ. Якщо деморалізація і злочинність будуть ще протягом двадцяти років зростати в тій самій пропорції, — якщо для англійської промисловості ці двадцять років будуть менш блискучими, ніж попередні, число злочинів тільки збільшиться, — то до чого все це призведе? Ми і тепер уже бачимо цілковитий розклад суспільства, ми і тепер уже не можемо взяти газету в руки, щоб не прочитати про найразючіші приклади ослаблення всіх соціальних уз. З пачки англійських газет, що лежать переді мною, беру першу-ліпшу з них. Номер «Manchester Guardian» від 30 жовтня 1844 р. містить вісті за три дні. Газета вже не утруднює себе докладними повідомленнями про Манчестер, а вибирає лише найцікавіші випадки: на одній фабриці робітники застрайкували, щоб добитися підвищення заробітної плати, але мировий суддя примусив їх знову стати до роботи; в Солфорді кілька хлопчаків спіймалися на крадіжці, а збанкрутований купець намагався обдурити своїх кредиторів. Повідомлення з найближчих міст більш докладні: в Аштоні було дві звичайні крадіжки, одна крадіжка із зломом, одне самогубство; в Бері — крадіжка; в Болтоні — дві крадіжки і випадок ухилення від сплати акцизу; в Лі — крадіжка; в Олдемі — страйк з приводу заробітної плати, крадіжка, бійка між ірландками; капелюшника, який не належав до робітничої спілки, побили члени спілки; син побив матір; у Рочдейлі — ряд бійок, напад на поліцію, пограбування церкви; в Стокпорті — незадоволення робітників своєю заробітною платою, крадіжка, шахрайство, бійка, чоловік побив дружину; в Уоррінгтоні — крадіжка і бійка; в Уігані — крадіжка і пограбування церкви. Хроніка лондонських газет це набагато гірша. Тут найрізноманітніші види шахрайства, крадіжки, грабежі, сімейні чвари ідуть одні за одними. Беру навмання «Times» від 12 вересня 1844 р. з повідомленнями за один день. Тут повідомляється про крадіжку, про напад на поліцію, про присудження до сплати аліментів батька позашлюбної дитини, про дитину, підкинуту батьками, про отруєння чоловіка дружиною. Про аналогічні випадки повідомляють всі англійські газети. В Англії соціальна війна перебуває в повному розпалі. Кожний стоїть за себе і бореться за себе проти всіх інших, і питання про те, чи повинен він заподіювати шкоду всім іншим, які є його заклятими ворогами, вирішується для нього виключно егоїстичним розрахунком: що для нього вигідніше. Нікому вже й на думку не спадає шукати полюбовної згоди із своїми ближніми, всі незгоди вирішуються погрозами, самочинною розправою або судом. Одним словом, кожен вбачає в іншому ворога, якого він повинен усунути із свого шляху, або в кращому разі засіб, який він може використати для своєї мети. І ця війна, як показують таблиці злочинності, стає рік у рік дедалі запеклішою, жорстокішою і непримиренною.

реннішою; ворогуючі сторони поступово діляться на два великі табори, які борються один проти одного: тут — буржуазія, там — пролетаріат. Ця війна всіх проти всіх і буржуазії проти пролетаріату не повинна нас дивувати, бо вона є лише послідовним здійсненням принципу, закладеного вже у вільній конкуренції. Але дивує те, що буржуазія, над якою з кожним днем все більше скупчуються грозові хмари, залишається цілком спокійною і байдужою, що вона, щодня читаючи про всі ці речі в газетах, не відчуває, не скажу — обурення існуючим соціальним ладом, але навіть просто страху перед його наслідками, страху перед загальним вибухом того, що зокрема проявляється в кожному злочині. Але на те вона і буржуазія; із своєї точки зору вона не може зрозуміти навіть фактів, не кажучи вже про висновки, що випливають з них. Просто не віриться, щоб класові передсуди і закоренілі упереджені погляди могли до такої високої — я б сказав: до такої безумно високої — міри засліплювати цілий клас. Але розвиток нації іде своїм шляхом, незалежно від того, бачить буржуазія це чи ні, і в один прекрасний день він приголомшить імущий клас такими несподіванками, про які і не снилося його мудрецям.

ОКРЕМІ ГАЛУЗІ ПРАЦІ

ФАБРИЧНІ РОБІТНИКИ У ВУЗЬКОМУ РОЗУМІННІ

Переходячи тепер до більш докладного вивчення найважливіших груп англійського промислового пролетаріату, ми, відповідно до встановленого вище принципу (стор. 231), повинні почати з фабричних робітників, тобто з тих, на яких поширюється фабричний закон. Цей закон регулює робочий час на фабриках, на яких сила води або пари застосовується в прядінні або в тканні вовни, шовку, бавовни або льону; його чинність поширюється тим самим на найголовніші галузі англійської промисловості. Зайняті на цих виробництвах робітники становлять найстаріший, найбільш численний, найбільш інтелігентний і енергійний, але зате і найбільш неспокійний і ненависний буржуазії загін англійських робітників. Саме ці робітники, в першу чергу робітники бавовняної промисловості, стоять на чолі робітничого руху, так само як їх хазяї-фабриканти, в першу чергу фабриканти Ланкаширу, очолюють політичний рух буржуазії.

Ми вже бачили у «Вступі», як са́ме населення, що працює у цих галузях виробництва, в першу чергу було вирване з попередніх умов життя виникненням нових машин. Немає через це нічого дивного в тому, що і пізніші винаходи в галузі техніки у наступні роки також найчастіше і найглибше зачіпали саме цю частину населення. Історія бавовняної промисловості, викладена Юром *, Бейнсом ** та ін., на кожній сторінці розповідає про все нові й нові удосконалення, більшість яких було запроваджено і в інших згаданих галузях текстильної промисловості. Ручна праця майже всюди витіснена машиною, майже всі операції здійснюються силою води або пари, і щороку з'являються все нові удосконалення.

При правильно організованому соціальному ладі всі ці удосконалення можна було б тільки вітати; але там, де бушує війна всіх проти всіх, окремі особи привласнюють собі всю вигоду і

* «The Cotton Manufacture of Great Britain». By Dr. *A. Ure*. 1836 [Д-р *Е. Юр*. «Бавовняна промисловість Великобританії». 1836].

** «History of the Cotton Manufacture of Great Britain». By *E. Baines*, Esq. [*Е. Бейнс*. «Історія бавовняної промисловості Великобританії»].

тим самим відбирають засоби існування у більшості. Кожне велике удосконалення в машині відбирає у робітників шматок хліба, і чим значніше це удосконалення, тим численніша категорія робітників залишається без роботи; отже, кожне удосконалення спричиняє для певної кількості робітників такі самі наслідки, як торговельна криза, тобто нужду, злидні і злочини. Наведемо кілька прикладів. Оскільки вже перший винахід — прядка дженні (див. вище), яка приводиться в рух одним робітником, виробляла принаймні в шість разів більше, ніж могла виробити звичайна прядка за той самий час, то кожна нова дженні залишала без роботи п'ять прядильників. Ватер-машина, яка виробляла ще значно більше, ніж дженні, і якій також потрібен був тільки один робітник, позбавляла заробітку що більше людей. Мюль-машина, якій потрібно було ще менше робітників, порівняно з кількістю продукції, справляла такий самий вплив, і кожне її удосконалення, тобто кожне збільшення кількості веретен, знову скорочувало кількість необхідних робочих рук. Це збільшення кількості веретен на мюль-машині вже настільки значне, що позбавляло роботи великі маси робітників: коли раніше один прядильник з кількома дітьми (присукувальниками) приводив у рух 600 веретен, то тепер він дістав можливість наглядати за двома мюль-машинами, які налічують від 1 400 до 2 000 веретен, і двоє дорослих прядильників та частина зайнятих при них присукувальників опинилися без роботи. А з того часу як на дуже багатьох прядильних фабриках запроваджено сельфактори, роль прядильника зовсім звелася нанівець, і її виконує машина. Переді мною книга, написана визнаним лідером чартистів у Манчестері Джемсом Лічем *. Автор працював протягом багатьох років у різних галузях промисловості, на фабриках і у вугільних копальнях і особисто відомий мені як людина чесна, надійна і тямуща. Завдяки своєму партійному становищу він мав під рукою силу-силенну найдокладніших відомостей про різні фабрики, — відомостей, зібраних самими робітниками; він наводить таблиці, з яких видно, що у 1829 р. на 35 фабриках було зайнято на 1 083 прядильника більше, ніж у 1841 р., хоч кількість веретен на цих 35 фабриках збільшилася за цей час на 99 429. Він наводить далі п'ять фабрик, на яких немає більше жодного прядильника, бо там використовуються тільки сельфактори. В той час як кількість веретен збільшилася на 10%, кількість прядильників зменшилася на 60% і більше. — А з 1841 р., — додає Ліч, — було запроваджено стільки удосконалень шляхом подвоєння рядів веретен (double desking) і т. ін., що на деяких із зазначених фабрик

* «Stubborn Facts from the Factories». By a Manchester Operative. Published and dedicated to the Working Classes by Wm. Rashleigh, M. P. London, Ollivier, 1844, p. 28 ff. [«Незаперечні факти про фабрики, що повідомляються манчестерським робітником». Видано і присвячено робітничому класу членом парламенту У. Рашлі. Лондон, Оллівер, 1844, с. 28 і наст.].

з 1841 р. знову половина прядильників була звільнена; тільки на одній фабриці, де ще зовсім недавно працювало 80 прядильників, кількість їх скоротилася до 20, усіх інших звільнили або примушують виконувати роботу дітей за дитячу заробітну плату. Такі самі відомості Ліч подає про Стокпорт, де в 1835 р. було зайнято 800 прядильників, а в 1843 р. тільки 140, хоч промисловість у цьому місті за ці 8—9 років значно розвинулась. У чесальних машинах було запроваджено останнім часом такі самі удосконалення, і це позбавило заробітку половину робітників. На одній фабриці встановлено удосконалені сукальні машини, внаслідок чого з восьми дівчат чотири залишились без роботи, а іншим чотирьом фабрикант знизив плату з 8 до 7 шилінгів. Те саме сталося і в ткацькій промисловості. Механічний ткацький верстат відвоював у ручного верстата одну за одною всі галузі ткацтва, а оскільки він виробляє значно більше, ніж ручний верстат, і один робітник може наглядати за роботою двох механічних верстатів, то і тут велика кількість робітників залишилась без роботи. І в усіх галузях фабричного виробництва, в прядінні льону і вовни, в обробці шовку, сталося те саме; механічний ткацький верстат починає навіть завойовувати окремі ділянки у виробництві шерстяних і льняних тканин; в одному тільки Рочдейлі на виробництві фланелі та інших шерстяних тканин зайнято більше механічних ткацьких верстатів, ніж ручних. — Буржуазія на це звичайно відповідає, що удосконалення машин, зменшуючи витрати виробництва, веде до зниження цін на готові вироби, а зниження цін веде до такого зростання споживання, що робітники, які були позбавлені заробітку, скоро можуть знову знайти роботу на нововідкритих фабриках. Буржуазія, звичайно, цілком має рацію в тому, що за певних умов, які сприяють загальному промисловому розвиткові, кожне зниження цін на товари, які виготовляються з *дешевої* сировини, значно збільшує споживання і приводить до створення нових фабрик; але в усьому іншому в її твердженнях немає жодного слова правди. Вона зовсім не зважає на те, що повинно минути багато років, перш ніж позначаться наслідки зниження цін і будуть збудовані нові фабрики. Вона замовчує те, що внаслідок всіх удосконалень машин дійсна робота, яка вимагає фізичного напруження, дедалі більше і більше перекладається на машину і робота дорослих чоловіків таким чином зводиться до простого нагляду, який цілком можуть здійснювати і слабосила жінка і дитина, які одержують за це вдвічі або навіть утричі меншу плату, що, отже, дорослі робітники дедалі більше і більше витісняються з промисловості і *не знаходять нової* роботи, незважаючи на розширення виробництва; буржуазія замовчує те, що цілі галузі праці через це або зовсім зникають, або настільки перетворюються, що робітникам доводиться навчатися заново, причому вона тут старанно уникає згадувати про доказ, на який

вона за інших обставин кожного разу посилається, коли ставиться питання про заборону дитячої праці, а саме — що для набуття необхідних навичок треба привчатися до фабричної праці з дуже ранніх років, ще до десятилітнього віку (див., наприклад, «Звіт комісії по обстеженню фабричної праці», в різних місцях). Нарешті, буржуазія нічого не говорить про те, що процес розвитку техніки безперервно продовжується і що, коли робітникові справді вдається знайти роботу в новій галузі праці, удосконалення машин витісняють його і звідти, позбавляючи його остаточно впевненості у завтрашньому дні. Але буржуазія одержує всю вигоду від удосконалення машин; в перші роки, коли багато застарілих машин ще на ходу і удосконалення не запроваджено скрізь, для буржуазії відкриваються прекрасні можливості збагачення, і вимагати від неї, щоб вона бачила негативні сторони розвитку машинного виробництва, означало б вимагати від неї занадто багато.

Що заробітна плата падає з удосконаленням машин, це буржуазія також шалено заперечує, тимчасом як робітники весь час це стверджують. Буржуазія запевняє нас у тому, що, хоч з удосконаленням виробництва *поштучна плата* знизилась, тижнева плата, однак, загалом скоріше підвищилась, ніж знизилась, і становище робітників скоріше поліпшилось, ніж погіршало. Важко відповісти точно на це питання, бо робітники здебільшого посилаються на падіння *поштучної плати;* при всьому тому безсумнівно, що в різних галузях праці і тижнева плата знизилася з впровадженням машин. Так звані тонкопрядильники, які виготовляють тонку пряжу на мюль-машині, одержують, правда, високу заробітну плату, від 30 до 40 шил. на тиждень, бо вони організовані в міцну спілку для боротьби проти зниження заробітної плати і праця їхня потребує довгого навчання. Зате звичайні прядильники, яким доводиться конкурувати з незастосовуваними при виготовленні тонкої пряжі автоматичними верстатами (сельфакторами) і спілці яких запровадження цих машин завдало великого удару, одержують дуже низьку плату. Один з таких робітників говорив мені, що він заробляє не більше 14 шил. на тиждень, і це збігається з даними Ліча, що на різних фабриках звичайні прядильники заробляють менше $16^1/_2$ шил. на тиждень і що прядильник, який заробляв три роки тому 30 шил. на тиждень, тепер ледве може заробити $12^1/_2$ шил. і за останній рік у середньому заробляв не більше. Заробітна плата жінок і дітей, правда, впала менше, але тільки тому, що вона з самого початку була невисока. Я знаю багатьох жінок, вдів з дітьми, які ледве заробляють на тиждень від 8 до 9 шил., а що на ці гроші не можна пристойно прожити з сім'єю, визнає кожний, хто знає ціни на предмети першої потреби в Англії. Всі робітники *одностайно* стверджують, що з удосконаленням машин заробітна плата взагалі знижується. І на кожних робітничих зборах у фабричних

округах можна переконатися в тому, що самі робітники вважають кричущою брехнею твердження промислової буржуазії, нібито із запровадженням машин становище робітничого класу поліпшилось. Але *коли б* навіть було так, що впала тільки відносна заробітна плата, саме поштучна плата, а абсолютна, тобто сума, яку виробляє робітник за тиждень, залишилася незмінною, то що з цього виходить? Тільки те, що робітники повинні спокійно дивитися, як пани фабриканти набивають кишені, здобуваючи вигоди з кожного удосконалення і не виділяючи їм, робітникам, навіть мізерної частки. Буржуазія, коли вона бореться проти робітників, забуває навіть найелементарніші основи своєї власної політичної економії. Ця буржуазія, яка в інших випадках клянеться Мальтусом, жахаючись, кричить робітникам: а де б знайшли роботу ті мільйони жителів, на які збільшилося населення Англії, якби не було машин? * Яка дурниця! Начебто буржуазія сама не знає найкращим чином, що якби не машини і зумовлений ними розквіт промисловості, ці «мільйони» взагалі не з'явилися б на світ і не досягли б зрілого віку! Якщо машини і дали яку-небудь користь робітникам, то тільки тим, що довели їм необхідність такого соціального перетворення, яке примусить машини працювати вже *не на шкоду*, а *на користь* робітникам. Нехай мудрі пани буржуа запитають у підмітальників вулиць у Манчестері або ще де-небудь (тепер, правда, і це вже позаду, бо і для цього винайдені і застосовуються машини), нехай запитають у тих, хто продає на вулиці сіль, сірники, апельсини, шнурки для черевиків і т. д. або змушений просити милостиню, ким вони були раніше, і багато хто з них відповість: фабричними робітниками, яких машини позбавили роботи. Удосконалення машин в сучасних соціальних умовах може мати для робітників тільки несприятливі і часто дуже тяжкі наслідки; кожна нова машина приносить з собою безробіття, нужду і злидні, а в такій країні, як Англія, де і без того майже завжди є «надлишкове населення», звільнення з роботи здебільшого є гіршим з того, що може спіткати робітника. Нічого говорити про те, який деморалізуючий, гнітючий вплив справляє ця невпевненість у завтрашньому дні, що випливає з безперервного розвитку техніки і зв'язаного з ним безробіття, на робітника, становище якого і без того вже досить хитке! Щоб не впасти у відчай, робітникові і тут залишається тільки два шляхи: внутрішній і зовнішній протест проти буржуазії, або пияцтво і взагалі безпутство. І англійські робітники вдаються і до першого, і до другого. Історія англійського пролетаріату розповідає про сотні бунтів проти машин і проти буржуазії взагалі, а про безпутство ми вже говорили: воно є, звичайно, лише своєрідною формою відчаю.

* Так запитує, наприклад, пан Саймонс у книзі «Ремесла і ремісники».

Найгірше доводиться тим робітникам, які змушені конкурувати з нововпроваджуваною машиною. Ціна виготовлюваного ними товару визначається ціною того самого товару, виготовленого машиною, а оскільки машинне виробництво коштує дешевше, ніж ручне, то конкуруючий з машиною робітник одержує найнижчу заробітну плату. Те саме стосується і кожного робітника, який працює на старій машині, коли йому доводиться конкурувати з найновішими, удосконаленими машинами. Звичайно, хто ж ще повинен зазнавати збитків? Фабрикантові шкода викинути стару машину, але йому також не хочеться зазнавати збитків; з неживої машини нічого взяти, і от він накидається на живого робітника, козла відпущення всього суспільства. З цих робітників, які змушені конкурувати з машинами, найгірше живеться ручним ткачам, що працюють у бавовняній промисловості. Вони одержують найнижчу заробітну плату, і навіть коли роботи вдосталь, вони не можуть заробити більше 10 шил. на тиждень. Механічний ткацький верстат відбиває у них одну галузь ткацької справи за одною; крім того ручний верстат є останнім порятунком всіх робітників, які втратили роботу в інших галузях праці, так що робочих рук тут є завжди більше, ніж потрібно. Ось чому ручний ткач у середні періоди вважає себе щасливим, коли може заробити за тиждень 6—7 шил., а щоб заробити навіть цю суму, йому доводиться сидіти за своїм верстатом по 14—18 годин на добу. До того ж для виробництва більшості тканин потрібне вогке приміщення, щоб нитка не рвалася щохвилини, і от почасти через це, почасти внаслідок бідності робітників, які за кращу квартиру платити не можуть, у майстернях ручних ткачів майже ніколи немає ні дощаної, ні кам'яної підлоги. Мені довелося відвідати немало ручних ткачів; житла їх знаходилися в найбільш занедбаних, найбрудніших дворах і вулицях, здебільшого у підвалах. Нерідко до шести таких ткачів, причому деякі з них одружені, живуть у котеджі, що має одну або дві робочі кімнати і велику спільну спальню. Їжа їх складається майже виключно з картоплі, іноді з невеликої кількості вівсяної каші, рідко з молока і майже ніколи вони не бачать м'яса; дуже багато серед них ірландців або осіб ірландського походження. І ці нещасні ручні ткачі, яких у першу чергу торкається кожна криза і яким найдовше доводиться терпіти від її наслідків, ще повинні бути для буржуазії знаряддям для відбивання нападок на фабричну систему! Подивіться, — вигукує з торжеством буржуазія, — подивіться, як скрутно доводиться цим бідним ткачам, тимчасом як фабричним робітникам живеться добре, і *тоді тільки* судіть про фабричну систему! * Начебто не сама фабрична система з її машинами винна в тому, що становище ручних ткачів таке погане,

* Див., наприклад, д-р *Юр* в його «Філософії фабрики».

начебто буржуазія сама цього не знає так само добре, як і ми! Але тут зачеплені інтереси буржуазії, тому вона не спиниться перед тим, щоб зайвий раз збрехати або вдатися до лицемірства.

Придивимося ближче до того факту, що розвиток машинного виробництва дедалі більше й більше витісняє роботу дорослих чоловіків. Робота біля машин, як прядильних, так і ткацьких, зводиться головним чином до зв'язування розірваних ниток, а все інше виконує машина; для цієї роботи не потрібна ніяка сила, зате потрібна велика гнучкість пальців. Ось чому дорослі чоловіки для цього не тільки не потрібні, але навіть, внаслідок більшого розвитку м'язів і кісток їх рук, менш придатні, ніж жінки і діти, і тому з цієї галузі праці вони майже зовсім витіснені. Отже, в міру того як діяльність рук і мускульне напруження заміняються, із запровадженням машин, силою води або пари, необхідність використовувати дорослих чоловіків відпадає, а оскільки жінки і діти не тільки одержують нижчу плату, але, як уже сказано, більш придатні до цієї роботи, ніж чоловіки, то вони і займають їх місце. У прядильнях біля ватер-машин працюють тільки жінки і дівчата, біля мюль-машин — один дорослий чоловік-прядильник (який після застосування сельфакторів стає зайвим) і кілька присукувальників для зв'язування ниток, здебільшого жінок і дітей, часом молодих чоловіків 18—20 років, іноді старих прядильників, які втратили роботу *. Біля механічних ткацьких верстатів працюють здебільшого жінки від 15 до 20 років і старші, іноді і чоловіки, які, проте, рідко залишаються на цій роботі після двадцяти одного року. У прядильнях біля рівничних машин також можна бачити тільки жінок, у крайньому разі кілька чоловіків займаються точінням і чищенням чесальних машин. Крім того на всіх фабриках знаходить роботу ще певна кількість дітей, зайнятих зніманням і насаджуванням шпульок (doffers), кілька дорослих чоловіків-наглядачів у майстерні, один механік і один машиніст для обслуговування парової машини, а також теслярі, сторожі і т. ін. Але основна робота виконується жінками і дітьми. Фабриканти заперечують також і це і навіть опублікували в минулому році докладні таблиці, які повинні були довести, що машини зовсім не витісняють дорослих чоловіків. З цих таблиць видно, що жінки становлять більше половини (52%) всіх фабричних робітників, чоловіки близько 48% і що переважній частині всіх цих робітників понад 18 років. Все це справді так, але пани фабриканти передбачливо не повідомляють нам, скільки ж дорослих робітників було чоловічої

* «У деяких галузях бавовняної промисловості в Ланкаширі стан речей щодо заробітної плати став дуже заплутаним: сотні молодих чоловіків від 20 до 30 років виконують роботу присукувальників або яку-небудь іншу, виробляючи не більше 8—9 шил. за тиждень, тимчасом як на тій самій фабриці діти 13 років заробляють по 5 шил., а молоді дівчата від 16 до 20 років по 10—12 шил. за тиждень». Звіт фабричного інспектора Л. Хорнера, жовтень 1843 року.

статі і скільки — жіночої, а в цьому вся справа. Вони і так явно внесли у таблиці механіків, теслярів і взагалі всіх дорослих чоловіків, що мають яке-небудь відношення до фабрики, можливо, навіть конторників і т. ін., і все-таки у них не вистачає сміливості сказати всю правду. Ці таблиці взагалі рясніють фальсифікованими, перекрученими, підтасованими даними і середніми числами, що імпонують необізнаній людині і нічого не доводять людині досвідченій; вони замовчують найважливіші питання і доводять тільки сліпий егоїзм і недобросовісність авторів-фабрикантів. З промови лорда Ешлі в палаті громад 15 березня 1844 р. на захист законопроекту про десятигодинний робочий день ми беремо деякі відомості про вік і стать робітників, відомості, не спростовані даними фабрикантів, які до того ж стосуються тільки частини англійської фабричної промисловості. З 419 590 фабричних робітників Великобританії (1839 р.) 192 887 чоловік, тобто майже половина, були віком менше 18 років; 242 296 були жіночої статі, з них 112 192 віком менше 18 років. Отже, виходить, що з робітників чоловічої статі 80 695 були віком менше 18 років, а дорослих чоловіків-робітників налічувалось усього 96 599, або 23%, тобто *менше чверті* загальної кількості робітників. На бавовняних фабриках жінки становили $56^1/_4$%, на фабриках шерстяних виробів — $69^1/_2$%, на шовкових фабриках — $70^1/_2$%, на льонопрядильних — $70^1/_2$ %. Цих цифр, мабуть, вистачить, щоб довести витіснення дорослих чоловіків-робітників; а втім, досить зайти на першу-ліпшу фабрику, щоб переконатися в цьому. В результаті неминуче руйнується існуючий суспільний розпорядок, і цей перелом, що насильно нав'язаний робітникам, має для них найбільш згубні наслідки. Насамперед, праця жінок зовсім руйнує сім'ю; адже якщо жінка проводить на фабриці 12—13 годин на день, а чоловік працює не менше там же або де-небудь в іншому місці, то яка може бути доля їх дітей? Вони ростуть зовсім без догляду, як бур'ян, або їх залишають на догляд стороннім особам, яким платять за це один або півтора шилінга на тиждень, а як ті з ними поводяться, неважко собі уявити. Ось чому в фабричних округах неймовірно зростає кількість нещасних випадків з малими дітьми, залишеними без догляду. Із записів манчестерського слідчого (згідно з даними комісії по обстеженню фабричної праці, доповідь д-ра Хокінса, стор. 3), за 9 місяців загинуло від опіків 69 дітей, втопилося — 56, розбилося на смерть — 23, загинуло внаслідок інших нещасних випадків — 67, тобто всього було 215 нещасних випадків *, тимчасом як у нефабричному Ліверпулі протягом 12 місяців було всього 146 нещасних випадків із смертельним кінцем. Нещасні випадки у вугільних копальнях не

* У 1842 р. серед нещасних випадків, зареєстрованих у манчестерській лікарні, було 189 — сто вісімдесят дев'ять! — випадків опіків. Скільки з них мало смертельний кінець, не зазначено.

входять в ці дані про згадані два міста, і треба ще мати на увазі, що влада манчестерського слідчого не поширюється на Солфорд, і тому населення обох зазначених округ можна вважати приблизно однаковим. — Газета «Manchester Guardian» майже в кожному номері повідомляє про один або кілька випадків тяжких опіків. Само собою зрозуміло і цілком доведено фактами, що праця матерів є також однією з причин, які збільшують високу смертність малих дітей. Жінки повертаються на фабрику часто вже через три-чотири дні після родів, залишивши, звичайно, немовля вдома; у вільні години вони поспішають додому, щоб нагодувати дитину і самим що-небудь попоїсти. Що це за годування — легко собі уявити. Лорд Ешлі наводить показання кількох робітниць.

«М. Г., двадцяти років, має двох дітей, молодша дитина ще немовля, яке залишається під доглядом старшої; вона іде на фабрику вранці, на початку шостої, і повертається о восьмій вечора; цілий день молоко тече у неї з грудей так, що мокріє одяг.— Г. В. має трьох дітей, іде з дому о п'ятій годині ранку в понеділок і повертається тільки в суботу о сьомій годині вечора; коли вона повертається з роботи, у неї так багато клопоту з дітьми, що їй не вдається лягти спати раніше третьої години ночі. Часто вона приходить вся мокра від дощу і повинна працювати в такому стані. «Груди у мене дуже боліли,— говорить вона,— і я бувала вся мокра від молока, що проступало»».

Застосування наркотиків для того, щоб діти лежали спокійно, тільки заохочується цією підлою системою, і воно дійсно дуже поширене у фабричних округах. На думку д-ра Джонса, який відає записом актів громадянського стану Манчестерської округи, цей звичай є головною причиною частих смертельних випадків від конвульсій. Робота жінок на фабриці неминуче зовсім руйнує сім'ю, і при сучасному стані суспільства, що грунтується на сім'ї, обставина ця має найбільш деморалізуючі наслідки як для подружжя, так і для дітей. Мати, у якої немає часу піклуватися про свою дитину і виявляти до неї в перші роки життя звичайнісіньку материнську ласку, — мати, якій рідко вдається бачити свою дитину, не може бути їй матір'ю, вона неминуче ставиться до неї байдуже, без любові, без будь-якого піклування, як до зовсім чужої дитини. І діти, які виросли в таких умовах, пізніше стають зовсім втраченими для сім'ї, ніколи не відчують себе вдома у тій сім'ї, яку згодом заведуть, тому що надто звикли жити самотніми, і це неминуче ще більше сприяє руйнуванню сім'ї в робітничому середовищі. Причиною розвалу сім'ї є також і дитяча праця. Як тільки діти здатні заробити більше того, скільки коштує батькам їх утримання, вони починають платити батькам за стіл і квартиру, а решту витрачають на себе. Буває це нерідко вже на чотирнадцятому і п'ятнадцятому році життя (Пауер, доповідь про місто Лідс, у різних місцях; Тафнелл, доповідь про Манчестер, стор. 17 та ін. у «Звіті комісії по обстеженню фабричної праці»). Одним словом, діти стають самостійними, дивляться

на батьківський дім як на пансіон, який вони часто міняють на інший, коли їм вдома перестає подобатись.

У багатьох випадках робота жінки на фабриці не руйнує сім'ю повністю, але ставить її на голову. Дружина заробляє на всю сім'ю, а чоловік сидить вдома, доглядає дітей, прибирає, готує їжу. Таких випадків дуже і дуже багато; в одному тільки Манчестері можна налічити багато сотень таких чоловіків, приречених на виконання домашніх робіт. Неважко собі уявити, яке справедливе обурення викликає у робітників ця справжня кастрація і до якої радикальної зміни всіх сімейних відносин вона призводить в той час, коли всі інші суспільні відносини залишаються без змін. Переді мною лежить лист англійського робітника, Роберта Паундера, який проживає в Баронс-білдінгс, Вудхаусмур-Сайд, у Лідсі (буржуазія може знайти його там, для неї я і вказую точну адресу), адресований Остлеру. Навряд чи мені вдасться і наполовину передати в перекладі всю безпосередність цього листа; якщо орфографічні помилки і можна відповідно передати, то особливості йоркширського діалекту втрачаються зовсім. У цьому листі автор розповідає, як інший робітник, його знайомий, шукаючи роботи, потрапив у Сент-Хеленс в Ланкаширі і там розшукав одного свого старого друга:

«І от, пане, він знайшов його, і коли він підійшов до його халупи, як ви гадаєте, що він побачив? Вогкий низенький підвал, а обстановка така: два старі стільці, круглий стіл на трьох ніжках, скриня, ніякого ліжка, а тільки оберемок старої соломи в кутку, вкритий парою брудних простинь, і два обрубки дерева біля каміна. Коли мій бідний друг увійшов туди, бідний Джек сидів на одному обрубку біля вогню і як ви гадаєте, що він робив? Він штопав панчохи своєї дружини штопальною голкою, і як тільки побачив свого друга на порозі, він хотів сховати свою роботу, але Джо — так звуть мого знайомого — бачив усе і сказав: «Хай йому чорт, Джек, що ти робиш? де твоя дружина? що це у тебе за робота?». Бідний Джек зніяковів і сказав: «Я знаю, що ця робота не для мене, але моя бідна дружина на фабриці; вона іде туди зранку, о пів на шосту, працює там до восьмої вечора і так стомлюється, що, повернувшись додому, нічого більше робити не може. Через це мені доводиться за неї робити, що я можу. У мене немає роботи і не було вже більше трьох років, і до кінця життя я її не знайду». Тут він гірко заплакав і сказав: «Так, любий Джо, є досить роботи для жінок і дітей у цій місцевості, але немає роботи для чоловіків. Легше сто фунтів стерлінгів знайти на вулиці, ніж знайти роботу. Але я ніколи не повірив би, щоб ти або хтось інший міг побачити, як я штопаю панчохи своїй дружині, тому що це нехороша робота. Але дружина моя майже не може вже стояти на ногах, і я боюсь, що вона захворіє, і я тоді не знаю, що з нами буде, тому що вона вже давно стала чоловіком у домі, а я жінкою. Нехороша це робота, Джо. Не завжди було так»,— продовжував він, гірко плачучи.— «Але скажи мені, Джек,— запитав Джо,— як же ти жив увесь цей час, не маючи ніякої роботи?».— «Я скажу тобі, Джо,— відповів Джек,— я жив, як жилося, а жилося дуже погано. Коли я одружився, я, як ти знаєш, мав досить роботи, і ледарем, як ти знаєш, я ніколи не був».— «Ні, ледарем ти ніколи не був».— «Наш дім був добре обставлений, і Мері не доводилося працювати, я заробляв досить на двох. Але тепер все стало догори ногами; Мері змушена працювати, а я мушу залишатися вдома,

доглядати дітей, замітати, прати, варити їжу і штопати. Коли моя бідна дружина повертається ввечері додому, вона зовсім розбита і нічого більше робити не може. Знаєш, Джо, це дуже важко для людини, яка звикла до іншого».— «Так,— відповів Джо,— це нелегко». І Джек знову почав плакати; він говорив, що краще б він ніколи не одружувався, ніколи не народжувався на світ; але коли він одружився з Мері, йому й на думку не спадало, що так може трапитись. «Я не раз через це плакав»,— сказав Джек. Ну, пане, коли Джо все це почув, як він пізніше розповідав мені, він прокляв фабрики, фабрикантів і уряд всіма тими прокляттями, яких з дитинства навчився на фабриці».

Чи можна собі уявити більш неподобне, більш безглузде становище, ніж те, яке описане в цьому листі? А тим часом становище, в якому чоловік перестає бути чоловіком, а жінка втрачає свою жіночність, але яке не може надати ні чоловікові справжньої жіночності, ні жінці справжньої мужності, становище, яке найганебніше принижує обидві статі і в кожній з них — людську гідність, — це становище і є кінцевий наслідок нашої хваленої цивілізації, останній результат усіх тих зусиль, які були зроблені сотнями поколінь для того, щоб поліпшити умови свого існування та існування своїх нащадків! Бачачи, як обертаються на глум результати всіх людських старань і зусиль, нам лишається тільки або зневіритися в самому людстві і його долі, або визнати, що воно досі шукало своє щастя на хибних шляхах. Ми повинні визнати, що таке цілковите викривлення відносин між статями могло відбутися тільки тому, що відносини ці з самого початку були побудовані на хибній основі. Якщо панування жінки над чоловіком, яке неминуче зумовлюється фабричною системою, негідне людини, значить і первісне панування чоловіка над жінкою слід також визнати негідним людини. Якщо панування жінки тепер, як колись чоловіка, грунтується на тому, що саме вона добуває більшу частину або навіть всю сукупність спільного майна сім'ї, значить спільність майна була не справжня, не розумна, коли один з членів чваниться тим, що вніс більшу частку. Той факт, що сім'я в сучасному суспільстві руйнується, тільки доводить, що зв'язуючою ниткою її була не сімейна любов, а особиста заінтересованість, що збереглася незважаючи на уявну спільність майна *. Такі самі взаємовідносини виникають, коли діти підтримують своїх безробітних батьків, у тому випадку, якщо вони не платять їм просто за харчі, як уже було сказано. Д-р Хокінс говорить у доповіді про фабричну працю, що такі відносини зустрічаються дуже часто, і в Манчестері це явище загальновідоме. Як в інших випадках дружина, так тут діти — господарі в домі. Лорд Ешлі наводить такий приклад у своїй промові (в па-

* Як багато заміжніх жінок працює на фабриках, видно з даних самих фабрикантів: на 412 фабриках у Ланкаширі працює 10 721 заміжня жінка; з їх чоловіків тільки 5 314 працюють теж на фабриках, 3 927 мають іншу роботу, 821 безробітний, а щодо 659 — відомостей немає. Таким чином, на кожну фабрику припадає два, якщо не три чоловіка, які живуть за рахунок праці своєї дружини.

латі громад 15 березня 1844 р.): один чоловік лаяв своїх двох дочок за те, що вони були в трактирі, на що дочки заявили, що їм набридло терпіти над собою команду: ідіть, мовляв, до біса, нам доводиться вас утримувати, треба ж що-небудь мати за свою роботу; вони виїхали з батьківського дому, покинувши батька і матір напризволяще.

Становище незаміжніх жінок, які виросли на фабриці, не краще, ніж заміжніх. Само собою зрозуміло, що дівчина, яка з дев'яти років працює на фабриці, не могла навчитися домашніх робіт, і внаслідок цього всі фабричні робітниці зовсім недосвідчені в цьому відношенні і не можуть вести домашнє господарство. Вони не вміють ні шити, ні в'язати, ні готувати їжу, ні прати, вони не знають звичайнісіньких домашніх робіт, а про те, як поводитися з маленькими дітьми — вони і поняття не мають. «Звіт комісії по обстеженню фабричної праці» наводить цьому десятки прикладів, а д-р Хокінс, автор доповіді про Ланкашір, висловлює такі погляди (на стор. 4 «Звіту»):

«Дівчата виходять заміж рано і необдумано; у них немає ні можливості, ні часу, ні нагоди ознайомитися із звичайнісінькими обов'язками господарки, і якби у них все це і було, то після одруження у них не знайшлося б часу для виконання цих обов'язків. Мати відірвана від своєї дитини щоденно протягом дванадцяти годин: дитину доглядає найнята за певну плату дівчинка або стара жінка; до того ж житлом фабричних робітників надто часто буває не те, що зветься будинком (home), а підвал, в якому немає ні кухонного посуду, ні необхідних речей для прання, шиття і штопання, де немає нічого того, що могло б зробити життя приємним і культурним, а сімейне вогнище привабливим. З цих та з інших причин, і особливо заради збереження життя і здоров'я дітей, я можу лише бажати і сподіватися, що настане час, коли робота заміжніх жінок на фабриках буде заборонена».

Окремі приклади і показання див. «Звіт комісії по обстеженню фабричної праці», Кауелл, документи, стор. 37, 38, 39, 72, 77, 82. Тафнелл, документи, стор. 9, 15, 45, 54 та ін.

Але все це, однак, ще не найбільше зло. Моральні наслідки роботи жінок на фабриках значно гірші. Спільне перебування людей обох статей і всіх віків в одній майстерні, неминуче зближення між ними, скупчення людей, які не одержали ніякого інтелектуального і морального виховання, в одному тісному приміщенні — все це не може справляти сприятливого впливу на розвиток жіночого характеру. Фабрикант, якщо навіть він і стежить за цим, може втрутитися тільки тоді, коли дійсно відбувається що-небудь скандальне; про постійний, але менш помітний вплив більш розбещених людей на більш моральних, і особливо на молодих, він не може знати, а отже і запобігти йому теж не може. Але ж саме цей вплив найшкідливіший. Розмови, які ведуться на фабриці, багатьма були названі перед фабричною комісією 1833 р. «непристойними», «поганими», «брудними» і т. д. (Кауелл, документи, стор. 35, 37 і багато інших). Тут у малому

масштабі відбувається те, що у великому масштабі ми бачили у великих містах. Централізація населення має однакові наслідки для людей, незалежно від того, чи відбувається вона у великому місті, чи на маленькій фабриці. Якщо фабрика менша, то зближення більше і спілкування неминучіше. Наслідків не треба довго чекати. Один свідок у Лестері говорив, що він охочіше послав би свою дочку просити милостиню, ніж на фабрику, що фабрика — справжнє переддвер'я пекла і що більшість проституток міста зобов'язані своєю долею фабриці (Пауер, документи, стор. 8). Другий свідок з Манчестера «не вагаючись твердить, що три чверті молодих фабричних робітниць віком від 14 до 20 років уже втратили невинність» (Кауелл, документи, стор. 57). Член комісії Кауелл твердить взагалі, що моральність фабричних робітників трохи нижча, ніж середній рівень моральності робітничого класу (стор. 82), а д-р Хокінс говорить («Звіт», стор. 4):

«Моральність нелегко визначити у цифрах, але якщо вірити моїм власним спостереженням і думці всіх тих, з ким мені доводилося говорити про це, а також загальному враженню від усіх одержаних мною показань, то складається надзвичайно сумна картина впливу фабричного життя на моральність молоді жіночої статі».

Само собою зрозуміло, що фабричне рабство такою ж мірою, як і всяке інше, якщо не більше, дає хазяїну jus primae noctis *. І в цьому відношенні фабрикант є господарем над тілами і принадами своїх робітниць. Звільнення є достатня погроза для того, щоб у дев'яти випадках з десяти, коли не в усіх дев'яносто дев'яти із ста, зламати всякий опір дівчини, яка і без того не дуже-то дорожить своєю невинністю. Якщо фабрикант досить підлий, — а звіт комісії повідомляє про багато таких випадків, — то його фабрика є в той же час і його гаремом; і якщо не всі фабриканти користуються цим правом, то становище дівчат по суті від цього не змінюється. На початку розвитку фабричної промисловості, коли фабриканти здебільшого були вискочками без освіти і не зважали на лицемірні звичаї суспільства, вони спокійнісінько користувалися своїм «набутим» правом.

Щоб правильно оцінити наслідки фабричної праці для фізичного стану жінок, треба насамперед ознайомитися з працею дітей, а також з характером самої праці. Дітей стали використовувати на фабриках з самого виникнення сучасної промисловості: спочатку внаслідок невеликих — пізніше збільшених — розмірів машин, на них працювали майже виключно діти, причому їх брали переважно з притулків, і фабриканти наймали їх гуртом як «учнів» на довгі роки. Діти одержували загальне харчування, житло та одяг і були, зрозуміло, цілковитими рабами свого хазяїна, який поводився з ними з величезною жорстокістю і варварством. Уже в 1796 р. обурення, викликане у громадській думці

* — право першої ночі. *Ред.*

цією огидною системою, було так енергійно виражене д-ром Персівалом і сером Р. Пілем (бавовняним фабрикантом, батьком теперішнього міністра), що парламент у 1802 р. прийняв закон про учнів, який припинив найбільш кричущі зловживання [118]. З часом набрала сили конкуренція вільних робітників, яка витіснила систему учнівства. Поступово фабрики почали все частіше будувати в містах, машини набули більших розмірів, приміщення стали краще провітрюватись і утримуватись; разом з тим поступово з'являлося все більше роботи для дорослих і для підлітків, відносна кількість зайнятих на фабриках дітей через це трохи зменшилась, і вік, коли вони починали працювати, трохи підвищився. Тепер рідше стали брати на роботу дітей віком менше 8—9 років. Як ми побачимо нижче, законодавчій владі згодом не раз доводилося брати на себе захист дітей від зажерливості буржуазії.

Висока смертність серед дітей робітників, і особливо фабричних робітників, є достатнім доказом тих нездорових умов, в яких вони проводять свої ранні роки. Ті самі причини впливають і на дітей, які залишаються в живих, хоч, звичайно, не такою значною мірою, якою вони діють на тих, кого доводять до загибелі. У найсприятливіших випадках ці причини призводять тільки до вразливості до якого-небудь захворювання або затримки в розвитку, а отже і меншої фізичної сили, ніж у нормальної дитини. Дев'ятирічна дитина фабричного робітника, яка виросла в нужді і всіляких нестатках, у вогкості і холоді, завжди була не досить тепло одягнена і жила в поганому приміщенні, має далеко не таку працездатність, як дитина, що виросла в більш здорових умовах. З дев'яти років її посилають на фабрику, де вона працює щодня $6^1/_2$ години (раніше вона працювала 8, а ще раніше 12—14 і навіть 16 годин) до тринадцяти років, а з цього віку до вісімнадцяти років — 12 годин. Причини, які несприятливо діють на її організм, не зникають, а роботи стає більше. Можна припустити, що дев'ятирічна дитина, навіть коли це дитина робітника, може витримати щоденну роботу по $6^1/_2$ години без того, щоб шкода від такої роботи для її організму була *помітною* і відчутною; та вже в усякому разі перебування в задушливій, вогкій, часто до того ж і жаркій фабричній атмосфері сприятливо впливати на здоров'я не може. І при всіх обставинах непростимо, щоб той час, який повинен був би присвячуватись виключно фізичному і духовному вихованню дітей, приносився в жертву зажерливості бездушної буржуазії: дітей позбавляють школи і чистого повітря, щоб вижимати з них прибуток для панів фабрикантів. Правда, буржуазія на це відповідає: якщо ми не будемо давати дітям роботу на фабриках, вони все одно залишаться в умовах, несприятливих для їх розвитку. В цілому це правильно, але що ж це означає, коли вдуматись як слід? Це означає, що буржуазія спочатку ставить дітей робітників у погані умови, а потім ще використовує

ці погані умови для своєї ж вигоди! Вона посилається для свого виправдання на становище, яке так само є справою її рук, як і вся фабрична система; вона виправдує свій сьогоднішній злочин тим злочином, який учинила вчора. І коли б фабричне законодавство хоч до певної міри не зв'язувало їм рук, як відстоювали б інтереси робітників ці «доброзичливі», «гуманні» буржуа, що й фабрики свої збудували, мовляв, виключно заради блага робітників! Послухаємо, що робилося на фабриках, коли фабричний інспектор ще не стояв у фабрикантів над душею. Нехай викриє їх свідчення, авторитет якого вони самі визнають,— звіт фабричної комісії 1833 року.

У звіті центральної комісії повідомляється, що на фабриках діти зрідка починали працювати з п'ятирічного віку, частіше — з шестирічного, дуже часто з семирічного і здебільшого з восьми-дев'ятирічного віку, що робочий час тривав часто 14—16 годин на день (не враховуючи перерви на їду), що фабриканти дозволяли наглядачам бити дітей і часто самі давали волю рукам. Наводиться навіть один випадок, коли фабрикант, шотландець, поскакав верхи навздогін за шістнадцятирічним робітником, який втік, і примусив його повернутися і бігти попереду коня, підганяючи його весь час довгим нагаєм! (Стюарт, документи, стор. 35). У великих містах, де робітники чинили більшу протидію, такі випадки траплялися, звичайно, рідше.— Але навіть і такий довгий робочий день не задовольняв зажерливості капіталістів. Вони ставили собі за мету всіма можливими засобами зробити більш доходним капітал, вкладений в будівлі і машини, примусити його функціонувати якнайбільше. Для цього фабриканти запровадили ганебну систему нічної праці. Деякі запровадили дві зміни робітників, причому кожна з них була досить численна, щоб повністю забезпечити роботу фабрики, і одна зміна завжди працювала дванадцять денних годин, друга — дванадцять нічних. Неважко собі уявити, які наслідки повинно було мати таке постійне позбавлення нічного відпочинку, якого ніякий денний сон замінити не може, для фізичного стану не тільки дітей і підлітків, а й дорослих робітників. Збудження всієї нервової системи і зв'язане з ним загальне ослаблення всього організму — ось неминучий результат такої праці. Другим наслідком її є посилене пияцтво і велика розбещеність у відносинах між статями. Один фабрикант свідчить (Тафнелл, документи, стор. 91), що за два роки, коли на його фабриці працювали вночі, кількість незаконнонароджених дітей подвоїлась, і моральний рівень упав до такої міри, що довелося припинити нічну роботу.— Інші фабриканти робили ще більш по-варварському: вони змушували багатьох робітників працювати 30—40 годин підряд, і це *по кілька разів на тиждень*, бо повної другої зміни у них не було: зміна існувала лише для того, щоб частково підміняти робітників і дати їм можливість поспати якусь

годину. Звіти комісії про це варварство і його наслідки перевершують все, що мені коли-небудь доводилося чути про подібні порядки. Таких жахливих речей, як ті, про які тут розповідається, не зустрінеш більш ніде, а тим часом буржуазія, як ми побачимо, завжди посилається на свідчення комісії, тлумачачи його на *свою користь*. Наслідки такої системи виявилися досить швидко: доповідачі комісії повідомляють про безліч зустрінутих ними калік, які зобов'язані своїм каліцтвом виключно тривалому робочому часові. Найбільше поширені викривлення хребта і ніг. Френсіс Шарп (член Королівського товариства хірургів) у Лідсі описує це так:

«До свого приїзду в Лідс мені ніколи не доводилося бачити такого своєрідного викривлення нижньої частини стегнової кістки. Спочатку я вважав, що це рахіт, але велика кількість випадків, зареєстрованих у лікарні, поява цього захворювання в такому віці (8—14 років), коли діти звичайно вже не хворіють на рахіт, а також та обставина, що захворювання стало відомим тільки з того часу, як діти почали працювати на фабриках, змусили мене змінити свою думку. Я бачив до цього часу близько ста таких випадків і можу рішуче твердити, що вони зумовлені надмірною працею; наскільки я знаю, всі хворі — фабричні діти, і самі вони пояснюють свою хворобу наведеною вище причиною».— «Кількість зареєстрованих мною випадків викривлення хребта, явно зумовлених надто довгочасним стоянням на ногах, становила не менше трьохсот» (д-р Лаудон, документи, стор. 12, 13).

Такі ж показання дає д-р Хей з Лідса, який був протягом 18 років лікарем у лікарні:

«Викривлення хребта буває дуже часто у фабричних робітників; у деяких випадках це просто наслідок надмірної праці, в інших — наслідок впливу тривалої роботи на слабий від народження або ослаблений поганим харчуванням організм... Різні каліцтва тут, очевидно, частіше зустрічаються, ніж ці хвороби: коліна ввігнуті, зв'язки суглобів часто ослаблені і дряблі, а довгі кістки ніг викривлені; особливо бувала викривлена і збільшена головка цих кісток; такі пацієнти приходили з фабрик, на яких дуже тривалий робочий день» (д-р Лаудон, документи, стор. 16).

Те саме підтверджують хірурги Бомонт і Шарп про Брадфорд. У доповідях членів комісії Дрінкуотера, Пауера і д-ра Лаудона описано дуже багато таких викривлень; Тафнелл і д-р сер Давід Баррі, які звертали менше уваги на це явище, також наводять окремі приклади у своїх доповідях (у доповіді Дрінкуотера, документи, стор. 69 про двох братів, стор. 72, 80, 146, 148, 150 про двох братів, стор. 155 і багато інших; у доповіді Пауера, документи, стор. 63, 66, 67 двічі, на стор. 68 тричі і на стор 69 двічі; в доповіді про Лідс на стор. 29, 31, 40, 43, 53 і наст.; у доповіді д-ра Лаудона, документи, стор. 4, 7 чотири рази, на стор. 8 кілька разів і т. д.; у сера Д. Баррі, стор. 6, 8, 13, 21, 22, 44, на стор. 55 тричі і т. д.; у Тафнелла на стор. 5, 16 та ін.). Члени комісії, які обстежували Ланкашір,— Кауелл, Тафнелл і д-р Хокінс — зовсім не звернули уваги на ці медичні наслідки фабричної системи, хоч Ланкашір щодо кількості калік

цілком може посперечатися з Йоркшіром. Мені рідко вдавалося пройти по Манчестеру, не зустрівши трьох-чотирьох калік із зовсім такими ж викривленнями хребта і ніг, які описано вище, і я не раз звертав на них увагу і мав можливість їх роздивитися. Я сам знайомий з одним калікою, який цілком відповідає описові, даному д-ром Хеєм; його стан є наслідком перебування на фабриці пана Дугласа у Пендлтоні, фабриці, про яку й досі шириться найгірша слава серед робітників через надмірну роботу, яка ще недавно тривала там цілісінькі ночі. Дивлячись на таких калік, відразу можна догадатись про причини їх каліцтва, яке у всіх абсолютно однакове: коліна ввігнуті всередину і трохи назад, ноги викривлені всередину, суглоби змінилися і потовщали, хребет часто викривлений вперед або вбік. Найбільш жорстокі умови були, очевидно, у людинолюбних фабрикантів шовкових виробів Маклсфілдської округи; це зв'язане з тим, що на цих фабриках працювали дуже маленькі діти,— починаючи з п'яти-шести років. У наведених членом комісії Тафнеллом додаткових даних є показання одного фабричного наглядача Райта (на стор. 26), дві сестри якого були найстрахітливіше покалічені роботою і який одного разу підрахував кількість калік на деяких вулицях Маклсфілда, включаючи і найбільш упорядковані та красиві вулиці: на Таунлей-стріт він налічив десять калік, на Джордж-стріт — п'ятьох, на Шарлотт-стріт — чотирьох, на Уотеркотс — п'ятнадцять, на Банк-Топ — трьох, на Лорд-стріт — сімох, на Мілл-Лейн — дванадцять, на Грейт-Джордж-стріт — двох, у робітному домі — двох, на Парк-Грін — одного і на Пікфорд-стріт — двох. Сім'ї цих калік одностайно заявляли, що їх каліцтва є наслідком надмірної праці на шовкопрядильних фабриках. На стор. 27 описано хлопчика, настільки покаліченого, що він не міг піднятися по сходах; там же згадується про кількох дівчаток з викривленням хребта і стегна.

Надмірна праця викликає й інші каліцтва, зокрема плоскостопість, яку часто зустрічали сер Д. Баррі (наприклад, на стор. 21 він згадує про два випадки), а також лікарі і хірурги Лідса (Лаудон, стор. 13, 16 і т. д.). І навіть у тих випадках, коли міцніший організм, краще харчування та інші умови дали можливість молодому робітникові встояти проти наслідків цієї варварської експлуатації, все-таки з'являються болі в попереку, в спині, в ногах, опухлі суглоби, розширення вен або великі, незаживаючі виразки на стегнах і литках. Усі ці недуги є майже загальним явищем серед робітників. Стюарт, Макінтош і сер Д. Баррі у своїх доповідях наводять сотні прикладів, їм майже не доводилося зустрічати робітників, які не страждали хоч би від однієї з цих хвороб; в інших доповідях також поява цих наслідків підтверджується численними показаннями лікарів. Незліченні приклади, наведені в доповідях про Шотландію, незаперечно показують, що

робота по 13 годин на добу, навіть для 18—22-річних робітників, як чоловіків, так і жінок, призводить у кращому разі до *таких* наслідків, і це стосується однаковою мірою льонопрядилень Данді і Данфермліна і бавовняних фабрик Глазго і Ланарка.

Всі ці недуги легко пояснюються самою природою фабричної праці, яка дійсно дуже «легка», як кажуть фабриканти, але саме внаслідок цієї легкості діє на організм більш ослабляюче, ніж всяка інша. Робітникам не так багато доводиться робити, але вони повинні весь час *стояти на ногах*, не маючи права присісти. Хто сяде на підвіконня або на корзину, того штрафують; це тривале перебування на ногах, постійне механічне тиснення верхньої частини тіла на хребет, кістки таза і ніг не може не викликати описаних вище наслідків. Це постійне стояння зовсім не необхідне для самої роботи, як показує приклад Ноттінгема, де принаймні в сукальних відділах влаштовано сидіння (в результаті — зникнення згаданих вище недуг, а отже і згода робітниць на подовження робочого дня). Але на фабриці, де робітник працює тільки на буржуа і мало заінтересований у тому, щоб робота була виконана добре, він, мабуть, частіше користувався б можливістю посидіти, ніж це приємно і вигідно фабрикантові, і ось для того, щоб втрати буржуазії на зіпсованій сировині були трохи менші, робітники змушені жертвувати своїм здоров'ям *. Тим часом це тривале перебування в стоячому положенні разом з поганим здебільшого повітрям фабрики викликає, крім того, велике ослаблення всього організму, яке у свою чергу призводить до всіляких інших, вже не стільки місцевих, скільки загальних захворювань. Повітря на фабриках звичайно буває одночасно вологе і тепле, часто тепліше, ніж треба; якщо тільки вентиляція не *дуже* добра, то повітря там дуже погане, душне, має недостатню кількість кисню, насичене пилом і згірклими випарами машинного масла, яке майже всюди розлите по підлозі, що увібрала його в себе. Робітники вже внаслідок жари одягнені легко і через це неминуче простуджуються при нерівномірній температурі приміщення; в цій жарі вони бояться свіжого повітря; поступове ослаблення всіх функцій організму зменшує теплоту тіла, яка повинна підтримуватися ззовні, і через це сам робітник найкраще себе почуває, коли може залишатися в перегрітій фабричній атмосфері при наглухо зачинених вікнах. До того ж часті і різкі зміни температури, коли він виходить з жаркої фабричної атмосфери на морозне або вогке повітря вулиці, неможливість для робітника достатньо захистити себе від дощу або переодягнутися в сухий одяг — все це разом узяте завжди викликає простуду.— Коли згадати, що при всьому цьому майже жодному м'язові не доводиться дійсно напружуватись, виконувати справжню роботу,

* Було влаштовано сидіння також у прядильній майстерні однієї з фабрик у Лідсі (Дрінкуотер, документи, с. 85).

крім хіба м'язів ніг, що розслаблюючій, отупляючій дії перелічених причин ніщо не протидіє, бо робітник не має нагоди тренувати своє тіло, розвивати силу мускулів, пружність і міцність зв'язок і змалку не мав змоги бувати на свіжому повітрі, то нікого не здивує майже одностайне твердження лікарів у фабричному звіті, що вони знайшли у фабричних робітників особливо низьку здатність організму боротися проти всіх хвороб, взагалі знижену життєдіяльність і постійне ослаблення всіх духовних і фізичних сил. Послухаємо спочатку сера Д. Баррі:

«Несприятливий вплив фабричної праці на робітників полягає ось у чому: 1) в безумовній необхідності пристосовувати свою фізичну і духовну діяльність до руху машини, яка приводиться в дію рівномірною і постійною силою; 2) в необхідності залишатися в стоячому положенні протягом непомірно довгих проміжків часу, які занадто швидко настають один за одним; 3) у позбавленні сну (внаслідок тривалого робочого часу, болів у ногах і загальної слабості всього організму). Сюди додається ще вплив низьких, тісних, пильних або вогких майстерень, брудна, перегріта атмосфера і невпинне потіння. Через це особливо хлопчики, за дуже незначними винятками, дуже швидко втрачають свіжий дитячий рум'янець і стають блідішими і худішими, ніж інші хлопчики. Навіть учень ручного ткача, що стоїть босий на глиняній підлозі майстерні, має кращий вигляд тому, що він хоч зрідка все-таки буває на свіжому повітрі. А в дитини, яка працює на фабриці, не буває жодної вільної хвилини, крім як для їди, і вона виходить на свіже повітря тільки тоді, коли йде обідати. Всі дорослі прядильники-чоловіки бліді і худі, страждають від нетравлення шлунка і примхливого апетиту; всі вони змалку працюють на фабриці, і серед них мало або зовсім немає високих на зріст, гарної будови чоловіків, з чого не без підстави можна зробити той висновок, що їхня праця дуже несприятливо впливає на розвиток чоловічого організму. Жінки значно легше переносять цю працю» (що цілком природно, але й вони, як ми побачимо далі, страждають від своїх специфічних захворювань). (Сер Д. Баррі. Загальна доповідь).

Те саме пише і Пауер:

«Я можу прямо заявити, що фабрична система у Брадфорді породила дуже багато калік... і що вплив довго триваючої праці на організм позначається не тільки на явно вираженому каліцтві, а ще значно частіше на затримці росту, нерозвиненості мускулів і слабкій будові тіла» (Пауер, доповідь, стор. 74).

Цитований уже вище хірург * Ф. Шарп, з Лідса, пише:

«Коли я переїхав із Скарборо в Лідс, мені відразу ж впало в очі, що діти взагалі тут значно блідіші і мускулатура у них значно менш розвинута, ніж у дітей в Скарборо та його околицях. Я побачив також, що багато дітей занадто малі для свого віку... Я спостерігав безліч випадків золотухи, легеневих, шлункових і кишкових захворювань, щодо яких у мене, як у лікаря, не залишалось ні найменших сумнівів, що вони викликані роботою на фабриці. Я дотримуюсь тієї думки, що тривала праця ослаблює нервову енергію організму, готуючи грунт для багатьох хвороб; якби не було постійного припливу свіжих сил з села, порода фабричних робітників скоро зовсім виродилася б».

* Так звані хірурги (surgeons) такі ж освічені медики, як і дипломовані лікарі (physicians), і через це займаються не тільки хірургічною, а й загальнолікарською практикою. З багатьох причин їм навіть віддають перевагу перед лікарями.

Брадфордський хірург Бомонт висловлює таку саму думку:

«На мій погляд система праці, яка практикується тут на фабриках, викликає специфічне ослаблення всього організму, робить дітей надзвичайно сприйнятливими до епідемій, як і до випадкових хвороб... Я рішуче вважаю відсутність будь-яких обов'язкових розпоряджень щодо вентиляції і дотримання чистоти на фабриках однією з головних причин тієї специфічної схильності або сприйнятливості до хвороб, які так часто зустрічались у моїй практиці».

Такі ж показання дає Уільям Шарп молодший:

«1) Я мав нагоду спостерігати вплив фабричної системи на здоров'я дітей при найсприятливіших обставинах» (на фабриці Вуда в Брадфорді, найбільш упорядкованій фабриці цього міста, де д-р Кей був фабричним лікарем); «2) цей вплив не підлягає сумніву і навіть при таких сприятливих умовах він завдавав значної шкоди; 3) протягом 1832 р. я подав медичну допомогу трьом п'ятим усіх працюючих на фабриці Вуда дітей; 4) згубні наслідки цієї системи позначаються не стільки на великій кількості калік, скільки на переважанні слабих і хворобливих організмів; 5) усе це значно поліпшилося з того часу, як на фабриці Вуда робочий день для дітей було скорочено до десяти годин».

Сам член комісії д-р Лаудон, який наводить всі ці показання, говорить таке:

«З достатньою ясністю доведено, мені здається, що дітей примушували працювати безрозсудно і немилосердно довго і що навіть дорослі змушені були виконувати таку кількість роботи, яка навряд чи під силу людині. В результаті багато померло передчасно, інші залишилися на все життя покаліченими, і побоювання, що ті, які залишилися в живих, матимуть слабе потомство, з фізіологічної точки зору більш ніж обгрунтоване».

І нарешті д-р Хокінс заявляє, торкаючись Манчестера:

«Я думаю, що більшості мандрівників впадає в очі малий зріст, кволість і блідість, які так часто можна бачити у жителів Манчестера і насамперед серед фабричних робітників. У жодному місті Великобританії або Європи я не бачив такого очевидного відхилення від середнього національного типу щодо будови і кольору обличчя. Заміжні жінки вражаюче позбавлені всіх характерних особливостей англійської жінки... Я повинен визнати, що всі хлопчики і дівчатка, приведені до мене з манчестерських фабрик, мали пригнічений вигляд і блідий колір обличчя; у виразі облич не було і сліду звичайної рухливості, жвавості і веселості, властивих юності. Багато з них мені говорили, що в суботу ввечері і в неділю вони не відчувають ні найменшого бажання погратися на свіжому повітрі, а вважають за краще спокійно сидіти вдома».

Наведемо ще одне місце з доповіді Хокінса, яке, правда, тільки наполовину цього стосується, але з таким самим успіхом може бути наведене тут, як і в іншому місці:

«Надмірність, всілякі надуживання і відсутність турботи про майбутнє — ось головні вади фабричного населення, і ці вади легко можна пояснити звичаями, породженими сучасною системою, і вони *майже неминуче з неї випливають*. Всіма визнано, що нетравлення шлунка, іпохондрія і загальна слабість — дуже поширені явища серед цієї категорії робітників; після дванадцяти годин одноманітної праці цілком природне бажання вдатися до того чи іншого збуджуючого засобу, а коли нарешті з'являються вищезгадані хвороби, робітник все частіше й частіше починає шукати забуття у спиртних напоях».

У звіті наведено сотні прикладів, які підтверджують всі ці показання лікарів і членів комісії. Що ріст юних робітників

затримується працею на фабриці — це підтверджено сотнями показань. Так, Кауелл, між іншим, наводить вагу 46 сімнадцятирічних юнаків, учнів однієї і тієї ж недільної школи: у 26, що працювали на фабриці, середня вага становила 104,5 англ. фунтів, а у 20, які теж належали до робітничого класу, але працювали не на фабриці, середня вага була 117,7 англ. фунтів. Один з найбільших манчестерських фабрикантів, натхненник боротьби фабрикантів проти робітників, якщо не помиляюсь, Роберт Хайд Ґрег, сам якось заявив, що, коли так триватиме і далі, фабричні робітники Ланкашіра скоро виродяться в пігмеїв *. Офіцер, який відає рекрутським набором (Тафнелл, стор. 59), заявляє, що фабричні робітники мало придатні для військової служби, що вони худі і слабі і їх часто бракують лікарі. В Манчестері він ледве знаходив чоловіків на зріст у 5 футів 8 дюймів, більшість мала тільки 5 футів 6—7 дюймів, тимчасом як у сільськогосподарських округах більшість рекрутів мала 5 футів 8 дюймів (англійський фут трохи менший від прусського, і ця різниця становить на 5 футів приблизно 2 дюйми).

Під впливом усіх цих умов чоловіки-робітники дуже швидко зношуються. Більшість під 40 років уже непрацездатні, деякі тримаються до 45 років і дуже небагато — до 50. Крім загальної слабості організму непрацездатність викликається ще почасти ослабленням зору — внаслідок роботи біля мюль-машини, при якій робітникові завжди доводиться наглядати за довгим рядом тонких паралельних ниток, дуже напружуючи при цьому зір. З 1 600 робітників, зайнятих на кількох фабриках у містах Харпері і Ланарку, тільки 10 чоловік були віком понад 45 років; з 22 094 робітників, зайнятих на різних фабриках у Стокпорті і Манчестері, тільки 143 чоловіка було віком понад 45 років. З цих 143 — 16 чоловік залишалися на фабриці з особливої ласки, а один з них виконував роботу дитини. В одному списку прядильників з 131 чоловіка тільки семеро мали більше 45 років, і все-таки фабрикант, у якого вони просили роботи, відмовив їм усім через «похилий вік». З 50 прядильників, забракованих у Болтоні, тільки двом було більше 50 років, а середній вік усіх інших був нижчий від 40 років, і все-таки вони залишилися без роботи через, нібито, похилий вік! Великий фабрикант Ашуерт у листі до лорда Ешлі сам визнає, що під 40 років прядильник уже не може виробити встановлену кількість пряжі і тому «іноді» його звільняють; сорокарічних робітників він називає «стариками»! **. Такі самі дані повідомляє член комісії Макінтош у звіті 1833 р.:

«Хоч я був уже певною мірою до цього підготовлений, знаючи, в яких умовах працюють діти, все-таки мені важко було повірити, коли більш літні робітники давали мені відомості про свій вік, настільки ці люди рано старіють».

* Слова ці взято не з фабричного звіту.

** Усі ці факти взято з промови лорда Ешлі (на засіданні палати громад 15 березня 1844 р.).

Хірург Смеллі з Глазго, який лікує головним чином фабричних робітників, теж стверджує, що 40 років для них уже похилий вік (old age) (Стюарт, документи, стор. 101). Про це саме свідчать Тафнелл, документи, стор. 3, 6, 15, і Хокінс, доповідь, стор. 4, документи, стор. 11 і т. д. У Манчестері ця рання старість робітників настільки звичайне явище, що майже всі сорокарічні чоловіки мають вигляд на десять — п'ятнадцять років старіший, тоді як і чоловіки і жінки із заможних класів мають дуже хороший вигляд, якщо тільки вони не надто багато п'ють.

Вплив фабричної праці на жіночий організм теж дуже своєрідний. Порушення організму, які викликаються у жінки довгим робочим днем, ще серйозніші, ніж у чоловіка: зміни таза — почасти внаслідок неправильного положення і неправильного розвитку самих тазових кісток, почасти внаслідок викривлення нижньої частини хребта, нерідко викликаються цією причиною.

«Хоч аномалія таза і деякі інші хвороби мені особисто жодного разу не зустрічалися»,— повідомляє д-р Лаудон у своїй доповіді,— «все-таки це такі явища, які кожний лікар повинен розглядати як можливий наслідок тривалого робочого дня у дітей, що, до того ж, підтверджується високоавторитетними лікарями».

Про те, що фабричні робітниці народжують значно важче, ніж інші жінки, так само як і про те, що у них частіше бувають викидні, свідчать багато повитух і акушерів (див., наприклад, д-р Хокінс, документи, стор. 11 і 13). Крім того робітниці страждають від властивої усім фабричним робітникам загальної слабості організму, а в разі вагітності вони працюють на фабриці *до самого моменту родів,* і цілком зрозуміло: адже коли вони залишать роботу раніше, то їм доводиться побоюватись, що їх місце займуть інші, а їх самих звільнять, до того ж і заробітку вони за цей час не одержать. Дуже часто буває, що жінка, яка працювала до вечора, на другий ранок уже народила, а нерідко трапляється, що вона народжує тут же на фабриці, серед машин. І коли пани буржуа і не вбачають у цьому нічого особливого, то їх дружини, можливо, погодяться зі мною, що ставити вагітну жінку в необхідність до самого дня родів працювати щодня 12—13 (а раніше було ще більше) годин стоячи і часто нагинаючись,— це жорстокість і підле варварство. Але це ще не все. Жінки раді, якщо їм дозволяють не працювати протягом двох тижнів після родів, і вважають це великим строком. Багато їх уже через тиждень і навіть через 3—4 дні повертаються на фабрику, щоб відпрацювати *повний* робочий день. Я чув одного разу, як фабрикант запитав наглядача: Така-то не прийшла ще? — Ні. — А давно вона народила? — Тиждень тому.— То вона могла давно вже повернутись. Така-то залишається у таких випадках вдома не більше трьох днів.— Усе це цілком зрозуміло: боязнь звільнення, боязнь голоду жене робітницю на фабрику, незважаючи на слабість,

незважаючи на біль; інтереси фабриканта не терплять, щоб робітники сиділи вдома через хворобу; робітники не повинні хворіти, робітниці не можуть дозволити собі полежати після родів, інакше фабрикантові доведеться зупинити машини або сушити свою ясновельможну голову над тим, щоб придумати тимчасовий вихід із становища; щоб уникнути цього, він звільняє своїх робітників, якщо вони дозволяють собі хворіти.

Ось послухайте (Кауелл, документи, стор. 77):

«Дівчина почуває себе дуже погано і ледве може працювати.— Чому ж їй не попросити дозволу піти додому?— Ах, пане, «хазяїн» щодо цього дуже суворий: якщо нас не буде на роботі чверть дня, ми ризикуємо бути звільненими».

А ось ще одне свідчення (сер Д. Баррі, документи, стор. 44): робітника Томаса Мак-Дерта трохи морозить:

«він не сміє залишатися вдома, а якщо залишається, то в усякому разі не довше чотирьох днів, бо інакше він може втратити роботу».

І таке становище майже на всіх фабриках.— Праця молодих дівчат у період формування їх організму викликає дуже багато різних відхилень від нормального розвитку. В деяких, особливо у тих, хто добре харчується, жарка атмосфера фабрики прискорює розвиток, так що деякі дівчата у 12—14 років цілком сформовані. Уже згаданий вище, за словами фабричного звіту, «видатний» манчестерський акушер Робертон повідомляє у «North of England Medical and Surgical Journal», що він зустрів одинадцятирічну дівчинку, яка не тільки цілком розвинулась, але навіть уже була вагітна, і що в Манчестері нерідко можна зустріти п'ятнадцятирічну породіллю. В цих випадках жара на фабриках діє подібно до жари тропічного клімату, і, як це буває в такому кліматі, за цей надзвичайно ранній розвиток людина розплачується такою ж ранньою старістю і слабістю.— Часто, проте, трапляється і затримка статевого розвитку жінки: груди розвиваються пізно або зовсім не розвиваються; такі приклади наводить Кауелл на стор. 35; менструації часто починаються тільки на сімнадцятому або вісімнадцятому, а іноді і на двадцятому році, а часто і зовсім не з'являються (д-р Хокінс, документи, стор. 11; д-р Лаудон, стор. 14 і т. д.; сер Д. Баррі, стор. 5 і т. д.). Дуже часто бувають неправильні менструації, які супроводяться сильними болями і нездужанням, дуже часто спостерігається бліда неміч, про що одностайно свідчать усі медичні звіти.

Народжені такими жінками діти не можуть бути міцними, особливо, якщо ці жінки працюють під час вагітності. Навпаки, судячи із звітів, особливо манчестерських, вони дуже кволі, і один тільки Баррі твердить, що вони здорові, але він же свідчить, що в Шотландії, де він проводив огляд, *майже жодна з одружених жінок не працює;* до того ж там, за винятком фабрик у Глазго,

більша частина фабрик розміщена за містом, що немало сприяє здоров'ю дітей. Діти робітників у найближчих околицях Манчестера майже всі рожеві і свіжі, тимчасом як у самому місті вони мають вигляд блідих і золотушних. А втім, на дев'ятому році вони всі втрачають рум'янець, тому що потрапляють на фабрику, і дуже скоро їх не можна відрізнити від міських дітей.

Крім того існують деякі галузі фабричної праці, які особливо шкідливі для здоров'я. Так, у багатьох приміщеннях бавовно- і льонопрядильних фабрик у повітрі носиться густий волокнистий пил, який викликає, особливо у робітників чесальних і ворсувальних відділень, легеневі захворювання. Організм одних людей переносить цей пил, інших — ні. Але у робітника немає вибору, і він змушений іти в те відділення, де він знаходить роботу, хоч би як це впливало на його легені. Найзвичайнішим наслідком вдихання цього пилу є кровохаркання, утруднене свистяче дихання, болі в грудях, кашель, безсоння, одним словом, всі ознаки астми, яка закінчується в найтяжчих випадках сухотами (пор. Стюарт, стор. 13, 70, 101; Макінтош, стор. 24 і т. д.; доповідь Пауера про Ноттінгем і Лідс; Кауелл, стор. 33 і т. д.; Баррі, стор. 12 — п'ять випадків на одній фабриці,— стор. 17, 44, 52, 60 і т. д., також у його звіті; Лаудон, стор. 13, і т. д. і т. д.). Але особливо шкідливе прядіння льону вологим способом,— робота, яку виконують молоді дівчата і діти. Вода бризкає на них з веретен, так що їх одяг буває спереду зовсім мокрий, а на підлозі завжди стоять калюжі. Те саме, але меншою мірою, спостерігається в сукальних відділеннях бавовнопрядильних фабрик, і наслідком цього також є постійні простуди і легеневі захворювання. Різкий, хриплий голос — відмітна риса усіх фабричних робітників, а особливо прядильників вологим способом і сукальників. Стюарт, Макінтош і сер Д. Баррі в найрізкіших виразах висловлюються про шкідливість цієї роботи, так само як і про те, як мало турбується більшість фабрикантів про здоров'я дівчат, що виконують цю роботу. Другим наслідком прядіння льону є специфічна деформація плеча, а саме вип'ячування правої лопатки, яке викликається самою природою трудового процесу. Прядіння льону, так само як і прядіння бавовни на ватер-машині, часто викликає захворювання колінної чашечки, бо рух веретена спиняють коліном, коли треба присукати обірвану нитку. Необхідність часто нагинатися при цих роботах, а також розміщення машини невисоко над підлогою призводять звичайно до недостатнього розвитку росту. У відділеннях для ватер-машин бавовняної фабрики в Манчестері, на якій я служив, не було, наскільки я пригадую, жодної високої, стрункої дівчини; всі вони були малі на зріст, погано розвинені, вузькогруді, з дуже некрасивою будовою тіла. Крім усіх цих захворювань і каліцтв робітники дістають також інші ушкодження. Робота біля машин супроводиться

великою кількістю нещасних випадків, більш або менш серйозних, у результаті яких робітник крім того ще стає тимчасово або остаточно непрацездатним. Найчастіше у робітника буває роздавлений суглоб пальця, рідше колесо захвачує і розмелює цілий палець, кисть руки або всю руку і т. д. Дуже частим наслідком цих ушкоджень, навіть незначних, є стовбняк, який спричиняє смерть. Поряд з безліччю інвалідів у Манчестері зустрічаєш також величезну кількість покалічених: один втратив всю або половину руки, другий — ступню, у третього немає половини ноги; так і здається, що живеш серед інвалідів, які повернулися з війни. Але найбільш небезпечні місця машин — це приводні паси, які передають рушійну силу від вала до окремих машин, особливо, якщо на цих пасах є пряжки, що тепер, проте, зустрічається рідко. Підхоплену цими пасами людину вмить тягне вперед і з такою силою б'є об стелю або підлогу, що жодна кістка не залишається цілою і смерть настає негайно. З 12 червня по 3 серпня 1844 р. газета «Manchester Guardian» повідомила про такі *серйозні* нещасні випадки (про більш легкі вона навіть не згадує). 12 червня в Манчестері від стовбняка помер хлопчик, якому машина роздробила руку.— 15 червня у м. Садлуерті підхоплений колесом підліток розбився на смерть.— 29 червня молодий чоловік, який працював на машинобудівному заводі в Грінейкерс-Мурі поблизу Манчестера, потрапив під точильний камінь, який зламав йому два ребра і дуже покалічив його.— 24 липня в Олдемі загинула дівчина, яку приводний пас підхопив і перекинув п'ятдесят разів, так що жодна кісточка не уціліла.— 27 липня в Манчестері дівчина потрапила в тіпальну машину (машина, яка здійснює первинну обробку бавовни-сирцю) і померла від заподіяних їй ран.— 3 серпня в Дакінфілді загинув підхоплений пасом шпульний токар: усі ребра були переламані.— В манчестерській лікарні побувало за один тільки 1842 р. 962 чоловіка, поранених і покалічених машинами, тимчасом як інших нещасних випадків лікарня у своїй окрузі зареєструвала 2 426, так що на п'ять нещасних випадків з інших причин припадало два нещасні випадки, зв'язані з машинами. В це число не входять нещасні випадки, які сталися в Солфорді, а також ті, при яких допомога була подана приватними лікарями.— При таких нещасних випадках, навіть якщо вони спричиняють непрацездатність, фабриканти в кращому разі оплачують лікарську допомогу і дуже рідко виплачують заробітну плату, поки триває лікування; куди подінеться робітник, який уже не може працювати, їм до того і діла немає.

Фабричний звіт з цього приводу пише, що в усіх випадках відповідальність слід би покладати на фабриканта; адже діти не можуть дотримуватися застережних заходів, а дорослі, звичайно, дотримуються їх у своїх же власних інтересах. Але складали звіт буржуа, і тому вони неминуче самі собі суперечать і всіляко

базікають про «злочинну необережність» (culpable temerity) робітників. Це, звичайно, нічого не змінює. Суть справи така: оскільки діти не *можуть* бути обережними, виходить, треба заборонити працю дітей; оскільки дорослі не *бувають* досить обережні, виходить, або вони ті самі дорослі діти, тобто стоять на такому рівні розвитку, який не дає можливості їм зрозуміти всю загрожуючу їм небезпеку,— а хто ж винен у цьому, як не буржуазія, яка тримає їх у такому становищі, що вони не *можуть* вчитися і розвиватися? — або машини погано установлені і їх треба обгородити бар'єрами і загородками, про що, звичайно, теж повинен був подбати буржуа,— або робітник керується мотивами, сильнішими, ніж страх перед загрожуючою йому небезпекою,— він мусить працювати швидко, щоб заробити більше грошей, і у нього немає часу бути обережним і т. д.,— і в цьому випадку теж винен буржуа. Багато нещасних випадків, наприклад, трапляється через те, що робітник починає чистити машину, коли вона ще на ходу. Чому ж це? Тому, що буржуа примушує робітників чистити машини в неробочий час, коли вони стоять нерухомі, а робітник, зрозуміло, зовсім не хоче, щоб як-небудь урізували його вільний час. Кожна вільна година така дорога йому, що він вважає за краще двічі на тиждень наражатися на смертельну небезпеку, ніж пожертвувати цю годину буржуа. Примусьте фабриканта включити час, необхідний для чистки машин, у робочий час, і жодному робітникові вже й на думку не спаде чистити машини на ходу. Одним словом, в усіх нещасних випадках вина кінець кінцем падає на фабриканта, і найменше, чого від нього слід було б вимагати, це довічного забезпечення робітника, який втратив працездатність, а в разі його смерті — забезпечення його сім'ї. На перших порах промислового розвитку нещасні випадки бували порівняно значно частіше, ніж тепер, тому що машини були гірші, менші, розміщувались тісніше і майже зовсім не обгороджувались. Але, як показують наведені дані, кількість нещасних випадків все ще досить велика, щоб примусити задуматися серйозно над таким станом речей, при якому, заради вигоди одного тільки класу, стільки людей стають каліками або інвалідами і стільки працьовитих робітників бувають приречені на нужду і голод через нещасний випадок, який спіткав їх на службі у буржуазії і з її вини.

Яку багату колекцію хвороб створила ця огидна зажерливість буржуазії! Жінки, нездатні народжувати, діти-каліки, слабосилі чоловіки, покалічені руки й ноги, цілі покоління, приречені на загибель, виснажені і кволі,— і все це тільки для того, щоб набивати кишені буржуазії! А коли читаєш про окремі випадки цієї варварської жорстокості, про те, як наглядачі витягують роздягнених дітей з постелі і побоями заганяють їх на фабрику з одягом в руках (наприклад, Стюарт, стор. 39 та ін.), як вони кулаками

проганяють дитячий сон, як діти все-таки засинають за роботою, як нещасна дитина, що заснула вже після спинення машини, на окрик наглядача схоплюється і з заплющеними очима механічно виконує звичайні прийоми своєї роботи; коли читаєш про те, як діти, надто стомлені, щоб піти додому, забираються в сушильні фабрики і лягають спати під вовною, звідки їх вдається вигнати тільки ударами нагая; як сотні дітей кожного вечора приходять додому такими стомленими, що через сонливість і поганий апетит уже не можуть вечеряти і батьки знаходять їх сплячими на колінах біля постелей, де вони заснули під час молитви; коли читаєш про все це і про сотню інших гидот і мерзот, і читаєш про це у звіті, всі показання якого дані під присягою і підтверджені багатьма свідками, які користуються довір'ям самої комісії, коли подумаєш, що самий цей звіт — «ліберальний», що це буржуазний звіт, складений для того, щоб спростувати попередні звіти торі і довести щиросердість фабрикантів, коли згадаєш, що самі члени комісії на боці буржуазії і записували всі показання проти власної волі, то не можна не обурюватись, не можна не зненавидіти цей клас, який хизується своєю гуманністю і самовідданістю, тимчасом як його єдине прагнення — будь-якою ціною набити свій гаманець. Послухаємо, проте, що говорить сама буржуазія устами свого обраного прислужника д-ра Юра.

Цей пан пише у своїй «Філософії фабрики» на стор. 277 і наступних, що робітникам наговорили, нібито винагорода, яку вони одержують, аж ніяк не відповідає тим жертвам, які вони приносять, і що це порушило добрі відносини між хазяями і робітниками. Краще було б, щоб робітники зарекомендовували себе старанністю і сумлінним ставленням до справи і раділи з успіхів своїх хазяїв, вони тоді теж могли б стати наглядачами, управителями і, нарешті, навіть компаньйонами, завдяки чому (о, мудрість, ти воркуєш, як голуб!) «на ринку відразу збільшився б попит на робочі руки»!! — «Якби робітники не були такими неспокійними, *розвиток фабричної системи мав би ще більш благотворні результати*». Потім іде довга ієреміада про непокірність робітників, а з приводу страйку найкраще оплачуваних робітників — тонкопрядильників — висловлюється така наївна сентенція:

«Так, саме висока оплата їх праці дала їм можливість утримувати на платні свій комітет і довела їх до нервової гіпертрофії внаслідок занадто підсиленого і збуджуючого при такій роботі харчування!» (стор. 298).

Послухаємо, як цей буржуа змальовує дитячу працю:

«Я відвідав багато фабрик у Манчестері та його околицях і ніде не бачив, щоб з дітьми погано поводились або піддавали їх тілесним карам; не бачив я також дітей похмурих; всі вони здавалися *веселими* (cheerful), *жвавими*, *відчували задоволення* (taking pleasure) від легкого напруження своїх м'язів і *втішалися повною мірою* властивою їх вікові рухливістю. Видовище виробництва зовсім не викликáло в мене сумних емоцій, а, навпаки, завжди діяло

на мене *підбадьорююче*. Було *насолодою* (delightful) дивитися, з якою вправністю вони присукували порвані нитки, коли каретка поверталась, і спостерігати їх у хвилини їхнього дозвілля, коли, попрацювавши своїми ніжними пальчиками кілька секунд, вони *гралися*, стаючи у різноманітні пози, поки відбувалося витягування і намотування ниток. Робота цих *спритних* (lively) *ельфів* здавалася *забавою*, в якій вони проявляли велику легкість завдяки навичкам. Усвідомлюючи свою вправність, вони з задоволенням показували її кожному відвідувачеві. Втоми не було і сліду: залишивши фабрику, вони вже на першому майданчику для ігор починають гратися з жвавістю школярів, які вирвалися з школи» (стор. 301).

(Ще б пак, начебто рух усіх м'язів не є безпосередньою потребою організму, занімілого і ослаблого за роботою! Але авторові слід було б почекати, щоб подивитись, чи не зникне це короткочасне збудження вже через кілька хвилин. Крім того адже автор міг це бачити тільки під *час денної роботи*, після п'яти- або шестигодинної праці, а не *ввечері!*).— Щодо здоров'я робітників, то, щоб довести його прекрасний стан, цей буржуа має безмежне зухвальство посилатися на звіт 1833 р., який ми вже так багато разів цитували і наводили в уривках. Окремими, вирваними з контексту цитатами він намагається довести, що серед робітників немає й натяку на золотуху і — це цілком правильно — що фабрична система позбавила їх усяких гострих захворювань (проте, що вона зате нагородила їх всіма хронічними хворобами, автор, звичайно, умовчує). Щоб зрозуміти безсоромність, з якою шановний Юр подає англійській публіці найгрубішу брехню, треба знати, що звіт складається з трьох товстих фоліантів і відгодованому англійському буржуа і на думку не спаде його студіювати. Послухаємо ще, що він говорить про фабричний закон 1833 р., який був виданий ліберальною буржуазією і, як ми побачимо нижче, накладає на фабриканта тільки найнеобхідніші обмеження. Закон цей, і зокрема обов'язкове шкільне навчання, є, на його думку, абсурдним і деспотичним заходом, спрямованим проти фабрикантів. Цей закон викинув на вулицю всіх дітей віком менше 12 років, і до чого це призвело, запитує Юр? Звільнені від своєї легкої і корисної праці, діти не одержують тепер ніякого виховання; *вигнані з теплого прядильного відділення в холодний світ*, вони існують тільки з жебрацтва і злодійства; на думку Юра, це життя є сумним контрастом з їх невпинно поліпшуваним становищем на фабриці і в недільній школі! Під маскою філантропії цей закон посилює страждання бідняків, ремствує Юр, і надто утруднюватиме, якщо не зупинить зовсім, *добросовісного* фабриканта в його корисній діяльності (стор. 405, 406 і наст.).

Руйнівний вплив фабричної системи давно вже став привертати до себе загальну увагу. Закон про учнів 1802 р. вже згадувався тут. Пізніше, близько 1817 р., фабрикант Роберт Оуен з Нью-Ланарка (Шотландія), який став потім родоначальником англійського соціалізму, почав за допомогою петицій і доповідних

записок доводити урядові необхідність законодавчої охорони здоров'я робітників і особливо дітей. До нього приєдналися покійний сер Р. Піль та інші філантропи, і вони послідовно добилися фабричних законів 1819, 1825 і 1831 рр., з яких двох перших зовсім не дотримувалися[119], а останнього дотримувалися лише частково. Закон 1831 р., прийнятий на основі пропозиції сера Дж. К. Хобхауза, забороняє використання на бавовняних фабриках робітників віком менше 21 року для роботи вночі, тобто між половиною восьмої вечора і половиною шостої ранку; крім того він встановлює на всіх фабриках для робітників віком менше 18 років робочий час не більше 12 годин щоденно і 9 годин по суботах. Але робітники не могли давати показань проти своїх хазяїв, не наражаючись на небезпеку звільнення, і тому закон дав мало користі. У великих містах, де робітники були менш поступливими, найбільші фабриканти спільно вирішили підкоритися законові, але навіть тут виявилося немало таких, які, за прикладом фабрикантів у сільських місцевостях, зовсім на нього не зважали. Тим часом серед робітників поширилась вимога десятигодинного білля, тобто закону, який забороняє примушувати молодих людей віком менше 18 років працювати на фабриках більше 10 годин на день. Робітничі спілки шляхом агітації перетворили цю вимогу в загальну вимогу всього фабричного населення, а філантропічні елементи партії торі, очолювані в той час Майклом Садлером, підхопили цей план і внесли його на обговорення в парламент. Садлер добився призначення парламентської комісії для обстеження фабричної системи, і ця комісія подала свій звіт у парламентську сесію 1832 року. Це був явно небезсторонній звіт, складений у партійних інтересах відкритими ворогами фабричної системи. У своєму благородному захопленні Садлер дійшов до найбільш необгрунтованих і неправильних тверджень; самою манерою ставити питання він добивався у свідків відповідей, які коли і не були неправдивими, то виражали істину в перекрученому, підтасованому вигляді. Фабриканти, налякані звітом, який зображав їх катами, самі просили призначити офіційне обстеження; вони розуміли, що *тепер* правдивий звіт міг дати їм тільки користь; вони знали, що біля керма влади стоять прихильні до них віги, справжні буржуа, принципи яких не допускали обмеження промисловості. І дійсно вони добилися призначення комісії з одних тільки ліберальних буржуа; звіт цієї комісії і є тим самим звітом, на який я тут так часто посилаюсь. Цей звіт *трохи* більше, ніж звіт комісії Садлера, близький до істини, але він відхиляється від неї в протилежному напрямі. На кожній його сторінці проступає симпатія до фабрикантів, недовір'я до звіту Садлера, ворожість до самостійних виступів робітників і до прихильників десятигодинного білля. Ніде не зустрінеш визнання права робітників на людське існування, на незалежну діяль-

ність і власні судження. Він *докоряє* робітникам за те, що, агітуючи за десятигодинний білль, вони думали не тільки про дітей, а й про самих себе, називає робітничих агітаторів демагогами, зловмисними, підступними людьми і т. ін., одним словом, усі симпатії його на боці буржуазії. І все-таки йому не вдається обілити фабрикантів; за його ж визнанням, така велика кількість мерзенних справ залишається на совісті фабрикантів, що навіть після цього звіту агітація на користь десятигодинного білля, гнів робітників проти фабрикантів і найгостріші вислови комісії Садлера про них повинні бути визнані цілком справедливими. Вся різниця полягає в тому, що звіт Садлера звинувачував фабрикантів у жорстокості відвертій, неприкрашеній, а тут виявилося, що ця жорстокість приховується здебільшого під маскою цивілізації і людяності. Адже д-р Хокінс, лікар, який обстежував Ланкашір за дорученням комісії, сам рішуче висловився за десятигодинний білль уже в перших рядках своєї доповіді! А член комісії Макінтош сам заявляє, що його доповідь не розкриває всієї правди, бо дуже важко переконати робітників давати показання проти хазяїв, а фабриканти, і без того змушені проявляти більше поступливості внаслідок збудженого стану робітників, часто готувалися до приходу комісії, прибирали на фабриці, скорочували швидкість руху машин і т. ін. В Ланкашірі, зокрема, вони вдавалися до таких хитрощів: представляли комісії, під виглядом «робітників», своїх наглядачів, які багато говорили про гуманність фабрикантів, про благотворний вплив праці на здоров'я, про байдужість і навіть огиду робітників до десятигодинного білля. Але ці наглядачі — уже не справжні робітники, це дезертири свого класу, які за більш високу заробітну плату продали свої послуги буржуазії і борються проти робітників в інтересах капіталістів. Їх інтереси збігаються з інтересами буржуазії, і через це вони чи не більш ненависні робітникам, ніж самі фабриканти. І при всьому тому звіт цілком достатньо показує обурливе, безсердечне ставлення промислової буржуазії до робітників, показує всю підлу систему промислової експлуатації в усій її жорстокості. Що може викликати більше обурення, ніж яскраво відбитий на сторінках цього звіту контраст між довгим переліком хвороб і каліцтв, викликаних надмірною роботою, і холодною, корисливою політичною економією фабриканта, який намагається довести з цифрами в руках, що він, а разом з ним і вся Англія, неминуче розориться, якщо йому не буде надалі дозволено щороку перетворювати у калік стільки-то дітей! Більше обурення могли викликати хіба тільки цитовані мною вище безсоромні базікання пана Юра, якби вони не були такими сміховинними.

Наслідком цього звіту став фабричний закон 1833 р.; він заборонив застосовувати працю дітей віком менше 9 років (за винятком шовкових фабрик), встановив робочий час для дітей від

9 до 13 років у 48 годин на тиждень, або не більше дев'яти годин на день, а робочий час для підлітків від 14 до 18 років у 69 годин на тиждень, або не більше дванадцяти годин на день, запровадив обов'язкові перерви для їди загальною тривалістю не менше півтори години на день і підтвердив заборону нічної праці для всіх робітників і робітниць віком менше 18 років. Одночасно запроваджувалось обов'язкове відвідування школи протягом двох годин на день для всіх дітей віком менше 14 років, причому фабрикантові під загрозою штрафу заборонялося приймати на роботу дітей без довідки від фабричного лікаря про вік дитини і без довідки від учителя про відвідування нею школи. За це фабрикант діставав право щотижня вираховувати із заробітної плати дитини 1 пенні на оплату вчителя. Крім того були призначені фабричні лікарі та інспектори, яким надавалося право в будь-який час приходити на фабрику, брати у робітників показання під присягою і ставилося в обов'язок, у разі порушення закону, подавати скаргу на фабриканта мировому судді. Ось закон, з приводу якого д-р Юр вибухнув такою нестримною лайкою!

Результатом закону, і зокрема призначення інспекторів, було скорочення робочого дня в середньому до 12—13 годин і заміна дітей дорослими по можливості. Тим самим було майже повністю усунуто деякі з найбільш кричущих зловживань. Каліцтва стали траплятися тільки при дуже ослабленому організмі, і наслідки фабричної праці стали взагалі виявлятися не так різко. При всьому тому можна знайти у фабричному звіті досить доказів того, що менш серйозні хвороби, як набряки ніг, слабість і болі в ногах, у попереку і в хребті, розширення вен, виразки на нижніх кінцівках, загальна слабість, особливо слабий шлунок, часті позиви до блювання, відсутність апетиту, на зміну яким приходить неприродне почуття голоду, погане травлення, іпохондрія, а також різні легеневі захворювання, які викликаються пилом і поганим повітрям фабрик, і т. д. і т. д. траплялися також і на тих фабриках і у тих робітників, які працювали відповідно до закону сера Дж. К. Хобхауза, тобто 12, щонайбільше 13 годин. Особливо показові в цьому відношенні звіти про фабрики у Глазго і Манчестері. Ці захворювання не зникли і після запровадження закону в 1833 р. і підривають здоров'я робітничого класу й досі. Подбали тільки про те, щоб груба жадоба прибутку буржуазії набрала лицемірно-культурних форм, щоб фабриканти, стримувані законом від надто відвертих низькостей, дістали тим більше мнимих підстав самовдоволено хизуватися своєю фальшивою гуманністю — от і все. Якби сьогодні була призначена нова комісія для обстеження фабрик, вона встановила б, що все в основному залишилося по-старому. А щодо виданого без попередньої підготовки розпорядження про обов'язкове відвідування школи, то воно не мало ніякої чинності, бо уряд не подбав одночасно про

створення хороших шкіл. Фабриканти наймали робітників, які втратили працездатність, і посилали до них дітей щодня на дві години: букву закону було дотримано, але діти нічому не вчились.— Навіть звіти фабричних інспекторів, хоч вони і обмежувалися тільки прямим виконанням своїх обов'язків, а саме контролем за дотриманням фабричного закону, дають досить даних, які доводять, що дальше існування усіх згаданих вище лих неминуче. У своїх звітах за жовтень і грудень 1843 р. інспектори Хорнер і Сандерс повідомляють, що в тих галузях, де можна обійтися без дитячої праці або замінити її працею дорослих, які інакше залишаться без роботи, багато фабрикантів примушують робітників працювати 14—16 годин і більше. Тут працює особливо багато молодих людей, які тільки що вийшли з віку, що перебуває під захистом закону. Інші фабриканти прямо порушують закон, скорочуючи перерви, примушуючи дітей працювати довше, ніж це дозволяється; загроза судового переслідування їх не стримує, бо штраф, який на них можуть накласти, дуже мізерний порівняно з тими вигодами, що їх дає порушення закону. Спокуса особливо велика тепер, коли справи ідуть так добре.

Серед робітників агітація за десятигодинний білль, проте, не припинялася. У 1839 р. вона знову розгорілась, і місце покійного Садлера зайняв у палаті громад лорд Ешлі, а поза палатою Річард Остлер — обидва торі. Остлера, який завжди агітував у робітничих округах і відомий там ще за часів Садлера, дуже любили робітники. Вони називали його не інакше, як своїм «добрим старим королем», «королем фабричних дітей»; в усіх фабричних районах немає жодної дитини, яка не знала б і не шанувала б його і не пішла б разом з юрбою інших зустрічати його, коли він приїздить до міста. Остлер також енергійно боровся проти нового закону про бідних, за що був ув'язнений в боргову тюрму якимсь Торнхіллом, вігом, у маєтку якого він був управителем і якому він заборгував певну суму. Віги не раз пропонували йому сплатити його борги і взагалі взяти його під своє заступництво, якщо він припинить свої нападки на закон про бідних. Марні зусилля! Він залишався в тюрмі і звідти розсилав свої щотижневі «Fleet papers» [120], спрямовані проти фабричної системи і закону про бідних.

Уряд торі, який прийшов до влади в 1841 р., знову звернув свою увагу на фабричні закони. Міністр внутрішніх справ сер Джемс Грехем у 1843 р. вніс білль, який пропонував обмежити робочий час дітей $6^1/_2$ годинами і посилити вимогу обов'язкового відвідування школи; але головним пунктом у цьому біллі була вимога створення кращих шкіл. Однак цей білль зазнав поразки через релігійний фанатизм дисентерів *; хоч для дітей дисентерів

* — противників офіційної церкви. *Ред.*

обов'язкове навчання не поширювалось на релігійне навчання, школи все-таки були поставлені під нагляд офіційної церкви, і оскільки біблія була загально прийнятою книгою для читання і релігія тим самим ставала основою всього навчання, то дисентери убачили для себе в цьому небезпеку. Фабриканти і взагалі ліберали їх підтримали, робітники були роз'єднані церковними чварами і тому лишилися байдужими, і хоч опозиція проти білля не знайшла підтримки у великих фабричних містах, як, наприклад, у Солфорді і Стокпорті, хоч вона в інших містах, наприклад, у Манчестері, із страху перед робітниками зважувалася нападати тільки на деякі пункти білля, все-таки вона зібрала під своєю петицією близько двох мільйонів підписів, і це так налякало Грехема, що він узяв свій білль назад. Наступного року Грехем відмовився від усіх пунктів, які стосувалися шкіл, і запропонував, замість попередніх вимог, обмежити робочий час дітей з *восьми* до тринадцяти років $6^1/_2$ годинами на день, до того ж так, щоб у них залишався цілком вільним або дообідній або післяобідній час; робочий час підлітків від 13 до 18 років, а також усіх жінок, він запропонував обмежити 12 годинами і крім того запровадити деякі обмеження, які зробили б неможливим такий частий у той час обхід закону. Як тільки він виступив з цією пропозицією, агітація за десятигодинний робочий день відновилася з новою силою. Остлера було звільнено з тюрми; завдяки деяким його друзям і підписці, проведеній серед робітників, борги його були сплачені, і він цілком віддався рухові. Кількість прихильників десятигодинного білля в палаті громад зросла, сила-силенна петицій, які надходили звідусіль, давала йому нових прихильників, і 19 березня 1844 р. лорд Ешлі більшістю в 179 голосів проти 170 добився постанови, щоб слово «ніч» у фабричному біллі розумілося як час між шістьма годинами вечора і шістьма годинами ранку; тим самим унаслідок заборони нічної праці робочий день, включаючи перерву, не міг перевищувати дванадцяти годин, а не рахуючи перерви — фактично обмежувався десятьма годинами. Але міністерство на це не погодилося. Сер Джемс Грехем став погрожувати відставкою кабінету, і при наступному голосуванні одного з параграфів білля палата незначною більшістю голосів відхилила як десяти-, так і дванадцятигодинний робочий день! Після цього Грехем і Піль заявили, що вони внесуть новий білль, і якщо він не пройде, вони вийдуть у відставку. Новий білль був тим же старим дванадцятигодинним біллем, тільки у зміненій формі, і та сама палата, яка в березні відхилила його в головних пунктах, тепер, у травні, схвалила його без всяких змін! Сталося це тому, що більшість прихильників десятигодинного білля були торі, які вважали за краще провалити білль, ніж міністерство. Але які б не були причини цих суперечливих, взаємно виключаючих одне одного голосувань, палата громад тільки дискре-

дитувала себе ними в очах усіх робітників, і необхідність реформи цієї палати, якої добивалися чартисти, дістала блискуче підтвердження. Три члени палати, які раніше голосували проти міністерства, тепер голосували за міністерство і тим врятували його. При всіх голосуваннях опозиція в масі голосувала *за* міністерство, а урядова партія — *проти* *. Таким чином, пропозиція Грехема про $6^1/_2$ і 12-годинний робочий день для двох категорій робітників набрала чинності закону, і завдяки цьому, а також завдяки обмеженню відробітку за простої (на випадок поломки машини або недостатньої сили води під час засухи або морозу) і деяким іншим, менш важливим обмеженням, робочий день, який перевищує 12 годин, став майже неможливим. Проте не підлягає сумніву, що дуже скоро пройде і десятигодинний білль. Фабриканти, зрозуміло, майже всі проти нього; навряд чи серед них знайдеться десяток його прихильників; вони вжили усіх чесних і нечесних засобів проти цього ненависного їм білля, але це їм не допоможе, а тільки ще більше посилить ненависть до них робітників. Білль пройде, незважаючи ні на що. Чого робітники *захочуть*, того вони можуть добитися, а минулої весни вони довели, що справді хочуть десятигодинного білля. Політико-економічні аргументи фабрикантів, що десятигодинний білль збільшить витрати виробництва, що тим самим англійська промисловість стане нездатною боротися з іноземною конкуренцією, що заробітна плата через це неминуче знизиться і т. ін., звичайно, *наполовину правильні*, але це тільки доводить, що промислова могутність Англії тримається лише на варварському ставленні до робітників, на руйнуванні здоров'я, на нехтуванні соціальним, фізичним і духовним розвитком цілих поколінь. Зрозуміло, якби справа не пішла далі десятигодинного білля, Англії загрожувало б розорення; але оскільки він неминуче викликає інші заходи, які повинні спрямувати Англію на зовсім інший шлях, ніж той, яким вона досі йшла, цей білль означає крок уперед.

Звернемося тепер до іншого боку фабричної системи, наслідки якої важче усунути шляхом законодавчого втручання, ніж зумовлювані цією системою хвороби. Ми вже говорили в цілому про характер роботи на фабриці і говорили досить вичерпно, щоб із сказаного можна було зробити дальші висновки. Наглядати за машиною, зв'язувати обірвану нитку — це не така діяльність, яка може зайняти розум робітника, але в той же час вона того характеру, що заважає йому думати про інше. Ми бачили також, що ця праця не потребує напруження мускулів, не дає простору фізичній діяльності. Отже, це не справжня праця, а цілковита одноманітність — нічого більш убивчого, більш

* В ту саму сесію палата громад, як відомо, ще раз оскандалилась при обговоренні питання про цукор, висловившись спочатку проти міністерства, а потім, після застосування «урядового нагая»,— за нього.

стомлюючого не можна і вигадати. Фабричний робітник приречений марнувати в цій одноманітності всі свої фізичні і духовні сили; його покликання — з восьмирічного віку пропадати від нудьги цілими днями. До того ж йому не можна відірватися ні на хвилину: парова машина працює цілий день, колеса, паси і веретена безперервно гудуть і стукотять у нього над вухом, і якщо він хоче хоч хвилину перепочити, у нього за спиною негайно з'являється наглядач із штрафною книгою. Невблаганна необхідність — живцем поховати себе на фабриці, невідривно стежачи за невтомною машиною, є найтяжчою мукою для робітників. Вона впливає найбільш отупляюче і ослабляюче як на тіло, так і на душу робітника. Справді, важко придумати щось більш отупляюче, ніж фабрична праця, і якщо все-таки фабричні робітники не тільки зберегли розум, але навіть розвинули його більше, ніж інші, вони змогли це зробити, тільки повстаючи проти своєї долі і проти буржуазії; це було єдине почуття, єдина думка, які не залишали їх і під час роботи. Робітники, у яких це обурення проти буржуазії не стає переважаючим почуттям, неминуче приречені на пияцтво і взагалі на все те, що звичайно називають деморалізацією. Самого занепаду фізичних сил і спричинюваних фабричною системою хвороб досить, на думку члена офіційної комісії Хокінса, для того щоб зробити неминучою деморалізацію. Але тим більше вона повинна бути неминучою, якщо сюди додається ще занепад духовних сил і всі ті перелічені вище обставини, які впливають деморалізуюче на *кожного* робітника! Через це немає нічого дивного і в тому, що саме у фабричних містах пияцтво і розпуста досягли розмірів, описаних нами вище *.

Далі. Кайдани рабства, якими буржуазія скувала пролетаріат, ніде не виступають так чітко, як у фабричній системі. Тут зникає юридично і фактично всяка свобода. О пів на шосту ранку робітник повинен бути на фабриці. Якщо він запізнюється на кілька хвилин, його чекає штраф, а якщо він запізнюється на десять хвилин, його вже не пропускають, поки не скінчиться перерва на сніданок, і він втрачає заробітну плату за чверть дня (хоч він не працював тільки $2^1/_2$ години з дванадцятигодинного робочого дня). Він повинен їсти, пити і спати по команді. Для за-

* Послухаємо ще, що пише компетентний суддя: «Коли до поганого впливу ірландців додати безперервну працю всієї маси робітників, зайнятих у бавовняній промисловості, то пануюча серед них жахлива деморалізація значно менше нас здивує. Постійна виснажлива праця день у день, з року в рік не може сприяти розвиткові інтелектуальних і моральних здібностей людини. Сумна одноманітність нескінченної праці (drudgery), при якій все знову і знову виконується один і той же механічний процес, схожа на муки Сізіфа: тягар праці, наче величезний камінь, все знову і знову падає на знесиленого робітника. При постійній роботі одних і тих самих м'язів розум не здобуває ні знань, ні здатності мислити; свідомість дедалі більше й більше притупляється, але зате пишно розвивається груба сторона людської природи. Прирікати людину на таку працю означає розвивати в ній тваринні нахили. Вона стає байдужою до всього, відкидає властиві її природі прагнення і мораль. Вона нехтує комфортом і більш витонченими радощами життя, живе в бруді і злиднях, погано харчується і витрачає останній свій заробіток на різні надмірності» (д-р Дж. Ф. Кей, там же).

доволення найбільш насущних потреб йому дається тільки мінімально необхідний час. Фабрикантові немає діла до того, чи живе робітник на відстані півгодини ходьби від фабрики, чи цілої години. Деспотичний дзвін відриває його від сну, від сніданку, від обіду.

А що робиться на самій фабриці? Тут фабрикант — абсолютний законодавець. Він видає фабричні правила, як йому заманеться; він змінює і доповнює свій кодекс, як йому спаде на думку; і хоч би він вніс у цей кодекс цілковиту нісенітницю, суди говорять робітникові:

«Ви ж самі собі господарі, не треба було укладати такий договір, якщо вам це не подобалось; а тепер, оскільки ви добровільно його уклали, ви зобов'язані його виконувати».

Так робітник до всього ще повинен терпіти знущання мирового судді, який сам належить до буржуазії, і знущання закону, виданого тією ж буржуазією. Такі ухвали суддів досить часте явище. У жовтні 1844 р. робітники на фабриці Кеннеді в Манчестері застрайкували. Фабрикант подав на них скаргу, посилаючись на вивішене на фабриці правило, що більше двох чоловік з однієї майстерні не мають права відразу відмовитись від роботи! Суддя визнав правоту фабриканта, а робітникам дав наведену вище відповідь («Manchester Guardian», 30 жовтня). Які бувають фабричні правила — судіть самі: 1) ворота фабрики закриваються через десять хвилин після початку роботи, і до сніданку нікого не впускають; той, хто не прийшов у цей час, платить по 3 пенси штрафу з кожного обслуговуваного ним верстата; 2) в інший час ткач (при механічному верстаті), якого не було на місці, поки машина була на ходу, платить 3 пенси штрафу за кожну годину з кожного верстата, який перебуває під його наглядом; хто в робочий час вийшов з майстерні без дозволу наглядача, теж платить штраф у 3 пенси; 3) ткач, який не має при собі ножиць, платить 1 пенні штрафу за день; 4) ткач платить за всі зламані човники, щітки, маслянки, колеса, за всі розбиті шибки і т. ін.; 5) ткач не може залишити роботу, не *попередивши про це за тиждень наперед;* фабрикант може *без попередження* звільнити кожного робітника за погану роботу або негідну поведінку; 6) робітник, звинувачений у тому, що він *розмовляв, співав* або *свистів,* платить 6 пенсів штрафу; хто під час роботи відійшов від свого робочого місця, теж платить 6 пенсів штрафу *.— У мене під рукою є ще інший зразок фабричних правил, за якими з того, хто запізнився на три хвилини, вираховується плата за чверть години, а з того, хто запізнився на двадцять хвилин,— плата за чверть робочого дня; хто був відсутній до самого сніданку,

* «Незаперечні факти», с. 9 і наст.

платить по понеділках 1 шилінг, а в інші дні по 6 пенсів штрафу і т. д. Такі правила, запроваджені на підприємстві Фенікс на Джерсі-стріт у Манчестері.— Мені заперечать, що такі правила необхідні для забезпечення на великій благоустроєній фабриці потрібної погодженості різних маніпуляцій, що така сувора дисципліна тут не менш необхідна, ніж в армії. Нехай так, відповім я, але що ж це за соціальний лад, який без такої ганебної тиранії не може існувати? Одне з двох: або мета виправдує засоби, або низькість засобів доводить низькість мети. Хто був солдатом, той знає, що значить хоч би короткий час підкорятися військовій дисципліні. А ці робітники приречені на те, щоб з дев'ятирічного віку до самої смерті фізично і духовно жити під палкою. Вони більшою мірою раби, ніж чорношкірі в Америці, бо вони перебувають під суворішим наглядом. І до всього того від них ще вимагають, щоб вони жили, мислили і відчували по-людськи! Дійсно вони можуть прийти до цього тільки через найпекучішу ненависть до своїх гнобителів і до того порядку речей, який зводить їх до такого становища і перетворює їх у машини! Але, мабуть, ще ганебніше те, що, як свідчать *усі* робітники, багато фабрикантів з найнещаднішою суворістю стягують з робітників накладені на них грошові штрафи, щоб збільшити свій прибуток за рахунок грошей, вирваних у неімущих пролетарів. Як стверджує Ліч, робітники, приходячи на фабрику вранці, нерідко помічають, що фабричний годинник пересунутий на чверть години вперед, внаслідок чого двері зачинені і конторник з штрафною книгою вже обходить майстерні, записуючи величезну кількість тих, хто не прийшов. Ліч одного разу сам налічив 95 робітників, які стояли перед зачиненими воротами фабрики; на цій фабриці годинник увечері *відставав* на чверть години, а вранці *поспішав* на чверть години проти міського годинника. Такі самі випадки описано і в фабричному звіті. На одній фабриці годинник під час роботи пересували назад, так що робота продовжувалась довше встановленого часу, але робітники нічого за це не одержували. На другій фабриці просто працювали зайві чверть години. На третій фабриці був звичайний годинник і машинний годинник, який показує кількість обертів головного вала; коли вал обертався повільно, то робота велася за машинним годинником і тривала доти, поки не було зроблено кількість обертів, яка відповідає за розрахунками дванадцятьом годинам. А коли робота йшла жваво і розрахована кількість обертів виконувалася за менший строк, робітники однаково повинні були відпрацювати повні дванадцять годин. Свідок додає, що він знав деяких дівчат, які мали добрий заробіток і наднормові роботи і все-таки віддали перевагу проституції перед цією тиранією (наведено Дрінкуотером, документи, стор. 80).— Повернемось, проте, до грошових штрафів. Ліч роз-

повідає, що йому не раз доводилося бачити, як жінок в останньому періоді вагітності штрафували в 6 пенсів за те, що вони на хвилину сідали під час роботи.— Штрафи за погану роботу абсолютно довільні. Товар оглядають на складі, і завідуючий складом записує штрафи, *навіть не викликаючи робітника;* він дізнається про те, що його оштрафували, тільки коли наглядач виплачує йому заробітну плату, а товар, можливо, вже проданий або в усякому разі прибраний. Ліч посилається на такий список штрафів, загальною довжиною в десять футів, підсумок якого становить 35 ф. ст. 17 шил. 10 пенсів. Як говорить Ліч, на фабриці, де складався цей список, новий завідуючий складом був звільнений за те, що недостатньо штрафував і цим щотижня зменшував доход фабриканта на 5 ф. ст. (34 талери). («Незаперечні факти», стор. 13—17). Повторюю ще раз, що я вважаю Ліча людиною, яка заслуговує на цілковите довір'я і не здатна брехати.

Але й крім цього робітник — раб свого хазяїна. Якщо дружина або дочка робітника сподобалась багатому хазяїнові, йому досить тільки розпорядитись, тільки кивнути, і вона не може йому чинити опір. Якщо фабрикантові треба вкрити підписами петицію на захист інтересів буржуазії, йому досить послати її на свою фабрику. Якщо він хоче провести кого-небудь у парламент, він посилає голосувати всіх своїх робітників, які мають право голосу, і — хочуть вони цього чи ні — вони змушені голосувати за буржуа. Якщо він хоче добитися більшості на публічних зборах, то відпускає своїх робітників на півгодини раніше, ніж звичайно, приготувавши їм заздалегідь місця біля самої трибуни, де він може добре стежити за ними.

Є ще два прийоми, які найбільше сприяють поневоленню робітників фабрикантами,— *truck-system* і *cottage-system*. Словом truck робітники позначають оплату праці товарами, і цей спосіб оплати був раніше загальноприйнятим в Англії. «Для зручності робітників і щоб захистити їх від високих цін, які встановлюють крамарі», фабрикант тримав крамницю, в якій від його імені велася торгівля різними товарами, а для того, щоб робітник не йшов в іншу крамницю, де можна було б купити дешевше, бо ціни у tommy-shop * звичайно бували на 25—30% вищі, ніж в інших місцях, йому замість грошей у рахунок платні видавали чек на фабричну крамницю. Загальне обурення з приводу цієї ганебної системи змусило в 1831 р. видати Truck Act, за яким оплата товарами для більшої частини робітників оголошується недійсною і незаконною і за неї накладається штраф. Однак цей закон, як і більшість англійських законів, набув фактичної чинності тільки в окремих місцях. У містах його, звичайно, дотримуються досить

* — фабричній крамниці. *Ред.*

точно, але в сільських місцевостях стара система ще повною мірою застосовується прямо або посередньо. Дуже поширена вона також у місті Лестері. У мене перед очима з десяток судових вироків, винесених з цього приводу за час з листопада 1843 р. по червень 1844 р. і опублікованих частково в «Manchester Guardian», частково в «Northern Star» [121]. Само собою зрозуміло, тепер ця система так відкрито не застосовується; робітник одержує здебільшого свої гроші готівкою, але у фабриканта все-таки залишається досить засобів, щоб примусити його купувати товари у фабричній крамниці, а не в іншому місці. Ось чому тепер важко викрити такого фабриканта; він може проробляти свої злочинні дільця під охороною закону, якщо тільки видав гроші робітникові на руки. В газеті «Northern Star» від 27 квітня 1844 р. було надруковано листа робітника з Холмферта поблизу Хаддерсфілда в Йоркшірі. В цьому листі мова йде про фабриканта Бауерса.

«Просто дивуєшся, як ця проклята оплата товарами може існувати в таких розмірах, яких вона набрала у Холмферті, і ні в кого не вистачає сміливості покласти край цим зловживанням. Тут терпить від цієї проклятої системи величезна кількість чесних ручних ткачів. Ось зразок діяльності великодушної фритредерської кліки * — один з багатьох зразків. Тут є фабрикант, якого вся околиця проклинає за його обурливе ставлення до бідних ткачів. За кусок, який коштує 34—36 шил., він дає тільки 20 шил. грішми, а в рахунок решти відпускає сукно або готовий одяг, заправляючи ціну за нього на 40—50 % вищу, ніж в інших купців. А часто ці товари бувають ще й гнилими. Але фритредерський «Mercury» ** говорить: вони можуть і не брати товарів, це цілком залежить від їх волі. О так, але вони змушені їх брати, якщо не хочуть вмерти з голоду. Якщо вони хочуть одержати грішми більше 20 шил., їм доводиться чекати 8—14 днів, поки вони одержать основу; а якщо вони беруть 20 шил. і товари, то основа завжди до їх послуг. Така свобода торгівлі. Лорд Брум говорить, що ми повинні дещо відкладати в молоді роки, щоб на старості не звертатися за допомогою до каси для бідних. Чи не відкладати часом нам ці гнилі товари? Якби цю пораду давав не лорд, можна було б подумати, що у цієї людини мозок так само підгнив, як товари, якими оплачується наша праця. Коли стали незаконно з'являтися газети, які не сплачували штемпельного збору, знайшлося багато людей, які доносили про це поліції в Холмферті, були Блайти, Іствуди та інші, а де вони тепер? Зараз, звичайно, справа інша: наш фабрикант належить до благочестивих фритредерів: він двічі ходить до церкви по неділях і з великою старанністю повторює за священиком: «Ми не робили того, що повинні були робити, і робили те, чого не слід було робити, і для нас немає спасіння; але помилуй нас, всеблагий господи» (слова англійської молитви). «Так, помилуй нас до завтра, і ми знову заплатимо нашим ткачам гнилими товарами».

Система котеджів на перший погляд має далеко більш невинний вигляд і виникла вона значно більш невинним шляхом, хоч і поневолює робітника не менше, ніж оплата товарами. В сільських місцевостях часто не буває жител для робітників поблизу від фабрики. Тому фабрикантові нерідко доводиться будувати ці

* — прихильників Ліги проти хлібних законів.
** «Leeds Mercury» — буржуазно-радикальна газета.

житла, що він робить дуже охоче, бо вони дають йому великий прибуток на затрачений капітал. Якщо взагалі власник робітничих квартир одержує із свого капіталу 6% щороку, то можна вважати, що фабрикантові вони дають удвічі більше; адже поки його фабрика не зупинилась, у нього завжди є жильці, до того ж жильці, які платять акуратно. Отже, він застрахований від двох головних втрат, які можуть спіткати інших домовласників: котеджі його ніколи не пустують, він не ризикує, що йому не заплатять. Але квартирна плата звичайно розрахована так, щоб покрити ці можливі збитки, і тому, коли фабрикант стягує ту саму плату, що й інші власники, він одержує з вкладеного капіталу 12—14% і здійснює дуже вигідну операцію за рахунок своїх робітників. Звичайно, несправедливо, що фабрикант, здаючи внайми робітникам будинки, має з цього більшу, удвічі більшу вигоду, ніж його конкуренти, яких він до того ж позбавляє всякої можливості конкурувати з ним. Однак подвійно несправедливо, що він добуває цю вигоду з кишені неімущого класу, якому дорогий кожний гріш; але *для фабриканта* це звичайна річ: адже все своє багатство він здобув за рахунок своїх робітників. Але ця несправедливість стає підлістю, коли фабрикант, як це нерідко трапляється, вимагає від робітників, які *змушені* жити в будинках, що належать йому, під страхом звільнення, сплачувати за квартиру більше, ніж звичайно, або навіть оплачувати квартиру, в якій вони зовсім не живуть! Ліберальна газета «Sun» *, посилаючись на газету «Halifax Guardian», твердить, що в містах Аштон-андер-Лайн, Олдем, Рочдейл та інших багато фабрикантів примушують сотні своїх робітників сплачувати за котеджі незалежно від того, живуть вони в них чи ні. Система котеджів дуже поширена на фабриках, які знаходяться в сільських місцевостях; вона викликала до життя цілі селища і здебільшого, оскільки у фабриканта мало або зовсім немає конкурентів, йому абсолютно немає потреби погоджувати квартирну плату, яку він бере, з існуючими цінами, і він може правити скільки хоче. А яку владу дає ця система котеджів фабрикантові при конфліктах з робітниками! Як тільки робітники починають страйкувати, фабрикант відбирає у них квартири, а строк, протягом якого вони повинні виїхати,— один тиждень. Після закінчення цього строку робітники залишаються не тільки без хліба, а й без притулку, стають бродягами, яких по закону можна безжалісно відправити на місяць в тюрму.

Отака фабрична система! Я старався описати її настільки докладно, наскільки мені дозволяли розміри книги, і настільки безсторонньо, наскільки можна було це зробити, описуючи герой-

* «Sun» (лондонська щоденна газета), кінець листопада 1843 року.

ські діяння буржуазії в її боротьбі з беззахисними робітниками,— діяння, говорячи про які не можна залишатися байдужим, бо байдужість була б злочином. Порівняймо ж становище вільного англійця у 1845 р. із становищем кріпака-сакса під ярмом норманського барона в 1145 році. Кріпак був glebae adscriptus, прикріплений до землі; вільний робітник теж до неї прикріплений — системою котеджів. Кріпак повинен був давати панові jus primae noctis, право першої ночі; вільний робітник повинен давати своєму хазяїнові право не тільки першої, а й *кожної* ночі. Кріпак не мав права обзаводитись власністю, і все, що він мав, міг відібрати у нього поміщик; вільний робітник теж не має власності і не може нею обзавестись унаслідок конкуренції. Фабрикант дозволяє собі робити те, чого не робив навіть норманн; за допомогою системи оплати товарами він щоденно посягає на те, що призначене безпосередньо для підтримання життя робітника. Ставлення кріпака до поміщика регулювалося законами, яких дотримувались тому, що вони відповідали звичаям, регулювалося також і самими звичаями; ставлення вільного робітника до його пана теж регулюється законами, але такими, яких *не* дотримуються, тому що вони не відповідають ні звичаям, ні інтересам хазяїна. Поміщик не міг відірвати кріпака від землі, не міг його продати без землі, а оскільки майже вся земля була невідчужуваною і капіталу не було, то поміщик взагалі не міг продати кріпака; сучасна буржуазія змушує робітника продавати самого себе. Кріпак був рабом ділянки землі, на якій він народився; робітник — раб найбільш насущних життєвих потреб і грошей, за допомогою яких він їх може задовольнити: обидва вони раби *речей*. Існування кріпака забезпечувалося феодальним суспільним ладом, в якому кожний мав своє певне місце; вільному робітникові не забезпечується нічого, бо він тільки тоді займає певне місце в суспільстві, коли потрібен буржуазії, а в противному разі його ігнорують, начебто його і на світі немає. Кріпак віддає своє життя панові під час війни, фабричний робітник — у мирний час. Хазяїн кріпака був варваром і дивився на кріпака, як на худобину; хазяїн робітника цивілізований і дивиться на робітника, як на машину. Одне слово, становище і першого і другого приблизно однакове і якщо кому-небудь з двох і доводиться скрутніше, то, зрозуміло, вільному робітникові. Раби вони обидва, але тільки рабство першого — без лицемірства, неприховане, очевидне, а рабство другого — лицемірно і хитро приховане від нього самого і від усіх інших, це теологічне рабство, яке гірше, ніж старе кріпацтво. Торі-філантропи мали рацію, називаючи фабричних робітників white slaves, білими рабами. Але це лицемірно приховане рабство визнає, хоч би на словах, право на свободу; воно схиляється перед волелюбною громадською думкою; і в цьому полягає історич-

ний прогрес порівняно із старим рабством: визнано, принаймні, *принцип* свободи, а пригноблені вже самі подбають про те, щоб цей принцип був втілений у життя.

На закінчення наведу кілька строф з вірша, який виражає погляд самих робітників на фабричну систему. Його написав Едуард П. Мід з Бірмінгема і він правильно передає пануючий серед робітників настрій [122].

Живе король, жорстокий пан
Не мрій поетових примара,
Рабів він білих є тиран,
Король цей лютий — Пара.

Рука у нього лиш одна,
Та дивну силу має,
Що нищить цілі племена,
Немов огнем змітає.

Він, як Молох — його батько — скрізь
Страх і горе викликає,
Страшною пащею усіх
Дітей нещасних пожирає.

Пожадливі жерці його
Залізну руку направляють
І золото із горя людського
Із крові й муки добувають.

І людську гідність зневажають
Жорстокі зграї цих жерців,
На втіху їм жінки вмирають,
І сльози ллються у батьків.

Як музика, їм зойк і смерть,
А муки голоду — забава,
Кістки мерців набиті вщерть
В палацових підвалах.

Сіє смерть тиран нещадний
В королівстві лиха й зла,
Нищить душі безневинних
І їх знесилює тіла.

Геть тирана-короля!
Повстаньте всі трудящі!
Руку в'яжіть потворі тій,
Врятуйте люд нещасний.

Хай пробудиться ваш гнів
І кине в прірву всіх на дно
Бездільних багачів-панів
Та й бога їх вже заодно!*

---

* У мене немає ні часу, ні місця, щоб докладно зупинятися на запереченнях фабрикантів проти звинувачень, які пред'являлись їм протягом останніх дванадцяти років. Цих людей ніщо не навчить, бо їх засліплює те, що вони вважають своїми інтересами. Оскільки на деякі з їх заперечень я попутно уже відповів вище, то тут мені лишається ще сказати небагато.

Ви приїжджаєте у Манчестер і хочете вивчити умови життя в Англії. У вас є, зрозуміло, хороші рекомендації до «респектабельних» людей. Ви робите кілька зауважень про становище робітників. Вас знайомлять з кількома найбільшими ліберальними фабрикантами, як-от Роберт Хайд Грег, Едмунд Ашуерт, Томас Аштон та інші. Ви розповідаєте їм про свої наміри. Фабрикант вас розуміє, він знає, що йому робити. Він везе вас на свою фабрику за місто — пан Грег в Куоррі-Банк у Чеширі, пан Ашуерт у Тертон поблизу Болтона, пан Аштон в Хайд. Він веде вас у прекрасно впорядковане приміщення, можливо навіть обладнане вентиляторами, він звертає вашу увагу на високі майстерні з масою повітря, на прекрасні машини, на того чи іншого робітника, який має квітучий вигляд. Він пригощає вас прекрасним сніданком і пропонує вам відвідати квартири робітників. Він веде вас у котеджі, нові, чисті і затишні на вигляд, і сам з вами заходить в той чи інший. Веде він вас, звичайно, тільки до наглядачів, механіків і т. д., щоб ви «бачили сім'ї, які живуть *виключно* фабрикою». В інших котеджах ви могли б дізнатися, що на фабриці працюють тільки дружина і діти, а чоловік штопає панчохи. Присутність фабриканта заважає вам ставити нескромні питання, і виявляється, що робітники всі одержують хорошу плату, живуть з комфортом і завдяки сільському повітрю мають порівняно здоровий вигляд. Ви починаєте відмовлятися від своїх уявлень про нужду і голод, визнаєте їх перебільшеними. Але що система котеджів перетворює робітників у рабів, що поблизу де-небудь, можливо, знаходиться фабрична крамниця — про це ви не дізнаєтесь нічого; робітники не виявлять перед вами свою ненависть до фабриканта, який стоїть тут же і навіть збудував школу, церкву, читальню і т. д. Що школа потрібна йому для того, щоб привчити дітей до дисципліни, що в читальню допускаються тільки книги, які захищають інтереси буржуазії, і що він звільняє тих робітників, які читають чартистські або соціалістичні газети і книги,— все це лишається від вас прихованим. Ви бачите приязні, патріархальні відносини, ви бачите життя наглядачів, ви бачите те, що буржуазія *обіцяє* робітникам, якщо вони погодяться і в духовному відношенні стати її рабами. «Сільська фабрика» з давнього часу була улюбленим коньком фабрикантів, тому що тут погані сторони фабричної системи, особливо санітарні умови, почасти паралізуються свіжим повітрям і оточуючим середовищем, а також тому, що рабство робітників зберігає тут найдовше свої *патріархальні* риси. Д-р Юр співає їй дифірамби. Але горе робітникам, якщо вони захочуть самостійно мислити і стати чартистами: батьківська любов і піклування фабриканта відразу зникають.— Але якщо ви захочете відвідати робітничі квартали Манчестера, познайомитися із впливом фабричної системи у фабричному *місті*, то вам доведеться довго чекати, поки вам допоможуть у цьому багаті буржуа! Ці пани не знають, чого хочуть їх робітники, в якому становищі вони перебувають. Вони не хочуть, не можуть цього знати, тому що вони ризикують дізнатися про речі, які їх стурбують або навіть примусять їх діяти проти своїх інтересів. А втім, це абсолютно байдуже; чого робітники хочуть, того вони доб'ються власними силами.

ІНШІ ГАЛУЗІ ПРАЦІ

Ми особливо довго затрималися на описі фабричної системи тому, що вона являє собою зовсім нове явище, породжене промисловою епохою. Зате нам значно менше доведеться зупинятися на описі становища робітників в інших галузях промисловості, бо їх може повністю або частково стосуватися те, що було сказано про промисловий пролетаріат взагалі або про фабричну систему зокрема. Отже, нам залишається тільки розглянути, наскільки фабрична система проникла в окремі галузі праці і які особливості кожної з цих галузей.

Чотири галузі праці, на які поширюється фабричний закон, зайняті виготовленням тканин для одягу. Буде найзручніше, коли ми зараз перейдемо в першу чергу до тих робітників, які одержують свою сировину з фабрик, що належать до цих чотирьох галузей; насамперед розглянемо *в'язальників* Ноттінгема, Дербі і Лестера. У «Звіті комісії по обстеженню дитячої праці» про цих робітників говориться, що тривалий робочий день (до якого змушує їх низька оплата праці) в поєднанні з сидячим способом життя і постійним напруженням зору, зумовленим характером самої роботи, звичайно ослаблює весь їх організм і головним чином відбивається на очах. Без дуже яскравого освітлення ввечері працювати не можна, і для концентрації світла робітники звичайно вживають скляні кулі, що дуже шкідливо впливає на очі. Під сорок років майже всі робітники змушені носити окуляри. Діти, які в цьому виробництві використовуються для намотування шпульок і шиття (підрублювання), звичайно хворобливі і мають дуже погану будову тіла. З шести, семи або восьми років вони працюють в маленьких душних кімнатах по 10—12 годин на день. Багато з них від роботи хиріють, настільки слабіють, що не можуть виконувати звичайнісінької домашньої роботи і стають такими короткозорими, що вже в дитячі роки змушені носити окуляри. У багатьох дітей члени комісії виявили всі симптоми золотухи; фабриканти здебільшого відмовляються приймати до себе на фабрику дівчат, які були на такій роботі,

посилаючись на їх слабосилля. Звіт називає стан цих дітей «ганьбою для християнської країни» і висловлює побажання, щоб їх праця була поставлена під захист закону (Грейнджер. «Звіт», додатки, частина 1, стор. F. 16, §§ 132—142). Звіт комісії додає, що з усіх робітників Лестера в'язальники оплачуються найгірше; вони заробляють 6 шил., а при дуже великому напруженні 7 шил. на тиждень, при щоденній роботі по 16—18 годин. Колись вони заробляли 20—21 шил., але запровадження верстатів збільшених розмірів знизило їх заробіток; величезна більшість працює ще на старих, простих верстатах і з великими зусиллями конкурує з удосконаленими машинами. Отже, і тут кожний крок уперед, зроблений у розвитку техніки, є кроком назад у становищі робітників! Але незважаючи на все це, — розповідає член комісії Пауер, — в'язальники пишаються тим, що вони *вільні*, що вони *не залежать від фабричного дзвону*, який диктує їм, коли вони повинні їсти, спати або працювати. Щодо заробітної плати становище цих робітників і тепер не краще, ніж воно було в 1833 р., коли фабрична комісія складала свій звіт; зумовлюється це конкуренцією саксонських в'язальників, які самі живуть впроголодь. Ця конкуренція побиває англійців не тільки на всіх зовнішніх ринках, але — щодо нижчих сортів товару — і на англійському ринку. Яка втіха для німецького в'язальника-патріота, коли він, голодуючи, зміг позбавити шматка хліба англійських в'язальників! Хіба не буде він і далі гордо й радісно голодувати на славу німецькій промисловості, коли честь Німеччини вимагає, щоб його шлунок завжди залишався наполовину порожнім? О, конкуренція і «суперництво націй» — прекрасна річ! В «Morning Chronicle» — теж ліберальна газета, газета буржуазії par excellence * — в грудні 1843 р. з'явилося кілька листів одного в'язальника з Хінклі, в яких він описує становище своїх товаришів. Повідомляє він, між іншим, про 50 сімей, які налічують в цілому 321 чоловіка і працюють на 109 верстатах; з кожного верстата виходило в середньому на тиждень $5^1/_6$ шил., і одна сім'я в середньому заробляла 11 шил. і 4 пенси на тиждень. З цього заробітку витрачалося на квартиру, прокат в'язальної машини, вугілля, освітлення, мило, голки — всього 5 шил. 10 пенсів, так що на харчування залишалося по $1^1/_2$ пенса (15 прусських пфенігів) у день на людину, а на одяг не залишалося нічого.

«Ніхто ніколи не бачив», — пише в'язальник, — «ніхто не чув нічого подібного, жодне серце неспроможне осягнути і половину тих страждань, які доводиться переносити цим бідним людям».

Постелей немає зовсім або їх вистачає тільки для половини людей; діти бігають обірвані й босі. Чоловіки мало не плачучи

* — переважно, в істинному значенні слова. *Ред.*

говорять, що давним-давно вже не їли м'яса і майже забули його смак. Кінець кінцем деякі стали працювати і в неділю, хоч громадська думка ніколи їм цього не простить, і гуркіт ткацького верстата лунає на всю округу.

«Погляньте на моїх дітей»,— сказав один з них,— «ви все зрозумієте. Бідність змушує мене до цього; я не маю більше сил вічно слухати голодні крики моїх дітей, не вдавшись до останнього засобу чесно заробити на хліб. Минулого понеділка я встав о другій годині ранку і пропрацював майже до півночі, в інші дні я працював з 6 години ранку до 11—12 години ночі; але мені це не під силу, я не хочу загнати себе в могилу. Через це я працюю кожного вечора до 10 години, а втрачений час надолужую в неділю».

Ні в Лестері, ні в Дербі, ні в Ноттінгемі заробітна плата не підвищувалася з 1833 р., і що найгірше — в Лестері, як уже було сказано, в широких масштабах панує система оплати товарами. Тому не доводиться дивуватись, якщо в'язальники у цій місцевості беруть найактивнішу участь в усіх робітничих заворушеннях; ця участь тим більш активна і енергійна, що біля самих верстатів здебільшого працюють *чоловіки*.

Місцевість, в якій живуть в'язальники, є також головним центром *мереживного* виробництва. У згаданих трьох графствах працює загалом 2 760 мереживних машин, а в усій іншій частині Англії — тільки 787. Внаслідок суворого розподілу праці мереживне виробництво дуже ускладнилось, розбившись на велику кількість окремих галузей. Спочатку нитки намотуються на шпульки — робота, яку виконують дівчата 14 років і старші (winders); потім шпульки вставляються в машину, нитки просиляються через дрібні отвори, яких на кожній машині буває в середньому близько 1 800, і їм дається дальший напрям — цю роботу виконують хлопчики 8 років і старші (threaders); потім робітник виготовляє мереживо, яке виходить з машини у вигляді широкої стрічки; зовсім маленькі діти розділяють стрічку на окремі частини, висмикуючи нитки, що з'єднують їх; цей процес називається running або drawing lace, а самі діти називаються lace-runners. — Після цього мереживо остаточно готується для продажу. — Як мотальниці, так і всильники не мають певного робочого часу — вони бувають потрібні, коли нитки в машині кінчаються; а оскільки робота не припиняється і вночі, то їх можуть в будь-який час викликати на фабрику або в майстерню мереживника. Нерегулярність занять, часта нічна робота і зумовлений цим неправильний спосіб життя, — все це призводить до великого лиха, фізичного і морального, а особливо, як зазначають усі, безладних і ранніх статевих зносин. Сама праця дуже шкідлива для очей; загальних хронічних захворювань у всильників не виявляється, але серед них поширене запалення очей, а саме всиляння ниток викликає біль в очах, сльозотечу, тимчасову затьмареність зору і т. ін. Щодо мотальниць, то встановлено,

що праця їх завдає серйозної шкоди очам, викликаючи часті запалення рогової оболонки, а нерідко й катаракту. — Робота самих мереживників дуже важка; машини виготовляються все ширшими, і тепер застосовуються майже виключно такі машини, на яких повинні працювати три робітники; вони заступають один одного через кожні чотири години протягом цілої доби, і кожний з них працює 8 годин з 24. Звідси зрозуміло, чому мотальницям і всильникам так часто доводиться працювати вночі, щоб машина дуже довго не простоювала. Адже щоб всилити нитки у 1 800 отворів, потрібна робота трьох дітей протягом двох годин. Деякі машини уже приводяться в рух силою пари, що витісняє працю чоловіків. У «Звіті комісії по обстеженню дитячої праці» всюди говориться про те, що дітей викликають на «мереживну фабрику»; з цього очевидно випливає, що тепер або мереживники працюють у великих фабричних приміщеннях, або застосування сили пари для виготовлення мережив набрало загального поширення. І в тому і в другому випадку перед нами дальше поширення фабричної системи. — Найбільш нездоровою слід визнати працю дітей, які висмикують нитки з готових мережив; це здебільшого діти семи, навіть п'яти або чотирьох років. Комісар Грейнджер застав навіть за цією роботою *дворічну* дитину. Постійне відшукування у складному мереживному візерунку однієї й тієї ж нитки, яку треба висмикувати за допомогою голки, дуже шкідливо позначається на очах, особливо коли робота, як це звичайно буває, триває протягом 14 або 16 годин. В кращому разі розвивається дуже сильна короткозорість, а в гіршому, що трапляється досить часто, невиліковна сліпота як наслідок катаракти. Крім того, діти, працюючи сидячи, завжди в зігнутому положенні, ростуть кволими, вузькогрудими і — внаслідок поганого травлення — золотушними; порушення функцій жіночих органів є майже загальним явищем у дівчаток, так само як і викривлення хребта, так що «цих дітей завжди можна пізнати по їх ході». Такі самі наслідки, як для очей, так і для всього організму, має *вишивання* мережив. Усі медичні експерти одностайно свідчать, що на здоров'ї дітей, які працюють на мереживному виробництві, дуже негативно позначається їхня робота, що всі вони бліді, слабі, кволі, занадто малі для свого віку і мають значно меншу здатність чинити опір хворобам, ніж інші діти. Вони звичайно хворіють на загальну слабість, часте знепритомлення, головні болі, болі в боку, в спині і в попереку, серцебиття, нудоту, блювоту і відсутність апетиту, викривлення хребта, золотуху і сухоти. Особливо глибоко цей вид роботи завжди підриває жіночий організм: всюди скаржаться на бліду неміч, важкі роди і викидні (Грейнджер. «Звіт» — у багатьох місцях). Той самий молодший чиновник доповідав комісії по обстеженню дитячої праці, що діти дуже часто погано одягнені і обірвані, погано харчуються, здебільшого самим хлібом і чаєм,

і часто цілими місяцями не бачать м'яса.— А щодо їх моральності, то він говорить про це так:

«Усі жителі Ноттінгема — поліція, духовенство, фабриканти, робітники і самі батьки цих дітей — в один голос стверджують, що сучасна система праці є надзвичайно сприятливим грунтом для розбещеності. Всильники, здебільшого хлопчики, і мотальниці, здебільшого дівчатка, одночасно викликаються на фабрику, часто серед ночі, а оскільки батьки їхні не можуть знати, скільки часу вони там будуть зайняті, то вони мають цілковиту можливість заводити погані знайомства і вештатися разом після закінчення роботи. Це немало сприяло розвиткові розбещеності, яка набрала в Ноттінгемі, за загальним визнанням, жахливих розмірів. Ми не говоримо вже про те, що цей надзвичайно неприродний стан речей абсолютно порушує спокій і домашній розпорядок сімей, до яких належать ці діти і молоді люди».

Інша галузь виробництва мережив, плетіння їх на коклюшках, поширена в сільськогосподарських районах — Нортгемптоншірі, Оксфордшірі, Бедфордшірі і Бакінгемшірі. Працюють на цьому виробництві переважно діти і підлітки, які всі скаржаться на погане харчування і на те, що рідко одержують м'ясо. Сама праця їх дуже шкідлива для здоров'я. Діти працюють у невеликих, погано провітрюваних, душних кімнатах, завжди в сидячому положенні, зігнувшись над коклюшками. Щоб якось підтримати тіло в цьому незручному положенні, дівчата носять корсети з дерев'яними планками, а оскільки більшість дівчат починають працювати в ранньому віці, коли кістки ще дуже м'які, корсети ці викликають повне зміщення грудної клітки і ребер і взагалі вузькогрудість. Тому більшість з цих дівчат, промучившись від тяжких (severest) наслідків поганого травлення, викликаного сидячою роботою і поганим повітрям, умирають від сухот. Вони не дістають майже ніякого виховання, і найменше морального виховання,— люблять гарно одягатись, і через це їх моральний рівень найжалюгідніший, а проституція серед них має майже епідемічний характер. («Звіт комісії по обстеженню дитячої праці», доповідь Бернса).

Така ціна, яку суспільство платить за те, щоб гарно вбрані буржуазні дами мали приємність носити мережива! Хіба це не дуже дешева ціна? Всього лише кілька тисяч сліпих робітників, лише деяка кількість сухотних дочок пролетаріату, лише одне кволе покоління плебейської маси, яке передає цю кволість своїм таким самим плебейським дітям і внукам,— яке це має значення? Ніякого, абсолютно ніякого! Наша англійська буржуазія байдуже відкладе убік звіт урядової комісії, і, як і раніше, одягатиме своїх дружин і дочок у мережива.— Душевна рівновага англійського буржуа чудова річ!

Велика кількість робітників у Ланкашірі, Дербішірі і на заході Шотландії працює на ситцевибивних фабриках. У жодній галузі англійської промисловості розвиток техніки не увінчався такими блискучими результатами, як у цій, але й у жодній він

не призвів до такого погіршення становища робітників. Застосування гравірованих циліндрів, які приводяться в рух парою, а також винайдення способу одночасного вибивання чотирма і шістьма фарбами за допомогою таких циліндрів зовсім витіснили ручну працю, подібно до того як застосування машин витіснило її з бавовняної прядильної і ткацької промисловості. Але на ситцевибивних фабриках нові винаходи витіснили ще значно більшу кількість робітників, ніж там. Тут один дорослий чоловік разом з дитиною-підручним виконує за допомогою машини ту саму роботу, яку раніше, при ручному способі, виконували 200 робітників. Одна машина дає за хвилину 28 ярдів (80 футів) вибивного ситцю. Внаслідок цього становище вибійників дуже погане. Ланкашір, Дербішір і Чешір виготовили (як сказано в петиції вибійників до палати громад) у 1842 р. 11 млн. кусків вибивного ситцю; з них 100 тис. було виготовлено тільки ручним способом, 900 тис.— частково машинним, частково ручним способом і 10 млн.— тільки машинами, що вибивають від однієї до шести фарб. Оскільки машини здебільшого запроваджені недавно і до того ж весь час удосконалюються, то кількість ручних вибійників буває завжди більша, ніж потрібно для виробництва; само собою зрозуміло, що багато з них — у петиції сказано: одна чверть загальної їх кількості — зовсім не мають роботи, а інші бувають у середньому зайняті один або два, найбільше три дні на тиждень і одержують найнижчу плату. Ліч стверджує, що на одній ситцевибивній фабриці (Діплі-Дейл, поблизу Бері в Ланкаширі) ручні вибійники заробляли в середньому не більше 5 шил. («Незаперечні факти», стор. 47), а тим часом, як йому добре відомо, ті, що працюють при машинах, досить пристойно оплачуються. Отже, ситцевибивальні цілком перейняли фабричну систему, не підпадаючи під ті обмеження, які законодавство покладає на неї. Вони виробляють модний товар, і тому у них немає встановленого робочого часу. Коли у них мало замовлень, вони працюють половину часу, а коли який-небудь візерунок користується успіхом і справи йдуть добре, фабрика працює до 10, 12 години ночі, а іноді й цілу ніч. Поблизу моєї квартири в Манчестері була ситцевибивна фабрика. Повертаючись додому пізно вночі, я не раз бачив її яскраво освітленою, і, як мені часто говорили, дітям там нерідко доводилося працювати так довго, що вони шукали можливості відпочити і поспати хоч хвилинку де-небудь на кам'яних сходах або в кутку передпокою. У мене немає *документального* підтвердження цього, інакше я назвав би фірму. У «Звіті комісії по обстеженню дитячої праці» тільки побіжно згадується про становище робітників у цій галузі промисловості. Тут повідомляється тільки, що, принаймні у власне Англії, ці діти здебільшого досить добре одягнені і непогано харчуються (відносно, звичайно, залежно від того, чи багато заробляють їх батьки), що вони не дістають ніякої ос-

віти і в моральному відношенні у них не все гаразд. Для нас досить вказати на те, що діти ці залежать від фабричної системи, і, пославшись на сказане про цю систему вище, ми можемо перейти до наступного.

Про інших робітників, які працюють на виробництві тканин, нам залишається сказати небагато. Робота *білильників* дуже шкідлива, бо їм доводиться постійно вдихати хлор — речовину, яка надзвичайно руйнуюче діє на легені. Робота *красильників* уже менш шкідлива, в багатьох випадках вона навіть іде на користь робітникові, тому що потребує напруження всіх м'язів тіла. Про те, яка оплата цих категорій робітників, є мало відомостей, і це доводить, що вона не нижча середньої, бо інакше були б скарги. *Стригальники бархату,* кількість яких при великому збуті плису досить велика і досягає 3—4 тис., посередньо дуже сильно потерпіли від фабричної системи. Товар, який раніше виготовлявся на ручних ткацьких верстатах, інколи вироблявся не зовсім рівномірно, тому для зрізування окремих рядів ниток потрібна була вміла рука. З того часу як тканина виготовляється на механічних ткацьких верстатах, ряди ниток стали виходити зовсім рівними, кожна нитка іде паралельно попередній, так що для стрижки вже не потрібна велика майстерність. На цю порівняно легку роботу накидаються робітники, яких машини позбавили їх постійного заробітку, і своєю конкуренцією вони знижують заробітну плату. Фабриканти виявили, що цю роботу цілком можна доручити жінкам і дітям, і заробітна плата впала до рівня заробітної плати жінок і дітей, а сотні чоловіків були зовсім витіснені. Далі, фабриканти виявили, що вони можуть значно дешевше оплачувати роботу, яка виконується у них на фабриці, ніж ту, яка виконується в майстерні робітника, оскільки платити за цю майстерню посередньо доводилося їм же. З того часу мансарди багатьох котеджів, що були раніше майстернями для стрижки бархату, спустіли або здаються під квартири, а стригальник бархату втратив право вільно розпоряджатися своїм часом і потрапив у залежність від фабричного дзвона. Один стригальник, якому на вигляд було не більше 45 років, говорив мені, що пам'ятає той час, коли робота, за яку він тепер одержує по 1 пенні за ярд, давала йому по 8 пенсів; правда, він може тепер швидше стригти рівніший товар, але він може настригти його за годину аж ніяк не вдвічі більше, ніж раніше; таким чином, заробітна плата його зменшилася більш ніж на три чверті. Ліч подає («Незаперечні факти», стор. 35) порівняльну таблицю заробітної плати за різні тканини у 1827 і 1843 роках. З неї видно, що за ті тканини, за які у 1827 р. стригальник одержував по 4 п., $2^1/_4$ п., $2^3/_4$ п., 1 п. з ярда, в 1843 р. він одержував тільки $1^1/_2$ п., $^3/_4$ п., 1 п. і $^3/_8$ п. з ярда. Середній заробіток на тиждень становив, за Лічем, у 1827 р. 1 ф. ст. 6 шил. 6 п., 1 ф. ст. 2 шил. 6 п., 1 ф. ст.,

1 ф. ст. 6 шил. 6 п., а в 1843 р. за ті самі товари — 10 шил., 7 шил., 6 шил. 8 п., 10 шил., причому є сотні робітників, які не одержують і цих ставок. — Про *ручних ткачів,* які працюють у бавовняній промисловості, ми вже говорили. Інші тканини виготовляють майже виключно ручні ткачі, що, як і стригальники бархату, потерпіли від конкуренції робітників, витіснених машинами з інших галузей промисловості, і, крім того, так само, як і фабричні робітники, нещадно штрафуються за погану роботу. Візьмемо *ткачів шовку.* Фабрикант шовкових тканин Броклхерст, один з найбільших в усій Англії, подав парламентській комісії таблиці із своїх книг, з яких видно, що за ті роботи, за які він у 1821 р. платив 30 шил., 14 шил., $3^1/_2$ шил., $^3/_4$ шил., $1^1/_{10}$ шил., 10 шил., він у 1831 р. платить тільки 9 шил., $7^1/_2$ шил., $2^1/_4$ шил., $^1/_3$ шил., $^1/_2$ шил., $6^1/_4$ шил., хоч у *цій галузі* промисловості ніяких удосконалень в машинах не було зроблено. Але те, що зробив у себе на фабриці пан Броклхерст, цілком можна прийняти за норму для всієї Англії. З тих же таблиць можна побачити, що середній заробіток ткача на цій фабриці за всіма відрахуваннями становив у 1821 р. $16^1/_2$ шил., а в 1831 р. тільки 6 шил. на тиждень. З того часу заробітна плата ще більше знизилась: за ті тканини (так звані single sarsnets — ординарна тафта), за які в 1831 р. платили по $^1/_3$ шил., або 4 п., з ярда, в 1843 р. платять тільки $2^1/_2$ п., а багато ткачів, які живуть на селі, можуть знайти роботу тільки тоді, коли погоджуються на плату в $1^1/_2$—2 п. з ярда. До цього додаються ще свавільні відрахування із заробітної плати. Кожний ткач, який бере основу, одержує одночасно і картку, на якій звичайно зазначено, що готова робота приймається в такі-то години, що ткач, який не може працювати через хворобу, повинен про це повідомити контору протягом трьох днів, інакше хвороба не може бути йому виправданням; що не може також бути достатнім виправданням посилання ткача на те, що йому довелося чекати утокової пряжі; що за певні дефекти в роботі (якщо, наприклад, на певну довжину тканини використано більше утокових ниток, ніж встановлено і т. д.) вираховується *не менше* половини заробітної плати, а коли робота не здана в зазначений строк, вираховується по одному пенні з кожного ярда. — Всі ці відрахування, які стягуються відповідно до картки, настільки скорочують заробітну плату, що, наприклад, приймальник, який приїздить двічі на тиждень в Лі, в Ланкаширі, за готовою тканиною, кожного разу привозить своєму фабрикантові не менше 15 ф. ст. (100 прусських талерів) штрафних грошей. Про це він сам свідчить, а тим часом він вважається одним з найбільш поблажливих приймальників. Колись такі питання вирішувалися третейським судом, але оскільки робітників, які вимагали такого суду, здебільшого звільняли, звичай цей поступово зник, і фабрикант тепер робить як йому заманеться: він і обвинувач, і сві-

док, і суддя, і законодавець, і виконавець — все в одній особі. А коли робітник звертається до мирового судді, він дістає відповідь: взявши картку, ви уклали контракт і тепер повинні його виконувати. Точнісінько як з фабричним робітником. Крім того, фабрикант кожного разу примушує робітника підписувати документ, в якому сказано, що він, мовляв, «згоден із зробленими відрахуваннями». А якщо він захоче чинити опір, то всі фабриканти міста відразу ж дізнаються, що він людина, яка, кажучи словами Ліча,

«не хоче підкорятись установленому картками порядку і законності і має нахабство брати під сумнів мудрість тих, хто, як це повинно бути йому відомо, займає вище становище в суспільстві, ніж він» («Незаперечні факти», стор. 37—40).

Ткачі, зрозуміло, *цілком* вільні, фабрикант їх анітрохи не примушує брати у нього основу і картки, він тільки говорить їм, як це коротко і ясно сказано у Ліча:

«Не хочете пектися на моїй сковорідці, то можете йти просто у вогонь (If you don't like to be frizzled in my frying-pan, you can take a walk into the fire)».

Ткачі шовкових тканин у Лондоні, зокрема в Спіталфілдсі, уже здавна періодично зазнають величезних злиднів, і той факт, що вони беруть найактивнішу участь в усіх робітничих виступах в Англії, і особливо у Лондоні, доводить, що і тепер вони не мають підстав бути задоволеними своїм становищем. Нужда, що панувала серед них, викликала епідемію гарячки, яка спалахнула в східній частині Лондона і зумовила призначення комісії для обстеження санітарних умов життя робітничого класу. А втім, з останнього звіту лондонської лікарні для хворих на гарячку видно, що ця гарячка продовжує лютувати, як і раніше.

Після текстильного виробництва другою важливою галуззю англійської промисловості є виробництво *металевих виробів*. Центром цього виробництва є *Бірмінгем*, де виробляються найрізноманітніші тонкі металеві вироби, *Шеффілд*, центр виробництва ножів, і *Стаффордшір*, особливо Вулвергемптон, де виробляється простіший товар: замки, цвяхи і т. ін. Почнемо опис становища робітників, що працюють у цій галузі промисловості, з Бірмінгема.— Організація виробництва в *Бірмінгемі*, як і в більшості місць, де виготовляються металеві вироби, зберегла деякі риси старого ремесла. Збереглися дрібні майстри, які працюють із своїми учнями або вдома, у власній майстерні, або — в тих випадках, коли потрібен паровий двигун,— у великих фабричних приміщеннях, поділених на маленькі майстерні, що здаються внайми окремим майстрам; в кожну майстерню проведено передавальний пас від парового двигуна, яким і приводяться в рух машини. Леон Фоше (автор ряду статей про становище англійських робітників у журналі «Revue des deux Mondes» [123],

статей, які показують, що автор принаймні вивчав питання, і які в усякому разі більш цінні, ніж все те, що з цього приводу було досі написане як англійцями, так і німцями) називає таку організацію, на противагу великому виробництву Ланкашіра і Йоркшіра, démocratie industrielle *. Він при цьому зауважує, що вона не дуже сприятливо відбивається на становищі майстрів і підмайстрів. Зауваження це цілком слушне: регульований конкуренцією прибуток, який за інших умов потрапляє в руки одного великого фабриканта, розподіляється тут між багатьма дрібними майстрами, справи яких через це ідуть погано. Централізуюча тенденція капіталу завжди діє на них; там, де один розбагатіє, десять чоловік розоряються і сотням інших, під тиском конкуренції одного, який розбагатів і може продавати дешевше, ніж вони, живеться гірше, ніж раніше. Само собою зрозуміло, що в тих випадках, коли дрібним майстрам із самого початку доводиться конкурувати з великими капіталістами, вони тільки насилу зводять кінці з кінцями. Учням, як ми побачимо нижче, живеться у дрібних майстрів принаймні так само погано, як і у фабрикантів, з тією тільки різницею, що вони з часом самі стають майстрами, завдяки чому досягають деякої незалежності; інакше кажучи, їх також експлуатує буржуазія, але не так безпосередньо, як на фабриках. Отже, ці дрібні майстри — не справжні пролетарі, бо вони почасти живуть працею учнів і продають не працю, а готовий продукт, але й не справжні буржуа, тому що вони переважно живуть все-таки своєю власною працею. Цим своєрідним проміжним становищем робітників Бірмінгема пояснюється те, що вони дуже рідко цілком і відкрито приєднувалися до англійського робітничого руху. В політичному відношенні Бірмінгем радикальне місто, але воно не належить до рішучих прихильників чартизму.— Правда, в Бірмінгемі є також велика кількість більших фабрик, які належать капіталістам, і в них фабрична система утвердилась цілком: поділ праці, проведений тут до найменших деталей (як, наприклад, у виготовленні голок), і застосування сили пари дають можливість використовувати на роботі велику кількість жінок і дітей. Тому тут спостерігаються (за даними «Звіту комісії по обстеженню дитячої праці») ті самі відмітні особливості, які нам уже відомі з фабричного звіту: робота вагітних жінок до самих родів, невміння вести домашнє господарство, занедбана домівка і бездоглядні діти, байдужість і навіть відраза до сімейного життя і занепад морального рівня; далі, витіснення чоловіків з цієї галузі праці, безперервне вдосконалення машин, рання самостійність дітей, чоловіки, які перебувають на утриманні у дружин і дітей, і т. д. і т. д.— Діти, як говориться у звіті, напівголодні і обідрані. *Половина їх не знає, що таке*

* — промисловою демократією. *Ред.*

бути ситим, багато з них за весь день з'їдають на одно пенні (10 прусських пфенігів) хліба або зовсім нічого не їдять до обіду; зустрічаються навіть діти, які не одержують ніякої їжі з восьмої години ранку до сьомої вечора. Одяг часто ледве прикриває їх голизну; багато з них босі навіть узимку. Через це всі діти малі на зріст, кволі для свого віку і рідко досягають нормального розвитку. Коли взяти до уваги, що до таких мізерних засобів відновлення фізичних сил додається ще тяжка і тривала праця в душних приміщеннях, то нічого дивуватися, що в Бірмінгемі є так мало чоловіків, придатних для військової служби.

«Робітники»,— говорить лікар, який оглядав рекрутів,— «малі на зріст, худі і дуже слабосилі; у багатьох крім того спостерігається викривлення грудної клітки або хребта».

Як свідчить унтер-офіцер, що проводив набір рекрутів, чоловіки в Бірмінгемі менші на зріст, ніж будь-де: здебільшого їхній зріст досягає не більше 5 футів 4—5 дюймів, і з 613 навербованих рекрутів тільки 238 визнано придатними. Щодо освіти, то я відсилаю читача до наведених вище (стор. 324) окремих висловлювань і прикладів з життя металообробних округ; втім у Бірмінгемі, як це видно із «Звіту комісії по обстеженню дитячої праці», більша половина дітей від 5 до 15 років взагалі не відвідує школи; склад дітей, які відвідують школу, раз у раз змінюється, так що більш-менш грунтовне навчання їх неможливе, і всі діти дуже рано кидають школу і стають на роботу. З того ж звіту видно, які вчителі там викладають. Одна вчителька на запитання, чи викладає вона і мораль, відповіла: «Ні, за три пенси на тиждень цього не можна вимагати». Деякі вчительки навіть не зрозуміли питання, а інші вважали, що моральне виховання дітей зовсім не входить в їх обов'язки. Одна вчителька відповіла, що моралі вона не викладає, але старається прищепити дітям хороші принципи, і при цьому вжила зовсім неправильний мовний зворот. В самих школах, як говорить член комісії, завжди галас і безладдя. Внаслідок усього цього моральний рівень самих дітей дуже незадовільний; половина усіх злочинців віком менше 15 років; протягом одного тільки року засуджено 90 десятирічних злочинців, з яких 44 за кримінальні злочини. Безладні статеві зносини, очевидно, становлять, на думку членів комісії, майже загальне явище, і до того уже в дуже ранньому віці.— (Грейнджер. «Звіт» і документи).

В залізоробній окрузі *Стаффордширу* становище ще гірше. Виготовляються тут прості залізні вироби, і в цій галузі виробництва неможливі ні особливо великий поділ праці (за деякими винятками), ні застосування сили пари і машин. Тому тут — у Вулвергемптоні, Уілленхоллі, Білстоні, Седжлі, Уенсфілді, Дарластоні, Дадлі, Уолсоллі, Уенсбері та інших — фабрик не багато, але дуже багато невеликих кузень, в яких працює дрібний

майстер з одним або кількома учнями, зобов'язаними прослужити у нього до 21-го року. Становище дрібних майстрів приблизно таке саме, як і в Бірмінгемі, але учням живеться здебільшого значно гірше. Годують їх майже виключно м'ясом хворих, здохлих тварин або тухлим м'ясом, тухлою рибою, м'ясом мертвонароджених телят або свиней, що задушилися в залізничних вагонах. І так роблять не тільки дрібні майстри, а й великі фабриканти, у яких працює по 30, 40 учнів. У Вулвергемптоні це становить, як видно, загальне явище. Природним наслідком такого харчування є часті шлункові та інші захворювання. До того ж діти рідко наїдаються досхочу, рідко мають який-небудь одяг крім робочого, так що вже з однієї цієї причини вони не можуть відвідувати недільну школу. Житла часто настільки погані і брудні, що стають осередками хвороб, тому, незважаючи на те, що праця сама по собі здебільшого не шкідлива для здоров'я, діти малі на зріст, мають погану статуру, кволі і в багатьох випадках дуже покалічені роботою. В місті Уілленхоллі, наприклад, унаслідок постійної роботи біля верстата для нарізки гвинтів у багатьох з'являється горб і викривлення *однієї* ноги в коліні — так звана «вивернута нога», hind-leg,— при якому форма ніг стає схожою на букву К; крім того тут щонайменше третина робітників має грижу. Як і у Вулвергемптоні, тут дуже часті випадки запізнення статевої зрілості і у дівчат,— бо дівчата також працюють в кузнях! — і в юнаків, іноді до 19-річного віку.— В місті Седжлі та його околицях, де виготовляються майже виключно цвяхи, люди живуть і працюють у злиденних халупах, схожих на хліви і неймовірно брудних. Дівчатка і хлопчики беруться за молот з десяти-дванадцятирічного віку і тільки тоді вважаються справжніми робітниками, коли навчаться виготовляти по 1 тис. цвяхів за день. За 1 200 цвяхів вони одержують $5^3/_4$ пенса, або неповних 5 зільбергрошів. Кожний цвях потребує 12 ударів молота, а оскільки молот важить $1^1/_4$ фунта, то робітникові, щоб заробити цю мізерну плату, доводиться підняти 18 тис. фунтів. При такій важкій праці і недостатньому харчуванні діти не можуть не бути малими на зріст і кволими, що і підтверджується даними комісії. Про стан освіти в цій окрузі ми вже дали деякі відомості вище. Вона тут дійсно має неймовірно низький рівень: половина всіх дітей не відвідує навіть недільних шкіл, решта відвідує їх дуже неакуратно; порівняно з іншими округами дуже мало дітей уміє читати, а з письмом справа ще гірша. І в цьому немає нічого дивного: між сьомим і десятим роком, тобто *саме* в той час, коли діти могли б з користю відвідувати школу, їх уже посилають на роботу, а вчителі недільних шкіл — з ковалів або рудокопів — часто самі ледве вміють читати і не можуть навіть підписати своє прізвище. Моральний рівень цілком відповідає цим виховним засобам. В місті Уілленхоллі,— заявляє

член комісії Хорн, наводячи на підтвердження безліч прикладів,— робітники зовсім позбавлені почуття моральності. Взагалі Хорн виявив, що діти не усвідомлювали своїх обов'язків щодо батьків і зовсім не відчували до них прив'язаності. Вони були настільки мало здатні продумати свої відповіді, настільки забиті і безнадійно обмежені, що нерідко стверджували, нібито ставлення до них хороше і живеться їм чудово, тимчасом як вони працювали по 12—14 годин на добу, ходили в лахмітті, не наїдалися досхочу і їх били так, що вони відчували біль ще через кілька днів. Вони не знали іншого способу життя, крім роботи зранку до самого вечора, до сигналу про закінчення роботи; їм було незрозуміле запитання: чи не стомились вони? — їх ніколи про це ніхто не запитував (Хорн. «Звіт» і документи).

У *Шеффілді* плата краща, а тому краще і зовнішнє становище робітників. Зате тут слід відмітити деякі галузі праці, що надзвичайно шкідливо впливають на здоров'я робітників. При деяких операціях завжди доводиться притискати інструмент до грудей, що часто викликає сухоти; інші операції, як, наприклад, виготовлення напилків, затримують загальний розвиток організму і викликають шлункові захворювання; вирізування кістяних ручок (для ножів) викликає головні болі, розлиття жовчі, а у дівчат, велика кількість яких зайнята на цій роботі, бліду неміч. Але найшкідливішою для здоров'я працею є гостріння ножів і виделок, яке неминуче призводить до ранньої смерті, особливо, коли робота виконується на сухому камені. Шкідливість цієї роботи зумовлюється почасти тим, що доводиться працювати в зігнутому положенні, при якому груди і шлунок постійно стискуються; але головним чином ця шкідливість зумовлюється масою найдрібніших металевих гострих порошинок, які відокремлюються від металу під час гостріння, насичують атмосферу і неминуче потрапляють у легені. Точильники на сухому камені в середньому ледве доживають до 35 років, а точильники на вологому камені рідко живуть довше 45 років. Д-р Найт у даних про Шеффілд говорить:

«Щоб хоч певною мірою ясно охарактеризувати шкоду, якої завдає ця робота, я мушу сказати, що найгіркіші п'яниці серед точильників — найдовговічніші з них, тому що вони менше часу бувають на роботі. Всього у Шеффілді налічується близько 2 500 точильників. Близько 150 з них (80 дорослих чоловіків і 70 хлопчиків) вигострюють виделки: вони вмирають, як правило, у віці від 28 до 32 років. Точильники бритв, як на сухому, так і на вологому камені, вмирають між 40 і 45 роками, а точильники столових ножів, які працюють на вологому камені, вмирають між 40 і 50 роками».

Той самий лікар так описує перебіг їх хвороби, так званої астми точильників:

«Починають вони працювати звичайно на чотирнадцятому році і, якщо організм у них цілком здоровий, вони до двадцяти років особливих нездужань не відчувають; потім починають виявлятися симптоми цієї своєрідної

хвороби: при найменшому напруженні, піднімаючись сходами або на гору, вони задихаються; щоб полегшити постійну задишку, яка дедалі більше посилюється, вони високо піднімають плечі, завжди нахиляються вперед і взагалі почувають себе, очевидно, найкраще в тому зігнутому положенні, в якому їм доводиться працювати; колір обличчя у них стає брудно-жовтим, риси обличчя виражають нудьгу, вони скаржаться на стиснення в грудях, голос стає глухим і хрипким, вони голосно кашляють, і кашель їх звучить, як з бочки; вони раз у раз вихаркують багато пилу, або змішаного з мокротинням, або у вигляді циліндричних чи кулеподібних мас, вкритих тонким шаром мокротиння. Незабаром з'являється кровохаркання, неможливість залишатися в лежачому положенні, нічний піт, понос з кольками, надзвичайне схуднення всього тіла з усіма звичайними симптомами сухот, і, промучившись багато місяців і часто роки, нездатні заробити ні на себе, ні на сім'ю, вони, нарешті, вмирають. Мені залишається додати, що всі зроблені до цього часу спроби запобігти і вилікувати астму точильників зазнали цілковитої невдачі».

Так писав Найт десять років тому. З того часу кількість точильників, як і поширення хвороби, значно зросла, але були також зроблені спроби запобігти хворобі обладнанням закритих точильних каменів і очищенням повітря від пилу з допомогою тяги. Спроби ці вдалися, принаймні, почасти, але самі точильники не хочуть застосовувати ці пристрої і в деяких місцях навіть розбивають їх: вони бояться, щоб це не привернуло більше робітників до їх професії і не знизило їх заробітної плати; вони віддають перевагу «короткому, але веселому життю». Д-р Найт часто говорив точильникам, які приходили до нього з першими симптомами астми: ви прискорите свою смерть, якщо повернетесь до точильного каменя. Але його ніколи не слухали: хто раз був точильником, той стає зовсім відчайдушним, начебто продав душу дияволу. Освітній рівень у Шеффілді дуже низький. Один священик, який довго займався статистикою освіти, вважав, що з 16 500 дітей робітничого класу, які мали можливість відвідувати школу, читати вміють не більше 6 500 чоловік. Пояснюється це тим, що дітей уже на сьомому — і найпізніше на дванадцятому — році забирають із школи і що вчителі нічого не варті (серед них був спійманий на гарячому злодій, який після виходу з тюрми не знайшов іншого джерела існування, крім вчителювання!). Розбещеність молоді у Шеффілді більша, здається, ніж будь-де (а втім, важко сказати, яке місто заслуговує на пальму першості в цьому відношенні; коли читаєш звіт, то про кожне місто думаєш, що саме воно і заслуговує на неї). Молоді люди в неділю цілий день гуляють на вулиці, граючи в орлянку або цькуючи собак; вони учащають до трактирів, де сидять із своїми коханими до пізньої ночі, після чого вирушають попарно на усамітнені прогулянки. В одному трактирі член комісії застав чоловік 40—50 молоді обох статей; майже всі були віком менше 17 років, кожний хлопець був із своєю дівчиною. Деякі грали в карти, інші співали і танцювали, і всі пили. Тут же сиділи професійні проститутки. Тому немає нічого дивного, коли, згідно з показан-

нями всіх свідків, ранні безладні статеві зносини і проституція, якою займаються часто вже підлітки 14—15 років, становлять у Шеффілді дуже часте явище.— Злочини, до того ж злочини дуже дикого, відчайдушного характеру, звичайнісінька річ. За рік до прибуття члена комісії була арештована компанія здебільшого молодих людей, які збиралися підпалити місто; вони як слід запаслися горючими речовинами і списами. Далі ми побачимо, що робітничий рух має у Шеффілді такий же неприборканий характер (Саймонс. «Звіт» і документи).

Крім цих головних центрів металічної промисловості є ще фабрики шпильок в Уоррінгтоні (Ланкашір),— де серед робітників і особливо серед дітей теж панують величезні злидні, аморальність і неуцтво,— і кілька цвяхових заводів в околицях Уігана (Ланкашір) і в східній частині Шотландії. Звіти про ці округи майже цілком збігаються із звітами про Стаффордшір.

Нам лишилося ще розглянути тільки одну галузь металічної промисловості — *виробництво машин*. Воно поширене переважно у фабричних округах і особливо в Ланкашірі. Особливість цієї галузі виробництва полягає в тому, що машини виготовляються знову-таки машинами, отже тут руйнується останній притулок робітників, витіснених з інших галузей,— робота по виготовленню тих самих машин, які відібрали у них хліб. Стругальні і свердлильні машини, машини для виготовлення гвинтів, коліс, гайок і т. д., механічні токарні верстати і тут витіснили велику кількість робітників, які мали раніше хороший і постійний заробіток, а тепер залишилися без роботи; таких безробітних можна бачити в Манчестері дуже багато.

Звернемося тепер до промислової округи, яка знаходиться на північ від залізоробного району Стаффордшіра. Тут розвинуте *гончарне виробництво* (potteries); центром його є міська община (borough) Сток, яка включає Хенлі, Берслем, Лейн-Енд, Лейн-Делф, Етрурію, Колрідж, Лангпорт, Танстолл і Голден-Хілл, з населенням загалом у 70 тис. чоловік. «Звіт комісії по обстеженню дитячої праці» повідомляє нам таке. В деяких галузях гончарного виробництва діти зайняті легкою роботою в теплих просторих приміщеннях, тимчасом як в інших галузях вони виконують тяжку, напружену роботу, не одержуючи ні достатньої їжі, ні доброго одягу. Багато дітей скаржаться: «Мені не вистачає їжі, здебільшого дають тільки картоплю з сіллю, а м'яса і хліба — ніколи; в школу не ходжу, іншого одягу у мене немає».— «Сьогодні нічого не було на обід, вдома ніколи у нас не обідають, здебільшого їм тільки картоплю з сіллю, зрідка — хліб». «Одяг, який на мені,— це все, що у мене є; святкового одягу у мене немає». До дітей, що виконують особливо шкідливу роботу, належать mould-runners, тобто ті діти, які відносять готові вироби разом з формою в сушарню і потім, коли речі достатньо підсохли,

приносять порожню форму назад у майстерню. Так вони цілими днями ходять вгору і вниз по сходах з ношею, надто важкою для їх віку, а висока температура, в якій їм доводиться працювати, робить працю ще більш виснажливою. Діти ці майже всі без винятку худі, бліді, кволі, малі на зріст і мають погану статуру; майже всі вони мають хвороби шлунку, часто блюють, не мають апетиту, і багато з них вмирає від виснаження. Майже такі самі кволі хлопчики, яким доводиться крутити колесо (jigger), через що їх називають jiggers. Але найшкідливіша робота тих, які занурюють готові вироби в рідину, що містить велику кількість свинцю, а часто і багато миш'яку, а також робота тих, яким доводиться брати в руки тільки що вийняті з цієї рідини вироби. Руки і одяг цих робітників, дорослих чоловіків і дітей, завжди мокрі від цієї рідини, шкіра стає дірчастою і легко злазить від постійного дотикання до шорсткої поверхні предметів, а пальці через це часто бувають поранені до крові, що надзвичайно сприяє усмоктуванню шкідливих речовин. В результаті — сильні болі і серйозні хвороби шлунка і кишечника, постійні запори, кольки, іноді сухоти, а у дітей *найчастіше епілепсія.* У дорослих чоловіків звичайно настає частковий параліч м'язів руки, colica pictorum * і повний параліч рук і ніг. Один свідок розповідає, що два хлопчики, які працювали разом з ним, померли в судорогах під час роботи; другий свідок, ще хлопчик, попрацював два роки підручним біля глазурувального чана; він розповідає, що спочатку у нього були сильні болі в животі, потім з ним трапився приступ судорог, який уклав його в ліжко на два місяці, потім судороги стали з'являтися дедалі частіше, а тепер вони бувають кожного дня, *і часто у нього буває від десяти до двадцяти епілептичних припадків на день.* Правий бік його тіла паралізований, і лікарі говорять, що у нього вже ніколи не буде працювати ні рука, ні нога. На одній фабриці працювало в глазурувальному відділенні четверо чоловіків — всі епілептики і хворі на хронічні кольки — і одинадцять хлопчиків, з яких деякі теж уже були епілептиками. Одним словом, ця страшна хвороба настає як цілком звичайний наслідок цієї роботи і, звичайно, дає великі прибутки буржуазії! — У майстернях, де гончарні вироби поліруються, повітря насичене дрібним мінеральним пилом, вдихання якого не менш шкідливе, ніж вдихання стального пилу у шеффілдських точильників. Робітники хворіють на задишку, вони не можуть спокійно лежати, в горлі у них утворюються виразки, вони дуже кашляють і настільки втрачають голос, що їх ледве чути. Вони теж усі вмирають від сухот.— У гончарній окрузі порівняно багато шкіл, так що діти могли б навчатись, якби вони не йшли на фабрику в такому ранньому віці і не мали такого тривалого робочого дня

* — професійне захворювання красильників. *Ред.*

(здебільшого дванадцять годин, а нерідко і більше). Через це вони не можуть ходити до школи; три чверті дітей, опитаних членом комісії, не вміли ні читати, ні писати, і в усій окрузі панувало безпросвітне неуцтво. Діти, які рокамп відвідували недільну школу, не вміли відрізнити одну букву від іншої. Не тільки інтелектуальне, а й моральне і релігійне виховання перебуває в усій окрузі на дуже низькому рівні (Скрівен. «Звіт» і документи).

І у *виробництві скляних виробів* є роботи для дорослих чоловіків начебто не дуже шкідливі, але яких діти витримати не в змозі. Важка праця, відсутність установленого робочого часу, часта нічна робота і особливо висока температура в майстернях (100°—130° по Фаренгейту) — все це викликає у дітей загальну слабість і хворобливість, поганий ріст і особливо хвороби очей, шлунка, бронхіт і ревматизм. Багато дітей бліді, з червоними очима, нерідко втрачають зір на цілі тижні, хворіють на сильну нудоту, блювоту, кашель, часті простуди і ревматизм. Коли виймають готові вироби з печей, дітям часто доводиться працювати при такій високій температурі, що дошки, на яких вони стоять, загораються у них під ногами. Склодуви здебільшого вмирають у ранньому віці від виснаження і сухот. (Ліфчайлд. «Звіт», додатки, ч. II, стор. L 2, §§ 11, 12; Франкс. «Звіт», додатки, ч. II, стор. К 7, § 48; Танкред. Документи, додатки, ч. II, стор. І 76 і т. д.; все у «Звіті комісії по обстеженню дитячої праці».)

У цілому звіт відзначає поступове, але неухильне проникнення фабричної системи в усі галузі промисловості, що особливо виражається в залученні до роботи жінок і дітей. Я не вважав за потрібне простежити всюди прогрес техніки і процес витіснення дорослих чоловіків. Хто хоч певною мірою обізнаний з промисловістю, сам легко доповнить все мною не договорене; а мені рамки моєї праці не дають можливості простежити в деталях цю сторону сучасного способу виробництва, результатів якої я вже торкнувся у зв'язку з фабричною системою. Всюди запроваджуються машини, знищуючи цим останні сліди незалежності робітника. Всюди сім'я руйнується, внаслідок роботи дружини і дітей на фабриці, або ж ставиться на голову, коли чоловік сидить вдома без роботи. Всюди необхідність запровадження машин передає в руки великих капіталістів підприємства, а разом з ними і робітників. Централізація власності невпинно зростає, поділ суспільства на великих капіталістів і неімущих робітників з кожним днем стає дедалі різкішим, і весь промисловий розвиток нації гігантськими кроками наближається до неминучої кризи.

Я згадував уже вище, що в галузі *ремесла* могутність капіталу і в деяких випадках поділ праці привели до тих самих результатів, витіснили дрібну буржуазію, поставивши на її місце великих капіталістів і неімущих робітників. Про цих ремісників лишається сказати, власне, дуже мало, бо все, що їх стосується,

я вже сказав, коли мова йшла про промисловий пролетаріат взагалі; до того ж тут, з часу початку промислового перевороту, сталося дуже мало змін як у способі роботи, так і в її впливі на здоров'я робітників. Але стосунки із справжніми промисловими робітниками, гніт великих капіталістів, який дає себе знати далеко сильніше, ніж гніт дрібних майстрів, з якими підмайстер мав особисті стосунки, вплив великого міста і зниження заробітної плати — все це зробило майже всіх ремісників активними учасниками робітничого руху. Про це у нас буде мова далі, а поки що нам лишається ще зайнятися однією категорією робітничого населення Лондона, яка заслуговує особливої уваги через надзвичайну жорстокість, з якою її експлуатує зажерлива буржуазія. Я маю тут на увазі модисток і швачок.

Як це не дивно, виготовлення саме тих предметів, які служать для прикраси *буржуазних дам,* зв'язане з найсумнішими наслідками для здоров'я зайнятих цим робітників. Ми вже зіткнулися з цим, коли говорили про виробництво мережив, а тут ми доведемо це на прикладі лондонських модних крамниць. У цих закладах працює велика кількість молодих дівчат, загалом близько 15 тис., які здебільшого приїхали з села, живуть і харчуються у хазяїв і, таким чином, перебувають у них в цілковитому рабстві. Під час фешенебельного сезону, який триває приблизно чотири місяці на рік, кількість робочих годин навіть на кращих підприємствах доходить до 15 на день, а в разі термінових замовлень — до 18. Але в більшості майстерень у цей період працюють без будь-якого обмеження часу, так що дівчата ніколи не мають на відпочинок і сон більше шести годин, а часто всього тільки три або чотири, а іноді й дві години на добу. Таким чином, вони працюють від 19 до 22 годин на добу, якщо — а це буває досить часто — не працюють цілісіньку ніч! Єдиною межею тривалості їх роботи є цілковита фізична неможливість далі тримати голку в руках. Трапляється, що ці безпорадні істоти по дев'ять днів підряд не роздягаються і сплять тільки уривками на матраці; їжу їм дають дрібно порізану, щоб вони якнайскоріше могли проковтнути її. Словом, з допомогою морального нагая, який утримує їх у рабстві,— загрози звільнення,— цих нещасних дівчат примушують до такої тривалої і безперервної роботи, якої не міг би витримати і дужий чоловік, а тим більше не витримує слабка дівчина віком від 14 до 20 років. До того ж духота в майстернях і спальнях, зігнуте положення, часто погана, важко перетравлювана їжа, але головним чином тривала праця і відсутність свіжого повітря — все це надзвичайно згубно впливає на здоров'я дівчат. Дуже скоро з'являються втома, виснаження, слабість, втрата апетиту, болі в плечах, спині і попереку і насамперед головні болі; потім спостерігається викривлення хребта, високі сутулі плечі, худина, припухлість під очима, сльозотеча і вза-

галі хвороба очей, короткозорість, кашель, вузькогрудість і задишка, так само як і всілякі жіночі хвороби. В багатьох випадках очі так псуються, що настає невиліковна сліпота, цілковите порушення зору, а якщо зір ще трохи зберігся, щоб можна було ще працювати, сухоти звичайно кладуть кінець короткому і сумному життю цих виготовлювачок гарного вбрання. Навіть у тих, які досить рано залишають цю роботу, здоров'я буває настільки підірване, що ніколи не відновлюється цілком; вони завжди хворіють, особливо після шлюбу, і народжують кволих дітей. Всі лікарі, опитані комісією по обстеженню дитячої праці, одностайно стверджували, що важко собі уявити спосіб життя, який так руйнував би здоров'я і призводив би до такої ранньої смерті, як життя модисток.

З не меншою жорстокістю, але тільки менш безпосередньо, експлуатуються в Лондоні *швачки* взагалі. Праця дівчат, зайнятих виготовленням корсетів, важка, стомлююча і шкідлива для очей. Яку ж заробітну плату вони одержують? Цього я не знаю, але мені відомо, що підприємець, який ручається за виданий йому матеріал і розподіляє роботу між швачками, одержує по $1^1/_2$ пенса — 15 прусських пфенігів — з штуки. Звідси він ще залишає собі певний процент, щонайменше $^1/_2$ пенні, так що бідній дівчині на руки дістається не більше 1 пенні. Дівчата, які виготовляють галстуки, змушені працювати 16 годин і одержують за тиждень по $4^1/_2$ шил., тобто $1^1/_2$ талера на прусські гроші, але на цю суму вони можуть купити не більше, ніж на 20 зільбергрошів у найдорожчому місті Німеччини *. Але найгірше живеться тим, які шиють сорочки. За звичайну сорочку вони одержують $1^1/_2$ пенса. Раніше вони одержували від 2 до 3 пенсів, але з того часу як робітний дім у Сент-Панкрасі, керований *буржуазно-радикальною* адміністрацією, став брати роботу по $1^1/_2$ пенса, бідні жінки змушені були погодитись на цю плату. За тонку сорочку з вишивкою, яка може бути пошита за один день при вісімнадцяти годинах роботи, платять 6 пенсів, тобто 5 зільбергрошів. Судячи з цього, а також з численних показань робітниць і підприємців, заробітна плата цих швачок становить при дуже напруженій і триваючій до глибокої ночі роботі $2^1/_2$—3 шил. на тиждень! Але вінцем цього ганебного варварства є те, що швачок примушують вносити як заставу частину вартості виданого їм матеріалу, для чого їм, звичайно, доводиться — про що чудово знають і власники — цей матеріал частково заставляти і потім або викуповувати його з деякою втратою для себе, або, якщо вони цього зробити *не можуть,* відповідати перед мировим суддею, як це трапилося з однією швачкою в листопаді 1843 року. Одна нещасна дівчина, опинившись у такому становищі і не

* Пор. «Weekly Dispatch», 17 березня 1844 року.

знаючи, що робити, утопилась у каналі в серпні 1844 року. Швачки звичайно живуть як злидарі в маленьких мансардах, причому в кожній з них їх набивається стільки, скільки може вміститись, і взимку єдиним засобом для обігрівання є здебільшого природна теплота організму самих мешканців. Тут вони гнуть спину над роботою, шиють з 4—5 годин ранку до півночі, протягом кількох років руйнують своє здоров'я і готують собі ранню могилу, не маючи можливості задовольнити навіть своїх найбільш насущних потреб *, тимчасом як внизу по вулиці мчать блискучі екіпажі великої буржуазії і, можливо, тут же поблизу який-небудь нікчемний денді програє за один вечір у фараона більше грошей, ніж вони можуть заробити за цілий рік.

Таке становище промислового пролетаріату в Англії. Всюди, куди б ми не кинули погляд, ми бачимо нужду, як постійне або тимчасове явище, хвороби, викликані умовами життя або характером самої праці, деморалізацію; скрізь ми бачимо повільне, але неухильне руйнування фізичних і духовних сил людини. Хіба таке становище може довго тривати?

Ні, це становище не може і не буде тривати довго. Робітники, величезна більшість народу, цього не хочуть. Подивимося ж, що *вони самі* говорять про це становище.

---

* Томас Гуд, найталановитіший з усіх сучасних англійських гумористів і, як усі гумористи, людина з дуже чулою душею, але без будь-якої духовної енергії, опублікував на початку 1844 р., коли опис нещасного становища швачок заповнював усі газети, чудовий вірш: «The Song of the Shirt» («Пісня про сорочку»). Він викликав немало жалісливих, але марних сліз у буржуазних дівиць. За браком місця я не можу навести тут цей вірш. Спочатку він був уміщений в «Punch», а потім обійшов усі газети. Становище швачок обговорювалось тоді в усіх газетах, і тому наводити спеціальні цитати не варто.

РОБІТНИЧИЙ РУХ

Навіть коли б я навів меншу кількість прикладів, кожний повинен був би зі мною погодитись, що англійські робітники не можуть почувати себе щасливими в тому становищі, в яке вони поставлені, що в такому становищі ні окрема людина, ні цілий клас не може жити, відчувати і мислити по-людському. Ясно, що робітники повинні прагнути вийти із становища, яке перетворює їх у тварин, і добиватися кращого, більш відповідного людській гідності становища. Вони не можуть робити це, не ведучи боротьби проти інтересів буржуазії як такої, інтересів, що полягають саме в експлуатації робітників. Але буржуазія захищає свої інтереси всіма засобами, які тільки дають їй її власність і державна влада, що перебуває в її розпорядженні. Як тільки робітник виявляє прагнення звільнитися від існуючого стану речей, буржуа стає його відкритим ворогом.

Крім того робітник на кожному кроці бачить, що буржуазія поводиться з ним, як з річчю, як із своєю власністю, і вже через одне це він стає її ворогом. Я вже показав на сотні прикладів і міг би навести їх ще стільки ж, що при сучасних відносинах робітник може врятувати свою людську гідність тільки в ненависті до буржуазії і в обуренні проти неї. А тим, що він *здатний* так пристрасно протестувати проти тиранії імущих, англійський робітничий клас зобов'язаний своєму вихованню або, точніше, відсутності виховання, так само як і значній домішці гарячої ірландської крові.

Англійський робітник — це вже не англієць у звичайному розумінні, не практичний комерсант, як його імущий співвітчизник; почуття в ньому розвинуті повніше, природна холодність жителя півночі врівноважується у нього пристрасністю, яка, не натрапляючи на перешкоди у своєму розвитку, змогла взяти над ним гору. Розсудливості, яка так сильно сприяла розвиткові егоїстичних нахилів у англійського буржуа, яка всі його пристрасті підпорядкувала себелюбству і зосередила всю силу його почуттів на одній тільки погоні за грішми, у робітника немає, завдяки чому

пристрасті у нього сильні і невгамовні, як в іноземця. Англійські національні риси у робітника знищено.

Коли, як ми бачили, робітникові не надано ніякої іншої можливості для прояву своїх людських почуттів, крім протесту проти свого становища, то цілком природно, що саме в цьому протесті робітник повинен виявити свої найпривабливіші, найблагородніші, найлюдяніші риси. Ми побачимо, що вся сила, вся діяльність робітників спрямовується саме в цьому напрямі і що навіть усі їх зусилля прилучитися до людської культури безпосередньо зв'язані з цим. Нам доведеться, правда, розповісти про окремі випадки насильства і навіть грубості, але при цьому ніколи не треба забувати, що в Англії відбувається відкрита соціальна війна; якщо буржуазія заінтересована в тому, щоб лицемірно вести цю війну, прикриваючись миром і навіть філантропією, то робітникам може дати користь тільки викриття справжнього стану речей, знищення цього лицемірства; отже, навіть найбільш насильствені ворожі дії робітників проти буржуазії та її слуг є лише відвертим, неприхованим проявом того, що сама буржуазія здійснює у відношенні до робітників приховано і нишком.

Обурення робітників проти буржуазії стало виявлятися незабаром після початку промислового розвитку і пройшло через різні фази. Тут не місце докладно спинятися на історичному значенні цих фаз для розвитку англійського народу; це становитиме предмет іншої праці, а тут я обмежусь тільки викладом фактів у тій мірі, в якій вони можуть бути потрібні для характеристики становища англійського пролетаріату.

Першою, найбільш грубою і найбільш марною формою цього обурення був злочин. Робітник жив у нужді та злиднях і бачив, що іншим людям живеться краще, ніж йому. Він не розумів, чому саме він, який робить для суспільства більше, ніж багатий нероба, повинен терпіти такі злигодні. Нужда до того ж перемагала його традиційну повагу до власності — він крав. Ми бачили, що з розвитком промисловості зростає і злочинність і що річна кількість арештів стоїть у постійному відношенні до кількості кіп оброблюваної бавовни.

Але робітники скоро побачили, що таким шляхом нічого не доб'єшся. Своїм злодійством злочинці могли протестувати проти існуючого суспільного ладу тільки поодинці, як окремі особи; вся влада суспільства обрушувалась на кожного окремо і придушувала його надмірною перевагою своїх сил. До того ж крадіжка була найбільш примітивною, найбільш несвідомою формою протесту і вже через одне це не могла стати загальним вираженням громадської думки робітників, хоч би вони в душі і схвалювали її. Робітничий *клас* вперше виступив проти буржуазії тоді, коли він силою вчинив опір запровадженню машин, що сталося на самому початку промислового перевороту. Так зазнали насиль-

ства перші винахідники, Аркрайт та інші, а машини їхні було розбито; пізніше сталося багато повстань, викликаних запровадженням машин, що відбувалися майже точнісінько так, як заворушення ситцевибійників у Богемії в червні 1844 р.: робітники ламали машини і руйнували фабрики.

Але і ця форма протесту мала ізольований характер, обмежувалась окремими місцевостями і була спрямована тільки проти однієї сторони сучасних відносин. Як тільки робітникам вдавалося досягти короткочасного успіху, суспільна влада усім своїм тягарем обрушувалась на злочинців, що знову стали беззахисними, всіляко їх караючи, а машини все-таки запроваджувались. Треба було знайти нову форму протесту.

В цей час саме вийшов закон, виданий старим дореформеним, олігархічним парламентом торі, закон, який пізніше, після того як білль про реформу узаконив антагонізм між буржуазією і пролетаріатом і зробив буржуазію правлячим класом, ніколи не пройшов би через палату громад. Закон цей було прийнято у 1824 р.; він скасував усі акти, які раніше забороняли об'єднання робітників для захисту своїх інтересів. Робітники дістали *право асоціації* — право, яке належало до того часу тільки аристократії і буржуазії. Таємні спілки, правда, і раніше завжди існували серед робітників, але значних результатів вони ніколи не могли дати. Так, наприклад, у Шотландії, як говорить Саймонс («Ремесла і ремісники», стор. 137 і наст.), уже в 1812 р. відбувся загальний страйк ткачів у Глазго, підготовлений таємною асоціацією. У 1822 р. страйк повторився, і двом робітникам, які не захотіли приєднатися до спілки і були через це оголошені зрадниками свого класу, облили сірчаною кислотою обличчя, внаслідок чого вони обидва осліпли. Асоціація шотландських гірників у 1818 р. також була вже настільки міцною, що їй вдалося провести загальний страйк. Кожний член такої асоціації давав обітницю вірності і збереження таємниці; були списки членів, каси, звітність і місцеві філії. Але таємний характер усієї діяльності затримував розвиток цих асоціацій. А коли робітники в 1824 р. дістали право вільно об'єднуватися, спілки ці дуже швидко поширились по всій Англії і набули великого значення. В усіх галузях праці утворилися такі спілки (trades-unions), які відкрито прагнули захистити окремих робітників від тиранії і бездушного ставлення буржуазії. Вони ставили собі за мету: встановлювати заробітну плату, вести переговори з роботодавцями колективно, як *сила*, регулювати заробітну плату відповідно до прибутку роботодавця, підвищувати заробітну плату при нагоді і підтримувати її для кожної професії всюди на однаковому рівні. Тому ці спілки звичайно добивалися від капіталістів установлення ставок заробітної плати, обов'язкових для всіх, а якщо хто відмовлявся прийняти ці ставки, вони оголошували у нього страйк. Далі,

шляхом обмеження прийому учнів спілки старалися підтримати попит на робітників і тим утримати заробітну плату на певній висоті, старалися по можливості протидіяти шахрайським спробам фабрикантів знизити заробітну плату запровадженням нових машин, інструментів і т. д., і, нарешті, вони підтримували грошовою допомогою безробітних робітників. Це робилося або безпосередньо з каси спілки, або за допомогою картки, яка посвідчувала особу робітника, з якою він переходив з місця на місце, одержуючи від товаришів по професії підтримку і пораду, де легше буде знайти роботу. Такі мандрівки називаються у робітників the tramp, а бродячий робітник називається tramper. Для здійснення всіх цих заходів спілка призначає голову і секретаря на платні, — бо можна чекати, що жоден фабрикант таким людям роботи не дасть,— а також комітет, який збирає щотижневі внески і стежить за витрачанням коштів в інтересах спілки. Коли це було можливим і вигідним, спілки окремих округ об'єднувались у федеративні спілки і організовували через певні проміжки часу збори делегатів. В окремих випадках було зроблено спроби об'єднати всіх робітників однієї професії в одну велику спілку, яка охоплювала б всю Англію, і не раз — вперше у 1830 р. — намагалися створити загальне об'єднання робітничих спілок усієї Англії, з тим щоб кожна професія зберегла свою власну організацію. Такі об'єднання, однак, були недовговічні і навіть рідко коли взагалі здійснювались; тільки надзвичайне загальне піднесення може викликати до життя таке об'єднання і зробити його дієздатним.

Засоби, які ці спілки звичайно застосовують для досягнення своєї мети, полягають ось у чому. Якщо один або кілька підприємців відмовляються визнати встановлену спілкою заробітну плату, до них посилають депутацію або їм подається петиція (робітники, як бачите, вміють рахуватися з владою абсолютного самодержцяфабриканта в його маленькій державі). Якщо це не допомагає, спілка дає наказ припинити роботу, і всі робітники розходяться по домівках. Цей страйк (turn-out або strike) може бути частковим, якщо один або кілька фабрикантів відмовляються рахуватися із встановленою спілкою заробітною платою, або загальним, якщо відмовляються усі фабриканти в даній галузі праці. Такі законні засоби спілки — законні тільки в тому разі, якщо страйк оголошено після попередження, що буває не завжди. Але й ці законні засоби дуже слабо діють, поки є робітники, які не перебувають у спілці або готові вийти з неї заради хвилинних вигод, запропонованих фабрикантами. Особливо при часткових страйках фабрикантові легко набрати робітників з цих паршивих овець (так званих knobsticks *) і зробити, таким чином, марними зусилля об'єд-

* — штрейкбрехерів. *Ред.*

наних робітників. Члени спілки звичайно намагаються вплинути на цих knobsticks погрозами, лайкою, побоями та іншими засобами, коротше, всіляко стараються так чи інакше їх залякати. Ті подають скаргу в суд, і оскільки прихильниця законності, буржуазія, поки що тримає у своїх руках владу, перша ж протизаконна дія, перша судова скарга проти одного з членів організації майже кожного разу підриває силу спілки.

Історія цих спілок становить собою довгий ряд поразок робітників, який переривається тільки небагатьма окремими перемогами. Само собою зрозуміло, що всі зусилля спілок не можуть змінити того економічного закону, згідно з яким заробітна плата визначається співвідношенням попиту і пропозиції на ринку праці. Через це спілки безсилі усунути *найважливіші* причини, які впливають на це співвідношення. Під час торговельної кризи спілки змушені самі знижувати ставки заробітної плати, або зовсім припиняти своє існування, а в разі значного попиту на працю їм не вдається підняти заробітну плату вище того рівня, на якому вона сама собою встановилася б у результаті конкуренції капіталістів. Але зате спілки можуть впливати на менш важливі причини, які мають випадковий або місцевий характер. Якби фабрикант не мав перед собою концентрованої маси робітників, готових до відсічі, він у погоні за наживою поступово дедалі більше і більше знижував би заробітну плату; більше того, конкурентна боротьба, яку йому доводиться вести з іншими фабрикантами, примушувала б його це робити, і заробітна плата скоро впала б до мінімуму. Така конкуренція фабрикантів *між собою* може бути *при нормальних умовах* обмежена опором робітників. Кожний фабрикант знає, що будь-яке зниження заробітної плати, не продиктоване спільними для нього і його конкурентів умовами, викличе страйк, який неминуче завдасть йому шкоди, бо під час страйку вкладений у його справу капітал лежатиме без руху, а його машини поржавіють. Тим часом, у такому разі ще невідомо, чи доб'ється він зниження заробітної плати, але зате добре відомо, що коли це йому вдасться, конкуренти наслідуватимуть його приклад, ціни на вироблюваний ними фабрикат упадуть і прибуток, на який він сподівався, знову вислизне з його рук. Далі, спілки, звичайно, можуть добитися, після закінчення кризи, більш швидкого підвищення заробітної плати, ніж це було б без їх втручання. Фабрикант заінтересований у тому, щоб не підвищувати заробітної плати доти, поки конкуренція інших підприємців його до цього не примусить; тим часом, при наявності спілки, як тільки стан справ на ринку поліпшується, робітники самі вимагають підвищення заробітної плати і, користуючись великим попитом на робочі руки, можуть нерідко примусити фабриканта погодитись на це підвищення за допомогою страйку. Але, як я вже говорив, проти більш значних причин, які впливають на

ринок праці, спілки безсилі. У таких випадках голод поступово змушує робітників відновити роботу на будь-яких умовах, і якщо це зробило хоч кілька чоловік, то сила спілки ламається, бо ці кілька knobsticks, при наявності на ринку певних запасів товару, дають можливість буржуазії усунути найтяжчі наслідки перериву у виробництві. Фонди спілки швидко вичерпуються через велику кількість тих, що потребують підтримки; крамарі врешті-решт відмовляють у кредиті, який вони давали за високі проценти, і нужда змушує робітників знову підкоритися ігу буржуазії. Але фабриканти у своїх власних інтересах, — зрозуміло, це стало їх інтересом тільки тому, що зріс опір робітників, — повинні уникати всякого непотрібного зниження заробітної плати, тоді як самі робітники сприймають кожне зниження, навіть викликане станом ринку, як погіршення свого становища, від якого вони хочуть по можливості захистити себе; через це більшість страйків закінчується несприятливо для робітників. Виникає питання, чому ж робітники оголошують страйк у таких випадках, коли марність цього заходу зрозуміла для кожного? Та просто тому, що робітник *мусить* протестувати проти зниження заробітної плати, навіть проти самої необхідності цього зниження, тому що він мусить заявити, що він, людина, повинен не пристосовуватись до обставин, а, навпаки, пристосовувати обставини до *себе*, до людини, тому що мовчання робітника означало б примирення з цими обставинами, визнання за буржуазією права в періоди процвітання торгівлі експлуатувати робітника, а під час застою прирікати його на голодну смерть. Робітники не можуть не протестувати проти цього, поки вони ще зберігають хоч краплю людської гідності, а протестують вони саме *так*, а не інакше тому, що вони — англійці, люди практики, які виражають свій протест *дією*, а не йдуть, як німецькі теоретики, спокійнісінько спати, тільки-но їх протест записаний у протокол і доданий ad acta *, де він буде так само мирно спочивати, як і самі протестуючі. Активний протест англійця, навпаки, не лишається без впливу: він ставить певні межі зажерливості буржуазії і не дає вгамуватись обуренню робітників проти суспільної і політичної всемогутності імущого класу. І в той же час цей протест доводить робітникам необхідність чогось більшого, ніж тільки робітничі спілки і страйки, для того щоб зламати могутність буржуазії. Але значення цих спілок і організовуваних ними страйків насамперед полягає в тому, що вони являють собою першу спробу робітників *знищити конкуренцію*. Наявність їх передбачає вже розуміння того, що панування буржуазії грунтується тільки на конкуренції робітників між собою, тобто на відсутності згуртованості пролетаріату, на протиставленні одних робітників іншим. І саме тому,

* — до справи. *Ред.*

що, при всій їх однобічності і обмеженості, зусилля спілок спрямовані проти конкуренції, проти життєвого нерва сучасного соціального ладу, саме тому спілки становлять для цього ладу таку небезпеку. Робітник не міг би знайти більш вразливого місця для нападу на буржуазію, а разом з нею і на весь сучасний суспільний лад. Коли конкуренція робітників між собою припиниться, коли всі робітники вирішать не давати себе більше експлуатувати буржуазії, царству власності настане кінець. Бо ж заробітна плата тільки тому залежить від умов попиту і пропозиції, від випадкового стану ринку праці, що робітники досі дозволяли поводитися з собою, як з річчю, яку можна купити і продати. Коли робітники вирішать не терпіти далі, щоб їх купували і продавали, коли при визначенні, яка ж власне повинна бути вартість праці, робітник виступатиме не як річ, а як *людина,* що має не тільки робочу силу, а й волю, тоді всій сучасній політичній економії і законам заробітної плати настане кінець. Звичайно, закони заробітної плати врешті-решт знову дали б себе відчути, коли б робітники, добившись знищення конкуренції між собою, на цьому спинилися. Але робітники не можуть на цьому спинитися, не відмовившись від усього свого попереднього руху і не відновивши знову цієї самої конкуренції робітників між собою, інакше кажучи, вони взагалі цього не можуть допустити. Необхідність примусить їх знищити не *частину* конкуренції, а конкуренцію взагалі, і вони це зроблять. Робітники вже й тепер з кожним днем дедалі більше і більше починають розуміти, якої шкоди завдає їм конкуренція, вони краще, ніж буржуазія, розуміють, що конкуренція імущих між собою теж справляє свій вплив на робітника, викликаючи торговельні кризи, і що її теж треба усунути. А скоро вони зрозуміють, *як* їм треба це зробити.

Не треба доводити, що спілки значною мірою сприяють посиленню ненависті і озлобленню робітників проти імущого класу. Через це в періоди особливого збудження від цих спілок ідуть — з відома або без відома керівників — окремі дії, які можна пояснити тільки ненавистю, доведеною до відчаю, дикою пристрастю, що виходить за всякі межі. До таких дій належать згадані вище випадки опіків сірчаною кислотою, а також ряд інших, з яких я тут наведу декілька. Одного разу ввечері, під час великих заворушень серед робітників у 1831 р., в полі був застрелений молодий Аштон, фабрикант з Хайда поблизу Манчестера; вбивцю не знайшли. Немає ніякого сумніву в тому, що це було актом помсти з боку робітників. — Підпали і спроби вчинити вибухи трапляються дуже часто. В п'ятницю, 29 вересня 1843 р., було зроблено спробу висадити в повітря майстерню пилок фабриканта Паджіна на Говард-стріт у *Шеффілді.* Скористувалися для цього залізною трубкою, набитою порохом і наглухо закритою; збитки

були досить значні. На другий день, 30 вересня, таку ж спробу здійснено на фабриці ножів і напилків Іббетсона в *Шейлс-Мурі* поблизу *Шеффілда.* Пан Іббетсон викликав ненависть робітників активною участю в буржуазних організаціях, низькою заробітною платою, використанням на роботі виключно knobsticks, а також спекуляцією на законі про бідних (під час кризи 1842 р. він примусив робітників погодитися на низьку заробітну плату, повідомивши товариству опікування над бідними імена тих, хто відмовлявся, і видаючи їх за людей, які можуть одержати роботу, але не хочуть і тому не заслуговують підтримки). Вибух завдав досить значної шкоди, і всі робітники, які приходили на місце події, шкодували тільки за тим, «що не вдалося висадити в повітря все підприємство».— В п'ятницю, 6 жовтня 1843 р., в *Болтоні* було зроблено невдалу спробу підпалити фабрику Ейнсуерта і Кромптона. Це була вже третя чи четверта спроба на цій фабриці за дуже короткий час.— На засіданні міської ради у *Шеффілді* в середу, 10 січня 1844 р., поліцейський комісар демонстрував спеціально виготовлений для вибуху снаряд з чавуну, набитий чотирма фунтами пороху, з обгорілим, але згаслим гнотом, що був знайдений на фабриці пана Кітчена на Ерл-стріт у *Шеффілді.* — В неділю, 21 січня 1844 р., на лісопильному заводі Бентлі і Уайта в *Бері,* у Ланкаширі, стався вибух, викликаний закинутим всередину фабрики пакунком з порохом; вибух завдав значної шкоди. — У четвер, 1 лютого 1844 р., був підпалений і згорів дотла колісний завод Сохо у *Шеффілді.* — Разом шість випадків за чотири місяці, і всі вони були викликані тільки озлобленням робітників проти роботодавців. Що собою являє соціальний лад, при якому такі речі *можливі,* говорити не варто. Факти ці з достатньою ясністю показують, що в Англії соціальна війна оголошена і дії ведуться навіть у такі сприятливі для справ періоди, як кінець 1843 року. І все-таки англійська буржуазія ніяк не схаменеться! Але найкрасномовнішим фактом є процес так званих *тугів *, у Глазго,* який розглядався в суді присяжних цього міста з 3 по 11 січня 1838 року. З розгляду справи з'ясувалося, що спілка бавовнопрядильників, яка існувала там з 1816 р., мала виняткову згуртованість і силу. Члени її зобов'язувалися клятвою підкоритися рішенню більшості. Під час кожного страйку діяв таємний комітет, який був невідомий величезній більшості членів спілки і без будь-яких обмежень розпоряджався її коштами. Комітет призначав премії за вбивство knobsticks і ненависних фабрикантів, а також за підпали фабрик. Так було підпалено фабрику, на яку замість чоловіків-прядильників були найняті робітниці, що не були членами спілки; матір однієї з цих дівчат, на ім'я Мак-Ферсон, було вбито, і двох убивців було переправлено

* Тугами (thugs) цих робітників прозвали за ім'ям відомої ост-індської секти, заняттям якої було підступне убивство всіх сторонніх, що потрапляли до її рук.

в Америку коштом спілки. — Уже в 1820 р. одного knobstick, Мак-Куоррі, було поранено пострілом, за що той, хто стріляв, одержав від спілки 15 фунтів стерлінгів. Пізніше було також поранено пострілом якогось Грехема; той, хто стріляв, одержав 20 ф. ст., але був спійманий і засуджений на довічне заслання. Нарешті, у травні 1837 р. внаслідок страйку відбулися заворушення на фабриках в Отбанку і Майл-Енді, причому чоловік десять knobsticks зазнали насильств; у липні того ж року заворушення ще не стихли, і одного knobstick, якогось Сміта, так побили, що він помер від побоїв. Тоді комітет було заарештовано і почалося слідство. Голова і найбільш відомі члени комітету, звинувачені в участі у незаконних спілках, у насильстві над knobsticks і в підпалі фабрики Джемса і Френсіса Вуда, були визнані винними і засуджені до заслання на сім років. Що скажуть на це наші добрі німці? *

Імущий клас, і особливо промислова частина його, що безпосередньо стикається з робітниками, з величезним запалом виступає проти цих спілок і завжди намагається довести робітникам їх некорисність, спираючись на докази, які з точки зору буржуазної політичної економії цілком правильні, але саме тому в певному відношенні є помилковими і ніяк не можуть вплинути на розум робітника. Уже сама запопадливість, яку проявляє буржуазія, свідчить про те, що в цій справі зачіпаються її інтереси; адже не говорячи про безпосередні збитки від страйку, стан речей такий, що все те, що йде в кишеню фабриканта, неминуче повинно бути добуте з кишені робітника. Якби робітники і не знали так добре, що спілки обмежують у певних рамках прагнення конкуруючих між собою роботодавців знизити заробітну плату, вони вже через одне те не відмовилися б від спілок, що, зберігаючи їх, вони завдають шкоди своїм ворогам — фабрикантам. На війні шкода, заподіяна одній стороні, йде на користь другій, а оскільки робітники перебувають у стані війни з фабрикантами, то вони в даному разі роблять те саме, що роблять найясніші монархи, коли вчепляться один одному у волосся. — З усіх буржуа найзапеклішим противником робітничих спілок є вже знайомий нам д-р Юр. Захлинаючись від обурення, говорить він про «таємні судилища» бавовнопрядильників, наймогутнішого загону робітників, про судилища, які заявляють, що можуть паралізувати

---

* «Яке своєрідне почуття «первісного правосуддя» (wild-justice) повинно було проймати цих людей, коли, зібравшись на конклав, вони з холодною розсудливістю оголошували свого товариша-робітника дезертиром свого стану і зрадником своєї справи, засуджували його на смерть як зрадника і дезертира і страчували рукою таємного ката, тому що державні судді і кат цього не роблять. Все це нагадує стародавній «суд Феми» і таємні судилища часів рицарства, що начебто раптом воскресли і знову постали перед здивованими очима людей, — судилища, члени яких одягнуті не в панцирі, а в плисові куртки, і збираються не у вестфальських лісах, а на впорядкованій вулиці Галлоугейт у Глазго! — Таке почуття повинно бути всебічно поширене і дуже *сильне* в *масі*, хоч у такій гострій формі воно може проявитись тільки у *меншості*!» — Карлейль, «Чартизм», с. 40.

всякого непокірного фабриканта «і таким чином розорити людину, яка протягом багатьох років годувала їх». Юр говорить про час, «коли винахідлива голова і всеоживляюче серце промисловості опиняться в рабстві у неспокійних нижчих членів», — о ти, новоявлений Мененій Агріппа! [124] Як шкода, що англійських робітників не так легко заспокоїти байкою, як римських плебеїв! На закінчення Юр розповідає таку втішну історію. Прядильники, які виробляють грубу пряжу на мюль-машині, теж колись неподобно зловживали своєю силою. Висока заробітна плата, замість того щоб викликати почуття вдячності до фабриканта і прагнення до розумового розвитку (в науках невинних або навіть корисних для буржуазії, зрозуміло), часто породжувала в них гордість і давала їм засоби для підтримання непокірного духу в страйках, які виникали один по одному на різних фабриках зовсім без усякої причини. Під час такого злощасного випадку в Хайді, Дакінфілді та околицях місцеві фабриканти, побоюючись конкуренції французів, бельгійців і американців, звернулися до машинобудівного заводу Шарп, Робертс і К° з проханням спрямувати винахідницький талант пана Шарпа на конструкцію автоматичної мюль-машини, щоб «врятувати виробництво від гіркого рабства і загрожуючої йому загибелі».

«Через кілька місяців було створено машину, яка мала немовби розум, почуття і пальці досвідченого робітника. Так *залізна людина* — як робітники прозвали цю машину — *вийшли за велінням Мінерви з рук сучасного Прометея.* Це був витвір, покликаний відновити порядок серед промислових класів і забезпечити за англійцями панування в промисловості. Звістка про цей новий геркулесівський подвиг поширила жах серед робітничих спілок, і *перш ніж цей чудовий витвір вийшов, так би мовити, із своєї колиски, він уже задушив гідру анархії*».

Далі Юр доводить, що винайдення машини, яка дає можливість вибивати тканину одночасно чотирма і п'ятьма фарбами, було наслідком заворушень серед робітників ситцевибійників, що непокірність робітників, які шліхтують основу на ткацьких фабриках, викликала до життя нову вдосконалену машину для шліхтування і наводить ще кілька подібних випадків *. Той самий Юр трохи раніше вибивався із сил, доводячи на багатьох сторінках, що запровадження машин вигідне для робітників! — А втім, Юр не одинокий; у фабричному звіті фабрикант Ашуерт і багато інших не упускають нагоди вилити своє обурення на спілки робітників. Як і деякі уряди, ці премудрі буржуа приписують усі рухи, які їм незрозумілі, впливу зловредних агітаторів, злочинців, демагогів, крикунів і молоді. Вони твердять, що агенти цих спілок, одержуючи платню від них, заінтересовані в агітації; начебто не сама буржуазія змушує спілки платити цим агентам, оскільки вона таких людей позбавляє роботи!

* Юр. «Філософія фабрики», с. 366 і наст.

Страйки, які неймовірно почастішали, найкраще доводять, як далеко зайшла в Англії соціальна війна. Не минає тижня, майже навіть дня, щоб там або тут не виник страйк, то внаслідок скорочення заробітної плати, то внаслідок відмови підвищити її, то через прийом на фабрику knobsticks, то через відмову усунути зловживання або погані порядки, то через запровадження нових машин, або через незліченну кількість інших причин. Звичайно, ці страйки — тільки авангардні сутички, які перетворюються іноді і на більш серйозні битви: вони ще нічого не вирішують, але вони з безсумнівною ясністю доводять, що вирішальний бій між пролетаріатом і буржуазією уже наближається. Страйки є військовою школою, в якій робітники готуються до великої боротьби, що стала вже неминучою; вони є маніфестацією окремих загонів робітничого класу, які сповіщають про своє приєднання до великого робітничого руху. І коли переглянути річний комплект газети «Northern Star», єдиної газети, яка повідомляє про всі рухи пролетаріату, то можна переконатися, що всі робітники міст і сільських промислових округ об'єдналися у спілки і час від часу заявляють свій протест проти панування буржуазії за допомогою загального страйку. А як школа боротьби страйки незамінні. В них проявляється своєрідна мужність англійця. На континенті вважають, що англійці, особливо робітники, боягузливі, що вони нібито нездатні здійснити революцію; думка ця грунтується на тому, що вони не готові бунтувати щохвилини, як французи, що вони начебто спокійно миряться з буржуазним режимом. Але ця думка абсолютно помилкова. Англійські робітники не поступаються ні перед якою нацією в мужності, вони не менше неспокійні, ніж французи, але борються вони інакше. Французи наскрізь політичні, вони борються і проти соціального зла на політичній арені. Англійці ж, вважаючи, що політика служить лише корисливим інтересам буржуазного суспільства, борються не проти уряду, а безпосередньо проти буржуазії, а цю боротьбу можна поки що успішно вести тільки мирним шляхом. Застій у промисловості і викликані ним злидні привели в 1834 р. у Ліоні до повстання в ім'я республіки, а в 1842 р. у Манчестері до загального страйку з вимогою Народної хартії і підвищення заробітної плати. А що для страйку теж потрібна мужність і навіть більша, часто значно більша мужність, значно більш смілива і тверда рішучість, ніж для повстання,— це ясно. Справді, для робітника, який знає з досвіду, що таке злидні, зовсім не дрібниця сміливо йти назустріч нужді, приректи на неї дружину і дітей, місяцями терпіти голод і нестатки, лишаючись твердим і непохитним. Порівняйте смерть або галери, які загрожують французькому революціонерові, з тим, чого англійський робітник зазнає, щоб не попасти в ярмо імущого класу, з повільною смертю від голоду, з необхідністю день у день дивитися на

голодуючу сім'ю, з усвідомленням, що буржуазія колись та й відплатить тобі! Ми побачимо далі приклад такої стійкої, нездоланної мужності англійського робітника, який поступається перед силою тільки тоді, коли всякий опір марний і безглуздий. І саме у цій спокійній витримці, у цій непохитній рішучості, яка щоденно витримує сотні випробувань, саме в них англійський робітник виявляє найбільш гідну поваги рису свого характеру. Люди, які зазнають таких бідувань, щоб зламати опір одного-однісінького буржуа, зуміють зламати і силу всієї буржуазії. Але й крім цього англійський робітник не раз виявляв досить мужності. Якщо страйк 1842 р. не має дальших наслідків, то це сталося почасти тому, що буржуазія штовхнула робітників на виступ, почасти тому, що самі робітники не розуміли ясно мети страйку і не були між собою солідарні. А в інших випадках, коли справа йшла про певні *соціальні* цілі, англійські робітники не раз довели свою мужність. Не кажучи вже про повстання 1839 р. в Уельсі, під час мого перебування в Манчестері (у травні 1843 р.), там відбулася справжня битва. На одному цегельному заводі (Полінга і Хенфрі) збільшили форму для цеглин, не підвищивши заробітної плати, хоч цеглини більших розмірів, продавалися, звичайно, дорожче. Робітники, яким відмовили у підвищенні заробітної плати, покинули роботу, а спілка цегельників оголосила фірмі бойкот. З великими зусиллями фірмі вдалося, однак, набрати робітників у навколишніх місцевостях і серед knobsticks. Спочатку спілка зробила спробу їх залякати. Для охорони заводу фірма найняла дванадцять чоловік відставних солдатів і поліцейських і озброїла їх рушницями. Оскільки спроби залякування не допомогли, одного разу, близько десятої години вечора, загін робітників-цегельників у бойовому порядку з авангардом, озброєним рушницями, напав на завод, який знаходився всього кроків за 400 від казарм, де стояла піхотна частина *. Прорвавшись на територію заводу і побачивши охорону, робітники почали стріляти, розтоптали викладені для сушіння цеглини, розкидали складену в купи вже підсохлу цеглу, зруйнували все, що їм потрапило під руку, і, прорвавшись в одне з приміщень, поламали всі меблі і побили дружину наглядача, який там жив. Тим часом охорона розташувалась за огорожею, під прикриттям якої можна було безперешкодно стріляти. Ті, що нападали, були яскраво освітлені палаючою випалювальною піччю, перед якою стояли, як прекрасні мішені для своїх противників, у той час як самі вони стріляли навмання. Однак перестрілка тривала більше півгодини, поки не були витрачені всі заряди і не була досягнута мета нападу, тобто не було зруйновано на заводі все, що можна було зруйнувати. Тоді з'явилися війська, і робітники відступили до Еклса

* На розі вулиць Кросс-Лейн і Ріджент-род — див. план Манчестера.

(за три милі від Манчестера). Недалеко від Еклса вони зробили перекличку, причому кожний викликався за номером, під яким він був записаний у своїй секції, і потім розійшлися, правда, тільки для того, щоб потрапити в руки поліції, що насувалася з усіх боків. Поранених, очевидно, було дуже багато, але стали відомі лише ті, хто потрапив у руки поліції. Один робітник був поранений трьома кулями: у стегно, в гомілку і в плече, і все-таки пройшов більше чотирьох миль.— Ці люди достатньо показали, що вони також мають революційну відвагу і не бояться куль. А коли неозброєна маса, яка сама не знає, чого вона власне хоче, заперта на ринковій площі, може бути втихомирена кількома драгунами і поліцейськими, що зайняли всі виходи, як це трапилось у 1842 р., то це далеко ще не свідчить про відсутність у неї мужності; ця маса нічого не зробила б і в тому випадку, коли б цих слуг державної, тобто буржуазної, влади тут не було. Там же, де народ має перед собою певну мету, він виявляє досить мужності, про що свідчить, наприклад, напад на фабрику Берлі, яку довелося потім відстоювати з допомогою артилерії.

До речі кілька слів про те, як свято шанується в Англії закон. Звичайно, для буржуа закон священний: адже він є його власним витвором, виданий за його згодою для захисту його особи і його інтересів. Буржуа знає, що коли один який-небудь закон і завдає йому невигод, то все законодавство в цілому спрямоване на захист його інтересів, а головне, що святість закону, недоторканність ладу, встановленого активним волевиявленням однієї частини суспільства і пасивним — іншої, є найбільш надійною опорою його соціального становища. Англійський буржуа знаходить у законі, як і в своєму богові, самого себе і тому закон для нього священний, тому і кийок поліцейського, який власне є його кийком, має таку дивовижно умиротворяючу силу в його очах. Але, звичайно, не в очах робітника. Робітник надто добре знає, він надто часто зазнав на досвіді, що закон для нього — батіг, сплетений буржуазією, і тому він вдається до закону тільки в тому випадку, коли його до цього примушують. Смішно стверджувати, нібито англійський робітник боїться поліції, коли в Манчестері кожного тижня б'ють поліцейських, а торік було навіть зроблено спробу взяти штурмом поліцейський участок, що мав залізні двері і товсті віконниці. Сила поліції під час страйку 1842 р. полягала, як уже сказано, лише в нерішучості самих робітників.

Оскільки робітники не поважають закону, а тільки підкоряються йому, коли вони не в змозі змінити його, то цілком природно, що вони хочуть, принаймні, внести пропозиції про зміну закону, що вони прагнуть поставити на місце буржуазного закону закон пролетарський. Таким законом, запропонованим пролетаріатом, і є *Народна хартія* (people's charter), документ, який за формою є суто політичним і вимагає реорганізації палати громад на

демократичних началах. *Чартизм* є концентрована форма опозиції проти буржуазії. В діяльності спілок і в страйках ця опозиція завжди залишалась роз'єднаною; окремі робітники або групи робітників боролися з окремими буржуа. Якщо боротьба набирала іноді загального характеру, то здебільшого незалежно від наміру робітників; у тих випадках, коли це робилося свідомо, в основі цієї свідомості був чартизм. А в чартизмі проти буржуазії піднімається весь робітничий клас, нападаючи насамперед на її політичну владу, на ту стіну законів, якою вона себе оточила. Чартизм бере свій початок від *демократичної* партії, яка розвинулась у 80-х роках XVIII століття *одночасно з пролетаріатом і всередині його,* набула сили під час французької революції і виступила після укладення миру як «*радикальна*» партія. Головним її центром були тоді Бірмінгем і Манчестер, а раніше — Лондон. У союзі з ліберальною буржуазією вона вирвала в олігархів старого парламенту білль про реформу і відтоді стала дедалі більше й більше зміцнюватись як партія робітнича, що протистоїть буржуазії. В 1838 р. комітет загальної Лондонської асоціації робітників (Working Men's Association) з Уільямом Ловеттом на чолі склав проект Народної хартії, який містив у собі такі «шість пунктів»: 1) загальне виборче право для всіх повнолітніх чоловіків, які мають здоровий глузд і не вчинили ніякого злочину; 2) парламент, який переобирається щороку; 3) винагородження членів парламенту, щоб і неімущий міг узяти на себе депутатські повноваження; 4) вибори таємним балотуванням, щоб запобігти підкупу і залякуванням з боку буржуазії; 5) рівні виборчі округи, щоб забезпечити рівномірне представництво, і 6) скасування і без того суто формального земельного цензу в 300 ф. ст. для депутатів, щоб кожний виборець мав також право бути обраним.— Цих шести пунктів, які всі стосуються тільки конституювання палати громад, хоч які вони невинні на перший погляд, досить все-таки для того, щоб змести з лиця землі англійську конституцію разом з королевою і палатою лордів. Так звані монархічний і аристократичний елементи в конституції можуть існувати досі тільки тому, що буржуазія заінтересована у збереженні їх *про людське око;* адже і той і другий елемент існують тепер тільки для видимості. Але коли палата громад матиме за собою громадську думку всієї країни, коли вона вже виражатиме волю не однієї тільки буржуазії, а всієї нації, тоді вона здобуде таку повноту влади, що монарх і аристократія втратять останні сліди свого ореолу святості. Англійський робітник не почуває поваги ні до лордів, ні до королеви, тимчасом як буржуазія, хоч вона на ділі і мало зважає на їх думки, віддає кожному зокрема божеську шану. Англійський чартист у політичному розумінні республіканець, хоч ніколи або, принаймні, майже ніколи не вживає цього слова; він симпатизує республіканським партіям усіх кра-

їн, але охочіше називає себе демократом. Він більше ніж просто республіканець; його демократизм не обмежується сферою чистої політики.

Від самого свого виникнення у 1835 р. чартизм був поширений, звичайно, головним чином серед робітників, але він тоді ще різко не відокремлювався від радикальної дрібної буржуазії. Радикалізм робітників ішов рука в руку з радикалізмом буржуазії. Хартія була їх спільним лозунгом, вони разом влаштовували свої щорічні «національні конвенти» і становили, здавалося, одну партію. Дрібна буржуазія, розчарована результатами білля про реформу і застоєм у справах в 1837—1839 рр., була в той час настроєна дуже войовниче і кровожерливо, і тому палка агітація чартистів була їй дуже до душі. Про енергійний характер цієї агітації не мають у Німеччині ніякого уявлення. До народу зверталися із закликом озброїтись і навіть повстати. Виготовлялися списи, як колись у часи французької революції. У 1838 р. в русі брав участь, між іншим, якийсь проповідник із секти методистів, Стефенс, який виголосив перед населенням Манчестера таку промову:

«Не бійтеся сили уряду, не бійтеся солдатів, штиків і гармат, які є у ваших гнобителів,— у ваших руках засіб значно могутніший, ніж усе це,— зброя, проти якої ні штики, ні гармати нічого зробити не можуть. І цією зброєю може оволодіти десятирічна дитина. Досить взяти кілька сірників і жмут соломи, облитої смолою! Хотів би я побачити, що зробить уряд із своїми сотнями тисяч солдатів проти цієї зброї, якщо тільки її сміливо пустити в хід!» *

Але в той же час виявився уже тоді своєрідний *соціальний* характер чартизму робітників. Той самий Стефенс на зборах 200 тис. чоловік на Керсолл-Мурі, згаданій уже нами «Священній горі» Манчестера, сказав таке:

«Чартизм, друзі мої, не політичне питання, в якому справа йде про завоювання для вас виборчого права та ін.; чартизм — це *питання ножа і виделки;* Хартія — це значить хороше житло, хороша їжа і питво, хороша заробітна плата і короткий робочий день».

Тому рух проти нового закону про бідних і за десятигодинний білль був уже і тоді найтісніше зв'язаний з чартизмом. На всіх мітингах того часу виступав *торі* Остлер, і поряд з національною петицією про Народну хартію, прийнятою в Бірмінгемі, висувалися сотні петицій про поліпшення соціального становища робітників. У 1839 р. агітація велася не менш жваво, і, коли вона наприкінці року стала трохи затихати, Бассі, Тейлор і Фрост поспішили організувати повстання одночасно у Північній Англії, в Йоркширі і Уельсі. Фросту довелося почати повстання надто рано, бо його плани були по-зрадницькому викриті, і тому він зазнав невдачі. Організатори повстання на Півночі встигли

* Ми бачили, як ці слова вплинули на робітників.

дізнатися про невдалий кінець спроби Фроста і вчасно відступили. Через два місяці, в січні 1840 р., у Йоркширі відбулося кілька так званих поліцейських заколотів (spy-out-breaks) [125] — як, наприклад, у Шеффілді і Брадфорді,— і потім заворушення потроху стихло. Тим часом буржуазія спрямувала свої сили на більш практичні і більш вигідні для неї проекти, саме на боротьбу з хлібними законами. В Манчестері утворилася асоціація для боротьби проти хлібних законів, і наслідком її виникнення було ослаблення зв'язку між радикальною буржуазією і пролетаріатом. Робітники швидко зрозуміли, що скасування хлібних законів дасть *їм* мало користі, тимчасом як для буржуазії воно дуже вигідне, а тому буржуазії не вдалося добитися від них підтримки проекту. Почалася криза 1842 року. Відновилася така сама жвава агітація, як у 1839 році. Цього разу в ній брала участь і багата промислова буржуазія, що дуже відчутно терпіла від цієї кризи. Ліга проти хлібних законів [9], як стала називатись організована манчестерськими фабрикантами асоціація, набрала досить радикального, бойового характеру. Її преса і агітатори заговорили неприхованою революційною мовою, що пояснювалось між іншим і тим, що з 1841 р. при владі стояла консервативна партія. Як раніше чартисти, так тепер Ліга стала відкрито закликати до повстання, а робітники, які найбільше терпіли від кризи, теж не залишалися бездіяльними, як це показує національна петиція цього року, під якою стояло $3^1/_2$ мільйона підписів. Словом, якщо між обома радикальними партіями раніше була деяка відчуженість, то тепер вони знову уклали союз. 14 лютого 1842 р. на спільних зборах лібералів і чартистів у Манчестері було складено проект петиції з вимогою як скасування хлібних законів, так і прийняття Хартії; ця петиція була наступного дня схвалена обома партіями. Весна і літо пройшли під знаком бурхливої агітації, в обстановці зростаючих злиднів. Буржуазія мала твердий намір скористатися кризою і викликаними нею нуждою і загальним заворушенням, щоб покінчити з хлібними законами. Оскільки на цей раз при владі були торі, то буржуазія майже відмовилась від дорогої її серцю законності: вона хотіла революції, але руками робітників. Вона хотіла примусити робітників тягати для неї каштани з вогню і заради неї обпікати собі пальці. Всюди знову почалися розмови про висунутий чартистами ще в 1839 р. лозунг *«священного місяця»* — про загальний страйк робітників; але на цей раз не робітники хотіли страйкувати, а фабриканти хотіли закрити свої фабрики, розпустити робітників по селах і підбурити їх проти маєтків аристократії, щоб примусити таким чином парламент і уряд торі скасувати хлібні мита. Це, зрозуміло, привело б до повстання, але буржуазія залишалася б у тіні і могла б спокійно чекати результатів, не компрометуючи себе на випадок невдачі. Наприкінці липня у справах

настало деяке поліпшення; далі відкладати не можна було, і, щоб не упустити момент, три фірми в Стейлібріджі *при кон'юнктурі, що стала поліпшуватись* (пор. торговельні звіти Манчестера і Лідса за кінець липня і початок серпня) раптом знизили заробітну плату; було це зроблено з власних міркувань чи за погодженням з іншими фабрикантами, і зокрема з Лігою, я сказати не можу. Дві фірми, однак, скоро відступили, а третя, фірма Уільям Бейлі з братами, залишилась непохитною; робітникам у відповідь на їх скарги було заявлено, що, коли це їм не подобається, буде, мабуть, краще для них деякий час погуляти. На цей глумливий виклик робітники відповіли криками обурення, покинули фабрику і пройшли по місту, закликаючи всіх робітників до страйку. Через кілька годин всі фабрики зупинилися, і робітники рушили процесією в Моттрам-Мур, щоб там провести мітинг. Це було 5 серпня. А 8 серпня вони в кількості 5 тис. чоловік пішли в Аштон і Хайд, зупинили всі фабрики і вугільні шахти і скрізь влаштовували мітинги, на яких говорилося, проте, не про скасування хлібних законів, як сподівалась буржуазія, а «про справедливу заробітну плату за справедливий робочий день (a fair day's wages for a fair day's work)». 9 серпня вони вирушили на Манчестер, увійшли в місто, *не зустрічаючи перешкод з боку представників влади,* які всі належали до ліберальної партії, і зупинили там усі фабрики. 11 серпня вони прийшли в Стокпорт, і тут вперше їм було вчинено опір, коли вони штурмували улюблене дітище буржуазії — робітний дім. Того ж дня у Болтоні почалися загальний страйк і заворушення, яким власті також не перешкоджали; незабаром повстання поширилось на всі промислові округи, і всі роботи, за винятком збирання хліба і заготівлі харчових припасів, було припинено. Але й повсталі робітники залишалися спокійними. Вони були втягнуті в це повстання всупереч своїй волі: фабриканти, за винятком одного — *торі* Берлі в Манчестері,— *всупереч своєму звичаю* не чинили опору страйкові. Справа почалася, але робітники не мали перед собою певної мети. Правда, всі вони погоджувалися з тим, що їм нічого йти під кулі заради своїх фабрикантів, які добиваються скасування хлібних законів, але в усьому іншому одні хотіли проведення Народної хартії, інші, вважаючи це передчасним, вимагали тільки відновлення заробітної плати 1840 року. З цих причин все повстання зазнало невдачі. Якби воно з самого початку було цілеспрямованим, свідомим робітничим повстанням, воно безперечно увінчалося б успіхом. Але маси, вигнані на вулицю хазяями всупереч своєму бажанню, не маючи перед собою ніякої певної мети, нічого не могли зробити. Тим часом буржуазія, яка і пальцем не ворухнула для того, щоб виконати угоду від 15 лютого, дуже швидко зрозуміла, що робітники не хочуть бути знаряддям в її руках і що непослідовність, яку вона виявила,

ухилившись від «законного» шляху, загрожує небезпекою їй самій; зрозумівши це, вона повернулася на грунт законності і перейшла на бік уряду проти робітників, яких вона сама спочатку підбурювала, а потім примусила до повстання. Разом із своїми прислужниками буржуазія вступила в ряди спеціальних констеблів — у Манчестері серед них були і німецькі комерсанти, які без всякої потреби парадували по вулицях міста з кийками в руках і сигарою в роті; у Престоні вона наказала стріляти в народ, і таким чином стихійне народне повстання раптом опинилося перед лицем не тільки військової сили уряду, а й всього імущого класу. Робітники, які і без того не мали ніякої ясної мети, поступово розійшлися, і повстання закінчилось без тяжких наслідків. Після цього буржуазія вчинила ще безліч інших підлот; вона намагалася обілити себе, висловлюючи огиду до насильствених виступів народу, що погано пов'язувалося з революційними промовами, які вона виголошувала навесні, звалювала всю вину на чартистських «підбурювачів» і т. ін., хоч сама зробила значно більше за них, щоб викликати повстання; з нечуваною безсоромністю вона знову стала на свою стару позицію визнання святості закону. Чартистів, які майже зовсім не брали участі в підготовці повстання, які лише зробили те, що збиралася зробити сама буржуазія, тобто скористалися даною обстановкою,— було притягнуто до судової відповідальності і засуджено, тимчасом як буржуазія нітрохи не постраждала і навіть під час припинення роботи з вигодою змогла продати свої запаси товарів.

Результатом цього повстання було найрішучіше відокремлення пролетаріату від буржуазії. Чартисти й раніше зовсім не приховували, що вони готові добиватися своєї Хартії всіма засобами, навіть шляхом революції. А буржуазія, яка тепер раптом зрозуміла, яку небезпеку для неї становить всякий насильствений переворот, і слухати більше не хотіла про «фізичну силу», бажаючи досягти своєї мети самою тільки «моральною силою» — начебто ця сила є чимось іншим, крім прямої або посередньої загрози застосування фізичної сили. Це був один із спірних пунктів, який, однак, пізніше був усунутий твердженням чартистів,— такою ж мірою гідних довір'я, як і ліберальна буржуазія,— що вони теж не закликали до фізичної сили. Другим і найважливішим спірним пунктом, який саме і сприяв оформленню чартизму в його чистому вигляді, було питання про хлібні закони. У скасуванні цих законів була заінтересована радикальна буржуазія, але не пролетаріат. Колишня чартистська партія розкололася через це на дві партії, політичні принципи яких на словах були цілком схожі, а на ділі — цілком різні і несумісні. На Бірмінгемській національній конференції в січні 1843 р. представник радикальної буржуазії, *Стердж,* запропонував виключити із статуту чартистської асоціації саму *назву* Хартії, мотивуючи свою пропози-

цію тим, що назва ця після повстання зв'язана із спогадами про насильствені революційні дії; зв'язок цей, між іншим, існував уже кілька років і пан Стердж раніше не вважав за потрібне проти нього заперечувати. Робітники не захотіли відмовитися від цієї назви і, коли при голосуванні питання Стердж зазнав невдачі, цей квакер, який став раптом вірнопідданим, залишив зал засідання в супроводі меншості і організував з радикальної буржуазії так звану «Асоціацію боротьби за повне виборче право». Цьому буржуа, недавньому якобінцю, спогади раптом стали такі неприємні, що навіть назву загального виборчого права (universal suffrage) він замінив сміховинною назвою: повне виборче право (complete suffrage)! Робітники висміяли його і спокійно пішли далі своїм шляхом.

З цього моменту чартизм став чисто робітничим рухом, що звільнився від усяких буржуазних елементів. Органи преси, які вимагали «повного» виборчого права,— «Weekly Dispatch», «Weekly Chronicle», «Examiner» та ін.— поступово перейшли на той же безбарвний тон, що й інші ліберальні газети, захищали свободу торгівлі, нападали на десятигодинний білль і на всі спеціально робітничі вимоги і взагалі проявляли мало радикалізму. В усіх конфліктах радикальна буржуазія ставала на бік лібералів проти чартистів і взагалі в центрі своєї уваги ставила питання про хлібні закони, яке для англійців є не чим іншим, як питанням про вільну конкуренцію. Завдяки цьому радикальна буржуазія цілком підпала під вплив ліберальної буржуазії і відіграє зараз надзвичайно жалюгідну роль.

Зате чартисти-робітники з подвоєною енергією взяли участь в усіх битвах пролетаріату проти буржуазії. Вільна конкуренція завдала робітникам стільки страждань, що стала їм ненависною; її прихильники, буржуа, є заклятими ворогами робітників. Повна свобода конкуренції може завдати робітникам тільки шкоди. Всі вимоги, які вони висували до цього часу — десятигодинний білль, захист робітника від капіталіста, хороша заробітна плата, забезпечене становище, скасування нового закону про бідних,— всі ці вимоги, які є щонайменше такою самою невід'ємною частиною чартизму, як і «шість пунктів», спрямовані прямо проти вільної конкуренції і свободи торгівлі. Тому немає нічого дивного в тому,— вся англійська буржуазія ніяк не може зрозуміти цього,— що робітники нічого не хочуть знати про вільну конкуренцію, свободу торгівлі і скасування хлібних законів, що вони ставляться до цієї останньої вимоги принаймні досить байдуже і надзвичайно озлоблені проти її захисників. Саме в цьому питанні пролетаріат розходиться з буржуазією, а чартизм — з радикалізмом, і буржуазний розум не може цього збагнути, тому що він не може зрозуміти пролетаріату.

Але в цьому полягає також відмінність чартистської демократії від усієї колишньої, політичної буржуазної демократії. *По*

суті своїй чартизм є явище соціального характеру. «Шість пунктів», які для радикального буржуа становлять все і які тільки в крайньому разі могли б викликати ще деякі конституційні реформи, для пролетаря є тільки засобом. «Політична влада — наш засіб, соціальний добробут — наша мета» — такий тепер ясно виражений лозунг чартистів. Слова про «питання ножа і виделки», сказані проповідником Стефенсом, були в 1838 р. істиною тільки для деяких чартистів; у 1845 р. вони стали істиною для всіх. Немає більше чистих політиків серед чартистів. Правда, соціалізм їх перебуває ще в зародковому стані, вони ще й досі вбачають головний засіб проти злиднів у поділі землі на дрібні ділянки (allotment-system), що вже зжило себе внаслідок розвитку промисловості (див. «Вступ»), і взагалі більшість їхніх практичних пропозицій (захисні заходи в інтересах робітників і т. д.) має зовні реакційний характер. Але, з одного боку, самі пропоновані ними заходи такі, що або вони не витримають ударів конкуренції — і тоді відновиться старе становище,— або вони повинні привести до скасування самої конкуренції; а з другого боку, са́ме теперішнє невизначене становище чартизму, його відокремлення від суто політичної партії неминуче повинні привести до дальшого розвитку *відмітних ознак* чартизму, зумовлених його соціальною суттю. Зближення його з соціалізмом неминуче, особливо, коли настане чергова криза, яка повинна прийти на зміну теперішньому пожвавленню в промисловості і торгівлі не пізніше 1847 р.*, але мабуть уже в наступному році,— криза, яка щодо сили і гостроти далеко перевершить усі попередні і примусить робітників дедалі більше шукати виходу з нужди у соціальній, а не в політичній сфері. Робітники доб'ються своєї Хартії — це само собою зрозуміло, але до того часу вони ще багато усвідомлять собі з того, чого їм можна буде добитися за допомогою Хартії і про що вони поки що мають дуже невиразне уявлення.

Тим часом і соціалістична агітація продовжує розвиватись. Про англійський *соціалізм* тут може бути мова лише остільки, оскільки він впливає на робітничий клас. Англійські соціалісти вимагають поступового запровадження спільності майна шляхом створення «колоній усередині країни» на 2—3 тис. чоловік, які займалися б промисловістю і землеробством, мали б рівні права і одержували б однакову освіту; англійські соціалісти вимагають полегшення розлучення і встановлення розумного уряду при цілковитій свободі думок, а також скасування кар, які повинні бути замінені розумним поводженням із злочинцями. Такі їх *практичні* пропозиції; теоретичні їх принципи нас тут не цікавлять.— Ро-

* (1892 р.) Передбачення справдилося точно. *(Примітка Енгельса до німецького видання 1892 р.)*

доначальником англійського соціалізму був фабрикант *Оуен*. Тому його соціалізм, який по суті ставить себе вище протилежності між буржуазією і пролетаріатом, за формою все-таки ставиться з великою терпимістю до буржуазії і дуже багато в чому несправедливо до пролетаріату. Соціалісти цілком смирні і миролюбні; вони визнають існуючий лад, хоч який він поганий, оскільки вони заперечують усякий інший шлях до його зміни, крім завоювання громадської думки. В той же час принципи їх настільки абстрактні, що в теперішній своїй формі вони ніколи не зможуть завоювати цю громадську думку. При цьому соціалісти завжди скаржаться на деморалізацію нижчих класів, не помічають у цьому розкладі суспільного ладу елементів прогресу і випускають з уваги, що деморалізація імущих класів, які є лицемірними і переслідують тільки свої приватні інтереси, набагато гірша. Вони не визнають історичного розвитку і тому хочуть перевести країну в комуністичний стан відразу ж, негайно, а не шляхом дальшого розгортання політичної боротьби до її завершення, при якому вона сама себе ліквідує [sich selbst auflöst] *. Вони, правда, розуміють, чому робітник озлоблений проти буржуа, але це озлоблення, яке тільки і може вести робітників уперед, вони вважають марним і проповідують ще більш марні в сучасній англійській дійсності філантропію і загальну любов. Вони визнають тільки психологічний розвиток, розвиток абстрактної людини, яка стоїть поза всяким зв'язком з минулим, тимчасом як весь світ, а разом з ним і кожна окрема людина, виросли з цього минулого. Тому вони занадто вчені, занадто метафізичні і великого успіху не мають. Вони вербуються почасти з середовища робітничого класу, де до них тяжіють дуже нечисленні елементи, хоч, правда, найбільш освічені і найбільш стійкі. В теперішній своїй формі соціалізм ніколи не зможе стати загальним здобутком робітничого класу; для цього йому треба спуститися із своїх висот і на деякий час повернутися до чартистської точки зору. Але соціалізм, який пройшов через горнило чартизму, очищений від своїх буржуазних елементів, справжній пролетарський соціалізм, який уже і тепер формується у багатьох соціалістів і багатьох чартистських вождів, які є майже всі соціалістами **, цей соціалізм відіграє, і дуже скоро, визначну роль в історичному розвитку англійського народу. Англійський соціалізм, що має значно ширшу базу, ніж французький комунізм, але відстає від нього у своєму розвитку ***, повинен тимчасово

* В англійських виданнях 1887 і 1892 рр. другу частину фрази змінено так: «а не в результаті її дальшого закономірного політичного розвитку аж до моменту, коли цей перехід стане і можливим і необхідним». *Ред.*

** (1892 р.) Соціалістами в загальному розумінні слова, звичайно, а не у вузько оуеністському розумінні. *(Примітка Енгельса до німецького видання 1892 р.)*

*** В англійських виданнях 1887 і 1892 рр. перед словом «розвитку» вставлене слово «теоретичному». *Ред.*

повернутися до французької точки зору, щоб потім піти далі за неї. Правда, до того часу просунуться далі у своєму розвитку і французи. Соціалізм є в той же час найбільш рішучим вираженням пануючого серед робітників негативного ставлення до релігії і до того ж вираженням настільки різким, що робітники, у яких це ставлення *несвідоме,* суто практичне, часто лякаються цієї різкості. Але й тут нужда змусить робітників відмовитися від віри, яка — в чому вони дедалі більше і більше переконуються — служить тільки для того, щоб зробити їх слабими і покірними своїй долі, слухняними і відданими імущому класові, який висмоктує з них усі соки.

Отже, ми бачимо, що робітничий рух розпадається на два напрями: на чартистів і соціалістів. Чартисти більше відстали, вони менш розвинені, але зате вони справжні, дійсні пролетарі, представники пролетаріату. Соціалісти дивляться значно ширше, пропонують практичні засоби проти нужди, але вони за своїм походженням вихідці з буржуазії і тому не можуть злитися з робітничим класом. Злиття соціалізму з чартизмом, відтворення французького комунізму відповідно до англійських умов — ось що повинно статися в найближчому майбутньому і частково вже почалося. Тільки тоді, коли це здійсниться, робітничий клас справді стане володарем Англії; політичний і соціальний розвиток тим часом теж посунеться вперед і сприятиме цій новій утворюваній партії, цьому дальшому розвиткові чартизму.

Ці різні групи робітників, які то зливаються в один потік, то ідуть нарізно,— члени спілок, чартисти і соціалісти — створили на свої кошти дуже багато шкіл і читалень для підвищення інтелектуального рівня робітників. Такі установи є при кожній соціалістичній, майже при кожній чартистській організації, а також при багатьох окремих професійних спілках. Тут діти здобувають суто пролетарське виховання, вільне від усяких впливів буржуазії, а в читальнях є виключно, або майже виключно, пролетарська преса і книги. Ці установи дуже небезпечні для буржуазії, і їй вдалося уже в деяких з них, а саме в «Mechanics' Institutions» [126], усунути пролетарський вплив і перетворити їх в органи для поширення серед робітників корисних для буржуазії знань. Тут викладаються природничі науки, вивчення яких відвертає робітників від боротьби проти буржуазії і може декого з них наштовхнути на винаходи, які збільшать доходи буржуазії. Тим часом для самого робітника вивчення природи *тепер* зовсім непотрібне, тому що у великому місті, де він живе, і при великій тривалості робочого дня він тієї природи ніколи і не бачить. Тут проповідується політична економія, кумиром якої є вільна конкуренція; з цієї науки робітник може зробити тільки той єдиний висновок, що найрозумніше для нього — у тихій покірності померти з голоду. Тут усе вчить покірності, податливості і при-

стосуванню до пануючої політики і релігії, так що робітник чує тільки проповідь слухняності, пасивності і покірності своїй долі. Природно, що робітнича маса знати не хоче цих шкіл; вона йде в пролетарські читальні, займається обговоренням питань, які безпосередньо торкаються її власних інтересів. І тоді самовдоволена буржуазія виголошує своє Dixi et salvavi * і з презирством відвертається від класу, який «віддає перевагу несамовитим викрикам злісних демагогів перед солідною освітою». А втім, робітники цінують також і «солідну освіту», коли вона їм подається без домішки корисливої мудрості буржуазії; це доводить велика кількість лекцій на природничо-наукові, художні і політико-економічні теми, які постійно читаються в усіх пролетарських організаціях, особливо соціалістичних, і дуже добре відвідуються. Мені нерідко доводилося зустрічати робітників у поношених плисових куртках, які мали більше знань з геології, астрономії та інших предметів, ніж який-небудь освічений буржуа в Німеччині. Яких успіхів англійському пролетаріатові вдалося досягти у справі здобуття самостійної освіти, показує особливо той факт, що найвидатніші твори новітньої філософії, політичної літератури і поезії читають майже виключно робітники. Буржуа — раб існуючого соціального ладу і зв'язаних з ним передсудів; він лякливо відмахується і відхрещується від усього того, що дійсно знаменує собою прогрес; а пролетар дивиться на все це відкритими очима і вивчає з насолодою й успішно. В цьому відношенні соціалісти дуже багато зробили для освіти пролетаріату; вони переклали французьких матеріалістів, *Гельвеція, Гольбаха, Дідро* і т. д., і поширили їх у дешевих виданнях разом з кращими творами англійських авторів. «Життя Ісуса» *Штрауса* і «Власність» *Прудона* теж поширені тільки серед пролетарів [127]. Шеллі, геніальний пророк *Шеллі*, і *Байрон* із своєю пристрасністю і гіркою сатирою на сучасне суспільство мають найбільше читачів серед робітників; буржуа тримає у себе тільки так звані «сімейні видання», вихолощені і пристосовані до сучасної лицемірної моралі. Твори двох видатних практичних філософів новітнього часу, *Бентама* і *Годвіна*, особливо останнього, також є майже виключно здобутком пролетаріату. Якщо серед радикальної буржуазії і є послідовники *Бентама*, то, зрештою, тільки пролетаріатові і соціалістам вдалося, відштовхуючись від нього, зробити крок уперед. На цих основах пролетаріат створив свою власну літературу, яка складається здебільшого з періодичних видань і брошур і за змістом своїм далеко перевершує всю літературу буржуазії. Але до цього ми повернемось іншим разом.

Треба зробити ще одне зауваження. Ядро робітничого руху становлять фабричні робітники і серед них головним чином робітники

* — Dixi et salvavi (animan meam) — я сказав і спас (свою душу). *Ред.*

бавовняних фабрик. Ланкашір, особливо Манчестер, є місцем перебування найсильніших робітничих спілок, центром чартизму, пунктом, де налічується найбільше соціалістів. Чим глибше фабрична система проникає в яку-небудь галузь праці, тим більше робітники цієї галузі втягуються в рух. Чим більше загострюється антагонізм між робітниками і капіталістами, тим більше розвивається, тим більше прояснюється в робітникові пролетарська свідомість. Дрібні майстри Бірмінгема, хоч теж терплять від криз, все-таки займають злощасне проміжне становище між пролетарським чартизмом і радикалізмом крамарів. А взагалі усі промислові робітники втягнуті в ту чи іншу форму боротьби проти капіталу і буржуазії. Всі вони сходяться на тому, що вони «working men» * — звання, яким вони пишаються і яке є звичайним звертанням на зборах чартистів,— що вони становлять самостійний клас з власними інтересами і принципами, з власним світоглядом, клас, протилежний всім імущим класам, і в той же час клас, на якому грунтується вся сила нації та її здатність до дальшого розвитку.

* — «робітники». *Ред.*

ГІРНИЧОПРОМИСЛОВИЙ ПРОЛЕТАРІАТ

Видобуток сировини і палива для такої колосальної промисловості, як англійська, потребує також значної кількості робітників. З усіх необхідних для промисловості видів сировини в самій Англії добуваються, крім вовни, яку дають сільськогосподарські округи, тільки мінерали — метали і кам'яне вугілля. В Корнуеллі є багаті мідні, олов'яні, цинкові і свинцеві рудники, у Стаффордшірі, Північному Уельсі та інших округах добувається багато заліза, а майже вся Північна і Західна Англія, центральна частина Шотландії і деякі округи Ірландії дають удосталь кам'яного вугілля *.

У *Корнуеллі* в гірничому промислі зайнято близько 19 тис. чоловіків і 11 тис. жінок та дітей, які працюють частково під землею, частково на поверхні. В самих рудниках працюють майже виключно чоловіки і хлопчики віком понад 12 років.— Судячи із «Звіту комісії по обстеженню дитячої праці», матеріальне становище цих робітників, очевидно, досить терпиме, і англійці часто

* Згідно з переписом 1841 р., кількість зайнятих у гірничих промислах Великобританії (крім Ірландії) робітників становила:

	Чоловіків		Жінок		Усього
	віком понад 20 років	віком менше 20 років	віком понад 20 років	віком менше 20 років	
в кам'яновугільних копальнях	83 408	32 475	1 185	1 165	118 233
в мідних рудниках..............	9 866	3 428	913	1 200	15 407
» у свинцевих »	9 427	1 932	40	20	11 419
» залізних »	7 773	2 679	424	73	10 949
» в олов'яних »	4 602	1 349	68	82	6 101
у різних інших копальнях і рудниках, в тому числі і тих, щодо яких мінерал, що добувається, не вказано.......	24 162	6 591	472	491	31 716
Разом	139 238	48 454	3 102	3 031	193 825

Оскільки у вугільних копальнях і залізних рудниках працюють здебільшого одні й ті самі робітники, то частину робітників, яка рахується за кам'яновугільними копальнями, треба віднести до залізних рудників. Сюди ж треба віднести велику частину робітників, зазначених в останній рубриці.

хваляться своїми сильними і сміливими корнуеллськими рудокопами, які розробляють рудні жили навіть під морським дном. А втім, звіт оцінює силу цих людей трохи інакше. У вдумливому звіті д-ра *Барема* показано, що вдихання того повітря, яке буває у глибині рудників,— повітря, бідного на кисень і змішаного з пилом і димом від застосовуваного для підривів пороху,— дуже шкідливо відбивається на легенях, порушує діяльність серця і ослаблює органи травлення; що напружена робота і особливо пересування вгору і вниз по сходах, яке відбирає в деяких копальнях навіть у молодих, сильних чоловіків щодня понад годину до роботи і після неї, теж значно сприяють посиленню згаданих вище захворювань, так що чоловіки, які з раннього віку спускаються в копальні, далеко не мають тієї фізичної сили, яку мають жінки, що працюють на поверхні землі; що багато з них вмирає у молоді роки від скоротечних сухот, а більшість — у найквітучішому віці від повільних сухот; що робітники рано старіють і між 35 і 45 роками втрачають працездатність; що багато з них, дуже спітнівши під час важкого підйому по сходах, при раптовому переході з теплого повітря шахти в холодну атмосферу на поверхні землі дістають гострі запалення і без того хворобливих дихальних органів, які дуже часто призводять до смерті.— Робота на поверхні землі, дроблення і сортування руди, яку виконують дівчата і діти, вважається дуже корисною для здоров'я, оскільки відбувається на свіжому повітрі.

На півночі Англії, на межі Нортумберленда і Дургама знаходяться багаті свинцеві рудники Олстон-Мура. Дані про цю місцевість — звіт, складений членом комісії Мітчеллом у «Звіті комісії по обстеженню дитячої праці»,— майже цілком збігаються з даними про Корнуелл. І тут вказується на недостачу кисню, на насиченість повітря штолень пилом, пороховим димом, вуглекислотою і сірчистими газами. Тому рудокопи тут, як і в Корнуеллі, малі на зріст і починаючи з 30 років майже всі страждають від легеневих захворювань, які кінець кінцем, особливо коли хворий, як це майже завжди і буває, продовжує працювати, переходять у справжні сухоти, що значно знижують середню тривалість життя цих людей. Якщо рудокопи цієї місцевості живуть трохи довше рудокопів корнуеллських, то це пояснюється тим, що вони починають працювати в шахтах тільки з 19 років, тоді як у Корнуеллі, як ми бачили, працювати починають уже з 12 років. Але й тут, як свідчать лікарі, більшість помирає між 40 і 50 роками. З 79 рудокопів, смерть яких було занесено в офіційні реєстри округи, 37 чоловік померло від сухот і 6 від астми, причому середня тривалість життя у них обчислювалась 45 роками. У навколишніх населених пунктах: Аллендейлі, Станхопі і Мідлтоні середня тривалість життя обчислювалась у 49, 48 і 47 років, а смертність від легеневих хвороб становила відповідно 48, 54

і 56 процентів загальної смертності. Треба при цьому мати на увазі, що всі ці свідчення стосуються тільки рудокопів, які вперше спустилися в шахти *не раніше дев'ятнадцятирічного віку.* Порівняймо з цим так звані шведські таблиці — докладні таблиці смертності, що стосуються всього населення Швеції,— які в Англії і досі визнаються найбільш правильним масштабом середньої тривалості життя британського робітничого класу. Згідно з цими таблицями, середня тривалість життя чоловіка, якщо він дожив до дев'ятнадцятирічного віку, становить $57^1/_2$ року, отже, праця рудокопів у Північній Англії вкорочує їм життя в середньому на десять років. Але не треба забувати, що шведські таблиці вважаються масштабом середньої тривалості життя *робітників*, тобто життя в несприятливих умовах існування пролетаріату, отже в них дано тривалість життя нижчу від нормальної.— В цій місцевості ми знаходимо ті самі нічліжні будинки і кутки, з якими ми вже ознайомились у великих містах, і тут вони не менш брудні, огидні і тісні. Мітчелл відвідав кімнату 18 футів довжини і 15 футів ширини, в якій тулилися 42 дорослі чоловіка і 14 хлопчиків, усього 56 чоловік, на 14 ліжках, розміщених одне *над* одним у два ряди, як на кораблі. Не було ніяких отворів для провітрювання; хоч останні три ночі в цій кімнаті ніхто не ночував, запах і духота були такі, що Мітчелл не зміг залишатись у ній жодної хвилини. Можна собі уявити, що там робиться, коли туди в жарку літню ніч набивається 56 чоловік! І це не трюм американського невільницького корабля, а житло «вільнонароджених британців»!

Перейдемо тепер до найважливіших галузей англійської гірничої промисловості — до залізних рудників і кам'яновугільних копалень, які «Звіт комісії по обстеженню дитячої праці» розглядає разом і до того ж дуже докладно, як цього і потребує важливість предмета. Майже вся перша частина цього звіту стосується становища робітників, що працюють у цих двох галузях. Докладний опис становища промислових робітників, даний мною вище, дає мені змогу настільки коротко спинитися тут, наскільки це дозволяють розміри даної книги.

У кам'яновугільних копальнях і залізних рудниках, які розробляються приблизно однаковим способом, застосовується праця дітей 4, 5, 7 років, але здебільшого віком понад 8 років. Вони використовуються для перетягування видобутої руди або вугілля з місця видобутку до кінної дороги або в головну шахту, а також для того, щоб відчиняти і зачиняти двері, які ведуть з однієї частини шахти в іншу, пропускаючи робітників і вантаж. Для нагляду за цими дверима використовуються здебільшого найменші діти, які таким чином змушені на самоті просиджувати 12 годин на день у темному, тісному, здебільшого вогкому проході, не маючи навіть досить роботи, щоб врятуватися від отупляючої нудьги, безділля, що призводить до здичавіння. Зате перетягування вугілля

і залізної руди — дуже важка праця, тому що досить великі ящики без коліс, наповнені породою, доводиться тягти волоком по нерівній підлозі штолень, часто по вогкій глині або по воді, по крутих підйомах і проходах, іноді таких тісних, що робітникам доводиться пробиратись по них плазом. Тому для цієї важкої роботи використовуються діти старші і дівчатка-підлітки. Залежно від обставин, на кожний ящик для руди припадає один дорослий робітник або двоє дітей, з яких один тягне, а другий ззаду підштовхує. Зарубка руди, якою займаються дорослі чоловіки і більш сильні юнаки 16 років і старші, є теж дуже стомлюючою роботою.— Звичайно робота триває 11—12 годин, часто працюють довше, а в Шотландії працюють і по 14 годин. Дуже часто працюють удвічі довше, так що всі робітники проводять під землею 24, а нерідко і 36 робочих годин підряд. Певних перерв для їди здебільшого немає, так що робітники їдять, коли зголодніють і зможуть урвати вільну хвилину.

Зовні становище рудокопів взагалі змальовують як досить благополучне, а заробітну плату їх вважають навіть високою у порівнянні із заробітною платою навколишніх сільськогосподарських робітників (які просто голодують). Виняток становлять деякі частини Шотландії і кам'яновугільний район Ірландії, де панує велика нужда. Нам ще трапиться нагода повернутися до цієї оцінки становища рудокопів, даної, зрештою, тільки порівняно із становищем найбіднішого класу всієї Англії. А тепер ми розглянемо шкідливі наслідки, які випливають із сучасного способу експлуатації копалень і рудників, і надамо судити читачеві, чи може яка б то не було грошова компенсація винагородити робітника за такі страждання.

Діти і підлітки, зайняті перетягуванням вугілля і залізної руди, всі скаржаться на велику втому. Навіть у тих промислових закладах, де панує найбезсоромніша експлуатація, ми не побачимо такого загального і такого крайнього виснаження. Численні приклади цього наведено на кожній сторінці звіту. Дуже часто трапляється, що діти, повернувшись додому, падають на кам'яну підлогу біля вогнища і відразу ж засипають, що вони навіть не в змозі що-небудь з'їсти, і батьки змушені їх сонних умивати і укладати в ліжко. Часто діти від утоми падають і засипають по дорозі, і батькам доводиться розшукувати їх пізньої ночі і сонних приводити додому. Звичайним, очевидно, є те, що по неділях ці діти значну частину дня лежать у ліжку, щоб хоч трохи відпочити від роботи за тиждень; до церкви і школи ходять тільки деякі діти, та й на тих учителі скаржаться, що, при всьому своєму бажанні вчитись, вони завжди перебувають у сонному стані і дуже тупі. Так само з дівчатами і жінками. Їх найжорстокіше примушують працювати над силу.— Ця втома, майже завжди доведена до надзвичайно хворобливого стану, не лишається без впливу на

організм робітників. Першим наслідком такої надмірної праці є нерівномірний розвиток м'язів, а саме бувають занадто розвинуті м'язи рук і ніг, спини, плечей і грудей, які переважно напружуються при тяганні і підштовхуванні вантажів, тимчасом як інші частини тіла через недостатнє харчування погано розвинуті. Насамперед затримується і рано припиняється ріст: майже всі рудокопи малі на зріст, за винятком рудокопів Уорікшіра і Лестершіра, які працюють в особливих, більш сприятливих умовах. Потім дуже затримується, як у хлопчиків, так і у дівчаток, настання статевої зрілості; у перших вона часто затримується до 18 років. Член комісії Саймонс зустрів навіть одного 19-річного юнака, який, за винятком зубів, був загалом фізично розвинений не більше, ніж хлопчик 11—12 років. Це подовження періоду дитинства є власне не що інше, як результат затриманого розвитку, що неминуче позначається пізніше. При таких умовах і при такому ослабленні організму викривлення ніг, ввігнуті коліна, вивернуті ступні, викривлення хребта та інші каліцтва є найбільш поширеним наслідком неприродного положення, в якому майже завжди перебуває тіло під час роботи; ці каліцтва становлять таке часте явище, що в Йоркшірі і Ланкаширі, як і в Нортумберленді і Дургамі, багато хто, в тому числі й лікарі, стверджує, що рудокопа завжди можна пізнати серед сотні інших робітників за будовою тіла. Жінки, як видно, особливо страждають від цієї роботи; будова тіла у них рідко буває цілком нормальною, точніше — майже ніколи не буває такою. У звіті наведено також багато доказів того, що робота в рудниках і копальнях викликає у жінок ненормальності в будові таза, які призводять до тяжких родів, що часто навіть кінчаються смертю. Крім таких каліцтв, вуглекопи хворіють на різні спеціальні захворювання, до яких вразливі й інші гірники і які легко пояснюються особливостями їх праці. Насамперед вони страждають від шлункових захворювань: апетит зникає, в більшості випадків з'являються болі в животі, нудота і блювота, а також сильна спрага, яку доводиться задовольняти брудною, часто теплуватою водою рудника. Функція органів травлення порушується, що сприяє й іншим захворюванням. За багатьма свідченнями, вуглекопи часто страждають також від таких хвороб серця, як гіпертрофія, запалення серця і серцевої сумки, звуження входу в шлуночки серця і в аорту, що легко пояснюється надмірною працею. Грижа теж майже загальне явище і являє собою прямий наслідок надмірного напруження м'язів. Почасти з тієї ж причини, почасти внаслідок поганого, насиченого пилом, вуглекислотою і рудниковим газом повітря — чого тут легко було б уникнути — в шахтах виникає дуже багато болісних і небезпечних легеневих хвороб, особливо астма, яка з'являється у більшості вуглекопів у деяких округах на сороковому році життя, а в інших округах навіть на тридця-

тому році і дуже швидко призводить до втрати працездатності. У тих, хто працює у вогких штольнях, ядуха починається, звичайно, значно раніше; в деяких місцевостях Шотландії вона з'являється у робітників між 20 і 30 роками, у віці, коли хворі легені особливо сприйнятливі до всіх запальних і гарячкових процесів. Дуже своєрідною хворобою цих робітників є так звана чорна мокрота (black spittle), яка викликається проникненням дрібного вугільного пилу в усі частини легенів; ця хвороба виявляється в загальній слабості, в головних болях, в ядусі і виділенні чорного густого мокротиння. В деяких місцевостях ця хвороба проходить легко, в інших, особливо в Шотландії, вона зовсім невиліковна; тут крім згаданих симптомів цієї хвороби, що проявляються в посиленій формі, спостерігається ще коротке свистяче дихання, частий пульс (понад 100 ударів на хвилину) і уривчастий кашель; хворий дедалі більше худне і слабне і скоро втрачає працездатність. У Шотландії ця хвороба завжди буває смертельною. Д-р Мак-Келар в Пенкейтленді, Іст-Лотіан, свідчить, що в усіх копальнях з хорошою вентиляцією хвороба ця зовсім не зустрічається, тимчасом як робітники, що переходять з добре вентильованих копалень у копальні з поганою вентиляцією, дуже часто хворіють нею. Таким чином, вина за те, що ця хвороба взагалі існує, падає на жадібних до прибутку шахтовласників, які нехтують установленням хорошої вентиляції. Ревматизм є також хворобою всіх вуглекопів, за винятком вуглекопів Уорікшіра і Лестершіра, і здебільшого викликаний перебуванням у вогких шахтах.— У результаті всіх цих захворювань вуглекопи в усіх *без винятку* округах рано старіють і вже після 40 років — в одних округах трохи раніше, в інших трохи пізніше — стають непрацездатними. Дуже рідко трапляється, щоб вуглекоп міг продовжувати займатися своєю роботою в 45- або 50-річному віці. За загальним свідченням у 40 років для робітника цієї галузі праці настає старість. Це стосується тих, хто відколює вугілля; вантажники, яким завжди доводиться піднімати важкі брили вугілля при завантаженні бадді, старіють уже в 28—30 років, так що в кам'яновугільних округах існує навіть прислів'я: вантажник стає стариком, не встигши стати юнаком. Само собою зрозуміло, що така рання старість вуглекопів призводить до ранньої смерті, і тому 60-річні старики зустрічаються серед них дуже рідко; навіть у Південному Стаффордшірі, де копальні порівняно значно більш благоустроєні, тільки небагато з них доживають до шостого десятка.— При такій передчасній старості робітників цілком природно, що і тут, як на фабриках, безробітні батьки дуже часто перебувають на утриманні своїх дітей, іноді ще дуже юних.— Ще раз коротко підсумовуючи ті наслідки, до яких призводить робота в кам'яновугільних копальнях, можна приєднатися до слів одного з членів комісії, д-ра Саутвуда Сміта:

внаслідок подовження періоду дитинства, з одного боку, і раннього настання старості — з другого, значно скорочується той період життя, в якому людина перебуває в повному розквіті своїх сил, період зрілості, і взагалі тривалість життя скорочується в результаті ранньої смерті. Все це теж треба віднести на рахунок буржуазії!

Усі наведені вище дані є тільки середніми для англійських копалень. Але є немало таких копалень, де умови роботи значно гірші, серед них ті копальні, в яких розробляються тонкі шари вугілля. Вугілля коштувало б занадто дорого, якби разом з ним видобували частину прилягаючих шарів піску і глини; власники через це примушують викопувати тільки вугілля, залишаючи пісок і глину на місці, а ходи, які звичайно бувають в 4, 5 і більше футів заввишки, тут такі низькі, що стояти в них неможливо. Робітник відбиває своїм кайлом вугілля, лежачи на боці і спираючись на лікоть. Таке положення викликає запалення ліктьового суглоба, а в тих випадках, коли робітникові доводиться працювати, стоячи на колінах, таке саме запалення колінного суглоба. Жінки і діти, які повинні відтягувати вугілля, запрягаються в ящики для руди за допомогою збруї і ланцюга, який проходить іноді між ногами, і лізуть рачки по низьких штольнях, а ззаду другий підштовхує головою і руками. Підштовхування головою викликає місцеве подразнення, болісні пухлини і нариви. В багатьох випадках штольні до того ж бувають вогкими, так що робітникам доводиться повзти по брудній або солоній воді в кілька дюймів завглибшки, що також викликає подразнення шкіри. Неважко уявити собі, якою мірою сприяє розвиткові хвороб, і без того властивих вуглекопам, така жахлива, невільницька праця.

Але цим ще не вичерпується список лих, які випадають на долю вуглекопа. В усьому британському королівстві немає галузі праці, в якій життя робітника так часто наражалося б на небезпеку, як саме тут. Кам'яновугільні копальні є ареною багатьох найжахливіших нещасних випадків, і всі їх слід безпосередньо віднести на рахунок зажерливості буржуазії. Рудниковий газ, який часто утворюється в копальнях, при змішуванні з атмосферним повітрям перетворюється у гримучий газ, який при зіткненні з вогнем загоряється і вбиває кожного, хто перебуває поблизу. Такі вибухи трапляються то тут, то там мало не щодня. В Хасуеллських копальнях, в Дургамі, 28 вересня 1844 р. стався такий вибух, у результаті якого загинуло 96 чоловік. Вуглекислий газ, який також утворюється в копальнях у великій кількості, скупчується в більш низьких місцях, заповнюючи їх часто вище зросту людини, і кожний, хто туди потрапляє, задихається. Двері, які відділяють одну від одної окремі частини копалень, повинні перешкоджати поширенню вибухів і рухові газів, але

оскільки вони перебувають під наглядом маленьких дітей, які часто засипають або взагалі недбало ставляться до своїх обов'язків, то це тільки мнимий запобіжний засіб. Хороша вентиляція копалень за допомогою вентиляційних колодязів цілком усунула б шкідливу дію і того і другого газу, але на це буржуа своїх грошей не дає. Він вважає за краще вимагати від робітників, щоб вони користувалися тільки лампочкою Деві; але ця лампа своїм слабим світлом часто не дає робітникові ніякої користі, і через це він охоче заміняє її звичайною свічкою. А коли станеться вибух, то приписується він, звичайно, недбалості робітника, тимчасом як буржуа за допомогою хорошої вентиляції міг би взагалі зробити вибух майже неможливим. Далі, раз у раз відбувається обвал штольні або частини штольні, засипаючи робітників або калічачи їх; буржуа заінтересований у тому, щоб по можливості вибирати дощенту вугілля з горизонтальних шарів, і в цьому причина обвалів. Далі, канати, по яких робітники спускаються в шахту, часто бувають поганої якості і обриваються, а нещасні робітники летять на дно шахти і розбиваються. Всі ці нещасні випадки — за браком місця я не спиняюсь на окремих прикладах — забирають щороку, за підрахунком «Mining Journal» [128], близько 1 400 людських жертв. Газета «Manchester Guardian» повідомляє кожного тижня принаймні про два або три випадки, що сталися в одному тільки Ланкаширі. Майже в усіх округах присяжні для огляду померлих залежать від власників копалень, а там, де цього немає, уже внаслідок косності виноситься вердикт: *«смерть від нещасного випадку»*. Крім того присяжні мало задумуються над станом копалень, бо нічого в цьому не тямлять. Але зате «Звіт комісії по обстеженню дитячої праці» без будь-яких вагань покладає на власників копалень відповідальність за величезну більшість цих нещасних випадків.

Щодо розумового розвитку і моральності робітників гірничих промислів, то, згідно із «Звітом комісії по обстеженню дитячої праці», і з тим і з другим стан справ у Корнуеллі терпимий, а в Олстон-Мурі навіть чудовий; зате у вугільних районах і розумовий і моральний рівень загалом дуже невисокий. Робітники живуть у селах, в глухих місцях, і, оскільки вони виконують свою важку роботу, ніхто крім поліції ними не цікавиться. Внаслідок цього, а також і тому, що діти починають працювати в дуже юному віці, духовний розвиток їх перебуває на дуже низькому рівні. Звичайні школи їм недоступні, вечірні і недільні школи нічого не дають — вчителі нікуди не годяться. Через це тільки небагато їх уміє читати і ще менше — писати. Єдине, що вони, за свідченням членів комісії, розуміють, це те, що за свою важку і небезпечну працю вони одержують надто мізерну заробітну плату. До церкви вони не ходять ніколи або майже ніколи; всі священики скаржаться на нечувану відсутність релігійного почуття.

І справді, ці люди виявляють таке незнання релігійних і світських питань, перед яким бліднуть наведені нами вище приклади, що стосуються промислових робітників. Релігійні поняття їм відомі тільки з лайок, а моральність їх руйнується самими умовами їх праці. Ясно само собою, що перевтома всіх вуглекопів не може не сприяти пияцтву. Щодо моральності у відносинах між статями, то досить сказати, що внаслідок високої температури в копальнях чоловіки, жінки і діти працюють нерідко зовсім голі, а в більшості випадків ледве прикриті. До яких це веде наслідків у темних і відлюдних коридорах копалень, кожен може собі уявити. Непомірно велика кількість позашлюбних дітей досить ясно показує, щó діється там серед цих напівздичавілих людей; але вона доводить також, що позашлюбні статеві зносини тут не дійшли ще, як у містах, до проституції. Праця жінки має тут такі самі наслідки, як і на фабриках: вона руйнує сім'ю і зовсім позбавляє жінку можливості виконувати свої материнські і домашні обов'язки.

Коли «Звіт комісії по обстеженню дитячої праці» було подано у парламент, лорд *Ешлі* поспішив внести законопроект, який без всяких застережень забороняв у рудниках і копальнях працю жінок і дуже обмежував працю дітей. Закон пройшов [129], але в більшості місцевостей він лишився мертвою буквою, тому що навіть не призначили гірничих інспекторів, які стежили б за його виконанням. До того ж у сільських округах, де знаходяться гірничі промисли, обійти закон і без того дуже легко. Через це не доводиться дивуватись, якщо в минулому році спілка вуглекопів офіційно повідомила міністра внутрішніх справ, що в копальнях герцога Гамільтона у Шотландії працює понад 60 жінок, і якщо при опублікуванні газетою «Manchester Guardian» повідомлення про те, що, коли не помиляюсь, поблизу Уїгана під час вибуху копальні загинула дівчина, ніхто й уваги не звернув на те, що цим було виявлено факт порушення закону. В деяких окремих випадках закону, можливо, і дотримуються, але в цілому все лишилося по-старому.

Але і цим ще не обмежуються страждання, які випадають на долю вуглекопів. Буржуазія, не задовольняючись тим, що вона руйнує здоров'я цих людей, щогодини наражає їх на смертельну небезпеку і позбавляє всякої можливості здобути яку-небудь освіту, ще експлуатує їх якнайбезсоромніше. Система оплати товарами тут не виняток, а правило, і практикується найбільш відкрито, неприховано. Система котеджів, яка тут загальноприйнята і здебільшого викликається необхідністю, теж використовується для інтенсивнішої експлуатації робітників. Крім того робітників обдурюють ще й іншим способом: у той час як вугілля продається на вагу, робітникові платять здебільшого за обсяг, і, якщо його корзина не зовсім повна, він не одержує *ніякої заробітної плати,*

а за надлишок йому нічого не доплачують. Коли в корзині виявляється більше певної кількості гравію, що залежить, зрештою, не стільки від робітника, скільки від якості вугільного шару, то з нього не тільки вираховують всю заробітну плату, але ще стягують штраф. Взагалі система штрафів у копальнях досягає такої досконалості, що іноді який-небудь бідолаха, попрацювавши цілий тиждень і прийшовши за получкою, дізнається від наглядача,— який штрафує на свій власний розсуд, не попереджаючи робітника,— що він не тільки нічого не одержить, але навіть повинен доплатити стільки-то як штраф! Наглядач взагалі самовільно розпоряджається заробітною платою; він відмічає здану роботу і може як йому заманеться оплачувати робітника, який повинен вірити йому на слово. В деяких копальнях, де оплата провадиться на вагу, використовують неправильні десяткові ваги, причому перевірка гир властями не провадиться; в одній копальні існувало навіть правило, що робітник, який має намір скаржитись на неправильні ваги, *повинен про це попередити наглядача за три тижні наперед!* У багатьох місцевостях, особливо в Північній Англії, існує звичай наймати робітників на цілий рік: вони зобов'язуються протягом цього часу не працювати ні на кого, крім свого хазяїна, але той зовсім не зобов'язується давати їм роботу. Таким чином, вони можуть цілими місяцями сидіти без роботи, і, коли вони надумають шукати роботу в іншому місці, їх за самовільне залишення служби посилають на шість тижнів у тюрму. В інших договорах їм гарантують заробіток у 26 шилінгів за кожні два тижні, але обіцяного не виконують. У деяких округах власники шахт позичають робітникам невеликі суми, з тим щоб вони потім їх відробили, і таким чином закріплюють їх за собою. На Півночі стало звичаєм завжди затримувати розрахунок по заробітній платі на один тиждень, щоб таким чином прив'язати вуглекопів до шахти. Остаточно зводить цих прикріплених робітників до становища рабів той факт, що майже всі мирові судді кам'яновугільних округ або самі належать до власників копалень, або є їхніми родичами і друзями і користуються майже необмеженою владою у цих бідних, відсталих місцевостях, де мало газет,— та й ті перебувають на службі у пануючого класу,— а політична агітація слабо розвинута. Важко навіть уявити собі, якої експлуатації і тиранії зазнають нещасні вуглекопи від цих мирових суддів, які вершать правосуддя на свою користь.

Так було протягом тривалого часу. Гірникам і на думку не спадало, що може бути інакше, що вони взагалі живуть на світі не тільки для того, щоб з них дерли шкуру. Але потроху і серед них, і насамперед у фабричних округах, де стосунки з більш розвиненими фабричними робітниками не могли не позначитись, з'явився дух протесту проти ганебного гніту *«вугільних королів»*.

Вуглекопи почали об'єднуватись у спілки і час від часу влаштовувати страйки. В більш культурних місцевостях вони навіть усією душею приєдналися до чартистів. Але велика кам'яновугільна округа на півночі Англії, яка стоїть зовсім осторонь від промислового життя, не піддавалася новим віянням, і тільки в 1843 р., після багатьох зусиль і заходів як чартистів, так і більш свідомих вуглекопів, прокинувся і в цій окрузі загальний дух опору. Рух так захопив робітників Нортумберленда і Дургама, що вони стали на чолі загальної спілки вуглекопів усієї Великобританії і призначили своїм «генеральним повіреним» чартиста, адвоката *У. П. Робертса* з Брістоля, який відзначився уже на попередніх процесах чартистів. Ця спілка швидко поширилась на більшість округ; всюди було призначено агентів, які скликали збори і вербували членів. Перед скликанням першої конференції делегатів у Манчестері в січні 1844 р. спілка налічувала понад 60 тис. членів, а перед скликанням другої конференції у Глазго, через півроку, вже понад 100 тис. членів. На цих конференціях обговорювалися всі справи вуглекопів і ухвалювалися рішення про більші страйки. Було створено кілька нових періодичних видань для захисту прав вуглекопів, зокрема щомісячник «The Miner's Advocate» в Ньюкаслі-на-Тайні.

31 березня 1844 р. закінчився строк договору про найом у всіх вуглекопів Нортумберленда і Дургама. Вони доручили Робертсу скласти новий договір, ставлячи такі вимоги: 1) оплата за вагою, а не за обсягом; 2) зважування за допомогою звичайних ваг і гир, перевірених урядовими інспекторами; 3) піврічний строк найму; 4) скасування системи штрафів і оплата всієї виконаної роботи; 5) зобов'язання з боку власників копалень надавати робітникам, які перебувають виключно у них на службі, роботу протягом не менше чотирьох днів на тиждень або гарантувати їм заробітну плату за чотири дні на тиждень. Договір надіслали вугільним королям і обрали депутацію для переговорів. Власники шахт відповіли, що спілка вуглекопів для них не існує, що вони мають справу з окремими робітниками і спілки ніколи не визнають. Із свого боку, вони також запропонували проект договору, в якому, проте, не було й натяку на вищенаведені пункти і який робітники, звичайно, відкинули. Війну тим самим було оголошено. 31 березня 1844 р. 40 тис. вуглекопів покидали свої кайла, і всі копальні в обох графствах спустіли. Кошти спілки були такі значні, що кожній сім'ї протягом кількох місяців було забезпечено щотижневу допомогу в $2^1/_2$ шилінга. В той час як робітники випробовували у такий спосіб терпіння своїх хазяїв, Робертс з невтомною енергією організовував страйк і агітацію; він скликав збори, об'їздив Англію вздовж і впоперек, збирав пожертвування для страйкарів, закликав до спокою і дотримання законності і в той же час відкрив нечуваний ще в Англії похід проти

сваволі мирових суддів і підприємців, які практикували систему оплати товарами. Відкрив він цей похід ще на початку року. Як тільки який-небудь мировий суддя засуджував вуглекопа, Робертс негайно добував у суді королівської лави [130] розпорядження Habeas Corpus [131], привозив свого клієнта в суд у Лондон і завжди добивався його виправдання. Так, наприклад, суддя Уільямс в суді королівської лави виправдав 13 січня трьох вуглекопів, засуджених мировим суддею в Білстоні (Південний Стаффордшір); злочин цих вуглекопів полягав у тому, що вони відмовилися працювати в такому місці, яке загрожувало обвалом і дійсно обвалилось, як тільки вони пішли звідти! Ще раніше суддя Паттесон виправдав шість робітників, так що поступово Робертс став грозою мирових суддів-шахтовласників. У Престоні теж чотири клієнти Робертса були ув'язнені в тюрму; на початку лютого Робертс поїхав туди, щоб на місці ознайомитися із справою, але коли він приїхав, виявилося, що засуджені вже звільнені *до* закінчення строку покарання. В Манчестері було ув'язнено сім чоловік; Робертс виклопотав розпорядження Habeas Corpus і добився від судді Уайтмена цілковитого виправдання підсудних. У Прескоті сиділи в тюрмі дев'ять вуглекопів, що чекали вироку за приписуване їм порушення спокою у Сент-Хеленсі (Південний Ланкашір); як тільки приїхав Робертс, вони були звільнені. Все це сталося в першій половині лютого. У квітні Робертс таким же способом звільнив з тюрми одного вуглекопа в Дербі, чотирьох — в Уейкфілді (Йоркшір) і чотирьох — у Лестері. Так тривало деякий час, поки ці «Dogberries» — як називали мирових суддів за ім'ям відомого персонажа з п'єси Шекспіра «Багато галасу даремно» — трохи не посмирнішали. Так само Робертс воював з системою оплати товарами. Він тягав до суду цих безчесних власників копалень одного за одним і примушував мирових суддів проти своєї волі виносити вироки проти них. Шахтовласників охопив такий страх перед цим швидким як блискавка і всюдисущим генеральним повіреним, що, наприклад, у місцевості Белпер, поблизу Дербі, одна фірма, яка практикувала систему оплати товарами, як тільки приїхав Робертс, вивісила таке оголошення:

«Повідомлення. Пентрікські кам'яновугільні копальні.

«Пп. Хазлем вважають необхідним повідомити, щоб уникнути всяких непорозумінь, що всі вуглекопи, які працюють на їх підприємстві, одержуватимуть заробітну плату повністю грішми і можуть витрачати її, де і як їм буде завгодно. Якщо вони купуватимуть потрібні їм товари в крамниці пп. Хазлем, вони одержуватимуть їх, як і раніше, по оптових цінах. Але зовсім не обов'язково, щоб вони купували саме там, і роботу і заробітну плату їм даватимуть, як і раніше, незалежно від того, купують вони у цій крамниці чи в якійсь іншій».

Ці успіхи викликали бурхливе захоплення серед усього англійського робітничого класу і залучили до спілки багато нових

членів. Тим часом страйк на Півночі не припинявся. Ніхто не працював, і в Ньюкаслі, головному порту по вивезенню вугілля, був такий вугільний голод, що туди доводилося доставляти вугілля з Шотландії, хоч в англійців приказка to carry coal to Newcastle * означає те саме, що у греків означало «носити сови в Афіни», а саме: робити щось цілком зайве. Спочатку, поки не вичерпались кошти спілки, все йшло добре, але, як почалося літо, робітникам стало дуже важко вести боротьбу; в їх рядах панувала величезна нужда; у них не було грошей, бо внески робітників усіх галузей промисловості в Англії становили все-таки надто мізерну суму порівняно з кількістю страйкуючих; їм доводилося звертатися до крамарів за кредитом на дуже невигідних умовах; вся преса, за винятком небагатьох пролетарських органів, була проти них; буржуазія, і навіть ті нечисленні її представники, у яких вистачило б почуття справедливості для того, щоб підтримати страйкуючих, черпала з продажних ліберальних і консервативних газет тільки брехливі повідомлення про хід страйку; депутація з дванадцяти вуглекопів, послана в Лондон, зібрала серед лондонського пролетаріату деяку суму, яка теж мало допомогла, бо багато людей потребувало підтримки. Незважаючи на все це, вуглекопи залишалися непохитними і, що ще більш важливо, при всіх ворожих вихватках і провокаціях шахтовласників та їх прислужників, зберігали спокій і витримку. Не було вчинено жодного акту помсти, жоден перебіжчик не був побитий, не сталося жодної крадіжки. Страйк тривав так чотири місяці, і у шахтовласників усе ще не було ні найменшої надії на перемогу. Перед ними відкривався один шлях. Вони згадали про систему котеджів; вони згадали, що житла непокірних робітників належать їх *хазяям*. У липні робітникам запропонували звільнити квартири, які вони займали, і через тиждень усі 40 тис. чоловік було викинуто на вулицю. Виселення провадилося з обурливою жорстокістю. Хворих і немічних, стариків і немовлят, навіть породіль безжалісно витягали з ліжок і скидали в канави вздовж шосе. Один агент знайшов задоволення в тому, щоб власноручно витягти за волосся з ліжка жінку, яка була в останньому періоді вагітності, і викинути її на вулицю. Тут же стояло багато військ і поліції, які готові були при першій спробі опору і з першого натяку мирових суддів, що керували всією цією жорстокою процедурою, виступити із зброєю. Робітники стерпіли і це, не вчинивши ніякого опору. Шахтовласники сподівалися, що робітники вдадуться до насильства, і намагалися всіма засобами викликати їх на опір, щоб мати привід покласти край страйкові при підтримці армії; але викинуті на вулицю вуглекопи пам'ятали поради свого повіреного, утримувалися від усяких дій, покірно

* — возити вугілля в Ньюкасл. *Ред.*

витягали свої меблі на болотисті луки або вижаті поля і не переставали терпляче чекати. Деякі з них за відсутністю кращого розташувались табором у канавах вздовж шосе; інші, що влаштувалися на чужих ділянках, зазнали судових переслідувань за те, що «завдали шкоди в розмірі півпенні» і були засуджені до сплати судових витрат у розмірі 1 ф. ст., а оскільки цієї суми вони, звичайно, заплатити не могли, їх посадили в тюрму. Так ці люди провели із своїми сім'ями понад вісім тижнів дощового торішнього (1844 р.) літа під відкритим небом, без іншого притулку для себе і для своїх малят, крім ситцевих запон своїх ліжок, без іншої підтримки, крім мізерної допомоги спілки і дедалі скорочуваного кредиту крамарів. Тоді лорд Лондондеррі, який володіє в Дургамі великими копальнями, зажадав, щоб крамарі *«його міста»* Сіема під загрозою його вельможного гніву перестали відпускати в кредит *«його»* непокірним робітникам. Цей «благородний» лорд за весь час страйку був загальним посміховищем через свої комічно пишномовні і недоладні «укази», які він час від часу видавав для робітників, не досягаючи цим нічого, крім звеселяння всієї нації *. Коли хазяї побачили, що ніщо не допомагає, вони з великими затратами привезли для роботи на своїх копальнях робітників з Ірландії і віддалених місцевостей Уельсу, де ще не зародився робітничий рух; коли таким чином була знову відновлена конкуренція робітників між собою, сила страйкарів була зламана. Шахтовласники примусили їх відмовитися від спілки, відступитися від Робертса і прийняти продиктовані ними умови. Так закінчилася на початку вересня велика п'ятимісячна боротьба вуглекопів з їх хазяями,— боротьба, яку вели експлуатовані з витримкою, мужністю, свідомістю і розсудливістю, що викликають у нас величезне захоплення. Який високий рівень справді людської культури, піднесення і стійкості духу передбачає така боротьба у маси в 40 тис. чоловік, яких ще в 1840 р. «Звіт комісії по обстеженню дитячої праці» зображав, як ми бачили, всіх грубими і розбещеними! Але який же важкий був той гніт, що примусив ці 40 тис. піднятись, як один, наче армія, не тільки дисциплінована, а й запалена одним прагненням, однією волею, і вести боротьбу з величезною витримкою і спокоєм до того моменту, коли дальший опір втратив усякий смисл! І яку боротьбу — боротьбу не проти видимого ворога, якого можна бити, а проти голоду і нужди, злиднів і безпритульності, проти власних пристрастей, доведених жорстокістю багачів до крайніх меж безумства. Якби робітники пустили в хід насильство, то їх, беззбройних, розстріляли б, і через кілька днів перемога шахтовласників була б забезпечена. Дотримання законності у них диктувалося не стра-

* (1892 р.) Ніщо під місяцем не вічне, принаймні в Німеччині. Наші «королі Штумми» теж тільки копії з англійських зразків, які давно забуті на своїй батьківщині і стали там неможливими. (*Примітка Енгельса до німецького видання 1892 р.*)

хом перед кийком поліцейського, а наперед обдуманим рішенням, воно було найкращим доказом свідомості і самовладання робітників.

Таким чином, робітники і цього разу, незважаючи на свою безприкладну стійкість, були переможені капіталістами. Але боротьба не була марною. Насамперед цей страйк, який тривав 19 тижнів, назавжди вивів вуглекопів Північної Англії із стану духовної сплячки, в якому вони перебували досі. Вони прокинулися, усвідомили свої інтереси і приєдналися до руху цивілізації і, насамперед, до робітничого руху. Страйк, який виявив усю жорстокість шахтовласників щодо робітників, остаточно пробудив дух протесту серед цих робітників і щонайменше три чверті з них зробив чартистами, а 30 тис. таких енергійних і витриманих людей становлять для чартистів цінне поповнення. Далі, такий тривалий страйк, який проходив у рамках законності, і діяльна агітація, якою він супроводився, все-таки привернули увагу громадської думки до становища вуглекопів. Скориставшись дебатами з приводу вивізних мит на вугілля, Томас Данкомб, єдиний депутат — рішучий прихильник чартизму, порушив у парламенті питання про становище вуглекопів, добився оголошення їх петиції з трибуни палати і, виступивши з промовою, змусив і буржуазну пресу дати, принаймні у парламентських звітах, правильне зображення всієї справи. Незабаром після цього страйку стався вибух у Хасуеллі. Робертс приїхав у Лондон, зажадав аудієнції у Піля і як представник робітників вуглекопів наполягав на пильному розслідуванні всіх обставин вибуху. Він добився того, що професорам Лайєлю і Фарадею, першим в Англії авторитетам з геології і хімії, було доручено провести обстеження на місці катастрофи. Оскільки незабаром після цього сталося ще кілька вибухів і Робертс знову подав складені про них акти прем'єрміністру, то цей обіцяв у найближчу парламентську сесію (тобто в нинішню, 1845 р.) внести у парламент, якщо це буде можливо, проект заходів, необхідних для охорони робітників. Усього цього не було б, якби вуглекопи не проявили себе під час страйку волелюбними і гідними поваги людьми і якби вони не доручили Робертсу ведення своїх справ.

Як тільки стало відомо, що вуглекопи Півночі змушені розпустити свою спілку і відмовитися від послуг Робертса, вуглекопи Ланкаширу організували спілку, яка об'єднала близько 10 тис. робітників, і гарантували своєму генеральному повіреному платню в 1 200 ф. ст. на рік. Восени минулого року в спілку надходило щомісяця понад 700 ф. ст., з яких близько 200 ф. ст. витрачалося на платню, судові витрати і т. д., а решта — здебільшого на допомогу робітникам, що стали безробітними або страйкували внаслідок сутичок з хазяями. Так робітники з кожним днем все більше усвідомлюють, що, об'єднавшись, вони стають

досить значною силою, і, коли в цьому буде крайня потреба, зможуть помірятися силами з буржуазією. Оця свідомість, яка є важливим результатом усіх робітничих рухів, виникла в англійських вуглекопів завдяки утворенню спілки і страйкові 1844 року. Мине ще небагато часу, і вуглекопи, які поступалися до цього часу перед промисловими робітниками у свідомості й енергії, зрівняються з ними і зможуть в усіх відношеннях іти з ними пліч-о-пліч. Так дедалі більше і більше розхитується грунт під ногами буржуазії, і кінець кінцем вся її державна і суспільна будова розвалиться разом з базисом, на якому вона стоїть.

Але буржуазія не зважає на перестороги. Протест вуглекопів тільки ще більше її озлобив; вона побачила в ньому не крок уперед робітничого руху в цілому, крок, який повинен був би примусити її опам'ятатись, а тільки привід вилити свій гнів на клас людей, настільки нерозумних, щоб не погоджуватися далі терпіти те, як з ними поводилися досі. У справедливих вимогах неімущих буржуазія побачила тільки зухвале невдоволення, безрозсудне обурення проти «встановленого богом і людьми ладу» або, в кращому разі, успіх «зловмисних демагогів, які живуть агітацією і надто ліниві для того, щоб працювати»,— успіх, який треба придушити всіма засобами. Буржуазія намагалася, зрозуміло безуспішно, зобразити перед робітниками таких людей, як Робертс і агенти спілки, які, цілком природно, існували на кошти спілки, спритними шахраями, що видурюють *у них*, бідних робітників, останній гріш.— Коли бачиш це безумство імущого класу, коли бачиш, наскільки засліплений він своїми тимчасовими вигодами, наскільки не помічає він найкрасномовніших ознак часу, дійсно втрачаєш усяку надію на мирне розв'язання соціального питання для Англії. Єдиним можливим виходом залишається насильствена революція, і її, безперечно, не доведеться довго чекати.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЛЕТАРІАТ

Ми вже бачили у «Вступі», як одночасно з дрібною буржуазією і робітниками, які жили раніше в скромному достатку, зазнало розорення і дрібне селянство, оскільки колишнє з'єднання промислової і сільськогосподарської праці було знищене, спустілі дрібні ділянки зосередилися в руках великих орендарів, а дрібні селяни були витіснені переважаючою конкуренцією великих господарств. Замість того щоб залишатися, як і раніше, землевласниками або орендарями, дрібні селяни були змушені, залишаючи власне господарство, піти в наймити до великих фермерів-орендарів і до лендлордів. Протягом певного часу їх нове становище було хоч і гірше від попереднього, але все-таки терпиме. Розвиток промисловості ішов у ногу з приростом населення, але згодом цей розвиток трохи уповільнився, а невпинне вдосконалення машин уже не давало можливості промисловості поглинати весь надлишок робітничого населення, яке приходило з сільськогосподарських районів. З цього моменту злидні, які досі існували, та й то не завжди, у фабричних округах, з'явилися також і в сільськогосподарських районах. До цього ще додалося те, що приблизно в цей же час закінчилась двадцятип'ятирічна війна з Францією. Під час війни скорочення виробництва на місцях воєнних дій, припинення підвезення і необхідність постачати продовольство британським військам в Іспанії викликали штучне піднесення англійського сільського господарства і крім того маса робочих рук була відірвана від мирної праці. А тепер затримка в підвезенні, необхідність експорту і недостача робочих рук одночасно припинилися, і неминучим наслідком усього цього стало те, що англійці називають agricultural distress, тяжким становищем сільського господарства. Фермери змушені були дешево продавати свій хліб і могли через це платити тільки низьку заробітну плату. Щоб підвищити ціни на хліб, парламент у 1815 р. прийняв закон про хлібні мита, який забороняв увезення хліба, поки ціна на пшеницю залишалася нижчою, ніж 80 шил. за кварту. Пізніше цей закон, який не справив, зрозуміло, ніякого впливу, багато

разів змінювався, але це не полегшило тяжкого становища сільськогосподарських округ. Єдиним результатом було те, що хвороба, яка при вільній іноземній конкуренції набрала б гострого характеру і мала б свої кризи, стала хронічною і рівномірно, але ще більш згубно, впливала на становище сільськогосподарських робітників.

На перших порах після появи сільськогосподарського пролетаріату тут встановилися патріархальні відносини, схожі на ті, які тільки що було зруйновано в промисловості,— ті відносини між хазяїном і його наймитами, які в наші дні ще можна бачити майже всюди у Німеччині. Поки існували ці відносини, нужда серед робітників була менш гострою і не мала такого поширення; наймити поділяли долю свого хазяїна-фермера, який звільняв їх тільки в крайньому разі. Тепер усе це змінилося. Робітники майже всі стали поденниками: фермер наймає їх тоді, коли в них є потреба, і тому вони цілими тижнями, особливо взимку, залишаються зовсім без роботи. При патріархальних відносинах, коли наймити разом із своїми сім'ями жили на дворі у фермера, коли діти їх виростали тут же, причому хазяїн, звичайно, намагався знайти у себе яку-небудь роботу для підростаючого покоління, коли поденники становили не правило, а виняток, тоді в кожному господарстві налічувалося більше робітників, ніж було, власне кажучи, потрібно. Через це фермери були заінтересовані в тому, щоб зруйнувати ці патріархальні відносини, вигнати наймитів із свого двору і перетворити їх у поденників. Так і сталося майже скрізь наприкінці двадцятих років нашого століття В результаті «надлишок» населення, що існував раніше, висловлюючись мовою фізики, у прихованому стані, тепер вивільнився, заробітна плата впала, і податок на користь бідних надзвичайно збільшився. З цього часу сільськогосподарські округи стали осередками *хронічного пауперизму*, а фабричні округи — осередками *періодичного пауперизму*, і реформа законодавства про бідних була першим вжитим урядом заходом проти зростаючого з кожним днем зубожіння сільських общин. Крім того, внаслідок застосування молотарок та інших машин, викликаного безперервним розвитком системи великого господарства, а також унаслідок використання на польових роботах жіночої і дитячої праці, яка тепер настільки поширена, що її наслідки недавно стали навіть предметом обстеження особливої офіційної комісії, і в цій галузі з'явилася велика кількість безробітних. Отже, ми бачимо, що й сюди проникла система промислового виробництва, створюючи великі господарства, руйнуючи патріархальні відносини,— які саме тут мали велике значення,— запроваджуючи застосування машин, парових двигунів, жіночої та дитячої праці і залучаючи й цю, досі незайману, найбільш інертну частину трудящого людства до революційного руху. Але чим триваліший був застій у землеробстві, тим

тяжчий був удар, якого зазнали тепер робітники, тим сильніше позначилася тут дезорганізація старого соціального укладу. «Надлишкове населення» відразу виступило на світ божий і не могло бути поглинуте розширенням виробництва, як у промислових округах. Завжди можна створити нову фабрику, якщо тільки є покупець для її продукції, але нову землю створити не можна, а обробіток пустуючих общинних земель був ризикованим укладенням коштів і, після закінчення війни, притягував мало капіталів. Неминучим наслідком зміни, яка сталася, було те, що конкуренція робітників між собою досягла найвищої точки, а заробітна плата впала до мінімуму. Поки існував старий закон про бідних, робітники одержували з каси для бідних деяку підтримку; само собою зрозуміло, що заробітна плата від цього тільки ще більше падала, бо фермери намагались якомога більшу частину витрат перекласти на касу для бідних. Це ще більше підвищило розмір і без того дуже збільшеного з появою надлишкового населення податку на користь бідних і зумовило видання нового закону про бідних, про який мова йтиме далі. Але від цього закону становище на поліпшилося. Заробітна плата не підвищилася, «надлишкове» населення не зникло, а суворість нового закону тільки до краю озлобила народ. Навіть розмір стягуваного податку, що спочатку скоротився, через кілька років став таким же. Єдиним результатом нового закону було те, що коли раніше налічувалося 3—4 мільйони напівжебраків, то тепер виявився 1 мільйон жебраків у повному розумінні слова, а інші залишилися напівжебраками, але вже були позбавлені всякої підтримки. Нужда в сільськогосподарських округах з кожним роком зростає. Люди живуть у величезних злиднях, цілі сім'ї змушені існувати на 6, 7 або 8 шил. на тиждень, а іноді й цього не мають. Послухаємо, як змальовував становище цього населення уже в 1830 р. один ліберальний член парламенту:

«Англійський селянин» (тобто сільськогосподарський поденник) «і англійський паупер, ці два слова — синоніми. Батько його був паупером, і молоко матері не мало поживної сили; з дитячих років він погано харчувався, ніколи не наїдався досхочу і тепер ще він майже завжди відчуває муки невгамованого голоду, якщо тільки не спить. Він напіводягнений, палива у нього ледве вистачає для приготування злиденної їжі, так що холод і вогкість його постійні гості, які приходять разом з непогодою і зникають тільки разом з нею. Він одружений, але радощів батька і чоловіка він не знає. Його дружина і діти голодні, майже завжди мерзнуть, часто бувають хворі і безпорадні, завжди такі ж заклопотані й похмурі, як він сам, зрозуміло, жадні, егоїстичні і набридливі. Через це йому, говорячи його власними словами, ненависний самий вигляд їх (hates the sight of them) і він повертається у свою халупу тільки тому, що вона все-таки є кращим захистом від дощу і непогоди, ніж паркан. Він повинен утримувати сім'ю, а зробити цього не може; це призводить до жебрацтва, різних негарних вчинків і закінчується явним шахрайством. Навіть при бажанні у нього не вистачило б сміливості, як в інших, більш енергійних людей його класу, стати справжнім браконьєром або контрабандистом; але він краде при нагоді і

вчить своїх дітей брехати і красти. Його догідливе, низькопоклонне ставлення до багатших сусідів показує, що вони поводяться з ним грубо і підозріло; через це він боїться і ненавидить їх, але ніколи не зважиться вчинити над ними насильство. Він зіпсований до самих кісток і занадто принижений, щоб знайти в собі навіть енергію відчаю. Його нещасне життя коротке, ревматизм і астма приводять його в робітний дім, де він закінчить свої дні без єдиної приємної згадки про минуле і очистить місце для іншого нещасного, який так само прожив і так само помре, як і він».

Автор наш додає, що крім цієї категорії поденних сільськогосподарських робітників є ще й інша категорія людей, більш енергійних і краще розвинених у фізичному, розумовому і моральному відношеннях; ці люди, правда, живуть у таких же злиднях, але вони не народилися в цих умовах. Вони краще ставляться до своєї сім'ї, але це контрабандисти і браконьєри, які часто вступають у криваві сутички з лісовою і береговою охороною, ще більше озлобляються проти суспільства внаслідок частого перебування в тюрмі і у своїй ненависті до імущих не поступаються перед першою категорією.

«І з ввічливості (by courtesy)»,— закінчує наш автор,— «вся ця категорія називається, за Шекспіром, «гордим англійським селянством» (bold peasantry of England)»*.

Цей опис ще й тепер можна визнати правильним для більшої частини поденників у сільськогосподарських округах Англії. У червні 1844 р. газета «Times» послала в ці місцевості кореспондента для обстеження становища цієї категорії людей, і поданий ним звіт цілком збігається з цим описом. У деяких місцевостях заробітна плата не перевищувала 6 шил. на тиждень, тобто була не вища, ніж у багатьох місцевостях Німеччини, тимчасом як ціни на харчові припаси в Англії щонайменше удвічі вищі, ніж у Німеччині. Не важко уявити собі, як живуть ці люди. Їхня їжа погана і злиденна, одяг у лахмітті, житло тісне і убоге — злиденна халупа без усяких вигод; молодь живе в нічліжних будинках, де чоловіки і жінки майже не відокремлені одні від одних, що призводить до безладного співжиття. Досить кількох днів безробіття на місяць, щоб довести цих людей до крайніх злиднів. До того ж вони не можуть об'єднуватися у спілки для боротьби за підвищення заробітної плати, тому що живуть ізольовано; коли хто-небудь і відмовиться працювати за низьку плату, на його місце знайдуться десятки безробітних і вихідців з робітного дому, які раді одержати навіть наймізерніший заробіток, а той, хто відмовився від роботи, заплямований як ледар і нероба, уже не одержить від товариства опікування над бідними ніякої допомоги, крім відсилання в той самий ненависний робітний дім. Адже

---

* *E. G Wakefield,* M. P. «Swing unmasked, or the Cause of Rural Incendiarism». London, 1831 [*Е. Г. Уейкфілд,* член парламенту. «Викритий Суінг, або причини підпалів на селі». Лондон, 1831].— Памфлет. Наведені вище місця знаходяться на с. 9—13; в перекладі ми опустили ті місця оригіналу, що стосуються старого закону про бідних, який ще існував тоді.

в товаристві опікування над бідними засідають ті самі фермери, і тільки у них або в їхніх сусідів і знайомих він і може дістати роботу. І це не випадкові відомості про ту або іншу з сільськогосподарських округ Англії; ні, нужда однаково велика на півдні, на сході, на півночі і на заході. Становище робітників у Суффолку і Норфолку нічим не відрізняється від становища робітників у Девонширі, Гемпширі і Суссексі; заробітна плата в Дорсетширі і Оксфордширі така сама низька, як у Кенті і Сурреї, у Бакінгемширі і Кембріджширі.

Особливо жорстоким заходом, спрямованим проти сільськогосподарського пролетаріату, є закони про полювання, які в Англії суворіші, ніж будь-де, хоч дичини там скільки завгодно. У звичаї і традиції англійського селянина здавна входило браконьєрство як цілком природний благородний прояв мужності і відваги, а контраст між злиднями селянина і самодурством лорда, який розводить у парках для власної розваги безліч зайців і пернатої дичини, ще більше штовхає селянина на цей шлях. Він ставить сильця, іноді підстрелить яку-небудь дичину, що власне не завдає лордові ніякої шкоди, бо дичини надто багато, а селянин добув печеню для своєї голодної сім'ї. Якщо його спіймають, він потрапляє в тюрму, а коли його спіймають вдруге, то відправляють на заслання не менш як на сім років. Така суворість покарання призводить до частих кривавих сутичок з лісовим сторожем, в результаті яких щороку відбувається ряд убивств. Через це посада лісового сторожа не тільки небезпечна, а й вважається безславною і ганебною. Минулого року два сторожі вирішили за краще пустити собі кулю в лоб, ніж продовжувати займатися своєю професією. Ось та «дешева» ціна, якою оплачується благородна забава земельної аристократії — полювання! Але яке діло до цього благородним «lords of the soil» *? Хіба не однаково, що надлишкового населення буде на кілька чоловік більше або менше! А якщо навіть половина цього «надлишкового» населення загине внаслідок законів про полювання, то другій половині, що уціліє, стане тільки краще — отакі філантропічні міркування англійського імущого класу.

Але хоч умови сільського життя — розкиданість жител, відсталість середовища і занять, а отже й ідей — дуже мало сприяють усякому розвиткові, бідність і нужда все-таки і тут дають свої плоди. Робітники фабричної і гірничої промисловості швидко пройшли першу стадію протесту проти суспільних порядків, стадію безпосереднього протесту окремих осіб, який виражається у правопорушеннях; а селяни й досі застряли на цій стадії. Їх улюбленим прийомом соціальної війни є підпал. Узимку 1830—1831 р., яка настала після липневої революції, підпали вперше набули

* «лордам землі». *Ред.*

загального поширення, після того як уже на початку жовтня в Суссексі і сусідніх з ним графствах через посилення берегової охорони (яка утруднила контрабанду і розорила, як висловився один фермер, все узбережжя), через нове законодавство про бідних, низьку заробітну плату і запровадження машин виникли заворушення і поширилися на весь район. Протягом зими горіли скирти хліба і стоги сіна на полях фермерів і навіть клуні і хліви біля самих їх будинків. Майже кожної ночі палало кілька таких пожеж, завдаючи жаху фермерам і землевласникам. Піймати злочинців майже ніколи не вдавалось, і народ став приписувати підпали міфічній особі, яку він називав *«Суінг»* [*«Swing»*]. Сушили собі голову над тим, хто такий «Суінг» і що породило цей бунтарський дух серед сільської бідноти; про велику рушійну силу — *нужду*, про гноблення мало хто подумав, а в самих сільськогосподарських районах, мабуть, ніхто. З того часу підпали повторювались кожного року, як наставала зима, пора року, коли для поденників починається безробіття. Взимку 1843—1844 р. вони повторювались надзвичайно часто. Переді мною ряд номерів газети «Northern Star» за цей період, і в кожному з них, із зазначенням джерела, наводиться дуже багато випадків підпалів. Деяких номерів цієї щотижневої газети, не згаданих у наведеному нижче списку, у мене немає під рукою, але і в них, напевно, було немало повідомлень про підпали. До того ж така газета не може, зрозуміло, описувати всі подібні випадки. «Northern Star» від 25 листопада 1843 р. наводить два випадки і посилання на багато інших, про які було повідомлено раніше.— «Northern Star» від 16 грудня: у Бедфордшірі протягом двох тижнів панує загальне збудження внаслідок частих підпалів, які трапляються кожної ночі. За останні дні згоріло *дві* великі ферми. В Кембріджшірі згоріло *чотири* великі ферми, у Хартфордшірі — *одна;* крім того, було ще *п'ятнадцять* підпалів у різних місцях.— 30 грудня в Норфолку був *один* підпал, у Суффолку — *два,* в Ессексі — *два,* у Хартфордшірі — *три,* в Чешірі — *один,* у Ланкаширі — *один,* в Дербі, Лінкольні і на півдні — *дванадцять.*— 6 січня 1844 р. загалом десять підпалів, 13 січня — сім і 20 січня — чотири. Далі газета щотижня відмічає в середньому три-чотири пожежі, і це триває не до весни, як бувало в попередні роки, а до липня і серпня. З одержаних мною англійських газет і з повідомлень у німецькій пресі видно, що з настанням зими 1844—1845 р. цей вид злочинів набув ще більшого поширення.

Що скажуть мої читачі про таке становище в ідилічно-мирних сільських округах Англії? Хіба це не соціальна війна? Хіба таке становище природне і може довго тривати? І все-таки фермери і землевласники тут такі ж тупі і відсталі, такі ж сліпі до всього, що не дає їм дзвінкої монети, якими є в промислових округах фабриканти і взагалі буржуа. Останні запевняють своїх робіт-

ників, що вони дістануть всі блага від *скасування* хлібних законів, а землевласники і значна частина фермерів обіцяють своїм робітникам рай на землі при *збереженні* цих законів. Але імущим в обох випадках не вдається спокусити робітників своїм всезцілюючим засобом. Як фабричні, так і сільськогосподарські робітники ставляться цілком байдуже до скасування або збереження хлібних законів. Тим часом питання це для тих і для других дуже важливе. Із скасуванням хлібних законів вільна конкуренція, сучасна будова громадського господарства доводиться до свого крайнього розвитку; після цього скасування всяка можливість дальшого розвитку в межах існуючих відносин відпадає і єдиним можливим кроком уперед стає радикальний переворот у соціальному ладі. Для сільськогосподарських робітників питання це важливе ще й з таких міркувань. Вільне увезення хліба зумовлює собою — з причин, на яких я *тут* зупинятися не можу,— емансипацію фермера від землевласника, інакше кажучи, перетворення фермера-торі у фермера-ліберала. Над цим Ліга проти хлібних законів[9] уже немало попрацювала, і це її єдина заслуга. Але якщо фермери перетворяться у лібералів, тобто свідомих буржуа, то їх робітники стануть чартистами і соціалістами, тобто свідомими пролетарями. Одне зумовлює друге. І тепер уже серед сільськогосподарських пролетарів намічається новий рух; це доводять збори, які *ліберальний* землевласник граф *Раднор* скликав у жовтні 1844 р. поблизу *Хайуерта,* де знаходяться його володіння, щоб ухвалити резолюцію проти хлібних законів: робітники поставилися до цих законів з цілковитою байдужістю, але висунули зовсім інші вимоги, зокрема зажадали здачі в оренду дрібних ділянок за дешеву плату і взагалі наговорили графу Раднору немало гірких істин. — Так рух робітничого класу проникає в глухі, відсталі, позбавлені духовного життя сільськогосподарські округи і, при пануючій в цих місцях нужді, він швидко тут закріпиться і розвинеться так само, як у фабричних округах.

Щодо релігійних почуттів сільськогосподарських робітників, то у них вони, звичайно, сильніші, ніж у промислових робітників, але все-таки і вони мають дуже натягнуті відносини з церквою, бо в цих округах майже все населення належить до англіканської церкви. Кореспондент «Morning Chronicle», за підписом: «*Один з тих, хто сам ходив за плугом*» *, повідомляє про свою поїздку по сільськогосподарських округах і передає, між іншим, таку розмову з поденниками біля виходу з церкви:

«Я запитав одного з них, чи є сьогоднішній проповідник їх постійним священиком. Так, щоб його чорти забрали (Yes, blast him),— так, це наш власний піп; завжди він канючить, і з того часу, як я його знаю, завжди канючив (проповідник закликав до збору коштів для навернення до християн-

* — Псевдонім Александера Сомервілла. *Ред.*

ства язичників).— І з того часу, як я його знаю,— додав другий,— я ще не зустрічав попа, який би не канючив то на одне, то на інше.— Так,— сказала жінка, яка тільки що вийшла з церкви,— плата робітникам все падає, а подивіться на цих багатих нероб, з якими попи їдять, п'ють і їздять на полювання. Їй-богу, ми скоріше підемо в робітний дім або помремо з голоду, ніж погодимося викласти гроші для попів, які вирушають до язичників.— А чому,— сказала інша,— вони не посилають туди тих попів, які хникають кожного дня в соборі у Солсбері, де ніхто, крім каменів, їх не слухає? Чому *ці* не вирушають до язичників? — *Ці* туди не підуть,— сказав той старик, з яким я почав розмову,— вони багаті, вони мають більше землі, ніж їм потрібно, а вони хочуть зібрати гроші, щоб позбутися бідних попів; я чудово знаю, чого вони хочуть; я їх надто давно знаю.— Що ж це, друзі мої,— запитав я, — невже ви завжди виходите з церкви з таким гірким почуттям до священика? Навіщо ж ви взагалі ходите до церкви?— Навіщо ми ходимо?— відповіла жінка.— Ми змушені ходити, якщо не хочемо втратити все,— роботу і все; звичайно, ми змушені.— Пізніше я переконався в тому, *що коли вони ходять до церкви,* то одержують деякі дрібні переваги в забезпеченні паливом і невелику ділянку землі під картоплю, за яку їм, зрештою, доводиться платити».

Описавши далі їх злидні і неуцтво, наш кореспондент закінчує такими словами:

«І я сміливо стверджую, що становище цих людей, їх бідність, їх ненависть до церкви, їх зовнішня покірність і внутрішнє озлоблення проти церковних сановників *становлять правило в усіх сільських общинах Англії,* а протилежне є тільки винятком».

Якщо в Англії у власному розумінні слова селянство показує нам, до яких наслідків призводить у сільських округах наявність численного сільськогосподарського пролетаріату при великій земельній власності, то в *Уельсі* ми спостерігаємо розорення дрібних орендарів. Якщо в сільських общинах Англії відтворюється антагонізм між пролетарями і великими капіталістами, то доля уельських селян відповідна невпинному розоренню дрібної буржуазії в містах. В Уельсі є здебільшого тільки дрібні орендарі, які не в змозі продавати свої сільськогосподарські продукти так само вигідно і так само дешево, як поставлені в кращі умови великі англійські фермери, з якими їм доводиться конкурувати на одному ринку. Слід також взяти до уваги, що грунт у багатьох місцях придатний тільки для тваринництва, яке мало доходне, і що уельські селяни вже через відособленість своєї національності, до якої вони гаряче прив'язані, ще значно відсталіші, ніж англійські фермери. Але в першу чергу саме конкуренція у власному середовищі і з сусідами-англійцями і зумовлене цією конкуренцією підвищення орендної плати розорили уельських селян настільки, що вони ледве зводять кінці з кінцями і, не бачачи справжньої причини свого тяжкого становища, шукають її у всіляких дрібницях, як-от у високих шляхових митах і т. ін. Мита, зрозуміло, гальмують розвиток сільського господарства і торгівлі, але оскільки вони враховуються як постійні витрати кожним, хто бере землю в оренду, то кінець кінцем вони падають на землевласника. І новий закон про бідних тут дуже ненависний

також і орендарям, тому що вони самі завжди ризикують підпасти під його чинність. Незадоволення уельських селян, що накопилося в лютому 1843 р., прорвалося у відомому «бунті Ревекки». Чоловіки, переодягнені в жіноче вбрання, з вимазаними сажею обличчями, великими озброєними загонами нападали на ворота, що заміняють в Англії шлагбауми біля застав, розбивали їх під радісні вигуки і постріли, руйнували також будинки збирачів шляхових мит, писали погрозливі листи від імені міфічної «Ревекки» і одного разу навіть штурмували робітний дім у Кармартені. Пізніше, коли було прислано війська і підсилено поліцію, селяни надзвичайно вміло пускали їх по хибному сліду, руйнували ворота в одному місці, в той час як війська, яким з усіх горбів подавалися сигнали ріжками, рухались у протилежний бік. Коли ж військ стало надто багато, почалися підпали і навіть замахи на життя окремих осіб. Як завжди, цими більш значними порушеннями закону ознаменувався кінець руху. Одні відійшли від нього, бо були не згодні із способами боротьби, інші — із страху, і спокій установився сам собою. Уряд послав комісію для розслідування подій та їх причин, і тим справа закінчилася. Але нужда серед селян не припинилася, і оскільки при існуючих суспільних відносинах вона може тільки зростати, а не зменшуватись, то вона коли-небудь приведе до більш серйозних подій, ніж цей гумористичний маскарад Ревекки.

Якщо в Англії ми бачили результати системи великого господарства, а в Уельсі результати дрібної оренди, то в *Ірландії* перед нами наслідки дроблення землі. Величезна маса населення Ірландії складається з дрібних орендарів, які наймають злиденну глинобитну халупу, що складається з однієї тільки кімнати, і ділянку землі під картоплю, ледве достатню для того, щоб забезпечити на зиму найнеобхідніше харчування. При великій конкуренції, яка існує між цими дрібними орендарями, орендна плата досягла нечуваної висоти; вона вдвоє, втроє і вчетверо вища, ніж в Англії, бо кожний поденний сільськогосподарський робітник хоче стати орендарем, і хоч дроблення землі і без того вже зайшло дуже далеко, все ще залишається велика кількість робітників, які добиваються ділянки землі в оренду. Хоч у Великобританії обробляється 34 млн. акрів землі, а в Ірландії тільки 14 млн., хоч Великобританія виробляє щороку землеробських продуктів на 150 млн. ф. ст., а Ірландія тільки на 36 млн., проте в Ірландії сільськогосподарських робітників на 75 тис. *більше,* ніж у Великобританії *. Ця надзвичайна невідповідність досить ясно показує, якою великою повинна бути в Ірландії конкуренція за землю, особливо коли взяти до уваги, що і в Англії сільськогосподарські робітники живуть у надзвичайно великій нужді.

* Звіт про Ірландію, поданий комісією по закону про бідних. Парламентська сесія 1837 року.

Наслідком цієї конкуренції, природно, є такий високий рівень орендної плати, що орендарям живеться не набагато краще, ніж поденникам. Отже, ірландський народ перебуває в лещатах гнітючих злиднів, з яких він при сучасних соціальних відносинах вирватися не може. Ірландці живуть у жалюгідних глиняних халупах, ледве придатних навіть для худоби, і взимку насилу зводять кінці з кінцями; як сказано в наведеному вище звіті, у них вистачає картоплі тільки на те, щоб протягом тридцяти тижнів на рік жити впроголодь, а на інші двадцять два тижні не залишається нічого. Коли настає весна і запас картоплі вичерпується, або внаслідок проростання стає непридатним для їжі, дружина забирає дітей і з чайником в руках іде жебракувати, тимчасом як батько сім'ї, після того як він посадив картоплю, подається на заробітки куди-небудь поблизу або в Англію, з тим щоб знову зустрітися з сім'єю на час збирання врожаю. Так існують дев'ять десятих усього сільського населення Ірландії. Ці люди бідні, як церковні щури, одягнені у жалюгідне лахміття і перебувають на найнижчому ступені розвитку, який тільки можливий у напівцивілізованій країні. Згідно з уже цитованим звітом, з населення у $8^1/_2$ млн. чоловік 585 тис. батьків сімей живуть у цілковитій бідності (destitution), а згідно з іншими джерелами, наведеними шерифом Алісоном *, в Ірландії налічується 2 300 тис. чоловік, які не можуть проіснувати без громадської або приватної допомоги; інакше кажучи, 27% населення — паупери!

Причина цих злиднів полягає в сучасних соціальних відносинах, зокрема в конкуренції, яка тільки набирає тут іншої форми, форми дроблення землі. Були спроби знайти й інші причини. Стверджували, що причиною є своєрідні відносини між орендарем і землевласником, який здає свою землю великими ділянками великим орендарям, що здають її дрібнішими ділянками іншим орендарям, які у свою чергу здають її ще третім і т. д., так що між землевласником і тим, хто дійсно обробляє землю, стоїть іноді до десятка посередників. Висловлювали припущення, що причиною злиднів є дійсно ганебний закон, за яким землевласник в разі несплати грошей особою, яка безпосередньо орендує у нього землю, має право прогнати з землі фактичного землероба, хоч би він і сплатив орендні гроші тому посередникові, з яким він уклав угоду. Але ж все це зумовлює тільки *форму,* в якій проявляються злидні. Припустимо, що дрібні орендарі самі стануть землевласниками; що з цього вийде? Більшість не зможе прогодуватися на своїй ділянці, навіть коли не доведеться сплачувати оренду, а якщо становище і трохи зміниться на краще, то безперервний і швидкий приріст населення протягом кількох років приведе все до попереднього рівня. У тих, що потраплять у кращі умови, залишаться живими діти, які тепер через нужду і злигодні вми-

* «Основи народонаселення», том II.

рають у ранньому віці. Говорили також, що причиною цих злиднів є ганебне пригноблення ірландського народу англійцями. Однак це гноблення могло *прискорити* настання таких злиднів, але воно не було причиною того, що вони взагалі настали. Вказували ще, як на причину злиднів, на протестантську державну церкву, нав'язану католицькій нації; але розділіть між ірландцями все те, що державна церква бере від них, і на кожного не припаде й двох талерів; крім того, десятина є податком на *земельну власність,* а не на орендарів, хоч сплачували її вони. Тепер, після акта про комутацію 1838 р., десятину сплачує сам землевласник; правда, він відповідно підвищує орендну плату, і становище орендаря не поліпшилось. І так наводяться ще сотні інших пояснень, так само мало доказових. Злидні є неминучим наслідком сучасного соціального ладу, і поза цим можна шукати тільки причини тієї чи іншої форми, в якій вони проявляються, але не причини самих злиднів. А причина того, що в Ірландії злидні проявляються в цій, а не в якій-небудь іншій формі, полягає в національному характері народу і в його історичному розвитку. Ірландці за всім своїм національним характером споріднені з романськими народами, французами і, особливо, італійцями. Негативні риси цієї національності ми охарактеризували уже словами Карлейля. Послухаємо тепер ірландця *, який все-таки ближчий до істини, ніж Карлейль, що має особливу прихильність до германських рис характеру.

«Вони неспокійні і все-таки ліниві (indolent), кмітливі і нестримані, запальні, нетерплячі і необачні; вони хоробрі від природи, необдумано великодушні; за першим же поривом мстять за образи або прощають їх, вступають у дружбу і ламають її; вони щедро наділені талантами, але скупо — розсудливістю» **.

В ірландців почуття і пристрасті безумовно беруть гору над розумом. Чуттєвий, легко збудливий характер ірландців не дає розвинутися розсудливості і заважає рівномірній, наполегливій діяльності. Такі люди зовсім непридатні для промислової праці в тому вигляді, в якому вона застосовується в наші дні. Ось чому ірландці і далі займаються землеробством і до того ж на найнижчому рівні. При невеликих ділянках землі, що існували тут споконвіку, не так, як у Франції і на Рейні, де вони були створені штучно шляхом роздроблення великих маєтків ***, нічого було й думати про поліпшення грунту шляхом затрати капіталу. За обчисленнями Алісона, треба було б вкласти 120 млн. ф. ст., для того щоб довести грунт в Ірландії до того — не такого вже

* — Джона Уілсона Крокера. *Ред.*

** «The State of Ireland». London, 1807, 2nd edition, 1821 [«Становище Ірландії». Лондон, 1807, 2-е вид., 1821]. Памфлет [132].

*** (1892 р.) Це помилка. Дрібне господарство залишалося з середніх віків пануючою формою господарства в землеробстві. Дрібні селянські господарства, таким чином, існували ще до революції. Вона змінила тільки *власність* на них: відняла її у феодалів і, прямо або посередньо, передала її в руки селян. *(Примітка Енгельса до німецького видання 1892 р.)*

високого — рівня продуктивності, який він має в Англії. Англійські переселенці, які мали цілковиту можливість піднести культурний рівень ірландського народу, обмежилися найжорстокішою експлуатацією його, тимчасом як ірландські переселенці принесли англійській нації елемент заворушення, який з часом дасть свої плоди; Ірландії ні за що дякувати англійським переселенцям.

Спроби ірландського народу знайти вихід з існуючого безвихідного становища проявляються, з одного боку, у злочинах, які тут стали тепер повсякденним явищем у сільських місцевостях, особливо на півдні і заході Ірландії: це здебільшого вбивства безпосередніх ворогів — агентів і вірних слуг землевласників, протестантських переселенців, великих орендарів, володіння яких склалися з картопляних ділянок сотень зігнаних із землі сімей і т. д.; а з другого боку, ці спроби виражаються в агітації за скасування унії з Великобританією [133]. Після всього сказаного ясно, що неосвічені ірландці не можуть не бачити в англійцях своїх безпосередніх ворогів і що для них першим кроком уперед є завоювання національної незалежності. Але не менш ясно, що ніяке скасування унії не зможе знищити злидні, а тільки зможе показати, що причину цих злиднів треба шукати не поза Ірландією, як це здається тепер, а всередині країни. А втім, я не стану з'ясовувати тут питання про те, чи потрібне справді здійснення відокремлення Ірландії, щоб привести ірландців до розуміння цього факту. Досі ні чартизм, ні соціалізм не мали в Ірландії особливого успіху.

На цьому я закінчу свої зауваження про Ірландію, тим більше, що в результаті агітації за скасування унії в 1843 р. і процесу О'Коннела [134] тяжке становище Ірландії стає дедалі більш відомим у Німеччині.

Отже, ми розглянули становище пролетаріату Британських островів в усіх галузях його діяльності і всюди побачили злидні, нужду і зовсім не відповідні людській гідності умови життя. Ми бачили, як разом із зростанням самого пролетаріату зародилося і зростало незадоволення, як воно поширювалось і набрало організованих форм; ми бачили відкриту, криваву і безкровну, боротьбу пролетаріату проти буржуазії. Ми дослідили принципи, які визначають долю, надії і побоювання пролетарів, і прийшли до висновку, що немає ніяких перспектив на поліпшення їх становища. Ми мали можливість спостерігати на ряді прикладів ставлення буржуазії до пролетаріату і переконалися в тому, що вона дбає тільки про себе, тільки про свою власну вигоду. Але щоб не бути несправедливими щодо неї, ми повинні ближче розглянути її спосіб дій.

СТАВЛЕННЯ БУРЖУАЗІЇ ДО ПРОЛЕТАРІАТУ

Говорячи в цьому розділі про буржуазію, я включаю сюди і так звану аристократію, бо вона є аристократією, має привілеї тільки щодо буржуазії, але не щодо пролетаріату. Пролетар вбачає в обох тільки імущий клас, тобто буржуа. Перед привілеєм власності всі інші привілеї — ніщо. Відмінність полягає тільки в тому, що буржуа у вузькому розумінні слова стикається з фабричним і почасти з гірничопромисловим пролетарем, а як *фермер* — з сільськогосподарським робітником, тимчасом як так званий аристократ стикається тільки з частиною гірничопромислового пролетаріату і з сільськогосподарським пролетаріатом.

Мені ніколи не доводилося бачити класу більш глибоко деморалізованого, більш безнадійно зіпсованого своєкорисливістю, більш розкладеного внутрішньо і менш здатного до якого б то не було прогресу, ніж англійська буржуазія,— тут насамперед я маю на увазі буржуазію у вузькому розумінні слова, особливо ліберальну буржуазію, противницю хлібних законів. Вона не бачить в усьому світі нічого, що не існувало б заради грошей, і сама вона не становить винятку: вона живе тільки для наживи, вона не знає іншого блаженства, крім швидкого збагачення, не знає інших страждань, крім грошових втрат *.

При такій зажерливості, при такій жадобі до грошей жоден порух душі людської не може лишатися незаплямованим. Звичайно, ці англійські буржуа — чудові чоловіки і батьки, мають різні інші, так звані особисті, чесноти і в повсякденних стосунках здаються не менш респектабельними і пристойними людьми, ніж всі інші буржуа; в ділових відносинах вони навіть кращі, ніж німці, вони не торгуються, не проявляють такої дріб'язковості, як наші торгаші,— але що з цього? В кінцевому підсумку єдиним вирішальним моментом лишається все-таки особистий інтерес і особливо жадоба наживи. Я йшов одного разу з таким буржуа

* У своїй книзі «Past and Present», London, 1843 [«Минуле і сучасне». Лондон, 1843] Карлейль чудово змальовує англійську буржуазію та її огидну зажерливість; частину цієї книги я переклав для «Deutsch-Französische Jahrbücher», куди і відсилаю читача [135].

манчестерською вулицею і говорив з ним про погану, антисанітарну систему забудови робітничих кварталів, про їх жахливу невпорядкованість і заявив, що мені ще не доводилося бачити міста, забудованого гірше, ніж Манчестер. Він усе це спокійно вислухав і, прощаючись зі мною на розі, сказав: and yet, there is a great deal of money made here — і все-таки тут заробляють дуже багато грошей. До побачення, добродію! — Англійському буржуа зовсім байдуже, голодують його робітники чи ні, аби тільки він сам наживався. Всі життєві відносини оцінюються за їх доходністю, і все, що не дає грошей,— дурниця, непрактичність, ідеалізм. Ось чому і політична економія, наука про способи наживати гроші, є улюбленою наукою цих торгашів. Кожний з них — політико-економ. Ставлення фабриканта до робітника — не людське, а суто економічне. Фабрикант є «капітал», а робітник — «праця». І коли робітник не дає втиснути себе в цю абстракцію, коли він стверджує, що він не «праця», а людина, яка, правда, має крім інших рис також здатність працювати, коли робітник дозволяє собі думати, що його зовсім не можна купувати і продавати на ринку як «працю», як товар, буржуа заходить у безвихідь. Він не може зрозуміти того, що крім відносин купівлі і продажу між ним і робітниками існують ще якісь інші відносини; він бачить в них не людей, а тільки «*руки*» (hands), як він завжди називає своїх робітників в обличчя; він не визнає, як говорить Карлейль, ніякого іншого зв'язку між людьми, крім *чистогану*. Навіть зв'язок між ним і його дружиною в дев'яноста дев'яти випадках із ста знаходить своє вираження у тому ж «чистогані». Ганебне рабство, в якому гроші тримають буржуазію, відбилося внаслідок панування буржуа навіть на мові. Гроші визначають цінність людини: ця людина коштує 10 тис. ф. ст.— he is worth ten thousand pounds, тобто вона має таку суму. У кого є гроші, той «респектабельний», належить до «кращого сорту людей» (the better sort of people), «користується впливом» (influential) і в усьому задає тон у своєму колі. Духом торгашества пройнята вся мова, всі відносини виражаються у торговельних термінах, в економічних поняттях. Попит і пропозиція, supply and demand,— ось формула, в яку логіка англійця вкладає усе людське життя. Звідси свобода конкуренції в усіх сферах життя, звідси режим laissez faire, laissez aller [136] в управлінні, в медицині, у вихованні і, мабуть, незабаром і в релігії, бо панування державної церкви дедалі більше і більше іде на спад. Вільна конкуренція не терпить ніяких обмежень, ніякого державного контролю, вся держава для неї — тягар, для неї найкращим була б відсутність усякої державності — становище, при якому кожний міг би експлуатувати іншого, скільки йому заманеться, як, наприклад, у «союзі», який проповідує шановний Штірнер. Але оскільки буржуазія не може обійтися без держави, хоч би для того, щоб при-

боркувати таких необхідних для неї пролетарів, то вона повертає державу проти них, по можливості намагаючись тримати її від себе якнайдальше.

Не подумайте, проте, що «освічений» англієць відкрито признається в цьому егоїзмі. Навпаки, він приховує його під маскою найганебнішого лицемірства.— Як, англійські багачі не дбають про бідних? Ці люди, що створили такі благодійні установи, яких немає в жодній іншій країні?— О так, благодійні установи! Начебто пролетареві легше від того, що, висмоктавши з нього останні соки, ви вправляєтесь потім на ньому в благодійності, яка приємно лоскоче вашу самовдоволену фарисейську душу, і видаєте себе за благодійників роду людського, коли повертаєте експлуатованим соту частину того, що їм належить по праву! Благодійність, яка деморалізує того, хто дає, ще більше, ніж того, хто бере; благодійність, яка ще більше принижує і без того приниженого, яка вимагає, щоб позбавлений людської гідності, вигнаний суспільством парій відмовився від останнього, що йому залишилось,— від звання людини; благодійність, яку нещасний змушений *принижено просити,* поки вона ласкаво погодиться своєю милостинею затаврувати його печаттю знедоленого! Навіщо все це? Але надамо слово самій англійській буржуазії. Менше року тому я прочитав у газеті «Manchester Guardian» такий лист до редакції, що був надрукований без усяких коментарів, як цілком природна і розумна річ:

«Пане редакторе!

З деякого часу на головних вулицях нашого міста з'явилося дуже багато жебраків, які намагаються часто найбезсоромніше і найнастирливіше привернути до себе увагу і викликати співчуття у прохожих то своїм лахміттям і хворобливим виглядом, то огидними, виставленими напоказ ранами і каліцтвом. Мені здається, що людина, яка сплатила не тільки податок на користь бідних, а й вносить немало в касу благодійних товариств, зробила, із свого боку, досить для того, щоб з повним правом захистити себе від такої неприємної і безсоромної настирливості. Навіщо ж ми сплачуємо такий високий податок на утримання міської поліції, якщо вона не може навіть забезпечити нам спокійне пересування по місту? — Сподіваюсь, що опублікування цих рядків у вашій широко розповсюдженій газеті спонукає власті вжити заходів для усунення цього непорядку (nuisance).

Залишаюсь віддана вам

Одна дама».

От бачите! Англійська буржуазія займається благодійністю у власних інтересах; вона нічого не дарує, а дивиться на свою милостиню, як на торговельну операцію. Вона укладає з бідняками *угоду,* говорячи їм: витрачаючи стільки-то і стільки-то на благодійні цілі, *я тим самим купую собі право* не зазнавати надалі ваших домагань, а ви тим самим зобов'язуєтесь залишатися у своїх темних конурах і не дратувати моїх чутливих нервів виглядом своїх злиднів! Ви можете вдаватися у відчай, але робіть це непомітно. Це я ставлю умовою, це я оплачую своїм пожерт-

вуванням у 20 фунтів на лікарню! О, яка вона огидна, ця благодійність християнина-буржуа! — І так пише *«Одна дама»!* О так, саме дама! Вона добре зробила, що підписалася так. У неї, на щастя, не вистачило сміливості назвати себе *жінкою!* І якщо «дами» отакі, то які ж повинні бути «пани»? — Мені скажуть, що лист цей — поодинокий випадок. Ні, саме він виражає погляди величезної більшості англійської буржуазії, бо інакше і редакція не надрукувала б його, інакше на нього надійшло б яке-небудь заперечення, якого я марно шукав у наступних номерах газети. А щодо результатів цієї благодійності, то сам же канонік *Паркінсон* говорить, що бідняки одержують більше підтримки від своїх братів бідняків, ніж від буржуазії. До того ж підтримка чесного пролетаря, який сам чудово знає, що таке голод, який, ділячись своїм убогим обідом, приносить жертву, але робить це з радістю, — така підтримка має зовсім інше значення, ніж подачка, яку кидає буржуа, що потопає в розкошах.

І в інших відношеннях буржуазія надіває на себе личину безмежної гуманності, — але тільки тоді, коли цього потребують її власні інтереси. Так вона діє в галузі політики і політичної економії. Уже п'ятий рік буржуазія вибивається з сил, щоб довести робітникам, що вона хоче скасування хлібних законів тільки в інтересах пролетаріату. А справжній стан справ такий: хлібні закони, які підтримують ціни на хліб в Англії на вищому рівні, ніж в інших країнах, тим самим підвищують заробітну плату і утруднюють фабрикантам конкуренцію з фабрикантами інших країн, в яких ціни на хліб, а відповідно і заробітна плата, нижчі. А коли хлібні закони буде скасовано, то ціни на хліб упадуть і заробітна плата наблизиться до заробітної плати інших цивілізованих країн Європи. Все це чітко випливає з викладених вище принципів, які регулюють заробітну плату. Фабрикантові буде легше витримувати конкуренцію, попит на англійські товари зросте, а разом з ним зросте і попит на робочі руки. Внаслідок цього посилення попиту заробітна плата, правда, знову трохи підвищиться, і безробітні робітники знайдуть собі роботу: але чи надовго? «Надлишкового населення» в Англії і особливо в Ірландії досить, щоб задовольнити потребу англійської промисловості в робітниках, навіть якщо її розміри подвояться; мине кілька років, і мізерні переваги від скасування хлібних законів знову зникнуть, настане нова криза, і ми повернемося до вихідного становища, бо перший поштовх, даний промисловості, прискорить також приріст населення. Все це пролетарі чудово розуміють і багато разів прямо висловлювали буржуазії. Проте фабриканти бачать тільки ту *безпосередню* вигоду, яку принесе їм скасування хлібних законів; у своїй обмеженості вони навіть не розуміють, що і для них вигода від цього заходу буде *недовгочасна,* бо конкуренція фабрикантів між собою швидко доведе прибуток

кожного зокрема до попереднього рівня; вони не перестають голосно запевняти робітників у тому, що все це робиться тільки заради них, що тільки заради голодуючих мільйонів людей багачі-ліберали вносять сотні і тисячі фунтів у касу Ліги проти хлібних законів [9]. А тим часом, хто ж не знає, що вони жертвують малим, щоб вигадати більше, що вони розраховують повернути свої пожертвування сторицею уже в перші роки після скасування хлібних законів. Але робітники не піддаються більше на гачок буржуазії, особливо після повстання 1842 року. Від кожного, хто оголошує себе їх доброзичливцем, вони вимагають, щоб він на доказ щирості своїх намірів висловився за Народну хартію. Тим самим вони протестують проти всякої сторонньої допомоги, бо в Хартії вони вимагають тільки надання їм *влади,* щоб вони могли допомогти *собі самі.* Тому, хто на це не погоджується, вони цілком слушно оголошують війну, хто б він не був, відкритий ворог чи лицемірний друг.— А втім, Ліга проти хлібних законів вдавалася до найнижчої брехні, до наймерзенніших хитрощів, щоб привернути робітників на свій бік. Вона намагалася переконати їх, що ціна на працю обернено пропорційна ціні на хліб, що заробітна плата висока, коли ціна на хліб стоїть низько, і навпаки. Це твердження вона намагалася довести найбезглуздішими аргументами; та й само по собі, це найбезглуздіше твердження, яке будь-коли висловлював будь-який економіст. Коли це не допомогло, робітникам обіцяли найбільші блага, які нібито мали бути результатом зрослого попиту на робочі руки. Не посоромилися навіть носити по вулицях дві хлібини — одну велику з написом: *американська восьмипенсова хлібина, заробітна плата — чотири шилінги на день,* і другу — значно меншу з написом: *англійська восьмипенсова хлібина, заробітна плата — два шилінги на день.* Але робітники не піймалися на гачок: вони надто добре знають своїх хазяїв.

Щоб цілком переконатися у фальшивості цих чудових обіцянок, досить звернутися до практичного життя. Ми вже бачили вище, як буржуазія всілякими засобами експлуатує пролетаріат на свою користь. Але ми бачили тільки, як окремі буржуа, кожний на свій страх і риск, експлуатують робітників. Перейдемо тепер до розгляду тих випадків, коли буржуазія виступає проти пролетаріату як партія або навіть як державна влада.— Що все законодавство має насамперед на меті захист імущих від неімущих, це цілком очевидно. Тільки тому, що є неімущі, потрібні закони; і хоч у прямій формі це знайшло своє вираження тільки в небагатьох законах,— наприклад, закони проти бродяг і бездомних, які оголошують пролетаріат як такий поза законом,— все-таки вороже ставлення до пролетаріату є такою непохитною основою закону, що судді, особливо мирові судді, які самі належать до буржуазії і з якими пролетаріат найбільше стикається,

не задумуючись виявляють цей смисл у самому законі. Коли багача викликають, або, точніше, запрошують, в суд, то суддя висловлює глибокий жаль з приводу завданої турботи і всіляко намагається повернути справу на користь багача; а якщо все-таки доводиться його засудити, то суддя знову-таки про це дуже шкодує і т. д., і в результаті призначається мізерний грошовий штраф, що його буржуа зневажливо кидає на стіл і йде собі. Але коли біднякові треба стати перед мировим суддею, він майже завжди повинен спочатку просидіти ніч під арештом з багатьма іншими такими ж, як він; з самого початку на нього дивляться як на винного, покрикують на нього і на його спроби виправдатись відповідають з презирством: «О, ми знаємо ці відмовки!» Справа закінчується штрафом, якого він сплатити не може і за який йому доводиться розплачуватись одним або кількома місяцями тюрми. Якщо навіть йому не можна приписати ніякого злочину, його все-таки відправляють в тюрму як шахрая і бродягу (a rogue and a vagabond — ці вислови майже завжди вживаються поряд). Небезсторонність мирових суддів, особливо в сільських місцевостях, справді перевершує всяке уявлення і є таким повсякденним явищем, що про всі випадки, які не виходять за межі звичайного, газети повідомляють цілком спокійно, без будь-яких коментарів. А втім, нічого іншого й чекати не можна. З одного боку, ці «Dogberries» просто тлумачать закон у тому розумінні, в якому він складений, а з другого боку, самі вони — буржуа і головну основу всякого справжнього порядку вбачають насамперед в інтересах свого класу. Які мирові судді, така й поліція. Що б буржуа не робив, поліцейський завжди з ним ввічливий і суворо дотримується закону, а з пролетарем поводяться грубо і жорстоко; сама бідність уже викликає до нього *підозру* у всіляких злочинах, позбавляючи його в той же час законних засобів для захисту від сваволі власть імущих. Тому охоронні форми закону не існують для пролетаря: поліція не церемонячись вривається в його дім, арештовує його і розправляється з ним, як хоче. І тільки коли робітнича спілка наймає адвоката, подібно до того як вуглекопи найняли Робертса, тільки тоді стає очевидним, якою мізерною мірою поширюється на пролетаря охоронна сторона закону, як часто йому доводиться нести на своїх плечах весь тягар закону, не відчуваючи його переваг.

Добиваючись дедалі більшого поневолення пролетаріату, імущий клас і тепер не припиняє в парламенті боротьби проти кращих почуттів тих його членів, які ще не цілком підпали під владу егоїзму. Ділянки общинних земель одна по одній вилучаються і йдуть під ріллю, що, звичайно, сприяє піднесенню культури, але завдає великої шкоди пролетаріатові. Там, де були общинні землі, бідняк міг випустити свого осла, свиню або кілька гусей, там дітвора і молодь гралися на вільному просторі. Тепер

усьому цьому настає кінець, заробіток бідняка скорочується, а молоде покоління, позбавлене місця для прогулянок, іде в шинок. Кожна сесія парламенту затверджує багато актів, які дозволяють розорювати общинні землі.— Коли на сесії 1844 р. уряд вирішив примусити залізничні компанії, що монополізували всі засоби пересування, зробити подорожі по залізницях доступними і для робітників, знизивши відповідно проїзну плату (до 1 пенса за милю, приблизно 5 зільбергрошів за німецьку милю), і для цього запропонував пускати щодня на всіх залізницях по одному здешевленому поїзду третього класу, то «шановний отець во господі» єпископ Лондонський запропонував зробити виняток для неділі,— єдиного дня, коли робітник, якщо він не безробітний, взагалі *може* їздити,— тобто запропонував зробити так, щоб по неділях дозволялось їздити тільки багачам, а не біднякам. Ця пропозиція була, проте, занадто відверта і безцеремонна, щоб її можна було прийняти, і її відхилили.— Приховані посягання на права пролетаріату настільки численні, що у мене немає можливості перелічити навіть ті з них, які були протягом однієї тільки сесії. Наведу ще тільки один випадок, що стосується тієї ж сесії 1844 року. Зовсім невідомий член парламенту, якийсь пан Майлс, вніс білль для врегулювання відносин між панами і слугами, здавалося, досить невинного характеру. Уряд схвалив білль, і він був переданий на розгляд комісії. Тим часом відбувся страйк вуглекопів у Північній Англії, і Робертс здійснював свої тріумфальні поїздки по Англії в супроводі робітників, для яких він добився виправдувального вироку. А коли білль був повернений комісією, то виявилось, що в нього внесли кілька надзвичайно деспотичних пунктів; зокрема, відповідно до одного з них, хазяїн, який уклав з робітником усну або письмову угоду на яку-небудь роботу або навіть на випадкову послугу, одержував право в разі відмови від роботи або *взагалі поганої поведінки* (misbehaviour) робітника притягти його до відповідальності перед будь-яким (any) мировим суддею; а суддя на підставі свідчень, даних під присягою роботодавцем або його агентами і наглядачами,— тобто на підставі свідчень позивача,— міг засудити робітника до тюрми або примусових робіт строком до двох місяців. Цей білль викликав серед робітників величезне обурення, тим більше, що саме в цей час у парламенті обговорювався десятигодинний білль і з цього приводу велася дуже сильна агітація. Відбулися сотні зборів, робітники надіслали сотні петицій у Лондон захисникові пролетаріату в парламенті, Томасу *Данкомбу*. Якщо не брати до уваги представника «Молодої Англії» Ферранда, Данкомб був єдиним членом парламенту, який енергійно виступив проти білля; а коли інші радикали побачили, що народ висловився проти білля, вони почали один по одному потихеньку приєднуватися до Данкомба, а оскільки і ліберальна буржуазія, зважаючи на збудження

робітників, не насмілювалась відстоювати білль, та й взагалі ніхто не був особливо заінтересований у тому, щоб відстоювати його перед лицем народного невдоволення, то він з тріском провалився.

Але найбільш відвертим проголошенням війни буржуазії проти пролетаріату є *теорія народонаселення Мальтуса* і *новий закон про бідних,* що спирається на неї. Про теорію Мальтуса ми тут уже говорили не раз. Повторимо коротко тільки її головний висновок, а саме, що на землі завжди є надлишок населення і тому завжди пануватимуть нужда, злидні, бідність і аморальність; що така вже доля, так споконвіку судилося людям — з'являтися на світ у надто великій кількості, внаслідок чого вони утворюють різні класи, з яких одні більш-менш багаті, освічені і моральні, а інші більш-менш бідні, нещасні, темні і аморальні. Звідси випливає такий практичний висновок,— і цей висновок робить сам Мальтус,— що благодійність і каси для бідних, по суті, безглузда річ, бо вони тільки підтримують існування «надлишкового населення» і заохочують його розмноження, а воно своєю конкуренцією знижує заробітну плату інших. Не менш безглузде надання роботи біднякам товариствами опікування над бідними, бо коли може знайти збут тільки певна кількість продуктів праці, замість кожного безробітного, що одержує роботу, неминуче втрачає роботу інший робітник, який її досі мав, інакше кажучи, заходи товариств опікування над бідними розвиваються на шкоду приватній промисловості. Через це завдання полягає зовсім не в тому, щоб прогодувати «надлишкове населення», а в тому, щоб тим чи іншим способом якомога більше скоротити його кількість. Мальтус просто оголошує чистісіньким безглуздям визнаване досі право на засоби існування кожної людини, яка народилася на світ. Він цитує слова одного поета: бідняк приходить на святковий бенкет природи і не знаходить для себе вільного прибора,— і природа, додає Мальтус уже сам від себе, велить йому забиратися геть (she bids him to be gone), «бо перед тим як народитись, він не запитав у суспільства, чи бажає воно його прийняти». Ця теорія тепер стала улюбленою теорією всіх справжніх англійських буржуа, та це й цілком зрозуміло: адже вона дуже для них зручна і, крім того, при існуючих відносинах вона багато в чому відповідає дійсності. Оскільки завдання полягає не в тому, щоб «надлишкове населення» використати, перетворити у *корисне* населення, а тільки в тому, щоб якнайпростішим способом дати людям померти з голоду і не допустити в той же час, щоб вони наплодили надто багато дітей, то справа дуже проста,— зрозуміло, за тієї умови, щоб «надлишкове населення» само визнало себе таким і погодилося померти з голоду. Але на це поки немає надії, всупереч запопадливим зусиллям, яких докладає гуманна буржуазія, щоб переконати робітників у їх некорисності. Пролетарі, навпаки, взяли собі в голову, що саме вони із

своїми працьовитими руками потрібні, а багаті пани капіталісти, які нічого не роблять,— зайві.

Але, поки влада ще перебуває в руках багачів, пролетарі змушені миритися з тим, що закон оголошує їх дійсно «надлишковими», навіть якщо вони самі не хочуть визнати цього добровільно. Саме це і робить новий закон про бідних. Старий закон про бідних, який грунтувався на акті 1601 р. (43-й рік царювання Єлизавети), ще наївно виходив з того принципу, що дбати про бідних повинна парафія. Той, хто не мав роботи, одержував грошову допомогу, і з часом бідняк цілком природно став вважати, що парафія повинна захистити його від голодної смерті. Він вимагав своєї щотижневої допомоги не як ласки, а по праву, і буржуазії це, нарешті, набридло. В 1833 р., коли вона завдяки виборчій реформі прийшла до влади, а пауперизм на цей час досяг свого апогею в сільських місцевостях, вона відразу приступила до перегляду законодавства про бідних із своєї точки зору. Було призначено комісію, яка обслідувала товариство опікування над бідними і викрила дуже багато кричущих фактів. Вона виявила, що весь робітничий клас сільських округ перетворився у пауперів, цілком або частково залежних від кас для бідних, які при низькій заробітній платі видавали нужденним деяку прибавку. Комісія прийшла до висновку, що система, яка утримує безробітних, подає допомогу низькооплачуваним і багатодітним, примушує батька позашлюбних дітей давати кошти на їх прогодування і взагалі визнає право бідняків на захист,— що ця система, мовляв, розоряє країну,

«гальмує розвиток промисловості, заохочує необдумані шлюби, сприяє збільшенню населення і паралізує вплив зростання населення на заробітну плату; що вона являє собою національний інститут, який відбиває у працьовитих і чесних людей бажання працювати, а ледачих, розбещених і легковажних заохочує; що вона руйнує сімейні зв'язки, систематично перешкоджає нагромадженню капіталів, витрачає існуючі капітали і розоряє платників податків; що вона, крім того, немов призначає премію за позашлюбних дітей у формі аліментів» (із звіту комісії по закону про бідних) *.

Чинність старого закону про бідних загалом і в цілому змальовано тут правильно: допомога заохочує ледарство і сприяє збільшенню «надлишкового» населення. При сучасних соціальних відносинах бідняк безсумнівно змушений бути егоїстом, і якщо у нього є вибір — працювати або нічого не робити при однакових умовах життя, то він віддає перевагу другому. Звідси, однак, випливає тільки те, що сучасні соціальні відносини нікуди не годяться, а зовсім не те, до чого приходять члени комісії, мальтузіанці, а саме, що бідність — злочин і що з нею треба боротися шляхом залякування.

---

* «Extracts from Information received by the Poor-Law-Commissioners». Published by Authority. London, 1833 [«Уривки із звітів, поданих комісії по закону про бідних». Офіційна публікація. Лондон, 1833].

Але ці мудрі мальтузіанці були настільки переконані у непогрішимості своїх поглядів, що вони без усяких вагань поклали бідняків у прокрустове ложе своєї теорії і застосували її до них з найобурливішою жорстокістю. Будучи переконані разом з Мальтусом та іншими прихильниками вільної конкуренції, що найкраще дати кожному самому дбати про себе і проводити послідовно laissez faire, вони найохочіше зовсім скасували б законодавство про бідних. Але оскільки для цього у них не вистачало сміливості і авторитету, то вони запропонували закон про бідних, можливо більш відповідний мальтузіанським поглядам і ще жорстокіший, ніж звичайне застосування принципу laissez faire, бо там, де цей принцип лишається пасивним, закон про бідних втручається активно. Ми бачили, що Мальтус, називаючи бідняка, або, точніше, безробітного, «надлишковим», оголошує його злочинцем, якого суспільство повинно карати голодною смертю. До такого варварства члени комісії, правда, не дійшли: пряма, явна голодна смерть являє собою щось жахливе навіть в очах члена комісії по закону про бідних. Добре,— сказали вони,— ви, бідні, маєте право на існування, але *тільки* на існування; ви не маєте права на розмноження і тим більше не маєте права на *людське* існування. Ви — лихо для країни, і якщо ми не можемо негайно вас усунути, як усяке інше лихо, то ви, принаймні, повинні себе відчувати ним; вас треба тримати в шорах, вас треба позбавити можливості безпосередньо народжувати інших «надлишкових» або посередньо втягувати своїм прикладом людей на шлях лінощів і безробіття. Живіть, але тільки як пересторога всім тим, у кого могли б виникнути підстави теж стати «надлишковими».

Отже, вони запропонували новий закон про бідних, прийнятий парламентом у 1834 р. і який залишається в силі й досі. Всяку допомогу грішми або продуктами було скасовано; допускалася тільки одна форма допомоги — поселення в робітні доми, які були негайно збудовані всюди. Але ці робітні доми (workhouses), або, як народ їх називає, бастілії для бідних (poor-law-bastilles), влаштовано так, щоб відстрашити від себе кожного, у кого залишилась хоч найменша надія прожити без цієї форми громадської благодійності. Для того щоб людина зверталася до каси для бідних тільки в зовсім крайніх випадках, щоб вона вдавалася до неї, тільки вичерпавши всі можливості обійтися власними силами, робітний дім перетворили в найогидніше місцеперебування, яке тільки може вигадати витончена фантазія мальтузіанця. Харчування в ньому гірше, ніж харчування найбідніших робітників, а робота важча: бо ж інакше робітники вважали б за краще жити в робітному домі, ніж животіти поза ним. М'ясо, особливо свіже, мешканці робітного дому бачать дуже рідко; вони одержують здебільшого картоплю, найгірший хліб, вівсяну кашу, пиво в дуже малій кількості або зовсім його не одержують. Навіть

у тюрмах харчування в середньому краще, так що мешканці робітного дому часто навмисне учиняють яку-небудь провину, щоб тільки потрапити в тюрму. Адже робітний дім — та сама тюрма. Хто не виконує встановленого йому обсягу роботи, не одержує їжі; хто хоче піти до міста, повинен попередньо просити дозволу, в якому йому може бути відмовлено залежно від його поведінки або від того, якої думки про нього наглядач; вживання тютюну забороняється; забороняється також брати подарунки від друзів і родичів поза робітним домом. Паупери носять форму робітного дому і цілком залежні від сваволі наглядача. Щоб їх праця не конкурувала з приватною промисловістю, їм дають здебільшого досить некорисну роботу; чоловіків примушують бити камінь, і вони повинні розбити його стільки, «скільки може розбити сильний чоловік при напруженій роботі протягом дня»; жінки, діти і старики розскубують старі канати, не пам'ятаю вже для чого. Щоб «надлишкові» не могли розмножуватись і щоб «деморалізовані» батьки не впливали на своїх дітей, сім'ю розділяють: чоловіка поселяють в одному корпусі, дружину в другому, а дітей у третьому. Бачитись вони можуть тільки зрідка, в певний час, та й то лише тоді, коли вони, на думку адміністрації, добре себе поводять. А для того, щоб у цих бастіліях зараза пауперизму була цілком ізольована від зовнішнього світу, мешканці можуть приймати відвідувачів тільки з дозволу начальства і в спеціальній приймальні, та й взагалі можуть спілкуватися з іншими людьми тільки під наглядом або з дозволу начальства.

При всьому тому за законом їжа повинна бути здоровою і ставлення — людяним. Але дух закону надто дає себе відчути, щоб ця вимога взагалі виконувалась. Члени комісії по закону про бідних, а разом з ними вся англійська буржуазія помиляються, якщо вважають можливим втілювати в життя принцип, не втілюючи в життя того, що є його наслідком. Продиктоване буквою закону ставлення до мешканців робітного дому суперечить всьому його духові. Оскільки закон по суті справи розглядає бідняків як злочинців, робітні доми — як виправні тюрми, мешканців їх — як людей, що стоять поза законом, поза людством, як втілення всякої скверни, то ніяке декретування протилежного вже не допоможе. На практиці чиновники керуються у своєму ставленні до бідняків не буквою, а духом закону. Наведу тут кілька прикладів.

У робітному домі у *Грінвічі* влітку 1843 р. п'ятирічного хлопчика, щоб покарати за якусь провину, замкнули на три ночі в трупарню, де йому довелося спати на кришці труни.— У робітному домі в *Херні* те саме зробили з маленькою дівчинкою за те, що вона мочилася вночі у ліжку; цей спосіб покарання, очевидно, взагалі є тут улюбленим. Цей робітний дім, розташований в одному з найкращих кутків Кента, відзначається, між іншим, і тим, що всі вікна в ньому виходять у внутрішній двір і тільки недавно

було пробито два вікна, які дають можливість його мешканцям подивитись на зовнішній світ. Журналіст, який описав це в «Illuminated Magazine», закінчує свою статтю такими словами:

«Якщо господь бог карає людину за злочин так, як людина карає людину за бідність, то горе нащадкам Адама!»

У листопаді 1843 р. в Лестері помер чоловік, випущений за два дні до цього з робітного дому в *Ковентрі*. Подробиці поводження з бідняками в цьому закладі викликають обурення. У чоловіка, про якого йде тут мова, Джорджа Робсона, була на плечі рана, лікування якої було зовсім запущене; його поставили біля насоса, якого він повинен був приводити в рух здоровою рукою; годували його при цьому звичайною їжею робітного дому, якої він, через виснаження, викликане запущеною раною, не міг перетравити; він дедалі більше й більше слабнув; але чим більше він скаржився, тим гірше з ним поводилися. Коли його дружина, яка теж перебувала в робітному домі, хотіла віддати йому свою невелику порцію пива, то їй зробили зауваження і примусили випити це пиво в присутності наглядачки. Робсон захворів, але й тоді ставлення до нього не стало кращим. Нарешті, за його проханням він був відпущений разом з дружиною і залишив робітний дім під найобразливіші вигуки. Через два дні він помер у Лестері, і лікар, який оглядав його труп, посвідчив, що смерть настала від запущеної рани і від їжі, яку при його стані він не міг засвоювати. Коли він залишав робітний дім, йому видали надіслані на його ім'я листи з грішми: вони лежали в канцелярії робітного дому шість тижнів і згідно з правилами цього дому були розпечатані начальником! — В робітному домі у *Бірмінгемі* траплялися такі ганебні речі, що в грудні 1843 р. туди, нарешті, було послано чиновника для розслідування справи. Він установив, що четверо trampers (ми пояснювали вище значення цього слова) * були замкнені зовсім роздягненими в карцер (blackhole) під сходами; їх тут протримали 8—10 днів, часто голодними, не даючи їм нічого їсти до середини дня — і це в найсуворішу пору року. Один маленький хлопчик зазнав усіх видів ув'язнення в цьому домі: спочатку він сидів у склепінчастій вогкій і тісній коморі, потім двічі в карцері, причому вдруге він залишався в ньому три дні і три ночі; потім він стільки ж часу просидів у старому карцері, ще гіршому, ніж перший, і нарешті в спеціальній нічліжці для бродячих безробітних, смердючій, огидній, брудній норі з дощаними нарами, в якій чиновник під час ревізії застав ще двох обідраних хлопчиків, які скорчилися від холоду і перебували там уже чотири дні. В карцер часто садовили до семи чоловік, а в нічліжку — до двадцяти. Жінок теж садовили в карцер у покарання за те, що вони відмовлялися ходити до церкви. Одну з них

* Див. цей том, с. 388. *Ред.*

посадили навіть на чотири дні в нічліжку, де вона опинилася, звичайно, в бозна-якому товаристві, і все це у той час, коли вона була хвора і приймала ліки! Іншу жінку, щоб покарати, відправили в лікарню для божевільних, хоч вона була при здоровому розумі.— У робітному домі в *Бактоні*, у Суффолку, в січні 1844 р. теж було проведено обстеження, яке виявило, що сиділкою біля хворих була тут божевільна, яка витворяла з хворими зовсім неймовірні речі; хворих неспокійних або тих, що часто вставали уночі, прив'язували на ніч мотузками до ліжка, щоб сиділкам не доводилося чергувати; одного хворого, зв'язаного так, було знайдено мертвим.— У робітному домі в *Сент-Панкрасі*, в Лондоні, де шиють дешеву білизну, один епілептик задихнувся в ліжку під час припадку, і ніхто не прийшов йому на допомогу. В цьому ж домі діти сплять по четверо, шестеро, а іноді й по восьмеро в одному ліжку.— В робітному домі у *Шордітчі*, в Лондоні, чоловіка поклали спати разом з хворим на гарячку в тяжкій формі в одне ліжко, яке кишіло паразитами.— В робітному домі у *Бетнал-Гріні*, в Лондоні, жінку, що була на шостому місяці вагітності, не допустили у внутрішнє приміщення і замкнули її разом з дитиною, якій не було ще двох років, у приймальні, де вона залишалася з 28 лютого до 19 березня 1844 р. без ліжка і будь-яких можливостей для задоволення природних потреб. Чоловіка її теж привели в робітний дім, і коли він попросив звільнити його дружину від ув'язнення, то його за це зухвальство посадили на 24 години в карцер на хліб і воду.— В робітному домі в *Слау*, поблизу Віндзора, у вересні 1844 р. один чоловік лежав при смерті. Його дружина виїхала до нього, прибула о дванадцятій годині ночі, поспішила в робітний дім, але її навіть не впустили. Тільки наступного ранку їй дозволили побачитися з ним і то тільки на півгодини і в присутності наглядачки; та сама наглядачка була і на всіх наступних побаченнях і через півгодини нагадувала їй, що час іти.— В робітному домі у *Мідлтоні*, в Ланкаширі, в одній кімнаті спали дванадцять, а іноді й вісімнадцять чоловік обох статей. На цей заклад поширювався не новий закон про бідних, а більш ранній, спеціальний закон (закон Гілберта). Наглядач влаштував у цьому домі свою власну пивоварню.— У *Стокпорті* 31 липня 1844 р. до мирового судді притягли з робітного дому семидесятидворічного старика, який відмовився бити каміння, посилаючись на свій вік і на те, що у нього не згинається коліно, через що він не міг з цією роботою справитись. Він даремно просив дати йому яку-небудь іншу роботу, яка більше відповідала б його силам: його засудили до двох тижнів примусової праці в тюрмі.— В робітному домі в *Басфорді* була проведена ревізія в лютому 1844 року. Виявилося, що простині не мінялись протягом тринадцяти тижнів, сорочки — протягом чотирьох тижнів, а панчохи — протягом двох-десяти місяців, так що з 45 хлопчиків

тільки троє були ще в панчохах, а сорочки у всіх були в самому лахмітті. Ліжка кишіли паразитами; миски для їжі мили у відрах для нечистот. — У робітному домі в західній частині *Лондона* був сторож, хворий на сифіліс. Він заразив чотирьох дівчат і все-таки не був звільнений. Другий сторож забрав з одного відділення глухоніму дівчину, чотири дні ховав її у себе в ліжку і спав з нею. Його також не звільнили.

З мертвими поводяться не краще, ніж з живими. Бідняка закопують найбезцеремонніше, як здохлу худобину. Кладовище *Сент-Брайдс*, у Лондоні, де ховають бідняків, являє собою голе, болотисте місце, що було кладовищем з часів Карла II і вкрите купами кісток. Кожної середи померлих за тиждень бідняків кидають в яму 14 футів завглибшки, піп поспішно бурмоче свої молитви, яму злегка засипають землею, щоб найближчої середи її можна було знову розрити і кинути туди нових покійників, і так доти, поки яма не наповниться вщерть. Запах гниючих трупів заражає через це всю місцевість. — У *Манчестері* кладовище для бідних знаходиться навпроти Старого міста на березі річки Ерк; це теж пустельна нерівна місцевість. Років зо два тому тут було прокладено залізницю. Коли б це було кладовище для респектабельних людей, який галас зняли б буржуазія і духовенство, як вони кричали б про блюзнірство! Але це було кладовище для бідних, місце останнього спочинку пауперів і «надлишкових», — отже, нічого було церемонитися. Не обтяжили себе навіть тим, щоб перенести не зовсім ще розкладені трупи в іншу частину кладовища. Могили розкопували там, де здавалося зручнішим прокласти залізницю, палі забивали у свіжі могили, так що вода, насичена продуктами розкладу, виступала з болотистого грунту, наповнюючи околицю найгидливішими і шкідливими газами. Я не описуватиму тут в усіх деталях, яка огидна грубість була виявлена при цьому.

Чи можна ще дивуватися з того, що бідняки відмовляються за таких умов вдаватися до громадської допомоги, що вони вважають за краще голодну смерть, ніж перебувати у цих бастіліях? Я знаю п'ять випадків, коли люди буквально померли з голоду, причому за кілька днів до їх смерті товариство опікування над бідними відмовилося подати їм допомогу крім робітного дому, а вони вважали за краще голодувати, ніж піти в це пекло. У цьому відношенні комісія по закону про бідних добилася своєї мети цілком. Але зате створення робітних домів, більше ніж будь-який інший захід пануючої партії, розпалило ненависть пролетаріату до імущого класу, більша частина якого в захопленні від нового закону про бідних. Серед робітників від Ньюкасла до Дувра цей закон викликав одностайний вибух обурення. Буржуазія з такою ясністю показала в ньому, як вона розуміє свої обов'язки щодо пролетаріату, що це повинно було стати оче-

видним навіть для найбільш обмеженої людини. Ніколи ще не було проголошено так відкрито, так безсоромно, що неімущі існують тільки для того, щоб зазнавати експлуатації з боку імущих і вмирати з голоду, коли вони їм уже не потрібні. Ось чому новий закон про бідних такою мірою сприяв розвиткові робітничого руху і особливо поширенню чартизму; а оскільки цей закон найбільше застосовується на селі, то він полегшить у майбутньому розвиток пролетарського руху в сільських округах.

Додамо ще, що і в *Ірландії* з 1838 р. існує аналогічний закон про бідних, який створив такі самі притулки для 80 тис. пауперів. І там цей закон став ненависним, і він викликав би проти себе ще більше обурення бідняків, якби він міг набрати в Ірландії такого самого значення, як в Англії. Але що значить погане поводження з 80 тис. пролетарів у країні, де їх налічується $2^1/_2$ мільйона! — У Шотландії, за винятком деяких окремих місцевостей, не існує законодавства про бідних.

Сподіваюсь, що після сказаного тут про новий закон про бідних і про його наслідки ніхто не вважатиме мою оцінку англійської буржуазії надто різкою. В цьому державному заході англійська буржуазія виступає in corpore *, як власть імуща, і ясно показує, чого вона власне хоче і який справжній смисл того поганого ставлення, якого зазнає пролетаріат на кожному кроці і в якому нібито винні тільки окремі особи. Про те, що цей захід виходить не від однієї якої-небудь групи буржуазії, а дістав схвалення всього класу, про це, між іншим, свідчать парламентські дебати 1844 року. Новий закон про бідних був виданий ліберальною партією; партія консерваторів із своїм міністром Пілем на чолі захищала його і внесла тільки деякі мізерні зміни з допомогою прийнятого в 1844 р. Poor-Law-Amendment-Bill **. Ліберальна більшість видала цей закон, консервативна більшість його підтвердила, а благородні лорди обидва рази дали на нього свою «згоду». Так пролетаріат був оголошений поза державою і поза суспільством; так відкрито було проголошено, що пролетар — не людина і не вартий того, щоб до нього ставилися по-людськи. Але ми можемо спокійно покластися на пролетарів британського королівства — вони завоюють знову свої людські права ***.

Таке становище англійського робітничого класу, становище, яке я вивчав протягом двадцяти одного місяця шляхом власних спостережень і з офіційних та інших достовірних звітів. І якщо

* — у повному складі, у своїй сукупності, як ціле. *Ред.*

** — Доповнення до закону про бідних. *Ред.*

*** — Щоб уникнути всяких непорозумінь і заперечень, які можуть виникнути звідси, я мушу ще зауважити, що говорив про буржуазію як про *клас*, і все сказане мною про вчинки окремих осіб я наводив тільки для характеристики напряму думок і поведінки *класу*. З цієї причини я не міг також вдаватися у розгляд відмінностей між окремими

я стверджую, як не раз уже робив на сторінках всієї цієї книги, що це становище нестерпно погане, то я не один дотримуюсь цього погляду. Ще в 1833 р. Гаскелл заявив, що він втратив надію на мирне розв'язання і що навряд чи вдасться уникнути революції. В 1838 р. Карлейль пояснював чартизм і революційний настрій робітників їх злиденними умовами життя і тільки дивувався з того, що вони протягом довгих восьми років спокійно просиділи за столом Бармекідів [137], дозволяючи ліберальній буржуазії годувати їх пустими обіцянками. У 1844 р. він заявляє, що треба негайно приступити до організації праці,

«якщо Європа, або принаймні Англія, не хоче перетворитися у безлюдну пустиню».

А газета «Times», «перша газета Європи», у червні 1844 р. просто заявляє:

«*Війна палацам, мир хатам!* — це заклик до терору, який може ще раз прозвучати і в нашій країні. *Стережіться, багаті люди!*»

Проте, розглянемо ще раз перспективи англійської буржуазії. В найгіршому випадку іноземній, насамперед, американській, промисловості вдасться витримати англійську конкуренцію, незважаючи на скасування хлібних законів, що неминуче станеться через кілька років. Німецька промисловість зараз посилено розвивається, а американська — колосально зросла. Америка із своїми невичерпними ресурсами, з величезними покладами вугілля і залізної руди, з нечуваною кількістю водяної сили і судноплавних рік, але особливо із своїм енергійним і діяльним населенням, порівняно з яким і англійці сонні флегматики,— Америка менш ніж за десять років створила промисловість, яка вже тепер конкурує з Англією щодо простих бавовняних виробів (головного продукту англійської промисловості), витіснила англійців з північноамериканського і південноамериканського ринку, а в Китаї продає свої товари нарівні з англійськими. В інших

угрупованнями і партіями буржуазії, що мають тільки історичне і теоретичне значення. Тому також я тільки побіжно можу згадати про небагатьох представників буржуазії, що є гідними поваги винятками. До цих винятків належать, з одного боку, більш рішучі радикали, які є майже чартистами, як, наприклад, члени палати громад фабриканти Хайндлі з Аштона і Філден з Тодмордена (Ланкашір) і, з другого боку, торі філантропи, які недавно утворили групу «*Молода Англія*» і до яких належать члени парламенту Дізраелі, Бортуік, Ферранд, лорд Джон Маннерс та інші. Близько до них стоїть і лорд Ешлі.— Мета «Молодої Англії» — відновлення старої «merry England» з її блискучими сторонами і романтичним феодалізмом; ця мета, зрозуміло, нездійснима і навіть смішна, це — насмішка над усім історичним розвитком. Але добрі наміри, з якими ці люди повстають проти існуючого ладу, проти існуючих передсудів, мужність, з якою вони визнають всю низькість існуючого, чого-небудь та варті.— Зовсім окремо стоїть напівнімець, напівангліець *Томас Карлейль*, який, почавши як торі, зайшов значно далі, ніж усі згадані вище особи. Він глибше від усіх англійських буржуа зрозумів причини соціальної невпорядкованості і вимагає організації праці. Я сподіваюся, що Карлейль, який уже нащупав правильний шлях, буде також спроможним піти цим шляхом. Шлю йому найкращі побажання від свого імені і від імені багатьох інших німців.

(1892 р.) Але лютнева революція зробила з Карлейля закінченого реакціонера; справедливий гнів проти філістерів перетворився у нього на уїдливе філістерське бурчання на історичну хвилю, що викинула його на берег. (*Додаток Енгельса до німецького видання 1892 р.*).

галузях промисловості стан справ такий же. Якщо є країна, здатна захопити у свої руки промислову монополію, то це Америка.— Як тільки англійська промисловість буде таким чином переможена,— що неминуче повинно статися протягом найближчих двадцяти років, якщо сучасні соціальні умови не зміняться,— то більшість пролетаріату раз назавжди стане «надлишковою» і в неї залишиться тільки вибір — померти з голоду або здійснити революцію.— Чи бачить англійська буржуазія таку перспективу? Зовсім навпаки; її улюблений економіст Мак-Куллох повчає її із свого кабінету: нічого й думати про те, щоб така молода країна, як Америка, яка ще навіть не заселена як слід, могла з успіхом займатися промисловою діяльністю і, тим більше, конкурувати із такою старою промисловою країною, як Англія. З боку американців було б безумством робити спроби в цьому напрямі, бо вони тільки втратили б свої гроші. Нехай займаються сільським господарством, а коли вся земля буде оброблена, тоді, мабуть, настане для них пора зайнятися з успіхом і промисловістю.— Так говорить премудрий економіст, і вся буржуазія повторює за ним, тимчасом як американці завойовують ринок за ринком, і один американський спекулянт недавно навіть зважився послати партію американських товарів *в Англію*, де вони були благополучно знову продані для експорту!

Але припустимо, що англійці збережуть промислову монополію і що кількість їх фабрик дедалі зростатиме. До чого це приведе? Торговельні кризи не зникнуть, і в міру розвитку промисловості та кількісного зростання пролетаріату вони ставатимуть дедалі гострішими і дедалі жахливішими. З безупинним розоренням дрібної буржуазії, із зростаючою в гігантських розмірах централізацією капіталу в руках небагатьох, пролетаріат зростатиме в геометричній прогресії і скоро становитиме всю націю, за винятком небагатьох мільйонерів. Але в ході цього розвитку настане момент, коли пролетаріат побачить, як легко йому повалити існуючий соціальний лад, і тоді настане революція.

Проте події, мабуть, не підуть ні тим, ні другим шляхом. Торговельні кризи, які є наймогутнішим фактором, що сприяє самостійному розвиткові пролетаріату, в поєднанні з іноземною конкуренцією і дедалі зростаючим розоренням середнього класу, прискорять весь процес. Я не думаю, щоб народ спокійно переніс ще більше, ніж одну кризу. Уже найближча криза, що настане у 1846 або в 1847 р., призведе, очевидно, до скасування хлібних законів і прийняття Хартії. Яким революційним рухам покладе початок Хартія,— важко сказати. Але після цієї кризи і до наступної, яка за аналогією з попередніми повинна настати в 1852 або 1853 р., хоч її настання може бути відстрочене скасуванням хлібних законів або прискорене іншими причинами, як, наприклад, іноземною конкуренцією, англійському народові, очевидно,

набридне покірно терпіти експлуатацію капіталістів і вмирати з голоду, коли капіталісти перестають мати в ньому потребу. Якщо до цього часу англійська буржуазія не схаменеться,— судячи з усіх ознак, з нею цього не трапиться,— то настане революція, з якою жодна з минулих революцій зрівнятися не зможе. Доведені до відчаю пролетарі візьмуться за підпали, як їм проповідував це Стефенс; народна помста прорветься з такою лютістю, про яку і 1793 рік не може нам дати ніякого уявлення. Війна бідних проти багатих буде найкривавішою з усіх воєн, які будь-коли велися між людьми. Навіть перехід частини буржуазії на бік пролетаріату, навіть поліпшення звичаїв усієї буржуазії не допоможуть. Адже зміна в поглядах усієї буржуазії не може піти далі від половинчатої juste-milieu *; ті буржуа, які більш рішуче приєднаються до робітників, утворять нову Жиронду, що загине в ході розгортання насильствених дій. Передсуди цілого класу не можна скинути, як старий одяг, і найменше на це здатна консервативна, обмежена, егоїстична англійська буржуазія. Всі ці висновки можна робити з цілковитою певністю, оскільки вони спираються на абсолютно незаперечні дані історичного розвитку, з одного боку, і на властивості людської природи, з другого. В Англії легше, ніж де б то не було, бути пророком тому, що складові елементи суспільства набрали тут такого ясного і чіткого розвитку. Революція *неминуча:* уже надто пізно пропонувати мирний вихід із становища, що склалося; але революція може набрати більш м'яких форм, ніж ті, які я тут змалював. Це залежатиме не стільки від розвитку буржуазії, скільки від розвитку пролетаріату. Чим більше пролетаріат пройметься соціалістичними і комуністичними ідеями, тим менш кривавою, мстивою і жорстокою буде революція. За принципом своїм комунізм стоїть вище ворожнечі між буржуазією і пролетаріатом; він визнає тільки її історичне значення для сучасного, але заперечує її необхідність у майбутньому; він саме ставить собі за мету усунути цю ворожнечу. Поки ця ворожнеча існує, комунізм розглядає озлоблення пролетаріату проти своїх поневолювачів як необхідність, як найбільш важливу підойму робітничого руху, *що починається;* але комунізм іде далі від цього озлоблення, бо він є справою не самих тільки робітників, а всього людства. Жодному комуністові і на думку не спаде мстити окремій особі або взагалі думати, що той або інший буржуа при існуючих відносинах міг би зробити інакше, ніж він робить. Англійський соціалізм (тобто комунізм) просто виходить з принципу невідповідальності окремої особи. Тому, чим більше англійські робітники проймуться соціалістичними ідеями, тим скоріше стане зайвим їх теперішнє озлоблення, — яке, якщо воно проявлятиметься в таких насильствених

* — золотої середини. *Ред.*

актах, як досі, однаково ні до чого не приведе, — і тим менше буде грубості і дикості в їх виступах проти буржуазії. Якби взагалі можна було зробити весь пролетаріат комуністичним до того, як боротьба розгорнеться, вона відбулася б дуже мирно. Але це тепер уже неможливо: надто пізно! Однак, я вважаю, що до початку *цілком* відкритої, безпосередньої війни бідних проти багатих, що стала тепер неминучою в Англії, вдасться, принаймні, настільки поширити в рядах пролетаріату ясне розуміння соціального питання, що комуністична партія при сприятливих обставинах зможе з часом подолати жорстокі й грубі елементи революції і запобігти повторенню 9 термідора. До того ж досвід Франції не пропаде марно, та й тепер уже більшість вождів чартистського руху — комуністи. А оскільки комунізм стоїть *вище* суперечності між пролетаріатом і буржуазією, то кращим представникам її — які, проте, дуже нечисленні і належать тільки до підростаючого покоління, — легше буде приєднатися до нього, ніж до виключно пролетарського чартизму.

Якщо ці висновки здадуться тут не досить обгрунтованими, то, я сподіваюсь, у мене буде можливість в іншому місці довести, що вони неминуче випливають з історичного розвитку Англії. Я обстоюю одне: війна бідних проти багатих, яка тепер ведеться посередньо і як окремі сутички, стане в Англії загальною і відкритою. Для мирного розв'язання вже надто пізно. Класи відокремлюються дедалі різкіше, дух опору охоплює робітників дедалі більше, озлоблення міцніє, окремі партизанські сутички розростаються в більші битви і демонстрації, і скоро досить буде невеликого поштовху, для того щоб привести лавину в рух. Тоді справді залунає по всій країні бойовий заклик: «Війна палацам, мир хатам!», але тоді для багатих буде вже надто пізно вживати застережних заходів.

Ф. ЕНГЕЛЬС

ДОДАТОК ДО АМЕРИКАНСЬКОГО ВИДАННЯ «СТАНОВИЩА РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В АНГЛІЇ» [138]

Книгу, що пропонується рідною мовою увазі читачів, які розмовляють англійською, було написано понад сорок років тому. Автор був тоді молодий, мав двадцять чотири роки, і на його творі лежить печать його молодості з її хорошими і поганими рисами, але ні тих, ні других йому нічого соромитись. Ініціатива перекладу цього твору англійською мовою належить аж ніяк не авторові. Проте, хай буде йому дозволено сказати кілька слів, щоб «навести виправдання», чому він не перешкодив виходові у світ цього перекладу.

Описаний у цій книзі стан речей, оскільки він стосується Англії, тепер у багатьох відношеннях належить минулому. Один із законів сучасної політичної економії, хоч у наших загальновизнаних підручниках це чітко і не сформульовано, полягає в тому, що, чим більше розвинуте капіталістичне виробництво, тим менше може воно вдаватися до тих прийомів дрібного обдурювання і шахрайства, які характеризують його ранні стадії. Дрібні махінації польського єврея, представника європейської торгівлі на найнижчому ступені її розвитку, ті самі махінації, які так добре служать йому на його батьківщині і широко практикуються там, виявляються застарілими і недоречними, як тільки він потрапляє в Гамбург або Берлін. Так само який-небудь комісіонер з Берліна або Гамбурга, єврей або християнин, попавши на кілька місяців на манчестерську біржу, виявляв, що для того щоб дешево купити бавовняну пряжу або тканину, він повинен краще відмовитися від тих, хоч і не таких грубих, але все-таки дуже убогих хитрощів і викрутів, які у нього на батьківщині вважалися найвищою мудрістю. І справді, ці махінації вже не виправдують себе на великому ринку, де час — гроші і де певний рівень комерційної чесності неминуче розвивається тільки для того, щоб заощадити час і працю. Така ж справа і з відносинами між фабрикантом і його робітниками. Скасування хлібних законів [9], відкриття золотих розсипів у Каліфорнії і Австралії, майже цілковите витіснення

домашнього ручного ткацтва в Індії, дедалі більше проникнення на китайський ринок, швидке зростання залізниць і пароплавства в усьому світі, а також й інші, менш важливі причини, викликали такий гігантський розвиток англійської фабричної промисловості, порівняно з яким її стан у 1844 р. здається нам тепер примітивним і незначним. І такою ж мірою, якою відбувалося це зростання, у фабричній промисловості, очевидно, встановлювались якісь норми моралі. Застосовуване в конкуренції фабрикантів між собою дрібне обкрадання робітників уже не виправдувало себе. Розмах справ переріс уже ці жалюгідні засоби добування грошей; фабрикантові-мільйонеру не було рації вдаватися до них, вони були придатні тільки для підтримання конкуренції між дрібнішими ділками, які раді були підібрати хоча б пенні, де тільки могли. Так було ліквідовано систему оплати праці товарами [truck-system], було прийнято білль про десятигодинний робочий день [139] і проведено цілий ряд інших, другорядних реформ — зовсім не в дусі вільної торгівлі і необмеженої конкуренції, але зате цілком в інтересах великого капіталіста, який веде конкурентну боротьбу з такими, як сам, що перебувають у менш сприятливих умовах. Крім того, чим більше підприємство і відповідно більша кількість зайнятих у ньому робітників, тим більших збитків і труднощів завдавав усякий конфлікт між хазяїном і робітниками. І таким чином хазяї, особливо великі, пройнялися новим духом. Вони навчились уникати непотрібних суперечок, мовчазно визнавати існування і силу тред-юніонів і, кінець кінцем, навіть вбачати у страйках, якщо вони відбуваються в підходящий момент, могутній засіб для здійснення своєї власної мети. Найбільші фабриканти, які задавали раніше тон у боротьбі з робітничим класом, тепер стали першими проповідувати мир і гармонію. І на це у них були дуже важливі підстави. Всі ці поступки справедливості і людинолюбству були насправді лише засобом прискорення концентрації капіталу в руках небагатьох осіб, для яких жалюгідні здирства попередніх років утратили всяке значення і стали справжньою перешкодою; засобом найбільш швидкого і надійного знищення своїх дрібних конкурентів, які без таких побічних доходів не могли зводити кінці з кінцями. Отже,— принаймні у головних галузях промисловості, бо в менш важливих це було далеко не так,— самого по собі розвитку виробництва на капіталістичній основі було досить для того, щоб усунути всі ті дрібні утиски, які робили такою тяжкою долю робітника на більш ранніх етапах цього розвитку. Таким чином, стає дедалі більш і більш очевидним той великий основний факт, що причину тяжкого становища робітничого класу слід шукати не в цих дрібних утисках, а в самій капіталістичній системі. Найманий робітник продає капіталістові свою робочу силу за певну плату на день. Протягом кількох годин роботи він

відтворює вартість цієї плати. Але відповідно до суті свого контракту він повинен працювати ще ряд годин, щоб цілком заповнити робочий день; вартість, яку він створює за ці додаткові години додаткової праці, становить додаткову вартість, яка нічого не коштує капіталістові, але все-таки іде в його кишеню. Така основа тієї системи, яка дедалі більше й більше веде до розколу цивілізованого суспільства на дві частини: з одного боку, жменька Вандербілтів, власників усіх засобів виробництва і споживання, а з другого — величезна маса найманих робітників, які не володіють нічим, крім своєї робочої сили. А що такий результат викликаний не тими чи іншими незначними утисками робітників, а самою системою,— цей факт з усією виразністю розкритий у ході розвитку капіталізму в Англії з 1847 року.

Далі. Спалахи холери, тифу, віспи та інших епідемічних захворювань, що виникають раз у раз, показали англійському буржуа настійну потребу поліпшення санітарного стану його міст, якщо він хоче врятувати себе і свою сім'ю від небезпеки стати жертвою цих хвороб. Тому найбільш кричущі зловживання, описані в цій книзі, тепер або усунуті, або ж зроблені менш помітними. Проведено або поліпшено каналізацію; через багато найгірших «трущоб», які мені доводилось описувати, прокладено широкі вулиці; зникла «Мала Ірландія», на черзі «Сім стрілок» [140]. Але яке це має значення? Адже цілі райони, які я в 1844 р. міг би описати як майже ідилічні, тепер, із зростанням міст, так само занепали, запустіли, зубожіли. Не побачиш більше тільки свиней та куп покидьків. Буржуазія досягла дальших успіхів у вправності приховувати бідування робітничого класу. Але щодо жител робітників ніякого істотного поліпшення не сталося, і це цілком доводить звіт королівської комісії 1885 р. «про житлові умови бідних» [141]. І те саме — в усіх інших відношеннях. Поліцейські накази сипляться як з рога достатку, але вони можуть тільки обмежити злидні робітників, а не усунути їх.

Але якщо Англія виросла тепер з цього описаного мною юнацького віку капіталістичної експлуатації, то інші країни тільки тепер досягли його. Франція, Німеччина і особливо Америка — ось ті грізні суперниці, які, як я це передбачав у 1844 р., дедалі більше й більше підривають промислову монополію Англії. Їх промисловість молода порівняно з англійською, але вона зростає значно швидшим темпом; і тепер — і це дуже цікаво — досягла майже такого самого ступеня розвитку, на якому англійська промисловість перебувала в 1844 році. Щодо Америки порівняння особливо разюче. Звичайно, зовнішні умови життя робітничого класу в Америці дуже відмінні від цих умов в Англії, але і тут і там діють одні й ті самі економічні закони, так що результати, хоч і не в усіх відношеннях тотожні, повинні все-таки бути одного

й того самого роду. Ось чому ми бачимо в Америці таку саму боротьбу за коротший робочий день, за законодавче обмеження робочого часу, особливо для жінок і дітей на фабриках; бачимо в повному розквіті систему оплати праці товарами і систему котеджів у сільських місцевостях [142], — системи, що використовуються «босами» як засіб панування над робітниками. Я тільки що одержав американські газети з повідомленнями про великий страйк 12 000 пенсільванських гірників у Коннелсвіллській окрузі, і мені здається, що я читаю свій власний опис страйку вуглекопів у Північній Англії в 1844 році [143]. Таке саме обдурювання робітників з допомогою фальшивих мір і ваг; така сама система оплати праці товарами, така сама спроба зламати опір гірників з допомогою останнього, але нищівного засобу капіталістів — виселення робітників з їх жител, з котеджів, які належать компанії.

Дві обставини довго заважали неминучим наслідкам капіталістичної системи проявитися в Америці в усьому своєму блиску. Це — можливість легко й дешево купувати у власність землю і приплив іммігрантів. Це давало змогу протягом багатьох років основній масі корінного американського населення ще в розквіті фізичних сил «відмовлятися» від найманої праці і ставати фермерами, торговцями або підприємцями, тимчасом як важка робота за наймом, становище довічного пролетаря здебільшого випадало на долю іммігрантів. Проте Америка переросла цю ранню стадію. Безмежні незаймані ліси зникли, а ще більш безмежні прерії дедалі частіше й частіше переходять з рук держави і штатів у руки приватних власників. Великий запобіжний клапан, який перешкоджав утворенню постійного класу пролетарів, фактично перестав діяти. Тепер в Америці існує клас довічних і навіть потомствених пролетарів. Нація в шістдесят мільйонів, яка наполегливо — і до того ж з усіма шансами на успіх — прагне стати провідною промисловою нацією світу, така нація не може постійно ввозити свій власний клас найманих робітників, навіть якщо в неї вливається півмільйона іммігрантів на рік. Тенденція капіталістичної системи до остаточного розколу суспільства на два класи — жменьку мільйонерів, з одного боку, і величезну масу найманих робітників, з другого, — ця тенденція, незважаючи на те, що з нею постійно стикаються і їй протидіють інші соціальні фактори, ніде не проявляється з більшою силою, ніж в Америці; в результаті утворився клас корінних американських найманих робітників, які, правда, становлять у робітничому класі аристократію порівняно з іммігрантами, але які з кожним днем дедалі більше й більше усвідомлюють свою солідарність з ними і дедалі гостріше відчувають свою нинішню приреченість на довічну найману працю, бо вони ще пам'ятають минулі дні, коли було порівняно легко піднятися на вищий соціальний щабель. Тому рух робітничого класу в Америці почався із справді амери-

канською енергією, а оскільки по той бік Атлантичного океану події розвиваються, принаймні, удвічі швидше, ніж в Європі, то нам, може, ще доведеться побачити, як Америка займе провідне становище і в цьому відношенні.

Для цього перекладу я не старався довести виклад книги до теперішнього часу, перелічити докладно всі зміни, що сталися з 1844 року. Не робив я цього з двох причин: по-перше, щоб зробити це як слід, довелося б майже подвоїти обсяг книги, а переклад її виявився для мене надто несподіваним, щоб я міг дозволити собі взятися за таку працю; а по-друге, перший том «Капіталу» Карла Маркса, англійський переклад якого має незабаром з'явитися, дає дуже докладний опис становища робітничого класу в Англії близько 1865 р., тобто в той час, коли промислове процвітання Англії досягло свого кульмінаційного пункту. В такому разі мені довелося б повторювати те, що вже досліджене у знаменитому творі Маркса.

Навряд чи є потреба зазначати, що загальна теоретична точка зору цієї книги у філософському, економічному і політичному відношеннях не цілком збігається з моєю теперішньою точкою зору. В 1844 р. ще не існувало сучасного міжнародного соціалізму, який з того часу, насамперед і майже виключно завдяки працям Маркса, повністю розвинувся в науку. Моя книга являє собою тільки одну з фаз його ембріонального розвитку. І подібно до того як людський зародок на найбільш ранніх ступенях свого розвитку відтворює ще зяброві дуги наших предків — риб, так і в цій книзі всюди помітні сліди походження сучасного соціалізму від одного з його предків — німецької філософії. Так, у книзі надається особливого значення тій тезі, що комунізм є не тільки партійна доктрина робітничого класу, а теорія, яка прагне до визволення всього суспільства, включаючи і клас капіталістів, від тісних рамок сучасних відносин. В абстрактному розумінні це твердження правильне, але на практиці воно абсолютно непотрібне і навіть гірше того. Оскільки імущі класи не тільки самі не відчувають ніякої потреби у визволенні, а й чинять опір усіма силами самовизволенню робітничого класу, остільки соціальна революція повинна бути підготовлена і здійснена самим робітничим класом. Французькі буржуа 1789 р. також оголошували визволення буржуазії визволенням усього людства; але дворянство і духовенство не захотіли з цим погодитись, і це твердження,— хоч воно тоді, щодо феодалізму, було абстрактною історичною істиною, — скоро перетворилося в суто сентиментальну фразу і зовсім зникло у вогні революційної боротьби. І тепер є такі люди, які із своєї безсторонньої «вищої точки зору» проповідують робітникам соціалізм, що витає високо над їх класовими інтересами і класовою боротьбою і прагне примирити у вищій гуманності інтереси обох класів, які ведуть між собою боротьбу. Але це або

новачки, яким треба ще багато чого повчитися, або найлютіші вороги робітників, вовки в овечій шкурі.

Цикл великих промислових криз обчислюється у моїй книзі п'ятьма роками. Такий висновок про його тривалість випливав, очевидно, з ходу подій з 1825 до 1842 року. Але історія промисловості з 1842 до 1868 р. показала, що в дійсності цей період триває десять років, що проміжні потрясіння мали другорядний характер і стали дедалі більше й більше зникати. З 1868 р. стан речей знову змінився, але про це далі.

Я навмисне не викреслив з тексту багатьох передбачень, у тому числі передбачення близькості соціальної революції в Англії, на яке я зважився під впливом своєї юнацької запальності. Дивним є не те, що досить багато з цих передбачень не справдилося, а те, що так багато з них збулося і що критичне становище англійської промисловості, яке повинна була викликати німецька і особливо американська конкуренція, що я й передбачав тоді,— правда, маючи на увазі надто короткі строки, — тепер дійсно настало. Щодо цього я можу і повинен привести книгу у відповідність із сучасним станом речей. З цією метою я наводжу тут одну мою статтю, надруковану в лондонському журналі «Commonweal» від 1 березня 1885 р. під назвою «Англія у 1845 і 1885 роках» *. Ця стаття дає разом з тим короткий нарис історії англійського робітничого класу за ці сорок років.

Лондон, 25 лютого, 1886 р.

Фрідріх Енгельс

Надруковано у книзі: Engels F. The Condition of the Working Class in England in 1844. New York, 1887

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 247—253

---

* Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 190—196.

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ «СТАНОВИЩА РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В АНГЛІЇ» 1892 РОКУ [144]

Книга, яка знову пропонується увазі німецького читача, вперше вийшла у світ влітку 1845 року. Як у позитивних, так і в негативних своїх рисах вона має на собі сліди молодості автора. Мені було тоді 24 роки; тепер я втричі старший, але, перечитуючи знову цю юнацьку працю, я вважаю, що мені за неї нічого червоніти. Тому я й не збираюсь хоч би якоюсь мірою стирати з неї цю печать юності. Я знову пропоную її читачеві без змін. Я тільки сформулював чіткіше кілька не зовсім ясних місць і подекуди додав короткі підрядкові примітки, помічені нинішнім (1892) роком.

Про долю цієї книги скажу лише, що в 1887 р. вона була видана в Нью-Йорку в англійському перекладі (пані Флоренс Келлі-Вишневецької) і що переклад цей був перевиданий у 1892 р. в Лондоні у Суона Зонненшайна і К°. Передмова до американського видання [145] лягла в основу передмови до англійського видання, а ця остання — в основу цієї передмови до німецького видання. Сучасна велика промисловість такою великою мірою вирівнює економічні відносини усіх тих країн, де вона виникає, що навряд чи я повинен говорити з німецьким читачем інакше, ніж з читачем американським і англійським.

Описаний у цій книзі стан речей, принаймні оскільки він стосується Англії, тепер у багатьох відношеннях належить минулому. Один із законів сучасної політичної економії, хоч у наших загальновизнаних підручниках це чітко і не сформульовано, полягає в тому, що, чим більше розвинуте капіталістичне виробництво, тим менше може воно вдаватися до тих прийомів дрібного обдурювання і шахрайства, які характеризують його ранні стадії. Дрібні махінації польського єврея, представника європейської торгівлі на найнижчому ступені її розвитку, ті самі махінації, які так добре служать йому на його батьківщині і широко практикуються там, ставлять його в скрутне становище, як тільки він потрапляє в Гамбург або Берлін. Так само який-небудь комісіонер з Берліна або Гамбурга, єврей або християнин, попавши

на манчестерську біржу, виявляв, як це було принаймні ще недавно, що для того щоб дешево купити бавовняну пряжу або тканину, він повинен краще відмовитися від тих, хоч і не таких грубих, але все-таки дуже убогих хитрощів і викрутів, які у нього на батьківщині вважалися найвищою мудрістю для ділка. А втім, з розвитком великої промисловості багато що начебто змінилося також і в Німеччині і навіть втратив свою репутацію — особливо після промислової Ієни, пережитої німцями у Філадельфії [146] — добропорядний старонімецький принцип, згідно з яким людям тільки може дати задоволення, коли їм спочатку підсовують хороші зразки, а вслід за тим шлють недоброякісний товар! І справді, ці махінації вже не виправдують себе на великому ринку, де час — гроші і де певний рівень комерційної чесності неминуче розвивається не з поривів до доброчесності, а тільки для того, щоб не втрачати даремно час і працю. І такою ж була справа в Англії з відносинами між фабрикантом і його робітниками.

Пожвавлення ділового життя після кризи 1847 р. стало початком нової промислової епохи. Скасування хлібних законів [9] і неминуче зумовлені ним дальші фінансові реформи дали англійській промисловості і торгівлі необхідний для їх розвитку простір. Услід за цим було відкрито золоті розсипи в Каліфорнії і Австралії. Дедалі зростаючою мірою розвивалася здатність колоніальних ринків поглинати англійські промислові товари. В Індії мільйони ручних ткачів були остаточно знищені механічним ткацьким верстатом Ланкашіра. Китай ставав дедалі більш і більш доступним. Але найшвидше розвивалась Америка, розвивалась темпами, нечуваними навіть для цієї країни гігантського прогресу, а Америка — і цього не слід забувати — була тоді тільки колоніальним ринком, який, правда, переважав усі інші, тобто була країною, що постачала сировину і одержувала промислові вироби ззовні, в даному разі з Англії.

І, нарешті, нові засоби сполучення, які з'явилися наприкінці попереднього періоду — залізниці і океанські пароплави — застосовувались тепер у міжнародному масштабі; вони на ділі створили *світовий ринок,* який існував досі лише в потенції. Цей світовий ринок складався тоді ще з певної кількості країн, переважно або виключно сільськогосподарських, що групувалися навколо одного великого промислового центру — Англії, яка споживала більшу частину лишків їх сировини і натомість задовольняла більшу частину їх потреб у промислових виробах. Отже, не дивно, що промисловий прогрес Англії був такий колосальний і нечуваний, що той стан, в якому вона перебувала в 1844 р., здається нам тепер порівняно мізерним, мало не первісним.

І такою ж мірою, якою відбувалося це зростання, у фабричній промисловості, очевидно, встановлювались якісь норми моралі.

Застосовуване в конкуренції фабрикантів між собою дрібне обкрадання робітників уже не виправдовувало себе. Розмах справ переріс уже ці жалюгідні засоби добування грошей; у фабриканта-мільйонера були справи важливіші, ніж гаяти час на такі махінації, вони були придатні тільки для дрібних ділків, яким потрібні були гроші і які повинні були підбирати кожний гріш, щоб не стати жертвою конкуренції. Так у фабричних районах було ліквідовано систему оплати праці товарами, було прийнято білль про десятигодинний робочий день [139] і проведено цілий ряд інших, другорядних реформ — в дусі, прямо протилежному вільній торгівлі і необмеженій конкуренції, але зате цілком в інтересах великого капіталіста, який веде конкурентну боротьбу з такими, як сам, що перебувають у менш сприятливих умовах.

Крім того, чим більше підприємство і відповідно більша кількість зайнятих у ньому робітників, тим більших збитків і труднощів завдавав усякий конфлікт з робітниками. І таким чином фабриканти, особливо великі, з часом пройнялися новим духом. Вони навчились уникати непотрібних суперечок, мовчазно визнавати існування і силу тред-юніонів і, кінець кінцем, навіть вбачати у страйках, якщо вони відбуваються в підходящий момент, дійовий засіб для здійснення своєї власної мети. Найбільші фабриканти, які задавали раніше тон у боротьбі з робітничим класом, тепер почали першими проповідувати мир і гармонію. І на це у них були дуже важливі підстави.

Всі ці поступки справедливості і людинолюбству були насправді лише засобом прискорення концентрації капіталу в руках небагатьох осіб і знищення дрібних конкурентів, які без таких побічних доходів не могли зводити кінці з кінцями. Для цих небагатьох жалюгідні здирства попередніх років не тільки втратили всяке значення, а й стали справжньою перешкодою у справах великого масштабу. Отже, — принаймні у головних галузях промисловості, бо в менш важливих це було далеко не так, — самого по собі розвитку капіталістичного виробництва було досить для того, щоб усунути всі ті дрібні утиски, які робили такою тяжкою долю робітника в попередні роки. Таким чином, стає дедалі більш і більш очевидним той великий основний факт, що причину тяжкого становища робітничого класу слід шукати не в цих дрібних утисках, а *в самій капіталістичній системі*. Робітник продає капіталістові свою робочу силу за певну плату на день. Протягом кількох годин роботи він відтворює вартість цієї плати. Але відповідно до умов свого контракту він повинен працювати ще ряд годин, щоб цілком заповнити робочий день; вартість, яку він створює за ці додаткові години додаткової праці, становить додаткову вартість, яка нічого не коштує капіталістові, але все-таки іде в його кишеню. Така основа тієї системи, яка дедалі більше й більше веде до розколу цивілізованого

суспільства на дві частини: з одного боку, жменька Ротшільдів і Вандербілтів, власників усіх засобів виробництва і споживання, а з другого — величезна маса найманих робітників, які не володіють нічим, крім своєї робочої сили. А що такий результат викликаний не тими чи іншими незначними утисками робітників, а самою системою, — цей факт нині з усією виразністю розкритий у ході розвитку капіталізму в Англії.

Далі. Спалахи холери, тифу, віспи та інших епідемічних захворювань, що виникають раз у раз, показали англійському буржуа настійну потребу поліпшення санітарного стану його міст, якщо він хоче врятувати себе і свою сім'ю від небезпеки стати жертвою цих хвороб. Тому найбільш кричущі зловживання, описані в цій книзі, тепер або усунуті, або ж зроблені менш помітними. Проведено або поліпшено каналізацію; через багато найгірших «трущоб» прокладено широкі вулиці; зникла «Мала Ірландія», на черзі «Сім стрілок» [140]. Але яке це має значення? Адже цілі райони, які я в 1844 р. міг би описати як майже ідилічні, тепер, із зростанням міст, так само занепали, запустіли, зубожіли. Не побачиш більше тільки свиней та куп покидьків. Буржуазія досягла дальших успіхів у вправності приховувати бідування робітничого класу. Але щодо жител робітників ніякого істотного поліпшення не сталося, і це цілком доводить звіт королівської комісії 1885 р. «про житлові умови бідних» [141]. І те саме — в усіх інших відношеннях. Поліцейські накази сиплються як з рога достатку, але вони можуть тільки обмежити злидні робітників, а не усунути їх.

Але якщо Англія виросла тепер з цього описаного мною юнацького віку капіталістичної експлуатації, то інші країни тільки тепер досягли його. Франція, Німеччина і особливо Америка — ось ті грізні суперниці, які, як я це передбачав у 1844 р., дедалі більше й більше підривають промислову монополію Англії. Їх промисловість молода порівняно з англійською, але вона зростає значно швидшим темпом; і тепер досягла майже такого самого ступеня розвитку, на якому англійська промисловість перебувала в 1844 році. Щодо Америки порівняння особливо разюче. Звичайно, зовнішні умови життя робітничого класу в Америці дуже відмінні від цих умов в Англії, але і тут і там діють одні й ті самі економічні закони, так що результати, хоч і не в усіх відношеннях тотожні, повинні все-таки бути одного й того самого роду. Ось чому ми бачимо в Америці таку саму боротьбу за коротший робочий день, за законодавче обмеження робочого часу, особливо для жінок і дітей на фабриках; бачимо в повному розквіті систему оплати праці товарами і систему котеджів у сільських місцевостях [142] — системи, що використовуються «босами», капіталістами та їх агентами, як засіб панування над робітниками. Коли я в 1886 р. одержав американські газети з повідом-

ленням про великий страйк пенсільванських гірників у Коннелсвіллській окрузі, мені здавалося, що я читаю свій власний опис страйку вуглекопів у Північній Англії в 1844 році [143]. Таке саме обдурювання робітників з допомогою фальшивих мір і ваг; така сама система оплати праці товарами, така сама спроба зламати опір гірників з допомогою останнього, але нищівного засобу капіталістів — виселення робітників з їх жител, які належать компанії.

Ні в цьому виданні, ні у виданнях англійською мовою я не старався довести виклад книги до теперішнього часу, тобто перелічити докладно всі зміни, що сталися з 1844 року. Не робив я цього з двох причин: по-перше, для цього довелося б майже подвоїти обсяг книги, а по-друге, перший том «Капіталу» Маркса дає дуже докладний опис становища робітничого класу в Англії близько 1865 р., тобто в той час, коли промислове процвітання Англії досягло свого кульмінаційного пункту. В такому разі мені довелося б повторювати те, що вже сказав Маркс.

Навряд чи є потреба зазначати, що загальна теоретична точка зору цієї книги у філософському, економічному і політичному відношеннях не цілком збігається з моєю теперішньою точкою зору. В 1844 р. ще не існувало сучасного міжнародного соціалізму, який з того часу, насамперед і майже виключно завдяки зусиллям Маркса, повністю розвинувся в науку. Моя книга являє собою тільки одну з фаз його ембріонального розвитку. І подібно до того як людський зародок на найбільш ранніх ступенях свого розвитку відтворює ще зяброві дуги наших предків — риб, так і в цій книзі всюди помітні сліди походження сучасного соціалізму від одного з його предків — німецької класичної філософії. Так, у книзі, особливо в кінці її, надається великого значення тій тезі, що комунізм є не тільки партійна доктрина робітничого класу, а теорія, кінцевою метою якої є визволення всього суспільства, включаючи і капіталістів, від тісних рамок сучасних відносин. В абстрактному розумінні це твердження правильне, але на практиці воно здебільшого не тільки непотрібне, а навіть гірше того. Оскільки імущі класи не тільки самі не відчувають ніякої потреби у визволенні, а й чинять опір усіма силами самовизволенню робітничого класу, остільки соціальна революція повинна бути підготовлена і здійснена самим робітничим класом. Французькі буржуа 1789 р. також оголошували визволення буржуазії визволенням усього людства; але дворянство і духовенство не захотіли з цим погодитись, і це твердження,— хоч воно тоді, щодо феодалізму, було незаперечною абстрактною історичною істиною,— скоро перетворилося в суто сентиментальну фразу і зовсім зникло у вогні революційної боротьби. І тепер є такі люди, які із своєї безсторонньої вищої точки зору проповідують робітникам соціалізм, що витає високо над усіма класовими су-

перечностями і класовою боротьбою. Але це або новачки, яким треба ще багато чого повчитися, або найлютіші вороги робітників, вовки в овечій шкурі.

Цикл великих промислових криз обчислюється у книзі п'ятьма роками. Такий висновок про його тривалість випливав, очевидно, з ходу подій з 1825 до 1842 року. Але історія промисловості з 1842 до 1868 р. показала, що в дійсності цей період триває десять років, що проміжні кризи мали другорядний характер і, починаючи з 1842 р., стали дедалі більше й більше зникати. З 1868 р. стан речей знову змінився, але про це далі.

Я навмисне не викреслив з тексту багатьох передбачень, у тому числі передбачення близькості соціальної революції в Англії, на яке я зважився під впливом своєї юнацької запальності. Я зовсім не маю наміру змальовувати свою роботу і самого себе в кращому світлі, ніж це було тоді. Дивним є не те, що досить багато з цих передбачень не справдилося, а те, що так багато з них збулося і що критичне становище англійської промисловості, яке повинна була викликати континентальна і особливо американська конкуренція, що я й передбачав тоді,— правда, маючи на увазі надто короткі строки,— тепер дійсно настало. Щодо цього я повинен привести книгу у відповідність із сучасним станом речей в Англії. З цією метою я наводжу тут одну мою статтю, надруковану англійською мовою в лондонському журналі «Commonweal» від 1 березня 1885 р. і німецькою в «Neue Zeit» у червні того ж року (номер 6).

«Сорок років тому Англія стояла перед кризою, яка, мабуть, могла бути розв'язана тільки насильством. Гігантський і швидкий розвиток промисловості далеко випередив розширення зовнішніх ринків і зростання попиту. Кожні десять років хід виробництва насильно переривався загальною торговельною кризою, за якою після довгого періоду хронічного застою йшли нечисленні роки процвітання, що раз у раз завершувалися гарячковим надвиробництвом і, на закінчення, новим крахом. Клас капіталістів голосно вимагав вільної торгівлі хлібом і погрожував добитися цього, відправивши голодуючих жителів міст назад у ті сільські райони, звідки вони прийшли, причому, як висловився Джон Брайт, «не як бідняків, що випрошують хліб, а як армію, що розташовується на території ворога». Робітничі маси міст вимагали для себе участі в політичній владі — Народної хартії; їх підтримувала більшість дрібної буржуазії, і єдина незгода між ними і нею полягала тільки в тому, як треба добиватися здійснення Хартії: насильственим чи законним шляхом. Тим часом настали торговельна криза 1847 р. і голод в Ірландії, а разом з ними і перспектива революції.

Французька революція 1848 р. врятувала англійську буржуазію. Соціалістичні лозунги переможних французьких робітників

налякали англійську дрібну буржуазію і внесли дезорганізацію в рух англійського робітничого класу, який відбувався у вужчих рамках, але мав здебільшого безпосередньо практичний характер. Саме в той момент, коли чартистський рух повинен був розгорнутися на повну силу, він виявився надламаним зсередини ще до того, як настала зовнішня поразка 10 квітня 1848 року. Політична діяльність робітничого класу була відсунута на задній план. Клас капіталістів здобув перемогу по всій лінії.

Парламентська реформа 1831 р. була перемогою всього класу капіталістів над землевласницькою аристократією. Скасування хлібних мит було перемогою *промислових* капіталістів не тільки над великим землеволодінням, а й над тими групами капіталістів, інтереси яких були тотожні або тісно зв'язані з інтересами землеволодіння, тобто банкірів, біржовиків, рантьє і т. д. Свобода торгівлі означала перебудову всієї внутрішньої і зовнішньої торговельної та фінансової політики Англії відповідно до інтересів промислових капіталістів, класу, який тепер представляв націю. І цей клас енергійно взявся за справу. Кожна перешкода промисловому виробництву нещадно усувалась. У митному тарифі і в усій податковій системі був учинений повний переворот. Все було підпорядковане одній меті, але меті надзвичайно важливій для промислових капіталістів: здешевлення всіх видів сировини і особливо всіх життєвих засобів для робітничого класу, виробництво дешевої сировини і збереження на попередньому рівні,— якщо не *зниження,*— заробітної плати. Англія повинна була стати «майстернею світу»; всі інші країни повинні були стати для Англії тим, чим уже була Ірландія,— ринками збуту для її промислових виробів, що постачали б їй, із свого боку, сировину і продовольство. Англія — великий промисловий центр сільськогосподарського світу, те промислове сонце, навколо якого обертається постійно зростаюча кількість супутників, що виробляють зерно і бавовну. Яка велична перспектива!

Промислові капіталісти приступили до здійснення цієї своєї великої мети з тим міцним здоровим глуздом і з тим презирством до традиційних принципів, якими вони завжди відрізнялися від своїх більш заражених філістерством континентальних конкурентів. Чартизм умирав. Період процвітання промисловості, що знову розпочався, природний і мало не само собою зрозумілий після того як крах 1847 р. був цілком зжитий, приписувався виключно впливові свободи торгівлі. Внаслідок цих двох причин англійський робітничий клас опинився політично у хвості «великої ліберальної партії» — партії, якою керували фабриканти. Це раз досягнуте вигідне становище треба було увічнити. А різка опозиція чартистів не проти свободи торгівлі як такої, а проти перетворення свободи торгівлі в єдине життєве питання нації, показала фабрикантам і з кожним днем показує їм все більше, що

без допомоги робітничого класу буржуазії ніколи не вдасться добитися повного соціального і політичного панування над нацією. Так поступово змінилися взаємні відносини обох класів. Фабричні закони, що були колись жупелом для всіх фабрикантів, тепер не тільки дотримувались ними добровільно, а навіть були більшою або меншою мірою поширені на всі галузі промисловості. Тред-юніони, які недавно ще вважалися пекельним кодлом, тепер почали користуватися увагою і заступництвом фабрикантів як цілком законні установи і як корисний засіб для поширення серед робітників здорових економічних поглядів. Навіть страйки, які до 1848 р. переслідувались, тепер також визнавалися іноді дуже корисними, особливо коли пани фабриканти в слушний момент самі їх викликали. Із законів, що позбавляли робітника рівності у правах із своїм роботодавцем, було скасовано принаймні найобурливіші, а колись така страшна Народна хартія стала по суті політичною програмою тих самих фабрикантів, які до останнього часу виступали проти неї. *Скасування майнового цензу* і *таємне голосування* були проведені законодавчим шляхом. Парламентські реформи 1867 і 1884 рр. дуже наближаються вже до *загального виборчого права* принаймні в тому вигляді, в якому воно існує тепер у Німеччині; новий проект закону про перерозподіл місць у виборчих округах, що обговорюється зараз у парламенті, створює *рівні виборчі округи,* в усякому разі в цілому не менш рівні, ніж у Франції або в Німеччині. Уже намічаються як безсумнівні досягнення в найближчому майбутньому *винагорода депутатам* і скорочення строків мандатів, хоч, правда, до *щороку переобираного парламенту* справа ще не дійшла; і при всьому тому знаходяться люди, які говорять, що чартизм мертвий.

У революції 1848 р., як і в багатьох її попередниць, була дивна доля. Ті самі люди, які її придушили, стали,— як любив говорити Карл Маркс,— її душоприкажчиками. Луї-Наполеон був змушений створити єдину і незалежну Італію, Бісмарк був змушений вчинити свого роду переворот у Німеччині і повернути Угорщині певну незалежність, а англійським фабрикантам не лишалося зробити нічого кращого, як дати Народній хартії силу закону.

Для Англії наслідки цього панування промислових капіталістів спочатку були вражаючі. Промисловість знову ожила і почала розвиватися з швидкістю, нечуваною навіть для цієї колиски сучасної індустрії. Всі попередні дивовижні успіхи, досягнуті завдяки застосуванню пари і машин, зовсім блідли в порівнянні з могутнім піднесенням виробництва за двадцять років, від 1850 до 1870 р., з колосальними цифрами вивозу і ввозу, з незліченною кількістю багатств, що скупчувалися у руках капіталістів, і людської робочої сили, сконцентрованої у гігантських містах. Це піднесення, правда, переривалося, як і раніше,

кризами, що повторювалися кожні десять років: у 1857 р., а також у 1866 році; але ці рецидиви вважалися тепер природними неминучими явищами, через які доводиться пройти, але після яких, зрештою, усе повертається на стару колію.

Яке ж було становище робітничого класу в цей період? Часом наставало поліпшення, навіть для широких мас. Але це поліпшення кожного разу знову зводилося нанівець припливом величезної кількості людей з резерву безробітних, безупинним витісненням робітників новими машинами і припливом сільськогосподарських робітників, які також дедалі більше й більше витіснялися тепер машинами.

Тривале поліпшення ми бачимо тільки в становищі двох привілейованих категорій робітничого класу. До першої категорії належать фабричні робітники. Законодавче встановлення для них відносно раціональних меж нормального робочого дня відновило певною мірою їх фізичний стан і дало їм моральну перевагу, ще посилену їх концентрацією в певних місцях. Їхнє становище безперечно краще, ніж до 1848 року. Це найбільше підтверджується тим, що з десяти страйків, які вони проводять, дев'ять бувають викликані самими фабрикантами у своїх власних інтересах як єдиний засіб забезпечити скорочення виробництва. Ви ніколи не умовите фабрикантів погодитись на скорочення робочого часу, хоч би їх товари і зовсім не мали збуту; але примусьте робітників оголосити страйк, і капіталісти всі як один закриють свої фабрики.

Другу категорію становлять великі тред-юніони. Це організації таких галузей виробництва, в яких застосовується виключно або, принаймні, переважає праця *дорослих чоловіків*. Ні конкуренція жіночої та дитячої праці, ні конкуренція машин не змогли досі зламати їх організовану силу. Організації механіків, теслярів і столярів, мулярів є кожна окремо такою силою, що можуть навіть, як наприклад муляри, з успіхом протистояти запровадженню машин. Безсумнівно, їх становище з 1848 р. значно поліпшилося; найкращим доказом цього є те, що протягом більше п'ятнадцяти років не тільки хазяї були надзвичайно задоволені ними, а й вони — хазяями. Вони становлять аристократію в робітничому класі; їм вдалося добитися порівняно забезпеченого становища, і це вони вважають остаточним. Це зразкові робітники панів Ліона Леві і Джіффена (а також вельмишановного Луйо Брентано), і вони справді дуже милі, покладливі люди для всякого недурного капіталіста зокрема і для класу капіталістів у цілому.

Але щодо широкої маси робітників, то ступінь її злиднів і незабезпеченості її існування тепер такий же великий, яким був завжди, якщо тільки не більший. Лондонський Іст-Енд являє собою все розширювану трясовину невилазних злиднів і відчаю, голоду в період безробіття, фізичної і моральної деградації при

наявності роботи. Те саме, коли не брати до уваги привілейовану меншість робітників, відбувається і в усіх інших великих містах; така ж справа у менших містах і сільських районах. Закон, який зводить вартість робочої сили до вартості необхідних засобів існування, і другий закон, що зводить, як правило, її середню ціну до мінімуму цих засобів існування,— обидва ці закони діють на робітників з нездоланною силою автоматичної машини, яка душить їх між своїми колесами.

Таке, отже, було становище, створене встановленою у 1847 р. політикою свободи торгівлі і двадцятирічним пануванням промислових капіталістів. Але потім настав поворот. Дійсно, за кризою 1866 р. настало близько 1873 р. слабке і короткочасне пожвавлення, але воно тривало недовго. Правда, повної кризи не було тоді, коли її слід було чекати, в 1877 або 1878 р., але з 1876 р. всі головні галузі промисловості перебувають у стані хронічного застою. Не настає ні цілковитий крах, ні довгожданий період процвітання, на який можна було розраховувати як до краху, так і після нього. Мертвящий застій, хронічне переповнення всіх ринків в усіх галузях — такий стан, в якому ми живемо вже майже десять років. Чим же це викликане?

Теорія свободи торгівлі грунтувалася на одному припущенні: Англія повинна стати єдиним великим промисловим центром сільськогосподарського світу. Факти показали, що це припущення є чистісінькою помилкою. Умови існування сучасної промисловості — сила пари і машини — можуть бути створені скрізь, де є паливо, особливо вугілля, а вугілля є, крім Англії, і в інших країнах: у Франції, Бельгії, Німеччині, Америці, навіть у Росії. І жителі цих країн не бачили ніякого інтересу в тому, щоб стати голодними ірландськими орендарями тільки заради більшої слави і збагачення англійських капіталістів. Вони самі почали виробляти, причому не тільки для себе, а й для решти світу; і в результаті промислову монополію, яку Англія мала майже ціле століття, тепер безповоротно втрачено.

Але промислова монополія Англії — це наріжний камінь існуючої в Англії суспільної системи. Навіть під час панування цієї монополії ринки не встигали за зростаючою продуктивністю англійської промисловості; результатом були кризи через кожні десять років. А тепер нові ринки з кожним днем стають дедалі більшою рідкістю, так що навіть неграм у Конго нав'язують цивілізацію у вигляді бавовняних тканин з Манчестера, череп'яного посуду із Стаффордшіра і металевих виробів з Бірмінгема. Що ж буде тоді, коли континентальні і особливо американські товари ринуть у дедалі зростаючій кількості, коли левова пайка у постачанні всього світу, яка все ще належить англійським фабрикам, стане з року в рік зменшуватись? Хай дасть на це відповідь свобода торгівлі, цей універсальний засіб!

Не я перший на це вказую. Уже в 1883 р. на зборах Британської асоціації в Саутпорті голова її економічної секції пан Інгліс Палгрейв прямо заявив, що

«для Англії дні великих прибутків уже минули, і дальший розвиток різних великих галузей промисловості припинився. *Можна майже стверджувати, що країна переходить у стан застою*».

Але який же буде результат? Капіталістичне виробництво *не може* стояти на місці: воно повинно зростати і розширюватися або ж умерти. Вже тепер саме тільки обмеження левової пайки Англії у постачанні товарів світовому ринкові означає застій і злидні, надлишок капіталу, з одного боку, надлишок незайнятих робочих рук — з другого. Що ж буде тоді, коли щорічного приросту виробництва зовсім не буде? Ось де вразливе місце, ахіллесова п'ята капіталістичного виробництва. Постійне розширення є необхідною умовою його існування, а це постійне розширення стає тепер неможливим. Капіталістичне виробництво зайшло у безвихідь. З кожним роком перед Англією дедалі гостріше постає питання: або повинна загинути країна, або капіталістичне виробництво; хто з них приречений?

А робітничий клас? Якщо навіть під час нечуваного піднесення торгівлі і промисловості з 1848 по 1868 р. йому доводилося жити в таких злиднях, якщо навіть тоді його широка маса в кращому разі користувалася лише короткочасним поліпшенням свого становища, і тільки незначна, привілейована, «охоронювана» меншість мала тривалі вигоди, то що ж буде, коли цей блискучий період остаточно завершиться, коли нинішній гнітючий застій не тільки посилиться, але коли цей посилений стан мертвящого гніту стане хронічним, нормальним станом англійської промисловості?

Істина така: поки існувала промислова монополія Англії, англійський робітничий клас певною мірою брав участь у вигодах цієї монополії. Ці вигоди розподілялися серед робітників дуже нерівномірно: найбільшу частину забирала привілейована меншість, але й широким масам зрідка дещо перепадало. Ось чому, з того часу як вимер оуенізм, в Англії більше не було соціалізму. З крахом промислової монополії Англії англійський робітничий клас втратить своє привілейоване становище, він весь, не виключаючи привілейованої і керівної меншості, опиниться на такому самому рівні, на якому перебувають робітники інших країн. І ось чому соціалізм знову з'явиться в Англії».

Так я писав у 1885 році. У передмові до англійського видання, написаній 11 січня 1892 р., я продовжував:

«До цієї характеристики стану речей, як я його собі уявляв у 1885 р., мені лишається додати лише небагато. Навряд чи треба говорити, що тепер дійсно «соціалізм знову з'явився в Ан-

глії», причому в масовому масштабі, соціалізм усіх відтінків: соціалізм свідомий і несвідомий, соціалізм у прозі і у віршах, соціалізм робітничого класу і буржуазії. І справді, це страховище із страховищ, цей соціалізм не тільки став цілком респектабельним, але він уже носить фрак і недбало розвалюється на диванах у салонах. Це зайвий раз показує непоправну непостійність страхітливого деспота «хорошого товариства» — буржуазної суспільної думки, і зайвий раз виправдовує те презирство, з яким ми, соціалісти минулого покоління, завжди до нього ставились. Але, зрештою, у нас немає підстав бути незадоволеними цим новим симптомом.

Але що мені здається значно важливішим за цю скороминущу моду в буржуазних колах хизуватися розведеним водою соціалізмом і навіть важливішим за ті успіхи, яких взагалі соціалізм досяг в Англії,— це пробудження лондонського Іст-Енду. Це величезне скупчення злиднів перестало бути тим стоячим болотом, яким воно було шість років тому. Іст-Енд скинув з себе апатію відчаю; він відродився до життя і став батьківщиною «нового юніонізму», тобто організації широких мас «ненавчених» робітників. Хоч ця організація значною мірою і набрала форми старих тред-юніонів «навчених» робітників, але за своїм характером вона все-таки істотно відрізняється від них. Старі тред-юніони зберігають традиції тієї епохи, коли вони виникли; вони розглядають систему найманої праці як раз назавжди встановлений, вічний порядок, який вони можуть у кращому разі лише трохи пом'якшити в інтересах своїх членів. А нові тред-юніони були засновані в такий час, коли віра у вічність системи найманої праці була вже дуже захитана. Їх засновниками і керівниками були або свідомі соціалісти, або соціалісти за інстинктом; маси, які рушили до них і становлять їх силу, були грубі, затуркані і зневажалися робітничою аристократією. Але вони мають одну незмірну перевагу: їх психіка є ще незайманим грунтом, цілком вільним від успадкованих, «поважних» буржуазних передсудів, що збивають з пантелику «старих юніоністів», які займають краще становище. І тепер ми бачимо, як ці нові тред-юніони захоплюють керівництво всім робітничим рухом і дедалі більше беруть на буксир багатих і зарозумілих «старих» тред-юніонів.

Безсумнівно, діячі лондонського Іст-Енду допустили ряд колосальних промахів; але те саме робили і їх попередники, те саме допускають тепер соціалісти-доктринери, які задирають перед ними носа. Великий клас, як і велика нація, ні на чому не вчиться так швидко, як на наслідках своїх власних помилок. І незважаючи на всілякі помилки в минулому, сучасному і майбутньому, пробудження лондонського Іст-Енду залишається однією з найбільших і найплодотворніших подій fin de

siècle *, і я радий і пишаюся, що мені пощастило дожити до неї».

З того часу, як я написав ці рядки, минуло півроку, і англійський робітничий рух знову зробив великий крок уперед. Парламентські вибори, що закінчилися кілька днів тому, найнаочніше показали обом офіційним партіям, і консерваторам і лібералам, що їм доведеться віднині зважати на існування третьої партії, партії робітничої. Ця робітнича партія ще тільки формується: окремим її елементам доводиться ще звільнятися від всіляких успадкованих передсудів,— буржуазних, староюніоністських і навіть уже доктринерськи-соціалістичних,— щоб мати, нарешті, можливість об'єднатися на спільному для них усіх грунті. І все-таки об'єднуючий їх інстинкт уже тепер такий сильний, що він привів до нечуваних досі в Англії результатів виборів. У Лондоні висунули свої кандидатури два робітники **, які до того ж відкрито заявили, що вони соціалісти; ліберали не зважилися висунути проти них свого кандидата, і ці два соціалісти пройшли величезною і несподіваною більшістю голосів. У Мідлсбро робітничий кандидат *** виступив проти ліберала і консерватора і взяв гору над обома; зате ті нові робітничі кандидати, які уклали союз з лібералами, всі, крім одного, безнадійно провалилися. З колишніх так званих робітничих представників, тобто людей, яким прощають їх належність до робітничого класу, тому що вони самі готові утопити цю свою властивість в океані свого лібералізму, найвидатніший представник старого юніонізму, Генрі Бродхерст, з тріском провалився на виборах, бо виступив проти восьмигодинного робочого дня. У двох виборчих округах Глазго, в одній виборчій окрузі Солфорда і в багатьох інших виступили незалежні робітничі кандидати проти кандидатів обох старих партій; вони зазнали поразки, але й ліберальні кандидати теж. Словом, у цілому ряді виборчих округів великих міст і промислових районів робітники рішуче відмовилися від усякої угоди з обома старими партіями і цим добилися таких прямих або посередніх успіхів, яких не мали досі на жодних виборах. І радість робітників з цього приводу не можна описати. Вони вперше побачили і відчули, чого можуть добитися, якщо використають своє виборче право в інтересах свого класу. Забобонному схилянню перед «великою ліберальною партією» — схилянню, яке панувало серед англійських робітників протягом майже сорока років,— завдано нищівного удару. На переконливих прикладах робітники побачили, що вони становлять в Англії вирішальну силу, коли хочуть і знають, чого хочуть, а вибори 1892 р. поклали початок цьому. Про решту подбає робітничий рух на континенті;

* — кінця століття. *Ред.*
** — Дж. К. Гарді і Дж. Бернс. *Ред.*
*** — Дж. Х. Уілсон. *Ред.*

німці і французи, які вже так широко представлені в парламентах і муніципальних радах, своїми дальшими успіхами всіляко підтримуватимуть в англійцях дух боротьби. І коли в не такому далекому майбутньому виявиться, що новий парламент не може приступити до справи, поки при владі пан Гладстон, а пан Гладстон не може нічого вдіяти, поки існує цей парламент, тоді англійська робітнича партія буде вже достатньо організована, щоб раз назавжди покласти край грі в гойдалку двох старих партій, які приходять на зміну одна одній при кермі правління і намагаються таким чином увічнити панування буржуазії.

Ф. Енгельс

Надруковано у книзі:
Engels F. Die Lage der Arbeitenden Klasse in England. Zweite Auflage. Stuttgart, 1892

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 309—323

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

ЛИСТИ

МАРКС — АРНОЛЬДУ РУГЕ

Крейцнах, вересень 1843 р.

Мене радує, що Ви прийшли до твердого рішення і, відірвавши свій погляд від минулого, звертаєтесь думкою вперед, до нової справи [147] Отже, в Париж, в цей старий університет філософії — absit omen! * — і нову столицю нового світу! Що неминуче, те здійснюється. Тому я не сумніваюсь, що можна буде усунути всі труднощі, важливість яких я цілком усвідомлюю.

А втім, чи вдасться ця справа, чи ні, я, в усякому разі, буду в Парижі наприкінці цього місяця [148], тому що тутешнє повітря робить людину кріпаком, і я не бачу в Німеччині абсолютно ніякої можливості для вільної діяльності.

У Німеччині все насильно придушується, в ній настав час справжньої анархії розуму, запанувала втілена безглуздість; а Цюріх скоряється наказам з Берліна. Через це стає дедалі очевиднішим, що треба шукати новий збірний пункт для справді мислячих і незалежних умів. Я переконаний, що наш план відповідає справжній потребі, але ж справжні потреби повинні знайти собі і справжнє задоволення. Отже, я не сумніваюсь в успіху, якщо тільки ми візьмемось серйозно за справу.

Навряд чи не більш важливими, ніж зовнішні перешкоди, здаються мені внутрішні труднощі. Хоч не існує сумнівів щодо питання — «звідки?», але зате панує велика плутанина щодо питання: «куди?» Не говорячи вже про загальну анархію в поглядах різних реформаторів, кожний з них змушений признатися собі самому, що він не має точного уявлення про те, яким повинно бути майбутнє. Тим часом перевага нового напряму саме в тому й полягає, що ми не прагнемо догматично передбачити майбутнє, а хочемо тільки з допомогою критики старого світу знайти новий світ. Досі філософи мали у своєму письмовому столі розв'язання всіх загадок, і дурному невтаємниченому сві-

* — хай не буде це поганою прикметою! *Ред.*

тові лишалося тільки розкрити рота, щоб ловити смажених рябчиків абсолютної науки. Тепер філософія стала світською; це незаперечно доводиться тим, що сама філософська свідомість не тільки зовнішньо, а й внутрішньо втягнута у вир боротьби. Але якщо конструювання майбутнього і проголошення раз назавжди готових рішень для всіх майбутніх часів не є наша справа, то тим певніше ми знаємо, що нам треба здійснити тепер,— я кажу *про нещадну критику всього існуючого,* нещадну в двох відношеннях: ця критика не боїться власних висновків і не відступає перед зіткненням з властями предержащими.

Тому я не стою за те, щоб ми піднесли який-небудь догматичний прапор. Навпаки, ми повинні старатися допомогти догматикам з'ясувати собі смисл їх власних положень. Так, догматичною абстракцією є особливо *комунізм,* причому я маю на увазі не якийсь уявлюваний і можливий комунізм, а дійсно існуючий комунізм, у тій формі, як його проповідують Кабе, Дезамі, Вейтлінг і т. д. Цей комунізм є тільки особливе вираження гуманістичного принципу, не звільнене ще від впливу своєї протилежності — приватного буття. Тому знищення приватної власності і цей комунізм зовсім не тотожні, і не випадково, а цілком неминуче поряд з комунізмом з'явились інші соціалістичні вчення, як, наприклад, учення Фур'є, Прудона і т. д.,— тому що сам він являє собою тільки особливе, однобічне здійснення соціалістичного принципу.

Та й соціалістичний принцип у цілому являє собою знов-таки тільки один бік, який стосується *реального буття* істинної людської сутності. А ми повинні звернути таку саму увагу і на другий бік, на теоретичне існування людини, отже, зробити предметом своєї критики релігію, науку тощо. Крім того, ми хочемо впливати на своїх сучасників, і до того ж — на сучасних нам німців. Постає питання, як взятися за цю справу? Дві обставини не підлягають сумніву. По-перше, релігія, а по-друге, політика викликають у теперішній Німеччині переважний інтерес. Саме ці два предмети, хоч би якими вони були, ми повинні взяти за вихідну точку, а не протиставляти їм яку-небудь готову систему на зразок, наприклад, «*Подорожі в Ікарію*» [149].

Розум існував завжди, тільки не завжди в розумній формі. Отже, критик може взяти за вихідну точку всяку форму теоретичної і практичної свідомості і з *власних* форм існуючої дійсності розвинути істинну дійсність як її повинність і кінцеву мету. Що ж до дійсного життя, то саме *політична держава* навіть там, де вона ще не була пройнята свідомо соціалістичними вимогами, містить в усіх своїх *сучасних* формах вимоги розуму. І держава не спиняється на цьому. Вона скрізь припускає розум здійсненим. Але так само вона скрізь заходить у суперечність між своїм ідеальним призначенням і своїми реальними передумовами.

Тому з цього конфлікту політичної держави з самою собою можна скрізь розвинути соціальну істину. Подібно до того, як *релігія* становить зміст теоретичних битв людства, *політична держава* становить зміст практичних битв людства. Таким чином, політична держава виражає в межах своєї форми sub specie rei publicae * всі соціальні битви, потреби, істини. Тому зробити предметом критики найбільш спеціальне політичне питання — наприклад, відмінність між становою і представницькою системою — нітрохи не означає спуститися з hauteur des principes **, оскільки це питання тільки виражає *політичною* мовою відмінність між пануванням людини і пануванням приватної власності. Отже, критик не тільки може, а й повинен торкатися цих політичних питань (які завзятому соціалістові здаються не вартими ніякої уваги). Показуючи перевагу представницької системи перед становою, критик *зачіпає практичні інтереси* великої партії. Зводячи представницьку систему з її політичної форми у загальну форму і виявляючи справжнє значення, яке лежить в основі цієї системи, критик разом з тим змушує цю партію вийти із своїх рамок, тому що її перемога є в той же час і її кінець.

Таким чином, ніщо не заважає нам зв'язати нашу критику з критикою політики, з певною партійною позицією в політиці, а отже, зв'язати і ототожнити нашу критику із *справжньою* боротьбою. В такому разі, ми виступимо перед світом не як доктринери з готовим новим принципом: тут істина, на коліна перед нею! — Ми розвиваємо світові нові принципи з його ж власних принципів. Ми не говоримо світові: «перестань боротися, вся твоя боротьба — пусте; ми дамо тобі справжній лозунг боротьби». Ми тільки показуємо світові, за що власне він бореться, а свідомість — така річ, яку світ *повинен* здобути собі, хоче він цього чи ні.

Реформа свідомості полягає *тільки* в тому, щоб дати світові з'ясувати собі свою власну свідомість, щоб розбудити світ від мрій про самого себе, щоб *роз'яснити* йому смисл його власних дій. Все наше завдання може полягати тільки в тому, щоб — як це буває також і в фейєрбахівській критиці релігії — надати питанням релігії і філософії форми, яка відповідала б людині, що усвідомила себе саму.

Таким чином, нашим девізом повинно бути: реформа свідомості не з допомогою догм, а з допомогою аналізу містичної, самому собі неясної свідомості, чи виступає вона в релігійній, чи в політичній формі. При цьому виявиться, що світ уже давно мріє про предмет, яким можна справді оволодіти, тільки усвідомивши його. Виявиться, що мова йде не про те, щоб у думках провести велику розмежувальну рису між минулим і майбутнім, а про те, щоб *здійснити* думки минулого. І нарешті, виявиться,

* — під політичним кутом зору. *Ред.*

** — висоти принципів. *Ред.*

що людство не починає *нової* роботи, а свідомо виконує свою стару роботу.

Отже, ми можемо виразити напрям нашого журналу одним словом: робота сучасності над з'ясуванням самій собі (критична філософія) смислу власної боротьби і власних бажань. Це — робота для світу і для нас. Вона може бути тільки справою об'єднаних сил. Мова йде про *сповідь*, не більше. Щоб очиститись від своїх гріхів, людству треба тільки оголосити їх тим, чим вони є насправді.

Написано К. Марксом у березні, травні і вересні 1843 р.

Вперше надруковано в журналі «Deutsch-Französische Jahrbücher», 1844 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 351—354

ЕНГЕЛЬС — МАРКСУ

В ПАРИЖ

Бармен, 19 листопада 1844 р.

...Я поринув з головою в англійські газети і книжки, на основі яких пишу свою книгу про становище англійських робітників *. До середини або наприкінці січня я сподіваюсь закінчити її, бо з найважчою роботою, з упорядкуванням матеріалу, я вже впорався близько двох тижнів тому. Я подам англійцям славний перелік їхніх гріхів. Перед лицем усього світу я звинувачую англійську буржуазію в масових убивствах, грабежах та інших злочинах. Я пишу англійською мовою вступ до книги, який надрукую окремо і розішлю англійським партійним лідерам, літераторам і членам парламенту **. Нехай вони пам'ятають про мене. А втім, само собою зрозуміло, що хоч я і б'ю по мішку, але маю на увазі осла, тобто німецьку буржуазію. Я досить ясно кажу їй, що вона така ж погана, як англійська, але далеко не така смілива, послідовна і вправна у своєму шкуродерстві. Як тільки я закінчу цю книгу, я візьмуся за історію суспільного розвитку Англії [150]. Це буде для мене ще легше, бо матеріал у мене вже зібраний і в думках приведений до ладу — питання для мене цілком ясне. У перерві, як тільки матиму час, я постараюсь написати кілька брошур, зокрема проти Ліста [151]...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 27, с. 10

---

* *Енгельс Ф.* Становище робітничого класу в Англії. *Ред.*

** *Енгельс Ф.* До робітничого класу Великобританії. *Ред.*

ЕНГЕЛЬС — МАРКСУ

В ПАРИЖ

[Бармен, близько 20 січня 1845 р.]

...Що мене особливо втішає, так це впровадження комуністичної літератури в Німеччині, яке стало тепер fait accompli *. Всього тільки рік, по суті, як вона виникла і почала завойовувати собі місце за межами Німеччини, в Парижі, а тепер вона вже сіла на шию німецькому Міхелю. Газети, щотижневики, щомісячні й тримісячні журнали і підтягувані резерви важкої артилерії — все як слід. До біса швидко йшов цей розвиток! Підпільна пропаганда теж дала свої плоди: кожного разу, коли я опиняюсь у Кельні або в одному з тутешніх шинків, я помічаю нові успіхи, нових прозелітів. Збори у Кельні [152] привели до вражаючих результатів — мало-помалу виявляються окремі комуністичні групи, які досі розвивалися нишком, без нашого прямого сприяння.

«Gemeinnützіges Wochenblatt» [153], який раніше видавався разом з «Rheinische Zeitung» [50], тепер також у наших руках; Д'Естер взявся за нього і постарається що-небудь з нього зробити. Нам тепер потрібно насамперед випустити кілька великих праць — вони стали б міцною точкою опори для багатьох верхоглядів, які сповнені добрих намірів, але самі не можуть в усьому розібратися. Постарайся швидше закінчити свою книгу з політичної економії [154]; навіть якщо тебе самого вона багато в чому ще не задовольняє,— все одно, уми вже дозріли, і треба кувати залізо, поки воно гаряче. Мої англійські праці, звичайно, теж справлять враження — факти надто красномовні,— але все-таки я хотів би мати більшу свободу дій і написати щось таке, що справило б більший ефект саме тепер і завдало б більш дошкульного удару німецькій буржуазії. Ми, німці-теоретики,— смішно, але це знамення часу, яке характеризує розклад німецької національної мерзоти,— ніяк не можемо дати розробку нашої теорії, ми все ще не опублікували навіть критику безглуздя. Але тепер час не жде. Тому постарайся закінчити *до* квітня. Зроби, як я: признач собі строк, на який ти неодмінно *мусиш закінчити роботу*, і подбай про те, щоб книга була швидше надрукована. Якщо ти не можеш зробити цього в Парижі, то друкуй у Мангеймі, Дармштадті або ще де-небудь. Важливо, щоб книга з'явилась якнайшвидше.

Мене чимало здивувало, що ти розтяг «Критичну критику» ** на двадцять аркушів. Це добре, принаймні з'явиться багато з того, що інакше довго ще лежало б у твоєму письмовому столі.

* — фактом, що вже відбувся. *Ред.*
** *Маркс К., Енгельс Ф.* Святе сімейство. *Ред.*

Але якщо ти залишив на книзі моє ім'я, то це справить дивне враження,— адже я написав від сили півтора аркуша. Як я вже сказав, я нічого не чув ні про Левенталя, ні про вихід книги, яку, звичайно, чекаю з великим нетерпінням...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 27, с. 15—16

ЕНГЕЛЬС — МАРКСУ

В БРЮССЕЛЬ

Бармен, 17 березня 1845 р.

...«Критична критика» *— я, здається, вже писав тобі, що її тут одержано,— просто-таки прекрасна. Твої міркування про єврейське питання, історію матеріалізму і «Таємниці» ** чудові і справлять велике враження. Але разом з тим книга надто велика. Величне презирство, з яким ми обидва виступаємо проти «Literatur-Zeitung», дуже мало гармоніює з 22 аркушами, які ми їй присвячуємо. Крім того, значна частина критики спекулятивного і взагалі абстрактного філософствування залишиться незрозумілою широким колам і не всіх цікавитиме. В усьому ж іншому вся книга прекрасно написана і примушує сміятися до упаду. Б[ауери] не зможуть нічого відповісти. Якщо Бюргерс напише про книгу в першому випуску журналу Пютмана [155], він міг би вказати причину, з якої я написав так мало і до того ж тільки про речі, які не потребували особливо глибокого дослідження,— моє коротке, всього тільки десятиденне перебування в Парижі. І без того забавне враження справляє те, що я написав тільки півтора аркуша, а ти більше двадцяти. Абзац про «проституцію» тобі слід було б випустити. Він надто малий і не містить нічого істотного...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 27, с. 24—25

* *Маркс К., Енгельс Ф.* Святе сімейство. *Ред.*
** *Сю Е.* Паризькі таємниці. *Ред.*

ПРИМІТКИ

1 Маркс має на увазі свою велику працю «До критики гегелівської філософії права» (один з підготовчих варіантів незакінченого рукопису цієї праці див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 207—342), яку він мав намір підготувати до друку і опублікувати слідом за «Вступом», що з'явився в «Deutsch-Französische Jahrbücher» (див. примітку 19). Про основні причини, з яких не був здійснений цей намір, Маркс писав у передмові до «Економічно-філософських рукописів 1844 року»:

«У «Deutsch-Französische Jahrbücher» я обіцяв дати критику науки про право і державу у вигляді критики гегелівської філософії права. Під час опрацювання матеріалів для друку виявилося, що поєднання критики, спрямованої тільки проти спекулятивного мислення, з критикою різних предметів самих по собі абсолютно недоцільне, що воно обтяжує хід викладу і утруднює розуміння. Крім того, велика кількість і різнорідність предметів, що мають бути розглянуті, дали б можливість утиснути весь цей матеріал в *один* твір тільки при умові абсолютно афористичного викладу, а також афористичний виклад, у свою чергу, створював би *видимість* довільного систематизування».

Виходячи з цих міркувань, Маркс прийшов тоді до висновку, що доцільніше дати критику права, моралі, політики і т. д. в окремих брошурах, завершивши все це узагальнюючою працею, яка містить критику ідеалістичної, спекулятивної філософії. Однак необхідність боротьби проти лівих гегельянців, а також й інших представників німецької буржуазної та дрібнобуржуазної ідеології спонукала Маркса змінити свої початкові задуми і дати розгорнуту критику ідеалістичної філософії в тісному зв'язку з розробкою основ нового, революційно-матеріалістичного світогляду. Це завдання було виконане Марксом і Енгельсом у спільних працях «Святе сімейство» та «Німецька ідеологія».— *2.*

2 *Шейлок* — персонаж з комедії Шекспіра «Венеціанський купець»; жорстокий лихвар, що вимагав вирізати, згідно з умовами векселя, фунт м'яса у свого несправного боржника.— *3.*

3 Маркс має на увазі філософа Анахарсіса, скіфа за походженням, якого греки, за свідченням Діогена Лаерція, зараховували до групи семи грецьких мудреців.— *5.*

4 *Вересневі закони* — реакційні закони, видані французьким урядом у вересні 1835 р.; обмежували діяльність суду присяжних і запроваджували суворі заходи проти преси: передбачалося збільшення грошових застав

для періодичних видань і запроваджувалося тюремне ув'язнення і великі грошові штрафи за виступи проти власності та існуючого державного ладу.— *9*.

5 *«Святе сімейство, або Критика критичної критики. Проти Бруно Бауера і компанії»* — перший спільний твір Маркса і Енгельса. Ця праця, написана у вересні — листопаді 1844 р., вийшла у світ в лютому 1845 р. у Франкфурті-на-Майні.

«Святе сімейство» — жартівливе прізвисько братів Бауерів та їх послідовників, які групувалися навколо «Allgemeine Literatur-Zeitung» («Загальної літературної газети»), що видавалася в Шарлоттенбурзі з грудня 1843 по жовтень 1844 р. Виступаючи проти Бауерів та інших молодогегельянців (або лівогегельянців), які дедалі більше скочувалися до суб'єктивного ідеалізму, Маркс і Енгельс піддають разом з тим критиці й ідеалістичну філософію самого Гегеля.

Під час десятиденного перебування Енгельса в Парижі було розроблено план книги, названої спочатку «Критика критичної критики. Проти Бруно Бауера і компанії», були розподілені її розділи і написана «Передмова». Енгельс написав свої розділи ще до від'їзду з Парижа. Маркс, на долю якого припала більша частина книги, продовжував працювати над нею до кінця листопада 1844 р.; при цьому він на прохання видавця значно збільшив намічений обсяг книги, використавши для написаних ним розділів частину економічно-філософських рукописів, над якими він працював навесні і влітку 1844 р., а також свої дослідження з історії французької буржуазної революції кінця XVIII ст. та ряд своїх виписок і конспектів. У процесі друкування книги Маркс доповнив заголовок словами: «Святе сімейство». У змісті книги було вказано, які розділи написані Марксом і які Енгельсом (див. зміст цього тому, с. 520—522). Та обставина, що обсяг книги при невеликому форматі перевищив 20 друкованих аркушів, врятувала її, згідно з існуючими тоді в ряді німецьких держав правилами, від попередньої цензури.— 15.

6 Мається на увазі опублікована в I і II випусках «Allgemeine Literatur-Zeitung» (грудень 1843 і січень 1844 р.) стаття К. Рейхардта «Твори про пауперизм».—18.

7 *«Mühleigner»* (буквально: «власник млина») — не існуюче в німецькій мові слово, утворене перекладом англійського слова millowner — власник фабрики, фабрикант. Енгельс висміює тут співробітника «Allgemeine Literatur-Zeitung» Ю. Фаухера, який вживав у своїх статтях утворені ним за англійським зразком слова.— *21*.

8 Енгельс має на увазі статтю Ю. Фаухера «Злободенні питання англійського життя», вміщену у VII та VIII випусках «Allgemeine Literatur-Zeitung» (червень і липень 1844 р.).— *21*.

9 *Ліга проти хлібних законів* була заснована в 1838 р. манчестерськими фабрикантами Кобденом і Брайтом. Так звані хлібні закони, спрямовані на обмеження або заборону ввозу хліба з-за кордону, були запроваджені в Англії в інтересах великих землевласників-лендлордів. Висуваючи вимогу повної свободи торгівлі, Ліга добивалася скасування хлібних законів з метою зниження заробітної плати робітників і ослаблення економічних та політичних позицій земельної аристократії. У своїй боротьбі проти землевласників Ліга намагалася використати робітничі маси. Однак на той час передові робітники Англії стали на шлях самостійного, політично оформленого робітничого руху (чартизм).

Боротьба між промисловою буржуазією і земельною аристократією з-за хлібних законів закінчилася прийняттям у 1846 р. білля про їх скасування.— *22*, *24*, *312*, *431*, *441*.

10 Боротьба за законодавче обмеження робочого дня десятьма годинами почалася в Англії ще наприкінці XVIII ст. і з початку 30-х рр. XIX ст. охопила широкі маси пролетаріату. Оскільки представники земельної аристократії прагнули використати цей популярний лозунг у своїй боротьбі проти промислової буржуазії, вони виступали в парламенті на захист білля про десятигодинний робочий день; з 1833 р. на чолі прихильників цього білля в парламенті стояв торі-філантроп лорд Ешлі.— *23*.

11 Слова Б. Бауера з його книги «Die gute Sache der Freiheit und meine eigene Angelegenheit». Zürich und Winterthur, 1842 («Справедлива справа свободи і моя власна справа». Цюріх і Вінтертур, 1842).— *25*.

12 Мова йде про статтю «Пан Науверк і філософський факультет», уміщену в VI випуску «Allgemeine Literatur-Zeitung» (травень 1844 р.) за підписом «J.» — перша літера прізвища Юнгніца (Jungnitz).— *26*.

13 Мається на увазі усунення з посади Б. Бауера, якого прусський уряд у жовтні 1841 р. тимчасово, а в березні 1842 р. остаточно позбавив права читати лекції в Боннському університеті за його праці, присвячені критиці біблії.— *26*.

14 Енгельс розглядає і цитує в цьому розділі опубліковану в V випуску «Allgemeine Literatur-Zeitung» (квітень 1844 р.) рецензію Е. Бауера на книгу: *Flora Tristan*. L'Union ouvriére. Paris, 1843 *(Флора Трістан*. Робітничий союз. Париж, 1843).— *28*.

15 *Hegel G. W. F.* Phänomenolodie des Geistes *(Гегель Г. В. Ф.* Феноменологія духа). Перше видання цієї праці вийшло в 1807 р. Під час роботи над «Святим сімейством» Маркс користувався томом II другого видання Творів Гегеля (*Hegel*. Werke. Berlin, 1841, 2-te Aufl., Bd. II).— *30*.

16 З вірша Шіллера «Діва з чужини».— *31*.

17 Мова йде про книгу: *Proudhon P.-J.* Qu'est-ce que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement *(Прудон П.-Ж.* Що таке власність? або Дослідження про принципи права і влади); перше видання вийшло у Парижі в 1840 р. Маркс цитує за паризьким виданням 1841 р.

Стаття Е. Бауера «Прудон», яку Маркс критикує в даному розділі «Святого сімейства», вміщена у V випуску «Allgemeine Literatur-Zeitung» (квітень 1844 р.).— *32*.

18 Маркс має на увазі політичне угруповання, яке об'єднувалося навколо паризької газети «La Réforme» («Реформа») і до якого входили дрібнобуржуазні демократи-республіканці та дрібнобуржуазні соціалісти, а також деяка частина французьких революційних робітників.— *33*.

19 «*Deutsch-Französische Jahrbücher*» («Німецько-французький щорічник») — видавався у Парижі за редакцією Маркса і А. Руге німецькою мовою. Вийшов у світ тільки перший, подвійний, випуск у лютому 1844 р. В ньому були опубліковані твори Маркса: «До єврейського питання» та «До критики гегелівської філософії права. Вступ», а також твори Енгельса: «Начерки до критики політичної економії» і «Становище Англії. Томас

Карлейль. «Минуле і сучасне»». Ці праці знаменували остаточний перехід Маркса й Енгельса до матеріалізму і комунізму. Головною причиною того, що припинився вихід журналу, були принципові незгоди Маркса з буржуазним радикалом Руге.— *40*.

20 *Hegel G. W. F.* Werke. Berlin, 1833, Bd. VIII, S. 256. «Grundlinien der Philosophie des Rechts», § 190 (*Гегель Г. В. Ф.* Твори. Берлін, 1833, т. VIII, с. 256. «Основи філософії права», § 190). Перше видання цієї праці вийшло в Берліні у 1821 р.— *48*.

21 *Say I. B.* Traité d'économie politique. Перше видання вийшло у Парижі в 1803 р., цитоване Марксом третє видання — у 1817 р.— *51*.

22 Слова з твору Ш. Конта «Traité de la propriété» (Paris, 1834, t. I, p. 52) (Трактат про власність. Париж, 1834, т. I, с. 52), наведені Прудоном на с. 93 його книги «Що таке власність?» (видання 1841 р.).— *52*.

23 *Smith A.* An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Перше видання вийшло у Лондоні в 1776 р.— *57*.

24 Мається на увазі надрукована в VII випуску «Allgemeine Literatur-Zeitung» (червень 1844 р.) рецензія Шеліги на роман французького письменника Ежена Сю «Паризькі таємниці», написаний в дусі сентиментально-міщанської соціальної фантазії; роман вийшов у Парижі в 1842—1843 рр. і став широко відомий не тільки у Франції, а й за її межами.

Вішну — поряд з Брахмою і Шивою найвище божество у брахмаїзмі та індуїзмі; бог-хранитель, втілення вічно живої природи.— *61*.

25 Мольєр. «Міщанин-дворянин». Акт II, сцена 6.— *62*.

26 Мова йде про Конституційну хартію (Charte constitutionnelle), що була прийнята після буржуазної революції 1830 р. у Франції і являла собою основний закон Липневої монархії. Вислів «хартія — істина» є іронічним натяком на заключні слова прокламації Луї-Філіппа від 31 липня 1830 р.: «віднині хартія буде істиною».— *63*.

27 Маркс перефразовує двовірш Гете з «Фауста», частина I, сцена 6 (Кухня відьми).— *69*.

28 Цитата з твору Ш. Фур'є «Теорія всесвітньої єдності» («Théorie de l'unité universelle»), том III, частина II, розділ 3. Перше видання цього твору вийшло в 1822 р. під назвою «Traité de l'association domestique-agricole» («Трактат про домоводсько-землеробську асоціацію»).— *73*.

29 *Monteil A. A.* Histoire des français des divers états aux cinq derniers siècles. Paris, 1828—1844, t. I—X (Монтей А. А. Історія французів різних станів за останні п'ять століть. Париж, 1828—1844, т. I—X).— *77*.

30 Шекспір. «Усе добре, що добре кінчається». Акт I, сцена 3.— *77*.

31 Polydori Vergilii liber de rerum inventoribus, Lugduni, 1706.— *78*.

32 *Froment.* La Police dévoilée depuis la Restauration et notamment sous M. M. Franchet et Delavau. Paris, 1829, t. I—III (*Фроман.* Викрита поліція з часу Реставрації і зокрема при пп. Франше і Делаво. Париж, 1829, т. I—III).— *80*.

33 *Hegel G. W. F.* Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse (*Гегель Г. В. Ф.* Енциклопедія філософських наук у стислому нарисі). Перше видання цієї книги вийшло у 1817 р. Маркс користувався третім виданням, що вийшло у 1830 р.— *85.*

34 Тут і далі цитується стаття Б. Бауера «Найновіші твори з єврейського питання», вміщена у I випуску «Allgemeine Literatur-Zeitung» (грудень 1843 р.); ця стаття являла собою відповідь Бауера на критику, якій піддана була в пресі його книга «Єврейське питання».— *85.*

35 Книга: *Bauer B.* Die Judenfrage (*Бауер Б.* Єврейське питання) являє собою передрук, з деякими доповненнями, статей Б. Бауера на цю ж тему, опублікованих у журналі «Deutsche Jahrbücher» («Німецький щорічник» — див. примітку 49) у листопаді 1842 р. Книга вийшла у Брауншвейзі в 1843 р.— *85.*

36 Мається на увазі щотижнева газета «Révolutions de Paris» («Паризькі революції»), яка виходила в Парижі з липня 1789 по лютий 1794 р. До вересня 1790 р. газету редагував революційний публіцист, демократ Елізе Лустало.— *88.*

37 «Попередні тези до реформи філософії» Л. Фейєрбаха, написані у січні 1842 р. і заборонені цензурою в Німеччині, були опубліковані в 1843 р. у Швейцарії в другому томі збірника «Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik» («Невидане у галузі новітньої німецької філософії та публіцистики»). До цього двотомного збірника входили також статті Маркса, Б. Бауера, Руге та ін.— *89.*

38 *Доктринери* — група французьких буржуазних політичних діячів періоду Реставрації (1815—1830); будучи конституційними монархістами, запеклими ворогами демократичного і революційного руху, доктринери прагнули створити у Франції блок буржуазії та дворянства на англійський зразок.— *91.*

39 Маркс має на увазі статтю Б. Бауера «Найновіші твори з єврейського питання», опубліковану в I випуску «Allgemeine Literatur-Zeitung» (грудень 1843 р.).— *92.*

40 *Hegel G. W. F.* Werke. Berlin, 1833, Bd. VIII, S. 12. «Grundlinien der Philosophie des Rechts», Vorrede (*Гегель Г. В. Ф.* Твори. Берлін, 1833, т. VIII, с. 12. «Основи філософії права», Передмова).— *93.*

41 Мова йде про статтю Маркса «До єврейського питання» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 355—383).— *93.*

42 *Кодекс Наполеона* — Цивільний кодекс, прийнятий у Франції при Наполеоні I і запроваджений у завойованих французами краях Західної і Південно-Західної Німеччини; продовжував діяти у Рейнській провінції і після її приєднання до Пруссії в 1815 р.— *95.*

43 Мається на увазі рецензія Б. Бауера на перший том курсу лекцій правого гегельянця Хінрікса, виданий у Галле в 1843 р. під назвою «Politische Vorlesungen». Bd. I—II («Політичні лекції». Т. I — II). Ця рецензія Бауера була надрукована в I випуску «Allgemeine Literatur-Zeitung» (грудень 1843 р.). Далі, в розділі «Хінрікс, № 2», мова йде про надруковану в V випуску (квітень 1844 р.) того самого щомісячника рецензію Б. Бауера на другий том цих лекцій.— *96.*

44 Staat, Religion und Parthei. Leipzig, 1843. Книга Б. Бауера вийшла анонімно.— *96*.

45 *Feuerbach L*. Grundsätze der Philosophie der Zukunft. Zürich und Winterthur, 1843 (*Фейєрбах Л*. Основні положення філософії майбутнього. Цюріх і Вінтертур, 1843). — *97*.

46 Ця і наступні цитати взято з другої статті Б. Бауера, написаної проти критиків його книги «Єврейське питання». Друга стаття Б. Бауера, що була названа, як і перша, «Найновіші твори з єврейського питання», надрукована у IV випуску «Allgemeine Literatur-Zeitung» (березень 1844 р.).— *100*.

47 Мова йде про заходи, вжиті Конвентом проти спекулянтів продовольством. У вересні 1793 р. Конвент видав декрет про встановлення загального максимуму — твердих цін на основні продукти харчування і предмети широкого вжитку; було запроваджено страту за спекуляцію продуктами та їх приховування.— *100*.

48 Назва статті Б. Бауера, надрукованої у VIII випуску «Allgemeine Literatur-Zeitung» (липень 1844 р.). Майже всі цитати з «Allgemeine Literatur-Zeitung», наведені Марксом у розділі «Третій похід абсолютної критики», узято з цієї статті.— *104*.

49 «*Deutsche Jahrbücher*» — скорочена назва літературно-філософського журналу молодогегельянців «Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst» («Німецький щорічник з питань науки і мистецтва»). Журнал видавався у Лейпцігу за редакцією Руге з липня 1841 р. Раніше (1838—1841) журнал виходив під назвою «Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst» («Галлеський щорічник з питань німецької науки і мистецтва»). Перенесення місцеперебування редакції з прусського міста Галле в Саксонію і зміна назви журналу були викликані загрозою заборони «Hallische Jahrbücher» у межах Пруссії. Але й під новою назвою журнал проіснував недовго. У січні 1843 р. журнал «Deutsche Jahrbücher» був закритий саксонським урядом і заборонений постановою Союзного сейму на усій території Німеччини.— *105*.

50 «*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*» («Рейнська газета з питань політики, торгівлі і промисловості») — щоденна газета, виходила в Кельні з 1 січня 1842 по 31 березня 1843 р. Газета була заснована представниками рейнської буржуазії, опозиційно настроєної щодо прусського абсолютизму. До співробітництва в газеті були залучені і деякі молодогегельянці. З квітня 1842 р. Маркс став співробітником «Rheinische Zeitung», а з жовтня того ж року — одним з її редакторів. У «Rheinische Zeitung» було опубліковано також ряд статей Енгельса. За редакторства Маркса газета стала набувати дедалі виразнішого революційно-демократичного характеру. Уряд запровадив для «Rheinische Zeitung» особливо сувору цензуру, а потім закрив її.— *105*.

51 *Bauer B*. Das entdeckte Christenthum. Zürich und Winterthur, 1843.— *106*.

52 *Bauer B*. Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker. Leipzig, 1841, Bd. 1—2; Braunschweig, 1842, Bd. 3 (*Бауер Б*. Критика євангельської історії синоптиків. Лейпціг, 1841, т. 1—2; Брауншвейг, 1842, т. 3). Синоптиками в літературі з історії релігії називають укладачів трьох перших євангелій.— *109*.

53 Мається на увазі стаття Маркса «До єврейського питання» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 355—383).— *111.*

54 Мова йде про статтю Б. Бауера «Здатність сучасних євреїв і християн стати вільними», опубліковану в збірнику «Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz» («Двадцять один аркуш із Швейцарії»). Збірник був виданий у 1843 р. в Цюріху і Вінтертурі дрібнобуржуазним демократом, поетом Г. Гервегом.— *112.*

55 Die evangelische Landeskirche Preussens und die Wissenschaft. Leipzig, 1840 (Євангелічна церква у Пруссії і наука. Лейпціг, 1840). Ця книга Б. Бауера була видана анонімно.— *117.*

56 Прагнучи зміцнити якобінську диктатуру, Робесп'єр та його прихильники виступили проти політики дехристиянізації. Декрет Конвенту від 6 грудня 1793 р. заборонив «будь-яке насильство або погрози, спрямовані проти свободи віросповідання».— *119.*

57 *Cercle social* (Соціальний гурток) — організація, створена представниками демократичної інтелігенції, діяла в Парижі у перші роки французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Місце Cercle social в історії комуністичних ідей визначається тим, що його ідеолог К. Фоше висував вимоги зрівняльного переділу землі, обмеження великого майна, а також вимогу забезпечення роботою всіх працездатних громадян.— *124.*

58 *Директорія* — режим, встановлений у Франції в результаті повалення якобінського уряду 27 липня (9 термідора) 1794 р. і введення Термідоріанським Конвентом 4 листопада 1795 р. нової антидемократичної конституції. Верховна виконавча влада була зосереджена в руках п'яти директорів.— *127.*

59 *Cabanis P. J. G.* Rapports du physique et du moral de l'homme. Перше видання вийшло у Парижі в 1802 р. Значна частина цього твору була опублікована в 1798 і 1799 рр. у наукових записках французької Академії наук.— *130.*

60 *Янсеністи* (за ім'ям голландського теолога Янсенія) — представники опозиційної течії серед католиків у Франції в XVII і на початку XVIII ст., яка виражала незадоволення частини французької буржуазії феодальною ідеологією офіційного католицизму.— *130.*

61 *Locke J.* An Essay concerning Human Understanding (*Локк Дж.* Дослід про людський розум). Перше видання вийшло у Лондоні в 1690 р.— *132.*

62 Essai sur l'origine des connaissances humaines. Перше видання книги Кондільяка вийшло анонімно в Амстердамі у 1746 р.— *133.*

63 *Helvètius.* De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation (*Гельвецій.* Про людину, про її розумові здібності та її виховання). Уперше ця праця була видана після смерті автора в Гаазі у 1773 р. за допомогою російського посла в Голландії Д. О. Голіцина.— *134.*

64 L'homme machine. Leyde, 1748. Книгу Ламетрі, що вийшла анонімно в Лейдені, було спалено, а самого автора — вигнано з Голландії, куди він емігрував з Франції у 1745 р.— *134.*

65 Перше видання книги Гольбаха «Système de la Nature, ou Des Lois du Monde Physique et du Monde Moral» («Система природи, або Про закони світу фізичного і світу духовного») вийшло в 1770 р.; автором книги з метою конспірації був названий померлий у 1760 р. секретар французької Академії Ж. Б. Мірабо.— *134.*

66 *Robinet J. B.* De la Nature. Перше видання у чотирьох томах вийшло в Амстердамі у 1763—1766 pp.— *134.*

67 *Hegel G. W. F.* Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie (*Гегель Г. В. Ф.* Лекції з історії філософії); ця праця вперше була опублікована у першому виданні Творів Гегеля (*Hegel.* Werke. Berlin, 1833—1836, Bd. XIII—XV).— *135.*

68 *Helvétius.* De l'Esprit. Paris, 1822, t. I—II. Перше видання книги Гельвеція, що вийшло анонімно в Парижі у 1758 р., було спалене катом в 1759 р.— *136.*

69 Мова йде про книгу Гольбаха «Système social, ou Principes naturels de la morale et de la politique». Paris, 1822, t. I—II (Соціальна система, або Природні принципи моралі і політики. Париж, 1822, т. I—II). Перше видання книги Гольбаха в трьох томах вийшло анонімно в 1773 р.— *137.*

70 «*Allgemeine Zeitung*» («Загальна газета») — німецька щоденна реакційна газета, заснована в 1798 р.; з 1810 по 1882 р. виходила в Аугсбурзі.— *137.*

71 *Stein L.* Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs. Leipzig, 1842 (*Штейн Л.* Соціалізм і комунізм сучасної Франції. Лейпціг, 1842).— *138.*

72 Мається на увазі «Наука логіки» («Wissenschaft der Logik»). Маркс цитує за другим виданням Творів Гегеля (*Hegel G. W. F.* Werke. Berlin, 1841, 2-te Aufl., Bd. V). Вперше ця праця Гегеля була видана в трьох томах у 1812—1816 pp.— *142.*

73 Гете. «Фауст». Частина I, сцена 3 (Кабінет Фауста).— *145.*

74 «*Zeitschrift für spekulative Theologie*» («Журнал спекулятивної теології») — журнал, що видавався в Берліні у 1836—1838 pp. за редакцією Б. Бауера, який належав тоді до групи правих гегельянців.— *146.*

75 З одноактної комедії французького письменника Ж. Ф. Мармонтеля «Люсіль», сцена 4.— *147.*

76 Оповідання Е. Бауера «Хай живуть тверді принципи!» надруковано в книзі: *Weill A.* und *Bauer E.* Berliner Novellen. Berlin, 1843 (*Вейль А.* і *Бауер Е.* Берлінські новели. Берлін, 1843).— *149.*

77 «*Берлінським гуртком*» («Berliner Couleur») кореспондент «Allgemeine Literatur-Zeitung» називає берлінських молодогегельянців, які не належали до групи Б. Бауера і в дрібних, часткових питаннях критикували «Allgemeine Literatur-Zeitung».— *151.*

78 Маркс має на увазі статтю Б. Бауера «Страждання і радощі теологічної свідомості» у другому томі збірника «Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik».— *155.*

79 «*La Démocratie pacifique*» («Мирна демократія») — щоденна газета фур'єристів, яка виходила в Парижі у 1843—1851 рр.— *155*.

80 Гейне. «Північне море». Цикл другий, вірш «Питання».— *159*.

81 З німецької народної пісні «Монашка».— *163*.

82 З німецької народної комічної повісті «Сім швабів».— *164*.

83 Гете. «Покірні ксенії».— *175*.

84 «*Journal des Débats*» — скорочена назва французької щоденної буржуазної газети «Journal des Débats politiques et littéraires» («Газета політичних і літературних дебатів»), заснованої у Парижі в 1789 р. У період Липневої монархії — урядова газета, орган орлеаністської буржуазії.— *188*.

85 «*Le Siècle*» («Вік») — щоденна газета, яка виходила в Парижі з 1836 по 1939 р. У 40-х рр. XIX ст. відбивала погляди тієї частини дрібної буржуазії, яка обмежувалася вимогою поміркованих конституційних реформ.— *188*.

86 Мається на увазі газета «*Petites affiches*» («Маленькі оголошення») — найстаріше французьке періодичне видання, засноване в Парижі у 1612 р.; свого роду інформаційний листок, в якому друкувалися різні оголошення та повідомлення.— *188*.

87 «*Satan*» («Сатана») — невелика буржуазна газета сатиричного жанру, що виходила в Парижі у 1840—1844 рр.— *189*.

88 Маркс цитує такі твори Ш. Фур'є: «Теорія чотирьох рухів і загальної долі» («Théorie des quatre mouvements et des destinées générales» — перше видання вийшло у 1808 р.), «Новий господарський і соцієтарний світ» («Le nouveau monde industriel et sociétaire» — перше видання вийшло у 1829 р.), а також «Теорія всесвітньої єдності» («Théorie de l'unité universelle» — перше видання вийшло у 1822 р.).— *194*.

89 *Chaptal*. De l'Industrie françoise. Paris, 1819, t. I—II.— *198*.

90 *Фортунат* — герой німецького народного сказання, володар чудесного невичерпного гаманця.— *198*.

91 З книги Ш. Фур'є «Теорія чотирьох рухів і загальної долі», частина II, епілог.— *198*.

92 Маються на увазі дрібні німецькі князі, які втратили свою владу і володіння яких були приєднані до території більших німецьких держав унаслідок перекроювання політичної карти Німеччини під час наполеонівських воєн і Віденського конгресу (1814—1815).— *200*.

93 «*Молода Англія*» — група англійських політичних діячів і літераторів, які належали до партії торі; утворилася на початку 40-х рр. XIX ст. Виражаючи незадоволення земельної аристократії посиленням економічної і політичної могутності буржуазії, діячі «Молодої Англії» вдавалися до демагогічних прийомів, щоб підкорити своєму впливові робітничий клас і використати його у своїй боротьбі проти буржуазії. У «Маніфесті Комуністичної партії» Маркс і Енгельс характеризують їх погляди як «феодальний соціалізм».— *202*.

94 Маркс цитує, з іронічними вставками, кореспонденцію Хірцеля з Цюріха, вміщену у V випуску «Allgemeine Literatur-Zeitung» (квітень 1844 р.).— *206*.

95 З французької застольної пісеньки.— *207*.

96 Книга «*Становище робітничого класу в Англії*» була написана Енгельсом у Бармені у вересні 1844 — березні 1845 р. Вивченням умов життя англійського пролетаріату і написанням окремих фрагментів Енгельс займався під час свого перебування в Англії (листопад 1842 — серпень 1844 р.), маючи намір висвітлити це питання в одному з розділів задуманої ним праці з соціальної історії Англії; проте розуміння особливої ролі пролетаріату в буржуазному суспільстві спонукало Енгельса присвятити дослідженню становища англійського робітничого класу окрему працю.

Перше видання книги вийшло німецькою мовою в 1845 р. у Лейпцігу. Друге німецьке видання вийшло у 1892 р. На той час з'явилося два видання авторизованого перекладу книги англійською мовою (Нью-Йорк, 1887 р. і Лондон, 1892 р.). При підготовці нових видань своєї книги Енгельс не вніс у текст якихось істотних змін. Проте в «Додатку до американського видання» (1887 р.), який майже повністю ввійшов у передмови до англійського і німецького видань 1892 р., Енгельс визнав за потрібне попередити читача, що «Становище робітничого класу в Англії» не можна розглядати як твір зрілого марксизму. «В цій книзі,— писав він,— скрізь можна знайти сліди походження сучасного соціалізму від одного з його предків — німецької класичної філософії. Так, наприклад, у книзі (особливо в кінці) сильно наголошується на тому, що комунізм є не просто партійна доктрина робітничого класу, а теорія, кінцева мета якої — визволення всього суспільства, включаючи й капіталістів, від тісних рамок сучасних відносин. В абстрактному розумінні це твердження правильне, але на практиці воно непотрібне, і здебільшого навіть гірше того. Оскільки імущі класи не тільки самі не відчувають ніякої потреби у визволенні, але навіть чинять опір усіма силами самовизволенню робітничого класу, остільки робітничий клас повинен сам підготувати і провести соціальну революцію». Енгельс пояснює далі, чому висловлене ним у 1845 р. припущення про близькість соціальної революції в Англії не підтвердилось: занепад чартизму після 1848 р. і тимчасову перемогу опортунізму в англійському робітничому русі Енгельс прямо пов'язує з промисловою монополією Англії на світовому ринку і висловлює впевненість у тому, що з втратою Англією її монопольного становища «соціалізм знову з'явиться в Англії».— *209*.

97 Своє звернення «До робітничого класу Великобританії» Енгельс написав англійською мовою, маючи намір надрукувати його окремо і розіслати деяким лідерам англійських політичних партій, літераторам і членам парламенту. В німецьких виданнях книги «Становище робітничого класу в Англії» 1845 і 1892 рр. звернення було відтворене англійською мовою, в американське (1887 р.) і англійське (1892 р.) видання воно включене не було.— *211*.

98 Мається на увазі повстання сілезьких ткачів 4—6 червня 1844 р.— перша велика класова сутичка між пролетаріатом і буржуазією в Німеччині,— а також заворушення серед чеських робітників, у тому числі ткачів на околицях Праги влітку 1844 р.— *214*.

99 За уточненими даними, Самюел Кромптон винайшов мюль-машину в 1779 р.— *220*.

100 *McCulloch J. R.* A Dictionary practical, theoretical and historical of commerce and commercial navigation. London, 1844 (*Мак-Куллох Дж. Р.* Практичний, теоретичний та історичний словник торгівлі і торгового судноплавства. Лондон, 1844).— *221.*

101 За уточненими даними, Т. Пейн сконструював залізний міст, деталі якого були відлиті поблизу Ротерхема в Йоркширі. Перший залізний міст був збудований через Северн у Коолбрукдалі в 1777—1779 рр.— *225.*

102 Ця цифра, запозичена з книги: *Porter G. R.* The progress of the Nation. London, 1836, vol. 1, p. 345 (*Портер Дж. Р.* Прогрес нації. Лондон, 1836, т. 1, с. 345), належить до середини 30-х рр. XIX ст. У 3-му томі тієї ж книги (с. 86), виданому в 1843 р., наводиться цифра 4 877 000 тонн.— *225.*

103 «*Durham Chronicle*» («Дургамська хроніка») — щотижнева газета, видається в Дургамі (Англія) з 1820 р.; в 40-х рр. XIX ст. мала буржуазно-ліберальний напрям.— *225.*

104 Мова йде про реформу виборчого права, проведену англійським парламентом у червні 1832 р. Реформа була спрямована проти політичної монополії земельної та фінансової аристократії і відкрила доступ до парламенту представникам промислової буржуазії. Пролетаріат і дрібна буржуазія, що становили головну силу в боротьбі за реформу, були обдурені ліберальною буржуазією і не одержали виборчих прав.— *229.*

105 Про парламентську сесію 1844 р. див. також цей том, с. 353—354.— *229.*

106 Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 507—533.— *232.*

107 *Stirner M.* Der Einzige und sein Eigenthum. Leipzig, 1845 (*Штірнер М.* Єдиний та його власність. Лейпціг, 1845).— *235.*

108 Енгельс цитує повідомлення пастора Олстона, спочатку опубліковане в буржуазно-радикальному органі «The Weekly Dispatch» («Щотижневе повідомлення») і потім передруковане у чартистській газеті «The Northern Star» (див. примітку 121), № 338, 4 травня 1844 р.— *239.*

109 «*The Times*» («Часи») — найбільша англійська щоденна газета консервативного напряму, заснована в Лондоні у 1785 р.— *241.*

110 За уточненими даними, було обстежено 5981 сім'ю, з яких 2800 (46 %) сімей займали одну кімнату або частину її. Див.: *Fripp C. B.* Report of an inquiry into the conditions of the Working class of the City of Bristol.— Journal of the statistical Society of London, 1839, vol. II (*Фріпп Ч. Б.* Звіт про обстеження умов життя робітничого класу міста Брістоль.— Журнал Лондонського статистичного товариства, 1839, т. II).— *244.*

111 Дана цитата наведена з іншої праці Дж. К. Саймонса, а саме із складеного ним Звіту члена урядової комісії по обстеженню становища ручних ткачів (Report from Assistant Hand-Loom Weavers' Commissioners), опублікованого в: Parlamentary Papers, 1839, vol. XLII, № 159, p. 51 (Парламентські документи, 1839, т. XLII, № 159, с. 51). Наступна цитата взята з книги, зазначеної Енгельсом у примітці під текстом.— *245.*

112 Цитований Енгельсом звіт комітету, обраного жителями Хаддерсфілда 19 липня 1844 р. для обстеження санітарних умов міста, був надрукований у газеті «The Northern Star» (див. примітку 121), № 352, 10 серпня 1844 р.— *248.*

113 *Керсолл-Мур* — горб поблизу Манчестера, де відбувалися збори робітників. Енгельс називає його «Священною горою» за аналогією із Священною горою у стародавньому Римі, куди, за переказами, у 494 р. до н. е. відійшли плебеї, які повстали проти патриціїв.— *251.*

114 «*The Manchester Guardian*» («Манчестерський страж») — англійська буржуазна газета, орган прихильників вільної торгівлі (фритредерів), пізніше орган ліберальної партії; виходить у Манчестері з 1821 р.

Судовий процес проти одинадцяти м'ясників у Манчестері відбувся дещо раніше, ніж зазначає за пам'яттю Енгельс. Звіт про нього був опублікований у газеті «The Manchester Guardian» від 10 травня 1843 р. Сесії місцевого суду, що слухали подібні справи, збиралися двічі на рік.— *270.*

115 Цитоване Енгельсом повідомлення пастора У. Чампніса про становище лондонських докерів, спочатку опубліковане у щотижневику «The Weekly Dispatch», було передруковане в газеті «The Northern Star» (див. примітку 121), № 338, 4 травня 1844 р.— *284.*

116 Стаття Р. Кауена «Статистика народжуваності і смертності у Глазго як ілюстрація до санітарного стану населення» була надрукована в «Journal of the Statistical Society of London» («Журнал Лондонського статистичного товариства») у жовтні 1840 р.— *300.*

117 Спеціальний закон про впорядкування будівництва в Лондоні (Metropolitan Buildings Act) був прийнятий англійським парламентом у 1844 р.— *303.*

118 *Закон 1802 р.* обмежував робочий час дітей-учнів 12 годинами і забороняв використовувати їх на нічній роботі. Цей закон поширювався тільки на бавовняну та шерстяну промисловість; він не передбачав контролю з боку фабричної інспекції і фактично не дотримувався фабрикантами.— *335.*

119 *Закон 1819 р.* забороняв на бавовняних прядильних і ткацьких фабриках роботу дітей до 9 років, а також нічну роботу дітей і підлітків до 16 років; для тих і других робочий день був обмежений 12 годинами, не рахуючи перерв для їди; оскільки ці перерви встановлювалися фабрикантами довільно, то робочий день фактично розтягувався до 14 годин і більше.

Закон 1825 р. встановлював, що перерви для їди не повинні загалом перевищувати $1^1/_2$ години на день, з тим щоб робочий день у цілому не перевищував $13^1/_2$ години. Як і закон 1819 р., закон 1825 р. не передбачав контролю з боку фабричної інспекції і не дотримувався фабрикантами.— *350.*

120 «*The Fleet papers*» («Флітські записки») — щотижневик у вигляді листів-памфлетів, що його Остлер, який перебував у Флітській борговій в'язниці, випускав у 1841—1844 рр.— *353.*

121 «*The Northern Star*» («Північна зоря») — англійська щотижнева газета, центральний орган чартистів; заснована в 1837 р.; виходила до 1852 р., спочатку в Лідсі, а з листопада 1844 р. в Лондоні. З 1843 по 1850 р. у газеті співробітничав Енгельс.— *360.*

122 Німецький переклад вірша Е. Міда «Король-пара» («The Steam-King») зробив Енгельс; в англійському тексті цього вірша, надрукованому в газеті «The Northern Star», № 274, 11 лютого 1843 р., є ще дві строфи; для російського видання переклад зробив С. Маршак.— *363.*

123 «*Revue des deux Mondes*» («Огляд Старого і Нового Світу») — двотижневий буржуазний літературно-художній і публіцистичний журнал, видається у Парижі з 1829 р.— *373*.

124 За переказами, римський патрицій Мененій Агріппа умовив плебеїв, які повстали у 494 р. до н. е., скоритися, розповівши їм байку про частини людського тіла, що збунтувалися проти шлунка.— *394*.

125 Маються на увазі викликані провокаторами сутички чартистів з поліцією у Шеффілді, Брадфорді та інших містах. Ці сутички призвели до численних арештів лідерів та учасників руху.— *400*.

126 *Mechanics' Institutions* — вечірні школи, в яких робітникам викладалися деякі загальноосвітні і технічні предмети; уперше такі школи з'явилися в Англії у 1823 р. (у Глазго) і в 1824 р. (у Лондоні). На початку 40-х рр. XIX ст. їх налічувалося більше двохсот, головним чином у фабричних містах Ланкаширу і Йоркширу. Буржуазія використовувала ці школи для підготовки потрібних промисловості кваліфікованих робітників і для підкорення цих робітників своєму впливові.— *406*.

127 *Strauß D. F.* Das Leben Jesu. Tübingen, 1835—1836, Bd. 1—2 (*Штраус Д. Ф.* Життя Ісуса. Тюбінген, 1835—1836, т. 1—2). Про книгу Прудона «Що таке власність?» див. примітку 17.— *407*.

128 «*The Mining Journal*» («Гірничий журнал») — щотижневий економічний і технічний журнал, заснований у Лондоні в 1835 р.— *416*.

129 Закон, який забороняв використовувати для роботи під землею жінок, а також дітей віком до 10 років, був прийнятий парламентом 10 серпня 1842 р.— *417*.

130 *Суд королівської лави* — один з найстаріших судів в Англії; у XIX ст. (до 1873 р.) був самостійним найвищим судом, розглядав кримінальні і цивільні справи, маючи право перегляду рішень ряду нижчестоящих судів.— *420*.

131 *Writ of Habeas Corpus* — прийнята в англійській судовій практиці назва документа, що зобов'язував відповідну інстанцію на вимогу заінтересованих осіб доставити заарештованого в суд для перевірки законності арешту. Розглянувши причини арешту, суд або звільняє заарештованого, або відправляє його назад у в'язницю, або відпускає на волю під заставу чи на поруки. Ця процедура, регульована актом 1679 р., не поширюється на справи по звинуваченню у державній зраді і може бути припинена рішенням парламенту.— *420*.

132 *Англо-ірландська унія* була нав'язана Ірландії англійським урядом після придушення ірландського повстання 1798 р. Унія, яка набрала чинності з 1 січня 1801 р., знищила останні сліди автономії Ірландії і скасувала ірландський парламент. Вимога скасування унії (Repeal of Union) стала з 20-х рр. XIX ст. найпопулярнішим лозунгом в Ірландії; у 1840 р. була заснована Асоціація рипілерів — організація прихильників скасування унії.— *436*.

133 Мова йде про анонімний памфлет Дж. У. Крокера: [*Croker J. W.*] A Sketch of the State of Ireland, Past and Present. 2-d ed. London, 1808 (Короткий нарис становища в Ірландії, минуле і сучасне. 2-е вид. Лондон, 1808). Дату виходу 2-го видання уточнено.— *435*.

134 Мова йде про процес О'Коннела і восьми інших лідерів руху за скасування унії в 1844 р. Уряд торі мав намір цим процесом завдати рухові рішучого удару. О'Коннел і його прихильники були засуджені у лютому 1844 р. до дванадцяти місяців тюремного ув'язнення, але цей вирок був незабаром скасований палатою лордів.— *436*.

135 Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 534—568.— *437*.

136 «*Laissez faire, laissez aller*» — «дайте свободу дії» — формула буржуазних економістів-фритредерів, прихильників свободи торгівлі і невтручання держави у сферу економічних відносин.— *438*.

137 *Стіл* (або *бенкет*) *Бармекідів* — вислів, узятий із казок «Тисячі і однієї ночі». На цьому бенкеті голодному подають одно за одним порожні блюда.— *452*.

138 Ця стаття була написана Енгельсом у зв'язку з підготовкою в США видання його праці «Становище робітничого класу в Англії», яке було першим перекладом цього твору англійською мовою. Спочатку Енгельс думав умістити статтю в цьому виданні як передмову або післямову, проте, оскільки вихід книги значно затримався, бо видавця відразу знайти не вдалося, Енгельс визнав за потрібне дати в ній нову передмову (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 329—337), а ця стаття була вміщена у ній як додаток. У 1892 р. Енгельс включив цю статтю майже цілком у передмови до англійського і другого німецького видань цієї своєї праці.— *456*.

139 Про систему оплати праці робітників товарами див. цей том, с. 359.

Закон про *десятигодинний робочий день*, який поширювався тільки на підлітків і жінок-робітниць, був прийнятий англійським парламентом 8 червня 1847 р.— *457*.

140 «*Мала Ірландія*» («Little Ireland») — заселений головним чином ірландцями робітничий район на південній околиці Манчестера; докладний опис його див. у праці Енгельса «Становище робітничого класу в Англії» (цей том, с. 263).

«*Сім стрілок*» («Seven Dials») — робітничий район у центрі Лондона.— *458*.

141 Мається на увазі «Report of the Royal Commission on the Housing of the Working Classes. England and Wales». 1885 («Звіт королівської комісії про житлові умови трудящих класів. Англія та Уельс». 1885).— *458*.

142 *Система котеджів* — надання фабрикантом робітникові приміщення для житла на кабальних умовах з відрахуванням квартирної плати із заробітної плати робітника (докладніше про це див. цей том, с. 360—361).— *459*.

143 Мова йде про страйк більш як 10 тисяч гірників у штаті Пенсільванія (США), що відбувався з 22 січня по 26 лютого 1886 р. У ході страйку робітники доменних і коксових печей, які вимагали підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці, добилися часткового задоволення своїх вимог.

Про *страйк вуглекопів у Північній Англії в 1844 р.* див. цей том, с. 419—423.— *459*.

144 Ця передмова була написана Енгельсом для другого німецького видання його книги «Становище робітничого класу в Англії», що вийшло у Штут-

гарті в 1892 р. В основній своїй частині вона являє собою зроблений автором з невеликими редакційними змінами переклад передмови до англійського видання цієї праці 1892 р. Стаття «Англія у 1845 і 1885 роках», що увійшла у передмову до англійського видання, була включена Енгельсом і в це видання у німецькому варіанті, опублікованому в 1885 р. в журналі «Neue Zeit» № 6. Заключна частина передмови була написана Енгельсом спеціально для німецького видання.— *462.*

145 Енгельс має на увазі додаток до американського видання «Становища робітничого класу», спочатку задуманий як передмова до нього (див. цей том, с. 456—461), але потім Енгельс замінив його іншим, в якому висвітлив становище робітничого руху в Америці (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 329—337).— *462.*

146 10 травня 1876 р. у зв'язку із сторіччям з дня заснування Сполучених Штатів Америки у Філадельфії відкрилася шоста всесвітня промислова виставка. Серед сорока країн, представлених на ній, була і Німеччина. Проте призначений німецьким урядом як голова німецького жюрі директор берлінської промислової академії професор Ф. Рьоло змушений був визнати, що німецька промисловість значно відстає від промисловості інших країн і що вона керується принципом «дешево, але гнило». Ця заява викликала численні відгуки у пресі. Називаючи цей випадок промисловою Йєною, Енгельс натякає на розгром прусської армії в бою під Йєною у жовтні 1806 р. під час війни з наполеонівською Францією.— *463.*

147 Йдеться про план видання журналу «Deutsch-Französische Jahrbücher» (див. примітку 19).— *476.*

148 Від'їзд Маркса у Париж було відкладено. Він прибув туди з Женні наприкінці жовтня 1843 р.— *476.*

149 *Cabet.* Voyage en Icarie, roman philosophique et social. Deuxième édition. Paris, 1842 (*Кабе.* Подорож до Ікарії, філософський і соціальний роман. Друге видання. Париж, 1842).— *477.*

150 Енгельс має на увазі задуману ним працю з соціальної історії Англії, матеріал для якої він збирав під час свого перебування у цій країні (листопад 1842 — серпень 1844). Як видно з виписок Енгельса за липень — серпень 1845 р., а також з листів видавця Леске Марксові 14 травня і 7 липня 1845 р., Енгельс навесні і влітку 1845 р. продовжував роботу над книгою про соціальну історію Англії. Він не залишав цього задуму до кінця 1847 р., про що свідчить замітка в № 91 «Deutsche-Brüsseler-Zeitung» («Німецької брюссельської газети») від 14 листопада 1847 р. Проте з ряду причин Енгельсові не вдалося завершити роботу над книгою.— *479.*

151 Брошуру про Ліста Енгельс не написав, але критика поглядів німецьких прихильників протекціонізму, у першу чергу Ліста, міститься в одній з «Ельберфельдських промов» Енгельса, виголошеній 15 лютого 1845 р. (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 2, с. 522—530).— *479.*

152 На зборах у Кельні 10 листопада 1844 р. була створена Загальна спілка для допомоги та освіти, яка поставила собі за мету «організацію праці, захист інтересів праці від влади капіталу» і т. ін. Всупереч протидії буржуазних лібералів був прийнятий демократичний статут, який передбачав активну участь робітників у діяльності спілки. Згодом відбулось остаточне розмежування між радикально-демократичними елементами та лі-

беральними буржуа; останні вийшли зі складу спілки і доклали усіх зусиль, щоб прискорити її заборону властями.— *480*.

153 «*Gemeinnütziges Wochenblatt des Gewerb-Vereins zu Köln*» («Загальнокорисний щотижневик промислового товариства у Кельні») — німецький щотижневик, виходив у 1836—1855 рр. у Кельні, в 1842—1843 рр. був додатком до «Rheinische Zeitung» (див. примітку 50). У 1845 р. в його редагуванні брав участь Д'Естер.— *480*.

154 Тут мова йде про задуману Марксом велику працю, умовно названу «Критика політики і політичної економії», над якою велася робота у квітні — серпні 1844 р.; ця праця написана не була. Можливо, першим і єдиним варіантом її є «Економічно-філософські рукописи 1844 року» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 42, с. 39—159).— *480*.

155 «*Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform*» («Рейнський щорічник з питань соціальної реформи») (Дармштадт, 1845; Бель-Вю, 1846), в якому співробітничав Енгельс.— *481*.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

В

Г

Е

Є

Ж

З

К

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Б

Е

Є

З

І

К

С

Т

ЗМІСТ

Маркс К., Енгельс Ф.
Вибрані твори. У 9-ти т. Т. 1.— К.: Політвидав України, 1986.— XXVIII, 524 с., 1 арк. портр.— У надзаг.: Ін-т історії партії при ЦК Компартії України — філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

М $\frac{0101010000—256}{М201(04)—86}$ Передплатне 11.24

Російською мовою
том підготовлено до друку
Ю. П. Канделем і Т. В. Чікільовою
за участю *В. М. Кузнецова*

За загальною редакцією
О. І. Малиша і М. Ю. Колпінського

Редактор перекладу
Б. І. Канцелярук

Коректор
Е. Р. Браславська

КАРЛ МАРКС, ФРИДРИХ ЭНГЕЛЬС

Избранные сочинения в 9 томах
том 1

(*На украинском языке*)

Киев
Издательство
политической литературы
Украины
1986

Завідуючий редакцією *І. Є. Городиський*
Відповідальні за випуск
І. К. Ващенко, Н. З. Лахтадир, Ж. К. Рудик
Художник *Р. К. Пахолюк*
Художній редактор *В. О. Прокопенко*
Технічний редактор *Н. С. Подоляк*
Коректори *Г. М. Лисиця, В. О. Кобрис,*
Г. Е. Орешкевич.

Інформ. бланк № 3786

Здано до набору 22.01.86. Підп. до друку 29.09.86.
Формат $60 \times 90^1/_{16}$. Папір друк. № 1. Звич. нова гарн.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 34,81. Ум. фарб.-відб. 35,875.
Обл.-вид. арк. 38,12 + вкл. 0,04. Тираж 10000 экз.
Зам. 6—508. Ціна 1 крб. 60 к.

Політвидав України.
252025, Київ-25, Десятинна, 4/6.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»,
252057, Київ, Довженка, 3.